Д-К

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

II

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Д-К(і)

ФОЛІО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин

Присвячується 180-й річниці Київського національного університету

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

у 5-ти томах

За загальною редакцією проф. Д. В. Табачника

Том II

Харків
«ФОЛІО»
2013

нцзін
ґаванґ
акцер,
я Цін-
ибету,
их ре-
1989);
уряд у
одині,
карна-
ваний
ий Да-
В 1951
оговір
нтроль
грував
еш), де
. У бе-
ання з
ету на
ередо-
и цьо-
бетців.
ародні
істром
ай; для
писав
ному її
нтської
А), зок-
якості
(рані-
на Да-
итуція
тибет-

вченко

уферне
Сході в
йному
с япон.
рактич-
панти,
ни влі-
и япон.
перего-

ББК 66.49я2
У 45

Редакційна колегія:

Д. В. Табачник (голова), **М. М. Гнатовський, В. І. Головченко, К. І. Грищенко, Л. В. Губерський** (заступник голови), **О. В. Задорожній, Л. О. Кожара, В. Ю. Константинов, О. Л. Копиленко, В. В. Копійка** (заступник голови), **В. Г. Кремень, В. П. Крижанівський, М. А. Кулінич, В. М. Литвин, В. А. Манжола, В. М. Матвієнко** (відповідальний секретар), **О. О. Рафальський, Ю. С. Шемшученко, О. І. Шнирков**

Художник-оформлювач
Іванова О. М.

Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д. В. Табачник (голова) та ін.;
У 45 худож.-оформлювач О. М. Іванова. — Харків: Фоліо, 2013. — Т. 2. — 494 с.
ISBN 978-966-03-6609-1.
ISBN 978-966-03-6631-2 (т. 2).

ББК 66.49я2

ISBN 978-966-03-6609-1
ISBN 978-966-03-6631-2 (т. 2)

© В. В. Копійка, В. М. Матвієнко, І. О. Мінгазутдінов, М. М. Рижков, О. І. Шнирков та ін., 2013
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2013

Д

Даладьє (Daladier) Едуард (18.06.1884, Карпантра, департамент Воклюз, Французька Республіка — 10.10.1970, Париж, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. 1919–40 — депутат парламенту від Партії радикалів і радикал-соціалістів; 1924–25 — міністр колоній; 1930–31 — міністр громад. робіт; 1933 і 1934 — Прем'єр-міністр Франції, одночасно 1932–33 — військ. міністр, 1934 — мін. закорд. справ. 1935 уклав із комуністами й соціалістами пакт про створення Народного фронту. В 1936–37 — заст. прем'єр-міністра й міністра нац. оборони Л. *Блюма;* 1938–40 — Прем'єр-міністр і військ. міністр Франції, водночас 1939–40 — мін. закорд. справ. Провадив політику «умиротворення» нацистської Німеччини; брав активну участь у підготовці й підписанні *Мюнхенської угоди 1938.* Прибічник затягування *Московських переговорів Великої Британії, СРСР і Франції 1939,* прагнув зіштовхнути Радянський Союз із нацистською Німеччиною. Оголосивши 3.09.1939 війну Німеччині, провадив т. зв. *дивну війну,* що закінчилась *окупацією воєнною* більшої частини франц. території та ганебним *перемир'ям* Франції 22.06.1940. Зробив спробу формування у франц. Півн. Африці антигітлерівського «уряду у вигнанні», але був заарештований за наказом *Віші уряду,* 1943 депортований до Німеччини. Визволений військами союзників 1945. 1946 — чл. Установчих зборів, 1946–58 — депутат Національних зборів, 1947–54 очолював Об'єднання лівих республіканців, 1956–58 — лідер фракції радикалів й радикал-соціалістів у Нац. зборах, 1957–58 — голова партії радикалів. Виступав проти колоніальних воєн Франції й створення *Європейської оборонної спільноти;* протестував проти запровадження Ш. де *Голлем* конституції 5-ї Республіки. У 1958 відійшов від політ. діяльності.

Р. А. Кривонос

Далай-лама XIV (релігійне ім'я — Тенцзін Ґяцо, скорочено від Джецун Джампґел Нґаванґ Лобсанґ Єше Тенцзін Ґяцо) (6.07.1935, с. Такцер, провінція Амдо, Тибет, нині — провінція Цінхай, КНР) — духовний лідер буддистів Тибету, Монголії, Бурятії, Туви, Калмикії та інших регіонів; лауреат *Нобелівської премії миру* (1989); до 27.04.2011 також очолював тибетський уряд у вигнанні. Народився в бідній селянській родині, у віці двох років був проголошений реінкарнацією 13-го Далай-лами, 22.02.1940 інтронізований у Лхасі, 17.11.1950 формально проголошений Далай-ламою — політичним главою Тибету. В 1951 війська КНР змусили його ратифікувати Договір 17-ти пунктів, який передавав Тибет під контроль Китаю; після невдалого повстання 1959 емігрував до Індії (Дхарамсала, штат Хімачал-Прадеш), де заснував уряд в екзилі й постійно мешкає. У березні 2011 Далай-лама оголосив про складання з себе повноважень політичного лідера Тибету на користь демократично обраного уряду в середовищі тибетської еміграції, підкресливши при цьому, що залишиться духовним лідером тибетців. Незабаром після цього були проведені всенародні вибори, за результатами яких прем'єр-міністром Тибету став 44-річний юрист Лобсанг Сангай; для офіційної передачі влади Далай-лама підписав поправки до конституції Тибету: у зміненому її варіанті відзначається легітимність емігрантської Центральної тибетської адміністрації (ЦТА), зокрема, її демократично обраних інститутів, в якості законного представника тибетського народу (раніше ці обов'язки покладалися і на ЦТА, і на Далай-ламу). Самого Далай-ламу нова конституція визначає як «захисника і символ Тибету і тибетського народу».

В. І. Головченко

Далекосхідна Республіка (ДСР) — буферне держ. утворення в Схід. Сибіру та на Дал. Сході в 1920–22; створене з метою запобігти збройному конфлікту між РСФРР та Японією під час япон. окупації рос. Дал. Сходу. Радянська Росія фактично перебувала в стані *війни* з країнами *Антанти,* США та Японією через розпочату останніми влітку 1918 військ. *інтервенцію.* Після відмови япон. уряду в лютому 1920 розпочати мирні перего-

вори рос. уряд прийняв рішення про створення буферної бурж.-демокр. республіки, у якій керівну роль відігравала б більшовицька партія. ДСР проголошена 6.04.1920 у Верхньоудинську (сучасний Улан-Уде) на Установчому з'їзді Забайкалля, який оголосив амністію офіцерам та солдатам білих армій на Дал. Сході, скасував смертну кару та ввів демокр. свободи. Формально до території ДСР (із столицею у Верхньоудинську) входили Прибайкалля, Забайкалля, Амурська область, Примор'я, Камчатка, Півн. Сахалін. З'їзд також закликав інозем. д-ви визнати ДСР, 14.05.1920 це зробив Раднарком РСФРР. Було утворено уряд ДСР на чолі з О. М. Краснощоковим, але реальним керівним центром стало створене в березні 1920 Далекосхідне бюро ЦК РКП(б). У травні 1920 розпочались переговори про *перемир'я* між Японією та ДСР, які завершились підписанням угоди 15.07.1920. Японія де-факто визнавала ДСР та розпочинала виведення своїх військ із Забайкалля; ДСР зобов'язувалась не запроваджувати комуніст. режим і не допускати війська РСФРР на свою територію. Після виведення в жовтні 1920 япон. військ із Забайкалля на цій території було встановлено контроль з боку уряду ДСР, а 25.10.1921 в Читу було перенесено столицю республіки. 26.08.1921 в Дайрені (сучасний Далянь, КНР) відкрилась конференція представників Японії та ДСР для врегулювання спірних питань по всьому комплексу двосторонніх відносин; одночасно уряд ДСР вдався до ряду кроків для встановлення відносин із Китаєм та врегулювання прикордонних питань, зокрема щодо Китайської Східної залізниці (КСЗ). Напередодні скликання *Вашингтонської конференції 1921–22* уряд ДСР виступив із вимогою про участь у ній своїх представників. ДСР активно включилася в дип. б-бу для врегулювання міждерж. відносин у Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Делегація ДСР прибула до Вашингтона 3.12.1921; формально вона не брала участі в конференції, але її представники були прийняті держсекретарем США Ч. *Юзом* та керівництвом сенатського комітету закорд. справ. Обговорення «російського питання» відбувалось 21–24.01.1922 без участі рос. представників. США бажали використати ДСР для стримування япон. експансіонізму й тому виступили за підтримку рос. прав у регіоні. Окупація япон. військами рос. Дал. Сходу була засуджена іншими *великими державами,* і Японія була змушена зобов'язатися вивести війська. Стосовно КСЗ конференція прийняла рішення про збереження прав власності Росії та необхідність її повернення під рос. юрисдикцію. 24.06.1922 Японія заявила, що виведе війська з Примор'я до 25.10.1922; це рішення було виконане у встановлений термін. Того ж дня армія ДСР вступила до Владивостока. Япон. *окупація воєнна* завершилась, т. ч. була виконана й функція буферної д-ви. 14.11.1922 Народні збори ДСР звернулись до Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) із проханням про возз'єднання з РСФРР, і 15.11.1922 ВЦВК проголосив територію ДСР невід'ємною частиною РСФРР.

В. Ю. Константинов

Даллес (Dalles) Джон Фостер (25.02.1888, Вашингтон, США — 24.05.1959, там само) — амер. держ. діяч і *дипломат.* Закінчив Прінстонський ун-т, стипендіат Сорбонни (1908–09). 1907 — секр. делегації США на 2-й Гаазькій конференції миру; 1917 — спец. представник *Державного департаменту США* в Центр. Америці; 1919–20 — юрид. радник делегації США на *Паризькій мирній конференції 1919–20,* чл. Комісії з *репарацій* і Верховної екон. ради; 1924 брав участь у складанні *Дауеса плану;* 1927 — голова екон. місії США в Польщі; 1933 — спостерігач від США на *Конференції зі скорочення та обмеження озброєнь 1932–34* та Лондонській екон. конференції; 1938 — Спец. представник Президента США на Дал. Сході. 1944–50 — головний зовн.-політ. експерт Республіканської партії США, чл. делегацій США на *Сан-Франциській конференції 1945,* сесіях *Генеральної Асамблеї ООН* (1946–48, 1950); радник держсекретаря США на сесіях *Ради міністрів закордонних справ* (1945, 1947, 1949). Брав участь у розробці *Маршалла плану* та створенні *НАТО;* 1950 і 1952 — консультант держсекретаря США, водночас 1950–51 — Спец. представник Президента США в ранзі посла, вів переговори про укладення *Сан-Франциського мирного договору 1951* й військ. угод з Австралією, Новою Зеландією, Філіппінами та Японією. 1953–59 — *державний секретар США;* у січні — квітні 1959 — спец. консультант при Президентові США. Відомий як один із прибічників політики *«холодної війни»* в уряді Д. *Ейзенхауера;* та співавтор *Ейзенхауера—Даллеса доктрини.*

Р. А. Кривонос

Данило Галицький (1201, Галич, нині — райцентр Івано-Франківської області, Україна — 1264, Холм, нині — Люблінське воєводство, Польська Республіка) — князь волинський і галицький, перший король Русі (1253–64), старший син *Романа Мстиславича* та його 2-ї дружини Анни. 1-й раз одружений (1219) із дочкою Мстислава Мстиславича Удатного — Анною, 2-й — із литовською княжною, племінницею *Міндовга.* По смерті Романа (1205) проти його вдови й синів — **Д. Г.** і *Василька (Василія) Романовича* — повстало галицьке боярство, що чинило опір об'єднавчим, державотворчим заходам влади. Рюрик Ростиславич київський разом із чернігівськими Ольговичами пішов на Галицьку землю (1205), та біля валів Галича був розбитий народним ополченням. Улітку 1206 галицькі бояри закликали на княжіння чернігівських князів Ігоревичів: Володимира, Романа та Святослава. Анна із синами подалась до Володимира-Волинського, далі до краківського кн. Лешека Білого, який відіслав **Д. Г.** до угорського короля Андрія II з приводу виконання умов угоди між ними про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. 1211 галицькі бояри повстали проти Ігоревичів і з угорською допомогою скинули їх. У вересні 1211 бояри посадили **Д. Г.** на княжіння в Галичі, проте незабаром вигнали його. **Д. Г.** змушений був повернутися до Угорщини. 1214 Андрій II і Лешек уклали в Спіші угоду про розподіл Галицької землі: Угорщині дісталась більша частина з Галичем, Польщі — менша з Перемишлем; тоді ж Андрій II заволодів Галичем. Король посадив у Галичі свого сина Коломана, а Лешек захопив ще й частину Волині. Із допомогою матері **Д. Г.** добився від Лешека для себе з братом волинських міст Тихомля й Перемишля, 1214 або 1215 **Д. Г.** і Василько сіли у Володимирі-Волинському. 1219 в Галичі, вигнавши звідти угрів, вокняжився Мстислав Мстиславич Удатний; поріднившись із ним, **Д. Г.** розпочав об'єднання Волині. Він вигнав поляків із Зах. Волині (1222 уклав мир із Лешеком), допоміг Мстиславу відстояти Галицьке князівство від угрів і поляків. **Д. Г.** взяв участь у битві з монголами на Калці в 1223, показавши себе хоробрим воїном і вмілим полководцем; був там поранений. 1227–28 **Д. Г.** і Василько оволоділи Луцьком, Пересопницею та Чорторийськом; їх разом із Берестям **Д. Г.** віддав братові Васильку. По смерті Мстислава (1228) **Д. Г.** почав відновлювати свою владу в Галицькій землі. 1230 — галицьке віче закликало його зійти на стіл і він вигнав із міста угорського королевича Андрія, якому Мстислав перед смертю за намовою бояр передав Галич. Боярство продовжувало протистояти **Д. Г.**, спираючись на допомогу Угорщини та протиставляючи йому спочатку Олександра Всеволодича белзького, далі Ростислава Михайловича чернігівського. 1234 **Д. Г.** переміг Олександра, але 1235 разом із союзником Володимиром Рюриковичем київським був розбитий біля Торчеська найнятими Михайлом Всеволодичем половцями. 1238, вигнавши Ростислава, **Д. Г.** вокняжився в Галичі й відновив на час Галицько-Волинське князівство свого батька Романа. Навесні 1238 відібрав у добжиньських рицарів волинське місто Дорогичин. Цілісність відновленого **Д. Г.** князівства порушилась після навали орд Батия (1241), бояри знову збунтувались і закликали в князі Ростислава Михайловича. У битві поблизу Ярослава влітку 1245 **Д. Г.** завдав вирішальної поразки Ростиславу, підтримуваному галицьким боярством, угорським і польським військами. Остаточно зломивши опір боярства, налагодивши стосунки з Угорщиною та Польщею, **Д. Г.** зробив Галицько-Волинське князівство сильним і багатим. Він відновив зруйновані монголами міста, звів нові могутні фортеці, серед яких Кременець і Холм, поставив перед собою завдання об'єднати Русь для відсічі Орді й уклав союз із володимиро-суздальським кн. Андрієм Ярославичем. Але 1252 Андрій був змушений тікати до Швеції від навали посланої із Сарая «Неврюєвої раті». Позбавившись єдиного союзника на Русі, **Д. Г.** сам виступив проти Орди, 1252–58 неодноразово воював із монгольським воєначальником Куремсою та перемагав його. Із метою одержання допомоги від Заходу, **Д. Г.** вступив у переговори з папською курією (див.: *Галицько-папські переговори сер. XIII ст.*) і 1253 прийняв королівську корону в Дорогичині від посла папи *Інокентія IV,* який декларував хрестовий похід

проти монголів. Але похід не відбувся, і Д. Г. не впустив до свого князівства католицьких місіонерів, після чого відносини з курією обірвались. Д. Г. мав великий авторитет на Русі та в Європі, брав участь у війні за австр. престол 1252–53; посадивши у Відні свого сина Романа, здійснював успішні походи на Чехію та Польщу, Литву й землю ятвягів, неодноразово виступав арбітром у міжусобицях польських і литовських князів. Проте 1258 з Орди на місце Куремси прислали Бурундая з величезним військом, Д. Г. довелось підкоритися та зруйнувати укріплення майже всіх галицьких і волинських міст.

М. Ф. Котляр

Данн (Dann) Абайна М. — канадський *дипломат*; народилася в Монреалі (Квебек), має ступені бакалавра гуманітарних наук (політичні науки та історія), Університет Макгілла (1974), та магістра гуманітарних наук (політика Канади та міжнародні відносини), Університет Картон (1980); аспірантура Центру міжнародних відносин ім. Везерхеда Гарвардського університету. З 1980 — працювала в Департаменті промисловості, торгівлі та комерції, згодом радником з питань торгівлі в Сан-Пауло, Гаазі та Нью Йорку; 1986 — відкрила торгове представництво Канади в місті Мумбай, Індія. В Оттаві працювала в Департаменті закордонних справ та міжнародної торгівлі на посадах заступника директора відділу зв'язків із ЗМІ, директором Управління зовнішньої політики та інформатики. У 2001 — директор Управління зв'язків із ЗМІ та комунікацій під час саміту країн Південної та Північної Америки; потім працювала прес-секретарем Міністра міжнародної торгівлі та Державного секретаря з питань закордонних справ, директором Управління зі зв'язків та розвитку бізнесу в Європі. 4.10.2005 — серпень 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні.

Н. Л. Яковенко

Дансько-ісландська унія — об'єднання Данії та Ісландії 1918–44; створена як особиста *унія*. За дансько-ісландським дог-ром про унію та союз, підписаним 30.11.1918 в Амалієнборзі терміном на 25 років, Данія визнавала *незалежність* Ісландії (яка перебувала під владою данської корони з 1380). Зовн.-політ. діяльність Ісландії здійснювалась виключно через МЗС Данії, дія міжнар. угод, підписаних Данією, поширювалась і на Ісландію після їх ухвалення ісландським парламентом. Договір зафіксував постійний *нейтралітет* Ісландії. Згідно з додатковими протоколами дог-ру, унія встановлювалась до 1940; у разі, якщо протягом наступних 3-х років не буде досягнуто згоди щодо її подовження, питання про розірвання унії виносилось на плебісцит в Ісландії, результати якого мало затвердити парламенти обох д-в. Після окупації Данії нацистською Німеччиною 13.04.1940 Ісландія заявила про самостійне ведення *зовнішньої політики*, а в травні 1941 її парламент прийняв рішення про відмову подовжити унію після того, як 1.01.1944 дансько-ісландський договір припинив дію. 20–23.05.1944 в Ісландії було проведено референдум, на якому 97,35 % тих, хто взяли участь, висловились за розірвання унії. 17.06.1944 рішення референдуму було затверджено ісландським парламентом, а країну проголошено республікою.

В. Ю. Константинов

Дансько-норвезька унія — об'єднання Данії та Норвегії під владою данських королів. Оформилось 1380 як тимчасова династична *унія*, що була перетворена на постійну *Кальмарською унією 1397*. Після поразки, якої Данія, що перебувала в союзі з наполеонівською Францією, зазнала у війні 1814 від Швеції, учасниці *антифранцузької коаліції*, унію було ліквідовано. За дансько-шведським Кільським мирним дог-ром (14.01.1814) Норвегія переходила під владу Швеції (див.: *Шведсько-норвезька унія*).

В. Ю. Константинов

Дапчевич (Дапчевић) Гойко (14.08.1938, Вранич, нині — Сербія, округ Белград) — югославський *дипломат*. Закінчив філософський факультет Бєлградського університету. 1964–70 — консультант, старший консультант департаменту культури та освіти Соціалістичної Республіки Чорногорії; 1970–83 — секретар, голова Товариства культури та освіти Чорногорії; у 1983–90 працював на різних посадах у органах державної влади Республіки Чорногорія; 1990–92 — консультант союзного секретаря (міністра) у союзному секретаріаті закордонних справ Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії; 1992–95 — посол із особливих доручень МЗС Союзної Республіки Югославії (СРЮ); 1995–2000 — Тимчасовий Повірений, а з 26.09.1995 — Надзвичайний і Повноважний посол СРЮ в Україні.

Р. А. Кривонос

Дарфурський конфлікт — *війна*, яка з 2003 триває у Дарфурі — західній частині Судану, і, за визнанням *ООН*, є найбільшою гуманітарною катастрофою у світі. Основними суб'єктами конфлікту в Дарфурі є влада Республіки Судан, підконтрольні їй озброєні міліцейські загони джанджавідів та опозиційні збройні угруповання повстанців, найбільш впливовими з яких вважаються Рух за справедливість і рівність та Суданська визвольна армія, що у відповідь на підтримувану офіційним Хартумом міграцію арабських племен розпочали збройний напад на владні позиції. Головними причинами конфлікту є: етнополітичні (маргінальне становище негроїдних народностей регіону), ресурсні (конкуренція арабських і негроїдних племен за доступ до пасовищ, водних і вуглеводневих ресурсів), природні (кліматичні зміни) та зовнішньополітичні (вплив *Громадянської війни в Чаді*, підтримка повстанців Лівією тощо) чинники. Основним зовнішнім чинником конфлікту є іноземне втручання держав регіону Великого Африканського Рогу. Це включає й транскордонне перенесення бойових дій та нестабільності із суміжних держав та інших регіонів Судану. Також до зовнішніх чинників можна включити участь у підготовці збройного протистояння міжнародних терористичних мереж і радикальних ісламістських рухів. До головних особливостей Дарфурського конфлікту можна віднести: міжетнічну ворожнечу; боротьбу за місце Дарфуру в політичному житті Судану; протистояння між владою та повстанцями за контроль над ресурсами регіону; зовнішньополітичну увагу впливових *глобальних держав* до подій в регіоні; участь у них держав Північно-Східної Африки; діяльність іноземних неурядових організацій; внутрішні протиріччя серед повстанців; *ісламський чинник у міжнародних відносинах*; феномен джанджавідів; тенденцію до розростання конфлікту. Безпосередньою підставою конфлікту стало прагнення негроїдних племен Дарфуру, яких представляють повстанці, захистити традиційні цінності та не допустити на власну територію арабські племена, міграцію яких підтримує центральна влада Судану. Серед інших вимог повстанців превалюють теми врахування думки регіону в процесі прийняття рішень на загальнодержавному рівні, а також спрямування частини коштів від продажу нафти, яка видобувається на заході Судану, на потреби Дарфуру. Дарфурський конфлікт є етнополітичним у своїй основі, позаяк йому притаманні характерні для такого типу конфліктів ознаки, як зіткнення інтересів та ідентичностей різних етносів між собою та з інтересами держави, політична складова протистояння й значний потенціал ескалації конфлікту, а також багатофакторність, яка включає територіальні суперечки, проблеми політичного чи соціально-економічного статусу етнічної групи, етноконфесійні суперечності тощо. Втім, Дарфурський конфлікт своєю масштабністю та поширенням за межі регіону швидко переріс у системний, охопивши своїми наслідками всю Північно-Східну Африку, а також отримав значний розголос у світі, що відобразилося, передусім у значній увазі до нього з боку *Ради Безпеки ООН*. Конфлікт у Дарфурі вплинув на розстановку сил у Північно-Східній Африці, підвищивши рівень нестабільності, супроводжувався як перенесенням збройного протистояння на території сусідніх держав, так і значними масштабами потоків *біженців* і тимчасово переміщених осіб, які знайшли притулок у регіоні. Конфлікт вплинув на відносини Судану із суміжними державами, в багатьох випадках він став визначати рівень співробітництва між країнами Північно-Східної Африки. Позиції сусідніх з Суданом держав обумовлюються їхньою зацікавленістю або у врегулюванні конфлікту шляхом проведення переговорів та ініціативами посередництва, висловленими, наприклад, Республікою Чад, Арабською Республікою Єгипет і Ефіопією, або ж — у подальшій ескалації кризи задля дестабілізації ситуації, послабленні центральної влади у цій країні та як фактор зростання власного впливу, в чому зацікавлений, напри-

клад, Південний Судан. Зосередження Єгипту на вирішенні проблеми територіальної цілісності Судану не сприяло посиленню впливу офіційного Каїру на повстанців, а відтак, і на процес врегулювання конфлікту в Дарфурі. Щодо Лівії, яка за правління М. *Каддафі* вважалася головним союзником і спонсором дарфурських повстанських збройних угруповань, то після приходу до влади Національної Перехідної ради (див.: *Громадянська війна в Лівії 2011*) ця держава стала партнером нинішньої влади в Судані. Найбільшою нестабільністю в регіоні відзначилися відносини офіційного Хартума з Республікою Чад через постійну присутність повстанців на кордоні обох держав. Проте, з часом співробітництво між Чадом і Суданом налагодилося, й президент Чаду — Ідрісс Дебі є важливим союзником президента Судану О.аль-*Башира* в регіоні, що позбавило повстанців вагомого союзника. Провідне місце в захисті цивільного населення та контролю за наданням йому гуманітарної допомоги належить змішаній операції *Африканського Союзу* (АС) і ООН в Дарфурі — ЮНАМІД. Наявність миротворців на заході Судану сприяє поширенню стабільності як всередині держави, так і на субрегіональному рівні, зменшивши прояви насилля в сусідніх державах, проте, є недостатньо ефективною, оскільки не в змозі зупинити насилля в регіоні. Також *Африканський Союз* здійснює посередництво у мирних переговорах, які призвели до певних зрушень у процесі стабілізації та подальшого поліпшення становища на заході Судану. Ключовим договором зі встановлення миру в регіоні є Дохський документ про мир у Дарфурі 2011, що передбачає комплексну програму стабілізації ситуації в Судані.

Літ.: Feinstein L. Darfur and Beyond: What Is Needed to Prevent Mass Atrocities. — New York: the Council On Foreign Relations, CSR No. 22, 2007. — 54 p.; Flint J. and De Waal A. Darfur: A New History Of A Long War (Revised and Updated). — London-New York: Zed Books, MPG Books Group, 2009. — 320 p.; Hoile D. Darfur in Perspective. — London: The European-Sudanese Public Affairs Council, T J International Ltd, Padstow, Cornwall, UK, 2005. — 278 p.; Mamdani M. Saviours and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror. — Cape Town: HSBC Press, 2009. — 398 p.; Prunier G. Darfur: A 21st Century Genocide (third edition). — Ithaca, New York: Cornell University Press, 2008. — 252 p.; Totten S. and Markusen E. Genocide in Darfur: Investigating the Atrocities in the Sudan. — New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, 2006. — 284 p.

Б. О. Черкас

Даудзе (Daudze) Аргіта (18.02.1962, м. Лієпая, Латвійська РСР) — латвійський *дипломат*; у 1985 — закінчила факультет історії та філософії Латвійського державного університету (спеціальність — історик, вчитель історії та соціальних наук), в 1993–94 — пройшла курс для дипломатів у Віденській дипломатичній академії; магістр політичних наук у сфері міжнародних відносин (1995), доктор філософії в галузі історії (2010). 1985–88 — вчитель історії СШ № 41 у м. Рига; 1988–90 — співробітник Товариства латвійської та міжнародної дружби та культурних контактів; 1990–91 — секретар товариства «Латвія — Швеція»; 1991–92 — головний експерт групи планування Політичного департаменту МЗС Латвії; 1992–93 — в.о. директора, директор Департаменту країн Північної Європи МЗС Латвії; 1993–94 — керівник відділення країн Північної Європи МЗС Латвії; 1994–95 — директор 1-го політичного департаменту МЗС Латвії; 1995–96 — радник президента із закордонних справ; 1996–99 — радник посольства Латвії в Норвегії; 1999–2002 — директор 2-го політичного департаменту МЗС Латвії; 2002–06 — радник, заступник глави місії в посольстві Латвії в Росії. В 2006–10 — *посол* Латвії в Чехії; 2010–11 — директор Департаменту безпекової політики МЗС Латвії. З листопада 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Дауд-хан (Daud-khan) Мохаммад (18.07.1909, Кабул, Держава Афганістан — 27.04.1978, там само) — афган. держ. діяч, двоюрідний брат короля М. Захір-шаха. 1932 призначений «головним генералом», 1939–47 — військ. командиром кількох провінцій, столичного гарнізону, водночас 1946–48 — міністр оборони Афганістану. 1948–49 — посол Афганістану у Франції; 1949–53 — міністр внутр. справ, водночас відповідав за міжплемінні відносини; не визнавав лінії проходження афгано-пакистанського кордону (*Дюранда лінії*) та наполягав на наданні права на самовизначення пакистанським територіям, населеним пуштунськими племенами. 7.09.1953–10.03.1963 — Прем'єр-міністр Афганістану, у рамках політики «керованої економіки» здійснив низку модернізаційних реформ, спрямованих на утвердження держ. капіталізму; на міжнар. арені проводив *неприєднання політику*; в умовах екон. *блокади* з боку Пакистану 1955 уклав із СРСР угоду про транзит; 1961 розірвав *дипломатичні відносини* з Пакистаном і був змушений піти у відставку під тиском консервативних сил. 17.07.1973 за допомогою армійських офіцерів, що пройшли навчання в СРСР, здійснив безкровний держ. переворот і скасував монархію. 17.07.1973–27.04.1978 — Президент Республіки Афганістан. Дещо поліпшив становище дрібних підприємців, службовців і робітників; сприяв розвиткові освіти; проголосив проведення агр. реформи (поміщицьке землеволодіння обмежувалося 20 га поливних угідь); намагався диверсифікувати *зовнішню політику* країни шляхом налагодження тіснішого співробітництва з Іраном, Туреччиною, Саудівською Аравією, Югославією й КНР; на Лоя Джиргі в січні 1977 дістав підтвердження президент. повноважень і нову конституцію країни з широкими повноваженнями глави д-ви. Загинув під час військ. перевороту, здійсненого офіцерами-прихильниками марксистської Народно-демократичної партії.

В. І. Головченко

Даудес (Dawes) Чарльз Гейтс (27.08.1865, м. Марієтта, штат Огайо, США — 23.04.1951, Еванстон, штат Іллінойс, США) — північноамериканський державний діяч і підприємець; закінчив 1886 Школу права Цинциннаті. 1886–98, 1901–21 — займався підприємницькою діяльністю у банківській та нафтогазовій галузях. Завдяки зв'язкам у банківському секторі надав значну допомогу у отриманні *Антантою* першої позики у 500 млн. доларів від США. 1898–1901 — голова Управління контролера грошового обігу Міністерства Фінансів США. У званнях майора та бригадного генерала брав участь у *Першій світовій війні*. У 1921–22 — директор Бюро бюджету США. 1923–24 — член Союзницької комісії з питань *репарацій*. 1925 став автором плану економічного оздоровлення Німеччини (див.: *Дауеса план*), за що отримав *Нобелівську премію миру*. 1925–29 — віце-президент США. 1929–32 — *посол* США у Великій Британії.

О. В. Сахаренко

Дауеса план — пропозиція щодо забезпечення платоспроможності Німеччини по репараційних виплатах (див.: *Версальський мирний договір 1919*) шляхом відновлення її економіки, посилення її експортних можливостей та стабілізації валюти. Підготований міжнар. комітетом експертів на чолі з директором чиказького банку Ч. *Дауесом*, план був реакцією на першу кризу *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин* у 1923, коли у відповідь на відмову Німеччини через екон. спад у країні сплатити черговий репараційний внесок франц.-бельгійські війська окупували пром. Рурську область, чим викликали погіршання соц.-екон. ситуації та піднесення нац. рухів у Німеччині. План, затверджений 16.08.1924 на Лондонській конференції, мав тимчасовий характер (термін дії — 5 років), передбачав встановлення щорічних нім. репараційних виплат за фіксованою шкалою з частковим 4-річним мораторієм, протягом якого річні обсяги *репарацій* збільшувалися з 1 до 2,5 млрд марок. Заг. сума репарацій не встановлювалась; вводились індекс добробуту, пропорційно до зростання якого мали підвищуватися репараційні виплати, та фінанс. контроль; Німеччині надавалась міжнар. позика розміром 200 млн дол. для стабілізації марки. Були визначені джерела репараційних виплат: прибутки держбюджету (вводились непрямі податки на товари широкого вжитку), а також прибутки залізниць і пром. компаній (встановлювалась спец. система облігацій, випущених акціонерним товариством залізниць на суму 11 млрд марок та пром. компаніями — на суму 5 млрд марок). **Д. п.** затверджував керівну роль США як головного кредитора Німеччини у вирішенні репараційного питання, відкривав широкі можливості для *експорту* амер.-англ. капіталу до Німеччини у вигляді скуповування монополіями цих країн акцій нім. підприємств, зобов'язував Францію через рік вивести свої

війська з Руру. План зміцнив позиції нім. буржуазії, стабілізував екон. та політ. ситуацію в країні, запобіг новому рев. піднесенню в країні. Фактично **Д. п.** означав перемогу амер.-англ. підходу до повоєнного врегулювання в Європі над французьким.

І. С. Покровська

Даунінг стріт (англ. Downing street) — вулиця в центрі Лондона, названа за ім'ям англ. *дипломата* й держ. діяча періоду Реставрації (1660–88) Дж. Даунінга. На **Д. с.** розташовані міністерство закорд. справ й у справах Співдружності *(Форін офіс)*, офіц. резиденція Прем'єр-міністра Великої Британії (**Д. с.** №10) й міністра фінансів Великої Британії. На **Д. с.** в резиденції прем'єр-міністра збирається Кабінет міністрів. У переносному значенні під **Д. с.** розуміється брит. уряд у цілому.

А. Т. Грушова

Дашкевич Михайло Павлович (22.02.1940, с.Вересач Куликовського району Чернігівської області, УРСР) — український *дипломат*; закінчив Київський державний педагогічний інститут іноземних мов (1963). У 1965–69 — перекладач у Республіці Конго (Браззавіль), 1969–73 — інструктор Чернігівського обкому ВЛКСМ, референт Комітету молодіжних організацій УРСР, 1973–77 — другий секретар відділу міжнародних організацій, перший секретар відділу міжнародних організацій, перший секретар відділу кадрів МЗС УРСР, 1977–82 — другий секретар Постійного представництва *УРСР* при Відділенні ООН у Женеві, 1982–88 — начальник Фінансово-господарського управління МЗС УРСР, 1988–92 — перший секретар, завідувач політичним відділом посольства СРСР, Російської Федерації у Республіці Бенін. У 1992–93 — заступник начальника, начальник Управління двосторонніх відносин МЗС України, 1993–94 — член Колегії, начальник Управління країн АТР, Близького і Середнього Сходу та Африки МЗС України. В 1995–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Японії, в 1999–2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Алжирській Народній Демократичній Республіці.

В. І. Головченко

Дашкевич-Горбацький Володислав Володимирович (16.08.1879, м. Обухів, нині — райцентр Київської області, Україна — 7.06.1952, м. Інта, нині — Республіка Комі, Російська Федерація) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Закінчив 3-є Олександрівське військ. уч-ще (1899) і Миколаївську академію Ген. штабу (1905). Дійсну військ. службу проходив у лейб-гвардії Литовському полку. 1905–07 — викладач тактики в Пажеському корпусі, 1907–13 — старший офіцер штабу Гвардійського корпусу, 1913–14 — штаб-офіцер для особливих доручень штабу 1-го армійського корпусу. Під час *Першої світової війни* — нач. штабів 50-ї та 28-ї піхотних дивізій, командир 96-го піхотного полку та 24-ї піхотної дивізії Півд.-Зах. фронту, генерал-майор Ген. штабу. Був нагороджений орденами й Золотою Георгіївською зброєю. Із 1917 — в укр. армії, активний учасник і військ. керівник гетьманського перевороту П. *Скоропадського* 29.04.1918. До липня 1918 — нач. особистого Штабу гетьмана, у травні 1918 тимчасово виконував обов'язки військ. міністра Української Держави, у липні — жовтні 1918 — нач. відділу мор. піхоти Морського мінва, із жовтня 1918 — голова Надзвичайної дип. місії Української Держави в Румунії (Ясси). За доби Директорії УНР — військ. аташе в Австрійській Республіці. З 1922 — мешкав у Німеччині; після *Другої світової війни* заарештований радянською окупаційною владою та вивезений до концтабору.

В. І. Головченко

Даян (Dayan) Моше (20.05.1915, Деганья Алеф, Палестина — 16.10.1981, Тель-Авів, Держава Ізраїль) — ізраїльський військ. і держ.-політ. діяч. Із 1938 — командир підрозділу самооборони євр. переселенців. 1939 ув'язнений брит. колоніальною адміністрацією, 1941 звільнений для служби в брит. армії. В *арабсько-ізраїльській війні 1948–49* — командувач єрусалимським фронтом, 1949 — учасник Родоських переговорів з укладення *перемир'я* з арабськими д-вами, потім почергово очолював Півд. і Півн. командування, оперативний відділ і генштаб ЦАХАЛ (1953–58); розробив план військ. вторгнення на Синайський півострів, успішно реалізований під час *Суецької кризи 1956*. 1959 обраний до кнесету від МАПАЙ (Робітничої партії Ізраїлю). У 1959–64 — міністр с. г-ва. 1965 виступив співзасновником партії «Рафі». 1.06.1967 призначений міністром оборони (до 1974), на урядовому й командному рівнях забезпечив успіх ізраїльських військ в *арабо-ізраїльській війні 1967* та *арабо-ізраїльській війні 1973*, наполягав на *анексії* окупованих арабських територій. 1977–79 — мін. закорд. справ уряду М. *Бегіна*; суттєво переглянув власну позицію щодо перспектив бл.-схід. урегулювання й виступив одним з організаторів *переговорів міжнародних* щодо укладення *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*. Після виходу у відставку створив лівоцентристську партію «Телем» (1981), яка виступала за однобічне звільнення Ізраїлем окупованих 1967 арабських територій.

В. І. Головченко

«Двадцять одна вимога» Японії до Китаю — *нота дипломатична*, пред'явлена 18.01.1915 япон. послом китайському урядові; складалась із 21 вимоги щодо надання Японії особливих екон. і політ. прав у Китаї, складених в ультимативній формі. На початку *Першої світової війни* уряд Китаю, очолюваний *Юань Шикаєм*, проголосив *нейтралітет* (6.09.1914) і звернувся до держав-учасниць із проханням не поширювати воєнні дії на китайську територію. Японія, яка оголосила війну Німеччині 23.08.1914, незабаром висадила десант на узбережжі китайської провінції Шаньдун і згодом захопила нім. військ.-мор. базу Ціндао, залізницю Ціндао—Цзінань та встановила контроль над Шаньдунським півостровом, багатим на корисні копалини, з портами, що мали важливе торг. й стратегічне значення. Уряд Китаю не чинив Японії жодного опору, що заохочувало останню до розширення *агресії*. «Двадцять одна вимога» складалась із 5 груп вимог. Перша була спрямована на забезпечення панування Японії над Шаньдунем. Друга стосувалась Півн.-Схід. Китаю (Маньчжурії) та Внутр. Монголії. Посилаючись на своє «особливе положення» в цих районах Китаю, Японія наполягала на встановленні нових термінів оренди Квантунської області строком до 99 років, включаючи Порт-Артур (Люйшунь) і порт Дальній (Далянь), Півд.-Маньчжурської та Мукден-Аньдунської залізниці, а також наданні виключних прав на придбанні в оренду земель, дозволу торгівлі й пром. діяльності япон. підданим тощо. У третій групі вимог Японія прагнула перетворити у змішане японо-китайське підприємство єдиний на той час у Китаї Ханьєпінський вугільно-металургійний комбінат. Задоволення цієї вимоги означало б перехід до рук Японії стратегічного підприємства нац. промисловості Китаю. Четверта група була спрямована на запобігання передачі в оренду третім д-вам будь-яких портів, гаваней, островів і території на китайському узбережжі. П'ята передбачала призначення япон. радників з політ., фінанс. і військ. питань в урядові органи Китаю, створення в ряді місцевостей змішаної япон.-китайської поліції, будівництво спільних япон.-китайських військ. заводів й обов'язкову закупівлю Китаєм не менше 50% боєприпасів у Японії. Крім того, Японія вимагала дозволу на будівництво залізниць у Центр. Китаї та подальшого розширення своїх привілеїв. Намагаючись залякати китайський уряд, Японія направила додаткові військ. сили в Шаньдун і на Ляодунський півострів, а також вдалася до провокацій, підкупів тощо. Таємні переговори між урядами Японії та Китаю велись у Пекіні понад 4 місяці. Масовий антияпон. рух, що розпочався в Китаї, і негативне ставлення Великої Британії, Росії та США до п'ятої групи вимог змусили Японію відмовитись від більшої їх частини та оголосити їх «побажаннями». Але 27.04.1915 япон. вимоги були ультимативно вручені китайському урядові й 9.05.1915 Президент Китаю Юань Шикай заявив про прийняття перших чотирьох груп. 25.05.1915 був підписаний таємний япон.-китайський договір, яким задовольнялись основні япон. вимоги. Нав'язавши Китаю кабальні умови, Японія значно посилила свої позиції, що, у свою чергу, викликало загострення протиріч між нею та іншими д-вами, передусім США.

І. Д. Коміренко

«Двох Китаїв» концепція — зовн.-політ. концепція США стосовно Китаю, тісно пов'язана з *Тайванською проблемою*; проявилася в політиці *визнання де-факто* одночасно двох незалежних

китайських держав — КНР і Тайваню («Китайської Республіки»). Важливою проблемою амер. зовн. політики стало визначення курсу щодо Китаю після завершення там громадян. війни («Визвольної війни» 1946–49) та проголошення КНР 1.10.1949. США формально визнавали представником Китаю лише гоміндaнівський уряд на о. Тайвань, який продовжував виступати від імені китайської д-ви та в *Організації Об'єднаних Націй* (до 25.10.1971), посідаючи там місце постійного члена *Ради Безпеки ООН*. Із червня 1950 на острові перебували амер. війська; США надавали військ.-техн. допомогу Тайваню, а 1954 між США та «Китайською Республікою» (Тайванем) було укладено договір про взаємну оборону. Основою формування **«Д. К.» к.** стало встановлення політ. відносин між США та КНР де-факто в ході *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*, де обидві д-ви брали участь. Але США продовжували здійснювати стосовно КНР політику невизнання, сподіваючись, що її ізоляція з боку країн Заходу, причиною якої стали комуніст. характер режиму та його прорад. зовн.-політ. орієнтація, призведе до загострення екон. та соц. проблем у країні й, т. ч., послабить рад.-китайський союз. Визнанню КНР заважала й внутр.-політ. ситуація в США, де проти цього виступало потужне прогоміндaнівське лобі в Конгресі США та адміністрації президента Д. *Ейзенхауера*. Невдача політики, спрямованої на відрив КНР від СРСР, а також встановлення країнами Зах. Європи та Японією торг. відносин із Пекіном фактично позбавили сенсу продовження політики жорсткої ізоляції та сприяли формуванню наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х **«Д. К.» к.** й поступовому виробленню відп. зовн.-політ. курсу США. 1972–79 дана концепція фактично стала основою амер. політики стосовно Китаю. Після початку амер.-китайського зближення та встановлення торг. відносин 1971–72 США взяли курс на визнання КНР, водночас продовжуючи підтримувати офіц. відносини з Тайванем. Вашингтон формально відійшов від використання **«Д. К.» к.** із встановленням *дипломатичних відносин* із КНР 1.01.1979; в *американсько-китайському комюніке* 15.12.1978 США визнали уряд КНР єдиним законним урядом Китаю та розірвали дип. відносини з «Китайською Республікою» (Тайванем). Відтоді США офіційно підтримують принцип одного Китаю, що означає обмеження відносин із Тайванем лише культ., екон. та іншими неофіц. зв'язками. Але водночас **«Д. К.» к.** фактично продовжує реалізовуватися в зовн. політиці США. За Актом про відносини з Тайванем, прийнятим Конгресом США 10.04.1979, Вашингтон залишив за собою право продавати Тайбею зброю оборонного характеру та протидіяти спробам за допомогою сили змінити існуючий статус острова. Продовження військ.-техн. співробітництва США з Тайванем розглядається КНР як порушення принципу одного Китаю, відтак *«тайванська проблема»* залишається однією з гострих в амер.-китайських відносин.

В. Ю. Константинов

Девальвація (від лат. de — заперечення і valvo — маю вартість) — зниження курсу національної *валюти* по відношенню до іноземних валют, міжнародних рахункових грошових одиниць, зменшення (в минулому) золотого вмісту грошової одиниці. Девальвацію здійснюють в умовах, коли курс національної валюти виявляється завищеним (в силу високих темпів *інфляції імпортованої*, несприятливого для країни *балансу зовнішньоторговельного* та деяких інших причин). Девальвація має зробити експортні товари більш дешевими, а імпортні — більш дорогими, що сприяє вирівнюванню торговельного балансу і, зрештою, *балансу платіжного* держави. Однак, невиправдане пониження курсу національної валюти (валютний *демпінг*) з метою підвищення конкурентноздатності національних товарів на зовнішніх ринках у міжнародній практиці розглядається як метод нечесної конкуренції: *Міжнародний валютний фонд*, згідно з його статутом, має підтримувати «стабільний та упорядкований валютний режим держав-членів, а також запобігати конкурентного знецінення валюти». Офіційна девальвація здійснюється в країнах з фіксованим обмінним курсом національної валюти; в країнах з «плаваючою валютою» девальвація або ревальвація (підвищення курсу) відбуваються автоматично і практично постійно. Девальвація — захід вимушений, вона може сприяти вирішенню проблем зовнішньоторговельного та платіжного балансів країни, однак, водночас призводить до втрати довіри до держави з боку зарубіжних партнерів.

О. К. Єременко

Деваре (Devare) Судхір Тукарам (5.06.1941) — інд. *дипломат*. На дип. службі з 1964. Працював у дип. місіях у Москві, Вашингтоні та Рангуні; радником та нач. відділу в постійному представництві Індії при ООН у Женеві; 1982–85 — нач. відділу з питань сусідніх країн у МЗС Індії; 1985–89 — посол Індії в Сеулі; 1989–92 — ген. консул Індії у Франкфурті (ФРН). 1992–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Девлет II Герай (1648, Бахчисарай, нині — Автономна Республіка Крим, Україна — 1718, м. Візе, нині — провінція Киркларелі, Турецька Республіка) — кримсько-татарський державно-політичний діяч, правитель Кримського ханату 1699–1702 і 1709–13, виступив проти укладення *Константинопольського миру 1700* між Московським царством і *Османською імперією*, попереджуючи султана Мустафу II Газі щодо планів *Петра I* продовжити боротьбу за вихід до Чорного моря, і зібрав військо для організації попереджувального походу проти нього, за що був позбавлений влади. Під час другого терміну правління підтримав спробу гетьмана І. *Мазепи* і Запорозької Січі звільнитися від російської залежності за допомогою шведського короля Карла XII, прихильно прийняв дипломатичну місію чигиринського полковника К. *Мокієвського* взимку 1709, але через заборону султана Ахмеда III не зміг вчасно прибути на допомогу союзникам. Після Полтавської битви 27.06.1709 дозволив запорожцям оселитися на території ханату в пониззях Дніпра (Олешківська Січ), уклав *українсько-кримський союзний договір 1711*, але зазнав невдачі під час спільного з козаками походу на Правобережжя і Слобожанщину, був позбавлений престолу вдруге за формальним звинуваченням у неналежному обходженні з Карлом XII, який шукав притулку в Османській імперії, був засланий на о. Родос, потім — до м. Візе, де і похований.

В. І. Головченко

Дезавуювання (від франц. dèsavouer — зрікатися, відмовлятися) — спростування урядом або іншим компетентним органом *держави* висловлювань чи дій свого дип. представника або іншої офіційно уповноваженої особи. Цим актом повідомляється, що дип. або інший офіційно уповноважений представник, здійснюючи той чи інший крок, діяв без належного доручення або перевищив свої повноваження; д-ва тим самим знімає із себе відповідальність за такі дії та їхні політ. й міжнар.-прав. наслідки. Зазвичай **Д.** призводить до відкликання своїм урядом чи іншим компетентним органом дезавуйованого дип. або іншого офіц. уповноваженого представника.

В. М. Матвієнко

Дейтонські угоди 1995 — пакет документів, підписаних 14.12.1995 у Парижі Республікою Боснія і Герцеговина, Республікою Хорватією та Союзною Республікою Югославія (СРЮ) визначали процес мирного врегулювання після закінчення міжетнічної війни в Хорватії та Боснії і Герцеговині (Б. і Г.). Отримали назву за місцем проведення переговорів з урегулювання ситуації на території колишньої Югославії — база військ.-повітр. сил США Райт Патерсон поблизу Дейтона (шт. Огайо, США). Переговори велись 20.10–21.11.1995 представниками сторін за посередництвом членів Контактної групи — США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії та *Європейського Союзу*. **Д. у.** складались із Загальної угоди по Б. і Г., 11 доповнень та Окремої угоди з підписання Загальної угоди. За умовами угод Б. і Г., Хорватія та Союзна Республіка Югославія погоджувались повністю поважати суверенну рівність одна одної та вирішити суперечки між собою мирними засобами; СРЮ та Б. і Г. визнавали одна одну; сторони зобов'язувалися поважати *права людини*, права *біженців* і *переміщених осіб*, всіляко співробітничати з усіма *акторами міжнародними*, включаючи *Раду Безпеки ООН*, у здійсненні мирного врегулювання, розслідування й судового переслідування військ. злочинців та інших порушників міжнар. гуманітарних законів. Доповнення до **Д. у.** стосувались конкретних сфер врегулювання. У доповненні 1 йшлося про те, що за угодою до Б. і Г. запрошують-

ся багатонац. сили під командуванням *НАТО*, із наданням повноважень від ООН. Доповнення 4 визначило, що Б. і Г. залишиться єдиною д-вою з повним визнанням її *суверенітету* й територ. недоторканності в міжнародно визнаних кордонах. Д-ва мала складатись із двох рівноправних частин: Федерації Боснії і Герцеговини (мусульмани й хорвати) та сербської частини, які разом утворюють єдину спільноту. Сферами компетенції центр. керівних органів єдиної д-ви стали *зовнішня політика, зовнішня торгівля*, митна й грошова політика, питання міграції населення, комунікації та трансп. сполучення. Решта питань залишилась у компетенції кожної з двох частин д-ви. Створювались спільні держ. органи: Президія з трьох членів (по одному представнику від мусульм., сербської та хорватської громад, які на ротаційній основі займали посаду Голови Президії), двопалатний Парламент, Рада міністрів, яка несе відповідальність за сфери спільної компетенції. Конституційний суд складався з 9 членів, із яких трьох призначав *Європейський суд з прав людини*, 4-х — Федерація Боснії і Герцеговини. і 2-х — сербська сторона; Центр. банк здійснював управління єдиною грошово-фінанс. системою. На всій території Б. і Г. в обіг вводилась єдина *валюта*. Угодами також було передбачено провести низку заходів щодо відновлення хорватсько-сербського діалогу, взаємного визнання між Республікою Хорватія та СРЮ й на цьому тлі вирішити питання про реінтеграцію території Східн. Славонії до складу Хорватії.

М. С. Каменецький

Декларативна теорія визнання — обґрунтована в науці *міжнародного права* концепція, згідно з якою міжнар. визнання не створює нового *суб'єкта міжнародного права*, а лише означає констатацію факту його появи та висловлення готовності певної *держави* вступити з ним у нормальні дип. та інші відносини згідно з міжнар. правом. На противагу положенням конститутивної теорії визнання, відповідно до **Д. т. в.** прав. наслідки визнання мають обмежений характер, бо визнання — це лише декларація або підтвердження існуючого прав. і фактичного становища. *Держава* стає суб'єктом міжнар. права внаслідок самого факту свого утворення, незалежно від факту визнання. Нова д-ва набуває міжнар. правосуб'єктності не на підставі схвалення чи згоди інших д-в, а на підставі юрид. факту свого утворення. **Д. т. в.** була висунута лат.-амер. д-вами у відповідь на практику окремих країн, які розглядали визнання зі свого боку як акт, що конституює появу нового суб'єкта міжнар. права, без якого даний суб'єкт нібито не існує та не може вступати в міжнар.-прав. відносини. Принципи **Д. т. в.** знайшли відображення в резолюції 40-ї сесії Інституту міжнародного права (Бельгія) від 23.04.1936 «Про визнання нових держав і урядів»: «На існування нової держави і всі правові наслідки, пов'язані з таким існуванням, не впливає відмова у визнанні з боку однієї або більше держав». Згідно зі ст. 3 Міжамер. конвенції про права та обов'язки д-в, укладеної 19 країнами континенту 26.12.1933, «політичне існування держави не залежить від її визнання іншими державами. Навіть ще не визнана, держава має право захищати свою цілісність і свою незалежність, піклуватися про свою безпеку і процвітання і, як наслідок цього, організовуватися, на свій розсуд створювати закони щодо своїх інтересів, управляти своїми відомствами і визначати юрисдикцію та компетенцію своїх судів. Здійснення цих прав обмежене тільки реалізацією прав інших держав відповідно до міжнародного права». На підтримку **Д. т. в.** в останні десятиліття схиляються все більше авторитетних учених, практика д-в і міжнар. інституцій. Зокрема, Арбітражна комісія, створена Міжнародною конференцією щодо Югославії 1991, у своєму висновку проголосила, що «існування або зникнення держави є питанням факту» і що «результати визнання іншими державами є винятково декларативними».

О. В. Задорожній

Декларація (від лат. declaratio — проголошую) — одно-, дво- або багатостороння заява, у якій *держави* проголошують принципи своєї зовн. і внутр. політики або заявляють про свою позицію щодо конкретних питань. Дво- й багатосторонні **Д.** у більшості випадків підписуються, але можуть за бажанням учасників прийматись ними без підписання. **Д.** за участі двох або більше д-в, якщо вони створюють для сторін взаємні права й обов'язки, є *договорами міжнародними*, у яких сторони декларують, заявляють про спільні принципи, цілі та наміри, взаємні права й обов'язки. У формі **Д.** може здійснюватись визнання д-ав та урядів. **Д.** використовують також як допоміжні стосовно основного дог-ру акти. За їхньою допомогою сторони роз'яснюють зміст дог-ру, тлумачать, доповнюють або змінюють його. **Д.** може бути офіц. додатком до дог-ру.

Т. І. Шинкаренко

Декларація ЄС — НАТО щодо Європейської безпекової та оборонної політики (EU-NATO Declaration on ESDP) — базовий документ про співпрацю *Європейського Союзу* та *Північноатлантичного альянсу* в сфері врегулювання криз і запобігання *конфліктам міжнародним*; підписана 16.12.2002 у м. Брюсселі (Бельгія). Документ визначає загальні принципи відносин двох організацій: партнерство, рівноправність, ефективний діалог, прозорість та взаємодоповнення їхньої діяльності у сфері кризового врегулювання, поважання принципів *Статуту ООН*, що є основою Договору про Європейський Союз та *Вашингтонського договору 1949*. Водночас сторони визнають відмінну природу двох організацій та автономність в ухваленні рішень з урахуванням інтересів усіх країн-членів ЄС і НАТО. Документ підтверджує важливе значення Спільної безпекової та оборонної політики (СБОП) для ефективності Альянсу, в той же час наголошуючи, що НАТО залишається основою *колективної оборони* її членів. Робиться спроба розділити повноваження двох організацій: проведення операцій ЄС з урегулювання криз, включаючи військові операції, в ситуаціях, коли НАТО не бере участі в повному складі. У тексті декларації враховані претензії щодо усунення дискримінації, висунуті свого часу США та Туреччиною: ЄС визнав повну можливість залучення країн НАТО, які не є членами ЄС, до операцій у межах СБОП. НАТО, у свою чергу, надала ЄС гарантований доступ до власних можливостей планування та проведення операцій (доступ до штабних структур Альянсу, процесу планування, інформаційних та розвідувальних ресурсів, логістики). Декларація відкрила шлях до запровадження двосторонніх домовленостей у межах «Берлін плюс» пакета.

М. А. Миронова

Декларація Об'єднаних Націй — див.: *Вашингтонська декларація 1942*.

Декларація прав народів Росії прийнята 2(15).11.1917 РНК Рад. Росії; проголошувала право *націй* на самовизначення та визначала основні принципи нац. політики *держави*. У декларації зазначалось, що рад. д-ва ставить своїми цілями досягнення «добровільного і чесного союзу народів Росії» та забезпечення повної довіри між ними. Основними принципами діяльності в нац. питанні проголошувались: рівність і суверенність народів Росії; право народів Росії на вільне самовизначення аж до відділення й утворення самостійної д-ви; скасування нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень; вільний розвиток нац. меншин й етнографічних груп, які проживають на території Росії.

О. С. Пархомчук

Декларація принципів американської солідарності 1938 — див.: *Лімська декларація 1938*.

Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку — резолюція 3201 (S–VI), ухвалена *Генеральною Асамблеєю ООН* 1.05.1974 на шостій спеціальній сесії, скликаній на вимогу країн, що розвиваються. В Декларації проголошується рішучість «негайно докласти зусиль для встановлення *нового міжнародного економічного порядку*, заснованого на справедливості, суверенній рівності, взаємозалежності, спільності інтересів і співробітництва всіх *держав*, незалежно від їх соціально-економічних систем, який повинен усунути нерівність і покінчити з існуючою нині несправедливістю, дозволити ліквідувати всезростаючий розрив між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, і забезпечити все більш швидкий економічний і соціальний розвиток у світі...». В програмі встановлення нового міжнародного економічного порядку, що міститься в Декларації, знайшли свій вираз

прагнення країн, що розвиваються, розповсюдити процес ліквідації колоніалізму на економічну сферу, створити сприятливі умови для подолання країнами, що розвиваються своєї економічної відсталості. Одночасно з Декларацією про встановлення нового міжнародного економічного порядку була ухвалена Програма дій по встановленню нового міжнародного економічного порядку (Рез. 3202 (S–VI)).

Включення в Декларацію та Програму дій прогресивних принципів міжнародних економічних відносин сприяло в подальшому розробці й ухваленню в рамках ООН нових важливих документів, в тому числі, таких як «Хартія економічних прав та обов'язків держав» та інш., покликаних сприяти розвиткові міжнародного економічного співробітництва в інтересах всіх країн. Декларація та Програма дій були ухвалені консенсусом, однак західні держави зробили численні застереження, в яких висловили свою незгоду з рядом важливих положень програми встановлення нового міжнародного економічного порядку, що утруднювало в подальшому реалізацію цих положень.

О. К. Єременко

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам прийнята 14.12.1960 на 15-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* за ініціативи СРСР; проголосила необхідність негайно й без застережень покінчити з *колоніалізмом* у всіх його формах і проявах. Наголошувала, що підкорення народів інозем. пануванню та їх експлуатація є порушенням основних прав людини, суперечить *Статуту ООН* і перешкоджає розвитку рівноправного співробітництва та встановленню миру в усьому світі. Визнаючи право всіх народів на самовизначення, вільне встановлення свого політ. статусу та здійснення екон., соц. та культ. розвитку, декларація проголошувала необхідність припинення збройних дій і репресивних заходів, спрямованих проти залежних народів, поважати територ. цілісність їхніх нац. територій і надати їм умов, необхідних для здійснення права на повну незалежність. У Декларації зазначалось, що недостатній рівень розвитку залежних народів ніколи не повинен використовуватись як привід для затримки надання їм незалежності. До всіх територій, які ще не здобули незалежність, мають бути негайно вжиті заходи для передачі всієї влади народам, відповідно до їхньої волі й бажання без будь-яких застережень і незалежно від їхньої расової та реліг. належності. Декларація стала док-том, який уперше в історії *міжнародних відносин* чітко й однозначно, у розгорнутій формі засудив колоніалізм, оголосив його протиправним, пропонував конкретну програму *деколонізації*. Прийняття Декларації сприяло зміцненню міжнар. політ. і прав. основи нац.-визв. руху, започаткувало новий етап б-би колоніальних народів за визволення та сприяло ліквідації колоніальної системи. Багато рішень ООН, прийнятих з питань деколонізації після 1960, базувались на основних положеннях Декларації. 1970 ГА ООН прийняла Програму дій із метою повного здійснення декларації (рез. №2621/XXV), а в 1981 — План дій із метою повного здійснення декларації (рез. №35/118).

О. С. Пархомчук

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН — декларація, прийнята резолюцією 2625 (XXV) *Генеральної Асамблеї ООН* від 24.10.1970 з метою проголошення, підтвердження та тлумачення принципів ООН, які викладені у ст. 2 *Статуту ООН* і вважаються основними *міжнародного права принципами*. Декларація містить сім принципів: 1) принцип, згідно з яким держави утримуються у своїх *міжнародних відносинах* від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН; 2) принцип, згідно з яким держави вирішують свої *спори міжнародні* мирними засобами таким чином, щоб не наражати на небезпеку міжнародний мир, *безпеку міжнародну* і справедливість; 3) принцип щодо обов'язку, у відповідності зі Статутом ООН, не втручатися у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої іншої держави; 4) обов'язок держав співпрацювати одна з одною у відповідності до Статуту ООН; 5) принцип рівноправності та самовизначення народів; 6) принцип суверенної рівності держав; 7) принцип добросовісного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними у відповідності до Статуту ООН. На відміну від ст. 2 Статуту ООН, яка просто перелічує зазначені принципи, у декларації дається описання та характеристика юридичного змісту кожного з них. У *міжнародному праві* декларація вважається одним з найважливіших джерел закріплення основних принципів міжнародного права разом зі Статутом ООН та *Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*.

А. О. Кориневич

Декларація Ріо 1992 — Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, ухвалена за результатами однойменної *Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку*, що проходила 3–14.06.1992 у м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Документ містить преамбулу і 26 принципів. Декларація проголосила право кожної людини жити в доброму здоров'ї та плідно працювати в гармонії з природою (принцип 1), ще раз підтвердила проголошене у принципі 21 Декларації Стокгольмської конференції з навколишнього для людини середовища 1972 суверенне право кожної *держави* розробляти свої власні ресурси відповідно до природоохоронної *політики* та відповідальність держав за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їх юрисдикції або контролю не спричиняла шкоди довкіллю інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції (принцип 2), проголосила право на розвиток (принцип 3), принцип сталого розвитку (принцип 4), пріоритет викорінення бідності (принцип 5), врахування особливих потреб найменш розвинених країн (принцип 6), принцип спільної, але диференційованої відповідальності (принцип 7), викорінення нераціональної практики виробництва і споживання (принцип 8), необхідність науково-технічного співробітництва і передачі технологій (принцип 9), процесуальні екологічні права (принцип 10), обов'язок держав ухвалювати ефективні законодавчі акти у галузі охорони довкілля (принцип 11), співробітничати у справі створення сприятливої і відкритої міжнародної економічної системи, зокрема такої, яка забороняє унілатералізм (принцип 12), ухвалювати закони та міжнародні акти з питань відповідальності за екологічну шкоду (принцип 13), перешкоджати передачі та переміщенню в інші держави речовин і діяльності, шкідливої для довкілля (принцип 14), проголосила принцип перестороги (принцип 15), принцип «забруднювач платить» (принцип 16), необхідність здійснювати оцінку впливу на довкілля (принцип 17), повідомляти зачепленим державам про стихійні лиха та інші надзвичайні ситуації (принцип 18), здійснювати повідомлення, надання необхідної інформації та проведення консультацій з державами щодо потенційно небезпечної діяльності, яка матиме транскордонний характер (принцип 19), наголосила на особливій ролі жінок (принцип 20), молоді (принцип 21), корінного населення (принцип 22) в справі забезпечення сталого розвитку, проголосила необхідність забезпечувати середовища існування і природних ресурсів народів, які живуть в умовах гніту чи окупації (принцип 23), забезпечувати захист довкілля під час збройних конфліктів (принцип 24), нероздільність миру, розвитку і охорони довкілля (принцип 25), принцип вирішення екологічних спорів мирним шляхом (принцип 26) та принцип співробітництва держав у виконанні принципів Декларації та подальшому розвитку міжнародного права у галузі сталого розвитку (принцип 27). Декларація — компроміс, досягнутий між групою розвинених країн і країн, що розвиваються. Вона містить дві групи принципів: одні — запропоновані і включені в текст документа з ініціативи розвинених країн (принципи 10, 15, 16), інші — з ініціативи країн, що розвиваються (принципи 3, 5, 7). Принципи Декларації Ріо дістали подальшого розвитку в підсумкових документах наступних конференцій, проведених під егідою *ООН*, з питань навколишнього середовища: Декларації принципів зі сталого розвитку 2002, ухваленої за результатами Йоганнесбурзького саміту зі сталого розвитку, та підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку «Майбутнє, якого ми хочемо», що відбулась у червні 2012.

М. О. Медведєва

Декларація про поразку Німеччини і про прийняття на себе верховної влади у Німеччині урядами СРСР, Великої Британії, США і Тимчасовим урядом Франції підписана 5.06.1945 у Берліні; констатувала повну поразку й беззастережну *капітуляцію* нім. сухопутних, мор. і повітр. *збройних сил.* Уряди 4-х д-в заявили, що беруть на себе всю верховну владу в Німеччині, але це не означало *анексії* цієї країни. Пізніше планувалось встановити кордони Німеччини або будь-якої її частини та визначити статус країни в цілому чи будь-якого її району. Декларація містила в собі вимоги союзників до Німеччини: про негайне припинення військ. дій; про роззброєння всіх нім. збройних сил, включаючи органи безпеки, і здавання в полон їхнього особового складу; про передачу союзникам усієї зброї, військ. матеріалів, військ. кораблів, літаків, обладнання, пром. підприємств, наук.-дослідних установ, документації, які мають відношення до ведення *війни;* про визволення й передачу союзникам усіх *військовополонених,* інтернованих і в'язнів — громадян Об'єднаних Націй. Союзники вимагали арешту нацистських злочинців і громадян інших країн, звинувачених у *злочинах проти людства* й порушенні нац. законодавства їхніх країн. Декларація оголошувала про розміщення в Німеччині збройних сил і цивільних органів союзників. Уряди 4-х д-в заявили про повне роззброєння й демілітаризацію Німеччини заради забезпечення миру та безпеки. Одночасно з Декларацією 6.06.1945 були опубліковані угоди про контрольний механізм в Німеччині та про зони її *окупації воєнної.*

В. Ю. Крушинський

Деколонізація (від лат. de — заперечення і colonia — поселення) — процес ліквідації колоніального панування *метрополії,* набуття державного *суверенітету* й утвердження країни як самостійного та повноправного суб'єкта *міжнародної політики.* Як правило, бюрократично-авторитарне управління держави-колонізатора, здійснюване в патерналістській формі чи за допомоги етнорасової меншини, що оселилася в *колонії,* поступається місцевому легітимізованому врядуванню; це оформлюється юридичною угодою між метрополією, що відступає владу, й режимом, який має стати її наступником; така домовленість може постати внаслідок: воєнної поразки колонізаторів від національно-визвольних сил, визнання метрополією економічної й політичної безперспективності подальшого здійснення колоніального врядування перед лицем колоніального *націоналізму,* таємної домовленості між метрополією й майбутніми політичними володарями про надання незалежності без фундаментальних змін владних відносин. Як один із найважливіших феноменів у *міжнародних відносинах* XX ст., Д. історично поділяється на три етапи — кризи, розпаду й краху глобальної колоніальної системи, що відрізняються інтенсивністю визвольних процесів та їхніми геопросторовими акцентами; величезне стимулююче значення при цьому мали такі геополітичні явища як світові війни й блокове протистояння СРСР та США.

Етап кризи охоплює період між *Першою* та *Другою світовими війнами* й позначений такими подіями: 1) появою окремих незалежних держав у Південно-Західній Азії (Ємен — 1918, Ірак — 1921–32, Туреччина — 1923, Саудівська Аравія — 1926–32), Європі (Фінляндія — 1917, Польща, Чехословаччина, Естонія, Латвія, Литва, Королівство сербів, хорватів і словенців — 1918, Ісландія — 1918–44, Ірландська вільна держава — 1921–22) й Африці (Єгипет — 1922); 2) ліквідацією напівколоніальних режимів у Афганістані, Китаї, Персії, Сіамі та ін.; 3) виникненням осередків активної національно-визвольної боротьби в Британській Індії, Французькому Індокитаї, арабських володіннях Британії.

Розпад колоніальної системи припав на 2-гу пол. 1940-х — початок 1960-х і почався з досягнення незалежності великими володіннями провідних держав-метрополій у регіонах, які були різною мірою втягнені в Другу світову війну. На Близькому Сході ним стали Ліван і Сирія (1941–46), Йорданія (1946), Ізраїль (1948); у Південній Азії — Індія й Пакистан — 1947, Цейлон — 1948; у Південно-Східній Азії — Індонезія — 1945–49, В'єтнам — 1945–54, Філіппіни — 1946, Бірма — 1948, Камбоджа й Лаос — 1953, Малайя — 1957; в Африці — Лівія — 1951, Марокко, Судан і Туніс — 1956. Переломним у цьому процесові був 1960, коли всередині Французького Співтовариства було проголошено незалежність 14-ти республік у Західній і Екваторіальній Африці, до яких ще долучилися дві колишні британські колонії (Нігерія й Сомалі) та Бельгійське Конго; це дозволило *ООН* оголосити 1960 — «роком Африки», демонтаж решти колоніальних режимів став уже невідворотним.

Крах (чи завершення розпаду) колоніальної системи відбувся в 1960–90-ті й полягав у масовому набутті державного суверенітету колоніями в Африці, Океанії, Карибському басейні й на узбережжі Аравійського півострова. Але низка колоніальних володінь була інтегрована до складу колишніх метрополій і отримала спеціальний автономний статус, як-то самоврядні держави в складі Королівства Нідерландів — о-ви Кюрасао, Сінт-Маартен і Аруба чи заморські регіони (департаменти) Франції — Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка і Реюньйон.

Літ.: Chamberlain M. E. Decolonization: The Fall of the European Empires. — Malden, MA: Blackwell Publishing, 1999; Prasenjit Duara. Decolonization: Perspectives from Now and Then. — Routledge, 2004; Raymond F. Betts. Decolonization. — Routledge, 2004; Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты/ Пер. с англ. — М.: «Аквариум», 1999; Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн. Кн. 2 / Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2000; Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг: Основные направления международной политики. 1945–1996 / Пер. с англ. — М.: «Весь мир», 2002.

В. І. Головченко

Декрет про державну незалежність Фінляндії — постанова РНК РСФРР про визнання держ. *незалежності* Фінляндії, прийнята 18(31).12.1917. Після повалення Тимчасового уряду в Росії парламент Фінляндії 2(15).11.1917 оголосив себе носієм верховної влади, що означало розрив держ. зв'язку Фінляндії та Росії. Наступного дня були затверджені нові закони про комунальне самоврядування та вибори, а також про 8-годинний робочий день. За нових політ. умов зміна уряду стала неминучою. У парламенті на обговорення були поставлені два альтернативні списки. Бурж. фракції пропонували сформувати уряд під проводом П. Свінхувуда, соціалісти — О. Токоя. 14(27).11.1917 парламент призначив уряд (т. зв. «сенат незалежності» Свінхувуда), до якого увійшли представники лише бурж. фракцій. Постало завдання відокремлення Фінляндії від Росії та забезпечення міжнар. визнання незалежності. Однак фінський уряд не хотів звертатися до РНК, оскільки прохання про визнання нею незалежності означало б *визнання де-факто* нової влади в Росії. 21.11(4.12).1917 Свінхувуд подав до парламенту заяву уряду, згодом названу Декларацією незалежності Фінляндії. Щодо врегулювання відносин між Фінляндією та Росією в ній ішлося: «Народ Фінляндії вірить, що народ вільної Росії та її Установчі збори не схочуть перешкоджати прагненню Фінляндії увійти до сім'ї вільних і незалежних народів». 23.11(6.12).1917 парламент зібрався для розгляду питання про незалежність. Було представлено два проекти: від 5 бурж. фракцій — такого ж змісту, як й ухвалена Декларація; від соціал-демократів, які пропонували створити фінсько-рос. дорадчу комісію для розробки пропозицій про врегулювання відносин між Фінляндією та Росією. Незначною більшістю було схвалено проект бурж. фракцій, і заява Свінхувуда була прийнята як офіц. Декларація незалежності. Поступово керівництво Фінляндії схилилося до думки, що визнання незалежності потрібно шукати в рад. уряду. Уряд Фінляндії пішов на переговори з РСФРР. 18(31).12.1917 РНК визнала держ. незалежність Фінляндії; того ж дня В. *Ленін* вручив Декрет П. Свінхувуду. 4.02.1918 ВЦВК його затвердив.

Б. М. Гончар

Декрет про мир прийнятий 26.10(8.11).1917 в Петрограді 2-м Загальноросійським з'їздом Рад робочих і солдатських депутатів — перший зовн.-політ. акт рад. держави. Декрет містив пропозицію РНК усім воюючим у *Першій світовій війні* народам і їхнім урядам почати переговори про припинення *війни* та справедливий демокр. мир для всіх; війна засуджувалась як *злочин проти людства.* Декрет визначав справедливим і демокр. мир без *анексій* і без *контрибуцій.* Рад. уряд відмовлявся від практики таємної *дипломатії* та оголошував про негайне опублікування таємних дог-рів, укладених попередніми урядами Росії в період з лютого до 25.10(7.11).1917.

О. С. Пархомчук

Делавар (Delawar) Мохаммад Асеф (1948) — афганський *дипломат*; закінчив ліцей Махмуд-ракі (провінція Капіса), військове піхотне училище та курси підвищення кваліфікації офіцерів; військове звання — генерал армії. В 1968–82 — командир взводу, роти, батальйону, полку, 14-ї піхотної дивізії в м. Газні. В 1982–85 — командир 12-ї піхотної дивізії 3-го корпусу; в 1985–87 — командир 3-го і Центрального корпусів; 1987–92 — начальник Генерального штабу збройних сил Афганістану. В 1992–2001 — старший офіцер в запасі; в 2001–03 — начальник Генерального Штабу Збройних Сил Афганістану; в 2003–05 — старший офіцер в запасі. В 2005–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Афганістан в Україні.

Р. К. Петюр

Делійська шістка — форум 6 держав (Індії, Греції, Мексики, Аргентини, Швеції і Танзанії), які в травні 1984 підписали звернення до ядерних д-в із закликом заборонити випробування, вир-во та розгортання ядерних озброєнь і засобів їх доставки. На нараді 28.01.1985 в столиці Індії було прийнято Делійську декларацію, що закликала ядерні д-ви негайно припинити випробування всіх видів ядерної зброї та укласти договір про заборону її випробувань, розпочати скорочення ядерних сил до повного їх знищення, яке має закінчитись повним та всеохоплюючим роззброєнням. Держави-члени **Д. ш.** закликали заборонити розробку, випробування, вир-во, розміщення та застосування всіх косм. озброєнь; спрямувати ресурси, що використовуються у воєнних цілях, на соц.-екон. розвиток, у т. ч. для фінансування гуманітарних програм під егідою *Організації Об'єднаних Націй*. 6–7.08.1986 відбулась друга зустріч лідерів країн **Д. ш.** в Істапі (Мексика), на якій була прийнята Мексиканська декларація з черговим закликом до ядерних д-ав про припинення ядерних випробувань. У подальшому діяльність **Д. ш.** зводилась до підготовки нових звернень до ядерних д-в, у першу чергу до керівників СРСР і США (М. *Горбачова* та Р. *Рейгана*) із закликом домовитись про необхідні заходи для послаблення міжнар. напруженості в ході двосторонніх переговорів, за рахунок припинення ядерних випробувань і скорочення ядерних арсеналів.

С. В. Андрущенко

Делікт міжнародний (з англ. delict —правопорушення, порушення закону) — умисне порушення міжнар.-прав. норм і принципів, що вчиняється *суб'єктом міжнародного права* й має наслідком настання міжнар. відповідальності. Суб'єкт міжнар. права, який вчинив **Д. м.**, називається делінквентом. Комісія *міжнародного права* в опрацьованому нею Проекті статей про відповідальність держав 2001 не використовує поняття «делікт міжнародний», віддаючи перевагу поняттю «міжнародно-протиправне діяння». У теорії міжнар. права висловлюється точка зору, що **Д. м.** — це обов'язково умисне міжнар. противоправне діяння, на відміну від правопорушення, яке здійснюється без наміру завдати шкоду іншому суб'єктові міжнар. права. За таким підходом дії, які становлять міжнар. злочини, завжди є деліктами. У випадку відсутності явного умислу чи наміру в діях (бездіяльності) суб'єкта, правопорушення може й не мати наслідком настання міжнар. відповідальності (див.: *Вина*). Особливо небезпечними **Д. м.** вважаються *злочини міжнародні*. **Д. м.** визнається також вчинення д-вою *злочинів міжнародного характеру*.

О. В. Задорожній

Делімітація кордонів (від лат. delimitatio — встановлення кордонів) — договірне визначення *кордону державного лінії* між країнами; положення про **Д. к.** звичайно є складовою частиною *договорів мирних* чи спеціальних угод про встановлення чи зміну *кордонів держав*. Під час **Д. к.** держави, що домовляються, складають (як правило за великомасштабною картою, з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів, без проведення робіт на місцевості) опис проходження лінії кордону, який може бути самостійною статтею в самому договорі чи у додатку до нього. Встановлена у такий спосіб лінія кордону наноситься на карту, яка підписується (парафується), скріплюється гербовими печатками сторін і є невід'ємною частиною договору. **Д. к.** є підставою для наступного етапу визначення кордону — *демаркації кордону* (проведення кордону на місцевості), як правило, зобов'язання про демаркацію кордону є складовою договору про **Д. к.**

Договори про державний кордон, як правило, є безстроковими; держава має право самостійно, на підставі внутрішнього законодавства, відповідно до вимог *міжнародного права*, встановлювати свої морські кордони і межі своїх *територіальних вод*, якщо вони дотикаються відкритого моря. Така лінія кордону визначається по зовнішньому краю зазначених вод, що відміряються від лінії найбільшого відпливу моря чи від прямих вихідних ліній, які встановлюються також законодавством держави уздовж її узбережжя чи у внутрішніх водах. Якщо морські кордони держави дотикаються територіального або внутрішнього моря іншої держави, тоді **Д. к.** здійснюється на підставі домовленості між відповідними сторонами.

Державні кордони України в основному делімітовані, але не повністю демарковані. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про державний кордон України» він встановлюється, якщо інше не передбачено *договорами міжнародними України*: 1) на суші — по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах; 2) на морі — по зовнішній межі територіального моря України; 3) на судноплавних річках — по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) — по їх середині або по середині головного рукава річки; на озерах та інших водоймах — по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи інший бік; 4) на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах — відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення; 5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), — по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді.

О. В. Задорожній

Делор (Delors) Жак (20.07.1925, Париж, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. та держ. діяч. Не має вищої освіти. 1950 розпочав діяльність екон. радником у Конфедерації християнських професійних спілок (1964 перейменована у Федерацію демократичних профспілок), згодом працював на керівних посадах у Банк де Франс. 1962 очолив відділ соц. справ держ. Комісії із заг. планування. 1969–72 — гол. радник із соц. справ у програмі «Нове суспільство» прем'єр-міністра Ж. Шабан-Дельмаса. 1974 вступив до Соціалістичної партії, із 1976 — відповідальний у керівництві партії за міжнар. екон. відносини; 1979 обраний до *Європейського парламенту*, де очолював екон. і фінанс. комітет; 1981–84 — міністр економіки й фінансів. У липні 1984 обраний президентом *Європейської комісії*. На цій посаді перебував із січня 1985 до січня 1995. Виступав активним прихильником євроінтеграції, очолював групу з розробки *Маастрихтського договору 1992*.

Р. А. Кривонос

Делоський союз (1-й Афінський морський союз, Делоська *симахія*) створений 477 до н. е. під час греко-перського протистояння з метою посилення позицій грец. міст-держав на морі; розпався 404 до н. е. **Д. с.** був, поряд із Лакедемонською симахією (див.: *Пелопоннеська ліга*), одним із найпотужніших військ.-політ. об'єднань Стародавньої Греції. До **Д. с.** увійшли всі приморські міста від Евсеї та Фракії до малоазійської Іонії. Безпека мор. сполучення та острівних володінь були питанням подальшого розвитку та зміцнення грец. міст-держав. На чолі **Д. с.** стала Рада, до якої входили представники усіх міст, що розташовувалась на о. Делос, де знаходились святині Аполлона. Кожен член **Д. с.** мав надавати в розпорядження союзного флоту визначену кількість кораблів або сплачувати певну суму («форос») до союзної каси, яку згодом було перенесено з Делоса до Афін. Великі грец. д-ви, такі, як Лесбос, Хіос, Наксос, надавали свої кораблі, але більшість членів **Д. с.** обмежувались сплатою внесків у союзну касу. За рахунок отриманих грошей афіняни будували нові кораблі та прилучали їх до свого флоту, відтак, мор.

могутність Афін зростала. За рахунок грошових внесків союзників в Афінах було споруджено Пропілеї та Парфенон. Роль Афін у Д. с. поступово зростала. Деякі з колишніх рівноправних членів союзу ставали де-факто залежними від Афін, які перебирали на себе функції їх оборони. Афіни отримували в союзній Раді все більше голосів завдяки підтримці політично залежних малих міст. Т. ч., Д. с. з об'єднання рівноправних д-в із часом перетворився на утворення під гегемонією Афін.

О. А. Борділовська

Дельвіг Сергій (4.07.1866, Москва, Російська імперія — 1944, Каїр, Королівство Єгипет) — укр. військ. діяч, історик і *дипломат*, активний учасник *Першої світової війни*, генерал-лейтенант рос. армії (1915); на час відставки навесні 1917 був нагороджений усіма російськими орденами до ордена Білого Орла з мечами включно. Із листопада 1917 — нач. інспекторату артилерії Укр. ген. військ. штабу, у січні—лютому 1918 — нач. артилерії Гайдамацького коша Слобідської України під командуванням С. *Петлюри*, із січня 1919 — інспектор артилерії Дійової армії УНР. На поч. червня 1919 очолив військ. делегацію УНР, що після переговорів із польською стороною підписала 16.06.1919 у Львові тимчасовий договір про припинення бойових дій. Згідно з ним із 21.06.1919 між Галицькою армією та польськими військами встановлювалась демаркаційна «лінія Дельвіга» (з півночі на південь) Залізці—р. Серет—Тернопіль — Острів—Литятин—р. Золота Липа—р. Дністер—Назвиська. В умовах успішного розвитку Чортківської наступальної операції Галицькою армією її Начальна команда розцінила укладення *перемир'я* як спробу польського командування виграти час, щоб перекинути підкріплення, тому умови тимчасового дог-ру не були визнані диктатором ЗО УНР Є. *Петрушевичем*, хоча 28.06.1919 почався заг. відступ галицьких військ на польсько-укр. фронті. У 1919–21 — голова військ. місії УНР у Румунії (Бухарест); спільно з головою дипломатичної місії УНР К. *Мацієвичем* виступав активним прибічником створення військ.-політ. і дип. союзу УНР із Румунією та Польщею; в 1921 підвищений у військовому званні до генерал-полковника й увійшов до Вищої військової ради УНР. Залишився в еміграції в Румунії, в 1944 переїхав до Єгипту.

В. І. Головченко

Делькассе (Delcasse) Теофіль (1.03.1852, Пам'є, нині — департамент Ар'єж, Французька Республіка — 22.02.1923, Ніцца, Французька Республіка) — франц. держ. діяч і *дипломат*. Із 1889 — депутат парламенту; 1893 — заст. міністра, 1894–95 — міністр *колоній*; 1898–1905 — мін. зак. справ Франції. Брав активну участь у створенні *Антанти*, вважав Німеччину гол. противником Франції, виступав за зміцнення союзу з Росією, був одним із гол. ініціаторів зближення Франції з Італією, Великою Британією й Іспанією, провадив експансіоністську колоніальну політику. 1911–13 — мор. міністр, сприяв посиленню міці франц. флоту. 1912 підписав рос.-франц. мор. конвенцію. 1913–14 — посол Франції в Росії, 1914 — військ. міністр, 1914–15 — мін. зак. справ. 1916 відійшов від активного політ. життя.

Р. А. Кривонос

Дельфійська амфіктонія (Дельфійсько-фермопільська амфіктонія) — найдавніша *амфіктонія*, що виникла за легендою у 1522 до н. е. До Дельфійської амфіктонії входили фессалійці, фокійці, дорійці, іонійці, беотійці та ін. Вважається, що спочатку до неї входили 12 племен, кожне з яких мало в союзі по два голоси. Але з плином часу деякі племена розділилися на окремі *держави*, тому незмінні 24 голоси ділилися між членами союзу нерівномірно. Рада Дельфійської амфіктонії збиралася два рази на рік й займалася переважно релігійними справами. Політичні питання в Дельфійській амфіктонії відігравали другорядні ролі. Винятком були лише Священні війни, коли приводом до війни ставала неповага до святилищ або пілігримів. Дельфійська амфіктонія проіснувала до перетворення Давньої Греції на римську провінцію.

К. Ю. Денисенко

Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР 1918 встановлена за угодою між командуванням українських та німецьких

військ, з одного боку, і військ Радянської Росії — з іншого, укладеною 4.05.1918 за результатами переговорів на станції Коренево (нині — смт Курської області, Російська Федерація), а також у Конотопі й Курську. Проходила через населені пункти: Сураж — Унеча — Стародуб (нині всі міста Брянської області Російської Федерації) — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Суджа (нині два останні міста в Курській області Російської Федерації) — Куп'янськ. Це була *нейтральна зона між Українською Державою й РСФРР* шириною 10–40 км, обмежена лінією розташування української та російської сторін; там заборонялися: вступ і передислокація військових частин та патрулів, реквізиція продовольчих запасів тощо. Питання про остаточне визначення Д. л. вздовж усього українсько-російського кордону розглядалося на *українсько-російських мирних переговорах 1918*, але вирішено не було. Лінію одноосібно ліквідовано 24.11.1918 циркуляром Наркомату закордонних справ РСФРР; у ньому констатувалося, що внаслідок анулювання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* Радянська Росія більше не визнає Україну самостійною державою.

Літ.: Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов, т. 1, ч. 1. — К., 1967; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

В. М. Матвієнко

Демаркація кордонів (від. ісп. demarcar — позначати кордон) — точне визначення на місцевості *кордону державного лінії* згідно з договорами про *делімітацію кордону* і доданих до нього картам і описам; лінія державного кордону на місцевості позначається прикордонними знаками. Роботу з визначення лінії кордону на місцевості здійснюється спеціально створеними змішаними комісіями *держав*, які мають спільний кордон; іноді такі функції здійснюються спеціальним міжнародним органом, який створюється на підставі мирного договору. Змішані комісії точно визначають положення лінії кордону на місцевості та складають протокол-опис цього кордону, карти з його позначенням, а також протоколи на кожний прикордонний знак і схеми-кроки кожного знаку. У ході демаркаційних робіт змішана комісія може вносити певні уточнення в проходження лінії кордону, яка була встановлена раніше в договорі та зображена на карті, яка до нього додається. Такі уточнення, як правило, здійснюються поблизу населених пунктів, на річках і гірських хребтах. Вони викликані тим, що договір про делімітацію кордону та додані до нього карти не завжди ґрунтуються на достатньо повних і точних фактичних даних. У таких випадках можлива *ректифікація кордону* — незначні зміни чи уточнення в положенні кордонів на місцевості стосовно лінії державного кордону, яка була раніше встановлена *договором міжнародним*. Ректифікація кордону може застосовуватися у випадку будівництва тунелів, гідростанцій, аеродромів, мостів та інших споруд, а також з метою задоволення господарських інтересів держав на лінії кордону чи поблизу неї; здійснюється на підставі міжнародних договорів між зацікавленими сторонами. Демаркаційні документи підлягають затвердженню обома сторонами у відповідності до діючого внутрішнього законодавства в кожній з цих держав і набувають чинності після обміну документами, що свідчать про таке затвердження.

Державні кордони України в основному делімітовані, але не повністю демарковані. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про державний кордон України» на місцевості він позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок встановлення яких визначаються законодавством України і міжнародними договорами України. Затвердження документів демаркації державного кордону України здійснюється Кабінетом Міністрів України, якщо інше не передбачено *договорами міжнародними України*, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зберігання документів демаркації державного кордону України здійснює Державна прикордонна служба України в установленому законодавством України порядку. Перевірка попередньо демаркованого кордону та відновлення або заміна зруйнованих прикордонних знаків називається редемаркацією кордону.

О. В. Задорожній

Демарш (з франц. dèmarche — виступ) — дип. виступ уряду або дип. установ одної *держави* перед урядом іншої держави. Д. може містити прохання, застереження, протест тощо й бути виражений в різних формах (*нота, меморандум, заява* тощо) письмово або усно.

В. М. Вдовенко

Деметрієва війна 239-229 до н.е. — війна між Македонією, з одного боку, та Етолійським і *Ахейським союзами*, з іншого. Після смерті македонського царя Антігона II Гоната у 239 до н.е. Колишній союзник Македонії — Етолійський союз — вирішив скористатися тимчасовим послабленням Македонії та захопити деякі території, що перебували під македонським *протекторатом*. У відповіть на вторгнення етолійських сил в Акарнанію, новий македонський цар Деметрій II уклав союз з Епіром та розпочав бойові дії проти етолійців. Водночас Ахейський союз, який на протязі багатьох десятиліть вів боротьбу з Макдонією за контроль над Пелопоннесом, приєднався до Етолійського союзу. Протягом всієї Деметрієвої війни стратегічна ініціатива належала Македонії. В результаті кількох військових перемог було встановлено контроль над Беотією, усунуто контроль етолійців над Дельфами. Однак Македонія програвала супротивникам дипломатичну боротьбу: до Ахейського союзу вступив Мегалополіс, давній союзник Македонії, Епір став республікою, вийшов із союзу з Македонією та приєднався до Етолійського союзу. Після смерті Деметрія II бойові дії припинилися. Основним результатом Деметрієвої війни стало суттєве послабленя впливу Македонії у Греції, що згодом сприяло поразці македонців від Риму.

Л. Ф. Гайдуков

Демілітаризація — повне або часткове роззброєння, скорочення чи ліквідація озброєнь і збройних сил, фортифікаційних споруд, воєнної промисловості, мобілізаційних ресурсів, військ.-навч. закладів і системи військ. підготовки населення. У сучас. *міжнародних відносинах* Д. також можна розуміти як універсальний процес, який має в кінцевому результаті привести людство до життя без воєн, армій та озброєнь. Структура процесу Д. включає такі складові: *роззброєння* (скорочення й ліквідація озброєнь та армій), *конверсія* воєнної економіки, згортання військ.-мобілізаційних систем і підготованого резерву, припинення наук.-дослідницьких та конструкторських робіт у воєнній сфері, формування антимілітаристської культури. Типологія Д. може здійснюватись за різними ознаками. За просторово-часовими характеристикам вона буває глобальною, регіональною або нац. рівня; швидкою (розпуск армій і припинення воєнно-екон., наук.-техн. діяльності), динамічною поетапною або затяжною. За глибиною здійснення Д. буває повною, частковою або символічно-закличною (демонстрація як заклик до адекватних дій у відповідь); за засобами реалізації — примусовою, змушеною, добровільною, односторонньо-ініціативною, колективно-договірною або синхронною в рамках світового співтовариства. Заг. Д. є одним із завдань світового співтовариства, проголошених *Організацією Об'єднаних Націй*, яке може бути виконане в повному обсязі лише за умови колективних зусиль усіх д-в світу. Керівництво України також оголосило Д. суспільства одним із головних напрямків своєї політики.

О. С. Пархомчук

Демілітаризація кордонів — термін, який використовується для позначення відведення на підставі *договору міжнародного* збройних сил із території, яка суміжна з кордоном держави; ліквідація там військ. укріплень. Д. к. може бути повною або частковою.

О. В. Задорожній

Демілітаризація території — міжнар.-прав. режим певної території, який забороняє використовувати її у військ. цілях у мирний час; ліквідація військ. укріплень і споруд на певній території, а також заборона тримати на ній збройні сили. Д. т. нерідко застосовується разом із *нейтралізацією території*, що виключає її використання як театру воєнних дій чи бази для таких дій. Д. т. може бути повною або частковою. За повної Д. т. на цій території ліквідуються військ. укріплення та споруди чи не допускається їх будівництво, забороняється утримувати збройні сили або проводити маневри, вдаватися до іншої військ. діяльності. За часткової Д. т. заборона поширюється тільки на певні види оборонної діяльності або встановлюється обмежений рівень озброєння, перевищення якого є неприпустимим. Д. т. поширюється на прикордонну зону, тимчасову демаркаційну лінію та райони вздовж неї. Найбільшого розповсюдження набули прикордонні *демілітаризовані зони*, які створюються з метою роз'єднання потенційно ворогуючих сторін і запобігання збройному конфлікту між ними. Д. т. здійснюється на підставі дог-ру між зацікавленими д-вами. У практиці *міжнародних відносин* Д. т. підлягали зони вздовж *кордонів держави*, тимчасових демаркаційних ліній, а також деякі міжнар. протоки, канали та острови. Повністю демілітаризованим континентом є *Антарктика*. Демілітаризованими також є Місяць та інші небесні тіла, Аландський та Шпіцбергенський архіпелаги. Частково демілітаризованими є *зони, вільні від ядерної зброї*.

О. В. Задорожній

Демілітаризована зона — частина території *держави*, на якій за *договором міжнародним* ліквідовані військові споруди та інші об'єкти, заборонено утримання *збройних сил*. Найбільше розповсюдження отримали прикордонні Д. з., які створюються з метою роз'єднання потенційно ворогуючих сторін і запобігання збройного конфлікту між ними (наприклад, Рейнська Д. з., створена за *Версальським мирним договором 1919*). Вимоги до Д. з. під час *конфлікту міжнародного* збройного містяться у ст. 60 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій 1949: 1) усі *комбатанти*, а також мобільні бойові засоби та мобільне військове спорядження повинні бути евакуйовані; 2) стаціонарні військові установки чи спорудження не повинні використовуватися у ворожих цілях; 3) ні власті, ні населення не повинні вчиняти ворожих дій; 4) будь-яка діяльність, пов'язана з військовими зусиллями, повинна бути припинена. На території Д. з. можуть перебувати поліцейські сили, залишені з єдиною метою підтримання законності та громадського порядку; її статус встановлюється явно вираженою угодою сторін, яка може бути укладена в письмовій чи усній формі безпосередньо, або через посередництво держави-покровительки чи будь-якої неупередженої гуманітарної організації і може являти собою взаємні узгоджені заяви. Угода повинна містити якнайчіткіше визначення та описання меж Д. з.; за можливості їх слід відмітити знаками, які встановлюються там, де їх ясно видно, особливо по периметру місцевості, на її межах і на шосейних дорогах. Якщо зона припиняє відповідати зазначеним вимогам, вона втрачає свій демілітаризований статус, однак продовжує користуватися захистом, передбаченим іншими *нормами міжнародного права*, яке застосовується під час збройних конфліктів.

О. В. Задорожній

Демірель (Demirel) Сулейман (1.11.1924, с. Ісламкой, нині — район Атабей провінції Іспарта, Турецька Республіка) — тур. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив інженерний ф-т Стамбульського техн. ун-ту (1949), вивчав іригацію та електричні технології в США (1949–50, 1954–55). 1954–64 очолював Департамент дамб і Департамент держ. гідравлічних робіт, викладав у Бл.-схід. техн. ун-ті (Анкара). 1964 очолив правоцентристську Партію справедливості, 1987 — Партію правильного шляху. 27.10.1965–26.03.1971, 31.03.1975–21.06.1977, 11.07.1977–5.01.1978, 12.11.1979–12.09.1980 і 20.11.1991–16.05.1993 — Прем'єр-міністр, 16.05.1993–16.05.2000 — 9-й Президент Турецької Республіки. У *зовнішній політиці* дотримувався принципів *пантюркізму*, ініціював зближення з пострад. д-вами Центр. Азії й Закавказзя, поліпшив відносини із союзниками по *НАТО*. 30.05–1.06.1994 і 21–22.05.1998 відвідав з офіц. візитами Україну, започаткувавши з нею «конструктивне партнерство».

В. І. Головченко

«Демократичного реалізму» концепція — зовнішньополітична концепція, сформульована на початку XXI ст. американським політичним аналітиком Ч. Краутхаммером. «Д. р.» к. на противагу неоконсервативній концепції «демократичного глобалізму», що відстоюється групою В. Крістола і Р. Кейгана й спрямована на забезпечення про-

сування *демократії* в усьому світі засобами *зовнішньої політики*. Краутхаммер піддає їх критиці за скептичне ставлення до ролі міжнародних інститутів й надання переваги у справі поширення демократії однобічним діям США. Недоліком у їх поглядах Краутхаммер вважає універсалізм. Згідно «**Д. р.» к.**, не всюди й не завжди боротьба за демократію може реалізовуватися в інтересах самих США. У боротьбі з основним «світовим злом», яким вважається «радикальний ісламізм», визнається необхідним покладатися на допомогу авторитарних союзників. Тому зусилля у поширенні демократії пропонується обмежити «ісламським півмісяцем від Північної Африки включно до Афганістану», відклавши на майбутнє наміри демократизувати Росію і пострадянський простір. Пропонується підтримувати демократію повсюди, віддаючи «кров і багатство американців» лише в тих місцях, де для цього є стратегічна необхідність, тобто на територіях, що мають кардинальне значення для ширшої *війни* проти ворога, який несе смертельну загрозу існуванню і свободі.

Є. М. Суліма

Демократія в системі міжнародних відносин (грец. δημοκρατία — влада народу). За умов відсутності універсальних владних інститутів у *системі міжнародній* **Д.** як специфічна форма політ. режиму та соц. устрою суспільства присутня у сфері *міжнародних відносин* як предмет академічного дискурсу в рамках *міжнародних відносин теорії*, як ідеолог. феномен у підвалинах практ. *зовнішньої політики* або як певна форма прояву реальних процесів функціонування та розвитку самої міжнар. системи. У наук. аспекті проблема **Д.** як головної передумови універсального миру є центральною для т. зв. «ідеалістичної», або ліберальної, традиції (див.: *Лібералізм*). Поряд із підтвердженням кантіанської тези про іманентно мирний характер демокр. д-в, сучас. теорія пропонує й більш критичну перспективу, що уникає однозначних відповідей на питання про співвідношення між демокр. устроєм та характером зовн. політики. Історія зовн. політики багатьох країн світу демонструє численні приклади використання похідних демокр. ідеї (*права людини, гуманітарна інтервенція*) як засобів легітимізації прагматично обраного зовн.-політ. курсу. Нарешті, періодичні цикли еволюції міжнар. системи, що характеризуються домінуванням трансформаційних тенденцій, супроводжуються феноменами регіональних демокр. рев-цій, як це відбувалось в епоху *Французької буржуазної революції 1789–99* або наприкінці 1980-х в Лат. Америці та Центрально-Схід. Європі.

А. А. Суботін

Демонетизація — втрата благородними металами, перш за все золотом і сріблом, грошових функцій, скорочення та припинення їх використання як грошових засобів, що відбувається внаслідок розширення застосування кредитних грошей, банківських білетів (банкнот), безготівкових грошей, чеків. У 1970-ті відбулась формальна **Д.** золота в результаті закріплення в статуті *Міжнародного валютного фонду* переходу від золотодевізного стандарту до стандарту *спеціальних прав запозичення*.

О. К. Єременко

Демонстрація сили — загрозливі дії *держави* чи групи держав щодо іншої держави чи групи держав, які не полягають у безпосередньому застосуванні військ. сили, проте вказують на готовність її застосувати (підвищення рівня готовності *збройних сил*, наближення війська чи флоту до держ. кордонів, маневри, навчання тощо) і здебільшого мають на меті політ. тиск. Від **Д. с.** слід відрізняти т. зв. демонстративні дії військ під час збройного конфлікту, які мають на меті ввести супротивника в оману стосовно характеру наступних бойових дій і спрямування головного удару, відволікти його основні сили. Рішенням Нюрнберзького воєнного трибуналу (процес проти Ген. штабу Німеччини) було визнано, що саме по собі зосередження на *кордоні держави* великої кількості війська, яке не переходить у наступ, не може розцінюватись як підстава для збройної відповіді. Але у світлі *міжнародного права* після 1945 правопорушенням вважається як застосування сили, так і загроза силою. Відповідно до *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (ст. 52), договір, укладений унаслідок загрози силою або її застосування в порушення *міжнародного права принципів*, утілених у *Статуті ООН*, є нікчемним. Констатація загрози силою залежить від рішення *Ради Безпеки ООН*, яка не завжди схильна розглядати акт **Д. с.** д-вою як загрозу силою. На практиці д-ви досить часто вдаються до **Д. с.** із політ. цілями. Відповідно до Статуту ООН (гл. VII, ст. 42) демонстрація збройних сил держав-членів ООН може бути одним із заходів у разі загрози миру, порушень миру та *агресії актів*; у такому випадку **Д. с.** застосовується за рішенням РБ ООН.

В. С. Ржевська

Демпінг (з англ. dumping — скидання) — продаж товарів на *зовнішньому ринку* за штучно заниженими цінами, нижчими, ніж на внутр. ринку, а то й нижчими за собівартість продукції; один із засобів конкурентної б-би на зовн. ринках. Розрізняють: спорадичний **Д.** (разовий продаж надлишкових запасів товарів на зовн. ринок за заниженими цінами); навмисний **Д.** (тимчасове навмисне зниження експортних цін із метою витіснення інозем. конкурентів і завоювання монополії); постійний **Д.** (постійний *експорт* товарів за ціною, нижчою від справедливої, що дорівнює внутр. вартості виробника товару); зворотний **Д.** (підвищення цін на експорт порівняно зі справедливою ціною); взаємний **Д.** (зустрічна торгівля двох країн одними й тими ж товарами за заниженими цінами). Країни, які стають об'єктом торг. *експансії* із застосуванням **Д.**, вживають антидемпінгові заходи (антидемпінгові розслідування, встановлення антидемпінгових мит тощо). Правилами *Світової організації торгівлі* **Д.** кваліфікується як метод нечесної конкуренції. Різновидом **Д.** є валютний **Д.**, який полягає в експорті товарів за зниженими цінами з країн зі знеціненою валютою до країн із стабільнішою *валютою*.

В. С. Карп

Демченко Руслан Михайлович (15.07.1965, Київ, УРСР) — укр. *дипломат*. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка (1989), спеціаліст з міжнар. відносин, референт-перекладач англ. мови. 1989–90 — економіст 2-ї категорії відділу міжнар. співробітництва Мін-ва будівництва УРСР; 1990–92 — 3-й, 2-й секр. візового відділу Консульського управління МЗС України; 1992–96 — 2-й секр. Посольства України в США; 1996–2000 — зав. відділу, заст. керівника Служби протоколу Президента України. З березня 2000 — Ген. консул України в Стамбулі; в серпні 2003 — травні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Сербії та Чорногорії. В 2005–06 — перший заступник керівника Головної служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України, керівник Служби державного протоколу і церемоніалу Секретаріату Президента України; в 2006–10 — керівник Офісу Президента України; в лютому-грудні 2010 — заступник Міністра закордонних справ України; з 17.12.2010 — 1-й заступник Міністра закордонних справ України.

Д. В. Табачник

Дем'яненко Владислав Олексійович (16.05.1945, с. Кізнер Удмуртської АРСР, РРФСР) — український *дипломат*; закінчив Харківське вище командно-інженерне училище (1969), Військово-дипломатичну академію (Москва, 1978). У 2000–02 працював заступником начальника Управління контролю над озброєннями та військово-технічного співробітництва МЗС України, 9–20.07.2001 — член делегації України під час роботи Конференції ООН з проблем незаконної торгівлі легкими озброєннями і стрілецькою зброєю (м. Нью-Йорк, США); 2003–05 — радник-посланник Посольства України в Японії; з березня 2005 по 2.04.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ефіопії, 21.06.2006–2.04.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Кенії за сумісництвом, 10.11.2006–2.04.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Уганді за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Дем'янюк Олександр Павлович (5.01.1950, с. Довгалівка Погребищенського району Вінницької області, УРСР) — український кадровий *дипломат*; у 1980 закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка, факультет міжнародних відносин, юрист-міжнародник. У 1981–91 працював у секретаріаті Української РСР у справах *ЮНЕСКО* та в Постійному представництві України при ЮНЕСКО в Парижі; 1991–95 — пер-

ший секретар Постійного представництва України при ЮНЕСКО; 1995–98 — очолював Секретаріат національної комісії у справах ЮНЕСКО, заступник начальника Управління культурного співробітництва та гуманітарних питань МЗС України; 1999–2003 — заступник Постійного представника України при ЮНЕСКО; 2004–05 — Тимчасовий повірений у справах України в Тунісі; 2005–07 — директор Департаменту кадрів МЗС України. 28.11.2007–17.02.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Кіпр.

В. М. Матвієнко

Ден Сяопін (Deng Xiaoping) (22.08.1904, с. Пайфан, повіт Гуаньань, провінція Сичуань, Китайська імперія — 19.02.1997, Пекін, КНР) — китайський громадсько-політичний і державний діяч, народився в сім'ї заможного селянина; закінчив Паризький технічний ліцей (1924), навчався в Університеті трудящих Китаю ім. *Сунь Ятсена* (Москва, 1926). З 1922 — член Соціалістичного союзу молоді Франції, з 1924 — член Компартії Китаю (КПК); активний учасник «Аграрної революційної війни» 1927–37 (політкомісар 7-го і 8-го корпусів Робітничо-селянської Червоної армії Китаю), «Великого північно-західного походу» Китайської Червоної армії 1934–35 (завідуючий секретаріатом ЦК КПК), «війни Опору» японським загарбникам 1937–45 (політкомісар 129-ї дивізії) і «Визвольної війни» 1946–49 (політкомісар 2-ї польової армії, секретар Об'єднаного фронтового комітету КПК). З 1945 — член ЦК КПК, відповідальний за пропаганду, з 1.10.1949 — заступник голови Південно-Західного адміністративного комітету, політкомісар Південно-Західного військового округу, з 1952 — віце-прем'єр Державної адміністративної ради, міністр фінансів КНР. З 1955 — член політбюро ЦК КПК, 1954–66 — заступник голови Державного військового комітету оборони і водночас у 1956–66 — генсек ЦК КПК. Неодноразово критикував, хоча й обережно, авантюризм «великого стрибка» в комунізм 1958–60, виступив співавтором «політики врегулювання» 1961–63, що частково стабілізувала економічне життя країни, 1961 на партійній конференції в Гуанчжоу наголосив, що «не важливо, якого кольору кішка — головне, щоб вона ловила мишей». З початком «культурної революції» 1966 був названий «другою особою, що йде капіталістичним шляхом» (перша — голова КНР Лю Шаоці) й надовго зник із політичної арени; від загибелі був врятований командувачем Гуандунським військовим округом, який вивіз опального генсека зі столиці. Коли КНР опинилася на грані політичної й економічної катастрофи, прем'єру Держради *Чжоу Еньлаю* вдалося переконати *Мао Цзедуна* повернути 1973 **Д. С.** із заслання; 1973–76 — заступник голови ЦК КПК і перший віце-прем'єр КНР, заступник голови Центральної військової ради ЦК КПК; у квітні 1976 вдруге був позбавлений державно-партійних посад і «навічно» виключений з КПК, але після смерті Мао Цзедуна й усунення від влади ультралівої «банди чотирьох» у липні 1977 — реабілітований, знову увійшов до Постійного комітету політбюро ЦК КПК. У 1977–82 — заступник голови ЦК КПК, 1978–83 — голова Всекитайського комітету Народної політичної консультативної ради, 1981–89 — голова Військової ради ЦК КПК, 1982–87 — голова Центральної комісії радників ЦК КПК, 1983–90 — голова Центральної військової ради КНР.

Ініціював кампанію «Пекінська весна» з відвертою критикою наслідків «культурної революції», а в грудні 1978 на 3-му пленумі ЦК КПК 11-го скликання наполіг на скасуванні попередньої лінії на розпалювання «класової боротьби як вирішальної ланки» й ухваленні запропонованої ще Чжоу Еньлаєм стратегії «чотирьох модернізацій» (сільського господарства, промисловості, науки і техніки та національної оборони) для побудови «соціалізму з китайською специфікою»; до кінця життя здійснював визначальний вплив на вироблення внутрішньої й *зовнішньої політики* КНР, що дозволило зробити процес ринкового реформування, зі збереженням елементів планового управління професійно підготовленими чиновниками, незворотним; особисто контролював створення й функціонування *вільних (спеціальних) економічних зон* і відкритих економічних районів у приморських провінціях країни. На міжнародній арені наполегливо проводив політику «відкритих дверей», зорієнтовану на всебічне розширення зв'язків з іноземними державами й залучення іноземного капіталу в економіку КНР; до сер. 1980-х продовжував започатковане Мао Цзедуном і Р. *Ніксоном* зближення КНР та США, забезпечив встановлення 1.01.1979 повномасштабних *дипломатичних відносин* двох держав, підписання 12.08.1978 Договору про мир і дружбу з Японією, 19.12.1984 Спільної декларації урядів КНР і Великої Британії щодо поновлення Пекіном з 1.07.1997 *суверенітету* над Гонконгом, угоди 1987 про повернення Португалією Макао до складу КНР 20.12.1999, повну нормалізацію відносин із СРСР 1989; 1983 висунув концепцію мирного возз'єднання континентального Китаю й Тайваню за принципом «одна держава — дві системи». У жовтні 1974 на 6-й спеціальній сесії ГА *ООН* оприлюднив теорію «трьох світів», за якою КНР мала очолити країни, що розвиваються, для протистояння гегемонізму двох *наддержав* — СРСР і США, на поч. 1980-х вона трансформувалася в концепцію «рівновіддаленості від наддержав», а з сер. 1980-х активно працював над виробленням власної концепції *багатополярності*, в якій КНР мала посісти гідне її місце одного з нових «центрів сили» не лише в АТР, але й на планеті в цілому. Водночас **Д. С.** рішуче виступав за дотримання «чотирьох фундаментальних принципів»: соціалістичного шляху розвитку, вірності марксизму-ленінізму та ідеям Мао Цзедуна, керівної ролі КПК й диктатури пролетаріату, що переконливо засвідчило силове придушення опозиційного руху 1989. Після цього відмовився від усіх посад, подавши приклад як належить гідно йти на відпочинок, але своїм політичним авторитетом гарантував продовження «третім поколінням» керівників КНР реформаторського курсу.

Твори: Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. — М.: Политиздат, 1988.

Літ.: Baum, Richard. Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping. — Princeton University Press, 1996; Evans, Richard. Deng Xiaoping and the Making of Modern China. — Penguin Books, 1997; Benjamin Yang, Bingzhang Yang. Deng: A Political Biography. — Armonk: M.E. Sharpe, 1998; Stewart, Whitney. Deng Xiaoping: Leader in a Changing China. — Minneapolis: Twenty-First Century Books, 2001; Michael E. Marti. China and the Legacy of Deng Xiaoping: From Communist Revolution to Capitalist Evolution. — Washington, D.C., L.: Brassey's, 2003; Маомао. Мой отец Дэн Сяопин. Культурная революция: годы испытаний. — М., 2001; Бурлацкий Ф. М. Мао Цзэдун, Цзян Цин и Советник Дэн. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002.

В. І. Головченко

Денонсація міжнар. договору — спосіб припинення дії *договору міжнародного двостороннього* або вихід із *договору міжнародного багатостороннього* згідно з процедурою, передбаченою *нормами міжнародного права*, у порядку і в строки, передбачені в самому договорі; різновид односторонньої відмови учасника дог-ру від укладеного *договору міжнародного*. Формальною умовою **Д.**, за заг. правилом, є завчасне попередження про це сторін дог-ру. Стосовно найбільш важливих міжнар. дог-рів може встановлюватись правило завчасного попередження *Ради Безпеки ООН* про їхню **Д.** Заява про **Д.** може бути зроблена за визначений в дог-рі строк або в будь-який час. Згідно із заг. доктринальними постулатами сучас. міжнар. права, заява про **Д.** повинна містити вмотивовану її причину з метою зменшення випадків необґрунтованої **Д.** Порушення порядку **Д.** може тягнути за собою можливість оскарження її правомірності. Деякі дог-ри забороняють їхню **Д.** (дог-ри про захист *війни жертв*, про встановлення кордонів, дог-ри, об'єктом яких є захист *прав людини*). У деяких дог-рах положення про **Д.** не зазначається окремо, остання проводиться за подальшою згодою сторін або на основі звичаю. **Д.** багатосторонніх дог-рів має чинність лише для д-ви, яка заявила про **Д.** Припинення дії міжнар. дог-ру шляхом **Д.** відбувається в результаті взаємодії двох факторів: заява про **Д.** та закінчення постденонсаційного періоду. **Д.** міжнар. дог-ру є досить рідкісним і винятковим явищем у сучас. *міжнародних відносинах*, що пояснюється існуванням *добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань принципу*; практика сучас. міжнар. відносин заперечує існування презюмованого права на денонсацію. **Д.** можна розуміти в широкому значенні, включаючи **Д.**, передбачену самим міжнар. дог-ром (яку на поч. XXI ст. передбачають бл. 40 % міжнар. дог-рів), й у вузькому — передбачувана **Д.**, тобто та, що може бути виведена з намірів учасників дог-ру або його характеру.

У *доктрині міжнародного права* існує презумпція неприпустимості передбачуваної Д. Стосовно багатосторонніх міжнар. дог-рів частіше вживається термін «вихід з договору», що є рівнозначним терміну «денонсація».

О. В. Буткевич

Департамент Державного протоколу МЗС України — структурний підрозділ Міністерства, створений для виконання функцій *протоколу дипломатичного* в сфері забезпечення зовнішніх зносин з іноземними державами та *організаціями міжнародними* (до 2005 мав назву Управління Державного протоколу МЗС України). Відповідно до Положення про Департамент Державного протоколу МЗС України, затвердженого наказом МЗС від 30.12.2011 № 436, до складу Департаменту входять 4 відділи: прийому офіційних делегацій; іноземних *дипломатичних представництв* та місій в Україні; *дипломатичних привілеїв та імунітетів*; організаційно-протокольного забезпечення. Основними функціями Департаменту є протокольно-організаційне та церемоніальне забезпечення візитів в Україну високих посадових осіб іноземних держав, офіційних делегацій, заходів за участю глав дипломатичних місій, акредитованих в Україні, міжнародних конференцій та семінарів, забезпечення взаємодії з дипломатичними представництвами, *консульськими установами* іноземних держав, представництвами міжнародних організацій в Україні.

Департамент відповідальний за забезпечення додержання засад Державного Протоколу, визначених у Положенні про Державний Протокол та Церемоніал України (Указ Президента України від 22.08.2002 № 746); здійснення нагляду за наданням іноземним дипломатичним представництвам, персоналу та членам сімей персоналу привілеїв та імунітетів, а також контролю за привілеями, що надаються закордонним дипломатичним установам України, персоналу та членам сімей персоналу з урахуванням принципу взаємності; забезпечення інтересів України та її громадян при реалізації персоналом іноземних дипломатичних представництв дипломатичних імунітетів і привілеїв. Департамент бере участь в організації та проведенні офіційних і протокольних заходів за участю вищих посадових осіб України і глав дипломатичних місій, акредитованих в Україні, з нагоди національних свят та особливих подій у житті України; забезпеченні заходів, пов'язаних з призначенням *послів, військових аташе, генеральних* і *почесних консулів* іноземних держав в Україну, а також з реєстрацією та акредитацією співробітників дипломатичних і консульських установ іноземних держав, міжнародних організацій та їхніх представництв, а також членів їх сімей.

Департамент надає консультаційну та організаційно-методичну допомогу з питань Державного Протоколу та Церемоніалу України вітчизняним органам виконавчої влади, закордонним дипломатичним установам; надає сприяння розв'язанню проблемних та конфліктних ситуацій, що виникають у відносинах іноземних дипломатичних представництв з юридичними та фізичними особами України, а також допомагає їм у налагодженні контактів з державними установами України та проведенні протокольних зустрічей послів іноземних держав з керівниками цих установ. До функцій Департаменту також належить вивчення та узагальнення міжнародної практики щодо удосконалення проведення протокольних заходів; участь у розробці та опрацюванні проектів нормативно-правових документів та міжнародних договорів, які належать до його компетенції; участь у підготовці до випуску щорічного довідника «Дипломатичний корпус».

Т. І. Шинкаренко

Депозитарій — орган, якому здають на зберігання оригінал *договору міжнародного* та всі документи, що його стосуються. Д. можуть виступати органи д-ви (або д-в), міжнар. орг-ції або головна виконавча посадова особа міжнар. орг-ції. Один із найдавніших інститутів *міжнародного права,* відомий ще в Стародавньому світі, інститут Д. виступає додатковим засобом гарантування чинності та ефективності міжнар. дог-рів. Д. визначається д-вами, що беруть участь у переговорах, у самому дог-рі або в інший спосіб. Із метою забезпечення участі д-в в універсальних дог-рах, у них може бути призначено кілька Д. Головні функції Д.: зберігання оригінального тексту дог-ру, підготовка завірених копій, перевірка належного стану й форми підписів і док-тів, що стосуються міжнар. дог-ру, *договору міжнародного реєстрація* в *Організації Об'єднаних Націй,* інформування учасників дог-ру в разі надходження грамот про його ратифікацію та іншої документації, що стосується дог-ру. Однією з найважливіших функцій Д. є інформування учасників про набуття міжнар. дог-ром чинності. За часів *«холодної війни»* для досягнення балансу сил між учасниками міжнар. дог-ру існувала практика призначення кількох Д. одного багатостороннього дог-ру, проте вона не набула поширення. Функції Д. є міжнар. за своїм характером, адмін. та виконавчими, а не судовими чи політичними, і при їх виконанні він повинен діяти безсторонньо. За межі суто «механічних» функцій Д. виходять наглядова та контрольна функції: перевірка правильності складання всіх доктів, що стосуються міжнар. дог-ру, їхньої форми, зокрема, контроль за їхньою відповідністю основним *міжнародного права принципам.* У той же час Д. не вправі тлумачити по суті док-ти, що йому надходять стосовно міжнар. дог-ру. Той факт, що договір не набув чинності, наявність певних розбіжностей між сторонами та Д. не впливають на виконання останнім своїх функцій.

О. В. Буткевич

Депонування — здача на зберігання *депозитарію* оригіналу *договору міжнародного, ратифікаційних грамот,* документів про приєднання до договору або документів про його *денонсацію.* Проводиться через дип. чи іншого спец. представника та оформлюється протоколом, який підписується особою, що депонує акт, та представником д-ви.

О. В. Буткевич

Депортація (від лат. deporto — засилаю, виселяю) — вигнання, заслання, вислання з країни іноземн. громадянина у випадку втрати або припинення законних підстав для його подальшого перебування (проживання) в даній державі; примусове переселення окремих осіб, груп, народів з місця постійного проживання, як правило — під конвоєм. Сучас. *міжнародне право* забороняє Д. як вид репресій проти осіб або груп осіб, що базується, як правило, на основі расової, етнічної, ідеолог. *дискримінації* чи подібних, заборонених міжнар. правом, ознак. Д. нерідко використовується щодо іноземн. громадян або осіб без громадянства, які незаконно в'їхали на територію певної д-ви. Виселення окремих національностей практикували ще в дорев. Росії, однак вони ніколи не мали масового характеру. Так, у XIX ст. з Литви було вивезено 20 тис. чол. Ці виселення не були настільки жорстокими, як у наступний, сталінський період (зокрема, чоловіки не відокремлювались від жінок і дітей). У СРСР Д. застосовувалась як репресивний захід щодо цілих народів. 1944 була здійснена поголовна Д. до Центр. Азії та Казахстану чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, калмиків, турок-месхетинців і кримських татар за обвинуваченням у масовому співробітництві з гітлерівськими окупантами. Кількома роками раніше були депортовані в Центр. Азію поволзькі німці й рад. корейці. Для більшості цих народів вислання продовжувалось до 1956–57, коли парт. керівництво СРСР на чолі з М. *Хрущовим* визнало Д. незаконною, дозволило повернутися в місця істор. проживання чеченцям, інгушам, калмикам, балкарцям, карачаївцям і туркам-месхетинцям. Проте реабілітація фактично не торкнулась кримських татар, німців Поволжя і корейців, яким було заборонено повернення на малу Батьківщину (до кінця 1980-х). До Д. цілих етнічних груп вдавались і зах. д-ви. 1942 уряд США депортував понад 100 тис. американців япон. походження до «пересильних центрів», де вони пробули майже до кінця *Другої світової війни.*

Д. може бути актом репресії або заходом держ. безпеки. Зокрема, Д. застосовується до іноземців, які порушили законодавство держави-перебування: в'їзд у д-ву, що супроводжувався будь-якими порушеннями імміграційного законодавства, перебування в д-ві довше дозволеного терміну; вчинення злочинів, зокрема таких, що загрожують нац. безпеці держави-перебування, тощо. Д. як примусове переміщення населення з території внаслідок реальних або передбачуваних причин може відбуватись у результаті загрози воєнних дій, природ. катастроф, ядерних випробувань або терористичних актів. Д. нерідко здійснювалась державою-окупантом проти цивільного на-

селення під приводом того, що їхня діяльність шкодить країні, або що їм загрожує небезпека з яких-небудь причин, або що їхня праця потрібна в іншій країні. Масова Д. під час Другої світової війни на окупованих Німеччиною територіях була засуджена на *Нюрнберзькому процесі 1945–46* як *злочин воєнний*. У законодавствах демокр. д-в, як правило, забороняється Д. власних громадян (ст. 25 Конституції України).

О. В. Задорожній

Дербі (Derby) Едвард Генрі Стенлі (21.07.1826–21.04.1893) — брит. держ. діяч і *дипломат*, граф. Чл. палати громад у 1848–69, із 1869 — чл. палати лордів, 1852 — заст. мін. зак. справ. 1858 — міністр колоній, згодом головуючий Контрольною радою, міністр у справах Індії. 1866–68 і 1874–78 — мін. зак. справ Великої Британії. Вів переговори щодо вироблення *Вашингтонського договору 1871*. У 1875–78 намагався виступити в ролі посередника в конфлікті між Росією й Туреччиною. У 1882–85 — міністр колоній, 1886–91 — лідер ліберал-юніоністів у палаті лордів.

Р. А. Кривонос

Дерев'янко Кузьма Миколайович (14.11.1904, с. Косенівка, нині — Уманського р-ну Черкаської обл., Україна — 30.12.1954. Москва, СРСР) — радянський воєначальник, *дипломат*, генерал-лейтенант, Герой України (звання присвоєно посмертно Указом Президента України від 7.05.2007 за мужність, самовідданість, виявлені в роки *Другої світової війни*, та визначні дипломатичні заслуги в повоєнному урегулюванні міждержавних відносин). З 1922 — в Червоній Армії. На командних військових посадах під час *Другої світової війни*, на завершальному її етапі — представник командування радянських військ на Далекому Сході при штабі Головного командувача союзних військ на Тихому океані американського генерала Д. Макартура. 2.09.1945 Д. від імені СРСР підписав Акт про капітуляцію Японії в Другій світовій війні. За дорученням радянського командування відвідав м. Хіросіму та Нагасакі, які зазнали в серпні 1945 атомного бомбардування, і підготував детальний звіт про його нищівні наслідки, який доповідався 5.10.1945 особисто *Сталіну*. З грудня 1945 призначений представником СРСР в Союзній Раді для Японії з місцем перебування у Токіо. Фактично в 1945–51 був вищою радянською посадовою особою на території, окупованої американськими військами Японії, і виконував відповідні дипломатичні функції. Внаслідок отриманої в Хіросімі та Нагасакі значної дози радіаційного випромінювання захворів на лейкемію і помер в Москві.

М. А. Кулінич

Дерегулювання — форма екон. *політики*, метою якої є скорочення або усунення адмін. обмежень для діяльності суб'єктів госп. відносин — підприємств і споживачів, — що є важливим фактором підвищення ефективності економіки країни. Цей принцип випливає з існування автоматичних механізмів утворення екон. циклів. Політика Д. також включає в себе завдання зменшення частки держ. витрат у споживанні ВНП та скорочення держ. сектору шляхом приватизації. Необхідність політики Д. обґрунтовується класичним та неокласичним напрямами екон. теорії та кількісною теорією еквілібриуму (рівноваги) в економіці, які обстоюють ідею про те, що екон. зростання забезпечується внутр. автоматичними регуляторами циклу, а держ. регулювання економіки шкодить формуванню гармонічних пропорцій та високих темпів економ. зростання. Протилежні погляди обстоюють неокейнсіанська теорія та теорія дисеквілібриуму (нерівноваги). Сучас. практика регулювання економіки промислово розвинутих країн базується на принципах теорії *монетаризму*, яка випливає з *неокласичної економічної теорії*, але використовує кейнсіанську термінологічну базу. Політика монетаризму передбачає Д. та розширення екон. свободи для суб'єктів ділової активності, але водночас встановлює жорсткі обмеження у фінанс.-кредитному та бюджетному секторах і на ринку грошей. Д. стало складовою частиною структурних реформ у макроекономіці, які були започатковані президентом Р. *Рейганом* на поч. 1980-х у США, а потім проводились в усіх пром. розвинутих країнах Європи та Канаді. Результатом реформ стали екон. стабільність та високі темпи зростання в цій групі країн у наступні за реформами десятиріччя.

С. М. Березовенко

Держав внутрішньоконтинентальних право на доступ до моря — один із галузевих принципів сучас. *міжнародного морського права*, закріплений у ст. 3 Женевської конвенції про відкрите море 1958, Конвенції про транзитну торгівлю внутр.-континентальних країн 1965, ч. X *Конвенції ООН з морського права 1982*. Відповідно до ст. 125 Конвенції 1982 д-ви, які не мають виходу до моря, мають право на доступ до моря і від нього з метою здійснення прав, передбачених цією Конвенцією, у т. ч. прав, які стосуються *відкритого моря свободи* й заг. спадщини людства. Тому д-ви, що не мають виходу до моря, користуються свободою транзиту всіма трансп. засобами через території д-в транзиту (тобто д-в із мор. узбережжям чи без нього, розташованих між д-вою, що не має виходу до моря, та морем, через територію яких проходить транзитний рух). Умови й порядок здійснення свободи транзиту узгоджуються між зацікавленими *внутрішньоконтинентальними державами* та д-вами транзиту через двосторонні, субрегіональні або регіональні угоди. До того ж ці угоди можуть надавати внутр.-континентальним д-вам ширші можливості транзиту, ніж передбачені Конвенцією 1982. Водночас д-ви транзиту мають право вживати всіх заходів, необхідних для того, щоб права й можливості внутр.-континентальних д-в ніяк не обмежували законних інтересів д-ви транзиту. Транзитний рух не підлягає обкладенню ніяким митом та податками або іншими зборами, за винятком зборів за конкретні послуги, пов'язані з таким рухом. Трансп. засоби, які здійснюють транзит, та інші засоби, що надаються в користування внутр.-континентальним д-вам, не підлягають обкладенню податками чи зборами, які перевищують ті, що стягуються за користування трансп. засобами д-ви транзиту. Д-ви транзиту та внутрішньоконтинентальні держави можуть співпрацювати в будівництві чи вдосконаленні трансп. засобів для здійснення свободи транзиту. Д-ви транзиту вживають усіх належних заходів для запобігання затримок й інших труднощів техн. характеру в транзитному русі та співпрацюють із зацікавленими внутр.-континентальними д-вами з метою швидкого усунення таких затримок чи труднощів. Для зручності транзитного руху за угодою можуть бути передбачені безмитні зони або інші митні пільги в портах входу й виходу в д-вах транзиту. Судна під прапором д-в, що не мають виходу до моря, користуються в мор. портах таким самим режимом, що й режим, який надається іншим іноземн. суднам.

В. С. Ржевська

Держава — основний учасник *міжнародних відносин*; первинний, основний, типовий, головний і заг.-визнаний *суб'єкт міжнародного права*. Д. є способом територ.-політ. орг-ції суспільства, соц. інститутом, що утворюється в результаті виникнення й діяльності публічної влади, керує основними сферами громад. життя. До заг. ознак Д. відносять: політ. орг-цію суспільства, що забезпечує вирішення його «загальних справ»; наявність публічної влади; обмеження дії влади визначеною територією; перетворення індивідів у громадян (підданих); збирання податків. Відповідно до *Договору Монтевідео 1933* Д. визначається як суб'єкт міжнар. права, що має населення, територію, уряд і можливість вступати у відносини з іншими д-вами. Д. створюють *норми міжнародного права*, встановлюють відповідальність за їх порушення, визначають міжнар. правопорядок і функціонування міжнар. орг-цій. Д. можуть створювати інших суб'єктів міжнар. права (зокрема, міжнар. орг-ції) через укладення міжнар. дог-рів. Д. потенційно може бути суб'єктом будь-яких міжнар. правовідносин. Міжнар. правосуб'єктність Д. визначається її незалежністю, самостійністю та наявністю *суверенітету*, що визначається як верховенство в межах власної території та незалежність у міжнар. відносинах. Із 2-ї пол. XX ст. верховенство Д. на власній території все частіше обмежується в інтересах *прав людини*, зміцнення безпеки тощо. У сучас. *міжнародному праві* переважає думка, що не можна говорити про наявність абсолютного суверенітету д-в. Взаємозалежність, взаємозв'язок Д. поглиблюються залежно від інтенсивності міжнар. співробітництва. Сучас. практика міжнар.-прав. співробітництва однозначно підтверджує юрид. рівність Д. як суб'єктів міжнар. права, незалежно від розмірів території чи кількості населення. При цьому фактичний об-

сяг прав та обов'язків Д. суттєво відрізняється. Так, у галузі забезпечення міжнар. миру й безпеки прав. статус Д. — постійних членів *Ради Безпеки ООН* — суттєво відрізняється від статусу інших Д.

У сучас. міжнар. праві використовуються класифікації Д. на: високорозвинені Д. і країни, що розвиваються (від місця в класифікації залежать рівень отримуваної допомоги, розміри членських внесків у міжнар. орг-ціях тощо), ядерні й без'ядерні Д., нейтральні й такі, які не приєдналися до блоків, тощо. Певне значення також має поділ держав на унітарні (прості) та федеративні (складні). Д. як суб'єкту міжнар. права притаманне володіння основними правами та кореспондуючими ним обов'язками. У *доктрині міжнародного права* до основних прав Д. відносять її право на здійснення юрисдикції на своїй території й над усіма особами та речами, які знаходяться в її межах, із дотриманням визнаних міжнар. правом імунітетів; право Д. на незалежне й вільне здійснення всіх своїх законних прав; право на індивід. і колективну самооборону проти збройного нападу; право на рівні з іншими Д. права; право на участь у вирішенні спільних проблем; на участь у міжнар. дог-рах; право вимагати вирішення спорів мирними засобами тощо. До основних обов'язків Д. відносять: обов'язок мирного вирішення *спорів міжнародних*, утримання від втручання у внутр. і зовн. справи інших Д. та від надання допомоги Д., яка загрожує силою або її застосування проти територ. недоторканності чи політ. незалежності іншої Д., або ін. ч., несумісним із міжнар. правом, якщо проти цієї Д. *ООН* застосовує заходи попередження чи примусу; повага до прав людини; утримання від визнання територ. захоплень; сумлінне виконання своїх міжнар. зобов'язань; утримання від ініціювання міжусобиць на території іншої Д. тощо.

О. В. Задорожній

Держава прапора — *держава*, національність якої має судно й під прапором якої воно ходить на законних засадах. Відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982*, судна мають *національність* тієї д-ви, під прапором якої вони мають право ходити. Кожна д-ва визначає умови надання своєї нац. суднам, реєстрації суден на її території та права ходити під її прапором, видає їм відп. докти. Між д-вою та судном її прапора має існувати реальний зв'язок: **Д. п.** мусить ефективно здійснювати свій контроль над суднами, які ходять під її прапором, щодо адмін., техн. та соц. питань, а також вживати необхідні заходи для безпеки на морі з урахуванням заг.-прийнятих міжнар. правил. Судно може ходити під прапором тільки однієї д-ви — тієї, де воно зареєстроване, і не може змінити прапор під час плавання чи стоянки в порту, окрім випадків дійсного переходу права власності або зміни реєстрації судна. Відповідно практика ходити в плавання під «зручним прапором», тобто під прапорами двох або більше д-в, користуючись ними за обставинами, суперечить *міжнародному праву*. Судно, що вдається до такої практики, може бути прирівняне до суден, які не мають національності, і не може вимагати від інших д-в визнання жодної з національностей, на які вказують його прапори. Знаходячись в інозем. *внутрішніх водах* чи *територіальних водах*, судно перебуває водночас під юрисдикцією прибережної д-ви та під юрисдикцією **Д. п.** У *відкритому морі* юрисдикція **Д. п.** над судном є виключною, окрім передбачених міжнар. правом випадків. Юрисдикція **Д. п.** щодо військ. кораблів та держ. суден некомерційного призначення є виключною в усіх випадках. Кодекс торг. мореплавства України (гл. 2) встановлює правила реєстрації суден й умови права на прапор України. Право ходити в плавання під Державним прапором України має судно, яке є держ. власністю або перебуває у власності фізич. особи — *громадянина* України, а також юрид. особи в Україні, яка заснована виключно укр. власниками. Судна, техн. нагляд за якими здійснюють класифікаційні спілки, підлягають реєстрації в Державному судновому реєстрі України, і їхня реєстрація засвідчується судновим патентом; інші судна реєструються в Судновій книзі України, а їхня реєстрація засвідчується судновим білетом. Із моменту реєстрації та одержання відп. посвідчення (суднового патенту, суднового білета), судно набуває права ходити в плавання під Державним прапором України й на нього поширюється юрисдикція України.

В. С. Ржевська

Держава реєстрації — *держава*, до офіц. реєстру якої внесені повітр., мор. й річкові судна, косм. об'єкти. На підставі реєстрації згадані судна та косм. об'єкти набувають нац. приналежності незалежно від того, до якої д-ви належить юрид. чи фізич. особа, що ними фактично володіє. На такі судна та косм. об'єкти поширюється юрисдикція **Д. р.**

О. В. Задорожній

Держави територія повітряна — частина держ. території, яка є частиною повітр. сфери, розташованої над суходолом і водною територією держави, у т. ч. над її *територіальними водами*, до межі косм. простору. На **Д. т. п.** як частину держ. території поширюється повний і виключний *суверенітет*. Згідно з *міжнародним правом* повітр. простір поділяється на національний, тобто т. зв. «*держави територію повітряну*», і міжнар. *повітряний простір*. Прав. режим повітр. держ. простору України регламентується Конституцією України, Повітр. кодексом України і низкою спец. законодавчих актів. Умовна межа повітр. й косм. простору відповідно до міжнар.-прав. звичаю на висоті 100–110 км над рівнем *Світового океану* в останній час викликає цілу низку критичних зауважень з боку спеціалістів у галузі *міжнародного повітряного права* й *міжнародного космічного права*.

О. М. Григоров

Держави юрисдикція — права судових й адмін. органів *держави* щодо розгляду та вирішення справ відповідно до їхньої компетенції. У *міжнародному праві* розрізняють територ. й особисту (національну) юрисдикцію. Під територ. розуміється така **Д. ю.**, яка здійснюється в межах певної території. У межах своєї території д-ва здійснює повну юрисдикцію, за винятком тих випадків, коли відп. міжнар. угодами передбачається інше. Обмежена цільова **Д. ю.** здійснюється д-вою в межах її *континентального шельфу* й *економічної зони*. Особиста (національна) юрисдикція здійснюється д-вою стосовно своїх громадян, що знаходяться за межами її території, напр., у *відкритому морі*, в *Антарктиці* тощо. У випадках, передбачених нац. законодавством, **Д. ю.** може поширюватись на *громадян* цієї д-ви й тоді, коли вони знаходяться на інозем. території, але здійснюватись ця юрисдикція може тільки на території своєї д-ви, якщо інше не було передбачено міжнар. угодою. У випадках існування конкуруючої юрисдикції питання про юрисдикцію тієї або іншої д-ви вирішується на підставі відп. *договорів міжнародних* або міжнар.-прав. звичаїв. (Див.: *Територіальне верховенство; Екстратериторіальність.*)

О. В. Задорожній

Державний борг — сукупність фінанс. зобов'язань *держави*, які підлягають погашенню у встановлені строки; складається із заборгованості як внутр., так і зовн. кредиторам. Відповідно розрізняють **Д. б.** внутрішній і зовнішній. До внутрішнього відносять заборгованість за кредитними зобов'язаннями д-ви на внутр. фінанс. ринку, яка складається із суми отриманих позик та відсоткових платежів за ними; до **Д. б.** включають заборгованість, що виникає внаслідок несвоєчасного фінанс. держ. видатків, пов'язаних із виплатами й перерахуваннями фізич. і юрид. особам. **Д. б.** зовнішній є наслідком держ. запозичень на зовн. фінанс. ринках, надання держ. гарантій, інших заходів, передбачених законами країни в кожному конкретному випадку. В Україні порядок утворення та погашення **Д. б.** встановлюється законами. Граничний розмір **Д. б.** встановлюється щороку законом про *бюджет державний*.

О. І. Шнирков, О. К. Єременко

Державний департамент США — *відомство закордонних справ* США. Створений 1789, коли відповідно до прийнятої Конституції США, департамент з інозем. справ, створений 1781, був перетворений у **Д. д.** з відповідним підпорядкуванням президентові країни. Керує роботою **Д. д.** *державний секретар США*, який призначається президентом. До керівної ланки **Д. д.** також входять перший заст. держ. секретаря із заг.-відомчих справ (здійснює заг. керівництво **Д. д.** за відсутності держсекретаря і контроль за вирішенням адмін.-кадрових питань), 5 перших заступників (відповідають за найважливіші напрямки роботи, напр., глобальні проблеми

тощо), 16 заступників й більше 10 директорів (відповідають за окремі ділянки роботи та за відносини з регіонами). Оперативна робота ведеться в управліннях, кожне з яких очолюється заступником чи директором. Штат Д. д. США налічує бл. 50 тис. співробітників (2013), із них лише близько чверті — кар'єрні *дипломати*; за кордоном США утримували 260 *дипломатичних представництв* і *консульських установ* у більш, ніж 160-ти країнах (у закорд. представництвах США залишається досить велика заг. чисельність персоналу посольств порівняно з практикою інших країн; у ряді д-в у посольствах США — 100–150 рангованих дипломатів, і це при тому, що їхня частка не перевищує 20–25% усіх працюючих). Особливістю положення Д. д. в системі органів зовн. зносин США є те, що він поділяє низку зовн.-політ. повноважень з іншими установами — Міністерством оборони, *Радою національної безпеки США*, ЦРУ, Конгресом США, апаратом Білого дому та великою кількістю галузевих міністерств. Усі ці органи влади й управління не тільки здатні ефективно впливати на прийняття зовн.-політ. рішень Президентом США, а й визначати розстановку кадрів у самому Д. д. та його закорд. представництвах.

В. М. Матвієнко

Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 підписаний 15.05.1955 у Відні міністрами закорд. справ Великої Британії, США, СРСР, Франції та Австрії. Вперше питання про укладення держ. угоди з Австрією було порушене на паризькій сесії *Ради міністрів закордонних справ* у квітні 1946; на її сесії 1949 прийняті рішення про незмінність кордонів Австрії за станом на 1.01.1938, звільнення від *репарацій*, гарантії прав нац. меншин в окремих землях Австрії. 1952 відновились переговори з розгляду «скороченого варіанта» Д. д., у якому не було пунктів про *суверенітет* Австрії. До загострення австр. проблеми призвели вступ ФРН до *НАТО* та побоювання з боку СРСР нового *аншлюсу* Австрії. Після рад.-австр. переговорів у Москві у квітні 1955 СРСР погодився підписати Д. д. і вивести до 31.12.1955 свої війська. 2.05.1955 у Відні посли окуп. д-в обговорили остаточні зміни до Д. д., які були затверджені 14.05.1955 міністрами закорд. справ 4 д-ав за участю мін. зак. справ Австрії *Л. Фігля*. Договір затверджував Австрію як «суверенну, незалежну й демократичну державу» в кордонах, що існували на 1.01.1938; політ. гарантії *незалежності* країни забезпечувались заявою *великих держав* і забороною будь-якого союзу з Німеччиною. Передбачалась передача австр. д-ві колишніх нім. активів, у т. ч. й тих, що вже належали СРСР. Як компенсацію Австрія зобов'язувалася поставити Радянському Союзу товарів на суму 150 млн дол. Її уряд брав на себе зобов'язання не допускати діяльності фаш. та мілітаристських орг-цій на території країни; договір гарантував демокр. права австр. громадянам. Договір набув чинності 27.07.1955, того ж дня було розпущено Союзницьку раду у Відні. 25.10.1955 завершено виведення окуп. військ із території Австрії. 26.10.1955 австр. Національна рада ухвалила конституційний закон про *нейтралітет постійний*.

В. Ю. Крушинський

Державний секретар США — посадова особа, що за аналогією відповідає посаді міністра закордонних справ; керує діяльністю центр. дип. відомства США — *Державного департаменту США*. Д. с. призначається президентом за згодою Сенату; несе відповідальність лише перед президентом за розробку та здійснення *зовнішньої політики* США; офіційно є його головним радником із зовн.-політ. питань; входить до складу *Ради національної безпеки США*. Д. с. за «табелем про ранги» є першим серед членів уряду, першим серед них складає присягу під час інавгурації уряду; за законами про спадкоємність президент. влади 1792, 1886 і 1947 очолює список міністрів, на яких за виняткових обставин (одночасній смерті президента, віце-президента, спікера палати представників і голови Сенату) можуть бути покладені обов'язки *глави держави*. Зазвичай після чергових президент. виборів новообраний президент США замінює Д. с., майже всіх його заступників, керівників провідних оперативних підрозділів та значну кількість *послів*.

В. М. Матвієнко, Б. М. Гончар

Державний Центр УНР на еміграції — сукупність законодавчих та виконавчих українських владних органів, які протягом 1921–92 діяли поза межами Радянської України на підставі IV Універсалу Української Центральної Ради (9(22).01.1918) та наступних актів Конгресу трудового народу України (22.01.1919), Директорії УНР та Ради народних міністрів Української Народної Республіки (21.05 та 12.11.1920). Структура Д. Ц. УНР: виконавчі органи — президент (у 1921–44 — головний отаман), Рада Міністрів (1921–92); законодавчі (передпарламенти) — Рада Республіки (1921–22, І. *Фещенко-Чопівський*), Українська національна рада (УНРада; 1948–92). Президенти: С. *Петлюра* — 1921–26 (гол. отаман); А. *Лівицький* — 1926–54 (до 1944 — головний отаман); С. *Витвицький* — 1954–65; І. Багряний (в. о.) — 1965–67; М. Лівицький — 1967–89; *М. Плав'юк* — 1989–92. Сесії УНРади: 1-ша — 1948, Аугсбург (Західна Німеччина); 2-га — 1950, 3-тя — 1954, 4-та — 1957, 5-та — 1962, 6-та — 1967 (усі — в Мюнхені, ФРН), 7-ма — 1972, Лондон (Велика Британія), 8-ма — 1979, Мюнхен, 9-та — 1984, Торонто (Канада), 10-та — 1989, Бавнд-Брук (штат Нью-Джерсі, США); надзвичайну сесію 10-го скликання проведено в 1992 у Бавнд-Бруці. Голови УНРади: І. Багряний — 1948–52, 1952–54 (в. о.), 1957–61; О. Бойдуник — 1954–55 (в. о.), 1961–65; Є. Головінський — 1955–57 (в. о.); С. Довгаль — 1966–67 (в. о.), 1972–75; Я. Маковецький — 1967–71; о. П. Белеєв — 1971–72 (в. о.); І. Кедрин-Рудницький — 1976–78 (в. о.); В. Біляїв — 1979–84; П. Лимаренко — 1984–89; М. Воскобійник — 1989–92. Голови уряду УНР: А. Лівицький — 1920–21, 1922–26; П. *Пилипчук* — 1921–22; В. *Прокопович* — 1920 1926–39, 1940–42; О. *Шульгин* — 1939–40; А. *Яковлів* — 1944–45; К. Паньківський — 1945–48; І. *Мазепа* — 1919–20, 1948–52; С. Баран — 1952–53; С. Довгаль — 1954, 1966–67, 1969–72; С. Созонтів — 1954–57; М. Лівицький — 1957–66; А. Фіголь — 1967–69; В. Федорончук — 1972–74; І. Кедрин-Рудницький — 1976–78; Т. Леонтій — 1974–76, 1978–80; Я. Рудницький — 1980–89; І. Самійленко — 1989–92. Місця розташування керівних органів Д. Ц. УНР: Тарнов (нині м. Тарнув, Польща) — 1921–23; Париж (Франція) — 1924–26; Варшава (Польща) — 1926–39; Франція — 1940–44; Веймар, Кісінген (Німеччина) — 1944–46; Мюнхен (ФРН) — 1946–76; Філадельфія (США) — 1976–92.

Діяльність Д. Ц. УНР за напрямами, змістом і формою поділяється на два періоди: 1-й (1921–44) — спрямування зусиль на міжнародне визнання (див.: *Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі*); надання іноземними державами матеріальної, моральної й військової підтримки в підготовці та проведенні на теренах України пропагандистських, розвідувальних та військових акцій, мета яких — визволення від більшовицького режиму; 2-й (1945–92) — консолідація світового українства, його громадсько-політичних об'єднань на ґрунті демократичних ідей УНР, визнання українського народу єдиною силою, здатною радикально змінити внутрішнє суспільно-політичне становище в Україні, надання йому допомоги у викритті тоталітарного режиму в СРСР; інформування світової громадськості про антидемократичні дії органів радянської влади щодо українців; мобілізація зусиль урядів, міждержавних урядових та міжнародних громадських організацій на демократизацію політичного режиму в УРСР. У 1920–30-ті Д. Ц. УНР успішно співпрацював із *Лігою Націй* і доклав чимало зусиль для збереження на міжнародному рівні національного імені «українці», демонстрував національну самобутність та етнічну самодостатність українців; рішуче виступав проти теорії органічної єдності українців і росіян; організовував резонансні масові протести проти терору й насильницької колективізації сільського господарства, що були розгорнуті керівництвом УРСР/УРСР, та *депортацій*. Декларація уряду УНР 1930 підтверджувала право українських громадян на земельну власність; Д. Ц. УНР виступав проти прийняття СРСР до Ліги Націй, підготував проект про визнання уряду УНР на еміграції, цей проект кілька сенаторів на чолі з Д. Копеляном запропонували Конгресу США. Взаємодіяв із представниками визвольних рухів Азербайджану, Білорусі, Грузії, Кубані, Туркестану; підтримував тісні контакти з панєвропейським рухом, проводячи думку про належність України до європейської спільноти; засудив політику Німеччини, Франції, Італії й Великої Британії щодо вирішення проблеми Карпатської України. У вересні 1939 уряд УНР на чолі з В. Прокопови-

чем у Парижі задекларував свою солідарність із західними демократіями, засудивши тоталітарні режими в нацистській Німеччині та СРСР. Були започатковані культурно-освітні інституції («Тризуб», «Український вісник»), створені видавництва і видання, громадсько-політичні, наукові й педагогічні організації та осередки; у Варшаві (О.*Лотоцький*) та Берліні (Д.*Дорошенко*) почали діяти Українські наукові інститути; в Парижі була заснована Бібліотека імені Симона Петлюри, в Празі (Чехословаччина) — Український національний архів-музей, реорганізований згодом у Музей визвольної боротьби України, відновила роботу Українська Могилянсько-Мазепинська академія, відкрилися відділення Наукового товариства імені Шевченка, які згодом утворили Українську вільну академію наук. У роки *Другої світової війни* головний отаман А. Лівицький санкціонував заснування Т. Боровцем національних збройних формувань «Поліська січ», перетворених незабаром в Українську повстанську армію. У повоєнні роки діяльність **Д. Ц. УНР** зосередилася на координації дій всіх національних сил за кордоном, інформуванні діаспори про політичні, економічні й соціальні процеси в Україні, участі в гельсінкському русі (див.: *Гельсінський акт 1975*), міжнародних акціях на підтримку прав людини в країнах «соціалістичного табору», забезпеченні діяльності системи інформування про порушення *прав людини* в Україні та наданні дієвої допомоги проявам непокори існуючому в ній ладу. Результати референдуму 1.12.1991 (див.: *Акт проголошення незалежності України 1991*) підтвердили прагнення українського народу до розбудови самостійної держави; було започатковано переговорні процеси глави **Д. Ц. УНР** М. Плав'юка з Президентом України Л. *Кравчуком* про передачу повноважень легітимним державним органам влади України. 14–15.03.1992 надзвичайна сесія УНРади 10-го скликання визнала правонаступником УНР новопроголошену державу — Україну і ухвалила рішення про передачу повноважень УНР та атрибутів державної влади УНР (прапор, державна печатка та президентські клейноди) новообраному Президентові України; акт передачі було здійснено 22.08.1992 у Маріїнському палаці, резиденції Президента України.

Літ.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Філадельфія — К. — Вашингтон, 1993; Шульгин О. Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — К., 1998.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Державного боргу величина гранична — максимальний рівень державного боргу (як внутрішнього, так і зовнішнього, а також боргу, гарантованого державою), перевищення якого несе в собі загрозу економічній безпеці країни та підвищує ймовірність дефолту. Зазвичай вимірюється як відношення наявного державного боргу до річного ВВП країни у відсотках. Відповідно до ст. 18 гл. 3 Бюджетного кодексу України, вживається термін «Граничний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу», який не повинен перевищувати 60 % річного номінального обсягу ВВП України. У разі перевищення цієї граничної величини Кабінет Міністрів України зобов'язаний вжити заходів для приведення показника до зазначеного рівня. У міжнародній практиці подібні норми зафіксовані в *Маастрихтському договорі 1992*, що встановлював критерії валютно-фінансової конвергенції для країн — претендентів на вступ до Європейського валютного союзу. Відповідно до ст. 4 с (частина 2(в)) цього договору, а також ст. 1 Протоколу щодо процедури надлишкового дефіциту *бюджету державного*, сукупний державний борг країни не повинен перевищувати 60 % номінального ВВП країни або наближатися (зменшуватися) до зазначеного показника задовільними темпами. На момент запровадження євро в 1999 цьому критерію відповідала лише Франція (59,2 %), Фінляндія (57,9 %) та Люксембург (5,5 %). Найближче до його підійшли Португалія (61,7 %), Німеччина (62,7 %) та Данія (63,2 %); досить близькими були Ірландія (65 %), Австрія (67,6 %) та Іспанія (68,2 %). Але до ЄВС були прийняті й такі країни, державний борг яких перевищував їхній ВВП, у тому числі Італія (121 %), Бельгія (122 %) та Греція (104 %). У 2009–12, як відомо, у *ЄС* ряд країн відчули значні проблеми із заборгованістю. Державний та гарантований державою борг України станом на 31.10.2012 становив майже 493 млрд грн., що складало близько 37,4 % ВВП.

О. І. Рогач, П. В. Дзюба

Державно-приватне партнерство, міжнародне (Public–Private Partnerships, PPP) протягом останніх десятиліть є найбільш популярним інструментом забезпечення урядами інфраструктури в глобальному масштабі. Це явище є винаходом англосаксонських країн (Велика Британія, Канада, Австралія, США), пізніше також швидко поширилось іншими країнами Заходу. Головним його завданням є можливість залучення нових джерел фінансування (коштів з приватного сектору) для рішення суспільно важливих проблем, які в іншому випадку мали б вирішуватися за рахунок державних коштів. Правове регулювання PPP здійснюється на основі взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права, причому механізм правового регулювання PPP не має однозначної галузевої належності, а носить комплексний характер, при явному домінуванні публічно-правових начал.

Щодо класифікації PPP, то можна виділити концесійні угоди, угоди про розподіл продукції, договори оренди з інвестиційними умовами, угоди про техніко-впроваджувальні економічні зони, венчурні фонди, технопарки. Конкретний механізм має бути розроблений безпосередньо в конкурсній документації та в угоді в рамках реалізації проекту державно-приватного партнерства. В якості механізмів PPP виділяють контракти типу BOT (Build, Operate, Transfer), COT (Build, Transfer, Operate), BOMT (Build, Operate, Maintain, Transfer), DBOOT (Design, Build, Own, Operate, Transfer), DBFO (Design, Build, Finance, Operate), також застосовуються угоди Brown-field, Lease contracts, Service contracts. Все це дозволяє стверджувати про існування інституційного (наприклад, венчурні фонди, технопарки, спеціальні економічні зони) та договірно-правого (наприклад, концесійні та інвестиційні угоди) оформлення PPP.

На міжнародному рівні PPP чи не в перше було застосовано в практиці Міжнародного енергетичного агентства, коли виконання імплементаційних угод покладалося державами-членами на національні юридичні особи. Пізніше долучилися Світовий банк, *Міжнародна фінансова корпорація*, Міжнародне агентство з інвестиційних гарантій, *Міжнародний банк реконструкції та розвитку*, *Європейський інвестиційний банк* і інші. Багато уваги питанням PPP приділяє в своїй практиці *ОЕСР* і *ЄС*. На рівні *ООН* в 1999 було запропоновано «Глобальний договір», а 2001 на його основі прийнято документ, який мав врегулювати загальні питання співпраці ООН з приватними партнерами — «Керівні принципи співробітництва між Організацією Об'єднаних Націй і діловими колами». Значний поштовх в напрямку формування глобального погляду на PPP було зроблено в рамках Йоханнесбургської всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку (2002). Тоді було розроблено так званий II тип партнерства (I типом було міждержавне), учасниками якого є національні уряди і субнаціональні структури, приватний сектор та організації громадянського суспільства, які утворюють добровільні транснаціональні угоди з метою задоволення специфічних цілей сталого розвитку.

С. Д. Білоцький

Державоподібні утворення — різновид *суб'єктів міжнародного права*. До **Д. у.** відносять Мальтійський лицарський орден, *вільні міста* та Ватикан (див.: *Ватикан у світовій політиці*). У 1889 суб'єктом міжнар. права було визнано орден іоаннітів (Мальтійський лицарський орден). Він не здійснює владних функцій, не має власної території та населення, але володіє активним і пасивним правом *посольства*. *Посли* Мальтійського ордену були акредитовані в Іспанії, Франції, Італії, Сан-Марино, Гаїті та належали до *дипломатичного корпусу* цих країн. У свою чергу, посли вказаних країн були акредитовані при Мальтійському ордені. Орден мав своїх представників у *Міжнародному комітеті Червоного Хреста*, *Міжнародній організації у справах міграції*. Міжнар. правосуб'єктність Ордену підтверджувалась також судами 1935 та 1945. Місцеперебування Ордену — Рим, офіц. мета — благодійність. Вільні міста в теорії та практиці *міжнародного права* визнавались як особливі суб'єкти міжнар. права; вони здійснювали функції *держави*, володіли правами самоврядування, заг. юрид. правами й виконували обов'язки, характерні для суб'єкта міжнар. права. В історії відомо понад 100 вільних міст, яким були властиві права суб'єкта міжнар.

права. Це Великий Новгород, Амстердам, Бремен, Гамбург, Дерпт, Кенігсберг, Кіль, Любек, Регенсбург, Рига, Франкфурт-на-Майні тощо. Міжнар.-прав. статус цих міст, як правило, визначався міжнар. угодами. *Віденським конгресом 1814–15* «вільним незалежним і зовсім нейтралізованим містом» визнано Краків з територією навколо нього. За *Версальським мирним договором 1919* Німеччина відмовлялась від прав на Гданськ (Данциг), й останній проголошувався вільним містом під протегуванням *Ліги Націй*. За мирним дог-ром з Італією 1947 (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі*) було утворено Вільну Територію Трієст, її цілісність і незалежність забезпечувалась *Радою Безпеки ООН*. До дог-ру додавався Постійний статут Вільної Території Трієст, який закріплював район Трієста, його цілісність і незалежність, демілітаризований і нейтральний статус, *права людини* й основні свободи, питання громадянства, офіц. мов, прапора, герба, органів правління, конституції, призначення губернатора, його відповідальності перед РБ ООН, прав і повноважень; законодавчої влади, видання законів, здійснення судової влади, бюджету, зовн. зносин тощо. Окремими додатками до дог-ру включались Положення про тимчасовий режим Вільної Території Трієст і Положення про Вільний порт Трієст. 5.10.1954 у Лондоні підписано Угоду стосовно поділу Вільної Території Трієст між Італією і Югославією. Держава-місто Ватикан (територія 0,44 км^2, населення 840 чол.) — адмін. центр Римської католицької церкви та резиденція її голови. 751 франкський король Пипін Короткий за допомогу, надану йому папою Захарієм (741–52), передав останньому Римську провінцію. Так була створена папська церк. д-ва, яка проіснувала до 20.09.1870, коли Рим був зайнятий італ. військами. Італія запропонувала європ. д-вам укласти угоду про міжнар.-прав. статус Ватикану, але через *франко-прусську війну 1870–71* ця пропозиція не знайшла підтримки. 13.05.1871 Італія в односторонньому порядку прийняла «закон про гарантії», який надавав главі католицької церкви особисту незалежність та свободу зовн. зносин з інозем. д-вами. Згідно з *Латеранськими договорами 1929* було затверджено безперечний *суверенітет* Ватикану на міжнар. арені, повна власність і юрисдикція в м. Ватикан (ст. 3), зобов'язання Італії не втручатись у внутр. справи Ватикану (ст. 4); зобов'язання Італії забезпечити зносини з інозем. д-вами (з транзитом і використанням італ. комунікацій включно); визнання за Ватиканом активного і пасивного права посольства тощо. Договір встановлював, що папський *нунцій* в Італії стане *дуаєном дипломатичного корпусу* (ст. 12). Папі належить уся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади (основний закон від 7.06.1929), представництво Ватикану в зовн. зносинах (ст. 3 Договору). Певні зовн. функції має губернатор Ватикану, який призначається папою, керує адмін. службами та представляє Ватикан в адмін. відносинах з Італією. *Зовнішньою політикою* Ватикану керує держ. секретар. Дип. представники Ватикану поділяються на нунціїв, *інтернунціїв*, надзвичайних *посланників* і *повірених у справах*. Вони виконують дві функції: дипломатичну (підтримання стосунків з урядом країни перебування) і релігійну (спостереження за діяльністю католицької церкви в країні перебування). Уже в перші роки після укладення Латеранських угод апостольська столиця підписала бл. 50 *конкордатів* і міжнар. дог-рів, створила церк. дип. академію. Ватикан підтримує дип. стосунки майже із 100 країнами світу, має представництва в *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Продовольчій та сільськогосподарській організації ООН (ФАО), Міжнародному союзі електрозв'язку (МСЕ), Всесвітньому поштовому союзі (ВПС), Європейському Союзі, Організації Об'єднаних Націй* (спостерігача) та ін. 18.02.1984 Латеранські договори було замінено новим конкордатом.

О. В. Задорожній

Деркач Микола Іванович (25.07.1949, хутір Дорошенко, нині — Шовгенівський район Краснодарського краю, РФ) — укр. держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Дніпропетровський металургійний ін-т (1975), економіст, кандидат наук (2004). 1975–76 працював економістом по держ. доходах Червоногвардійського районного фінанс. відділу Дніпропетровська; 1976–79 — старший економіст відділу фінансування місцевого госп-ва, заст. начальника відділу держ. доходів Дніпропетровського міського фінанс. відділу; 1979–83 — заст. начальника відділу фінансування місцевого госп-ва, заст. начальника, нач. відділу держ. доходів Дніпропетровського обласного фінанс. відділу; 1983–85 — зав. Дніпропетровського обласного фінанс. відділу; 1985–92 — нач. Дніпропетровського обласного фінанс. управління. 1992–94 — заст. голови Дніпропетровської обласної держ. адміністрації з питань бюджету — нач. фінанс. управління; 1995–97 — в. о. голови, голова Дніпропетровської обласної держ. адміністрації. 1997–2001 — заст. голови Дніпропетровської обласної держ. адміністрації з питань екон. політики. 27.12.2001–19.01.2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Литовській Республіці. Указом Президента України від 11.01.2004 призначений міністром економіки та з питань європ. інтеграції України (до 4.02.2005). Народний депутат України 6-го скликання (2007–12); нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (2004), орденом «За заслуги» I ст. (2010), II ст. (2000) і III ст. (1996).

В. М. Матвієнко

Дерогація — відступ *держави* від виконання одного чи кількох положень *договору міжнародного* відповідно до його положень. Низка міжнародних договорів з прав людини містить положення про можливість дерогації у випадку надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації. Так, наприклад, ст. 4 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966* передбачає, що під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. При цьому це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6 (право на життя), 7 (заборона катування), пунктів 1 і 2 статті 8 (заборона рабства і работоргівлі), 11 (заборона позбавлення волі за невиконання контрактних зобов'язань), 15 (заборона покарання без закону), 16 (право на правосуб'єктність) і 18 (свобода думки, совісті і релігії) Пакту. Аналогічні положення передбачені також у регіональних договорах з прав людини, зокрема у ст. 15 *(Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, згідно з якою під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з *міжнародним правом*. Це положення не може бути підставою для відступу від статті 2 (право на життя), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3 (заборона катування, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання), пункту 1 статті 4 (заборона *рабства*) і статті 7 (заборона покарання без закону). Дерогація не допускається щодо норм *jus cogens* (імперативних норм загального міжнародного права). Дозволена згідно з положеннями міжнародного договору дерогація вимагає дотримання спеціальних процедур, передбачених текстом відповідного міжнародного договору.

М. М. Гнатовський

Д'Еското Брокман (d'Escoto Brockman) Мігель (5.02.1933, Голлівуд, штат Каліфорнія, США) — нікарагуанський громадсько-політичний і державний діяч, католицький святенник; закінчив Католицьку семінарію в Мерікноллі (США) й факультет журналістики Колумбійського університету зі ступенем магістра (1962); активний учасник партизанської боротьби проти диктатури А. Сомоси, у 1960–70-х здійснював діяльну пропагандистську роботу в комітетах солідарності з Нікарагуа у західноєвропейських країнах, став співзасновником прогресивного опозиційного інтелігентського об'єднання «Групи 12-ти», з вересня 1980 — член Сандіністської асамблеї (консультативного органу Національного керів-

ництва Сандіністського фронту національного визволення (СФНВ)), 19.07.1979 — 25.02.1990 — міністр закордонних справ, активно сприяв популяризації Сандіністської революції й подоланню військово-економічної блокади з боку США каналами католицької церкви і Соціалістичного Інтернаціоналу, діяльно співпрацював із *Контадорською групою* у справі *Центральноамериканського мирного урегулювання*. Після повернення сандіністів до влади в 2007 став радником з міжнародних справ у ранзі міністра при президентові Д. *Ортезі*; 4.06.2008 був обраний шляхом акламації Головою 63-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН* на період з вересня 2008 до вересня 2009; останній посол *ООН* до Великої соціалістичної народної лівійської арабської джамахірії (див.: *Громадянська війна в Лівії 2011*). Член Національної сандіністської ради та її політичної комісії — вищого керівного органу СФНВ.

В. І. Головченко

Десятиліття міжнародного права (1990–99) було проголошено Резолюцією 44/23 *Генеральної Асамблеї ООН* від 17.11.1989. Чотири цілі Д. включають: 1) заохочення дотримання та поваги до *міжнародного права принципів*; 2) сприяння активному використанню засобів та методів мирного врегулювання *спорів міжнародних* між державами, в тому числі шляхом звернення до *Міжнародного Суду ООН* із повною повагою до винесених ним рішень; 3) заохочення *кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права*; 4) сприяння навчанню, вивченню, поширенню знань та широкому визнанню *міжнародного права*. На виконання цих цілей План дій Д., закріплений Резолюцією ГА ООН 45/40 від 28.11.1990, закликав: дотримуватися договірних *норм міжнародного права* та сприяти виконанню положень угод, зокрема, надаючи відповідну підтримку державам, що розвиваються; *організації міжнародні* та органи — інформувати про стан виконання положень міжнародних угод, укладених під їх егідою; держави світу — інформувати *Генерального секретаря ООН* про стан виконання ними багатосторонніх угод; надавати Шостому Комітету ГА ООН рекомендації щодо сприяння використанню засобів та методів мирного вирішення міжнародних спорів між державами; залучати національні асоціації та академічні спільноти до вивчення міжнародно-правових можливостей вирішення міжнародних спорів між державами мирним шляхом; посилювати співпрацю між *міжнародними організаціями регіональними* та універсальними; подавати пропозиції щодо найбільш актуальних міжнародно-правових тем, які потребують прогресивного розвитку та кодифікації; держави — надавати підтримку громадськості та академічним установам, які здійснюють вивчення міжнародного права та сприяють посиленню його ролі; проводити міжнародні заходи задля обміну досвідом та обговорення найбільш актуальних міжнародно-правових тем тощо. Своєю Резолюцією 54/28 від 21.01.2000 ГА ООН наголосила на успішності Десятиліття міжнародного права. Серед результатів Д. відзначені: прийняття Резолюцією 53/101 ГА ООН від 8.12.1998 «Принципів та рекомендації щодо ведення міжнародних переговорів»; підвищення рівня співпраці між *дипломатичними відомствами* держав світу, зокрема, шляхом неформальних консультацій; інституціоналізація міжнародного кримінального права (зокрема, через утворення *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії*, Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди та прийняття Статуту Міжнародного кримінального суду); посилення співпраці із Міжнародним Комітетом Червоного Хреста та підвищення ролі *міжнародного гуманітарного права*; прискорення публікації багатосторонніх угод у рамках «Збірки договорів ООН» тощо. Резолюція 54/28 закликала до подальшої співпраці в сфері підвищення ролі міжнародного права, зокрема шляхом збільшення кількості публікацій та проведення наукових зустрічей; розповсюдження академічного вивчення міжнародного права та урізноманітнення пропонованих навчальних курсів; подальшого сприяння прогресивному розвитку та кодифікації міжнародного права; забезпечення доступу до електронних версій багатосторонніх міжнародних угод, депонованих в ООН тощо.

Л. Р. Кузьменко

Десятиліття розвитку ООН — найбільш міжнародні програми економічного розвитку, які розробляються під егідою *ООН* з 1960 на чергові десятиліття (декади). Інша назва цих програм — *Програми розвитку ООН* (ПРООН). Передбачають поетапне вирішення гострих соціально-економічних проблем країн, що розвиваються, й спрямовані на скорочення бідності, оптимізацію демографічних процесів, пом'якшення екологічних проблем та заборгованості, використання альтернативних джерел енергії, на розробку перспективних екологічних та економічних програм XXI ст., що забезпечують людський розвиток, рівноправне партнерство та міжнародне співробітництво. Серед інших питань, ПРООН загострює увагу на розвитку сільського господарства та інших традиційних галузей менш розвинених країн й необхідності проведення зваженої податкової політики, зниження ризиків спільного інвестування та поліпшення якості, дієвості, спільності заходів розвитку, їх послідовного виконання, враховуючи успіхи і невдачі минулого періоду.

Н. В. Резнікова

Деулінське перемир'я 1618 підписане 1(11).12.1618 у с. Деуліно (сучасний Загорськ Московської обл., РФ) між Московським царством і Річчю Посполитою за результатами *війни* 1616–18. Угода набувала чинності з 25.12.1618 (3.01.1619) строком на 14,5 років. За умовами Д. п. Річ Посполита отримувала Новгород-Сіверщину, Чернігівщину та Смоленщину. Польський король Сигізмунд III Ваза відмовлявся від титулу «великого князя руського», але польська сторона не погоджувалась визнати царський титул за моск. царем Михайлом Федоровичем Романовим (на моск. престол продовжував претендувати син Сигізмунда III Владислав Польський); у зв'язку з обміном полоненими польська сторона видавала росіянам батька Михайла Федоровича — митрополита (а невдовзі — патріарха Московського і всея Русі) Філарета, якого з титулом «великого государя» визнала фактичним правителем Московської держави. Визнання свого царського титулу Михайло Романов домігся від поляків тільки після Смоленської війни 1632–34 за *Поляновським мирним договором 1634* (в обмін на Смоленськ і Сіверщину та 20 тис. рублів відкупного), проте повністю статті Д. п. втратили актуальність лише після *Андрусівського перемир'я 1667* та *Вічного миру 1686* між Московською державою та Річчю Посполитою.

В. А. Рубель

Дещиця Андрій Богданович (22.09.1965, Львівська область, УРСР) — український *дипломат*; закінчив Львівський державний університет ім. І. Я. Франка (1989) і Альбертський університет (м. Едмонто, Канада, 1995), магістр гуманітарних наук, кандидат політичних наук (1995). 1996–99 — прес-секретаря, першого секретаря Посольства України в Республіці Польща; 1999–01 — старший координатор Програми ПАУСІ (Польсько-Українсько-Американської Ініціативи про співпрацю) в Україні; 2001–04 — радник Посольства України у Фінляндській Республіці; вересень 2004—серпень 2006 — радник-посланник Посольства України в Республіці Польща; серпень 2006—грудень 2007 — речник МЗС України. 4.12.2007—9.10.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Фінляндії, 3.10.2008–9.10.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Ісландія за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

«Діалог за співробітництво в Азії» (ДСА) — паназійський форум, єдиний офіційний міжнародний механізм діалогу та співробітництва відкритий для всіх держав Азії. З огляду на різноманіття азійських країн, ДСА втілює в життя концепцію паназійського співробітництва, відіграє важливу роль у справі зміцнення уявлення про Азію як єдине ціле, сприяючи взаємодовірі й взаємовигідній співпраці між субрегіонами Азії. Ідея заснування ДСА, висунута прем'єр-міністром Королівства Таїланд Чуаном Лікпхаєм під час Першої міжнародної конференції азійських політичних партій у м. Маніла (Філіппіни) у вересні 2000, здобула підтримку на нараді міністрів закордонних справ *АСЕАН* на о. Пхукет (Таїланд) у лютому 2002. Її основний задум — створення нового інструменту міжрегіональної кооперації, який став би «мостом» між азіатськими регіональними форумами (АСЕАН, «АСЕАН+3», *СААРК*, *Рада співробітництва держав Перської затоки* тощо), а в перспективі — провідною структу-

рою загальноазійської взаємодії. На установчій міністерській зустрічі ДСА (червень 2002, м. Чаам, Таїланд) тайська сторона була уповноважена виступити в ролі головного координатора процесу розвитку та діяльності ДСА. Було визначено основні цілі Форуму — створення механізму обміну ідеями та досвідом між учасниками, синхронізація їх партнерства на різних рівнях, вироблення стратегії реагування на нові виклики і негативні наслідки глобалізації.

Діяльність ДСА спрямована на розширення співробітництва між азійськими державами в усіх сферах взаємодії шляхом виявлення спільних переваг і можливостей для розвитку національних економік, боротьби з убогістю та покращання якості життя населення. Крім того, він націлений на розвиток торговельного і фінансового ринків Азії для підвищення економічної конкурентоспроможності азійських держав на світовій арені. Нині Форум об'єднує 31 державу Азії — 10 країн АСЕАН, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, Індію, Іран, Казахстан, Катар, Киргизстан, КНР, Кувейт, Монголію, ОАЕ, Оман, Пакистан, Республіку Корея, Саудівську Аравію, Таджикистан, Узбекистан, Шрі-Ланку, Японію, Росію (з квітня 2005). Практичний інтерес до підключення до ДСА висловлюють також Австралія, Непал, Ємен. Приєднання США та *Європейського Союзу* не передбачається.

Вищий орган ДСА — щорічні зустрічі міністрів закордонних справ держав-учасниць. У період між ними під час чергових сесій *Генеральної Асамблеї ООН* проводяться робочі наради міністрів закордонних справ. Діє механізм старших посадових осіб — щорічні зустрічі послів країн-учасниць ДСА в Бангкоку. Прийнято рішення про виведення ДСА в перспективі на вищий рівень. Формуються допоміжні механізми Форуму, одним з яких є Мережа науково-дослідних установ для налагодження співпраці між академічними колами країн-учасниць. Діяльність у рамках ДСА ведеться за двома аспектами: діалоговим і проектним. Діалоговий аспект націлений на підтримку регулярної взаємодії, порозуміння та участі представників країн-членів у заходах, що проводяться. Проектна лінія передбачає добровільне визначення країн-координаторів у різних сферах співробітництва і вироблення ними концепцій щодо розвитку цих сфер та ініціювання відповідних проектів, з урахуванням інтересів усіх держав — членів ДСА.

Є. М. Суліма

Джанг Шин (Chung Shin) (11.09.1943) — південнокорейський *дипломат*; закінчив філософський факультет Сеульського національного університету (1966). 1970–74 — службовець МЗС Республіки Корея; 1974–80 — 2-й секретар посольства в Ямайці; 1980–81 — 1-й секретар посольства в Катарі; 1981–85 — 1-й секретар посольства в Данії; 1985–86 — керівник відділу торгівлі Інституту з питань закордонних справ і національної безпеки МЗС; 1986–87 — керівник відділу Близького Сходу, бюро у справах Середнього Сходу МЗС; 1987–90 — радник посольства в Індонезії; 1990–93 — радник посольства у Новій Зеландії; 1993–94 — старший координатор планування і менеджменту МЗС; 1994–96 — виконавчий директор 1-го регіонального підрозділу Корейського агентства з питань міжнародної співпраці; 1996–99 — Надзвичайний і Повноважний *Посол* в Ефіопії; 1999–2000 — генеральний директор Бюро у справах закордонних резидентів і консульських справах МЗС. У 2000–03 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні.

В. І. Головченко

Джанкорель (Cancorel) Алі Більге (1.01.1946, Стамбул, Турецька Республіка) — турецький *дипломат*; закінчив факультет політології Анкарського університету за спеціальністю «міжнародні відносини» і університет Огайо (США). 1971–73 — 3-й, 2-й секретар Департаменту протоколу МЗС Туреччини; 1973–76 — 2-й, 1-й секретар посольства Туреччини в Канаді; 1976–78 — 1-й секретар посольства Туреччини в КНР; 1978–80 — керівник відділу Генеральної дирекції Кіпру та Греції МЗС Туреччини; 1980–84 — радник Постійної місії Туреччини при *ООН* (Женева); 1984–87 — керівник відділу Департаменту міжнародних соціальних та технічних установ МЗС; 1987–91 — керівник відділу *ЄЕС*; 1991–95 — радник-посланник, заступник постійного представника місії Туреччини при *ООН* (Женева); 1995–97 — радник-посланник, Надзвичайний і Повноважний *Посол* Турецької Республіки в Афганістані; 1997–2001 — урядовець Генеральної дирекції протоколу МЗС, посол, радник МЗС. У 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Турецької Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Джаявардене (Jayawardene) Річард Джуніус (17.09.1906, м. Коломбо, Британський Цейлон — 1.11.1996, Коломбо, Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка) — ланкійський державний діяч; народився у багатодітній сім'ї судді Верховного Суду Цейлону у Коломбо. В 1938 став членом Цейлонського національного конгресу, який згодом перетворився на Об'єднану національну партію; в 1943 першим серед ланкійських політиків запропонував надати сингальській мові статус державної. В 1947–56 був міністром фінансів домініону і виступав за суттєве зменшення продовольчих субсидій для оптимізації *бюджету державного*. Будучи представником Цейлону на мирній конференції в Сан-Франциско в 1951, в своїх промовах захищав Японію від стягнення з імперії значних повоєнних *репарацій* (див.: *Сан-Франциський мирний договір 1951*), за що отримав статус почесного громадянина цієї країни. В 1973 після смерті лідера ОНП Д. Сенанаяке Д. очолив цю політичну силу, здійснив її оновлення, запросивши до партії енергійну молодь і жінок. Особисто спланував хвилю вуличних протестів, спрямованих проти прем'єр-міністра С. *Бандаранайке* в 1971–76. Ставши головою виконавчої влади після переконливої перемоги ОНП на парламентських виборах 1977, Д. ініціював наступного року створення на Шрі-Ланці суперпрезидентської республіки. Перебуваючи на президентській посаді два неповні терміни (1978–89), здійснював реформи в дусі *неолібералізму* й налагодив відносини з країнами капіталістичного табору. Головними здобутками президента вважають створення організації «План Коломбо», розвиток туристичної галузі Шрі-Ланки, будівництво нової парламентської столиці Котте у передмісті Коломбо, започаткування *вільних економічних зон*. Одночасно відкриття економіки для дешевого продовольчого *імпорту* розорило багатьох тамільських фермерів, які приєдналися до лав руху «Тигри визволення Таміл Іламу».

П. М. Ігнатьєв

Джебалі Хамаді (12.01.1949, м. Сус, Туніс) — туніський громадсько-політичний і державний діяч; закінчив Туніський університет зі ступенем бакалавра з механіки і Паризький зі ступенем магістра з фотовольтаїки. По поверненні на батьківщину з 1981 брав участь у діяльності ісламістських організацій, редагуючи щотижневик партії «Ан-Нахда» («Відродження») — «Аль-Фаджр» («Світанок»); в 1990 двічі арештовувався за публікацію матеріалів, у яких влада побачила заклики до зміни конституційного ладу; 28.08.1992 разом зі 170-ма ісламістами був звинувачений у «спробі повалення влади» й засуджений до 16 років позбавлення волі, більше 10-ти з яких просидів в одиночній камері; був звільнений у зв'язку з амністією незадовго до закінчення терміну в лютому 2006 (50-річчя незалежності Тунісу). Після перемоги революції «Арабської весни» «Ан-Нахда» була легалізована, Д. став її офіційним обличчям як генеральний секретар; в травні 2011 на запрошення Центру дослідження ісламу й демократії відвідав Вашингтон, де зустрічався з впливовими сенаторами Дж. Маккейном і Дж. Ліберманом. Коли на виборах до Установчих зборів 23.10.2011 «Ан-Нахда» здобула 89 місць із 217-ти, вона підтримала кандидатуру Д. на посаду прем'єр-міністра, в той час як посада президента дісталася представнику світської партії. Обійнявши 24.12.2011 посаду прем'єра, Д. наголосив, що пріоритетним напрямком роботи його уряду буде відновлення й розвиток економіки. Подав у відставку 19.02.2013 під тиском масових антиурядових акцій світських сил країни.

В. І. Головченко

Джеджалій (Джалалій) Филон (? — бл. 1658) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Служив сотником реєстрового Переяславського полку. 24.04.1648 очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні та їх перехід на бік *Б. Хмельницького*. Узяв активну участь у битвах із військами Речі Посполитої, був призначений кропивнянським (ічнянським) полковником. Як один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького у жовтні — листопаді 1648 очолив перше козацьке посольство до Туреччини, де уклав *українсько-турецьку угоду про вільне мореплавство й торгівлю* з *Османською імперією*. Вона, зокрема, передбачала обмін постійними по-

сольствами між двома д-вами, захист майнових інтересів українців, пільги для козацьких купців на 100 років, взаємне право викупу невільників із полону тощо. У вересні 1650 відправлений з посольством до молдовського господаря Василя Лупула, який не дотримав слова щодо одруження своєї дочки Розанди з Тимошем Хмельницьким. Мав доручення від гетьмана передати Лупулу, що «він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православну віру, зложився з поляками, і всяке лихо замишляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо, коли він далі так чинитиме, то гетьман із Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі, і він там більше господарем не буде». Під час невдалої для козацько-селянської армії Берестецької битви 1651 був обраний наказним гетьманом. Після 1654 доля невідома.

В. І. Сергійчук

Джей (Jay) Джон (12.12.1745, Нью-Йорк, Нова Англія — 17.05.1829, Бедфорд, шт. Нью-Йорк, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив Кінгз-коледж, пізніше Колумбійський ун-т (1764), вивчав право. 1774–79, 1784 — учасник *Континентального конгресу*, 1778–79 — його президент. 1787 — голова комітету, що розробляв конституцію Нью-Йорка. 1780–82 — посланник США в Іспанії. 1783 брав участь в англ.-амер. переговорах у Парижі (див.: *Версальський мирний договір 1783*). 1784–90 — секр. Континентального конгресу з інозем. справ; прихильник сильно централізованої влади, активно підтримав Конституцію 1787; 1789–95 — 1-й голова Верховного суду США. Як особливий уповноважений США підписав у Лондоні *американсько-англійський договір 1794*, що врегулював спірні питання між Британією та США, які виникли після *війни за незалежність у Північній Америці 1775–83* (див.: *Джея місія*). 1795–1801 — губернатор Нью-Йорка. Після перемоги Т. *Джефферсона* на презид. виборах 1800 відійшов від політ. діяльності.

Б. М. Гончар

Джем (Gem) Ізмаїл (15.02.1940, Стамбул, Турецька Республіка — 24.01.2007, там само) — тур. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Лозаннського ун-ту (1963). 1963–71 — кореспондент низки центр. газет; 1971–74 — голова стамбульського відділення Спілки журналістів Туреччини. 1974–75 — голова Держ. телерадіокомпанії Туреччини. 1978, 1991 і 1995 обирався депутатом Великих нац. зборів, чл. Демокр. лівої партії. 1987–97 очолював тур. делегацію в Парл. Асамблеї *Ради Європи* та Асамблеї *Західноєвропейського союзу*. 1995 — міністр культури; 30.06.1997–18.11.2002 — мін. зак. справ, активно відстоював євроінтеграційний курс Туреччини; 10–12.06.2002 відвідав з офіц. візитом Україну.

В. І. Головченко

Джентльменська угода — неформальна міжнар. домовленість, гарантією виконання якої є, як правило, особиста репутація представників *держав*, що її укладають. На відміну від *договору міжнародного*, недотримання **Д. у.** має лише моральні наслідки. У зах. літературі також висловлюється думка, що **Д. у.** слід відрізняти від міжнар. позадоговірних (політ.) домовленостей, оскільки **Д. у.** укладається не від імені д-ви, а від імені її представника й автоматично не зобов'язує наступника певної особи на її посаді (напр., наступного мін. зак. справ). У рад. доктрині *міжнародного права*, навпаки, стверджувалось, що незалежно від форми (усної чи письмової) **Д. у.** підпадає під дію *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу*. Міжнар. практиці відомі також випадки затвердження **Д. у.** *Генеральною Асамблеєю ООН* (**Д. у.** про правила процедури 3-ї Конференції ООН з мор. права, затверджена ГА ООН на її 2169-му засіданні 16.11.1973).

М. М. Гнатовський

Джефферсон (Jefferson) Томас (13.04.1743, Шадуелл, Гучленд, Вірджинія — 4.07.1826, Монтічелло, бл. Шарлотсвілля, штат Вірджинія, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, 3-й президент США (4.03.1801–4.03.1809). Нар. в родині багатого землевласника. Вивчав право у Коледжі Вільяма і Мері. 1767 допущений до юрид. практики. 1769–75 — депутат законодавчих зборів Вірджинії. 1774 написав памфлет «Загальний огляд прав Британської Америки», що набув великого поширення й висунув автора в перші ряди амер. патріотів. 1774, 1775–76 був чл. *Континентального конгресу*; один з авторів Декларації незалежності США. Під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775–83* діяльність **Д.** була тісно пов'язана зі шт. Вірджинія, губернатором якого він був 1779–81. Бувши рабовласником, **Д.** виступив за поетапне звільнення рабів, проте не зумів утілити свої ідеї в життя. 1785–89 — *посланник* США у Франції, успішно сприяв розвитку двосторонніх відносин, свідок початкового етапу *Французької буржуазної революції 1789–99*. Із березня 1790 до грудня 1793 — 1-й *державний секретар США* при президентові Дж. *Вашингтоні*, зробив значний внесок у становлення *Державного департаменту США* й амер. дип. служби. Пішов у відставку на знак протесту проти оголошення Вашингтоном *нейтралітету* у війні Франції з її противниками; став лідером демократичних (або джефферсонівських) республіканців, які згодом сформували Демократичну партію. 1797–1801 — віце-президент при Дж. *Адамсі*. Під час свого президентства реформував і скоротив адмін. апарат, закінчив війну з Тріполітанією, поклавши край виплатам піратам Середземномор'я. Підписав договір із Францією про *Луїзіани купівлю 1803*, завдяки чому тодішня територія США збільшилась удвічі; організував сухопутну експедицію Льюїса та Кларка до тихоокеанського узбережжя Америки. Намагаючись уникнути втягнення в європ. конфлікт, підписав закон про ембарго, що забороняв вивезення товарів зі США. Останні 17 років життя **Д.** пройшли в маєтку Монтічелло, побудованому за авторським проектом, де він приймав численних гостей, вів широке листування з багатьма амер. і європ. політиками, вченими, громад. діячами. 1797–1815 — президент Амер. філос. товариства, створив університет Вірджинії. Його бібліотека (більше 6,5 тис. томів), поклала початок Бібліотеки Конгресу. Пам'ять про **Д.** увічнена в меморіалі, відкритому у Вашингтоні до 200-річчя з дня його народження.

Б. М. Гончар

Джея договір — див.: *Американсько-англійський договір про дружбу, торгівлю та мореплавство 1794*.

Джея місія — надзвичайна місія голови Верховного суду США Дж. *Джея* в Лондоні (червень — листопад 1794) для врегулювання гострих протиріч між США й Великою Британією, викликаних взаємним невиконанням деяких статей *Версальського мирного договору 1783*, а також діями Британії проти *судноплавства міжнародного торговельного* під час *блокади морської* Французької Республіки. Переговори Джея з брит. мін. зак. справ лордом Гренвіллом завершились підписанням *американсько-англійського договору 1794* про дружбу, торгівлю й мореплавство. Цей документ мав компромісний характер: він підтвердив умови Версальського мирного дог-ру 1783, Велика Британія зобов'язалась вивести свої війська з півн.-зах. фортів на амер. кордоні до 1796. Сторони домовились про створення двосторонніх арбітражних комісій для врегулювання спірних територ. питань, проблем довоєнних боргів, а також претензій, пов'язаних із захопленням англійцями амер. торг. суден. У прикордонних районах США й Канади була узаконена торгівля хутром. Із решти питань Джей не досяг суттєвого прогресу: питання про захоплення суден під амер. прапором і їхніх екіпажів залишилось відкритим; торгівля з Вест-Індією дозволялась тільки товарами, виробленими в США, і лише на невеликих суднах; брит. сторона не прийняла пропозицію про заборону використовувати індіанські племена у випадку військ. дій між США й Британією. При всій обмеженості **Д. м.**, договір 1794 став важливою подією у відносинах США з колишньою метрополією. Мирне врегулювання суперечок було необхідним молодій республіці й не заперечувало здійснювану нею політику *нейтралітету*.

Б. М. Гончар

Джибутійсько-еритрейський прикордонний конфлікт 2008 — прикордонний конфлікт між Джибуті та Еритреєю, який відбувся 10–13.06.2008. Причиною конфлікту стало визначення територіальної приналежності ненаселених мису Рас-Думейра, пагорбу Гальба та острову Думейра, розташованих на східній ділянці джибутійсько-еритрейського кордону. Дана територія має високе стратегічне значення, ос-

кільки дає змогу контролювати прохід суден до Червоного моря крізь Баб-ель-Мандебську протоку. Основа суперечностей була закладена в колоніальний період. Джибуті наполягає, що згідно ефіопсько-французького договору 1897 спірні території відійшли під французький *суверенітет*, отже Думейра є частиною території Джибуті. Еритрея оскаржувала цю позицію із посиланням на італійсько-французький протокол 1901, за яким кордон між володіннями двох держав починався від мису Рас-Думейра та тягнувся на 1,5 км по водорозділу півострова. В той же час приналежність о. Думейра лишилася невизначеною і він лишився *демілітаризованою зоною*. Італійсько-французька угода 1935 передбачала передачу даної території зі складу Французького Сомаліленду до італійської Еритреї, проте вона не була ратифікована. Ще в квітні 1996 Джибуті звинуватила Еритрею в артилерійському обстрілі Рас-Думейри, проте в той раз воєнних дій вдалося уникнути.

У січні 2008 Еритрея окупувала пагорб Гальба в спірному регіоні. Уряд Джибуті 16.04.2008 звинуватив Еритрею в незаконному перетині міждержавного кордону її військами та будівництві оборонних споруд на території Джибуті. До *ООН* було надіслано листа з проханням втрутитися. Прем'р-міністр Ефіопії *Мелес Зенаві* 15.05.2008 заявив, що спір між країнами несе загрозу миру та безпеці всього Африканського Рогу, а сама Ефіопія буде вдаватися до дій з метою охорони торгівельного коридору через Джибуті в разі конфлікту. В свою чергу Еритрея заперечувала наявність будь-яких територіальних проблем з Джибуті. 10.06.2008 *збройні сили* Еритреї відкрили вогонь по позиціям військ Джибуті, які були змушені відступити. Президент Джибуті Ісмаїл Омар Гелле оголосив про мобілізацію всіх військ й поліцейських, включно з тими, хто вийшов на пенсію з 2004. Скориставшись цим фактом, МЗС Еритреї заявило, що Джибуті провокує конфлікт та прагне втягнути їх країну до військової авантюри. Французькі військові, чия база розташована в Джибуті, надавали технічну, медичну та розвідувальну допомогу джибутійській армії. Прикордонні сутички тривали до 13.06.2008, після де-факто встановився режим припинення вогню, хоча президент Джибуті І. О. Гелле заявляв, що його країна знаходиться в стані війни з Еритреєю.

24.06.2008 *Рада Безпеки ООН* провела обговорення проблеми за участю прем'єр-міністра Джибуті Мохаммеда Ділейти та *посла* Еритреї. В зону конфлікту для розслідування фактів джибутійсько-еритрейського протистояння була направлена місія ООН, яку уряд Еритреї не допустив на свою територію. 14.01.2009 РБ ООН ухвалила резолюцію 1862, яка закликала сторони конфлікту до діалогу для мирного розв'язання проблеми. РБ ООН привітала відхід збройних сил Джибуті на позиції, які вони займали до 10.06.2008, вимагаючи від Еритреї аналогічних кроків. Під міжнародним тиском збройні сили Еритреї залишили окуповану територію. 7.06.2010 Джибуті та Еритрея підписали угоду, в якій заявляли про готовність шукати вирішення проблеми виключно мирним шляхом та запросили в якості посередника Катар. На кордоні Джибуті та Еритреї були розміщені миротворчі сили з Катару.

С. В. Андрущенко

Джиддинський договір 1927 про дружбу і добрі наміри укладений 20.05.1927 у Джидді (Хіджаз) між Великою Британією й арабським Королівством Неджд і Хіджаз (із 22.09.1932 — Саудівська Аравія); підписаний брит. повноважним представником генералом Клейтоном та еміром *Фейсалом* (сином короля Абдельазіза Ібн-Сауда) терміном на 7 років. Д. д. став результатом успіхів Ібн-Сауда в б-бі за об'єднання Аравії, що змусили Велику Британію визнати «абсолютну і повну незалежність» утвореної ним д-ви. З іншого боку, договір мав компромісний характер, оскільки Лондону, який намагався зберегти свою гегемонію на Аравійському півострові, вдалось отримати від Ібн-Сауда ряд поступок, що забезпечували брит. вплив на його політику й можливість втручання у внутр. справи його д-ви. Ібн-Сауд визнавав «особливі відносини» Великої Британії з шейхами Кувейту, Бахрейну, Катару та Договірного Оману (де-факто брит. *протекторати*) й зобов'язувався підтримувати з ними мир і дружбу; це зобов'язання виключало можливість приєднання князівств Перської затоки до д-ви Ібн-Сауда. Крім того, Ібн-Сауд погоджувався надавати можливість брит. підданим-мусульманам здійснювати хадж до Мекки й Медіни, гарантувати безпеку їхнього життя та майна, передавати англ. консулові майно померлих прочан, співробітничати з Великою Британією в б-бі з работоргівлею. До дог-ру додавалось листування генерала Клейтона та Ібн-Сауда з неврегульованих питань: щодо кордонів між Хіджазом і Трансйорданією (*нота дипломатична* Клейтона однобічним актом визначала ці кордони, у відп. ноті Ібн-Сауд відмовлявся визнати лінію Клейтона й погодитись на включення округу Акаби — Маана до складу Трансйорданії, але заради збереження добрих відносин із Великою Британією висловлював готовність підтримувати *статус-кво* до остаточного врегулювання цього питання); щодо долі рабів (Клейтон у своїй ноті наполягав на праві брит. консулів звільняти та репатріювати рабів, додаючи, що це право не є втручанням у внутр. справи Хіджазу й порушенням його *суверенітету*; у відповідній ноті Ібн-Сауд висловлював надію, що брит. консул не допустить дій, «які можуть мати небажані наслідки») і щодо торгівлі зброєю (Клейтон повідомляв, що Велика Британія скасовує *ембарго* на *експорт* зброї в Аравію і не перешкоджатиме торгівлі зброєю, однак відмовлявся включити це зобов'язання в текст дог-ру, на чому наполягав Ібн-Сауд). По закінченні терміну дії дог-ру сторони поновлювали його ще в 1934, 1936 і 1943.

О. С. Пархомчук

Джиддинський договір 2000 — угода про визначення кордону між Єменом та Саудівською Аравією; підписаний 12.06.2000 в м. Джидда (Саудівська Аравія). Джиддинський договір визначає *кордону державного лінію* між двома країнами на суходолі та на морі. Набув чинності 4.07.2000. Договір поставив крапку в давньому спорі між двома державами щодо територіальної приналежності районів Асір, Джизан та Наджран. Ще у 1926 Саудівська Аравія проголосила власний *суверенітет* над цими територіями, з чим категорично не погодився Ємен. У 1934 через цей спір виникла війна між двома державами, яка була завершена підписанням Таїфського договору 1934: за ним Ємен визнав права Саудівської Аравії на спірні території. Однак після революції 1962 жоден єменський республіканський уряд не визнавав легітимність самого Таїфського договору, Ємен вимагав проведення нових переговорів про статус спірних територій. Окрім того, у Таїфському договорі не було вирішено питання про морський кордон в Червоному морі, відкритим також залишалося питання про розмежування між Саудівською Аравією та колишнім британським протекторатом Аден. Після об'єднання у 1990 Єменської Арабської Республіки та Народної Демократичної Республіки Ємен в єдину Єменську Республіку та перших спроб загальної нормалізації єменсько-саудівських відносин стало очевидним, що остаточне вирішення питання про міждержавний кордон є необхідною умовою діалогу двох держав. У 1992 розпочалися двосторонні переговори, що зрештою призвели до підписання Джиддинського договору.

Джиддинський договір підтверджує лінію кордону, визначену Таїфським договором (від Червоного моря до західних меж пустелі Руб-ель-Халі), а також визначає її на тих ділянках, які раніше не були предметом жодної міждержавної домовленості: в пустелі Руб-ель-Халі до кордону двох держав з Оманом та морську ділянку в Червоному морі до кордону з Еритреєю. Вздовж кордону було утворено *демілітаризовану зону*, в якій закріплено виключні права місцевих племен на випас худоби, використання оаз та вільний перетин кордону «згідно традицій та звичаїв». Сторони також домовилися вирішувати питання організації видобутку будь-яких природних копалин з транскордонних родовищ лише шляхом двосторонніх переговорів.

В. Ю. Константинов

Джилас (Ђилас) Мілован (12.06.1911, с. Підбишче побл. Колашина, Королівство Чорногорія — 20.04.1995, Белград, Союзна Республіка Югославія) — югославський громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Походить із відомого чорногорського роду. Освіту здобував у середніх та вищих навч. закладах у Колашині та Белграді. 1933 заарештований на 3 роки за участь у студ. русі, після зустрічі 1937 з Й. Б. *Тіто* активно включився в діяльність КПЮ. 1938 обраний чл. ЦК КПЮ, 1940 — політбюро. Під час *Другої світової війни* був організатором й одним із керівників партиз.

руху в Югославії, найближчим соратником Тіто. Після 1945 входив до вузького кола югославського парт. і держ. керівництва, відповідав за ідеолог. питання. 1948 одним із перших підтримав Тіто в його протистоянні з *Й. Сталіним,* очолював кампанію «чистки», спрямовану проти тих, хто не сприйняв різке дистанціювання від Москви, відзначався жорстокістю й нещадністю. На поч. 1950-х займав високі держ. та парт. посади, проте у квітні 1954 вийшов із СКЮ, висловивши незгоду з ген. лінією партії. 1956 опублікував в амер. журналі статтю на підтримку антикомуністичного повстання в Угорщині, що було використано як формальний привід для його ув'язнення (перебував у тюрмі до січня 1961, амністований 1966). Відтоді почався дисидентський період життя й діяльності Д. Після того, як 1957 його книга «Новий клас», що містила критику «тітовського» комунізму, була опублікована на Заході (переклад здійснено з рукопису, нелегально вивезеного з Югославії), здобув всесвітню відомість як найбільший опонент і гострий критик Тіто та його режиму. У книзі «Розмови зі Сталіним» (1962) приділив значну увагу Україні та «українському питанню» як формі виявлення нац. самосвідомості українців у СРСР.

Твори: «Країна без права» (1958), «Недосконале суспільство» (1969), «Розповідь зі сторони» (1980), «Про тюрми та ідеї» (1986).

П. М. Рудяков

Джолітті (Giolitti) Джованні (27.10.1842, Мондові, нині — регіон П'ємонт, Італійська Республіка — 17.07.1928, Кавур, П'ємонт, Італія) — італ. громад.-політ. і держ. діяч. 1882–1924 кілька разів обирався до палати депутатів й неодноразово займав посаду прем'єр-міністра (1892–93, 1903–05, 1906–09 та 1911–14). Добиваючись підтримки з боку реформістського крила робітничого руху, вводив до уряду соціалістів, здійснив ліберальні реформи, легалізував робітничі орг-ції, визнав право робітників на страйки (1901), впровадив заг. виборче право для чоловіків (1912). Був чудовим майстром інтриг, тиску, маніпулювання голосами виборців, залишаючись при цьому лідером демокр. орієнтації. У зовн. політиці ввів Італію в *Троїстий союз* із Німеччиною та Австро-Угорщиною, але одночасно налагодив відносини з Францією, здійснив захоплення Лівії. Намагався попередити вступ Італії в *Першу світову війну,* очолював табір прибічників *нейтралітету.* Як більшість італ. політиків, спочатку загравав із фашистами, але після вбивства Маттеотті перейшов до лав опозиції й виступав проти *тоталітаризму.*

Р. А. Кривонос

Джонатан (Jonathan) Гудлак (20.11.1957, Огбіа нині — штат Байельса, Федеративна Республіка Нігерія) — нігерійський громадсько-політичний і державний діяч, 14-й президент Нігерії; народився в сім'ї будівників каное; отримав ступені магістра гідробіології й біології риб та доктора зоології в Університеті Порт-Харкорта; працював освітнім інспектором, лектором і урядовцем з охорони навколишнього середовища; з 1998 зайнявся політикою. 9.12.2005–28.05.2007 — губернатор штату Байельса, потім — віце-президент в уряді Умару Яр-Адуа, член правлячої Народно-демократичної партії; 13.01.2010 Федеральний суд передав йому повноваження *глави держави,* оскільки президент проходив тривалий курс лікування в Саудівській Аравії; розпустив попередній Кабінет міністрів і приступив до призначення нових урядовців. 6.05.2010 приведений до присяги як президент Нігерії в зв'язку зі смертю Умару Яр-Адуа; підтвердив свої повноваження в 1-му турі президентських виборів 16.04.2011.

В. І. Головченко

Джонсон (Johnson) Ліндон Бейнс (27.08.1908, побл. Стоунуолла, округ Гіллеспі, штат Техас, США — 22.01.1973, Сан-Антоніо, штат Техас) — 36-й президент США (22.11.1963–20.01.1969); народився в сім'ї фермера; закінчив Південно-західний педагогічний коледж штату Техас (Сан-Маркос). 1935–37 — директор Національної молодіжної адміністрації в Техасі й переконаний прибічник «нового курсу» Ф. *Рузвельта*; 1937 обраний депутатом палати представників за підтримки Демократичної партії, увійшов до парламентського комітету Збройних сил; 1941–42 брав участь у бойових діях на Тихому океані; 1948 обраний до Сенату, займався питаннями військового будівництва й *зовнішньої торгівлі,* вирізнявся категоричним антикомунізмом і активно підтримав план Дж.*Маршалла* та створення *НАТО*; 1955–61 — лідер демократичної більшості в Сенаті, виступив проти «полювання на відьом», сприяв прийняттю законів про громадянські права (1957) й про космонавтику (1958) та створенню Національного управління з аеронавтики й дослідження космічного простору (НАСА). 5.07.1960 висунув свою кандидатуру на посаду президента від Демократичної партії, але зазнав поразки і змушений був погодитися на пропозицію Дж. *Кеннеді* балотуватися віце-президентом. 20.01.1961–22.11.1963 — віце-президент США, намагався надати своїй посаді політичних обрисів, 19.08.1961 відвідав блокований Західний Берлін (див.: *Берлінський мур*), щоб продемонструвати необмежену підтримку США; через 2 години після вбивства Дж. Кеннеді був приведений до присяги на борту військового літака, 3.11.1964 обраний президентом більшістю в 15,95 млн голосів.

Був прибічником активного федерального уряду й сильного інституту президентства, особисто контролював усі урядові справи; метою внутрішньої політики 8.01.1964 проголосив «беззастережну боротьбу з бідністю» й побудову «великого суспільства», того ж року забезпечив проходження в Конгресі закону, що поширив виборче право на афро-американців південних штатів і запроваджував рівноправ'я чоловіків та жінок; ініціював страхування по хворобі для людей похилого віку та бідняків, а також заходи з розвитку освітніх закладів, житлового будівництва й захисту довкілля; здійснив заплановане попередньою адміністрацією зниження податків для приватних підприємців і спеціалістів, що забезпечило реальне зростання середнього доходу американських родин протягом 1960-х на 85 %. У *зовнішній політиці* орієнтувався на курс, започаткований Дж.Кеннеді: обережно виступав за поліпшення відносин із СРСР, надав Кремлю великі кредити для закупівлі зерна, підписав *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968,* планував відвідати Москву для проведення переговорів щодо обмеження протиракетних озброєнь (завадила *окупація воєнна* Чехословаччини силами країн *Організації Варшавського договору* 21–22.08.1968). Але *інтервенцією* американських військ у квітні 1965 в Домініканську Республіку засвідчив вірність *«стримування» доктрині 1947,* 2.05.1965 заявив, що «американські країни не допустять створення в Західній півкулі ще одного комуністичного уряду» (поряд із Кубою), а США повинні скрізь захищати своїх *громадян* (див.: *Джонсона доктрина*), т. ч. відмовившись від *«доброго сусіда» політики* щодо країн Латинської Америки й повернувшись до методів *«великої палиці» політики.* Хоча в якості віце-президента виступав проти участі США у наземних бойових діях у В'єтнамі, після *«Тонкінського інциденту»* 4.08.1964 збільшив чисельність американських військ у регіоні до 550 тис. (1968) і санкціонував бомбардування стратегічних об'єктів ДРВ; у виступі 12.07.1966 (див.: *Джонсона доктрина тихоокеанська*) сформулював головні принципи політики США в АТР щодо «стримування комунізму». Активною підтримкою Ізраїлю в *арабо-ізраїльській війні 1967* відмовився від нейтральної лінії Д. *Ейзенхауера* в *близькосхідному конфлікті.*

Така «глобалізація» зовнішньої політики США значно обмежила дії Білого дому під час придушення *«Празької весни»,* а масові расові заворушення в поєднанні з антивоєнним рухом ґрунтовно струсонули американське суспільство й суттєво знецінили соціальний реформізм Д., який змушений був заявити про відмову від балотування на другий президентський термін і припинення бомбардування території ДРВ та погодитися на скликання мирної конференції в Парижі. Відразу після інаугурації Р. *Ніксона* 20.01.1969 повернувся на своє ранчо в Техасі, де писав мемуари і зрідка виступав із лекціями в Університеті штату.

Літ.: Фурсенко А. А. Критическое десятилетие Америки: 60-е годы. — Л., 1974; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. — Ростов-на-Дону, 1997; Печатнов В. О. От Джефферсона до Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избирателя. — М., 2008; Exploring the Johnson Years / Ed. by R.Divine. — Austin, 1981; Caro R. The Years of Lyndon Johnson: Path to Power. — N.Y., 1982; Gardner L. Pay Any Price: Lyndon Johnson and the Wars for Vietnam. — Chicago, 1991; Caro R. The Years of Lyndon Johnson: Master of the Senate. — N.Y., 2003.

В. І. Головченко

Джонсона доктрина сформульована Президентом США Л. *Джонсоном* у виступі по радіо 2.05.1965 у зв'язку з висадкою 28–29.04.1965 мор. піхоти та 82-ї повітр.-десантної дивізії США в околицях столиці Домініканської Республіки — Санто-Домінго, де спалахнуло народне повстання проти олігархічної хунти. Повсталі «конституціоналісти» під командуванням полковника Ф. Кааманьо Деньо вимагали поновлення демокр. конституції 1963 і повернення до влади законного президента-реформіста Х. Боша, скиненого заколотниками 25.09.1963. Рада *Організації американських держав* під тиском США 29.04.1966 ухвалила рішення про виділення частини Санто-Домінго під «міжнародну зону для *біженців*», санкціонувавши т. ч. неспровоковану *агресію* Вашингтона. Оскільки «конституціоналісти» завдали поразки військам хунти, Л. Джонсон заявив, що амер. країни «не допустять створення в Західній півкулі ще одного комуністичного уряду» (поряд із Кубою), а США повинні скрізь захищати своїх громадян. У ніч на 3.05.1965 війська США розсікли оборону «конституціоналістів» і блокували їхні основні сили в півд.-схід. частині Санто-Домінго, а 6.05.1965 10-та Консультативна нарада міністрів закорд. справ країн-членів ОАД прийняла рішення (14 голосів «за», 5 — «проти» (Болівія, Еквадор, Мексика, Перу, Чилі), 1 — «утримався») про створення міжамериканських збройних сил і відрядження в Домініканську Республіку підрозділів із Бразилії, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа й Парагваю (1700 чол.). *Інтервенція* 30,5-тис. корпусу США й міжамериканських збройних сил змусила «конституціоналістів» припинити б-бу, погодившись на роззброєння, і підписати 31.08.1965 «Домініканський акт примирення». 20.09.1965 палата представників Конгресу США ухвалила резолюцію, що містила основні положення президент. промови й ознаменувала відмову Білого дому від *«доброго сусіда» політики* та повернення до методів *«великої палиці» політики*. На президент. виборах 1.06.1966, які відбувались під ретельним контролем США й МЗС, був обраний ставленик Вашингтона Х. Балагер. Лише після цього до 21.09.1966 окуп. війська залишили Домінікану.

В. І. Головченко

Джонсона доктрина тихоокеанська оприлюднена Президентом США Л. *Джонсоном* у виступі по нац. радіо й телебаченню 12.07.1966. У ній були сформульовані головні принципи політики Білого дому в АТР: рішучість США як тихоокеанської д-ви виконувати свої обов'язки щодо «стримування комунізму» в Азії; намір воювати з комуніст. рухом у Півд. В'єтнамі «скільки б не знадобилось для цього часу»; створення «нової Азії під заборолом США» за участі як «старих» союзників (Японія, Республіка Корея, Тайвань, Філіппіни), так і країн Півд.-Схід. Азії; пропозиція «співробітництва» урядові КНР у справі врегулювання регіональних конфліктів (мала суто формальний характер). Діяла до проголошення *Ніксона доктрини*.

В. І. Головченко

Джонсон-Серліф (Johnson-Sirleaf) Елен (29.10.1938, Монровія, Республіка Ліберія) — ліберійський громадсько-політичний і державний діяч, 24-й президент Ліберії, лауреат *Нобелівської премії миру* (2011, спільно з Леймою Гбові і Тавакуль Карман «за ненасильницьку боротьбу за безпеку жінок і за права жінок на повноправну участь у досягненні миру»), перша жінка-президент африканської держави. Народилася в сім'ї представників етнічних меншин, закінчила Коледж Західної Африки (1955), Бізнес-коледж Медісона (Університет Вісконсіна, США) і Школу управління ім. Дж. Ф. Кеннеді (1971, Гарвардський університет). По завершенні вищої освіти в США її запросили в 1972 працювати помічником міністра фінансів в уряді президента Ліберії В. Р. Толберта, але невдовзі звинуватили в крадіжці 3 млн дол. США і звільнили; в 1980–85 — міністр фінансів в уряді «бунтівного» президента С. Доу, але була засуджена на 10 років за критику в парламенті його військового режиму; з часом амністована й емігрувала до Найробі (Кенія). 1986–92 — віце-президент і член виконавчого комітету банку «Екватор» (Вашингтон, США), 1992–97 — член правління регіонального африканського бюро *Програми розвитку ООН*. Повернулася в Ліберію в якості економіста *Світового банку* і взяла участь у президентських виборах 1997, отримавши 10% голосів, після чого розгорнула активну кампанію з дискредитації переможця — президента Ч. Тейлора, готуючи собі плацдарм для виборів 2005; з відставкою Ч. Тейлора 11.08.2003 повернула собі лідерство в Партії єдності. На виборах 2005 у 1-му раунді голосування поступилася відомому футболісту *Дж. Веа*, але в 2-му раунді 8.11.2005 була визнана переможцем, невдовзі з'ясувалося, що відрив перевищував 20%, причому місцевими й незалежними *спостерігачами* не було виявлено жодних серйозних порушень. На президентських виборах 2011 перемогла, отримавши більше 90% голосів; за суворий характер і рішучість її нерідко порівнюють із «залізною леді» М. *Тетчер*.

В. І. Головченко

Джуканович (Ђукановић) Міло (15.02.1962, м. Никшич, Соціалістична Республіка Чорногорія, СФРЮ) — чорногорський громадсько-політичний і державний діяч; походить з одного з найвідоміших і найвпливовіших чорногорських родів (племен); закінчив гімназію економічного профілю і економічний факультет Тітоградського університету (нині — Університет у Подгориці). Під час навчання почав займатися політичною діяльністю в Спілці студентів і Спілці соціалістичної молоді; входив до вузького кола вищого молодіжного керівництва Чорногорії і СФРЮ, був наймолодшим за віком членом ЦК Союзу комуністів Югославії (СКЮ). У лютому 1991 за підтримки С. *Милошевича* був призначений прем'єр-міністром Чорногорії, обіймав цю посаду три терміни, до лютого 1998. З жовтня 1997 — голова Демократичної партії соціалістів (ДПС) Чорногорії; з 15.01.1998 до 25.11.2002 — президент Чорногорії, яка в той час продовжувала перебувати у складі Союзної Республіки Югославії як один із двох суб'єктів *федерації*. На позачергових парламентських виборах у республіці у травні 1998 очолював виборчий список коаліції «Щоб жили краще», яка здобула перемогу на виборах і одержала більшість депутатських мандатів у Скупщині (парламенті) Чорногорії. Докорінно змінив політичну програму, внутрішньо- та зовнішньополітичні орієнтири і пішов на повний розрив з Милошевичем, розпочавши боротьбу проти нього та його режиму, здійснив кроки задля зближення з США, *Європейським Союзом*, *НАТО*, висунув на порядок денний питання державної незалежності Чорногорії. На чергових парламентських виборах 2002 очолював виборчий список блоку «Демократична коаліція за європейську Чорногорію — Міло Джуканович» і здобув перемогу з незначною перевагою над суперниками. 8.01.2003–10.11.2006, 29.02.2008–29.12.2010 та з 4.12.2012 — прем'єр-міністр Чорногорії; ініціював проведення 21.05.2006 референдуму про *незалежність*, внаслідок якого 55,4% учасників висловилися на користь відокремлення від Сербії.

П. М. Рудяков

Дивна війна — поширена назва подій на Зах. фронті *Другої світової війни* періоду з вересня 1939 по травень 1940, що характеризувались практ. відсутністю значних військ. операцій як з боку Німеччини, так і з боку союзників — Великої Британії та Франції. Оголосивши війну Німеччині після її *агресії* проти Польщі, Франція та Британія тримали на кордоні 110 дивізій, яким протистояли лише 23 нім. дивізії. Однак Париж і Лондон уникали рішучих дій, сподіваючись на укладення миру з Німеччиною, обмежуючись війною на морі та заходами псих. тиску на супротивника. Період **Д. в.** завершився з початком масованого наступу нім. армії проти військ союзників 10.05.1940, який призвів до *поразки* Франції 22.06.1940. Сам термін «Дивна війна» був уперше вжитий франц. журналістом Доржелесом у жовтні 1939.

О. А. Волошин

Димитров (Dimitrov) Александр (1959, Софія) — болг. *дипломат*. Закінчив Техн. ун-т у Софії. 1984–89 — наук. співробітник Центр. ін-ту обчислювальної техніки в Софії; 1990–91 — консультант нім. фірми «Мандауш» ООД у Франкфурті-на-Майні (ФРН); 1992–97 — ген. представник «COM-PAREX-BASF» у Софії; 1997–98 — голова Ради директорів готелю «Самоков-Боровец», експерт Комісії з питань екон. політики в Народному зібранні Республіки Болгарія. 1998–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні.

Р. А. Кривонос

Династичний шлюб — офіц. одруження представників різних правлячих родин як спосіб орг-ції *міжнародних відносин* та метод веден-

ня *зовнішньої політики,* особливо поширений у суспільствах доіндустріальної доби. Формально **Д. ш.** серед членів правлячих династій був звичаєм одружуватись лише з «рівними за статусом» представниками інших правлячих династій. Використовувався в системі міжнар. відносин як один із регуляторів міждерж. стосунків, із метою отримання гарантій виконання умов укладених угод. Сприяв створенню або зміцненню існуючих міжнар. союзів чи коаліцій, стабільність яких через **Д. ш.** підкріплювалася кровно-родинними зв'язками їхніх лідерів. Поширеність **Д. ш.** у суспільствах доіндустріальної доби пояснюється відсутністю налагодженого міжнар.-прав. механізму виконання укладених політ. лідерами дог-рів, що робило **Д. ш.** між правлячими родинами д-в своєрідною «кревною» гарантією дотримання ними всіх умов підписаних угод. Дієвість **Д. ш.** в регулюванні міжнар. відносин істотно зменшилась після краху більшості абсолютистсько-монархічних режимів та заміни їх респ. або конституційно-обмеженими монархічними формами політ. орг-ції д-в світу. Періодична виборно-демокр. ротація керівників таких д-ав звела до мінімуму можливості династичної спадковості владних органів. У сучас. світі, де відносини між д-вами, а також права та обов'язки всіх *суб'єктів міжнародного права* регулюються системою заг.-визнаних юрид. принципів і *норм міжнародного права,* роль **Д. ш.** в орг-ції міжнар. відносин та підтримці їхньої стабільності є незначною.

В. А. Рубель

Дипломат — посадова особа, що виконує функції здійснення офіц. зовн.-політ. зносин своєї країни з інозем. д-вами. Ведення міжнар. зносин покладається в кожній д-ві на *відомство закордонних справ* та *дипломатичні представництва* за кордоном, які вкомплектовані спеціально підібраними дип. працівниками — **Д.** Вони знаходяться на *дипломатичній службі* своєї д-ви, мають відп. *дипломатичні ранги* й виконують роботу з ведення *переговорів міжнародних,* укладання *договорів міжнародних,* вивчення стану *міжнародних відносин* тощо; при виконанні своїх функцій за кордоном користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами.* Професія **Д.** є однією з найстаріших. Професійних **Д.**, які перебувають на дип. службі та проходять низку її ієрархічних ступенів, що передбачає досягнення вищих *дипломатичних посад,* часто називають кар'єрними **Д.** Слово «дипломат» походить від грец. «диплома» (аркуш, документ, складений удвоє) — так у Стародавній Греції називались здвоєні навосковані дощечки з нанесеним на них усередині, шляхом вдавлювання гострою паличкою, текстом. Вони видавалися посланцям як док-ти (у сучас. розумінні *вірчі грамоти*), що підтверджували їхні повноваження. Розвиток теорії та практики *дипломатії* спричинив еволюцію її методів і призвів до значної зміни професійних вимог до сучас. **Д.** Протягом століть відбувався перехід від дипломата-вісника, дипломата-оратора до дипломата-спостерігача й аналітика, дипломата-захисника. Необхідність пристосування до нових політ., екон. умов, до мінливої міжнар. обстановки вимагала й вимагає від **Д.** поступової зміни та збагачення методів, поєднання одних прийомів дипломатії з іншими. У XVI ст. вважалось, що *посол* і взагалі **Д.** повинен бути вченим-теологом, добре знати праці Арістотеля та Платона, вміти відповідати на будь-яке абстрактне запитання, а також розумітись у математиці, архітектурі, музиці, фізиці, цивільному та церк. праві, вільно розмовляти й писати лат., грец., іспан., франц. та тур. мовами, знати історію й географію, бути спеціалістом військ. справи, а також знавцем поезії. Із плином часу заг. обсяг вимог до **Д.** зменшився, однак високий рівень заг. освіченості й культури, широкий політ. кругозір, здатність оцінювати будь-яку проблему крізь призму нац. інтересів залишається основною вимогою до сучас. дип. працівника. У рамках повсякденної службової діяльності **Д.** постійно зв'язані з політикою та займаються нею. Вони є активними учасниками міжнар. і міждерж. відносин, але сучас. **Д.**, на відміну від **Д.** минулого, не можна вважати політиком у повному розумінні цього поняття. Це швидше професіонал-менеджер у сфері дипломатії та міжнар. відносин. Він до тонкощів має знати принципи й особливості *зовнішньої політики* своєї д-ви, бути професіоналом у міжнар. справах, володіти мовою країни перебування, вміти виступати на конференціях і прийомах, знаходити спільну мову з артистами, письменниками, вчителями та ін. Але робота сучас. **Д.** полягає не тільки в участі в міждерж. переговорах, проведенні зустрічей, бесід і прийомів, а, насамперед, в аналітичній та організаторській роботі, пошуку інформації та її обробці, підготовці пропозицій і здійсненні оперативного контролю. Дип. працівник представляє й відстоює інтереси свого уряду, а не власні погляди та уподобання; це його головний обов'язок, сутність його роботи. Він є учасником конкретного процесу вироблення та реалізації держ. рішення; виконує обов'язки в межах чинного законодавства й зовн.-політ. доктрини д-ви, отриманих рекомендацій, діючих правил та інструкцій; діє в рамках системи строгого адмін. підпорядкування. Формування професіонала у сфері дипломатії відбувається в процесі навчання й практ. роботи. Особливість професії **Д.** у тому, що дип. робота є однією з найбільш складних, подвижних і відповідальних сфер сусп. відносин, завжди перебуває в центрі громад.-політ. уваги. Як і раніше, вона інтегрує в собі багато видів людської діяльності, є предметом багатьох спец. наук — історії та економіки, міжнар. відносин і культури, права й інформатики, демографії та соціології, логістики й екології, країнознавства та мовознавства. А це означає, що зовн.-політ. справами не можуть займатись недостатньо підготовані працівники чи дилетанти. Дип. служба — це справа компетентних і грамотних спеціалістів, людей із глибокою наук. підготовкою, значним життєвим досвідом, готових достойно й авторитетно представляти інтереси своєї країни на міжнар. арені. В Україні класичною школою підготовки фахівців-міжнародників та **Д.** є *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* та *Дипломатична академія України при МЗС України.* Прав. засади та порядок орг-ції дип. служби України, а також особливості прав. статусу укр. дипломатів регулюються *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001.* Професійне свято дип. працівників України — День працівників дипломатичної служби України — щорічно відзначається 22 грудня.

Літ.: Федоров Л. Дипломат и консул. — М., 1965; Ковалев А. Азбука дипломатии. — М.,1993; Камбон Ж. Дипломат. — К., 1997; Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика. — М., 2000; Дипломатическая служба. — М., 2002.

В. М. Матвієнко

Дипломатична академія України при МЗС України є головним відомчим держ. вищим навч. закладом IV рівня акредитації у системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників *дипломатичної служби* й держ. службовців, що займаються питаннями зовн. зносин України; готує керівні дип. кадри й веде підготовку магістрів *зовнішньої політики.* Утворена Указом Президента України №379/95 від 30.05.1995 як відгук на гостру потребу в кадрах для дип. та конс. служби України. Проф.-викладацький склад — 69 висококваліфікованих фахівців: професори, доценти, відомі *дипломати,* юристи-міжнародники. Серед них: академіки НАН України — *Губерський* Л. В., *Пирожков* С. І., *Пахомов* Ю. М., професори — *Гуменюк* Б. І., *Кочубей* Ю. М., Бруз В. С., Білоусов М. М., Лещенко Л. О., Кириченко В. П., Кірсенко М. В., Подаляк Н. Г., Тупчієнко Л. С., Мацейко Ю. М., *Нагайчук* В. І., Шергін С. О., доценти — *Майдан* І. Г., Ціватий В. Г., Хоменко Г. Д., Хонін В. М., Шпак Н. А. та інші. Навчання в Академії проводиться за денною формою та передбачає дворічну навч. програму (заг. конкурс) та однорічну навчання (для співробітників МЗС України з досконалим знанням однієї інозем. мови). Основними завданнями ДАУ є: підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації працівників дип. служби та держ. службовців, що займаються питаннями зовн. зносин України, інших органів держ. влади; проведення фундаментальних і прикладних наук. досліджень у галузі *міжнародних відносин,* зовн. політики та *дипломатії;* вивчення й узагальнення досвіду зовн. політики й дипломатії України та інозем. д-в, міжнар.-прав. проблем, дип. протоколу, конс. служби та інших галузевих проблем; орг-ація та розвиток міжнар. співробітництва з професійного навчання працівників дип. служби та наук. досліджень у галузі міжнар. відносин, зовн. політики й дипломатії. Із 2000 в Академії діють курси підвищення кваліфікації працівників дип. служби, у т. ч. для керівних працівників МЗС України, а також — призначе-

них на посади *послів,* радників-посланників і *генеральних консулів.*

Одним із важливих завдань діяльності Академії є підготовка фахівців для дип. служб зарубіжних країн. Із початку своєї діяльності ДАУ стала відкритим міжнар. навч. закладом, у стінах якого набувають професійної підготовки громадяни зарубіжних країн — Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Монголії, Туркменистану та ін. Головною метою діяльності Академії у сфері міжнар. зв'язків є встановлення та розвиток взаємовигідного співробітництва з профільними навч. закладами й наук. центрами зарубіжних країн. У галузі підготовки кадрів укладено двосторонні довгострокові угоди про співробітництво з дип. академіями МЗС Греції, Казахстану, Росії, Хорватії та Дипломатичним ін-том МЗС Єгипту, які передбачають взаємний обмін навч. планами, наук. літературою, проведення спільних наук.-практ. конференцій, обмін викладачами та слухачами. Академія є активним учасником мережі дип. освітніх закладів країн *Центральноєвропейської ініціативи* та членом Міжнародної асоціації ректорів дип. академій. ДАУ бере участь у багатьох міжнар. програмах, має творчі зв'язки з провідними вищими навч. закладами США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Іспанії, Бельгії, Словаччини, Польщі, Австрії, Бразилії, країн *Співдружності Незалежних Держав* та ін. Наук. робота ведеться в Академії у двох напрямах: наук.-методол. та наук.-дослідницькому. Свідченням міжнародного визнання Дипломатичної академії України як провідного національного центру підготовки фахівців для зовнішньополітичної діяльності є постійна участь науковців та викладачів Академії у міжнародних наукових конференціях та семінарах у провідних країнах світу. Важливе місце в діяльності Дипломатичної академії посідає наукова робота, яка ведеться у двох напрямах: науково-методичному та науково-дослідницькому. Конкретні форми, організація та спрямування наукової роботи визначається вченою радою Академії. Навч.-метод. робота скерована на теорет. і метод. обґрунтування змісту, форм і методів навч. процесу в ДАУ, його збагачення новими знаннями в галузі зовн. політики й дипломатії. Наук. та навч. дослідження проводяться за програмами, тематичними планами, затвердженими вченою радою ДАУ, й охоплюють актуальні проблеми сучас. системи міжнар. відносин. Академія сьогодні є сучасним вищим навчальним закладом з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері зовнішніх зносин, впевнено продовжує нарощувати свій потенціал та виконувати важливі державні завдання відповідно до затвердженої рішенням Колегії МЗС України Стратегії розвитку Дипломатичної академії України на 2012–16.

Б. І. Гуменюк

Дипломатична бесіда — поняття, яке охоплює різні за рівнем, змістом, формою проведення дип. контакти між представниками різних країн. Серед різновидів **Д. б.** можна умовно виділити бесіди за офіц. дорученням глав д-в та урядів, МЗС своєї країни; бесіди за офіц. запрошенням держ. керівництва й МЗС країни перебування; бесіди з представниками країни перебування за власною ініціативою дипломата або на їхню пропозицію; кулуарні бесіди (під час дип. прийомів, офіц. заходів тощо). Бесіди з впливовими людьми країни перебування, *дипломатами,* акредитованими в цій країні — одне з найважливіших джерел інформації дипломатів. **Д. б.** — один із способів роз'яснення дипломатами політики власної країни, захисту її інтересів, розвитку всіх аспектів двосторонніх відносин. Коло співрозмовників залежить від рангу дипломата, службового становища, протоколу країни перебування. **Д. б.** — вершина практ. діяльності дипломата, у якій виявляються його ерудиція, політ. й професійні знання та підготованість. Ведення **Д. б.** вимагає досконального вивчення питання, усіх обставин і док-тів, із ним пов'язаних. Доцільно заздалегідь опрацювати тактику ведення бесіди, підготувати вагому аргументацію для захисту своїх думок, поглядів щодо тієї чи іншої події, одночасно готуючись до можливого спростування аргументів свого співрозмовника.

Документ, підготований за результатами бесіди (звіт у вигляді запису бесіди або її щоденниковий запис), повинен містити докладну інформацію про суть розмови, розкривати зміст основних питань, що обговорювались, показати досягнуті результати та існуючі розбіжності. Закорд. представництва на регулярній основі (зазвичай з черговою *дипломатичною поштою*) направляють індивід. звіти співробітників про контакти з інозем. представниками з коротким описом тематики бесід, викладенням суттєвих висловлювань, які становлять інтерес для керівництва. У супровідному листі до запису бесіди або у службовій записці робляться висновки та вносяться пропозиції щодо результатів розмови.

Т. І. Шинкаренко

Дипломатична мова — вислів, який використовується в дип. практиці для визначення мови офіц. *дипломатичних відносин,* розробки текстів дип. док-тів, у т. ч. *договорів міжнародних,* для використання в міжнар. орг-ціях тощо. Під **Д. м.** також розуміють сукупність спец. термінів, фраз, що складають заг.-прийнятий дип. словник (*агреман, вірчі грамоти, дуайєн* тощо), і стриманість, обережність під час розмови, які дозволяють дипломатам і політикам говорити один одному різкі речі у ввічливій, м'якій формі. У добу Середньовіччя в Європі заг. мовою *дипломатії* була латина; протягом XVIII — 1-й пол. XX ст. як **Д. м.** широко використовувалась французька; після *Другої світової війни,* коли в дип. практиці утвердились два нових демокр. принципи — принцип рівноправності мов на основі принципу суверенної рівності д-в та принцип взаємності, — франц. мова остаточно втратила статус універсальної дип. мови. Не існує обов'язкової єдиної мови для ведення офіц. дип. відносин й укладання міжнар. дог-рів. Нею вважається будь-яка мова (англійська, французька, російська, українська тощо), яка використовується в усних або письмових формах *міжнародних відносин.* Формально *дипломатичні представництва* можуть вести кореспонденцію мовою своєї д-ви. Однак найчастіше вони ведуть листування мовою країни перебування або додають до оригіналів переклади док-тів на цю мову. За домовленістю сторін *дипломатичне листування* може вестись на третій мові. При складанні дип. док-тів слід враховувати, що в таких країнах, як Канада, Бельгія, Швейцарія, Індія, Нігерія, ПАР та ін., існує кілька офіц. мов. У міжнар. орг-ціях, на конференціях і нарадах питання вживання мов визначається правилами процедури. Існують поняття «офіційна мова» (нею видаються всі докти, що отримують статус офіційних) та «робоча мова» (нею ведуться дебати, готуються доповіді, проекти док-тів). В *Організації Об'єднаних Націй* використовується 6 офіц. мов (англ., арабська, іспанська, китайська, російська, французька), які в *Раді Безпеки ООН* і на *Генеральній Асамблеї ООН* цієї орг-ції є і робочими мовами.

Т. І. Шинкаренко

Дипломатична посада — структурна одиниця системи органів *дипломатичної служби* з відп. службовими повноваженнями та обов'язками. Перелік **Д. п.** визначається внутр. законодавством д-ви; як правило, найвищою **Д. п.** є посада керівника *відомства закордонних справ.* На **Д. п.** проходять дип. службу дип. працівники у відомстві закорд. справ та в закорд. дип. установах. У ряді д-в, у т. ч. і в Україні, до **Д. п.** прирівнюються посади органів держ. служби, фахова діяльність на яких відповідає принципам, завданням та функціям дип. служби. Згідно з **Д. п.**, яку займає дип. працівник, здійснюється присвоєння *дипломатичного рангу.* Відповідність **Д. п.** дип. рангам визначається Переліком посад, приписаних до дип. рангів України, затвердженим указом Президента України 26.03.2002. **Д. п.** більшості сучас. закорд. дип. представництв є універсальними: *аташе,* 3-й, 2-й та 1-й секретарі, радник, радник-посланник, *посол. Законом України «Про дипломатичну службу» 2001* для дип. працівників, які працюють у закорд. дип. установах України, встановлені такі **Д. п.**: Надзвичайний і Повноважний Посол України; Постійний представник України при міжнародній організації; Генеральний консул України; Радник-посланник; радник; консул України; 1-й секретар; віце-консул; 2-й секретар; 3-й секретар; аташе. Президентом України призначаються та звільняються з **Д. п.**: міністр закордонних справ України (призначається за поданням Прем'єр-міністра України), Надзвичайний і Повноважний Посол України, Постійний представник України при міжнар. орг-ції (призначаються за поданням Мін. зак. справ України після консультацій у *Комітеті Верховної Ради України у закордонних справах* щодо кандидатур на ці посади). Згідно з Положенням про МЗС України, затвердженим

указом Президента України 3.04.1999, призначення на інші **Д. п.** та звільнення з цих посад здійснюється МЗС України відповідно до чинного законодавства; міністр також затверджує структуру та штатний розпис міністерства.

В. М. Матвієнко

Дипломатична пошта — один із видів зв'язку між *державою* (зазвичай в особі *відомства закордонних справ*) та її дип., конс. та іншими представництвами за кордоном, а також між самими представництвами. Для **Д. п.** встановлено спец. режим, що регулює доставку офіц. кореспонденції, док-тів і предметів для службового користування. Вони запаковуються в *дипломатичну валізу* (закрите та опечатане сургучевою печаткою чи опломбоване вмістилище, що має зовн. ознаки дип. призначення). Кожна валіза займає окреме місце **Д. п.** і може доставлятись як у супроводі спеціально уповноважених осіб (професійних *кур'єрів дипломатичних,* що працюють на регулярній основі, або тимчасових дип. кур'єрів (кур'єрів *ад гок*), призначених тільки для даного випадку), так і без супроводу, звичайними каналами зв'язку. **Д. п.** може бути довірена для доставки командирові цивільного повітр. або мор. судна, який не вважається дип. кур'єром, але забезпечується офіц. док-том із зазначенням кількості місць, що складають пошту. Якщо **Д. п.** відправляється звичайними каналами поштового зв'язку, то в цих випадках має фіксуватись кількість місць, призначених для відправки, і протягом кожного місяця зазначатись норма її ваги. У сучас. дип. практиці закріпився принцип абсолютної недоторканності **Д. п.**, яка відповідно до п. 3 ст. 27 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* не підлягає ні розкриванню, ні затриманню органами влади країни перебування. Митні органи здійснюють контроль, обмежуючись тільки зовн. оглядом **Д. п.** і перевіркою кількості місць за *кур'єрським листом,* що має бути в особи, яка супроводжує **Д. п.** Згідно з Положенням про порядок доставки **Д. п.** України, затвердженим розпорядженням Президента України від 27.07.1992, формування, оформлення, доставка **Д. п.** здійснюються Державною фельд'єгерською службою України, яка за погодженням із МЗС України призначає дип. кур'єрів, розробляє розклад і маршрути її доставки (п. 4). **Д. п.** мають право користуватись ВР України, Президент України, КМ України, міністерства та інші центр. органи виконавчої влади України в порядку, що встановлюється МЗС України (п. 3).

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба — складова частина держ. служби, що призначена забезпечувати практичну реалізацію *зовнішньої політики* держави, захист її нац. інтересів у сфері *міжнародних відносин,* а також прав та інтересів її громадян і юрид. осіб за кордоном. **Д. с.** досить давно виділилась в особливий вид професійної діяльності. У Європі в системі держ. управління вона сформувалась в епоху Відродження, насамперед в італ. містах-державах. Саме тут у XIV—XV ст. з'явились перші постійні *дипломатичні представництва,* згодом подібна практика набула широкого розповсюдження в інших країнах. **Д. с.** є важливим інструментом держ. влади. Це діяльність, що спрямована на вирішення не тільки власне політичних, але й багатьох завдань адмін.-управлінського характеру з професійного забезпечення високоефективного функціонування зовн.-політ. відомства в цілому; включає також інформ.-аналітичну, орг.-управлінську, кадрову роботу, правове, протокольне, документаційне, адмін.-техн., фінанс.-екон. забезпечення закорд. органів зовн. зносин д-ви. Сучас. **Д. с.** регулюється відп. нормативними актами міжнар. права, насамперед *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* і *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963,* та внутр. нормативно-прав. актами д-ви. Прав. засади й порядок орг-ції діяльності **Д. с.** України визначаються *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001* та передбаченими ним відп. нормативно-прав. актами («Порядок проведення конкурсу для прийняття на дипломатичну службу», затверджений постановою КМ України від 16.11.2002 та ін.). Відповідно до Закону України «Про дипломатичну службу», основними функціями **Д. с.** визначено: здійснення зовн.-політ. діяльності д-ви; забезпечення підтримання двосторонніх та багатосторонніх зносин з іншими д-вами й міжнар. орг-ціями; орг-ція проведення переговорів і підготовка укладання *договорів міжнародних України;* сприяння взаємодії органів законодавчої, виконавчої та судової влади в частині здійснення ними зовн. зносин та дотримання міжнар. зобов'язань України; здійснення інформ. забезпечення Президента, ВР України та КМ України з питань зовн.-політ. діяльності; розповсюдження інформації про Україну за кордоном; сприяння діяльності інозем. дип. представництв і *консульських установ,* представництв міжнар. орг-цій в Україні; орг-ція на території України та за кордоном конс. роботи; забезпечення візової політики України та ін. (ст. 5).

Систему органів **Д. с.** України складають: *Міністерство закордонних справ України, Представництва МЗС України на території України,* закорд. дип. установи України. Кадри **Д. с.** — працівники, які займають штатні дип. або адмін.-техн. посади на постійній основі чи на визначений термін (строковий трудовий договір). **Д. с.** має обслуговуючий персонал, прав. статус якого визначається законодавством України. Приймаються на **Д. с.** України, у т. ч. для роботи в закорд. дип. установах, на конкурсній основі громадяни України, які мають відп. фахову освіту (обов'язкова вимога при зарахуванні на дип. посади), необхідні професійні та ділові якості, володіють держ. та інозем. мовами й за станом здоров'я можуть бути направлені у *відрядження довготермінове* за кордон. Закон передбачає випадки прийняття на **Д. с.** без конкурсу, коли призначення на *дипломатичні посади* здійснює Президент України. При прийнятті на **Д. с.** для претендентів може встановлюватись випробувальний термін до 6-ти місяців. Дип. працівникам системи органів **Д. с.** присвоюються *дипломатичні ранги,* адмін.-техн. — відп. ранги держ. службовців у порядку, передбаченому Законом України «Про державну службу». В органах **Д. с.** здійснюється *ротація* працівників. Проходити **Д. с.** можуть також працівники інших органів держ. влади (зазвичай тимчасово відряджені), а особливості її проходження регулюються окремими нормативно-прав. актами. **Д. с.** України має самостійний зв'язок й архів, використовує власну мережу телекомунікацій і кур'єрську службу. Фінанс. та матеріал.-техн. забезпечення **Д. с.** здійснюється з Державного бюджету України.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Національна революція на українських землях, що спалахнула як найбільш масштабне козацьке повстання 25.01(4.02). 1648 на Запорожжі й швидко та органічно була доповнена грандіозною Селянською війною, увінчалася того ж року появою на політичній карті Європи нового утворення — автономної Української козацької держави, чи «Війська Запорозького Його Королівської Милості» за тогочасною термінологією. Становлення козацької державності спричинило істотні зміни з геополітичній ситуації в регіоні: Україна, що з сер. XIV ст. виступала здебільшого лише як об'єкт *міжнародних відносин,* стала важливим і впливовим *актором міжнародним.* Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі за широку автономію для «козацьких областей» Лівобережжя й частини Київського воєводства на південь від Білої Церкви (в рамках «козацького автономізму» за влучним формулюванням визначного українського історика й громадсько-політичного діяча В. *Липинського*) та забезпечення гарантій для існування нової республіканської національної державності зумовили надзвичайно активну дипломатичну діяльність гетьманського уряду. Польський медієвіст Л. Кубаля (1838–1918) стверджував, що, «здається, не було і дня, щоб *Хмельницький* не приймав чужоземних *послів,* дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх». Роль зовнішньополітичного відомства Війська Запорозького відігравала Генеральна військова канцелярія, створена Б. Хмельницьким та українським православним шляхтичем І. *Креховецьким-Демковичем.* З осені 1649 її очолив призначений генеральним писарем І. *Виговський,* який поставив цю структуру на рівень європейських канцелярій. Уряд генерального писаря зусиллями І. Виговського був піднятий на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами.

На основі козацьких традицій склався власний церемоніал прийому іноземних гінців, *посланників* і послів, ведення з ними *переговорів міжнародних* та організації безпеки їхнього пересування теренами держави, постачання для них і конвою продовольства й фуражу. Форма прийому

(як правило, в Чигирині) залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, яка приїжджала з *візитом дипломатичним*, політичного статусу того, хто її відрядив, і важливості покладеної на неї *місії дипломатичної*. Участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася рідко; цю функцію виконував хтось із генеральної старшини чи полковників. Члени посольств отримували помешкання неподалік від місця проживання Б. Хмельницького. Існували відмінності в ритуалах *аудієнцій дипломатичних* для послів різних країн, що зумовлювалося врахуванням традицій їхньої дипломатичної служби та політичними цілями козацького уряду. Секретні питання обговорювалися лише гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Прикметними рисами *етикету* були інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення. Д. с. Б. Хмельницького мала у своєму складі перекладачів, знавців доріг, людей, пристосованих до мандрівного життя, секретарів посольств, посланців і послів. Функцію останніх переважно виконували полковники й генеральні старшини, які уповноважувалися гетьманом укладати угоди й *договори міжнародні*. Склад і чисельність *посольств* залежали від важливості дорученої їм дипломатичної місії; великої уваги надавалося оформленню відповідної документації. Листи, адресовані монархам, підписувалися гетьманом й скріплювалися печаткою. Інколи гетьман удавався до титулатури «Божою милістю», що використовувалася європейськими монархами. Практикувалися різноманітні стилі написання листів до іноземних правителів і *глав урядів*, що було зумовлено врахуванням узвичаєних у тих чи інших країнах норм *етикету*. Як правило, зміст укладених договорів у Війську Запорозькому не розголошувався і був відомим дуже обмеженому колу осіб.

На початку боротьби Військо Запорозьке могло реально розраховувати лише на *Османську імперію* та її васала — Кримський ханат. Ще в розпал підготовки повстання (під прикриттям організації морського походу на Туреччину) глибокої осені 1647 на одній із нарад старшини Б. Хмельницький наголосив, що враховуючи гіркий досвід попередніх повстань, варто розпочати переговори про союз із кримським ханом; він погодився з тим, що татари загалом ненавидять козаків, але наголосив на можливості їхнього залучення на бік Війська Запорозького, задля чого слід відрядити посольство до новопризначеного хана *Іслама III Герая* й переконати його в існуванні загрози польського нападу на Крим. Хоча текст *українсько-кримського союзного договору 1648* не зберігся, з донесення прикордонних московських воєвод відомо, що сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу проти ворогів, татари не повинні були брати в Наддніпрянщині ясир, спустошувати населені пункти і руйнувати церкви. У свою чергу, Військо Запорозьке мало виділити ханату платню за військову допомогу і утримуватися від нападів на Крим. Цей союз відіграв позитивну роль на початковому етапі Національної революції (лютий 1648 — червень 1652), інша справа, що оскільки Наддніпрянщина до *Переяславсько-Московської угоди 1654* формально-юридично продовжувала належати Речі Посполитій — головному супротивникові Криму, хан вважав законним брати ясир з України, ігноруючи союзні стосунки з Б. Хмельницьким. До того ж, провадячи політику «рівноваги сил», Іслам III Герай намагався не допустити остаточного розпаду польсько-литовської держави й змушував Військо Запорозьке до компромісних угод із Варшавою за підсумками цілком переможних для повсталих військових кампаній 1649 і 1653. Але українсько-татарські взаємини, потенціал і перспективи їхнього розвитку суттєво залежали і від зносин Війська Запорозького з Османською Портою — сюзереном Кримського ханату. Враховуючи це, в липні 1648 до Стамбула прибуло перше козацьке посольство на чолі з кропивнянським полковником Ф. *Джеджалієм*, що уклало *українсько-турецьку угоду про вільне мореплавство й торгівлю*.

Окрім кримсько-татарського варіанту «стратегічного партнерства» на вищезгаданій таємній нараді організаторів визвольного повстання восени 1647 Б. Хмельницький вповні серйозно розглядав і можливість союзу з Московським царством («одної з нами віри»). Але сам же заперечив реальність такого варіанту, оскільки східний сусід ще не оклигав від війн з Річчю Посполитою 1-ї третини XVII ст. та внутрішніх соціальних конфліктів. Грім грянув, коли на поч. червня

1648 гетьману привезли перехопленого козацькою сторожею гінця сєвських воєвод з їхніми листами і посланням князя О. Трубецького до брацлавського воєводи А. *Киселя*. В листах йшлося про заходи московського уряду щодо надання допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти союзних козакам ногайців Тугай-бея відповідно до оборонної антитатарської угоди, укладеної Варшавою й Москвою попереднього року. Загроза появи московської армії як союзниці Польщі на Лівобережній Україні залишалася, і щоб якнайшвидше порозумітися з царем *Олексієм Михайловичем*, 8.06.1648 Б. Хмельницький звернувся особисто до нього з листом (за радянських часів цей документ безпідставно використовувався для ілюстрації тези, що саме гетьман ініціював переговори про «возз'єднання» України з Росією). Прагнучи дезавуювати негативні наслідки пропагандистської антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручанню московських військ у конфлікт, гетьман повідомляв царя про причини повстання, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги, посилаючись на одновірство українського і російського народів, та висловлював побажання бачити «православного християнського царя» на вакантному після смерті 10(20).05.1648 короля Владислава IV Вази польському престолі, обіцяючи збройно підтримати в такому випадкові дії московських військ. Це повністю відповідало концепції «козацького автономізму», що мала на меті забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та гарантії вільного віросповідання «руського» народу під зверхністю польської корони. Водночас у листі Б. Хмельницького абсолютно не йшлося про підданство цареві всієї України чи хоча б Війська Запорозького.

Лише після успішної військової кампанії 1648, під впливом розмов у Києві з Єрусалимським патріархом Паїсієм, що надзвичайно високо цінував заслуги Б. Хмельницького в справі захисту православної віри, але водночас не симпатизував українсько-кримському союзу, гетьман у січні-березні 1649 відрядив до Москви полковника С. *Мужиловського*. Згідно з нормами придворного етикету Московського царства, той не міг вести переговори безпосередньо з Олексієм Михайловичем; послові пощастило лише передати царю записку, в якій стисло повідомлялося про перші кроки визвольної боротьби, а також знову порушувалося клопотання про надання військової допомоги. Паїсій, що прибув до Москви разом із козацьким посольством, від себе мав поставити перед царем питання про розрив Поляновського мирного договору й прийняття Козацької України під протекцію. Але Олексій Михайлович відхилив пропозиції української сторони й у дусі «монаршої солідарності» наполягав на примиренні з урядом Речі Посполитої, пропонуючи роль посередника. Паїсію ж було повідомлено, що коли козаки самостійно «учиняться вільними» від Польщі й захочуть перейти в підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований такими результатами переговорів, С. Мужиловський гірко констатував: «У Москві правди ні в чому немає». Разом з тим, «московська карта» була не єдиною зброєю в дипломатичному арсеналі українського гетьмана: у першій половині 1649 він активно контактував із трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Перший досвід українсько-трансільванських контактів припав на час «безкоролів'я» в Речі Посполитій, коли на початку листопада 1648 в козацькому таборі під Замостям було укладено угоду з трансільванським посольством. Згідно з нею Б. Хмельницький мав будь-яким чином спричинити зволікання з виборами короля, а в разі обрання ним молодшого брата Владислава IV — Яна II Казимира заперечувати їхню юридичну силу.

Однак несприятлива для утвердження української державності геополітична обстановка в регіоні (Річ Посполита влітку 1650 поновила *Поляновський мирний договір 1634* із Москвою), виснаження продуктивних сил, відчутна втрата військового й людського потенціалу після поразки під Берестечком 18–30.06(28.06–10.07).1651, перманентна загроза польського вторгнення поставили перед козацьким керівництвом дилему: або визнати зверхність польського короля і відмовитися від усіх здобутків у царині державотворення, або ж зберегти надбання визвольної боротьби, вступивши у військовий союз з іншим державами, навіть

ціною певного обмеження власного *суверенітету*. Провал балканської (молдовської) політики Б. Хмельницького й загибель його старшого сина в Сучаві затьмарили вирішальний (як тоді здавалося) дипломатичний успіх гетьмана. Ще 22.04.1653 на *аудієнції дипломатичній* в Олексія Михайловича українські посли полковники К. *Бурляй* і С. Мужиловський черговий раз безрезультатно ставили питання щодо прийняття Війська Запорозького в підданство та надання Москвою воєнної допомоги для боротьби проти Польщі. А невдовзі до Чигирина прибув османський посол Магомет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади (санджаками) васально залежного від Порти правителя — булавою, шаблею, бунчуком і кафтаном. За свідченням І. Виговського, Б. Хмельницькому було запропоновано *протекторат* на значно кращих умовах, порівняно із становищем кримського хана; передбачалося лише незначне обмеження *зовнішньої політики* Війська Запорозького й щорічна сплата ним до скарбниці Османської імперії символічної данницької суми. Натомість султан брав на себе зобов'язання захищати Козацьку Україну від зовнішнього ворога. Пославшись на несприятливий для переговорів час, Б. Хмельницький попрохав посла зачекати із остаточним вирішенням даного питання, а сам черговий раз спробував розіграти «турецьку карту» в політиці щодо Москви, нарешті це гетьману блискуче вдалося. 3.06.1653 І. Виговський «по секрету» повідомив посланцям путивльських воєвод про наміри *Порти* прийняти під свій протекторат Козацьку Україну, 20.06 ця звістка дійшла до Москви, а вже через два дня Олексій Михайлович звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, в якій містилося рішення «вас прийняти під нашої Царської Величності високу руку». Зрештою, 1.10.1653 Земський собор у Москві ухвалив, «щоб їх не відпустити в підданство турецькому султану чи кримському хану..., гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорозьке з містами й землями прийняти». Через два дні Олексій Михайлович у Золотій палаті Кремля повідомив про це рішення козацьких послів на чолі з суботівським отаманом і керівником гетьманської служби безпеки та розвідки Л. *Капустою* (див.: *Переяславсько-Московська угода 1654*).

Таким чином, упродовж 1648 зусилля **Д. с.** Б. Хмельницького спрямовувалися на збереження воєнно-політичного союзу з Кримським ханатом, пошук порозуміння з Османською імперією, залучення правителів Московського царства й Трансільванського князівства до боротьби за королівську корону в Речі Посполитій. У 1649–53 основна увага надавалася досягненню визнання з боку Речі Посполитої й інших країн незалежності Війська Запорозького, запобіганню створення антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. Протягом 1654–57 **Д. с.** Б. Хмельницького займалася формуванням антипольського союзу держав, нейтралізацією політики Речі Посполитої й Криму, возз'єднанням західноукраїнського регіону з Козацькою Україною, захистом внутрішнього *суверенітету* від посягань царського уряду (див.: *Дипломатія Війська Запорозького (Української козацької держави сер. XVII—XVIII ст.)*. Важливою сферою діяльності козацьких дипломатів 1648–57 був збір інформації про характер міжнародних відносин, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхню військову потужність тощо. Але передчасна смерть Б. Хмельницького 27.07(6.08).1657 перешкодила ефективній реалізації гетьманських дипломатичних планів, зокрема, завершенню створення коаліції Війська Запорозького із Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Литвою, Молдовою й Волощиною, спрямованої, з одного боку, проти можливих підступів Москви, а з іншого — проти агресивних акцій Польщі й Криму.

Літ.: Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К.: Госполитиздат УССР, 1962; Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України: Підручник. — 2-ге вид., перероб. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2007; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія». — Нью-Йорк, 2003.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба ЗУНР. Якщо в чехів думка про незалежну державу еволюціонувала протягом усієї *Першої світової війни*, а полякам вона була властива завжди після *поділів Речі Посполитої*, політично активні українці-галичани спромоглися лише за лічені дні до зникнення з політичної карти Австро-Угорщини зібратися з силами та реалізувати її у Львові 1.11.1918. Проте незвичність діячів конституційно-монархічної доби до революційних дій відклала створення національного уряду — Тимчасового державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) аж до 9.11, а ухвалення Українською національною радою «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» — до 13.11.1918. Згідно нього територія ЗУНР формально охоплювала етнічно українські частини Галичини й Буковини та угорських комітатів Закарпаття. Відповідно до еволюції державного статусу і головних напрямів *зовнішньої політики* ЗУНР, становлення її дипломатичної служби доцільно поділити на три етапи: 1) 9.11.1918–22.01.1919; 2) 22.01.—XI.1919; 3) XII.1919–14.03.1923. Загальне керівництво дипломатичною службою ЗУНР (Західної Області УНР) здійснював Є. *Петрушевич*; оперативне — В. *Панейко* (9.11.1918–3.01.1919), Л. *Цегельський* (4.01–9.03.1919), М. *Лозинський* (10.03–17.04.1919), С. *Витвицький* (18.04.1919–I.1921), К. *Левицький* (I.1921–14.03.1923).

Розвиток західноукраїнської дипломатичної служби значно ускладнювався кількома вагомими чинниками: по-перше, крім того, що з початку свого існування територія ЗУНР стала об'єктом зазіхань і військової агресії з боку сусідніх країн, галицьке керівництво опинилося у фактичній міжнародній ізоляції. Однобока орієнтація на Австро-Угорщину й Німеччину під час світової війни означала цілковиту відсутність зв'язків віденської Української парламентарної репрезентації й створеної на її основі Української національної ради з урядами держав *Антанти* і США. З наближенням завершення війни Є. Петрушевич намагався якось виправити ситуацію й майже на два місяці затримався в австрійській столиці, щоб безпосередньо вийти на країни-переможці. Вже 20.11.1918 британський *посол* у Швейцарії переслав своєму міністру закордонних справ — А. Д. *Бальфуру ноту дипломатичну*, вручену йому представником західноукраїнського уряду Є. *Левицьким*. У документі повідомлялося про заснування ЗУНР і початок польсько-українського збройного конфлікту; через кілька днів посланник Швеції в США Екенгрен передав держсекретареві Р. *Лансінгу* лист-звернення Є. Петрушевича до В. *Вільсона*, в якому Голова Української національної ради рішуче відкидав польські зазіхання на Східну Галичину й просив про допомогу, дипломатично посилаючись на «більшовицьку небезпеку». Держсекретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко, зі свого боку, ініціював відправку на ім'я президента США ноти, в якій, зокрема, наголошувалося: «Утворивши державу... у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки провізорчо, очікуючи Вашого рішення, пане Президенте, стараючись оминути захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був населений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях». Крім того, було висловлено прохання до США виступити посередником у врегулюванні українсько-польського збройного конфлікту. Проте жодної офіційної відповіді від Білого дому не було отримано (незважаючи на активні виступи української діаспори в США), хоча для отримання інформації Велика Британія, Франція і США, починаючи з листопада 1918, відрядили до Варшави і Львова низку своїх представників та місій (див.: *«Бартелемі лінія»*; Л. *Бота*). На поч. лютого 1919 В. Панейко, очікуючи дозволу на в'їзд до столиці Франції для участі в *Паризькій мирній конференції 1919–20*, зупинився у Швейцарії, де мав розмову з британським дипломатом Сейврі. Як інформував Лондон посол Британії в Берні Г. Румболд, В. Панейко заявив, що прибув «з надією встановити зв'язки з представниками союзників». Висловивши сподівання, що уряди Британії й США із розумінням поставляться до української справи, на відміну від Франції, яка «не може позбавитись бажання відновити за будь-яку ціну велику Росію», держсекретар твердив, що Східна Галичина «може стати ядром розбудови стабільної української держави», але галицькі українці погодяться на союз з УНР, лише маючи гарантію, що вона залишиться повністю незалежною від Росії.

Таким чином, на дипломатичному відтинку ЗУНР добивалася визнання з боку інших держав світу, відкривши свої *дипломатичні представництва* в Австрії, Угорщині, Королівстві сербів, хор-

ватів і словенців, Німеччині, Італії, Ватикані, за Атлантичним океаном — у США, Канаді, Бразилії (центрах галицької еміграції). У 1919–20 головним місцем міжнародної діяльності ЗУНР стала Паризька мирна конференція, яка визнала питання Галичини складовою післявоєнного облаштування Європи. З початком засідань конференції ЗУНР виступала у спільній із УНР делегації (потім окремо) з вимогами захисту державних інтересів західних українців й припинення польської окупації їхніх земель. Водночас, як це часто бувало в процесі будівництва незалежної національної української державності, давався взнаки брак кваліфікованих кадрів, досвідчених дипломатів тощо. Нарешті, сама ідея утворення самостійної західноукраїнської держави була зустрінута світовим співтовариством з відвертою прохолодою, хоча східногалицьке питання й стояло на порядку денному роботи Паризької мирної конференції.

У такій ситуації Голова Української національної ради (з 4.01.1919 — Президент Західноукраїнської національної ради) Є. Петрушевич та уряд ЗУНР вирішували три головні завдання: 1) якомога вигіднішого об'єднання з УНР; 2) виходу з міжнародної ізоляції, що означало здобуття прихильності країн Антанти; 3) налагодження відносин з найближчими сусідами: ЧСР, Угорщиною та Румунією. Крім того, існувала гостра потреба в організації центрального апарату зовнішньополітичного відомства та дипломатичних представництв за кордоном. Насамперед уряд ЗУНР прагнув забезпечити свої інтереси в державах, що постали на теренах колишньої Австро-Угорщини: вже наприкінці 1918 Є. Петрушевич призначив своїх представників до Австрії й Німеччини (М. *Василько*), Чехословаччини (з 18.12.1918, С. *Смаль-Стоцький*), Угорщини (Я.*Біберович*). У вересні 1919 до Белграда було вислано *місію дипломатичну* на чолі з колишнім керівником пресової служби Галицької армії Г. *Микитеєм*, водночас вона мала представляти й інтереси УНР. Відень взагалі став центром всієї дипломатичної діяльності ЗУНР, своєрідним містком, що зв'язував тимчасову столицю ЗУНР Станіслав з осередком європейської політики. Це пояснювалося як історичною традицією активної участі українців у роботі австрійського парламенту, так і з відносно прихильним ставленням Австрійської Республіки до ЗУНР. Причому віденський уряд був єдиним, хто визнав легітимність представників ЗУНР на своїй території, крім того, західноукраїнські делегати брали участь у роботі Ліквідаційної комісії, утвореної у Відні для розподілу активів і майна колишньої Австро-Угорщини. Нарешті, з огляду на напружені взаємини з Варшавою, офіційна Прага також виявляла прихильність до ЗУНР у її війні з Польщею; а з офіційним Будапештом можна було проводити спільну політику щодо Румунії. Не дивно, що стосунки ЗУНР із ЧСР та Угорщиною були закладені вже у грудні 1918, коли Є. Петрушевич особисто відвідав Прагу й Будапешт і зустрічався, відповідно, з Т. *Масариком* і М. Карої. Галицьке керівництво робило регулярні спроби переконати Прагу у спільності економічних і політичних інтересів ЗУНР та ЧСР.

Однією з найбільших заслуг В. Панейка в якості державного секретаря зовнішніх справ ЗУНР стало започаткування на двосторонньому рівні процесу возз'єднання її з Великою Україною. Він передбачливо налагодив контакти з антигетьманською опозицією (Український національний союз В. *Винниченка* і М. *Шаповала*) та забезпечив підписання 1.12.1918 у Фастові «Передвступного договору» між Радою державних секретарів і Директорією (від неї підписи поставили В. Винниченко, С. *Петлюра*, О. Андрієвський і Ф. Швець) про об'єднання в недалекому майбутньому відновленої УНР і ЗУНР (див.: *Акт злуки УНР і ЗУНР*). Але практично й Ухвала Української національної ради в Станіславі від 3.01.1919, і Акт Директорії в Києві від 22.01.1919 лише декларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилося неможливим. До того часу встановлювався державний зв'язок між УНР і Західною Областю (ЗО) УНР, близький до конфедеративного, з окремими урядами, дипломатичними службами, системами державної адміністрації й Збройними силами. Ця організаційна окремішність збереглася навіть тоді, коли територію ЗОУНР було повністю окуповано польськими військами, а її уряд разом з армією опинилися на теренах, підконтрольних безпосередньо Директорії. Галицька українська політична еліта й надалі, незалежно від конкретної міжнародної й військово-політичної ситуації, продовжувала вважати, що в інтересах соборного будівництва слід зберегти й навіть зміцнити суверенність західноукраїнської держави як найрозвиненішого з національно-політичного погляду регіону, що міг забезпечити дисципліновану військову силу — Галицьку армію. На думку Є. Петрушевича і його оточення, саме Східна Галичина мала стати єднальною ланкою для налагодження дипломатичних і господарських зв'язків із Західною Європою (див.: *Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Області УНР)*).

У жовтні 1919 ЗУНР взяла участь у формуванні спільної з УНР місії на переговори до Варшави, де добивалася — безрезультатно — визнання польським урядом української державності в Галичині. Новий наступ, розпочатий польською армією вглиб України проти більшовиків, змусив керівництво ЗУНР покинути Поділля і переїхати до Відня і, отже, остаточно перейти на становище екзильного уряду. *Варшавський договір УНР з Річчю Посполитою 1920*, за яким уряд УНР відмовлявся від претензій на територію ЗУНР, Західної Волині, Холмщини й Підляшшя, ще більше віддалив перспективу відновлення української державності в Галичині. Подальші заходи еміграційного уряду ЗУНР та його дипломатичної місії в Парижі уможливили перенести галицьку справу на обговорення новоствореної міжнародної організації — *Ліги Націй*. У лютому 1921 Рада Ліги задекларувала, що Галичина «лежить поза кордонами Польщі», яка не наділена мандатом для встановлення там своєї адміністрації і є лише «фактичним окупантом Галичини». Відтак питання Галичини було передано на розгляд конференції послів великих держав, позиція яких зумовлювалася прагненням перетворити Польщу на форпост у протистоянні Заходу Радянській Росії. Разом з тим звертання ЗУНР до міжнародної громадськості викликали підтримку українських вимог на конгресі прихильників Ліги Націй у Празі та конгресі миру в Лондоні (липень 1922). Проте вирішальну роль у долі ЗУНР відіграли головні західні держави: 14.03.1923 конференція послів прийняла рішення про прилучення до Польської держави Галичини з наданням її населенню *автономії*. Наступного дня екзильний уряд ЗУНР виступив із протестом, який направив конференції послів, а також державам світу; в травні того ж року він був розформований, відтоді закрилися всі представництва ЗУНР в інших країнах.

Літ.: Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX — перша чверть XX століття): навчальний посібник. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2011; Дацків І. Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. — 2008. — № 5; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. — 1997. — № 3–4.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба України — складова частина державної служби, що має забезпечувати практичну реалізацію *зовнішньої політики України*, представляти та захищати національні інтереси України у сфері *міжнародних відносин*, а також права та інтереси юридичних осіб і громадян України за кордоном. *Дипломатична служба* як важливий інструмент державної влади виокремилася в особливий вид професійної діяльності в Європі у системі державного управління сформувалася в епоху Відродження у XIV—XVст., коли з'явилися перші постійні *дипломатичні представництва — консульські установи*. «Новою Британською енциклопедією» (1997) дипломатична служба характеризується як «спеціальний орган зовнішньополітичного відомства, що, об'єднуючи дипломатичний і консульський персонал, представляє інтереси власної країни за кордоном та постачає необхідну інформацію, на якій базується *зовнішня політика*». Сучасна дипломатична служба регулюється відповідними нормативними актами *міжнародного права*, насамперед *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* і *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963*.

Основи новітньої української дипломатичної служби закладені в добу Української революції 1917–21, коли створювались умови для розгортання міжнародної співпраці в національних інтересах України, зокрема формувалися зовнішньополітичні інституції українських національних держав, приймалися законодавчо-правові акти

щодо дипломатичної діяльності, створювалися тимчасові надзвичайні місії, які поступово реформувалися у постійні дипломатичні представництва (див.: *Дипломатична служба ЗУНР*; *Дипломатична служба Української Держави*; *Дипломатична служба УНР*). Певні традиції функціонування вітчизняної дипломатичної служби закладені в період Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919–23) та Української Радянської Соціалістичної Республіки, коли наприкінці Великої вітчизняної війни після більш, ніж 20-літньої перерви в СРСР поновлювалися повноваження союзних республік у зовнішніх зносинах (див.: *Дипломатична служба УРСР*). У перші повоєнні роки УРСР прагнула якнайактивніше виявити себе на практично невідомій їй дипломатичній ниві і, незважаючи на свій обмежений міжнародно-правовий статус, стала тією чи іншою мірою причетною до багатьох важливих подій післявоєнного облаштування світу в умовах *«холодної війни»*.

Сучасний етап діяльності **Д. с. У.** фактично розпочався з ухваленням Верховною Радою УРСР 16.07.1990 Декларації про державний суверенітет України, в якій зазначалося, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій». Наступним важливим документом для **Д. с. У.** стала постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин», яка передбачала налагодження дипломатичних, консульських, торговельних відносин з іноземними державами, забезпечення безпосередньої участі України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах і підготовку проектів законів, що мають регулювати зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зносини України, а також створення системи підготовки кадрів для органів зовнішніх відносин республіки. Однак лише після прийняття *Акта проголошення незалежності України 1991* і його підтвердження результатами всеукраїнського референдуму 1.12.1991 створені необхідні правові й політичні передумови для становлення незалежної Української держави, а, отже, й для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі *визнання України дипломатичного*, яке розпочалося відразу після вільного народного волевиявлення: лише впродовж грудня 1991 незалежна Україна була визнана 66-ма державами світу. Паралельно з міжнародним визнанням України досить активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв іноземних держав і дипломатичних установ України за кордоном: вже наприкінці 1994 в Україні були акредитовані посли 78-ми держав, з них 55 із резиденцією у Києві, а в системі *Міністерства закордонних справ України* налічувалося вже 54 закордонні установи в 43-х країнах. Водночас відбувався активний процес визначення національних інтересів і зовнішньополітичних пріоритетів України, створення національної правової бази зовнішньополітичної й дипломатичної діяльності та розвитку двосторонніх і багатосторонніх міжнародних відносин, який набув системного й послідовного характеру.

З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу України особливе значення мала постанова Верховної Ради України від 2.07.1993 *«Основні напрями зовнішньої політики України»* та *Закон України про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010* , в якому чітко визначені базові національні інтереси України, найголовніші завдання, принципи і засади, пріоритетні функції та головні напрями зовнішньополітичної діяльності, а також механізм реалізації зовнішньої політики і розбудови **Д. с. У.** Принципове значення з погляду зміцнення міжнародно-правової суб'єктності нашої держави у цілому та формування базових принципів її зовнішньої політики зокрема мало ухвалення Верховною Радою України 28.06.1996 Конституції України. В Основному Законі України набули подальшого розвитку й конституційного закріплення головна мета і принципи національної зовнішньої політики та її визначальні напрями, а також зафіксовані повноваження у здійсненні зовнішньої політики Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Згідно зі ст. 106 Конституції України керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави здійснює Президент України, який представляє державу в міжнародних відносинах, веде *переговори міжнародні* та укладає *договори міжнародні України*, призначає глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Правові засади й порядок організації **Д. с. У.** визначаються низкою інших законів України та указів Президента України, серед яких — закони: «Про правонаступництво України» від 12.09.1991, *Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991*, *Закон України «Про міжнародні договори України» 1993* і *Закон України «Про міжнародні договори України» 2004*, «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» від 23.04.1999, *Закон України «Про дипломатичну службу» 2001*, *Закон України «Про дипломатичні ранги» 2002*; укази Президента України: «Про Положення про дипломатичне представництво України за кордоном» від 22.10.1992, «Про Положення про дипломатичну службу в Україні» від 16.07.1993, «Про Консульський Статус України» від 2.04.1994, «Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин» від 18.09.1996, «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» від 3.04.1999. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» центральним органом виконавчої влади України, що забезпечує відповідно до наданих йому повноважень проведення зовнішньої політики держави і координацію діяльності в галузі зовнішніх зносин, є Міністерство закордонних справ України. Його основними завданнями є «участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства, сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера; створення сприятливих зовнішніх умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України; забезпечення відповідно до наданих повноважень цілісності та узгодженості зовнішньополітичного курсу України; захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; сприяння розвиткові зв'язків із зарубіжними українськими громадами та надання цим громадам підтримки і захисту відповідно до норм міжнародного права та чинного законодавства України».

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про дипломатичну службу» (зі змінами, внесеними згідно із законами № 253-IV від 28.11.2002, № 2105-IV від 21.10.2004 і № 2911-IV від 11.01.2011), основними функціями **д. с. У.** визначено: забезпечення підтримання дипломатичних зносин з іншими державами, представництво України у міжнародних організаціях і спеціальних місіях; здійснення зовнішньополітичної діяльності держави; організація проведення переговорів і підготовка укладення міжнародних договорів України; підготовка разом з іншими центральними органами виконавчої влади пропозицій щодо укладення, виконання, припинення дії міжнародних договорів і внесення їх у встановленому порядку на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України; внесення в установленому порядку на розгляд Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України пропозицій і рекомендацій з питань відносин України з іншими державами і міжнародними організаціями; підготовка пропозицій щодо удосконалення законодавства України у галузі міжнародних відносин; здійснення функцій *протоколу дипломатичного* в забезпеченні зовнішніх зносин з іншими державами, міжнародними організаціями; забезпечення функціонування єдиної державної системи реєстрації, обліку та зберігання міжнародних договорів України; здійснення функцій депозитарію міжнародних договорів, укладених Україною; сприяння діяльності іноземних дипломатичних представництв і консульських установ, представництв міжнародних організацій в Україні, а також здійснення контролю за додержанням дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів; сприяння взаємодії органів законодавчої, виконавчої й судової влади в частині здійснення ними зовнішніх зносин і дотримання міжнародних зобов'язань України; здійснення ін-

формаційного забезпечення Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з питань зовнішньополітичної діяльності; поширення інформації про Україну за кордоном (див.: *Імідж України міжнародний*); організація на території України та за кордоном консульської роботи, забезпечення візової політики України, здійснення в межах своїх повноважень паспортного забезпечення; сприяння органам законодавчої, виконавчої та судової влади у здійсненні ними міжнародних зв'язків, надання їм відповідної методичної, консультаційної та інформаційної допомоги; здійснення інших функцій відповідно до чинного законодавства України.

Систему органів д. с. У. становлять: *Міністерство закордонних справ України, представництва МЗС України на території України*, закордонні дипломатичні установи України. Кадри дипломатичної служби — працівники, які обіймають штатні дипломатичні або адміністративно-технічні посади на постійній основі чи на визначений термін. Приймаються на дипломатичну службу України, у т. ч. для роботи у закордонних дипломатичних установах, на конкурсній основі громадяни України, які мають відповідну фахову освіту, необхідні професійні та ділові якості, володіють державною та іноземними мовами й за станом здоров'я можуть бути направлені у довготермінове відрядження за кордон. Дипломатичним працівникам системи органів дипломатичної служби присвоюються *дипломатичні ранги*, адміністративно-технічним — відповідні ранги державних службовців у порядку, передбаченому Законом України «Про державну службу». В органах державної служби здійснюється ротація працівників. Фінансове й матеріально-технічне забезпечення дипломатичної служби здійснюється з Державного бюджету України. Нині діяльність МЗС України значно розширена і реформована: в 1990 в ньому працювало майже 150 осіб, зокрема 97 дипломатів, а наразі загальна кількість працівників системи МЗС становить майже 2300 осіб. За кордоном на 1.01.2013 діють 82 посольства і 32 консульства України; договірно-правова база міжнародних відносин України становить понад 4 тис. договорів і угод різного правового статусу. Важлива увага в МЗС надається підготовці нових поколінь українських дипломатів; у центральному апараті працюють майже 60% службовців віком до 30 років, у закордонних установах — до 40%; розширено регіональне представництво серед працюючих у МЗС. Серед головних вищих навчальних закладів для дипломатичної служби вагому роль відіграють *Дипломатична академія України при МЗС України, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, Львівський національний університет імені І. Франка, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого та деякі інші навчальні заклади України.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет МЗС України очолювали: А. М. *Зленко* (27.07.1990–25.08.1994), Г. Й. *Удовенко* (25.08.1994–17.04.1998), Б. І. *Тарасюк* (17.04.1998–29.09.2000), А. М. Зленко (2.10.2000–2.09.2003), К. І. *Грищенко* (2.09.2003–4.02.2005), Б. І. Тарасюк (4.02.2005–30.01.2007), А. П. *Яценюк* (21.03–18.12.2007), В. С. *Огризко* (18.12.2007–3.03.2009), П. О. *Порошенко* (9.10.2009–11.03.2010), К. І. Грищенко (11.03.2010–24.12.2012), Л. О. *Кожара* (з 24.12.2012).

Літ.: Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (1923–1993 роки) : навчальний посібник. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2012; Гуменюк Б. І., Щерба О. В. Сучасна дипломатична служба: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 2001; Матвієнко В. М., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2001; Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.): Навч. посібник. — К.: Либідь, 2006.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба Української Держави. Українська Держава, проголошена 29.04.1918 в Києві у результаті підтриманого німецькою окупаційною владою перевороту під керівництвом генерал-лейтенанта П. *Скоропадського*, була альтернативною Українській Народній Республіці формою авторитарного режиму. Територіально Українська Держава майже співпадала з кордонами УНР після підписання *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* з фактичним включенням суміжних повітів Гродненської, Мінської та Могильовської губерній. Здійснювалася подальша розбудова мережі українських *дипломатичних представництв*, удосконалювались організаційні засади та юридична база діяльності зовнішньополітичного апарату, засновано систему підготовки дипломатичних кадрів. Прискорене завершення формування організаційної структури МЗС (як центрального відомства, так і закордонного дипломатичного представництва) стало однією з найголовніших турбот Д. *Дорошенка* на посаді керуючого міністерством закордонних справ, яку він обіймав 20.05–2.09.1918 (ця посада, обумовлена негативним ставленням з боку начальника штабу німецьких окупаційних військ генерал-лейтенанта В. Гренера, фактично дорівнювала посаді міністра), і міністра закордонних справ (2.09–14.11.1918).

Вже з 1.06.1918 набула чинності нова штатна структура зовнішньополітичного відомства Української Держави, остаточно затверджена законом від 17.08.1918. На МЗС покладалося виконання завдань, аналогічних визначеним у «Проекті організації Народного Міністерства Справ Закордонних» УНР (березень 1918), але його структура окреслювалася набагато детальніше. На чолі зовнішньополітичного відомства стояли міністр і два його товариші (заступники), що призначалися особисто гетьманом; їм допомагали 4 радники і 8 урядовців для особливих доручень, які призначалися вже міністром. Дорадчо-колегіальний орган відомства — Рада міністерства — складалася з товаришів міністра, директорів департаментів МЗС і 5-ти членів, яких визначав сам міністр. До компетенції Ради міністерства входили: аналіз міжнародного становища Української Держави, вироблення конкретних рекомендацій щодо напрямків і кроків її *зовнішньої політики*, виконання окремих закордонних доручень міністра. На канцелярію міністра покладалися загальновідомче діловодство, листування з вищими державними структурами та дипломатичними представництвами іноземних держав, збереження секретної документації. Начальнику канцелярії підпорядковувалося 29 дипломатичних кур'єрів.

Питання внутрішньої організації праці відносилися до відома Загального департаменту в складі відділів особового складу та загальних справ, бухгалтерсько-господарського, юридичного і архівного (загалом — 72 співробітники). Головне ж дипломатичне навантаження припадало на Департамент чужоземних зносин, який готував *ноти дипломатичні* та представницькі документи дипломатів, вів листування з дипломатичними представництвами України за кордоном, відав зносинами з іноземними дипломатичними представництвами в Україні, пильнував інтереси українських громадян за межами держави, вирішував питання в'їзду і виїзду, керував міжнародно-інформаційною роботою. Цей департамент включав відділи: дипломатичний, політичний, консульський і преси (разом — 86 осіб). Загальна штатна чисельність центрального апарату МЗС разом з допоміжним персоналом становила 243 особи.

Таким чином, вперше в історії українського державотворення у стислі строки під керівництвом Д. Дорошенка на правовій основі за функціональною ознакою був створений центральний апарат зовнішньополітичного відомства. А 14.06.1918 Рада Міністрів ухвалила і П. Скоропадський затвердив підготовлений за безпосередньої участі Д. Дорошенка «Закон про посольства і місії Української Держави», який підвів організаційно-юридичну базу під формування мережі постійних дипломатичних представництв країни. На них покладалися такі функції:

– ведення політичних зносин з урядами країн акредитації;

– захист політичних і торговельних інтересів України за її межами;

– піклування про права українських громадян за кордоном;

– виконання консульських функцій у зарубіжних місцевостях, де відсутні консульські заклади Української Держави.

Право відкриття чи закриття посольств належало Раді Міністрів, а безпосередньо ними керував міністр закордонних справ, голови представництв призначалися гетьманом, всі інші члени дипломатичної місії — наказом міністра. Залежно від політичної ваги певної держави у міжнародних планах гетьманату закон передбачав таку класифікацію і штати посольств:

– посольство 1-го розряду на чолі з *послом* або *посланником* чи уповноваженим міністром у складі радника, старшого секретаря, двох секретарів, двох перекладачів і 5-ти канцелярських працівників;

– посольство 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом або повіреним у справах у складі секретаря і перекладача.

Працівники центрального апарату МЗС та співробітники закордонних дипломатичних представництв, як і за доби Центральної Ради, не могли займати інших посад, окрім доручених, не мали права брати участь у роботі комерційних товариств і володіти нерухомістю за місцем акредитації.

21.06.1918 Рада Міністрів Української Держави ухвалила постанову про заснування посольств 1-го розряду в Німеччині (барон Ф. *Штейнгель*), Австро-Угорщині (В.*Липинський*), Туреччині (М.*Суковкін*), Болгарії (О.*Шульгин*) та посольства 2-го розряду в Румунії (генерал-майор В. *Дашкевич-Горбацький*). Дещо пізніше були відкриті посольства 2-го розряду в державах, які утворилися на теренах колишньої Російської імперії, — Фінляндії (К.*Лоський*), Всевеликому Війську Донському (член Ради МЗС М. *Славинський*, потім генерал-майор К. Середін), Кубанській Республіці (полковник, барон Ф. Боржинський), в Польщі (призначений послом член Ради МЗС О. *Карпинський* виїхати до Варшави не встиг у результаті антигетьманського повстання). З метою подолання дипломатичної ізоляції від західноєвропейських держав у жовтні 1918 р. були відкриті посольства 2-го розряду в Швейцарії (Є.*Лукасевич*), Швеції та Норвегії (генерал Б. Баженов).

Заслуговує на увагу досвід створення під керівництвом Д. Дорошенка *консульських установ* Української Держави, коли десятки тисяч українців і вихідців з України, в т. ч. представників загальноросійської наукової, військової й творчої еліти прагнули повернутися на Батьківщину, щоб взяти участь у національному державотворенні. Шлях до формування повноцінної системи консульських установ Української Держави був відкритий підписанням 12.06.1918 *прелімінарного договору* про припинення воєнних дій з Радянською Росією, ст. 4 якого передбачала взаємне заведення «в Українській Державі і Російській Республіці своїх представників — консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян». 4.07.1918 був прийнятий закон України «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», що покладав на них такі завдання, як підготовка ґрунту для поліпшення торговельно-економічних зносин між Україною та Радянською Росією, матеріальна та юридична допомога громадянам України в РСФРР, піклування про потреби українців у східній діаспорі, допомога у справі *репатріації* за умов розгортання в Росії громадянської війни та «червоного терору». Українські консульські установи отримали таку організаційну класифікацію: генеральне консульство (*генеральний консул*, секретар), консульське агентство 1-го розряду (консульський агент, секретар), консульське агентство 2-го розряду (консульський агент). При цьому клас закладу обирався міністерством відповідно до ваги місцевої української громади в житті регіону. На утримання українських консульств у РСФРР Радою Міністрів було асигновано 326,7 млн. карб.

Генеральні консульства відкривалися у Петрограді та Москві, причому останнє мало своїх уповноважених також у Калузі, Ржеві, Рязані, Тамбові, Ярославлі. 10 консульських агентств 1-го розряду створювалися в Гельсінгфорсі, Мінську, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, П'ятигорську, Самарі, Омську, Ташкенті, Новомиколаївську, а 20 консульських агентств 2-го розряду дислокувалися в місцях компактного проживання українців у Центрально-Чорноземній області та Поволжі (9), Сибіру та на Уралі (5), Кавказі (6), Далекому Сході (4), Туркестані та Середній Азії (3). Як згадував пізніше Д. Дорошенко, набула поширення практика, коли на посади консулів «затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами». Поступовий розвиток зовнішніх політичних та економічних зв'язків України з іншими державами вимагав поширення діючої консульської мережі та вдосконалення її організаційно-правових засад. Тому 6.11.1918 (уже після відрядження Д. Дорошенка до Німеччини) був схвалений черговий консульський закон, що відновлював пропоновану ще за часів Центральної Ради градацію установ: генеральне консульство (3 особи), консульство (2), віце-консульство (2), консульське агентство (1). Загалом мало бути створено 57 консульських установ у 24 державах та окремих регіонах, в тому числі 11 — у Німеччині, по 7 в Австро-Угорщині та Радянській Росії, 2 в Ірані й т. д.

Безумовно вдалою була і кадрова політика Д. Дорошенка, в основу якої було покладено саме фаховий підхід, на противагу партійно-політизованому доби Центральної Ради. Ще 20.04.1918 у Києві при Українському товаристві економістів почали діяти *Консульські курси*; іншим центром підготовки дипломатичних кадрів був створений навесні 1918 Близькосхідний інститут. За власним визнанням Д. Дорошенка, своїм головним завданням як міністра закордонних справ він вважав «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців, а поки що — використовувати їх вплив і оружну допомогу для об'єднання всієї української території». Щоправда, у міністра досить швидко склалися напружені відносини з гетьманом П. Скоропадським, який згідно закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29.04.1918 був «вищим керівничим всіх зносин Української Держави з закордонними державами». П. Скоропадський у 1919 згадував, ніби Д. Дорошенко як міністр «був не зовсім підходящим. Його ніхто не визнавав. І українці, і великороси його однаково не любили... Дорошенко вів тільки галицьку політику... Він був ярим українцем, але дещо пом'якшеного типу в смислі шовінізму. Власної думки він не мав, керувався, головним чином, тим, що скажуть про нього в українських колах... Я завжди вважав, що на пост міністра закордонних справ потрібно людину незрівнянно більш широкоосвічену. Один уже факт найповнішого незнання мов сильно шкодив йому». Дійсно, гетьман намагався зосередити реальні важелі управління МЗС у руках своєї довіреної особи, керівника особистої канцелярії, — О. Палтова, що 3.05.1918 був призначений товаришем міністра. Та все ж вплив Д. Дорошенка на формування і реалізацію зовнішньополітичного курсу Української Держави був досить помітним (див.: *Дипломатія Української Держави*).

Літ.: Гайдуков Л., Веденеєв Д. Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. — 1998. — № 6; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002; Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. / За ред. В. А. Смолія. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба УНР. Після проголошення 7(20).11.1917 Третім Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки державним органом управління її *зовнішньою політикою* стало Генеральне секретарство міжнародних справ; законопроект про його створення був поданий на розгляд Малої Ради 9(22).12.1917 головою Генерального секретаріату В. *Винниченком* спільно з генеральним секретарем міжнаціональних справ О. *Шульгиним*. У документі зазначалося, що з огляду на розширення функцій і зміну завдань секретарства міжнаціональних справ виникла потреба у його перейменуванні з обов'язками ведення міжнародних зносин, охорони інтересів громадян УНР поза її межами й «загального влаштування національних непорозумінь в межах УНР». Дата (за н. ст.) внесення до Малої Ради й ухвалення нею зазначеного законопроекту стала підставою для Указу Президента України про відзначення Дня української дипломатії від 21.11.2005.

З 29.12(ст. ст.).1917 делегація Центральної Ради як самостійна договірна сторона брала результативну участь у Брестських мирних переговорах, рішуче обстоюючи національні інтереси УНР і успішно використовуючи суперечності між представниками більшовицької Росії та Центральних держав. Паралельно активізувалися переговори в Києві з генеральним комісаром Французької Республіки при урядові УНР бригадним генералом Ж. *Табуї* та британським консулом в Одесі Дж. П. *Багге*, що отримали офіційні призначення до Генерального секретаріату від урядів Франції й Великої Британії (вручили відповідні ноти В. Винниченку 21 і 24.12.1917), про надання *Антантою* фінансово-технічної допомоги УНР. Керівництво

Центральної Ради розглядало цю обставину як *визнання де-факто* української державності, хоча насправді єдиною метою антантівських дипломатів було утримати УНР від сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками. Але перші кроки у виробленні головних правових і організаційних засад зовнішньополітичного відомства УНР, створенні його апаратної структури та *дипломатичної служби* були зроблені вже після укладення *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* та затвердження 18(31).01.1918 IX сесією Центральної Ради Головою Ради Народних Міністрів УНР і міністром закордонних справ голови повноважної делегації УНР на мирних переговорах у Бресті В. *Голубовича*.

У надзвичайно скрутних умовах німецько-австрійської військової окупації УНР він намагався максимально зменшити вплив військово-дипломатичних представників Центральних держав на внутрішньополітичну ситуацію й використати офіційне визнання останніми незалежності України для вирішення складних зовнішніх проблем. Зокрема, 3.03(н. ст.).1918 у відповідь на *окупацію воєнну* Бессарабії румунами В. Голубович надіслав ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, в якій зазначалося: «Українське Правительство вважає, що всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні й економічні інтереси УНР... Правительство УНР вважає обговорення і вирішення цього питання за можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства». А «Проект організації Народного Міністерства Справ Закордонних» таким чином визначав пріоритетні напрями роботи відомства:

– ведення політичних зносин України з іноземними державами;

– охорона інтересів громадян України за межами УНР та іноземних підданих в Україні;

– розроблення проектів законів у сфері компетенції МЗС;

– збереження міжнародно-правових актів України.

Керівництво зовнішньополітичного відомства складали міністр та його товариш, які призначалися урядом. Своєрідним «мозковим центром» при керівництві МЗС мала стати Політична секція, що повинна була виробляти проекти *нот дипломатичних*, міждержавних угод та інших службових документів політичних зносин УНР, виконувати через своїх співробітників особливі доручення Ради Міністрів за кордоном, представляти інтереси МЗС перед іншими відомствами УНР. Основним оперативним органом міністерства, створеним за функціональною ознакою, мав бути Департамент МЗС, до якого вливалася і канцелярія міністерства; Департамент поділявся на загальний, консульський, юридичний, архівно-літературний та бухгалтерсько-господарський відділи. Загальний проектний штат цієї центральної установи МЗС становив спочатку 88 посад, а в процесі подальшої розбудови зріс до 126. Всі зазначені відділи Департаменту під керівництвом досвідченого урядовця К. *Лоського* (згодом — *посол* Української Держави і УНР доби Директорії у Фінляндії, Швеції та Норвегії) працювали вже до квітня 1918.

Однак за умов відсутності розгалуженої мережі представництва УНР за кордоном функції консульського відділу зводилися на практиці лише до виконання відповідних завдань на території України. Перші ж *дипломатичні представництва* України були запроваджені в Центральних державах: 16.03.1918 до Берліна відбув тимчасовий представник УНР, учасник Брестських мирних переговорів О. *Севрюк*; наступного дня призначення до Стамбула отримав його колега М. *Левитський*; призначення відомого вченого-правника А. *Яковліва* послом до Відня через ускладнення відносин навколо проблеми західноукраїнських земель відбулося лише 18.04.1918. Крім того, 5.04.1918 до Бухареста відбуло посольство М. *Галагана*, а 27.04.1918 до Швейцарії від'їхала дипломатична місія М. *Шрага*, до компетенції якої було віднесено також діяльність в Іспанії, Італії та Франції. З метою впорядкування процесу створення дипломатичних установ у березні-квітні 1918 було підготовлено проект закону «Про закордонні установи УНР», який відносив до них *посольства*, *місії дипломатичні*, генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агенції. Пропонувалися встановити такі ранги голів дипломатичних представництв: Посол, *Посланник* і Уповноважений міністр (*посольства* 1-го розряду), Міністр-резидент (посольство 2-го розряду), Повірений у справах (посольство 3-го розряду). Голови дипломатичних представництв мали призначатися урядом УНР, а особовий склад — наказами міністра закордонних справ .

Згідно проекту закону «Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами УНР» передбачалося запровадити в 23-х іноземних державах та окремих регіонах колишньої Російської імперії 16-ти генеральних консульств (*генеральний консул*, секретар, урядовець для доручень), 25 консульств (*консул*, секретар), 26 віце-консульств (віце-консул, секретар) та консульські агентства (консульський агент, секретар) за потребою. Законопроект відносив до обов'язків консульських установ оформлення відповідних документів для виїзду до іноземних держав і повернення в УНР, надання матеріальної та правової допомоги громадянам України за кордоном, здійснення особливих доручень уряду. Оперативною роботою консульських установ мали керувати посольства УНР в країнах перебування, в порядку винятку консулами могли бути призначені українці з числа місцевих громадян. З метою профілактики службових зловживань окремо йшлося про те, що «всі особи на платних посадах в консульствах УНР не можуть займати жодної другої посади як державної, так і приватної, як також не можуть участвовати в правлінні якого би не було товариства, яке ціллю своєю ставить матеріальну користь». Але внаслідок скрутних міжнародних обставин і короткого часу існування першої УНР В. Голубович був не в змозі перенести роботу по створенню консульської служби в практичну площину (див.: *Дипломатія УНР доби Центральної Ради*).

У наступний, після ліквідації Гетьманату П. *Скоропадського*, період перебування при владі Директорії УНР її дипломатія стикалася зі значними перешкодами з огляду неприйняття державами Антанти України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин, територіальних зазіхань з боку більшовицької Росії, російського «білого руху», Польщі, Румунії й Чехословаччини (див.: *Дипломатія УНР доби Директорії*). На кероване 26.12.1918–11.02.1919 В. *Чехівським* МЗС безпосередньо були покладені завдання здійснення політичних зносин УНР з іншими державами, охорони інтересів українських громадян за кордоном та іноземців у межах УНР, вироблення відповідних законопроектів та рекомендацій урядові, керівництва оперативною діяльністю закордонних дипломатичних представництв (але їхні голови призначалися Директорією). Уряд, окрім схвалення представлених МЗС законопроектів, мав повноваження затверджувати персональний склад посольств і місій (крім керівників) та асигнувати кошти на їхнє утримання. Проте на практиці не тільки керівник *місії дипломатичної* з правами директора департаменту, а й весь персонал місії затверджувався Директорією, що призводило до зайвої бюрократизації процесу побудови закордонного представництва.

Директорія залишила майже без змін структуру центрального апарату МЗС, що склалася при П. Скоропадському. До керівництва відомства входили міністр і два його товариші, їм допомагала Рада міністерства у складі 5-ти старших та 5-ти молодших радників, які відали дорученими міністром справами, виконували спеціальні доручення, складали звіт міністерства. Загальновідомче діловодство здійснювала канцелярія міністра, що мала 35 співробітників, у тому числі 20 дипкур'єрів. Загальний департамент включав відділи особового складу, бухгалтерсько-господарчий, юридичний, архівний і преси (загалом — 58 осіб). Департамент чужоземних зносин мав відділи дипломатичний і консульський (41 співробітник). Новим у побудові зовнішньополітичної служби України стало запровадження при Раді міністерства Історичного комітету, який складався з 7-ми членів і мав на меті дослідження історії вітчизняної дипломатії, розшук в іноземних архівах документів з історії України, розроблення наукового обґрунтування сучасної *міжнародної політики* УНР. 9.01.1919 були затверджені пропозиції МЗС щодо класифікації та штатного розпису постійних дипломатичних представництв за кордоном. Передбачалося створення посольств 1-го розряду (17 співробітників), 2-го (14 осіб) та 3-го розряду (4 штатних одиниці). Проте за браком кваліфікованих фахівців та коштів цей проект не був утілений у життя, найпоширенішим типом представництва стала над-

звичайна дипломатична місія в складі її голови, радника, секретаря, 2-х аташе, 2-х урядовців для доручень.

Зовнішньополітичні пріоритети УНР відображав висунутий міністерством 5.11.1919 проект класифікації дипломатичних установ: представництва 1-го розряду у Великій Британії, Німеччині, США, Франції, Швейцарії; представництва 2-го розряду в Австрії, Бельгії, Ватикані, Італії, Польщі, Румунії, Туреччині, Чехословаччині, Швеції, Югославії, Японії; представництва 3-го розряду в Болгарії, Греції, Грузії, Данії, Угорщині, Фінляндії. Під керівництвом закордонного відділу генштабу УНР діяв військовий аташат; при дипломатичних репрезентаціях України в Берліні, Відні й Римі функціонували військово-санітарні місії у справах військовополонених. Головне навантаження з консульської роботи припало на консульські підрозділи дипломатичних представництв УНР у Великій Британії, Болгарії, Греції, Данії, на Дону, в Нідерландах, Бельгії, Італії, на Кубані, в Туреччині, Угорщині, Латвії, Румунії, Франції, Фінляндії, Швеції, Швейцарії, Естонії. На жаль, соціалістична Директорія прийняла непродумане рішення про ліквідацію колишніх консульств Української Держави в Росії. А між тим в умовах, коли значна кількість закордонних партнерів визнавала УНР як самостійну державу лише де-факто, саме консульська робота ставала головним напрямком діяльності дипломатичних представництв поряд із інформаційно-видавничою працею. Фактично всі важливі зовнішньополітичні питання одноособово вирішував голова Директорії В. Винниченко (а після його відставки — С. *Петлюра*) без участі уряду, навіть про оголошення війни більшовицькій Росії 16.01.1919 глава уряду УНР *В. Чехівський* дізнався лише з газет.

Брестська регіональна система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі до кінця осені 1918 значною мірою компенсувала зовнішньополітичні й дипломатичні прорахунки українського керівництва, але її руйнація в результаті воєнної поразки Центральних держав створила надзвичайно складні й нерідко критичні зовнішні обставини для офіційного Києва, подолати які йому так і не вдалося. Трагізм і драматизм української дипломатичної історії 1919–20 полягав саме в тому, що, маючи приблизно однакові, а на окремих етапах і більші потенційні можливості від Польщі, Фінляндії чи країн Балтії, Україна результативно не скористалася ними для утвердження своєї незалежності. Вітчизняна дипломатія доволі пізно дійшла принципового висновку, якого дотримується увесь сучасний цивілізований світ: у незалежної й самодостатньої держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, тому зовнішня політика повинна відповідати національним інтересам незалежної України.

Літ.: Веденєєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1997. — № 3; Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть. — 1998. — № 1; Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники: Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Політика і час. — 1995. — № 11; Шевченко І. Біля витоків: Становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. — 1995. — № 9; Шевченко І., Балюн О. Антанта проти українського «сепаратизму»: Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки // Політика і час. — 1998. — № 7, 8.

В. М. Матвієнко

Дипломатична служба УРСР. Постала відповідно до прийнятого 1.02.1944 сесією Верховної Ради СРСР закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Відповідно Верховна Рада УРСР законом від 4.03.1944 створила республіканський Народний Комісаріат закордонних справ. Але до липня 1944 було сформовано лише політичний відділ (завідувач — А. Плахін) НКЗС УРСР, що займався складанням етнографічних карт західноукраїнського регіону та історичних довідок до них, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Крім того, функціонували секретно-шифрувальний, протокольно-консульський і кадровий відділи та управління справами. За штатним розкладом на той час НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте реально в

ньому разом із допоміжно-технічним персоналом налічувалося лише 40 чол. Наркомат був заснований на початку року, тому не потрапив у планове постачання 1944 р. і не одержував фондових матеріалів ані від союзних, ані від республіканських відомств.

Д. с. УРСР зосереджувалася здебільшого у *дипломатії багатосторонній* шляхом участі в міжнародних міжурядових організаціях. У 1945 УРСР стала однією з держав-засновниць *Організації Об'єднаних Націй*, що давало їй можливість бути причетною до обговорення світових та регіональних міжнародних проблем. Дипломатія УРСР брала активну участь в роботі ООН і вже в перші роки її існування внесла чимало пропозицій до Статуту, інших документів ООН, тимчасових правил процедури *Генеральної Асамблеї ООН*, проектів резолюцій про створення Комісії з розслідування становища, що склалося в Індонезії (1946), підтримала рішення про створення Держави Ізраїль (1947–48), щодо *біженців* та переселенців, *переміщених осіб*, представництва неурядових організацій в *Економічній і Соціальній Раді ООН* (ЕКОСОР), роботи *Дунайської комісії* тощо. **Д. с. УРСР** забезпечила вступ України в 1947 до *Всесвітньої організації охорони здоров'я*, в 1948 — до *Всесвітнього поштового союзу* і *Всесвітньої метеорологічної організації*, в 1954 — до *ЮНЕСКО* та *Міжнародної організації праці*, в 1956 — до *Європейської економічної комісії ООН*, в 1957 — до *Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)*.

УРСР поставила свій підпис під Паризькими мирними договорами 1947 з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією (див.: *Паризька мирна конференція 1946*), *Віденською конвенцією про дипломатичні відносини 1961*, *Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963*, міжнародними пактами про цивільні та політичні права, про економічні, соціальні та культурні права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї (1972), проти *апартеїду* (1974), на заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977), багатьма іншими міжнародними договорами. Україна обиралася (1948–49, 1984–85) непостійним членом *Ради Безпеки ООН*, тричі ставала членом ЕКОСОР ООН, неодноразово — членом Адміністративної ради МОП, Виконавчої ради ЮНЕСКО, Ради керуючих програм ООН з навколишнього середовища, Ради з промислового розвитку (ЮНІДО), *Конференції ООН із торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)*, Ради керівників МАГАТЕ, Комітету боротьби з апартеїдом. Дипломати УРСР проводили політику з проблем захисту *прав людини*, роззброєння, збереження миру. З їхньої ініціативи в ООН було проголошено міжнародний рік медичних досліджень, боротьби з неписьменністю, допомоги в підготовці кадрів для прискорення індустріалізації країн, що розвиваються.

Один із напрямів діяльності дипломатії УРСР був пов'язаний із заходами щодо збереження миру й безпеки у світі; її представники брали активну участь у розв'язанні ООН проблеми роззброєння, зокрема заборони хімічної зброї, незастосування сили, заборони мілітаризації космічного простору, ліквідації залишків *колоніалізму*, заборони найманства. Дипломати УРСР призначалися й обиралися на керівні посади в ООН та інші міжнародні організації: Д. *Мануїльський* — головою 1-го комітету першої комісії Конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франциско (1945), на який покладалися завдання розробки преамбули й 1-го розділу *Статуту ООН* «Цілі і принципи» та головою Ради Безпеки ООН (1948–49); В. *Кравець* і Г. *Удовенко* — головуючими в Раді Безпеки ООН відповідно в 1984 і 1985; Г. Удовенко — головою 2-го комітету ГА ООН (1987), головою спеціального політичного комітету ГА ООН (1989); П. Недбайло — головою 23-ї сесії Комісії ООН з прав людини (1967; був серед перших, разом із Р. Кассеном і Е. Рузвельт, нагороджений ООН відзнакою за значний внесок у захист *прав людини* та основних свобод); Г. *Шевель* — віце-президентом ГА ООН; В. *Мартиненко* — віце-президентом Комітету із соціальних питань ЕКОСОР (1981); Ю. *Кочубей* — головою Адміністративної комісії Генераль-

ної конференції ЮНЕСКО (1985) і заступником Генерального директора ЮНЕСКО (1987–92); А. *Зленко* — віце-головою Генеральної конференції ЮНЕСКО (1987). Співробітники **Д. с. УРСР** працювали на різних посадах у секретаріатах та робочих органах ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ, Європейської економічної комісії та інших міжнародних і міжурядових організацій.

Якими б не були справжні мотиви й політичні наміри офіційного Кремля — системною great strategy, тактичним ходом, кон'юнктурним політичним маневром чи дипломатичним фарсом, — позитивні наслідки створення зовнішньополітичного відомства Радянської України після більш, ніж двадцятирічної вимушеної перерви, були безсумнівними. Це стосувалося не лише появи поняття «держава Україна» в назвах матеріалів тогочасної закордонної преси й формального набуття УРСР статусу суб'єкта *міжнародного права*, а й політичних зрушень усередині неї. Сам факт «виходу республіки на міжнародну арену», безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуттю ними себе *нацією*, що варта повноцінного представництва в світовій спільноті. Підвищення значущості українського питання в СРСР обернулося новою загрозою для радянської тоталітарної системи, з якою вона мусила справлятися протягом кількох післявоєнних десятиліть, але так і не змогла подолати. «Перша серед рівних» радянська союзна республіка прилучалася до міжнародного життя, поступово формувала власний корпус кваліфікованих дипломатів, що здобували досвід фахової діяльності в міжнародних організаціях, оволодівали новітньою методикою й мистецтвом ведення переговорів, етикою міжнародного спілкування, усвідомлювали силу й слабкість кремлівської дипломатії, й водночас наочно спостерігали ущемлений статус УРСР у зовнішньополітичній сфері. Глибинний сенс своєрідного «дрейфу» України до міжнародного життя не могли вихолостити жодні хитромудрі кремлівські фільтри.

Літ.: Головченко В. Міжнародний вимір українського питання за доби холодної війни // Пам'ять століть. — 2012. — № 5; Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1995. — № 3; Пиріг Р. Крок на міжнародну арену: відновлення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР // Політика і час. — 1992. — № 7–8.

В. М. Матвієнко

Дипломатичне агентство: 1. Найменування *дипломатичного представництва*, характерне для практики міжнар. відносин XVIII—XIX ст. 2. Найменування представництва *відомства закордонних справ* на території своєї країни, у пунктах розташування інозем. *консульств* та представництв міжнар. орг-цій, транзиту великої кількості іноземців, характерне для дип. практики СРСР у XX ст. У дип. практиці сучас. України для подібних за завданнями та функціями представництв закріпилась назва — *Представництво МЗС України на території України.*

В. М. Матвієнко

Дипломатичне листування — сукупність різного роду офіц. кореспонденції та документації дип. характеру, за допомогою якої здійснюються письмові офіц. зносини між державами, висловлюється позиція країни з того чи іншого питання міжнар. життя; одна з основних форм зовн.-політ. діяльності держави. Частина док-тів **Д. л.** через певні конкретні обставини має конфіденційний характер (у практиці зустрічаються навіть «усні послання» та «усні заяви», текст яких зачитується, але не передається адресатові офіційно). Більшість дип. док-тів не публікується через малозначимість питань, що в них розглядаються (напр., ноти з проханням про видачу віз тощо). Але значна їх частина, особливо якщо вони стосуються важливих питань міжнар. життя, оприлюднюється. Спілкування між д-вами в письмовій формі здійснюється від імені глави д-ви, уряду, *відомства закордонних справ*, різних держ. установ та орг-цій чи їхніх голів, уповноважених на представлення своєї країни за кордоном, *дипломатичних представництв* й окремих дипломатів. Відповідно дип. док-ти різняться між собою за змістом, значенням, формальними (протокольними) ознаками, призначенням і техн. оформленням. До традиційних видів **Д. л.** належать *ноти вербальні* та особисті, *пам'ятні записки, меморандуми*, приватні листи напівофіц. характеру. Щодо дипломатії на вищому рівні, то видами **Д. л.** є: заяви, послання, *декларації* глав д-в, урядів, міністрів закордонних справ, законодавчих органів д-ви з питань *зовнішньої політики*, листи МЗС, телеграми тощо. **Д. л.** — досить консервативна сфера дип. практики, тому зазвичай воно передбачає дотримання традиційних правил *дипломатичного протоколу*. Вироблені протягом тривалого істор. часу, ці правила є заг.-прийнятими в міжнар. дип. діяльності, їх слід розглядати як обов'язкові для використання. У **Д. л.** неприпустимі неточності, викривлення фактів. Відомо чимало випадків, коли через випадкові або свідомі неточності в док-ті виникали неприємні казуси та інциденти в *міжнародних відносинах*. Мова дип. док-тів повинна бути простою та лаконічною, думки повинні викладатись чітко, логічно. Дип. док-ти не можуть бути двозначними, безперечно, їхня мова має бути тактовною та ввічливою. Необхідно уникати різких випадів, особливо персоніфікованих, дотримуватись принципів міжнар. ввічливості. Обов'язковим складовим елементом багатьох дип. док-тів є формули ввічливості, компліменти — т. зв. протокольні формули, які задають тональність усьому док-тові. Порушення правил ведення **Д. л.** може призвести до загострення стосунків між сторонами. Відповідне оформлення дип. док-тів — це не лише формальність, але й питання політики, які зачіпають гідність д-ви. Зазвичай контроль за дотриманням усталеної практики листування покладається на протокольну службу зовн.-політ. відомств країн.

Т. І. Шинкаренко

Дипломатичне право — система договірних і звичаєвих норм, що визначають основи представництва *держав* у *міжнародних відносинах*, закріплюють статус, орг-цію, а також діяльність держ. органів і певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дип. функції. Норми **Д. п.** є необхідним регулятором діяльності д-в щодо встановлення, підтримання та зміцнення політ., екон. і культ. відносин між д-вами, незалежно від їхнього держ. та сусп. ладу, існуючих відносин, що ґрунтуються на повазі суверенної рівності, невтручання у внутр. справи та взаємній вигоді. Вказані норми регулюють основні функції *дипломатичних представництв*, привілеї та імунітети представництв і їхнього персоналу, визначають класи та ранги голів місії, порядок призначення й відкликання голів та членів дип. представництв. За допомогою норм **Д. п.** встановлюються форми *дипломатичних відносин*, дип. переговорів, а також принципи орг-ції та проведення *конференцій міжнародних* з питань, які охоплюють інтереси значної кількості д-в. Предмет **Д. п.** охоплює цілу низку питань, що стосуються офіц. діяльності д-ав та інших *суб'єктів міжнародного права* у сфері зовн. відносин. **Д. п.** можна розглядати у двох аспектах: як активне і як пасивне. Активне **Д. п.** — це право д-ви та інших суб'єктів міжнар. права призначати своїх представників при інозем. д-вах та міжнар. орг-ціях з наданням їм відп. прав і переваг, які визнані за такими особами в сучас. *нормах міжнародного права*, та відповідно приймати їх у себе. Норми сучас. міжнар. права насправді не містять положень, які зобов'язували б приймати інозем. дип. представництва та відповідно направляти своїх представників до іноземних д-ав. Однак повна відмова від обміну дип. представниками вважається проявом недоброзичливості щодо інших д-ав. Окрім того, вона значно ускладнює можливість захищати в інших д-вах на офіц. рівні свої інтереси, зокрема своїх юрид. та фізич. осіб. Реалізація активного **Д. п.** значною мірою залежить від особливостей суб'єкта міжнар. права (від форми правління, держ. ладу, політ. режиму). Федеративні д-ви дотримуються правила, за яким правом представництва володіє лише федерат. влада, що наділена суверенними правами та виступає на міжнар. арені від імені всіх членів федерації. Нетрадиційним суб'єктом **Д. п.** необхідно вважати уряд у вигнанні (в екзилі). Згідно з теорією міжнар. права «уряд у вигнанні» має право на існування як суб'єкт **Д. п.** лише в тому випадку, якщо територія д-ви захоплена інозем. д-вою й уряд унаслідок таких дій вимушений був покинути територію. У післявоєнний період активізувалось активне **Д. п.** міжнар. орг-цій. Під пасивним **Д. п.** необхідно розуміти можливість приймати дип. представників, яких призначають до інших д-в чи міжнар. орг-цій. Але не завжди д-ви однаковою мірою користуються активним і пасивним **Д. п.** В історії дипломатії відомі ви-

падки, коли д-ви тривалий час приймали в себе посланців інозем. д-в, але своїх представників не відряджали (Китай, Японія).

До сер. XX ст. **Д. п.** значною мірою базувалось на нормах звичаєвого права, хоча перша офіц. кодифікація **Д. п.** відбулась на *Віденському конгресі 1814–15*, який 19.03.1815 прийняв регламент з питань рангів глав дип. місій (див.: *Віденський регламент 1815*). Але вона лише частково зачепила офіц. кодифікацію, тому що низка питань у сфері дип. зносин не знайшла міжнар.-прав. закріплення. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* стала ядром у процесі кодифікації **Д. п.** Значно розширили сферу **Д. п.** наступні конвенції: *Конвенція про спеціальні місії 1969, Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947. Серед джерел **Д. п.** потрібно виділити також акти міжнар. орг-цій і конференцій, що стосуються статусу представників д-ав, які беруть участь у них, місця перебування орг-цій та проведення конференції в конкретній д-ві, інші акти.

В. М. Репецький

Дипломатичне представництво — постійний закорд. орган зовн. зносин держави, що очолюється залежно від виду представництва дип. представником відп. *дипломатичного класу. Посольство* — **Д. п.**, яке очолюється *послом; місія* — **Д. п.**, яке очолюється *посланником* чи *повіреним у справах*. Цим двом видам **Д. п.** відповідають представництва Ватикану — нунціатура та інтернунціатура, (з 1983 — лише нунціатура), які очолюються відп. папськими представниками — *нунцієм* та *інтернунцієм*. У практиці низки д-в зустрічаються й інші назви **Д. п.** Ряд наук. концепцій різновидом **Д. п.** вважає *постійне представництво* при міжнар. орг-ціях, у т. ч. місії спостерігачів, однак на практиці між ними існує чітка відмінність у сферах відносин, порядку акредитування тощо. Обмін **Д. п.** відбувається за домовленістю між д-вами про встановлення між ними *дипломатичних відносин* як між рівноправними суверенними суб'єктами міжнар. права. Порядок призначення глави **Д. п.** має свої особливості (див.: *Агреман; Вірчі грамоти*). Під керівництвом глави **Д. п.** працює *дипломатичного представництва персонал* (дип., адмін.-техн., обслуговуючий). Прав. положення та діяльність **Д. п.** регламентується *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*, двосторонніми угодами та внутр. законодавством країни перебування. Згідно зі ст. 3 Віденської конвенції, функціями **Д. п.** є: а) представництво акредитуючої д-ви в д-ві перебування; б) захист в д-ві перебування інтересів акредитуючої д-ви та її громадян у межах, що допускаються *міжнародним правом;* в) ведення переговорів з урядом д-ви перебування; г) з'ясування всіма законними засобами умов і подій в д-ві перебування та повідомлення про них уряду акредитуючої д-ви; ґ) заохочення дружніх відносин між акредитуючою д-вою й д-вою перебування та розвиток їхніх взаємовідносин у сфері економіки, культури й науки. Конвенція допускає виконання **Д. п.** конс. функцій. Положення Віденської конвенції про функції **Д. п.** мають в основному рамковий характер. Їх конкретизація належить до компетенції учасників Конвенції, серед яких є й Україна. Це завдання виконують затверджені відп. указами Президента України Положення про дип. представництво України за кордоном 22.10.1992, Положення про торг.-екон. місію у складі дип. представництва України за кордоном 30.04.1994 (діяло до 2010) та ін.; рішення про заснування **Д. п.** приймає ВР України.

В. М. Матвієнко

Дипломатичний корпус — сукупність усіх членів дип. персоналу інозем. *дипломатичних представництв* (*посольств* та *місій дипломатичних*), акредитованих у країні перебування, та членів їхніх сімей. У вузькому розумінні **Д. к.** включає лише глав іноземних посольств та місій (*послів (нунціїв), посланників (інтернунціїв)*, а також постійних й *тимчасово повірених у справах*), акредитованих у країні перебування. **Д. к.** не має статусу політ. орг-ції чи юрид. особи; ніяких міжнар.-прав. норм, що регулюють його повноваження й функції не існує. **Д. к.** є своєрідним громад. об'єднанням інозем. дипломатів у країні перебування за професійною ознакою, що сприяє оперативному вирішенню багатьох протокольних і церемоніальних питань, своєчасному інформуванню про різні аспекти політич. життя країни перебування, підтриманню контактів з її офіц. колами та поміж самими дип. представництвами. **Д. к.** виконує лише функції церемоніального (протокольного) характеру, а тому політ. виступи з боку **Д. к.** є недопустимими. Зазвичай колективна дія та думка **Д. к.** мають місце при поздоровленні, вираженні співчуття уряду країни перебування, висловленні подяки за спільну працю главі дип. представництва, який від'їжджає, тощо; у таких випадках від імені дипкорпусу виступає його *дуаєн*.

В. М. Матвієнко

Дипломатичних відносин розірвання — припинення *дипломатичних відносин* з іншою *державою*, що запроваджується з ініціативи будь-якої держави й офіційно оголошується нею. Така ініціатива супроводжується відкликанням *дипломатичних представництв*. **Д. в. р.** може бути результатом стану *війни*, ворожою політикою однієї д-ви стосовно іншої, здійсненням будь-яких заходів, що виключають нормальну роботу дип. представництв та з інших причин. Сам по собі факт відкликання дип. представництв ще не означає **Д. в. р.**, якщо про це прямо не зазначено в заяві д-ви, яка відкликає. Згідно з *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*, держава перебування повинна у випадку **Д. в. р.** надати сприяння виїзду співробітників дип. представництва, які користуються привілеями та імунітетами, а також членів їхніх родин і, зокрема, надати в разі необхідності в їхнє розпорядження транспортні засоби, що потрібні для них самих та їхнього майна. Д-ва, яка відкликає, може довірити *третій державі*, прийнятній для д-ви перебування, захист своїх інтересів та інтересів своїх громадян, а також охорону приміщень свого представництва разом із майном та архівами. З іншого боку, д-ва перебування зобов'язана навіть у випадку збройного конфлікту поважати й охороняти приміщення, майно та архіви відкликаного представництва. У *Віденській конвенції про консульські зносини 1963* зазначається, що **Д. в. р.** не тягне за собою розірвання *консульських відносин* лише через цей факт. **Д. в. р.** також не зачіпає сам по собі дію дог-рів між зацікавленими д-вами. **Д. в. р.** може використовуватися як один із примусових заходів згідно зі *Статутом ООН*.

М. А. Кулінич, О. С. Полторацький

Дипломатичні відносини — основна форма підтримання офіц. відносин між *державами* відповідно до норм та дип. практики *міжнародного права*, найпоширеніша форма участі держав у міжнар. спілкуванні. **Д. в.** дають змогу в повному обсязі реалізувати міжнар.-прав. суб'єктність д-в через обопільне визнання існуючих у них політ. та соц.-екон. систем, повну нормалізацію та офіц. визнання врегульованості у відносинах між собою, що має велике значення як для самих заінтересованих д-в, так і для міжнар. спільноти в цілому. **Д. в.** у сучас. світі — це основа всієї системи міждерж. відносин; насамперед вони покликані сприяти розвитку ділового партнерства та дружніх відносин між країнами, підтриманню міжнар. миру й безпеки. Відкриття *дипломатичних представництв* є можливим лише за наявності **Д. в.** між д-вами. Згідно зі ст. 2 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, встановлення **Д. в.** та заснування постійних дип. представництв здійснюється за взаємною згодою між д-вами. Попередньою й обов'язковою умовою до їх встановлення є обопільне *визнання де-юре* однією д-вою іншої як повноцінного суб'єкта *міжнародних відносин*. У наук. літературі та міжнар. практиці часто визнання де-юре має назву «дипломатичне визнання». Однак слід зазначити, що саме визнання не породжує **Д. в.** як такі — воно лише створює всі необхідні передумови для їх встановлення. Тому між фактом визнання й фактом встановлення **Д. в.** може бути розрив у часі, нерідко досить суттєвий. Встановлення **Д. в.** відбувається в результаті переговорів між представниками зацікавлених д-ав безпосередньо або через дип. представників третіх д-в та оформляється зазвичай у вигляді будь-якої міжнар.-прав. угоди (обміну посланнями, телеграмами, листами, *нотами дипломатичними* між главами д-в та урядів, міністрами закорд. справ або спеціально уповноваженими особами та ін.). Сторони домовляються про сам факт встановлення **Д. в.**, рівень дип. представництв (*посольство* чи місія), дату набуття уго-

дою чинності, термін та порядок її опублікування. Питання щодо відкриття дип. представництв погоджується окремо.

В. М. Матвієнко

Дипломатичні картки — акредитаційні картки, що отримують члени інозем. *дипломатичного корпусу* при акредитації в ряді країн; засвідчують належність до осіб, які користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами* в країні перебування. В Україні Д. к. (серія «Д») оформляються *Управлінням державного протоколу МЗС України* на підставі нац. дип. паспортів, запису, що підтверджує акредитаційний статус, і відп. *нотифікації:* членам дип. персоналу посольств інозем. д-в з резиденцією в Україні; послам інозем. д-в в Україні за сумісництвом; військ. аташе інозем. д-в в Україні за сумісництвом; представникам торг.-екон. місій інозем. д-в за сумісництвом; співробітникам представництв міжнар. орг-цій та їхніх представництв, із якими укладено міжнар. угоди, що передбачають надання цій категорії осіб дип. привілеїв та імунітетів; працівникам інших інозем. орг-цій, якщо це передбачено міжнар. дог-рами України. Д. к. видаються також на підставі нац. дип., службових, звичайних паспортів, запису, що підтверджує акредитаційний статус, відп. нотифікації та незалежно від *громадянства* осіб, яким вони належать, за винятком громадян України: членам родин співробітників посольств, міжнар. орг-цій та їхніх представництв, інших інозем. орг-цій із резиденцією в Україні, а саме — дружині (чоловікові); неповнолітнім дітям віком від 7 до 18 років, які проживають разом із ними; повнолітнім неодруженим дочкам, які проживають разом із дип. співробітниками й перебувають на їхньому утриманні; синам за умови надання ними підтвердження про очну форму їх навчання в Україні; неодруженим повнолітнім дітям, які мають вади у фізичному або розумовому розвитку; дружинам (чоловікам) послів інозем. д-в в Україні за сумісництвом. Термін дії Д. к. не може перевищувати терміну дійсності паспорта особи, якій вона належить, а також терміну перебування цієї особи в Україні й оформлюється зазвичай на 4 роки.

В. М. Матвієнко, Т. І. Шинкаренко

Дипломатичні класи — категорії глав *дипломатичних представництв.* Уперше були визначені та введені в дип. практику *Віденським регламентом 1815* з відп. доповненням *Аахенським протоколом 1818.* У новітній час одержали закріплення у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961,* яка чітко регламентує встановлений на практиці поділ глав дип. представництв на 3 класи: 1) *посли* і *нунції;* 2) *посланники й інтернунції;* 3) *повірені у справах.* Стосовно прав. статусу представників різних класів, Віденською конвенцією визначено, що «інакше як відносно старшинства та етикету не повинно проводитись ніякого розрізнення між главами представництв унаслідок їхньої належності до того чи іншого класу». Це положення відповідає принципу рівності д-в, і той чи інший клас дип. представника може слугувати лише показником ступеня розвиненості відносин між д-вами. Крім суто протокольного (церемоніального) характеру, різниця між класами глав дип. представництв існує лише в порядку *акредитування:* посли й нунції, посланники й інтернунції акредитуються при главах д-в, а повірені у справах — при міністрах закорд. справ. Установлено, що клас, до якого повинні належати глави представництв, визначається за погодженням між д-вами; порядок, якого дотримуються в кожній д-ві при прийомі глав представництв, повинен бути однаковий стосовно кожного класу.

Зазвичай д-ви обмінюються дип. представниками однакового класу. До кінця минулого століття два нижчі Д. к. (посланники й інтернунції; повірені у справах) поступово вийшли із використання, сучас. д-ви обмінюються дип. представництвами, фактично, лише на чолі з послами чи главами представництв в еквівалентному класі, що відносяться Конвенцією до 1-го класу (напр., Верховні Комісари країн *Співдружності Націй* та ін.). Усі дип. представництва сучас. України, як і дип. представництва інозем. д-в в Україні, очолюються послами.

В. М. Матвієнко

Дипломатичні контакти: **1.** Особисті контакти між керівними діячами держав або особами, які наділені спец. повноваженнями. **2.** Контакти членів персоналу *дипломатичного представництва* з представниками органів держ. влади країни перебування, зовн.-політ. та інших відомств, представниками *дипломатичного корпусу* країни перебування та ін. Д. к. підтримуються *главами держав* та урядів, мін. зак. справ, дип. та іншими офіц. представниками д-в шляхом періодичних зустрічей, під час візитів, переговорів, дип. конференцій та прийомів тощо. Для вирішення складних проблем сучас. двосторонніх та багатосторонніх відносин велику роль відіграють зустрічі на найвищому та високому рівнях. У практ. роботі *дипломатів* перетворення їхніх знайомств та зв'язків із представниками країни перебування в Д. к. вимагає, насамперед, встановлення довірчого характеру взаємовідносин між сторонами. Друга важлива вимога до Д. к., що стоїть перед дипломатами, — корисність. По-третє, зв'язки дипломатів у країні перебування тільки тоді виконують свою функцію та можуть називатись контактами, коли вони мають стабільний, стійкий характер. Для Д. к. характерна систематичність, постійність зустрічей (це можуть бути й обмін листами та листівками, телефонна розмова, зустріч на прийомах тощо). Для встановлення Д. к. дипломат повинен добре знати свою країну, особливо те, що може викликати інтерес співбесідника, бути проінформованим про найостанніші події; добре знати країну перебування (її історію, політику, економіку) та поважати її традиції й звичаї; як правило, добре володіти мовою країни перебування.

В. М. Матвієнко

Дипломатичні переговори — офіц. обговорення представниками *держав* політ., екон. та інших питань двосторонніх і багатосторонніх відносин із цілями погодження зовн.-політ. стратегії, тактики й відп. дип. акцій, обміну думками, взаємного обміну інформацією, підготовки до підписання договорів, врегулювання спірних питань тощо. Д. п. — основний спосіб мирного розв'язання спорів і конфліктів, які виникають між д-вами, один із найпоширеніших у дип. практиці та *міжнародному праві* методів розвитку й поглиблення відносин між д-вами. Сучас. *дипломатія* все частіше звертається до переговорів для розробки й координації заг. політ., екон. або гуманітарних акцій, що мають міжнар. або регіональний характер. Рівень учасників Д. п. (глави д-в, глави урядів, мін. зак. справ та ін.) визначається значенням проблем, що обговорюються. Офіц. учасники переговорів, за винятком *глав держав* та урядів і мін. закорд. справ, які відповідно до заг.-визнаного звичаю не потребують спец. повноважень, повинні мати належним чином оформлені повноваження своїх урядів або інших керівних органів, що направили їх, на ведення переговорів та підписання підсумкових док-тів. Якщо переговори від імені своєї д-ви ведуть глави *дипломатичних представництв,* то вони теж не потребують спец. повноважень, оскільки ведення переговорів з урядом країни перебування є прямою функцією дип. представника згідно зі ст. 3 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961.* Проте, якщо в результаті переговорів *посол* повинен підписати певний міжнар.-прав. акт, то він повинен мати повноваження свого уряду. Розрізняють двосторонні й багатосторонні Д. п. Двосторонні відбуваються віч-на-віч під час *візитів офіційних діячів держави та іноземних делегацій* або міжнар. форумів. Формою двосторонніх переговорів є політ. консультації. Переговори ведуться як у формі безпосередніх бесід на зустрічах, нарадах, різних міжнар. форумах, так і в письмовому вигляді шляхом обміну відп. дип. док-тами *(нотами, меморандумами, пам'ятними записками).* У багатосторонніх Д. п. беруть участь від трьох до кількох десятків учасників, і присвячені вони, як правило, розглядові *глобальних проблем міжнародних відносин* або врегулюванню суперечок та конфліктів. Д. п. зазвичай передує велика підготовча робота, яка включає розробку позицій делегації, підготовку проектів заключних док-тів тощо. Результати міжнар. переговорів, як правило, фіксуються в заг.-прийнятих у міжнар. практиці док-тах: *договорах міжнародних,* угодах, протоколах, *деклараціях,* заявах тощо. Для інформування громадськості після переговорів публікується комюніке або повідомлення для ЗМІ.

Т. І. Шинкаренко

Дипломатичні привілеї та імунітети — особливі права та переваги, які надаються інозем. *дипломатичним представництвам,* спец. *місіям дипломатичним,* представництвам *держав* при міжнар. міжурядових орг-ціях, делегаціям на між-

нар. міжурядових конференціях, їхнім главам та співробітникам. Такими правами та перевагами користується й дип. персонал органів зовн. зносин д-в. Привілеї та імунітети надаються закорд. органам зовн. зносин та їхнім співробітникам для ефективного здійснення дип. представництва своєї д-ви та інших функцій, що передбачені *міжнародним правом,* без контролю з боку влади країни перебування. **Д. п. та і.** складають єдине поняття, однак між його основними складовими існують суттєві відмінності. Під дип. імунітетом розуміють нерозповсюдження дії юрисдикції країни перебування на іноземн. дип. представництва та їхній персонал, насамперед вилучення їх зі сфери дії засобів примусу (санкцій), що зазвичай застосовуються в разі порушення законів і правил. Дип. привілеї — особливі пільги та переваги, що надаються дип. представництвам та їхнім співробітникам для полегшення їхньої роботи на території країни перебування. У сучас. дип. практиці утвердились функціональний принцип надання **Д. п. та і.** й норма, що імунітет від місцевої юрисдикції не звільняє дип. агентів від юрисдикції акредитуючої д-ви. До сер. XX ст. **Д. п. та і.** регулювались переважно нормами міжнар. ввічливості та певною мірою *Віденським регламентом 1815* (із доповненнями, внесеними на *Аахенському конгресі 1818*). Сучас. **Д. п. та і.** знайшли своє закріплення в низці багатосторонніх дог-рів: Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946, Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947, *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961, Віденська конвенція про консульські зносини 1963, Конвенція про спеціальні місії 1969, Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973, Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975.* Окремі аспекти прав. положення та статусу дип. представництв та їхнього персоналу регулюються також двосторонніми угодами. У низці країн видаються внутр. законодавчі акти з питань **Д. п. та і.**, напр., «Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні», затверджене Указом Президента України від 10.06.1993 та ін. **Д. п. та і.** підрозділяються на дві основні групи: привілеї та імунітети дип. представництва як органу д-ви й особисті привілеї та імунітети членів *дипломатичного представництва персоналу.* Перша група норм включає такі привілеї та імунітети: недоторканність приміщень дип. представництва; недоторканність його архівів та док-тів; фіскальний імунітет (звільнення від оподаткування в країні перебування); митні привілеї; право використовувати на будинку представництва та засобах пересування його глави прапора й герба своєї д-ви. До особистих привілеїв та імунітетів дипломатів належать: особиста недоторканність; недоторканність приватної резиденції, кореспонденції, паперів і, за деяким винятком, майна; імунітет від юрисдикції д-ви перебування (імунітет від кримінальної юрисдикції є повним й абсолютним, а щодо цивільної та адмін. юрисдикції є винятки, коли дипломат не може посилатись на свій імунітет: майнові позови, що стосуються приватного нерухомого майна; позови, що стосуються успадкування; позови, що стосуються будь-якої професійної або комерційної діяльності, яка здійснюється дипломатом у країні перебування за межами своїх офіц. повноважень); податкові привілеї; митні привілеї. У дип. практиці може бути відмова від імунітету, але за згоди на це лише акредитуючої д-ви, а не *агента дипломатичного.* **Д. п. та і.** в повному обсязі користуються глави й члени дип. персоналу представництв, члени їхніх родин, якщо останні проживають разом із дипломатом та не є громадянами д-ви перебування. Адмін.-техн. персонал дип. представництва та члени їхніх сімей (за умови, що живуть разом із ними, не є громадянами країни перебування і не проживають у ній постійно) користується **Д. п. та і.** за тим виключенням, що імунітет від адмін. та цивільної юрисдикції д-ви перебування не поширюється на дії, які виходять за межі їхніх службових обов'язків, а їхній особистий багаж не звільняється від митного огляду. Обслуговуючий персонал (за умови, що не є громадянами країни перебування й не проживають у ній постійно) користується імунітетом лише в межах виконання посадових обов'язків та звільняється від податків, зборів і нарахувань на заробіток. Д-ви можуть укласти між собою угоди про розширення обсягів **Д. п. та і.** для адмін.-техн. та обслуговуючого персоналу на основі взаємності.

Відповідно до міжнар. права **Д. п. та і.** надаються в повному обсязі главам д-в та урядів, мін. зак. справ та іншим вищим керівникам д-ви під час їх перебування на іноземн. території. Треті країни мають надавати **Д. п. та і.** при проїзді дипломата й членів його сім'ї через їхню територію.

Літ.: Сандровский К. К. Право внешних сношений. — К., 1986; Демин Ю. Г. Статус дип. представительств и их персонала. — М., 1995; Гуменюк Б. І. Основи дип. та конс. служби. — К., 1998; Право зовнішніх зносин: Зб. док. — К., 2003.

В. М. Матвієнко

Дипломатичні ранги — спец. звання, що присвоюються дип. працівникам *відомств закордонних справ* та закорд. *дипломатичних представництв.* У низці країн **Д. р.** присвоюються також держ. службовцям, фахова діяльність яких відповідає принципам, завданням та функціям *дипломатичної служби.* Кожна д-ва має власну систему **Д. р.**, що регулюється внутр. законодавством; у багатьох дип. службах (США, Велика Британія та ін.) діє складна літерно-цифрова система рангів, яка встановлює залежність посад і посадових окладів від багатьох компонентів (вислуга, умови праці тощо). В Україні, згідно із *Законом України «Про дипломатичні ранги України» 2002* (нині — згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про дипломатичну службу» №2911-VI від 11.02.2011) встановлені такі **Д. р.**: Надзвичайний і Повноважний Посол, Надзвичайний і Повноважний Посланник 1-го класу; Надзвичайний і Повноважний Посланник 2-го класу, радник 1-го класу; радник 2-го класу; 1-й секретар 1-го класу; 1-й секретар 2-го класу; 2-й секретар 1-го класу; 2-й секретар 2-го класу; 3-й секретар; *аташе.* Закон визначає також порядок присвоєння та позбавлення **Д. р.** в Україні. Присвоєння **Д. р.** здійснюється згідно з посадою, яку займає дип. працівник. Відповідність посад держ. службовців **Д. р.** визначається Переліком посад, приписаних до **Д. р.** України, затверджених указом Президента України 26.03.2002. Дип. працівникам, які працюють у системі органів дип. служби, та держ. службовцям, які працюють в Апараті ВР України, Адміністрації Президента України та Секретаріаті Кабінету Міністрів і фахова діяльність яких відповідає характеру дип. служби, **Д. р.** від аташе до радника 1-го класу присвоюються міністром закордонних справ, а вищі **Д. р.** (Надзвичайний і Повноважний Посол, Надзвичайний і Повноважний Посланник 1-го класу та Надзвичайний і Повноважний Посланник 2-го класу) — Президентом України. Особам, яким присвоюється один із трьох найвищих **Д. р.**, видається відп. грамота за підписом Президента України, що засвідчує їхній статус. Дип. працівник, якому присвоєно **Д. р.**, перебуває в ньому довічно й може бути позбавлений його лише за вироком суду, а також у разі припинення *громадянства України.*

В. М. Матвієнко

Дипломатичного представництва внутрішня охорона — система організації власної охорони *дипломатичного представництва,* що стало досить розповсюдженим явищем у сучас. дип. практиці. Активізація діяльності терористичних орг-цій, зокрема випадки захоплення *посольств* терористами, викрадення *дипломатів* із метою використання їх як заручників, вбивства останніх стали головними причинами створення багатьма д-вами **Д. п. в. о.** Звичайно в тій чи іншій формі посольська охорона існувала в минулому (насамперед для супроводу спец. місій, що відряджались однією д-вою до іншої). У США положення про внутр. охорону було затверджене Конгресом ще 1932, і з 1948 в амер. представництвах за кордоном несуть постійну охорону мор. піхотинці США. Наприкінці XX ст. позначилась тенденція до різкого посилення акредитуючими д-вами режиму безпеки в дип. представництвах, збільшення кількості співробітників внутр. охорони. Заг. керівництво співробітниками внутр. охорони здійснюють зазвичай офіцери безпеки дип. представництв, внутр. охорона здебільшого оснащена легкою вогнепальною зброєю.

Чинними міжнар.-прав. договірними нормами питання про орг-цію та статус **Д. п. в. о.** прямо не регулюється. Згідно з міжнар. звичаєм дип. представництва можуть організовувати внутр. життя на свій розсуд, за традиціями та звичаями своєї країни. Посиланням на цей привілей можна пояс-

нити й допустимість створення **Д. п. в. о.** за умови, що її орг-ція та діяльність пов'язуватимуться виключно із внутр. справами представництва. Широке розповсюдження практики орг-ції **Д. п. в. о.** майже не зустрічає заперечень з боку д-в перебування. Питання ввезення, збереження, носіння й використання внутр. охороною зброї д-ви перебування вирішують або застосуванням норми діючого законодавства, або шляхом видання спец. законів та інструкцій стосовно персоналу інозем. дип. представництв.

В. М. Матвієнко

Дипломатичного представництва персонал — працівники *дипломатичного представництва* чи *місії* будь-якої держави. За *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* вони поділяються, залежно від виконуваних функцій, на 3 категорії: дип., адмін.-техн. та обслуговуючий персонал. До **Д. п. п.** належать члени персоналу представництва, які мають *дипломатичні ранги*, перебувають на *дипломатичних посадах* представництва (зазвичай після глави дип. представництва за посадою слідують радник-посланник, радник, 1-й, 2-й, 3-й секретарі, *аташе*) і, як правило, є *громадянами* акредитуючої д-ви; вони мають дип. паспорти, які видаються МЗС своєї д-ви, а після *нотифікації* про прибуття до країни перебування їхні прізвища вносяться до публікованого дип. списку в цій країні. Протокольним відділом (управлінням) МЗС д-ви перебування проводиться акредитація членів дип. персоналу інозем. представництв та видача їм *дипломатичних карток*; усі члени **Д. п. п.** користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами* в повному обсязі та на рівних засадах. За Віденською конвенцією про дип. зносини 1961 глава дип. представництва та члени **Д. п. п.** відносяться до категорії *дипломатичних агентів* (ст. 1, п. (е)), які здійснюють безпосередні зносини з органами інозем. д-ви та з членами *дипломатичного корпусу*. До **Д. п. п.** відносяться й *військові аташе* та їхні помічники, а також аташе зі спец. питань (культури, науки, с. г-ва тощо), які зараховуються в штат представництва на відп. дип. посади. У дип. практиці України, у країнах, де діють її *торговельно-економічні місії*, їхні керівники та заступники керівників є членами **Д. п. п.** (за посадою: керівники торг.-екон. місій — радники-посланники або радники, заступники — перші секретарі дип. представництва), інші працівники — членами адмін.-техн. або обслуговуючого персоналу відп. дип. представництв.

До адмін.-техн. персоналу відносяться працівники представництва, які здійснюють адмін.-техн. обслуговування (завідувачі канцелярії, референти, перекладачі, шифрувальники, техн. секретарі-діловоди, стенографістки та інші працівники канцелярії, бухгалтери тощо); привілейований статус, яким вони користуються в д-ві перебування, дещо вужчий, ніж у *дипломатів*. До обслуговуючого персоналу представництва належать: водії, кур'єри, кухарі, садівники, двірники, ліфтери та ін. Цей персонал користується імунітетом стосовно дій, пов'язаних із виконанням його обов'язків, а тому в сучас. дип. практиці досить часто формується з громадян країни перебування. За Віденською конвенцією про дип. зносини 1961 співробітники представництва мають право утримувати «приватних домашніх працівників», які не є службовцями акредитуючої д-ви. Питання чисельності **Д. п. п.** вирішується за взаємною згодою сторін.

В. М. Матвієнко

Дипломатичної діяльності інформатизація — впровадження новітніх інформ. технологій у роботу різноманітних структур *відомств закордонних справ*. Більшість МЗС провідних країн світу вже створили або працюють у галузі інформатизації своїх структур. Починаючи з 1993, інформатизація роботи дип. служб світу набула масового характеру. Із 1996–97 в комп'ютерній мережі почало активно працювати Відділення ООН у Женеві. Замість дорогого та малоефективного розповсюдження документації ООН у друкованому вигляді інформація поширюється за допомогою *Глобальної інформаційної мережі*. У МЗС ФРН з 1997 став можливий обмін завізованими док-тами через комп'ютерну мережу, завдяки чому їх можна не друкувати взагалі; аналогічні можливості створено в *Державному департаменті США*. Новою тенденцією, яка найближчим часом застосовуватиметься в діяльності дип. місій за кордоном, є оформлення через глобальну інформ. мережу офіц. док-тів, напр., віз, паспортів тощо. Запровадження цієї новації означатиме переворот у діяльності конс. підрозділів відомств закорд. справ та закорд. місій. Швидкість і надійність є першочерговою вимогою до комунікаційних та інформ. систем у відомствах закорд. справ. Лише завдяки сучас. інформ. системам відомства закорд. справ можуть вчасно отримувати необхідну інформацію, щоб оперативно орієнтувати політ. керівництво країни, громадськість, промисловість щодо розвитку подій за кордоном, а також швидко й оперативно розповсюджувати інформацію про свою країну по всьому світу. МЗС України, починаючи із сер. 1990-х, плідно працює над проектами автоматизацій своєї діяльності: розроблена система автоматизації документообігу в рамках міністерства, створюються власні веб-сайти дип. та конс. місій, використовується мережа Інтернет для міжнар. комунікацій.

В. Ф. Коломієць

Дипломатів міжнародний захист — забезпечення за допомогою міжнар.-прав. засобів безпеки осіб, які користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Підставою для надання *дипломатам* міжнар. захисту є заг.-визнаний у *міжнародному праві* принцип недоторканності дип. представників і *посольств*. Питання **Д. м. з.** неодноразово опинялось у центрі уваги *Організації Об'єднаних Націй*. У кількох своїх резолюціях *Генеральна Асамблея ООН* закликала д-ви забезпечувати належний захист дипломатів. Звертався до цієї проблематики й *Міжнародний Суд ООН*. Основними міжнар.-прав. актами, які регулюють питання забезпечення **Д. м. з.**, є *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* та *Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973*. Ст. 29 Віденської конвенції 1961 містить заг. правило, згідно з яким д-ва перебування зобов'язана ставитись до дип. агента з належною повагою та вживати всіх належних заходів для запобігання будь-яким посяганням на його особу, свободу й гідність. Відповідно до ст. 1 Конвенції 1973 міжнар. захист поширюється на дипломата та членів сім'ї, які проживають із ним, у випадках, якщо проти нього, його свободи та гідності, його офіц. приміщень, трансп. засобів, було вчинено злочин. Конвенція акцентує увагу на тому, що злочини проти дипломатів мають «тяжкий характер». Відповідно до положень ст. 2–4 Конвенції д-ви мають не лише встановлювати свою юрисдикцію над усіма вчиненими проти дипломатів злочинами, але й вживати всіх практично здійсненних заходів для запобігання їх підготовці.

О. В. Задорожній

Дипломатія — офіц. діяльність *глав держав* та *глав урядів, відомств закордонних справ, дипломатичних представництв* та інших *органів зовнішніх зносин* з реалізації цілей і завдань *зовнішньої політики* держави, а також захисту прав та інтересів держави, її установ і громадян за кордоном. **Д.** є одним із найважливіших засобів здійснення зовн. політики д-ви. Якщо зовн. політика, як заг. курс д-ви в *міжнародних відносинах*, у низці випадків може здійснюватись військ., агресивними методами, то головне призначення й визначальна особливість **Д.** полягає в тому, щоб вирішувати спірні питання лише мирним шляхом, засобами переговорів і домовленостей. Класичним стало визначення **Д.**, що міститься в «Oxford English Dictionary» («Оксфордському словнику англійської мови»): «Дипломатія — це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів, метод, за допомогою якого ці відносини регулюються і ведуться послами та посланниками, робота чи мистецтво дипломата». Багатьма відомими дипломатами та науковцями **Д.** розглядається саме як наука міжнар. відносин та мистецтво ведення *переговорів міжнародних*, що передбачає переговорний процес, підписання міжнар. угод із метою запобігання чи врегулювання міжнар. конфліктів, пошуки компромісів та взаємоприйнятних рішень, вивчення основних тенденцій та перспектив розвитку як регіональних, так і глобальних міжнар. відносин із метою розширення та поглиблення міжнар. співробітництва тощо. Основними критеріальними ознаками **Д.** можна назвати: приналежність до сфери міжнар. відносин та зовн. політики д-ви; застосування механізму переговорів і домовленостей як основного інструмента облаштування мирними засобами міждерж. стосунків; наяв-

ність інституту держ. службовців — *дипломатів* (дип. працівників), які безпосередньо виконують обов'язки, передбачені статусом *дипломатичної служби* кожної д-ви.

Основними й найпоширенішими дип. методами є: офіц. та інші *візити дипломатичні* на вищому й високому рівнях, двосторонні та багатосторонні переговори, підготовка та укладення *договорів міжнародних* й інших дип. док-тів, дип. конгреси, конференції, наради і зустрічі, представництво д-ви за кордоном, участь у роботі міжнар. орг-цій та їхніх органів, *дипломатичне листування* та публікація дип. док-тів тощо. Керівництво дип. діяльністю д-ви здійснюється її главою та урядом, безпосереднє оперативне керівництво — відомством закорд. справ. Повсякденна дип. робота виконується зазвичай спеціально підготованими кадрами професіоналів — дипломатами, які для успішного вирішення покладених на них складних завдань повинні мати високий рівень заг. освіченості й культури, широкий політ. кругозір, здібність оцінювати будь-яку проблему крізь призму нац. інтересів. Д. як інструмент зовн. політики існувала ще в глибоку давнину та продовжує розвиватись, проте як визначення держ. діяльності у сфері зовн. зносин саме слово «дипломатія» було введено в практику спілкування в Зах. Європі з кінця XVII ст. Методи та прийоми Д. змінювались разом із змінами цілей та завдань зовн. політики д-в на різних етапах розвитку суспільства. Кожна істор. формація мала характерну для неї Д. Історія свідчить, що ще в XVI—XII ст. до н. е. досягли високого рівня дипломатія Стародавньої Індії, зі своїми методами превентивної Д., та Єгипту, де міжнар. дог-ри вже в XV ст. до н. е. укладались за правилами дип. мистецтва, близького до наших днів. Досить розвиненою була *Китаю традиційного дипломатія*, що першою в історії Д. звернулась до практики підписання міжнар. дог-рів про вирішення спірних питань й укладання угод про ненапад. Однак найбільший вплив на світову Д. мали *Греції Стародавньої дипломатія* та *Риму Стародавнього дипломатія*, а пізніше *Візантійська дипломатія*. Грец. Д. дала багато для розвитку наступної методології зовн. зносин, але вона відкрито використовувала підступність та обман, і ці традиції перейшли від греків до римлян. Рим. дипломатія вирізнялась використанням сили проти слабшого противника, розпалюванням суперечок між сусідами. Візантія взяла багато негативного з досвіду грец. та рим. дипломатії й передала у спадок Венеції та іншим італ. містам такі риси й методи, як витончене мистецтво інтриги, лукавство тощо, що фактично до Нового часу мало свій вплив на форми та методи Д. більшості країн. Існує думка, що тільки за часів найвищого розвитку французької школи дипломатії, а саме починаючи з Ф. Кальєра (кін. XVII — поч. XVIII), Д. поступово стала набувати більш моральних форм. Основу нової моделі Д. в Європі заклав *Вестфальський мир 1648*, а остаточне формування закріпили *Віденський конгрес 1814–15* та *Аахенський конгрес 1818*; утвердження принципу легітимізму призвело до посилення уваги щодо прав. основ міжнар. відносин та дип. служби. Рубежем у розвитку новітньої Д. вважаються *Перша світова війна* та події, що відбулись у ході й після неї: проголошення *«Чотирнадцяти пунктів» Вільсона* — т. зв. «відкритої дипломатії»; відмова Рад. Росії від кабальних дог-рів і «таємної дипломатії». Саме після Першої, а згодом *Другої світової воєн* з'явились умови для створення перших універсальних міжнар. орг-цій, метою яких було запобігання війнам (*Ліга Націй* та *Організація Об'єднаних Націй*); для більшої відкритості Д. й активнішого залучення д-в до взаємовигідного міжнар. співробітництва. Із прийняттям низки міжнар.-прав. актів (*Статут ООН, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961, Віденська конвенція про консульські зносини 1963* та ін.), що регулюють дип. та конс. зносини, *дипломатію багатосторонню*, світова дипломатія отримала остаточно сформований цивілізаційний інструментарій. Великою мірою вплинули на стиль світової Д. сучас. глобальні зміни. Широкого розповсюдження набули засоби зв'язку й інформації, що змусило дипломатів діяти більш оперативно й активно в напрямку розширення своїх джерел інформації. Суттєво змінилася роль громадськості в політиці, що сучас. Д. вимушена обов'язково враховувати. Особлива увага звертається на превентивну Д. Необхідність для Д. упереджати події вже стала аксіомою: загасити конфлікт у зародку набагато легше, ніж ліквідовувати ускладнення, що виникають, особливо якщо вони набувають характеру військ. протистояння та призводять до людських жертв.

Складним і водночас унікальним є істор. досвід укр. дипломатії: фактично в усі часи їй доводилось зосереджувати свої зусилля не на розбудові, а на захисті укр. державності, відстоюванні права на власну д-ву й зовн. політику. Незалежна Україна вибирає прагматичну, а головне — реалістичну Д., здатну знайти єдино вірний шлях у сучас. світі. Д. сучас. типу — це чітко структурована система, здатна оперативно реагувати на зміни у світі. А тому вона має жорстко відстоювати інтереси д-ви в політ. та безпековій сферах, підтримувати інтереси вітчизняного бізнесу на зовн. ринках, працювати на захист інтересів своїх громадян за кордоном. Ключовим завданням укр. Д. на найближчу перспективу є подальше ствердження України як європ. д-ви, орієнтованої на майбутнє членство в *Європейському Союзі*.

Літ.: История дипломатии. Т. 1. — М., 1959; Ковалев А. Азбука дипломатии. — М.,1993; Никольсон Г. Дипломатия. — К., 1999; Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика. — М., 2000; Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К., 1998; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. — К., 2001; Ревякин А. В. История международных отношений в новое время. — М., 2004.

В. М. Матвієнко

Дипломатія багатостороння — дип. діяльність за участю представників кількох *держав*, яка пов'язана з роботою міжурядових *організацій міжнародних* та *конференцій міжнародних*, проведенням *переговорів міжнародних, консультацій міжнародних* та ін. Форуми **Д. б.** є тим місцем, де головні принципи *міжнародних відносин* знаходять своє підтвердження та оформлюються в юрид. норму. Головною метою **Д. б.** є безпосереднє або опосередковане встановлення співробітництва між д-вами, вирішення міжнар. проблем мирним шляхом. Розвиток **Д. б.** зумовлений багатоплановими факторами — політичними, економічними, соціальними, ідейними та ін. **Д. б.** відрізняється від дипломатії двосторонньої низкою особливостей: вона може діяти шляхом громад. обговорень, у формі неофіц. зустрічей та обміну думками; робота її форумів, як правило, регулюється встановленою процедурою, а рішення, що приймаються ними, оформлюються у вигляді резолюцій, декларацій, заключних актів, конвенцій, протоколів та ін. На відміну від двосторонньої *дипломатії*, ідентичні проблеми, що обговорюються на багатосторонніх форумах, вимагають з боку учасників якісно інших підходів, які відрізняються ширшим охопленням міжнародної проблематики. Збільшується обсяг діяльності посольств по багатостороннім напрямкам.

Історично до принципів **Д. б.** віднесено сакральний принцип, що поєднує людей однієї віри; принцип підтримання рівноваги заради забезпечення миру та плідного співробітництва; принцип балансу сил, спрямований проти домінування якоїсь однієї держави. Вирізняють два типи **Д. б.** — дипломатія резолюцій та конференцій та дипломатія переговорів. Видами **Д. б.** є дипломатія конференційна, дипломатія превентивна, *дипломатія паритетна* та ін. Формами **Д. б.** є переговори багатосторонні, зустрічі багатосторонні, міжнародні конференції, конгреси міжнародні, *конференції послів* тощо. Особливою формою **Д. б.** є зустрічі в верхах (*саміти*) керівників більш ніж двох держав, які стали традиційними, починаючи з 1990-х. У XX ст. вищою формою **Д. б.** стали міжнар. орг-ції (універсальні, регіональні, субрегіональні), які створені д-вами на основі багатосторонніх дог-рів та згідно з нормами *міжнародного права*. Значення **Д. б.** зросло після *Другої світової війни* в результаті утворення *Організації Об'єднаних Націй*, її спеціалізованих установ, регіональних орг-цій та міжурядових інститутів. Черговий етап розвитку **Д. б.** позначений виникненням міжнар. об'єднань інтеграційного характеру. Її поширення пов'язане з інтенсифікацією міждерж. спілкування та збільшенням самої кількості д-в (на 2013 майже в два з половиною рази, порівняно з 1945) унаслідок процесів *деколонізації, СРСР розпаду*, Чехословаччини та Югославії. Важливі політ. та соц.-екон. зрушення, що відбулись у світі наприкінці XX ст., значною мірою зумовлені наук.-техн. прогресом, який сприяв розвиткові **Д. б.** через поєднання зусиль усіх д-ав для вирішення глобальних проблем. Особливого значення вона набуває за умов екон. *глобалізації* та інтеграції між-

народної, регіоналізації та фрагментації багатьох д-в. Зростає вплив на **Д. б.** з боку світової громад. думки та ЗМІ. **Д. б.** та багатосторонні переговори спричиняють виникнення нових моментів і водночас труднощів у дипломатичній практиці. Так, збільшення кількості сторін при обговоренні проблеми призводить до ускладнення загальної структури інтересів, утворення коаліцій та появи держав-лідерів на переговорних форумах. Крім того, на багатосторонніх переговорах виникає велика кількість організаційних, процедурних та технічних проблем: необхідність узгодження порядку денного, місця проведення; розробки та прийняття рішень; головування на форумах; розміщення делегацій та ін. Все це в свою чергу сприяє бюрократизації переговорних процесів. Україна є активним учасником **Д. б.** Її діяльність спрямована на розвиток мирного співробітництва й участь у сучас. інтеграційних процесах.

Н. Л. Яковенко

Дипломатія «без краваток» — зустрічі неформального характеру представників іноземних *держав* на високому рівні. Під цим висловом, перш за все, розуміється вільне від норм офіційного протоколу спілкування, що дозволяє зробити зустріч більш дружньою, створити невимушену, розкуту атмосферу. Вихід на неформальний рівень відносин можливий, якщо вищі керівники добре знають один одного. Зустрічі «без краваток» практикуються, як правило, *великими державами*. Зокрема, такий формат спілкування лідерів держав відбувається в рамках зустрічей *«великої вісімки»*, самітів Азійсько-Тихоокеанського регіону. Зустрічі «без краваток» увійшли в практику контактів на вищому рівні президентів України. Існує думка, що такі зустрічі сприяють кращому порозумінню сторін, створюючи відверту, довірчу атмосферу. Але водночас деякі іноземні політологи й дипломати, наприклад З. *Бжезінський* та Ф. Сутирін, розглядають дипломатію «без краваток» як спрощене розуміння суті відносин між *главами держав*, що не сприяє розв'язанню складних проблем *міждержавних відносин*, а, навпаки, створює хибне уявлення і приховує справжню сутність проблем.

Т. І. Шинкаренко

Дипломатія Війська Запорозького (Української козацької держави сер. XVII—XVIII ст.). Переможні битви українства проти Речі Посполитої 1648 змусили навколишній світ уже тоді визнати Військо Запорозьке на міжнар. рівні, що офіційно засвідчили не лише участь кримськотатарської орди в поході до Вісли, але й укладення *Османською імперією* з Б. *Хмельницьким* першого відомого науці дог-ру між сторонами (див.: *Українсько-турецька угода про вільне мореплавство 1648*). Підписання цього док-та мало надзвичайно велике значення для зміцнення міжнар. авторитету укр. козацтва, адже вперше у своїй історії воно визнавалось як рівноправний партнер могутньої сусідньої д-ви, із правом відкривати в столиці Османської імп. постійне представництво. Водночас це спричинилося до того, що процес створення рівноправних відносин із козацькою д-вою почав швидко поширюватись. Зрештою, кандидати на польський королівський трон намагались восени 1648 заручитись підтримкою укр. гетьмана. А 16.03.1649 в Україну вирушило перше офіц. посольство Московської держави; після переговорів між Г. *Унковським*, послом *Олексія Михайловича*, і козацькою старшиною до Москви було відряджено чигиринського полковника Ф. *Вешняка*, який мав продовжити дип. контакти з півн. сусідом. Тоді ж прибув із Варшави посол польського короля Я. Смяровський, який повідомив про згоду піти на поступки в переговорах із козацтвом. Зрештою, укладенням *Зборівського договору 1649* гетьман Б. Хмельницький добився міжнар. визнання козацької державності також з боку Речі Посполитої. У ході Визвольної війни укр. народу сер. XVII ст. йому вдалось налагодити міждерж. зв'язки також із Великим князівством Литовським, Молдовським князівством, Валахією, Трансільванією, Австрією, Бранденбургом і навіть далекою Швецією.

Але одним із найважливіших дип. кроків укр. гетьмана було втягнення у війну з Річчю Посполитою Московської держави, чого він добивався вже з 1648, і, крім того, отримання від останньої гарантій, що вона воюватиме з Варшавою доти, доки укр. землі не будуть повністю визволені від інозем. поневолення. Щоправда, прийом моск. послів у зв'язку з цим на *Переяславській раді 1654* не

увінчався підписанням очікуваного дог-ру. Перш ніж присягати цареві, Б. Хмельницький і старшина зажадали від моск. посла В. *Бутурліна* гарантій, що Олексій Михайлович не віддасть України полякам, не добиватиметься скорочення козацьких збройних сил, не порушуватиме кордонів та управлінських структур Гетьманщини, тобто не обмежуватиме її суверенних прав. Коли ж моск. посол відмовився дати такі гарантії, посилаючись на те, що його самодержець ніколи подібних присяг своїм підданим не складає, для цього досить його високого слова, — сталось непередбачене: гетьман залишив представників Москви в церкві, а сам кілька годин відбував нараду зі старшинами. Сталося це тому, що, як писав академік А. Кримський, козацькій старшині «Україна уявлялася як самостійна держава, але в злуці з однією із сусідніх держав». Тому ген. старшина Війська Запорозького відправила до Москви власний проект угоди, що увійшов у історію як «Статті Богдана Хмельницького», що складались із 23 пунктів (див.: *Переяславсько-Московська угода 1654*). Коли ж Березневими статтями 1654 моск. цар порушив дане ним через Бутурліна слово, заборонивши, зокрема, Війську Запорозькому мати дип. стосунки з Туреччиною, Кримом і Польщею, козацька старшина змушена була розвинути активну дип. діяльність для забезпечення міжнар. прав власного народу, здійснюючи, по суті, самостійну політику. Особливо цей процес посилився після підписання *Віленського перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою, коли на вимогу поляків моск. делегація погодилась не допустити козацьких послів на переговори, де вирішувалась доля України. Після того, як посли, які повернулися з Вільно, розповіли, що «погибло тепер Запорозьке військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди прихилити голову. Москва хоче віддати Україну назад ляхам — козацьких послів не допустили до посольського табору, як псів не пускають до церкви», Б. Хмельницький заявив: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від православного царя! Підемо туди, куди нам Всевишній вкаже, — не тільки під християнського царя, а й під бусурманського». Від його імені полковник П. *Тетеря* на поч. 1657 навіть заявив у Москві, що «он, гетман, Виленской комиссии не принял и был о том сумнителен, не для тово, чтобы покою не хотеть, а вести войну... а для тово, что поляки на съезде хотели делать оманою». Відтоді укр. гетьман, не пориваючи з Московською державою, не платив їй ніяких податків, війська утримував понад 60 тис. чол., незважаючи на протести Олексія Михайловича, вів переговори зі Швецією, Трансільванією, Туреччиною, Польщею. Не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, гетьман намагався розширити кордони своєї д-ви, прилучаючи до неї істор. укр. землі. Про такі наміри він виразно заявив моск. послу Кікіну влітку 1656: «Від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон». Аналогічну позицію козацька старшина обстоювала і під час укладання *українсько-шведського договору 1657*. Так, ген. писар І. *Виговський* заявив шведському послові Г. Веллінгу, що козацька старшина не збирається «вступати ні в які трактати, доки королівська величність [Карл X] не признає за нами права на всю Стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує — по Віслу». Щоправда, наприкінці життя Б. Хмельницькому довелось воювати з кримською ордою, оскільки після Переяславсько-Московської угоди 1654 татари відмовилися від союзу з Військом Запорозьким. І. Виговський, ставши гетьманом, різко змінив вектор зовн. політики Української козацької держави, впритул зайнявшись відродженням відносин із Бахчисараєм. Засвідчуючи готовність до мирного співжиття з татарами в листі до ханського візира Шефер-гази від 10.09.1657, він наголошував, що «впрям ведаем, что ваша милость, наши милостивые паны, время воинское на нас на зиму отложили; однакож мы, к доброй приводя, живучи поблизу в соседстве, того бы есмя не желали... мы все заказали есмя, чтоб никакая чайка на море не пошла».

І. Виговський спочатку не збирався поривати з Москвою, намагаючись знайти підтримку в царя з перших кроків свого гетьманування, він 11.09.1657 навіть звернувся до жителів Бихова з проханням, аби вони присягнули на вірність Москві. У цей час гетьман головну увагу звернув на Стокгольм, забезпечивши підписання союзного укр.-шведського договору. Але вже з першого

моск. посольства І. Виговський переконався, що Олексій Михайлович не збирається визнавати його гетьманом — А. *Матвєєв* привіз царську грамоту І. Виговському, в якій той іменувався писарем, і моск. посол під час переговорів уперто так іменував гетьмана. Царський уряд хотів обмежити козацький реєстр 40 тис. чол., вислати своїх воєвод із ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук. Крім того, ставилось питання про передачу царським властям Бихова. Коли про цей моск. проект довідались в Україні, піднялась широка хвиля протестів й обурення серед козацтва; коли на спеціально скликаній козацькій раді 11.10.1657 у Корсуні І. Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозицій Москви та заявив при цьому про своє небажання «бути в неволі», йому було повернуто гетьманські регалії й обіцяно одностайну підтримку всього війська в б-бі за давні права й вольності України. У маніфесті до європ. д-в гетьман чітко вказував на те, що «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім відверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміччю для своєї свободи».

Найоптимальнішим кроком для збереження власної державності дипломати Війська Запорозького обрали, довірившись обіцянкам Варшави, укладення рівноправного союзу трьох князівств — Польського, Литовського та Руського, що було оформлено *Гадяцьким договором 1658*. За допомогою кримських татар І. Виговський розгромив заколотників і величезну моск. армію під Конотопом 28–29.06.1659, але підбурені царськими воєводами запорожці на чолі з І. Сірком кинулись палити Крим, унаслідок чого татари не тільки покинули Військо Запорозьке, а й спустошили в помсту Полтавщину. Вмілі закулісні режисери спрямували народний гнів на І. Виговського, із чого скористались прихильники Москви, які під проводом Цюцюри знищили залогу Виговського в Ніжині; подібне сталось і в інших містах. Демагогічна й розкладницька політика воєвод Олексія Михайловича в середовищі старшини й духовенства вже витворила партію моск. орієнтації, яка підпорядковувалася самозваному гетьманові І. *Безпалому*. Здобувши перемогу на Лівобережжі та поставивши всюди моск. залоги, кн. О. Трубецькой міг уже сміливо взятися до орг-ції виборів нового укр. гетьмана, якого одразу ж необхідно було зв'язати новою присягою. У таємному наказі князю доручалось: коли полковники та все поспільство заявлять, що не хочуть більше І. Виговського, а бажають обрати нового гетьмана, О. Трубецькой повинен вибори дозволити й виголосити промову, після чого лишень віддати гетьманові булаву. Потім новообраний гетьман має скласти присягу цареві, а коли б почав відмовлятись, посилаючись на те, що вже складав присягу за Б. Хмельницького й І. Виговського, то пояснити, що в той час він «был в рядовых под властью, а ныне все войско Запорожское вручено под его регимент и ему ныне, будучи в наивышшем уряде, царскому величеству на верное подданство вера по святой непорочной евангелской заповеди надобно учинити вновь без отговоров».

Як видно зі статейного списку О. Трубецького, він успішно виконав царський наказ: щойно одержавши повідомлення, що правобережні полки обрали на гетьмана Ю. *Хмельницького*, негайно зав'язав зносини з ним, закликаючи прибути до Переяслава. Але молодий Хмельницький натомість вислав до О. Трубецького посольство на чолі з чигиринським полковником П. *Дорошенком*, яке привезло свої статті (див.: *Жердівські статті 1659*) та запропонувало царському послові їхати до Терехтемирова. Зрештою молодий гетьман погодився приїхати на зустріч із царськими воєводами, які від нього в Переяславі добились повторної присяги, але вже на обмежених правах (див.: *Переяславські статті 1659*). Коли укр. делегація повернулась до Чигирина, то старшини, що не були з молодим гетьманом на новій Переяславській раді, ознайомившись із привезеними статтями, почали висловлювати занепокоєння їхнім змістом. Зрештою, і ті полковники, що їздили до Переяслава, при уважному повторному перегляді договору теж побачили, що він не співпадає з оригінальними Березневими статтями 1654. Після довгих і гарячих суперечок старшина вирішила вислати посольство до царя та просити його відновити їхні права та зняти всі обмеження, однак, за винятком незначних поступок, у Москві відмовились переглядати вирваний під примусом у Війська Запорозького договір. Це справило тяжке враження на українське військо й послужило однією з головних причин до повного розриву з Москвою, що ознаменувався підписанням *Слободищенського трактату 1660* про союз із Польщею. Це спонукало моск. владу шукати інші варіанти підкорення України, зокрема піти на шлях її розколу. Обраний за підтримки Москви на стихійній Чорній раді 17–18.06.1663 під Ніжином гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецький* погодився, по суті, на всі пункти, які йому продиктували дяки *Посольського приказу* сусідньої д-ви (див.: *Московські статті 1665*). На Чорній раді під Ніжином руками самих українців, зокрема запорожців, Козацьку Україну розкололи на дві Гетьманщини. Лівобережжя з цього часу фактично потрапило в залежність від Москви, яка повсюдно посилила свій вплив. За допомогою запорожців під владу царя потрапили й окремі правобережні міста. Зокрема, про це кошовий І. Сірко доповідав як «нижайший раб и верной подданой» в листі до Олексія Михайловича 13.03.1664: «В той же, великий государь царь, грамоте написано, чтоб я над изменниками Черкасы (правобережними козаками, що не присягали московському царю. — *Авт.*) расправу учинил; и я с войском Запорожским, оборотясь из-под Тягина, города Турецкого, пришол под городы Черкаские... чрез нас, Ивана Сирка, к вашему царскому величеству привращена есть вся Малая Росия, над Богом и за Богом будучие городы, а именно Бряславской полк, Кальницкой, Могилев, Рашков, Уманской повет, до самого ж Днепра от Днестра...» Потрапивши в повну залежність від Москви, І. Сірко не тільки здобував для неї укр. міста, але й просив царя, щоб той присилав своїх ратників «для их обороны». Щоправда, його наступники — Д. *Многогрішний* та І. *Самойлович* — пробували хоча б інколи протестувати проти посилення моск. *експансії* на укр. землі, зокрема, висловлюючи невдоволення підписанням *Андрусівського перемир'я 1667*, що без участі представників України ділив її землі по Дніпру між Польщею та Московською державою. Подавали іноді голоси протесту й січовики, коли Москва вже наблизилась до їхніх володінь. Але розбрат, якого цар добився на той час у середовищі укр. козацтва, вже за інерцією працював проти консолідації всього суспільства. У важких умовах Руїни, що охопила укр. землі після смерті Б. Хмельницького, тільки П. Дорошенко намагався добитись їхньої соборності. Весь свій дип. талант він узявся використати насамперед для зміцнення своєї влади на Правобережжі, а далі зробив спробу прихилити до себе й Лівобережжя. Андрусівське перемир'я та втручання царя у справи Лівобережної України змусили П. Дорошенка шукати опори не тільки в татарській, а й у тур. допомозі, аби звільнитись від Польщі й відібрати лівий берег від Москви (див.: *Українсько-турецький союзний договір 1669*). Однак, спираючись тільки на сили й засоби зруйнованої та знелюдненої Правобережної України й таких непевних союзників, як татари, П. Дорошенко не зміг знайти виходу з трагічного трикутника Польща — Москва — Туреччина. Зрозумівши, що допомога Османської імп., яка вийшла з політ. союзу з Україною через відсутність підтримки козаків на слизькому політ. ґрунті України, П. Дорошенко 19.09.1676 піддався Москві, що відповідало тоді розумінню й настроям багатьох українців (див.: *Переяславські статті 1674 між правобережними полками й князем Г. Ромодановським*). Зміни в політиці щодо Москви відбулись лише з 1692, коли Запорозька Січ уклала угоди з кримським ханом, що передбачали своїм головним завданням «отобрание от Московской власти Малороссийской Украины». Справу утвердження незалежної України за допомогою зацікавлених у послабленні Московського царства д-в намагався продовжити І. *Мазепа*. Шляхом таємних комбінацій зі шведським королем Карлом XII та польським С. Лещинським йому вдалось заручитись їхньою підтримкою, що в ході *Північної війни 1700–21* давало Україні шанс уникнути політ. залежності від моск. царя (див.: *Українсько-шведський союз 1708*). Усвідомивши надзвичайно важливе значення такого кроку для долі рідного народу, до цієї політ. акції підключилися й учорашні противники Мазепи — запорожці на чолі зі своїм кошовим отаманом К. Гордієнком. Проте знову проти укр.

інтересів спрацювала роз'єднаність укр. суспільства, що не дало тоді змоги вирватись з-під моск. панування. Водночас поразка під Полтавою 1709 не ліквідувала дип. зносин укр. козацтва з навколишнім світом. Перебравши після смерті І. Мазепи гетьманську булаву, П. *Орлик,* витворивши першу європ. Конституцію, зумів нав'язати контакти з багатьма країнами. Насамперед йому вдалось організувати союз із кримським ханом і спільний похід в Україну, який мав завершитись її визволенням від моск. поневолення (див. *Українсько-кримський союзний договір 1711*). Загальновідомо, що цей план через недотримання умов з боку татарських вояків, які повели себе як грабіжники, зазнав невдачі. Проте П. Орлик і його прибічники продовжували представляти укр. козацтво перед світом, намагаючись звернути увагу європ. монархів, різних міжнар. форумів на важке становище, у якому опинилась Україна, і підтримати її у відстоюванні суверенних прав. Після смерті емігрантів мазепинської хвилі ця активність припинилась. Спроби останнього гетьмана України *К. Розумовського* нав'язати міжнар. відносини успіху не мали, як не могла вже бути справжнім суб'єктом міждерж. зв'язків і сама Гетьманщина.

Літ.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Сергійчук В. Переяславська рада — трагедія України і програш Європи. — К., 2003; Чухліб Т. Дипломатія Української козацької держави // Політика і час. — 2003. — №3, 4.

В. І. Сергійчук

Дипломатія віртуальна в найширшому розумінні означає таку форму *дипломатії,* яка асоціюється з появою глобальних інформ.-комунікаційних мереж. У вузькому смислі **Д. в.** охоплює прийняття рішень, координацію, комунікацію та практику закорд. справ, що здійснюються за допомогою інформ. і комунікаційних технологій. Термін «дипломатія віртуальна» введений в обіг у США в сер. 1990-х і пов'язаний із впровадженням концепту «м'якої влади» (запропонованого Дж. С. Наєм-молодшим) — для розвитку та втілення концепції нової дипломатії США. Йдеться, насамперед, про методи, технології та інструментарій глибокого «м'якого ідеологічного впливу» на світову громадськість, на розбудову та «вбудову» в її масову свідомість системи амер. базових ідеалів і цінностей. **Д. в.** означає також перебудову діяльності *посольств,* консульств і місій та якісно нову підготовку *дипломатів,* які мають володіти різноманітними масовокомунікаційними навичками й інноваційними інформ.-комунікаційними інструментами. Інформ. рев-ція, яка лежить в основі *глобалізації,* швидко й фундаментально змінює світ, і володіння навичками **Д. в.** стає важливим компонентом сучас. дипломатії, яка трансформується відповідно до змін у дип. середовищі та структурі закорд. справ. Виділяються підходи до дипломатії та стратегії для *міжнародних відносин* інформ. ери, які вбирають у себе окреслення ідей, цінностей, норм, законів та етики через вплив. **Д. в.** можуть користуватись як державні, так і недержавні *актори міжнародні.* Це не означає, що концепція «твердої влади» зникає з порядку денного, вона лише суттєво доповнюється різноманітними стратегіями, пов'язаними з концепцією «м'якої влади».

О. В. Зернецька

Дипломатія Галицько-Волинської Русі. Відповідно до свого геополіт. становища й особливостей політ. життя Давньоруської д-ви Галицько-Волинська Русь була своєрідним містком, що з'єднував схід.-слов. світ із країнами Заходу й Півдня. Уже на початку складення територій Галицької й Волинської земель (2-га пол. XI — поч. XII ст.) їхні князі виявились втягненими в стосунки з традиційними дип. партнерами Київської Русі: Візантією, Угорщиною, Польщею, Болгарією. Давньоруські літописи, візантійські істор. твори й зах.-європ. хроніки скупо розповідають про дипломатію перших відомих нам із джерел західноруських князів — Ростиславичів. Особливо активну зовн. політику проводив Василько Ростиславич, князь Теребовля, який у 1090-х успішно воював із Польщею та мав намір заволодіти нею, претендував на частину Болгарії, використовував для цього кочові племена печенігів, берендеїв, торків. Його старший брат Володар, князь перемишльський, був дип. партнером і союзником Візантії,

1104 видав свою доньку Ірину за сина імп. Олексія І Ісаака. Володар і Василько спирались на союзи із зах. сусідами в протистоянні київ. кн. *Володимиру Мономаху.* 1123 вони разом з угорськими, польськими й чеськими загонами допомагали претендентові на київ. престол Ярославу Святополчичу здобувати м. Володимир із тим, щоб після цього рушити на Київ. Успіху вони не досягли. Зовн. політика Галицько-Волинської Русі більшої частини XII—XIII ст. значною мірою відрізнялась від дип. зв'язків попереднього часу з Візантією, країнами Зах. і Центр. Європи. Відійшли в минуле великі війни, масштабні мор. й суход. походи русів на Царгород, важливі міждерж. угоди, обміни повноважними *посольствами.* Удільна (феодальна) роздробленість, яка в сер. XII ст. розколола Русь на півтора десятка великою мірою авт. земель і князівств, стала гол. причиною того, що дип. стосунки між Галицько-Волинською Руссю, Візантією та країнами Заходу здрібнювались, зводились до локальних і нерегулярних контактів поміж галицькими і волинськими князями та государями тих чи інших д-в, переносились переважно до церковної сфери. Щоправда, Галицьке князівство, яке утворилось на поч. 1140-х і швидко висунулось у перший ряд давньоруських держ. утворень, від самого початку свого існування намагалось вести незалежну політику щодо Візантії та водночас спиратись на неї в суперництві з іншими руськими князівствами, насамперед Волинським. Перший галицький князь *Володимирко (Володимир) Володаревич* доклав багато зусиль для того, щоб залишитись суверенним володарем і по відношенню до Києва, спираючись при тому на Візантію та Польщу.

У 1160-і його син *Ярослав Осмомисл,* що доти був вірний угоді батька з Візантійською імп., та й сам, мабуть, підписав із нею дружній договір бл. 1162, незабаром по тому уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною, а 1164 підтримав суперника імп. Мануїла І — Андроніка Комніна, надавши останньому політ. притулок. Імператорові довелось піти на замирення із суперником і відновити договірні стосунки з галицьким князем. Київ. літопис XII ст. розповідає про обмін посольствами між Константинополем і Галичем. Після цього Мануїл І зумів розладнати русько-угорський альянс. Т. ч., наприкінці XII ст. пожвавились стосунки Галицько-Волинської Русі з Візантією. 1197 чи 1198 волинський кн. *Роман Мстиславич* відгукнувся на прохання візантійського патріарха про допомогу, розбив і відігнав половців від Константинополя. У 1140-х тісними були зв'язки між Галицько-Волинською Руссю й Угорщиною, що втручалась у внутр. суперництво в краї, допомагаючи то галицькому, то волинському князеві. Однак близькі стосунки з Угорщиною не заважали дип. контактам обох государів із Польщею. Волинське князівство в 1130–40-х схилялось до тривалого союзу з Польщею, свідоцтвом чого може бути *династичний шлюб* 1136 між краківським кн. Болеславом IV і небогою волинського кн. Ізяслава Мстиславича; далі подібні русько-польські династичні шлюби відбувались неодноразово.

1199 Роман Мстиславич об'єднав Галичину з Волинню, утворивши сильне Галицько-Волинське князівство. 1204 чи 1205 він уклав потрійний союзний договір із польським кн. Лешеком й угорським королем Андрієм. Та після загибелі Романа в польському поході (червень 1205) створена ним д-ва розпалась, на 40 років поринувши у вир удільної роздробленості. У Галицько-Волинській Русі порядкували бояри, а спадкоємці Романа — *Данило Галицький* і *Василько Романович* правили на клаптику Волині. Угорський король і польський князь підступно порушили умови угоди з Романом і намагались загарбати його князівство, уклавши 1214 у Спіші договір про розділення між ними Галицько-Волинської Русі. Король добився від папи проголошення його сина Коломана галицьким королем, однак народ не визнав того й повстав проти нього 1215. Досягши повноліття (1219), Данило Романович розпочав б-бу за відновлення батьківського князівства. Він виявив себе видатним полководцем і *дипломатом,* вступаючи в угоди то з тодішнім галицьким князем Мстиславом Удатним, то з Польщею, то з Угорщиною, то з Литвою. Суто дип. засобами 1219–20 Данило Романович зумів роз'єднати союз Угорщини з Польщею, що послабило їхній тиск на Волинь. У наступні роки він обмежив польську *агресію,* залучивши в союзники Литву. У 1230–40-ві Данило мав союзником мазовецького

князя Конрада, якому він сприяв у змаганнях за краківський, головний тоді в Польщі, престол. На кінець 1230-х Романовичі зуміли відновити свою владу над Волинською землею. По смерті галицького князя Мстислава (1228), що необачно перед тим передав Галицьке князівство своєму зятеві, угорському королевичу Андрію, Данило розпочав б-бу за повернення галицької спадщини Романа. Він діяв у важкій для нього міжнар. обстановці: у Галичі сидів із залогою угорський королевич, у краї порядкували бояри, які підшукували суперників Данилові серед руських удільних князів, протиставляючи йому спочатку белзького князя Олександра, а далі чернігівського княжича Ростислава Михайловича. При тому у внутр. справи Галицько-Волинської Русі постійно втручались Польща (краківський престол) та Угорщина. Напередодні монголо-татарської навали на Русь (1238) Данило вигнав із Галича й угрів, і Ростислава та об'єднав Галичину з Волинню. Однак вторгнення орд Батия, винищення населення, зокрема бояр і рицарства, руйнування міст і сіл послабили князівську владу. На горизонті політ. життя знову з'явився Ростислав Михайлович (1241). Напруживши всі сили, виявивши воєнний і дип. таланти, Данило роз'єднав ворожі сили, здолав у битві під Ярославом (1245) приведені Ростиславом угорське та польське війська й остаточно став великим князем галицько-волинським. По тому Угорщина запропонувала йому мирну угоду, а польські князі зробились його союзниками. У наступні роки Данило Романович втручався в польські справи, впливав на заміщення краківського престолу, заволодів на час Люблінською землею. Із ним рахувались можновладці багатьох європ. країн.

1252–53 Данило брав участь у європ. змаганнях за австр. спадщину — корону Австрії, що по смерті герцога Фрідріха зробилась предметом б-би між *Священною Римською імперією*, Угорщиною, Чехією та Галицько-Волинською Руссю. Перебування його сина Романа на австр. престолі виявилось короткочасним, але піднесло європ. авторитет д-ви Романовичів. Те ж саме можна сказати й про *галицько-папські переговори сер. XIII ст.*, що завершились наприкінці 1253 коронацією Данила Романовича папським легатом у Дорогичині. Вдало поєднуючи воєнну силу з дипломатією (зокрема, союз із володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем), Данило успішно боровся проти татар, постійно перемагаючи орду Куремси 1252–58. По смерті Данила Романовича створена ним д-ва з часом розпалась, спадкоємці почали змагатись між собою, що послабило міць Галицько-Волинської Русі й призвело до занепаду її дипломатії.

Літ.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968; Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X — середина XIV ст.) // Пам'ять століть. — 2002. — №4; Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002.

М. Ф. Котляр

Дипломатія громадська — сучас. форма міжнар. діяльності неурядових інституцій (екологічної, правозахисної, наукової, масмедійної, культ.-освітньої, гуманітарної спрямованості), які включаються в *міжнародні відносини* як неофіц. суб'єкти впливу на політику урядових та неурядових структур зарубіжних країн. У *міжнародних відносин теорії* поняття «дипломатія громадська» містить деякі внутр. протиріччя: а) недерж. інституції та фізич. особи не володіють зовн. *суверенітетом* держ. влади й теоретично не можуть вважатись носіями зовн.-політ. ініціативи, тобто *дипломатичними місіями*; діяльність таких *акторів міжнародних* розглядається як додаткова (субсидіарно-консультативна), а не офіц.-легітимна дип. активність; б) Д. г. скеровується відп. держ. установами, відповідальними за офіц. представництво д-ви в міжнар. відносинах і є похідною від зовн.-політ. урядових програм.

Ю. В. Романенко

Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі. 14–21.11.1920 Державний Центр (ДЦ) УНР (голова Директорії *С. Петлюра*, 65 депутатів Трудового Конгресу народу України, 14 членів Ради Народних Міністрів УНР, 1680 урядовців та більше 15 тис. козаків і старшин Армії УНР) змушений був під ударами Червоної армії залишити нац. територію й відступити до Польщі, маючи всі ознаки легітимності як із погляду *міжнародного права*, так і згідно із «Законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «Законом про Державну Народну Раду УНР» від 12.11.1920. Залежно від місця перебування, структури й зовн.-політ. стратегії *Державного Центру УНР на еміграції*, його *дипломатію* можна поділити на 3 періоди: 1) 1921–23 («Тарнівський період»); 2) 1924–40 («Варшавсько-Паризький період»); 3) 1948–92. Під час першого періоду ДЦ УНР (до 14.01.1922 його МЗС продовжував очолювати *А. Ніковський*, потім — *І. Токаржевський-Карашевич*, зовн.-політ. питаннями опікувався безпосередньо голова Ради Народних Міністрів *А. Лівицький*) жив надіями на швидке повернення на Батьківщину, розраховуючи на орг-цію заг.-народного антибільшовицького повстання всередині України. Його дип. діяльність була спрямована на здобуття міжнар. визнання УНР і пошуки зовн. допомоги для продовження б-би за незалежність України. Із цією метою уряд УНР утримував дип. місії й представництва в Австрії (*Г. Сидоренко*), Бельгії та Нідерландах (*А. Яковлів*), Великій Британії (*Я. Олесницький*), Італії (*В. Мазуренко*), Німеччині (*Р. Смаль-Стоцький*), Польщі (*Л. Михайлов*), Румунії (*К. Мацієвич*), Туреччині (*В. Мурський*), Франції (*О. Шульгин*), Чехословаччині (*М. Славинський*) і Швейцарії (*М. Василько*). Після офіц. визнання УНР Аргентиною 5.02.1921 повіреним у справах до Буенос-Айреса 31.03.1921 було призначено *М. Шумицького*. З огляду на зусилля Франції щодо формування під своєю егідою блоку центр.-східноєвроп. д-в (Польща й *Антанта мала*), що міг би слугувати «санітарним кордоном» від більшовизму та опорою проти нім. реваншизму, ДЦ УНР активно пропагував концепцію створення *Балто-Чорноморського* і/або *Чорноморського союзів*, де УНР мала відігравати ключову роль. Військ. поразка білої контрреволюції нарешті уможливила порозуміння ДЦ УНР із демокр. Росією в особі Російського політичного комітету Б. Савінкова (див.: *Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» УНР і Російського політичного комітету*) та укладення *Конвенції «Про міжнародно-правове об'єднання» між УНР і Донською демократичною групою*, а варшавська дип. місія УНР виступила посередником у розробленні аналогічної союзної угоди між орг-цією Б. Савінкова й Донською демократичною групою полковника М. Гнилорибова.

Від початку існування ДЦ УНР в екзилі важливим об'єктом його дип. діяльності стали великі міжнар. форуми й орг-ції, передусім новостворювана *Ліга Націй*, на 1-шу сесію Асамблеї якої в Женеві в листопаді 1920 прибула урядова делегація УНР (О. Шульгин, О. *Коваленко* й А. *Марголін*), яка розгорнула активну видавничо-пропагандистську діяльність. Однак 25.11.1920 підкомісія «С», що розглядала кандидатури Балт. республік, Грузії й УНР, відмовила їм у вступі до орг-ції з огляду на невизначеність внутр.-політ. ситуації; 6.12.1920 Асамблея Ліги Націй остаточно прийняла негативне рішення щодо подання УНР, проте не базувала його на заг. принципі, формально зберігши за Україною право знову виставити свою кандидатуру. Тому дип. акції екзильного уряду УНР у Женеві тривали й надалі. Восени 1921 О. Шульгин направив голові 2-ї сесії Асамблеї Ліги Націй «Протест проти насилля над правами українців Радянською Росією» та меморандум про війну РСФРР з УНР, які рішенням ген. секретаря орг-ції були опубліковані англ. й франц. мовами та роздані для ознайомлення делегатам. Опосередковано дип. діяльність ДЦ УНР на цьому терені здійснювалась і через *Українське товариство прихильників Ліги Націй*, а у квітні 1922 О. Шульгин і Р. Смаль-Стоцький зробили спробу зацікавити укр. питанням *Генуезьку конференцію 1922*.

Дип. активність ДЦ УНР змусила Кремль підключити на формально рівноправних засадах до участі в укладенні *Ризького мирного договору 1921* УСРР і дозволити їй заснувати в країнах найбільшого скупчення укр. політ. еміграції власні повноважні представництва. Протягом 1921–22 послів УНР у Польщі, Німеччині, Австрії й Чехословаччині змінили відповідно повпреди УСРР О. *Шумський*, В. *Ауссем*, Ю. *Коцюбинський* і М. *Левицький*; найдовше (до 1924) функціонували дип. місії УНР у Парижі й Бухаресті та до 1926 — у Швейцарії. Початок смуги міжнар. *визнання міжнародно-правового* СРСР, відсутність підтримки з боку провідних зах. д-в, які шукали шляхів торг.-екон. зближення з Москвою, неспроможність відновити контроль хоча б над частиною нац. території (невдача Другого зимового походу Армії УНР у

листопаді 1921, затухання повстанського селянського руху), поглиблення суперечностей між різними угрупованнями укр. політ. еміграції та загострення фінанс. труднощів спричинили глибоку кризу ДЦ УНР в екзилі, перехід його фактично на нелегальне становище, розформування військ. таборів Армії УНР у Польщі й ЧСР та від'їзд наприкінці 1923 С. Петлюри і В. *Прокоповича* до Парижа (А. Лівицький і Р. Смаль-Стоцький залишились у Варшаві). У «Варшавсько-Паризький період» існування ДЦ УНР (після вбивства С. Петлюри 25.05.1926 його очолив А. Лівицький, МЗС керували 1926–36 і 1939–40 О. Шульгин та 1936–39 В. Прокопович) його орієнтація на зах. демократії, передусім Францію та Велику Британію, базувалась на концепції неминучості збройного конфлікту між ними та СРСР, наслідки якого будуть сприятливими для відновлення незалежної УНР. Тому головні дип. зусилля ДЦ УНР спрямовувались на встановлення тісних зв'язків із впливовими політ. колами зах. д-в та їхніх союзників у Центр.-Схід. Європі з метою ґрунтовного з'ясування перед ними не лише антидемокр. й тоталітарного, але й колоніального характеру сталінського режиму, ознайомлення з цілями укр. визв. руху та переконання в доцільності відродження демокр. укр. державності як центр. ланки системи регіональної безпеки.

Колишні голови дип. місій УНР (А. Марголін, К. Мацієвич, В. Мурський, М. Славинський, О. Шульгин) продовжували вести відп. роботу за місцем проживання. Восени 1926 А. Лівицький поновив союзницькі зв'язки з Ю. *Пілсудським,* який повернувся до влади в результаті держ. перевороту 12–14.05.1926 і плекав ідею створення військ.-політ. блоку нових незалежних д-в від Скандинавії до Туреччини. До початку *Другої світової війни* Східний відділ польського МЗС сприяв дипломатії ДЦ УНР, особливо в Парижі та Празі, а Другий відділ штабу військ. мін-ва УНР співпрацював з аналогічним підрозділом польського Генштабу в здійсненні розвідки на території УСРР, міністр інформації екзильного уряду Р. Смаль-Стоцький доклав чимало зусиль для зменшення напруги в польсько-литовських відносинах після *анексії* Варшавою Віленської області 24.03.1922. Звичайно, за таких обставин ДЦ УНР не міг претендувати на зах.-укр. землі в складі 2-ї Речі Посполитої, обстоюючи нац.-персональну автономію укр. меншини, але принаймні двічі союзні стосунки з Варшавою псувались різкими протестами екзильного уряду УНР (1926–39 його очолював В. Прокопович): щодо «пацифікації» Схід. Галичини 1930–31 та у зв'язку із суверенізацією Карпатської України 1938–39. Зручними каналами для встановлення зв'язків ДЦ УНР із франц. колами стали: комітет «Франція — Схід» («France Orient»), до якого входили визначні франц. політики й дипломати, що спеціалізувались на проблемах Бл. Сходу та Центр.-Схід. Європи (з укр. боку його членами стали І. Косенко, І. Токаржевський-Карашевич, О. Шульгин і М. Шумицький); заснований 1930 клуб «Осередок Українських студій» («Cercle d'Études Ukrainiennes»), очолюваний відставним дипломатом Ферраном і І. Токаржевським-Карашевичем. Аналогічну установу — Болгарсько-українське товариство — було засновано в Софії з ініціативи представника екзильного уряду УНР М. *Паращука.* За участю О. Шульгина 1932 в болг. столиці було влаштовано урочисте відкриття пам'ятника М. Драгоманову. За допомогою прихильних до укр. справи брит. політиків (лордів Дікінсона й Ноель-Бакстона, членів палати громад Дж. Гілса та Дж. Мандера й інших) Р. Смаль-Стоцькому вдалось створити Англійсько-український комітет, заходами якого 1935 була видана брошура «Українське питання і його значення для Великої Британії». Для ознайомлення амер. громадськості з укр. проблематикою Р. Смаль-Стоцький використав канали очолюваного ним же у Варшаві осередку *Прометеївського руху,* внаслідок чого 29.10.1929 сенатор Р. Коупленд поставив на засіданні відп. комісії Сенату США питання про визнання екзильних урядів УНР і Грузинської Демократичної Республіки у формі призначення для зносин із ними спец. амер. представників, що мало певний пропагандистський ефект. Наприкінці 1930-х Р. Смаль-Стоцькому вдалось увійти в приязні стосунки з послом США у Варшаві А. Бідлом і забезпечити передачу президенту Ф. *Рузвельту* ноти В. Прокоповича від 9.11.1937 і телеграми А. Лівицького від 20.02.1939 з пропозицією, щоб уряд США зажадав негайного виведення з України «окупаційних московських військ». Як і попереднього періоду, досить активною наприкінці 1920-х — у 1930-ті була дип. діяльність ДЦ УНР у Лізі Націй, на ім'я голови Асамблеї та Ради якої за підписами В. Прокоповича й О. Шульгина надсилались меморандуми, листи та заяви з приводу тих чи інших питань. Зокрема, 8.09.1930 В. Прокопович виступив із меморандумом уряду УНР «У справі європейської федерації та України», де обґрунтовувалась екон. доцільність вступу в майбутньому незалежної України до проектованої франц. мін. зак. справ *А. Бріаном* Європ. федерації. До урядового меморандуму О. Шульгин доклав свого листа від 10.09.1930, в якому звертав увагу лідерів Заходу на порушення військ.-політ. й госп. рівноваги в Європі внаслідок відновлення Російської імп. у формі СРСР та здійснення ним курсу на світову рев-цію каналами *Комуністичного Інтернаціоналу.* Коли ж під тиском лівих сил Ліга Націй змушена була запросити СРСР до участі в обговоренні проекту А. Бріана й М. Литвинов 18.05.1931 з'явився на засіданні Європ. комісії в Женеві, О. Шульгин заперечив його право говорити від імені України та викрив імперську сутність політики Кремля. 12.02.1932 МЗС екзильного уряду УНР звернулось із нотою до голови *Конференції зі скорочення та обмеження озброєнь 1932–34* в Женеві, у якій містився протест щодо «узурпації прав української нації» делегацією СРСР, вимога виведення рад. військ з УСРР та висловлювалась підтримка зусиллям світового співтовариства щодо обмеження озброєнь. 25–27.09.1933 О. Шульгин вручив головам Ради Ліги Націй і 14-ї сесії Асамблеї листи у справі голодомору в УСРР із закликом організувати міжнар. допомогу голодуючим. Попри формальний опір секретаріату, голова Ради Ліги Націй Мовінкель порушив проблему на приватному засіданні, що ухвалило звернутись у справі допомоги до *Міжнародного комітету Червоного Хреста.* Але після прийняття 18.09.1934 до Ліги Націй СРСР можливості використання її трибуни для популяризації укр. питання різко зменшились, хоча дип. демарші ДЦ УНР продовжувались до кінця 1930-х. Із початком Другої світової війни А. Лівицький був інтернований у Варшаві, керівництво ДЦ УНР перейшло до В. Прокоповича. Після взяття вермахтом Парижа він змушений був переховуватися в неокупованій частині Франції, а О. Шульгина заарештувало гестапо. Дип. діяльність ДЦ УНР в екзилі була поновлена після підписання А. Лівицьким 10.06.1948 в Аугсбурзі (Зах. Німеччина) Тимчасового Закону про його реорганізацію, до якого невдовзі приєдналися керівники емігрантських укр. політ. партій. За міжнар. діяльність у реформованому ДЦ УНР відповідали президент УНР в екзилі як правонаступник Голови Директорії (1948–54 — А. Лівицький, 1954–65 — С. *Витвицький,* 1967–89 — М. Лівицький, 1989–92 — *М. Плав'юк*) і голова уряду УНР (1948–52 — *І. Мазепа,* 1952–53 — С. Баран, 1954 — С. Витвицький, 1954–57 — С. Созонтів, 1957–67 — М. Лівицький, 1967–69 — А. Фіголь, 1969–72 — С. Довгаль, 1972–74 — В. Федорончук, 1974–80 — Т. Леонтій, 1980–89 — Я. Рудницький, 1989–92 — І. Самійленко). Перебуваючи в Мюнхені та Філадельфії, ДЦ УНР у повоєнний період засобами «персональної дипломатії» продовжував інформувати світову громадськість про стан справ в УРСР, розвиток дисидентського руху та історію нац.-визв. змагань укр. народу; налагоджував міжнар. зв'язки з впливовими політ. і наук. колами; через свої представництва підтримував контакти з осередками укр. діаспори; брав активну участь у роботі міжнар. конференцій (так, віце-прем'єр екзильного уряду УНР І. Самійленко 1987 був радником Комісії Конгресу США у справі голодомору в Україні 1932–33). Згідно з постановами 10-ї сесії УНР від 19.06.1989 та Надзвичайної сесії 14–15.03.1992 М. Плав'юк передав 22.08.1992 Президентові України Л. *Кравчуку* «Грамоту про складання повноважень і припинення діяльності ДЦ УНР в екзилі», наголосивши, що «проголошена 24.08.1991 й утверджена 1.12.1991 народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею УНР».

Літ.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріяли. — Філядельфія—Київ—Вашингтон, 1993; Ніколаєнко І., Шинкаренко Т. Зовнішньополітичний аспект діяльності Державного центру УНР в еміграції. Тарнівський період // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 1997. — Вип. 6; Матвієнко В. Україна і Ліга Націй. — К., 2000; Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994.

В. І. Головченко

Дипломатія долара — визначення зовн.-політ. дій США, здійснюваних в інтересах амер. бізнесу. Вперше було використано щодо *зовнішньої політики* адміністрації президента В. *Тафта,* який у грудні 1912 заявив про прагнення «замінити кулі на долари» як засіб амер. екон. експансії; силові прийоми тиску поступились економічними. На зміну жорсткому курсу *«великої палиці» політики* прийшла Д. д., розрахована на використання фінанс. важелів для досягнення стратегічних цілей США, які визначали *Монро доктрина* і *«відкритих дверей» доктрина.* Заохочуючи й підтримуючи інвестиції та позики в лат.-амер. країни, уряд В. Тафта намагався стабілізувати політ.-екон. ситуацію в цих країнах і зміцнити позиції США в них, зокрема в районі *Панамського каналу,* а також витіснити європ. капітал із Центр. Америки. Д. д. як засіб захисту інтересів монополій США цілеспрямовано втягувала провідні амер. банки в зовн.-політ. процес. Д. д. використовувалась для фінансування будівництва залізниці в Китаї з 1909, застосовувалась на Гаїті, в Гондурасі та Нікарагуа, де амер. позики поєднувались не лише з введенням у 1911 посади амер. збирача податків, але й амер. військ. *інтервенціями* США. У широкому розумінні поняття Д. д. застосовується для визначення всієї сукупності фінанс. засобів, що використовуються США в зовн.-політ. цілях.

Б. М. Гончар

Дипломатія економічна — це органічна складова *зовнішньої політики* суб'єктів світового господарства. Головна роль у формуванні та здійсненні Д. е. належить окремим країнам світу, тому її сутність розкривається, насамперед, у діяльності державних органів та їх об'єднань у сфері зовнішньоекономічної політики. Проте *держава* не є монопольним оператором всесвітніх економічних відносин. Серед останніх можна визначити ряд суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. З цих позицій конкретний зміст Д. е. полягає у міжнародній господарській діяльності суб'єктів різного рівня, яке характеризується заздалегідь виваженим розрахунком і спрямоване на досягнення поставленої мети. У практичній площині Д. е. знаходить свій прояв у сукупності економіко-правових норм, принципів, методів, форм, інституційних інструментів, вартісних важелів, які використовуються операторами при здійсненні міжнародних економічних відносин. Д. е. — багатогранна діяльність, у сучасних умовах вона розвивається на двосторонній і багатосторонній основі. Д. е. функціонує на мега-, макро-, мезо-, мікрорівнях, відповідно віддзеркалюючи матеріальні інтереси міжнародних економічних та валютно-фінансових організацій, регіонів, держав, галузей національної економіки, *ТНК,* корпорацій, господарських об'єднань, підприємств. З точки зору об'єкта Д. е. зорієнтована на реалізацію зовнішньоторговельних зв'язків, міжнародних валютно-фінансових та виробничих відносин, економічних стосунків у сфері реалізації сукупного науково-технічного потенціалу країн світу, вирішення *глобальних проблем.*

А. П. Румянцев

Дипломатія електронна (electronic diplomacy; eDiplomacy) — дипломатія інформаційної ери, яка характеризується використанням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) для розв'язання завдань *зовнішньої політики* та захисту національних інтересів країни в зовнішньополітичній сфері, здійснення стратегічних комунікацій, які дозволяють створювати й розвивати потужні інформаційні ресурси та контролювати вхідні й вихідні інформаційні потоки. Різні аспекти й версії Д. е. відображені у термінах кібердипломатія (Cyber-Diplomacy), «віртуальна дипломатія» (Virtuel Diplomacy), «цифрова дипломатія» (Digital Diplomacy), «мережева дипломатія» (NetCentric Diplomacy) тощо. Основними напрямами Д. е. є адекватне, з точки зору національних інтересів даної країни висвітлення її зовнішньополітичних акцій й встановлення пов'язаного з цим «порядку денного»; сфокусоване обговорення найбільш важливих для держави політичних систем; розвиток прямих контактів з іноземною аудиторією за допомогою системи обмінів та програм наукових стипендій, соціальних мереж тощо. Саме ці моменти віддзеркалила розроблена Державним департаментом США в часи керівництва Г. *Клінтон* концепція дипломатії «Державне управління у 21 столітті» (21st Century Statecraft), яка оперує поняттями «стратегічних комунікацій» й «стратегічних війн», заснованих на концептах «м'якої сили» («Soft Power»), «розумної сили» («Smart Power»), що є синтезом понять «жорсткої» і «м'якої» сили («Soft Power&Hard Power»), «громадянської сили» («Civilian power»), що є синтезом впливів уряду й громадянського суспільства тощо. Визначальним чинником стратегічних комунікацій є національні еліти певних країн, що підкреслює «Національна стратегія публічної дипломатії й стратегічних комунікацій США» 2007, у якій робиться акцент на ролі й значенні «ключових людей міжнародного впливу» («Key Influencers»), до яких віднесено найбільш авторитетних церковних діячів, освітян, науковців, журналістів, політиків, військових тощо.

Американська версія Д. е. тісно пов'язана з нинішнім універсальним статусом *глобальної інформаційної мережі* (Інтернету), який, згідно оприлюдненої у травні 2011 «Міжнародної стратегії для кіберпростору», має будуватися на принципах «процвітання, безпеки й відкритості у мережевому світі». Справу ускладнює активне втручання в боротьбу за «ІКТ-переділ світу» інформаційних *ТНК,* об'єктивно зацікавлених у повній свободі діяльності в Інтернеті й зведення майже до нуля регулятивної ролі в Мережі національних держав. Третім потужним гравцем у сфері Д. е. є глобально-мережеве громадянське суспільство. Відповідно, *державний департамент США* й дипломатичні відомства інших розвинених країн виявляють неабияку зацікавленість у «свободі Інтернету», витрачаючи чималі кошти зі свого бюджету на політичні ініціативи, спрямовані проти бажання деяких країн контролювати «електронні кордони» національних сегментів Інтернету. Розділовою лінією щодо версій Д. е. як *дипломатії публічної,* пов'язаних з двома етапами у розвитку Світової мережі, що позначаються як Web 1.0. й Web 2.0., є масове поширення в другій половині «нульових років» в Інтернеті соціальних мереж (соціальних медіа) типу Facebook, Twitter тощо. Термін Public Diplomacy 2.0. вперше на офіційному рівні запроваджений заступником держсекретаря США Джеймсом Глассманом (James K. Glassman) і означав у даному контексті публічну дипломатію з використанням соціальних мереж. Така нетрадиційна публічна дипломатія відкрила можливості будувати міжнародне порозуміння не лише на шляху комунікацій між фаховими політиками-дипломатами, державними діячами тощо, але й на шляху безпосереднього звертання громадян певної країни до іноземців «через голови» дипломатів, лідерів і урядів відповідних країн. По суті це був революційний перехід від закритої до відкритої дипломатичної системи, що генерує мережеву революцію державності — «Revolution @State» (значок @ у даному разі означає «акаунт», тобто наявність реєстрації у мережі).

У 2003 в Держдепартаменті у складі Бюро із менеджменту інформаційних ресурсів (The Bureau of Information Resource Management (IRM) було організовано Управління електронної дипломатії (Office of eDiplomacy) у складі трьох структурних підрозділів: дипломатичних інновацій; лідерства знань; надання підтримки користувачам (The Diplomatic Innovation Division; The Knowledge Leadership Division; The Customer Liaison Division). Американська eDiplomacy зростає експоненційно. У розпорядженні держсекретаря як шефа американської дипломатії, станом на весну 2012, було, окрім штату дипломатів, розосереджених у 271 місіях у більш ніж 100 країнах світу, також більше 600 представництв у соціальних мережах, у постійному контакті з якими перебувало до 8 млн громадян. 150 фахівців з eDiplomacy, станом на весну 2012, обслуговували в Держдепартаменті 25 різноманітних комунікативних вузлів, а ще 900 працювало на закордонні *місії дипломатичні.* За даними одного з досліджень Інституту Брукінгса, впродовж періоду перебування на найвищому дипломатичному посту США Г. *Клінтон* додала 288 сторінок до Facebook, 196 профілів до Twitter і 125 каналів до відеохостінгу YouTube, здобувши майже 13 мільйонів шанувальників на Facebook, близько 2 мільйонів на Twitter і отримавши 16 мільйонів переглядів відео з близько 27 тис. абонентів. Згідно рейтингу розвиненості eDiplomacy, проведеному Agence France-Presse у червні 2012, перше місце закономірно посіли США. Росії на той час належала «почесна» 14 позиція, яка, станом на початок 2013, поліпшилась на 3 сходинки. Україна на той самий період мала набагато скромнішу 61 позицію (ediplomacy.afp.com). Методологія, яку використовує Agence

France-Presse, враховує вхідні та вихідні щодо даної країни «хаштеги» (повідомлення, обсяг яких не перевищує дозволених Twitter 140 знаків, позначені «решіточкою» — #). Тому відносна лідерська позиція РФ на «e-diplomacy hub» — заслуга не скільки дипломатичного відомства Росії, яке до реальних кроків у напрямі використання соціальних мереж у дипломатичних цілях вдалося лише в 2012, скільки російських користувачів Twitter, надзвичайно активних не лише у внутрішньоросійському, але й міжнародному кіберпросторі. Представництво світових лідерів та провідних дипломатів в Інтернет-мережах (акаунтів, профілів, постів тощо) перетворилося нині на один з головних елементів не лише їхнього персонального престижу на світовій арені, але й престижу їхніх країн. Відповідно, визначаються й рейтинги світових лідерів залежно від їх активності в Мережах.

У відповідь на заклик держсекретаря *К. Райс* до радикального оновлення дипломатичної служби (ініціатива з «трансформаційної дипломатії» 2006) у листопаді 2006 в Держдепартаменті було створено команду «цифрового реагування» — Digital Outreach Team (DOT), яка, по-суті, стала інструментом інформаційного протиборства, пропаганди й контрпропаганди, оскільки основною місією DOT є переконування іноземних аудиторій у правильності або неправильності певних точок зору щодо США та їх політики, які побутують на різних сайтах, на форумах, у мережах тощо. Учасники DOT намагаються також протидіяти вербуванню з використанням Інтернету нових членів терористичних угрупувань. Згодом юридичний радник Держдепартаменту Джон Беллінгер III (John Bellinger III) проявив ініціативу у використанні в цілях дипломатії США блогосфери, запустивши на початку 2007 відповідний блог на правничому порталі Opinio Juris (opiniojuris.org). А 25.09.2007 стартував офіційний блог Держдепартаменту США — «Дипноут» (DipNote). У 2009 держдепартамент організував «think tank», що спеціалізується на технологічних проблемах розвитку eDiplomacy, спрямовуючи зусилля на гнучке поєднання теоретичного знання і практичного досвіду «електронного» ведення закордонних справ. Завдяки підтримці та пропаганді нових технологій (блоги, «вікі», професійні мережі та мережі віртуальних студентів й стажерів) eDiplomacy сприяє підйому організаційної культури впровадження інновацій як у всередині країни, так і за кордоном.

Держдепартамент, окрім блогосфери, представлений нині у п'яти соціальних мережах: Facebook; Flickr; Twitter; YouTube; Pinterest. У квітні 2009 Держдепартамент запустив внутрішню соціальну мережу, призначену тільки для американських дипломатів — «Коридор» та внутрішній аналог популярної мережевої енциклопедії Wiki — Диплопедію. Щодо українського *відомства закордонних справ* — МЗС, то воно зробило тільки перші кроки у напрямі використання блогосфери й соціальних мереж. Станом на 1.01.2013, якщо орієнтуватися на офіційний сайт *Міністерства закордонних справ України* (mfa.gov.ua), серед 83 посольств України в іноземних державах лише 11 були представлені у мережі Facebook. Аналогічною є ситуація з діяльністю в соціальних мережах більшості дипломатичних відомств інших країн *СНД*. Винятком є лише РФ, представлена у двох мережах: у Twitter й YouTube. До того ж, у Twitter російське МЗС, станом на 1.01.2013, мало два акаунти — російськомовний та англомовний. Дуже ефективно використовувало МЗС РФ відеохостінг Youtube, який оперативно наповнювало відеороликами різноманітних прес-конференцій, коментарів на актуальні теми тощо. Окрім того, російське МЗС (МИД), на відміну від українського, зберегло свого часу у своєму підпорядкуванні інформаційну агенцію, яка нині має назву РІА-Новини (наступник радянського АПН), яка теж представлена на YouTube та в інших мережах. У свою чергу, в цій та багатьох інших соціальних мережах має представництво створений у 2005 телеканал «Russsia Today», який спеціалізується на зовнішньополітичній інформації та пропаганді й використовував (станом на 1.01.2013) п'ять мов спілкування із зовнішнім світом, — російську, англійську в її американській версії, арабську, іспанську та фарсі.

М. А. Ожеван, Н. О. Піпченко, І. І. Улицька

Дипломатія Запорозької Січі. Від початку свого орг. оформлення запорозьке козацтво, усвідомивши свою роль у б-бі проти тур.-кримсько-татарської *експансії*, саме розпочинає процес утвердження себе *суб'єктом міжнародного права*, нав'язуючи зносини із сусідами. До найперших таких зв'язків треба віднести контакти з прикордонними старостами польсько-литовського уряду та воєводами моск. царя, які вже тоді намагались поставити запорожців на свою службу. Зокрема, 1527 кримський хан скаржився польському королеві, що урядники «черкаский и каневский пускают казаков с казаками неприятеля твоего и моего путивльскими по Днепру под улусы наши, о войсках тогда наперед дают ведать до Москвы». Однак по-справжньому запорожці висувають себе на суб'єкта міжнар. відносин із приходом на дніпровські острови кн. Д. *Вишневецького*. Заснована ним на Хортиці Запорозька Січ водночас починає становити нову суспільну силу й територіально. А перший відомий нам візит Вишневецького до Туреччини дає підставу вважати 1553 за початок офіц. визнання укр. козацтва в *міжнародних відносинах* такою могутньою на той час д-вою, якою була *Османська імперія*. Ті ж голосні походи укр. козацтва під проводом князя Вишневецького проти степової орди, які відбулись 1556–62, знайшли широкий відгук і збудили інтерес європ. правителів до навдивовиж орг. сили, що зародилась на межі Дикого поля, а відтак у багатьох столицях з'явились проекти застосування її в безупинних війнах, що спалахували в різних регіонах. Уже 1572 під час *Вісімдесятирічної війни 1568–1648 між Нідерландами й Іспанією* в Голландії перебували якісь козацькі частини. Зах. Європа звертала тоді увагу на запорожців тому, що на арену міжнар. відносин висувалась збройна сила, із якою неспроможна була впоратись Туреччина. З огляду на це та на постійне підвищення авторитету запорозького козацтва, польський король з 1568 змушений визнати його офіційно, пропонуючи службу й оплату. Той реєстр, що його з 1578 запровадив С. Баторій, набираючи дніпровських козаків на Лівонську війну, водночас дозволив запорожцям поширювати свій вплив і на «городову Україну». У 1590-ті запорозьке козацтво вступило в дип. зносини з багатьма європ. країнами, Ватиканом. Напр., ще 8.11.1593 папа Климент VIII звертався до козацького старшого як до «генерального гетьмана»: «Ми знаємо, як славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі із спільними ворогами нашої віри. Тим паче, що ми проінформовані про твою сміливість і знання військової справи: бо ти не поступаєшся найхоробрішим людям у сміливості й умінні командувати військами». Такі й подібні оцінки, які містились в європ. друкованих виданнях кінця XVI ст., означали, що Річ Посполита виявилась безсилою втримати в покорі запорозьке козацтво. Воно швидко добилось для себе жаданих прав, що давало можливість закласти юрид. базу під легалізацію й оформлення нової, досі не знаної сусп. орг-ції, з якою стали рахуватись у світі. І коли на поч. XVII ст. в Європі почала складатись із різних народів антитур. «Ліга християнської міліції» на чолі з франц. герцогом де Невером, до неї вписали й укр. козацтво. У справі супроти турків до запорожців приїжджали *посли* з Іспанії, Франції, Неаполя, Мальтійського ордену, Австрії. 1618 із цього приводу козацький посол мав зустрічі з перським шахом, який хотів найняти кілька десятків тисяч запорожців для зміцнення свого кордону з Туреччиною. Походи укр. козацтва на Чорноморське узбережжя Туреччини, як правило, узгоджувались з одночасними бойовими діями союзників по «Лізі християнської міліції» в районі Середземномор'я, що змушувало султана оборонятися одночасно з кількох сторін. А регулярність таких спільних узгоджених дій виснажувала екон. можливості Туреччини, підривала боєздатність її армії, знижуючи відтак і військ. могутність країни. Бурхливий розвиток цієї сили непокоїв тур. султана, який змушений був рахуватись із витвореною на півдні України збройною силою, що розладнувала його завойовницькі наміри: за свідченням укр. літописця Г. *Граб'янки*, коли султану повідомляли про повстання на окраїнах Османської імп., він і слухати не хотів; що ж до козаків — відповідав: «Мушу єдиним вухом слухати».

Тим часом в Європі зростання авторитету запорозького козацтва, яке за образним висловом одного із сучасників, сміливо простягало руку в пащу звіра, давало можливість представникам дніпровської вольниці не тільки сидіти на рівних за столом переговорів у Варшаві, не лише налагоджувати постійні контакти із сусідні-

ми д-вами, а й закріплювати своє становище в системі міжнар. відносин того часу. Так, поряд із збільшенням козацького реєстру до 6 тис. чол., на що змушена була піти Річ Посполита за *Куруківською угодою 1625,* Запорозька Січ одержала визнання від Швеції, посли якої 1626 приїжджали з пропозицією виступити проти Польщі; ще через два роки запорожців запросили втрутитись у міжусобицю претендентів на кримський престол. Попри важкі поразки повстань 1630-х проти шляхетської Польщі, низове козацтво продовжувало підтримувати свій високий авторитет у Європі. Свідченням цього був не лише намір європ. монархів використати запорожців в об'єднаному поході проти Туреччини, а й запросини значних їхніх підрозділів Австрією проти Франції, а останньою — проти Іспанії під час *Тридцятилітньої війни 1618–48.* Зокрема, участю в здобутті Дюнкерка дніпровська вольниця закріпила свою славу хороброго воїнства на полях Франції. На повну ж силу вона заявила про себе в початковий період Хмельниччини. На відміну від попередніх своїх досягнень, коли їй вдавалось добитись окремих поступок від польської влади чи бути використаною іншими д-вами, тепер вона збройною сконсолідованою силою за допомогою свого офіц. союзника — Кримського ханату — не лише могла зайняти тверду позицію щодо власних прав, а й на повний голос заявила про себе як оборонця рідного народу. Після відродження укр. державності на «волості» погляди тодішнього світу спрямовувались на Гетьманщину, яка в офіц. док-тах часто виступала під назвою Військо Запорозьке (див.: *Дипломатія Війська Запорозького*). Саме ця інституція, як правило, репрезентує українство в міжнар. відносинах.

Літ.: Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.

В. І. Сергійчук

Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Області УНР). Згідно зі схваленим Українською Національною Радою (УНРадою) у Львові 13.11.1918 «Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», територія ЗУНР охоплювала етнічні укр. частини колишніх австр. коронних країв Галичини й Буковини та угорських комітатів Закарпаття. Відповідно до еволюції держ. статусу й гол. напрямів *зовнішньої політики* ЗУНР, її *дипломатію* доцільно поділити на 3 етапи: 1) 9.11.1918–22.01.1919; 2) 22.01.1919–листопад 1919; 3) грудень 1919–14.03.1923. Заг. керівництво дип. діяльністю ЗУНР (ЗО УНР) здійснював Є. *Петрушевич;* оперативне — В. *Панейко* (9.11.1918–3.01.1919), Л. *Цегельський* (4.01–9.03.1919), М. *Лозинський* (10.03–17.04.1919), С. *Витвицький* (18.04.1919– січень 1921), К. *Левицький* (січень 1921–14.03.1923). На 1-му етапі — самостійного існування ЗУНР — її дипломатія зосередилась на вирішенні трьох взаємопов'язаних питань: здобуття міжнар.-прав. визнання зах.-укр. державності на підставі «*Чотирнадцяти пунктів*» *Вільсона* й забезпечення її територ. цілісності; налагодження добросусідських відносин із суміжними д-вами — Чехословацькою Республікою, Угорщиною та Румунією; політ. об'єднання з Наддніпрянською Україною. Міжнар. становище ЗУНР значно ускладнювалось укр.-польською б-бою за Львів, яка розпочалась 1.11.1918 і швидко переросла в повномасштабну *українсько-польську війну 1918–19* окупацією 6–12.11.1918 румунськими військами Півн. Буковини, рішенням міжнар. конференції русинів-емігрантів у Скрентоні (США) 12–18.11.1918 про входження Закарпаття на федерат. основі до ЧСР і вступом чеських військ 15.01.1919 до Ужгорода, а також однобічною орієнтацією галицьких лідерів на Австро-Угорщину й Німеччину під час *Першої світової війни,* що унеможливило офіц. зв'язки УНРади з урядами країн Антанти та США. Оскільки в умовах ескалації бойових дій орг-ція центр. апарату дип. відомства ЗУНР виявилась проблематичною, головна увага приділялась заснуванню закорд. представництв і місій. У грудні 1918 Є. Петрушевич призначив своїм представником у Відні для Австрії й Німеччині М. *Василька* (австр. республіканський уряд був єдиним, що визнав легітимність зах.-укр. посольства на своїй території, Відень став центром усієї дип. діяльності ЗУНР, її делегати брали участь у роботі Ліквідаційної комісії для розподілу активів і майна колишньої Австро-Угорської імп.), відвідав Прагу й Будапешт, де зустрівся з Президентом ЧСР Т. *Масариком* і Прем'єр-міністром Угорщини М. Каройї та створив дип. місії на чолі зі С. *Смаль-Стоцьким* і Я. *Біберовичем.* 30.12.1918 у Будапешті відбулись переговори щодо входження Півд. Закарпаття до ЗУНР шляхом проведення плебісциту під нейтральним наглядом, але угорський уряд погодився лише на прийняття закону про автономію «Руської Країни» (у травні—червні 1919 чеські війська повністю встановили контроль над регіоном). Із метою подолання міжнар. ізоляції, наприкінці листопада 1918 уряд ЗУНР через брит. і амер. посольства у Швейцарії та Швеції звернувся з відп. нотами до Лондона й Вашингтона, а 3.01.1919 В. Панейко був призначений головою зах.-укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20* і водночас заст. голови Надзвичайної дип. місії УНР Г. *Сидоренка.* Потреба одержання фінанс.-матеріал. й військ. допомоги від Великої України зумовила доручення УНРади Тимчасовому держ. секретаріату від 10.11.1918 вжити необхідних заходів для об'єднання (злуки) укр. земель в одну д-ву. Цей процес дещо уповільнився у зв'язку з початком антигетьманського повстання під проводом Директорії та прагненням більшості нац. демократів — лідерів ЗУНР — зберегти для неї якомога ширшу автономію, оскільки, на їхню думку, «східногалицьке питання» розглядалось Антантою та США як окрема міжнар. проблема й мало більше шансів на позитивне для ЗУНР розв'язання, ніж «загальноукраїнське». 1.12.1918 у Фастові делегацією ЗУНР (*Д. Левицький,* Л. Цегельський) і членами Директорії УНР (В. *Винниченко,* С. *Петлюра,* П. Андрієвський, Ф. Швець) підписаний «Передвступний договір про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». 3.01.1919 він був одноголосно затверджений 1-ю сесією УНРади у Станіславі, 22.01.1919 у Києві урочисто оприлюднений Універсал Директорії УНР про злуку *(Акт злуки УНР і ЗУНР 1919),* схвалений 23.01.1919 Конгресом трудового народу України. Т. ч., на другому етапі своєї дип. діяльності зах.-укр. д-ва виступала як авт. складова Соборної України — Західна Область УНР, Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії, Л. Цегельський був призначений товаришем мін. зак. справ УНР, обидві республіки мали створити спільний фронт на міжнар. арені, а їхні закорд. представництва — працювати в повному порозумінні у справах, що стосуються об'єднаної України; подвійність допускалась лише у випадках, коли того вимагали специфічні інтереси тієї чи іншої частини; для забезпечення інтересів ЗО УНР у кожній закорд. місії УНР гарантувалось місце радника галичанину. Але досягти інтеграції двох держ. організмів, погодження й синхронізації їхньої дип. діяльності не вдалось, передусім тому, що керівники ЗО УНР здебільшого не бажали поступатись регіональними інтересами заради заг.-укр. справи. Переоцінивши тимчасові успіхи Галицької армії на польському фронті, дипломатія ЗО УНР відкинула посередницькі зусилля антантівської місії генерала Ж. Бартелемі (див.: «*Бартелемі лінія*») та військ. делегації УНР С. *Дельвіга,* що значною мірою спричинилось до рішення Ради міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції від 25.06.1919 (того ж дня затвердженого Найвищою радою конференції) про дозвіл польським військам окупувати Схід. Галичину до р. Збруч. Помилкою була й відмова В. Панейка та С. *Томашівського* в липні 1919 взяти участь у роботі підкомісії конференції щодо вироблення політ. статусу Схід. Галичини. Набагато продуктивнішими залишались дип. стосунки ЗО УНР із ЧСР та Угорщиною: у березні—квітні 1919 торг. місія С. *Вітика* уклала торг.-екон. угоди з Будапештом і Прагою, за якими ЗО УНР мала отримати зброю, вугілля й пром. вироби в обмін на поставки нафти. Зах.-укр. представництво залишилось єдиним іноземним у Будапешті після комуніст. рев-ції 21.03.1919, проте коли Б. *Кун* неофіційно запропонував Я. Біберовичу посередництво в порозумінні між ЗО УНР і РСФРР, Державний секретаріат рішуче відмовився. Аналогічним чином Є. Петрушевич відкинув пропозицію Х. *Раковського* від 9.05.1919 про перемир'я та спільний наступ проти Польщі й Румунії, натомість 30.05.1919 уряд ЗО УНР виніс на розгляд Паризької мирної конференції план розташування у Схід. Галичині й Буковині контингенту антантівських

військ, а в разі неможливості — надання ЧСР мандата на окупацію регіону до остаточного вирішення «східногалицького питання». Протягом червня 1919 з Е. *Бенешем* у Празі й Парижі В. *Темницьким* і представником Є. Петрушевича — Т. Окуневським велись переговори щодо утворення (кон)федерації ЗО УНР і ЧСР, але керівництво останньої з огляду на позицію Антанти не відважилося на такий крок. Небезпідставні побоювання, що Директорія УНР може піти на військ.-політ. союз із Польщею коштом відмови (нехай і тимчасової) від принципу соборності укр. земель, а також успіхи рос. контрреволюції та постійний тиск з боку Антанти підштовхнули дипломатію ЗО УНР до пошуків порозуміння з «білою» Росією на платформі федералізму. Ініціаторами пророс. орієнтації виступили В. Панейко, С. Томашівський і К. Левицький, які ще влітку 1919 увійшли у зв'язок із членами Російської політ. наради в Парижі. Ідея союзу з А. Денікіним поступово знаходила дедалі більше прихильників серед командування Галицької армії, що уклало 6.11.1919 перемир'я з Добровольчою армією й перейшло на її бік. 17.11.1919 з дозволу Є. Петрушевича в Одесі було підписано остаточний договір між представниками Збройних сил Півдня Росії й Начальної команди Галицької армії про перехід її в повне розпорядження А. Денікіна. Від'їзд Є. Петрушевича 16.11.1919 з Кам'янця-Подільського до Відня і формальний розрив ним Акта злуки на зборах депутатів УН Ради 9–17.12.1919 започаткували останній етап дип. діяльності знову незалежної ЗУНР в умовах військ. окупації її території Польщею та невизначеності політ. статусу (за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Австрія передала свої права *суверенітету* над Східн. Галичиною Антанті, а договір між останньою та Польщею, укладений 10.07.1920 на *Спа конференції 1920*, передбачав запрошення галицьких представників на спец. конференцію в Лондоні). Розраховуючи використати зацікавленість великих д-в нафтою та концесіями у Східн. Галичині й брит.-франц. суперечності щодо повоєнної відбудови Центр.-Східн. Європи, 30.04.1921 Є. Пертушевич запропонував Антанті проект «Основ державного устрою Галицької Республіки», що мала стати «Швейцарією Сходу». Для популяризації ідеї самостійної та нейтральної Східн. Галичини екзильний уряд ЗУНР утримував дип. представництва й місії в 11 д-вах: Австрії (В. *Сінгалевич*), Бразилії (П. *Карманський*), Італії (О. *Колесса*, В. Бандрівський), Канаді (І. *Боберський*, О. *Назарук*), Німеччині (Є. *Левицький*, Я. Біберович), США (Ю. *Бачинський*, Л. Цегельський, Л. *Мишуга*), Угорщині (Я. Біберович), Франції й Великій Британії (С. Витвицький), Чехословаччині (С. *Смаль-Стоцький*, Є. *Левицький*), Югославії (Г. *Микитей*).

Зах.-укр. дипломатією також активно використовувались трибуни *Ліги Націй* та міжнар. конференцій, зокрема 8.11.1920 делегація ЗУНР подала до секретаріату Ліги Націй ноту з вимогами припинити польський окуп. терор у Східн. Галичині та допустити представників УНРади до участі в засіданнях Ради Ліги Націй під час обговорення «східногалицького питання», 26.12.1920 з аналогічною нотою до Ради звернувся Є. Петрушевич. Результатом цих демаршів стало одноголосне рішення Ради Ліги Націй 23.02.1921 про те, що Східн. Галичина знаходиться поза межами її фактичного окупанта — польської д-ви; визначення держ.-прав. статусу регіону передавалось Раді послів великих д-в у Парижі. За наполяганням делегацій ЗУНР, 2-га і 3-тя сесії Ліги Націй рекомендували великим д-вам звернути увагу на потребу негайного вирішення проблеми Східн. Галичини, а 10.05.1922 за підтримки Д. *Ллойд-Джорджа* «східногалицьке питання» було внесене до порядку денного *Генуезької конференції 1922* (хоча польському урядові за допомогою франц. та амер. делегацій вдалось не допустити його обговорення).

Паралельно активізувались закулісні дип. контакти між урядом ЗУНР і представництвами РСФРР та УСРР, за допомогою яких Є. Петрушевич розраховував актуалізувати «східногалицьке питання» на міжнар. арені й одержати політ. підтримку та фінанс.-матеріал. допомогу проти Польщі (кредит у 5 млн нім. марок, зброя, орг-ція військ. бази над р. Збручем й утримання галицького легіону), а Кремль — перешкодити зміцненню *«санітарного кордону»*. Під час Генуезької конференції Є. Петрушевич таємно зустрічався з Х. Раковським, улітку 1922 — з Ю. *Коцюбинським*, а 4.01.1923 призначив Надзвичайну дип. місію до РСФРР і УСРР (Е. Брайтер та І. Коссак), яка провела переговори в Москві. Їхнім результатом були ноти урядів УСРР і РСФРР д-вам Антанти від 12.03.1923, де попереджалось про невизнання встановлення будь-якого режиму в Східн. Галичині без завчасної згоди Харкова й Москви та опитування самого населення. Але на той час міжнар. кон'юнктура для ЗУНР катастрофічно погіршилась унаслідок зближення зовн.-політ. позицій Франції та Великої Британії й Італії. Останні виявили готовність піти на поступки Парижу та Варшаві в питанні Східн. Галичини. З огляду на ухвалення польським сеймом 26.09.1922 закону про т. зв. «воєводську автономію» для Східн. Галичини, Рада послів Великої Британії, Франції, Італії та Японії на прохання Варшави 14.03.1923 прийняла остаточне рішення про передачу Східн. Галичини під політ.-адмін. управління Польщі, поклавши кінець дип. діяльності екзильного уряду ЗУНР, що саморозпустився 30.03.1923.

Літ.: Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 — липень 1919 р.). — Львів, 1999; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. — 1997. — № 3–4; Павлюк О. США і східногалицьке питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. — 1999. — № 6.

В. І. Головченко

Дипломатія іміджева — дип. діяльність *держави*, спрямована на створення за допомогою засобів масової комунікації іміджу нац. інтересів та роз'яснення мети й основних завдань *зовнішньої політики* країни, а також формування бажаної світової *думки громадської*. **Д. і.** забезпечує просування нац. цінностей, стратегічних інтересів (екон., фінанс., політ. та військ.) суб'єктів *міжнародних відносин*. **Д. і.** — нове явище в зовн. політиці XX — поч. XXI ст., яке виступає вагомим фактором впливу на прийняття рішень у сфері зовн. зносин. **Д. і.** розробляється інституціями, причетними до реалізації доктрини зовн. політики д-ви, зокрема адміністраціями *глав держав*, урядовими структурами та галузевими зовн.-політ. відомствами. В *Міністерстві Закордонних Справ України* розроблено Концепцію програми формування позитивного міжнар. іміджу України у країнах перебування *дипломатичних представництв* та місій; Державний комітет телебачення та радіомовлення України здійснює інформ. підтримку **Д. і.** за допомогою Всесвітньої служби Українського радіо, каналів супутникового мовлення та *Глобальної інформаційної мережі*. **Д. і.** України на сучас. етапі ефективно здійснюється зовн.-політ. відомством та в межах діяльності дипломатичних представництв за кордоном. Прес-служба МЗС України як офіційний речник зовн.-політ. відомства співпрацює із зарубіжними інформ. агентствами та їхніми кореспондентами, акредитованими в Україні, займається питаннями акредитації представників зарубіжних ЗМІ, готує та розповсюджує позиційні матеріали (диски, відеоплівки, брошури, тощо) про країну. Діяльність зовн.-політ. відомства України сприяє забезпеченню належного іміджу України у світовому інформ. просторі, а також попереджує появу в ЗМІ країн перебування *місій дипломатичних* необ'єктивної інформації про д-ву.

Літ.: Аналітика. Експертиза. Прогнозування. — К., 2003; Кашлев Ю., Галумов Э. Информация и PR в международных отношениях — М., 2003; Концепція створення національного каналу супутникового іномовлення України на період 2000–2004 року. — К., 2000.

О. В. Шевченко, А. В. Яковець

Дипломатія Київської Русі IX—XI ст. Історію *дипломатії* східн. слов'ян і їхньої д-ви — Київської Русі — можна умовно поділити на три періоди: додержавний (кінець V — сер. IX); ранньодержавний (2-га пол. IX—XI); часів удільної роздробленості д-ви (XII—XIII). Саме в XI—XII ст. дип. діяльність набрала виразних рис, з'явились перші постійно діючі *дипломати*, які, втім, поєднували зовн.-політ. службу з іншими держ. справами. Разом із тим, про послів і посольську службу історики мають підстави говорити вже на поч. X ст. У преамбулі першого відомого науці *русько-візантійського договору 907* перелічені *посли* київ. кн. *Олега*, які представляли самого государя, інших князів і бояр. Міжнар. перетрактації велись на різних рівнях. Найбільш відповідальні посольства часом очолювали великі князі (кн. *Ольга* 946 уперше в історії Давньої Русі попрямувала з мирним *посольством* до Константинопо-

ля; у його складі було чимало купців). Звичайно, купці не лише на Русі, а й у інших країнах доби раннього середньовіччя найчастіше виконували посольську службу. Лише з перебігом часу, із кінця XI посольські функції почали перебирати довірені люди князів, ближні бояри, старші дружинники, священики та ін. Принципово змінило характер давньоруської дипломатії й посольської служби запровадження християнства кн. *Володимиром Святославичем* як офіц. ідеології д-ви (990). Саме до цього часу фахівці відносять орг-цію сталої посольської служби й дип. імунітету. Тоді складається вже ієрархія дипломатів, у якій джерелами називані «сол» (посол) і «вестник» або «посольник» — представники уряду нижчого рангу. Безперечно, вага дипломата насамперед залежала від авторитету й політ. статусу його країни, але багато важили його якості. Розвиток зовн.-політ. контактів призвів до складання та вдосконалення князівського дип. апарату: з'явились посади дяків і «печатників» (канцлерів, керівників дип. служби). Правителі Давньоруської держави сприяли вивченню інозем. мов, зокрема *Ярослав Мудрий* усіляко підносив людей, які оволодівали книжними премудрощами. Саме такі люди ставали дипломатами. Його син Всеволод, за свідоцтвом свого сина *Володимира Мономаха,* «дома седя», вивчив п'ять мов. А сам Мономах у своєму «Повчанні дітям» наголошував на увазі та гостинності щодо інозем. прибульців, насамперед послів, бо це приносило політ. вигоди д-ві. Послів звичайно поважали, вони користувались недоторканністю (імунітетом). Зневажання чи образа посла означала вороже ставлення до його країни і, зазвичай, призводила до війни. Зате чим краще й гостинніше їх приймали, тим більша шана висловлювалась країні, що їх надіслала. *Русько-візантійські договори 907, 911* і *944* дозволяють судити і про статус руських послів, і про вигоди, якими вони користувались у Візантії (відповідно візантійські — на Русі). Із тексту русько-візантійського дог-ру 907 (вписаного до «Повісті временних літ», так само, як і угоди 911, 944 і 971) відомо, що посли вручали государеві країни, яка їх приймала, *вірчі грамоти.* Це джерело описує саму процедуру *ратифікації* міжнар. дог-ру: руські посли брали клятву вірності з візантійського імператора, а візантійські — з руських князів та їхніх дружинників. Історію дипломатії Київської Русі вчені починають з першої точно відомої дати: 839, коли посольство від «хакана русів» (якогось руського князя, найімовірніше київського) відвідало короля франків Людовіка в Інгельгеймі. Та початком держ. дипломатії Русі вважають 860, коли руський флот під командуванням київ. кн. *Аскольда* напав на Константинополь і примусив імп. Михаїла сплатити *контрибуцію* та укласти вигідний для Русі мир. Так Русь вийшла на світову політ. арену. Через півстоліття наступник Аскольда на київ. престолі Олег об'єднав руські Північ і Південь, започаткувавши Давньоруську державу, що її історики називають Київською Руссю. До історії Олег увійшов завдяки переможному походові 907 на Константинополь й укладенню надзвичайно вигідного для його д-ви дог-ру з Візантією, яким забезпечувались виключні права для руських купців і дипломатів у Візантії, а візантійських — на Русі. Наступник Олега — *Ігор* також здійснив два походи на Константинополь (941 і 944), проте успіху не досяг; відповідно *русько-візантійський договір 944* був менш вигідним, ніж укладений Олегом. Дружина Ігоря — Ольга, що заступила його на київ. престолі, відвідала Царгород 946 на чолі мирного посольства й уклала союзний договір з імперією, що зблизив обидві країни. Ольга прагнула навіть поріднитися з імп. Константином (одруживши сина *Святослава* з його донькою), проте одержала відмову. Син Ольги — Святослав спілкувався з Візантією з позиції сили, провівши дві війни (969–71) у її володіннях. Здобувши кілька перемог, врешті-решт успіху він не досяг, задовольнившись мирним дог-ром (971), менш вигідним для Русі, ніж укладений Ольгою. Новий етап у *зовнішній політиці* Київської Русі почався за князювання в Києві *Володимира Святославича* (978–1015), який відмовився від одновекторної, спрямованої на Візантію дипломатії та вступив у зносини з низкою європ. країн (Германією, Польщею). Він одружився із сестрою візантійського імп. Василія — Анною (979), що піднесло міжнар. авторитет руського князя. Багатополярну зовн. політику Володимира продовжив і розвинув його син Ярослав (1019–54). Історики вважають, що саме з часів Ярослава Мудрого можна говорити про справжню давньоруську дипломатію як цілеспрямовану, розраховану на багато років зовн. політику Київської Русі, що переслідувала як близькі тактичні, так і далекі стратегічні цілі. Подібно до Володимира Святославича, Ярослав Мудрий віддавав перевагу мирним засобам ведення дипломатії перед військовими, хоча й не завжди йому вдавалося здійснювати таку політику. Не відмовляючись від традиційних стосунків із Візантією, Ярослав зав'язував нові для Русі: з Францією, *Священною Римською імперією,* Англією, пожвавив зносини з традиційними партнерами — Польщею, Угорщиною, Чехією. Програвши війну з Візантією (що спалахнула з ініціативи імп. Константина Мономаха) 1043, Ярослав не став домагатись реваншу, а почав збивати антивізантійську коаліцію з кількох європ. країн, у якій важливу роль відігравала *Священна Римська імперія.* Імп. Константину довелось шукати миру, що був укладений 1046 і згодом (перед 1052) скріплений шлюбом сина Ярослава Всеволода й донькою імператора Марією. Важливим інструментом дипломатії Ярослава, спрямованої на захід і північ Європи, стали *династичні шлюби.* Його недарма називають «тестем Європи». Сам він був одружений із донькою шведського конунга Олава Ейріксона — Інгігердою (1019), одна його донька Анна стала дружиною франц. короля Генріха I (Реймс, 19.05.1051), друга Єлизавета — норвезького короля Гаральда Суворого (1043), третя Анастасія — угорського короля Андраша I (бл. 1046). При дворі Ярослава знаходили притулок знатні вигнанці з Норвегії й інших країн Скандинавії: норвезький король Олав і його наступник Магнус Добрий, той же Гаральд.

По смерті Ярослава (1054) і послабленні держ. єдності Київської Русі знизилась інтенсивність її зовнішньої політики. Стосунки з Візантією стали спорадичними, хоча руські найманці, як і раніше, служили у візантійському війську, а купці відвідували грец. торги. Та джерела 2-ї пол. XI ст. вже не згадують обміну посольствами між Києвом і Царгородом, зустрічей чільних представників правлячих еліт. Але, відчуваючи сильний тиск з боку кочовиків степів Півн. Причорномор'я половців, Візантія запропонувала союзну угоду Русі. Зі свого боку, київ. кн. Всеволод Ярославич дорожив союзом з імперією, також з огляду на загрозу від половецьких ханів, що неухильно зростала з 60-х XI ст.; бл. 1078 було підписано союзний договір між двома країнами, унаслідок якого Всеволод одержав Тмуторокань, що було відпала від його д-ви. Наприкінці XI ст. русько-візантійські контакти відзначені джерелами гол. ч. на ниві військ. співробітництва. 1091 імп. Олексій Комнін потрапив у важке становище — йому загрожувала півмільйонна орда печенігів. Його врятували гол. ч. традиційні вороги печенігів — половці ханів Боняка й Тугоркана, разом із половцями перебував 5-тис. загін руських воїнів. На думку деяких істориків, то був надісланий Васильком теребовльським військ. контингент. Поч. XII ст. ознаменувався династичними шлюбами нащадків Ярослава Мудрого з членами родин візантійських імператорів. Бл. 1103 київ. князь Святополк Ізяславич одружився з донькою імп. Олексія Комніна Варварою, а 1104 перемишльський князь Володар Ростиславич видав доньку за сина цього імператора.

Налагоджені в часи Ярослава мирні русько-нім. стосунки зберігались і за його синів. 1061 імператор *Священної Римської імперії* Генріх IV прихистив вигнану з Угорщини вдову короля Андраша Анастасію. А коли 1073 київ. кн. Ізяслав був вигнаний братами Святославом і Всеволодом, він теж знайшов притулок у Генріха IV. Влітку 1089 донька Всеволода Ярославича — *Євпраксія Всеволодівна,* що перед тим була дружиною саксонського маркграфа Генріха Штаденського (помер 1086), була урочисто обвінчана й коронована під ім'ям Адельгейди з лиховісним і розпутним Генріхом IV. Той розраховував на підтримку Русі в його б-бі з папським престолом, але Всеволод відмовився брати участь у тому далекому від нього суперництві, після чого імператор став знущатись над Євпраксією. Вона виявилась твердою характером і публічно, на двох церк. соборах, засудила чоловіка, після чого той був відлучений папою від церкви та втратив германську корону. Євпраксії вдалось повернутись на Русь, і вона померла в Києві черницею (1109). У тіні цих знаменних і широко відомих у світі стосунків Русі з обома світовими імперіями середньовіччя залишились її відносини із зах. сусідами — Польщею та Угор-

щиною. Давньоруські князі перебрали ініціативу в цих стосунках, спираючись на зрослу міць і міжнар. авторитет своєї д-ви, її розгалужені дип. зв'язки.

Літ.: Шекера І. Міжнародні зв'язки Київської Русі. — К., 1963; Сахаров А. Дипломатия Святослава. — М., 1982; Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996.

М. Ф. Котляр

Дипломатія культурна — зовнішня культурна політика, мета якої полягає у збереженні національної культури, обстоюванні національно-культурної ідентичності в міжнародному співробітництві, забезпеченні культурної присутності *держав* за кордоном, сприянні гідному утвердженню держав у світовій політиці, яке відповідає їхнім історичним надбанням, геополітичному становищу, потенціалу та ресурсам. **Д. к.** поєднує політику держави щодо певних сфер культурної діяльності, культуру зовнішньополітичної діяльності, інструментальне використання культури та культурних норм у зовнішньополітичних діях. **Д. к.** сприяє врахуванню в дипломатичній діяльності держави культурних факторів задля досягнення міждержавного порозуміння, міжнародного миру та стабільності через подолання культурних бар'єрів. **Д. к.** передбачає використання різноманітних чинників культури, мистецтва й освіти з метою захисту й просування на міжнародній арені національних інтересів. За допомогою **Д. к.** держава може підвищити ефективність *зовнішньої політики*, підняти престиж власної країни, уряду або політики як в міжнародному політичному середовищі, так і серед світової громадськості; подолати упередженість щодо країни, зменшити вплив негативних тенденцій політико-ідеологічного походження, зміцнити міжнародний авторитет держави, продемонструвати відкритість суспільства та його демократичні цінності; вплинути на формування багатополюсної системи міжнародних відносин, яка відображає культурно-політичне розмаїття та взаємозалежність сучасного світу; сформувати позитивний економічний клімат для іноземних інвестицій, сприяти розвитку туристичної індустрії; представити культуру як складову формування державного бренду; позиціонувати політику держави, яка має високий науковий, інтелектуальний та культурний потенціал. Відповідно до пріоритетів, кожна країна розробляє власну національну стратегію здійснення зовнішньої культурної політики. В сучасних міжнародних відносинах використовуються традиційні моделі **Д. к.**: 1) модель, що відображає спрямовану зовнішню політику держави, яка системно включає міжкультурне співробітництво у практику міжнародних відносин; характеризується жорсткою централізацією та прямим державним контролем, політика міжкультурного співробітництва здійснюється через урядові структури або визначені національні установи в зарубіжних країнах (наприклад, Французька Республіка); 2) модель, що базується на принципі опосередкованого контролю, коли міжкультурне співробітництво фінансується повністю або частково урядом, а адміністративна та координуюча відповідальність за реалізацію делегована неурядовим інститутам (наприклад, Велика Британія); 3) децентралізована організаційна модель, яка ґрунтується, з одного боку, на відносному контролі з боку держави та певною мірою на централізації міжнародної культурної діяльності, з іншого — на принципі дистанціювання від влади, тобто МЗС формулює офіційні керівні принципи політики міжкультурного співробітництва, реалізує їх у двосторонніх угодах, а практичну реалізацію зовнішньополітичної культурної стратегії здійснюють неурядові установи, діяльність яких фінансується державою в межах відведеної для них компетенції (наприклад, Федеративна Республіка Німеччина).

О. П. Кучмій

Дипломатія мережева — використання *Глобальної інформаційної мережі* в проведенні *державами* своєї *зовнішньої політики* в умовах «інформаційного суспільства», коли кордони між внутр. і зовн. політикою стають все менш чіткими, ступінь відкритості інформ. джерел зростає, і вони стають доступні для користування як держ. установам, так і науковцям, підприємницьким структурам та широкій громадськості, які поступово стають самостійними акторами в *міжнародних відносинах* (див.: *Транснаціональні відносини*).

О. В. Зернецька

Дипломатія паритетна (від лат. paritas — рівність) — різновид *дипломатії багатосторонньої*, яка передбачає дип. діяльність різних *держав* або блоків д-в, об'єднаних за етнічним, геогр. або політ.-екон. принципом, на основі рівності сторін по певним параметрам з метою вироблення спільного рішення з тої чи іншої проблеми. У рамках **Д. п.** малі д-ви з обмеженими дип. ресурсами, виступаючи на боці того чи іншого блоку, мають можливість вести *переговори міжнародні* на рівноправній основі і, т. ч., зробити свій внесок у розробку угод щодо глобальних проблем. Труднощі, які має при цьому дипломатія багатостороння, полягають у частих розходженнях між представниками того самого блоку д-в.

Н. Л. Яковенко

Дипломатія південноруських князівств XII—XIII ст. Із поч. XII ст. послабилась держ. єдність Київської Русі, але, вокняжившись у Києві 1113, *Володимир Мономах* тимчасово зумів об'єднати князівства й землі, що складали держ. територію Київської Русі, зміцнив центр. владу та високо підніс свій авторитет государя-самодержця. Він одноосібно вирішував усі справи внутр. й *зовнішньої політики*. Самовладдя Мономаха та його сина — *Мстислава Великого* було основною причиною того, що *зовнішня політика* Русі в їхній час знову зробилась активною та гідною великої середньовічної д-ви, піднеслась на вищий, ніж раніше, рівень, близький до того, на якому вона перебувала в роки панування діда Мономаха — *Ярослава Мудрого*. Насамперед це позначилось на відносинах із Візантією: вони залишались спокійними й мирними до 1116, коли в Подунав'ї спалахнули воєнні дії між імперією та Руссю. Загострення суперництва Мономаха з Олексієм I Комніним у Криму призвело до того, що руський князь вирішив використати проти імператора його політ. противника. У Візантії наприкінці XI ст. з'явилась людина, що видавала себе за Лева, сина імп. Романа IV Діогена; грец. історик Анна Комніна називає його самозванцем, який походив із низів, бо справжній Лев був уже давно схоплений людьми Олексія Комніна та осліплений. Однак Володимир Мономах визнав самозванця за справжнього Лева Діогена й навіть видав за нього свою доньку Марицу (Марію). 1116 Лжедіоген за явної підтримки тестя пішов на імп. Олексія й навіть захопив кілька дунайських міст, та в Доростолі він був забитий двома «сарацинами», підісланими візантійським імператором. Утративши маріонеткового «царевича», Володимир Мономах відкрито вступив у конфлікт із Візантією і, як сповіщає «Повість минулих літ», посадив своїх посадників у дунайських містах імперії. Та його військо було вибите звідти візантійцями, ця локальна сутичка загалом не погіршила стосунків між країнами. Вони й у часи Мономаха ґрунтувались, поряд з іншим, на династичних зв'язках. 1122 його онука Ірина Мстиславна вийшла заміж за царевича Андроніка, сина Іоанна II Комніна. Мирні загалом стосунки з Польщею погіршились, коли 1118 проти Мономаха повстав син Святополка Ізяславича — Ярослав, який претендував на київ. престол. Краківський кн. *Болеслав III Кривоустий* підтримав його військом, але після смерті Ярослава 1120 поляки попросили миру. Стосунки Києва з Краковом поліпшились, а 1124 муромський кн. Всеволод Давидович побрався з якоюсь польською княжною. На початку київ. князювання Володимира Мономаха ускладнились відносини Русі з Угорщиною. Король Кальман, який 1112 побрався з його донькою Євфимією, раптом без пояснення причин відіслав її до батька. Дехто з істориків вважає, що київ. князь «охолов» до Угорщини, яка підтримувала Ярослава Святополчича. Дип. конфлікт затягнувся й не був подоланий і в роки князювання в Києві сина Мономаха Мстислава. Вступ Київської Русі в добу удільної роздробленості, послаблення її держ. єдності призвели до кардинальних змін у зовн. політиці. У *федерації* князівств, на яку перетворилась раніше одноосібна монархія, государі найбільших і найсильніших серед них почувались самовладними та прагнули до незалежності від великого князя. Вони здобули право не лише на самостійні політ. дії всередині країни, а й на міжнар. зв'язки та союзи. В історії Давньої Русі новим елементом стала внутр., міжкнязівська дипломатія. Із 1140–50-х формувались угруповання князів, які протистояли одне одному. На Півдні то були Мономашичі, Ольговичі й Давидовичі, які суперничали за стольний град і заг.-руське вер-

ховенство, на Півночі — *Юрій Довгорукий* та його діти (теж Мономашичі, які не визнавали прав півд.-руських дітей та онуків Мономаха — Мстиславичів), на Заході — смоленські Ростиславичі (нащадки Ростислава Мстиславича). Усі вони в б-бі між собою за першість у регіоні постійно зазіхали на Київ. Із кожним роком все активніше втручались у міжкнязівську й міжнар. політику міста, заможна верхівка яких вкупі з боярами часом диктувала князям напрямки та характер дипломатії, керуючись при цьому не інтересами д-ви в цілому, а власними, вузько місцевими міркуваннями. Найактивнішими були в цьому плані політично діяльні городяни Києва й Галича, Володимира на Клязьмі й Новгорода Великого. Міжкнязівська дипломатія проводилась тими самими методами, що й зовн.-політ. діяльність Давньої Русі. Разом із тим, у федерат. Київській державі довгий час зберігались основні напрямки колишньої заг.-руської зовн. політики. Багато значили в цьому традиція, давні й укорінені договірні відносини з далекими та близькими сусідами. Новим явищем у русько-візантійських стосунках із 1130-х стала активна участь у них митрополитів і вищого духовенства, які надсилались від патріарха з Константинополя. Греки — церк. ієрархи — відстоювали зовн.-політ. лінію Константинополя, були провідниками його ідеолог. експансії, посередничали (певна річ, в інтересах Візантії) в міжкнязівських відносинах у самій Київській державі. У часи князювання в Києві молодшого брата Мстислава Великого — Ярополка (1132–39) між імперією й Давньою Руссю спочатку зберігались приязні відносини, 1136 небіж Ярополка — Борис Коломанович (народжений на Русі син угорського короля Коломана від вигнаної ним 1113 дружини Євфимії, доньки Мономаха) побрався з родичкою візантійського імп. Іоанна II. Та незабаром стосунки між імператором і київ. князями почали швидко гіршати, у чому відіграло певну роль ускладнення міжнар. обстановки в Європі того часу. 1146 угорський король Геза II одружився з онукою Володимира Мономаха Єфросинією, сестрою Ізяслава Мстиславича, який став того року великим князем київським. Цей *династичний шлюб* мав метою політ. і військ. союз, відтоді імперія стала розглядати Ізяслава як свого ворога. Тому імп. Мануїл зробив ставку на галицького кн. *Володимирка (Володимира) Володаревича* й суперника Ізяслава в б-бі за Київ — його дядька Юрія Довгорукого, який княжив тоді в Суздалі. Ворожнеча з Візантійською імп. та суперництво з Юрієм Довгоруким підштовхнули Ізяслава Мстиславича до рішучого кроку в церк. сфері. 1147 ставленик кн. Ізяслава — Климент Смолятич був обраний митрополитом на соборі єпископів, що зібрались у кафедральному соборі Русі — Софійському. Як думає багато істориків церкви, Ізяслав вирішив порвати з традицією поставлення руських митрополитів у Константинополі через те, що попередник Климента на митрополичій кафедрі грек Михаїл активно втручався в міжкнязівські відносини й вороже поставився до самого Ізяслава. Ще до вокняжіння в Києві Ізяславові вдалось добитись від грец. патріарха зміщення Михаїла з кафедри. Климент виявився вірним і постійним союзником Ізяслава Мстиславича. Заволодівши Києвом після кончини Ізяслава Мстиславича й недовгого князювання в ньому Ізяслава Давидовича (поч. 1155), Юрій Довгорукий добився в Константинополі рукоположення в київ. митрополити грека Константина (Климент знайшов притулок у Володимирі-Волинському). Константина вигнав з Києва Мстислав Ізяславич у грудні 1158, повернув на кафедру Климента (і надалі той брав активну участь у дипломатії, князь використовував його як авторитетного й освіченого церк. діяча в переговорах з Візантією). Коли Мстислав втратив київ. стіл, то Климентові знову довелось залишити кафедру. На Русі було чимало прибічників Климента, у т. ч. серед церк. ієрархів і панівного класу. 1164 в Києві помер митрополит Феодор, і тодішній кн. Ростислав Мстиславич вирішив повернути Климента на митрополичу кафедру. Імперському урядові довелось докласти чималих зусиль для того, щоб київ. князь прийняв невгодного йому митрополита грека Іоанна. На поч. 1160-х черговий раз серйозно змінилась політ. ситуація в Європі. Наступник і син Володимирка Володаревича на галицькому княжінні *Ярослав Осмомисл* почав шукати шляхів для примирення з Угорщиною, що спонукало візантійський уряд добиватись підтримки в Києві. 1164 і 1165 відбулись обмін *місіями дипломатичними* та встановлення дружніх відносин між Києвом і Константинополем. Імп. Мануїл уклав, а далі підтвердив мирний дог-р із київ. кн. Ростиславом і висловив невдоволення тим, що той не надав йому допомоги проти Угорщини. Та поступово епіцентр стосунків з імперією перемістився у зах. землі Давньоруської держави (див.: *Дипломатія Галицько-Волинської Русі*). У наступні роки київ. кн. Ростислав Мстиславич шукав у Візантії підтримки в б-бі проти Галицького князівства й Угорщини. Ростислав мав ще одну причину бажати союзу з Візантією: він остерігався надмірного посилення володимиро-суздальського кн. *Андрія Боголюбського*, який претендував на заг.-руські першість і владу. По смерті Ростислава (1167) його ненадовго змінив на київ. столі небіж Мстислав Ізяславич, що зберіг мир із Візантією. У той же час Андрій Боголюбський вороже ставився до імперії, бо вона підтримувала його суперників — київ. князів. Візантія перебувала в добрих стосунках із Києвом і Галичем аж до свого падіння 1204 унаслідок завоювання її хрестоносцями. На частині її території виникла Нікейська імп., із якою київ. та галицькі князі мали дружні стосунки, підтримуючи її в б-бі проти експансії папства й католицьких д-в Заходу.

Незабаром по смерті Мстислава Великого (1132) поліцентризм Русі різко посилився, що одразу відбилось на зовн. політиці князівств, які складали федерат. Давньоруську державу. Волинське князівство (де з 1136 правив енергійний онук Володимира Мономаха — Ізяслав Мстиславич) спочатку пішло на союз із Польщею. Так само вчинило Чернігово-Сіверське. Галицьке ж тоді орієнтувалось на союз із Угорщиною та Візантією. 1136 було укладено династичну угоду між Володимиром-Волинським і Краковим (що був в удільно роздробленій Польщі центром найбільшого Малопольського князівства): син краківського кн. Болеслава III Кривоустого — Болеслав IV Кучерявий одружився з небогою Ізяслава — Верхуславою. Із метою подальшого зміцнення київ.-волинсько-малопольського союзу 1151 було укладено два династичних шлюби. Між 1151 і 1154 син Ізяслава Мстислав одружився із сестрою Болеслава IV — Агнешкою, а Мешко III бл. 1151 взяв у дружини Євдокію Ізяславну. Та в наступні роки польські союзники маневрували між Ізяславом Мстиславичем, його сином і наступником Мстиславом, з одного боку, і галицьким кн. Ярославом Осмомислом — з іншого, причиною чого була запекла династична б-ба в самій Польщі. І все ж, малопольсько-волинський союз зберігався й надалі: в 1167 польські князі підтримали Мстислава Ізяславича в справі оволодіння Києвом, внук Ізяслава — *Роман Мстиславич* волинський, син Мстислава від польської княжни Агнешки, бачив у малопольських князях своїх основних союзників, у т. ч. й у протистоянні з іншими руськими князями.

Відносини з Угорщиною з настанням роздробленості Давньоруської держави також були поділені між князівствами, глави яких суперничали за заг.-руську владу. Ще будучи волинським князем, онук Мономаха — Ізяслав Мстиславич уклав династичний союз із Угорщиною. 1145 він віддав сестру Єфросинію за короля Гезу II. Однією з цілей русько-угорського союзу була протидія галицькому кн. Володимирку Володаревичу, який 1146 підписав союзну угоду з його дядьком і суперником Юрієм Довгоруким. За допомогою Угорщини Ізяслав переміг і Юрія, і Володимирка; останній був змушений визнати себе васалом великого князя київського. Однак після кончини енергійного й талановитого Ізяслава Мстиславича (1154) русько-угорський союз схилявся до занепаду: Київ перейшов до Юрія Довгорукого, а по його смерті (1157) — до брата Ізяслава — Ростислава, що не мав інтересу до союзу з Угорщиною. Тому хитрий політик — галицький князь Ярослав Осмомисл — уміло перехопив ініціативу в нового київ. государя й зосередив у своїх руках відносини Давньоруської держави з Угорщиною. Наприкінці 1150-х він уклав союзну угоду з Гезою II. Угорський король спробував протиставити волинсько-київ. союзові договір із кн. Святославом Всеволодичем, який з 1181 спільно з Рюриком Ростиславичем управляв Києвом і Київською землею. Проте сторони не дійшли згоди. Зовн. політика Давньої Русі XII—XIII була позбавлена цілісності, государі князівств і земель, що складали її, не були в змозі виробити єдині погляди на неї. При всьому тому дипломатія зазначеного періоду мала певні досягнення та слугувала інтересам Русі.

Літ.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968; Котляр М. Князівські клани в дипломатичному суперництві за Київ (середина XII ст.) // Київська старовина. — 2002. — №1; Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття). — К., 2007.

М. Ф. Котляр

Дипломатія публічна (англ. public diplomacy) — діяльність країни в сфері *зовнішньої політики*, спрямована на забезпечення національних інтересів і безпеки шляхом встановлення діалогу і здійснення впливу на зарубіжну громадськість за допомогою комплексу заходів політичного, економічного, освітнього, культурного характеру; скоординована робота урядових і неурядових структур щодо управління сприйняттям зарубіжними аудиторіями внутрішньої і зовнішньої політики країни, її політичних цінностей через поєднання традиційної зовнішньополітичної діяльності з сучасними комунікативними технологіями впливу на громадську думку та іміджевого *позиціювання* країни на міжнародній арені. Стратегія **Д. п.** розробляється зовнішньополітичним відомством країни або іншим уповноваженим державним органом і реалізується через діяльність *дипломатичних представництв*, закордонних культурних центрів, а також роботу громадських фондів та організацій, мас-медіа, представників діаспори тощо. У середині 1990-х рр. до термінологічного поля **Д. п.** введено поняття *дипломатія віртуальна* (англ. virtual diplomacy), *дипломатія мережева* (англ. network diplomacy); «цифрова дипломатія» (англ. digital diplomacy); «кібер-дипломатія» (англ. cyber-diplomacy); «електронна дипломатія» або «е-дипломатія» (англ. electronic diplomacy), які нині об'єднано в термін «**Д. п.** веб 2.0.» (англ. Public diplomacy Web 2.0.).

Інструментами **Д. п.** є конференції, симпозіуми, семінари з актуальних питань зовнішньої політики, тематичні (іміджеві) друковані видання про країну та її політику, культурно-освітні програми, іномовні теле- і радіопрограми включаючи мережу Інтернет, веб-сайти дипломатичних представництв, тематичні веб-портали, RSS-канали, блоги, мікроблоги, вікі, соціальні медіа, поїздки відомих особистостей до інших країн та інші «неофіційні» форми взаємодії із зарубіжною громадськістю. У сучасному світі **Д. п.** є ефективним засобом формування сприятливого середовища для досягнення стратегічних цілей держави у політичній, економічній та безпековій сферах. У політичній сфері **Д. п.** передбачає поширення національних політичних цінностей, роз'яснення внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень держави, координацію роботи державних і недержавних установ, за допомогою яких забезпечується підтримка зарубіжною громадськістю діяльності країни на міжнародній арені. В економічній сфері **Д. п.** використовується для формування сприятливого макроекономічного середовища та створення конкурентоспроможного інвестиційного іміджу держави на міжнародній арені. У сфері безпеки реалізація стратегії **Д. п.** дає змогу попереджати та управляти кризами, вирішувати національні та *глобальні проблеми*, а також сприяє ефективній взаємодії *акторів міжнародних*.

О. Ю. Запорожець, Н. О. Піпченко

Дипломатія сучасної України — основна форма та засіб у міжнар. спілкуванні України з *державами*, із якими встановлені *дипломатичні відносини*, міжнар. орг-ціями, об'єднаннями, установами. Вона базується на встановленні та підтриманні сталих офіц. відносин з іншими д-вами відповідно до принципів і *норм міжнародного права* та правил, які існують у практиці зовн. зносин. Повністю нормалізовані у прав. плані відносини дають Україні можливість якнайширше реалізувати свою міжнар.-прав. суб'єктність за визнання існуючого сусп.-політ. ладу в країнах-контрагентах та існуючої в них системи законодавства. Водночас сучас. укр. дипломатія характеризується не лише готовністю підтримувати ділові стосунки зі світом, але й має зобов'язання сприяти дружнім відносинам між акредитуючою д-вою та д-вою перебування *дипломатичних представництв*. У цьому сенсі **Д. с. У.**, як і кожної країни, виконує обидві ролі. Датою народження новітньої *зовнішньої політики* України слід вважати 16.07.1990, коли Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про держ. *суверенітет* України, якою колишню республіку СРСР було проголошено *суб'єктом міжнародного права* та рівноцінним учасником міжнар. спілкування. Але перші спроби визначити самостійність у сфері зовн. політики було зроблено ще до схвалення Декларації. 29.04.1990 колегія *Міністерства закордонних справ УРСР* розглянула питання «Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах». У червні 1990 колегія міністерства прийняла рішення «Про протокольну практику УРСР». Безпосередньо роботу щодо становлення нової дипломатії здійснювала Комсія ВР України із закорд. справ на чолі з Д. *Павличком*. 28.06.1990 вона зобов'язала МЗС УРСР у двотижневий термін підготувати та внести на розгляд Комісії пропозиції щодо законодавчого забезпечення зовн.-політ. діяльності УРСР. 23.07.1990 Комісія одноголосно рекомендувала на посаду Міністра закордонних справ УРСР А. *Зленка*, який підготував концепцію діяльності МЗС. Важливим зовн.-політ. актом України стала постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх відносин». У док-ті підкреслювалось, що при встановленні дип. зносин з інозем. д-вами слід виходити з необхідності найефективнішого забезпечення інтересів України, їх пріоритетності. Особливі зусилля було спрямовано на гарантування безпосередньої участі України в заг.-європ. процесі та європ. структурах. До виборів Президента України 1.12.1991 керівництво зовн. політикою здійснювалось ВР України. Із санкції Верховної Ради встановлюються зв'язки з іншими республіками. У листопаді 1990 в Києві було підписано *українсько-російський договір про основи відносин 1990*; у листопаді—грудні двосторонні дог-ри було укладено з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном. 3.08.1990 був ухвалений Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР». Після ухвалення *Акта проголошення незалежності України 1991* та підтвердження його на всеукраїнському референдумі 1.12.1991 перед відродженою Українською державою постало завдання розбудови повноцінної *дипломатичної служби*. Упродовж перших років незалежності, центр. апарат МЗС та апарати посольств і представництв України за кордоном зросли у кілька разів. Але через нестачу професійних кадрів гостро постала потреба у формуванні нац. системи підготовки дип. працівників. Було розширено факультет міжнар. відносин *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, що згодом перетворено на *Інститут міжнародних відносин*, на базі якого відкрито *Дипломатичну академію України при МЗС України*. Президентам та урядам України здебільшого вдалось запобігти кадрової нестачі. У процесі становлення дипломатії нового типу виросли її видатні представники, серед яких посли Ю. *Богаєвський*, А. *Бутейко*, А. *Веселовський*, І. *Гуменний*, І. *Долгов*, В. *Кальник*, Я. *Коваль*, Ю. *Костенко*, А. *Кулінич*, М. *Резник*, Ю. *Рилач*, О. *Тараненко*, В. *Хандогій*, Г. *Чернявський*, В. *Чупрун* та ін., що здобули авторитет серед світової громадськості, самовіддано виборювали нац. інтереси д-ви.

Базові нац. інтереси України та завдання її зовн. політики були визначені у схвалених ВР України *«Основних напрямах зовнішньої політики України»* 1993 та *Законі України про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010*. Такі інтереси у сфері міжнар. відносин становлять три основні групи: стратегічні та геополіт. інтереси (пов'язані з гарантуванням нац. безпеки України та захистом її політ. незалежності); економічні (пов'язані з інтегруванням економіки України у світове госп-во); регіональні, субрегіональні, локальні (пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутр. розвитку д-ви). Україна здійснює відкриту зовн. політику, прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи за цих обставин залежності як від окремих д-в, так і від певних держ. об'єднань. У своїх двосторонніх і багатосторонніх відносинах укр. д-ва керується принципами добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутр. справи. Вона не висуває територ. претензій до сусідніх д-в і не визнає жодних територ. претензій до себе, неухильно дотримується міжнар. стандартів *прав людини* та прав нац. меншин. Україна виходить з постулату, що дотримання прав людини — не лише внутр. справа окремих країн, і вважає, що загроза нац. безпеці будь-

якої д-ви становить загрозу заг. безпеці миру. Вона керується приматом права в зовн. політиці, визнає пріоритет заг.-визнаних *норм міжнародного права* перед нормами внутр.-держ. права, спирається в зовн. політиці на фундаментальні заг.-людські цінності й засуджує практику подвійних стандартів у міжнар. стосунках. Поява незалежної України викликала у світі геополіт. вибух. Її відродження та становлення випало на період переходу від *«холодної війни»* та міжблокового протистояння до виникнення нового світопорядку, що тільки спинався на ноги. Створювалась нова архітектура європ. безпеки. Цей процес виявився багатовимірним, суперечливим. Співіснували елементи нової епохи із залишками попередніх, що зумовило особливості становлення зовн. політики України, вироблення головних засад, завдань і пріоритетів, визначених у вищезгаданих док-тах ВР України. Головний зміст діяльності України на міжнар. арені — добитись створення такої *системи міжнародної*, яка могла б забезпечити стабільність міжнар. становища та нац. безпеки д-ви, сприяти здійсненню соц.-екон. реформ. Цю лінію на світовій арені проводить Президент України В. *Янукович* своїми візитами до зарубіжних країн та на численних зустрічах в Україні з міжнар. діячами. Найважливішим завоюванням вітчизняної дипломатії стало швидке *визнання України дипломатичне як суб'єкта міжнародного права*. У Центр.-схід.-європ. регіоні вона здобула оцінку провідника виваженої, передбачуваної політики, що зробило її одним із важливих факторів гарантування стабільності та безпеки як у цьому регіоні, так і в усій Європі. Цьому сприяли послідовне дотримання взятих на себе зобов'язань щодо ядерного роззброєння, скорочення звичайних озброєнь в Європі, скорочення та реформування збройних сил, активізація політ. діалогу з Росією та провідними країнами Заходу, здатність до пошуку компромісів при розв'язанні спірних питань. Серед здобутків **Д. с. У.** наступні: приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968;* вступ до *Ради Європи;* приєднання до *Центральноєвропейської ініціативи;* зміцнення позицій у *Міжнародному валютному фонді, Всесвітньому банку* і *Європейському банку реконструкції та розвитку;* укладення *Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997;* участь у програмі *«Партнерство заради миру»;* укладення *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми країнами-членами 1994;* визнання України д-вою з ринковою економікою і вступ її до *Світової організації торгівлі;* прийняття «Плану дій ЄС щодо України» і приєднання України до *Східного партнерства ЄС;* нормалізація стосунків із найближчими сусідами, зокрема укладання повномасштабних політ. дог-рів із РФ та Румунією. Стратегічною метою України є повноправна інтеграція в європ. структури. Дип. служба добивається полегшеного доступу укр. товарів на ринки країн-членів *Європейського Союзу.* Україна також бере участь у регіональних інституціях: Північне співробітництво, *Рада держав Балтійського моря, Чорноморське економічне співробітництво, ГУАМ* та ін.

Нові умови дип. відносин виникли у зв'язку зі стикуванням укр. кордонів із кордонами ЄС та *НАТО.* Україна зацікавлена в інституціоналізації стосунків із цими міжнародно-політичними об'єднаннями, але водночас їй доводиться вести з ними напружений діалог, докладати чималих зусиль для повномасштабного входження до європ. простору, подальшої інтеграції в європ. екон. та політ. структури. Звертаючи погляд до НАТО, Україна дотримується принципу неподільності безпеки та уникнення появи нової *залізної завіси* в Європі. Одним із пріоритетів дипломатії України є поглиблення й розвиток відносин із РФ на принципах добросусідства, рівноправності та взаємоповаги. Багато уваги приділяється розширенню екон. зв'язків і підтримці постійного діалогу з країнами *Співдружності Незалежних Держав,* особливо щодо двостороннього співробітництва. На схід. векторі дип. зусилля України спрямовані на створення *зони вільної торгівлі.* Укр. дипломатія активізувалась не лише в напрямі задіяння невикористаних можливостей у розбудові двосторонніх відносин із країнами СНД, а й із найближчими сусідами України по регіону Центр.-схід. Європи та з країнами Бл. Сходу, Азіатсько-тихоокеанського терену, Півд. Америки. Дип. служба сучас. України, увійшовши до єдиного прав. поля д-ви, здобула всі можливості для ефективного захисту її нац. інтересів у світі.

Літ.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Зленко А. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. — К., 2001; Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. — К., 2008; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. — К., 2006.

Д. В. Табачник

Дипломатія Української Держави була досить ефективним засобом *зовнішньої політики* гетьмана П. *Скоропадського,* що прийшов до влади внаслідок держ. перевороту 29.04.1918 й усунення від влади Центральної Ради. Розбудова вітчизняної *дипломатичної служби* зазначеної доби відбувалась у вкрай складних умовах фактичної окупації території Наддніпрянщини нім. й австр.-угорськими військами, що зумовило однобічну зовн.-політ. орієнтацію гетьманату на Центральні держави, принаймні до жовтня 1918. Але водночас П. Скоропадський, на відміну від своїх попередників із Центральної Ради, в умовах порівняної внутр.-політ. стабілізації приділяв набагато більше уваги міжнар. проблемам й особисто контролював здійснення головних напрямків зовн. політики д-ви. Серед них: відносини з країнами Четверного союзу; взаємини з РСФРР та іншими д-вами й держ. утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імп. («окраїнними державами»); відносини з нейтральними д-вами і (з поч. листопада 1918) з *Антантою.*

З огляду на заг. становище гетьманату та пріоритетні цілі *дипломатії* Української Держави, хронологічно її можна поділити на два нерівні за тривалістю періоди: 29.04–14.11.1918, коли вітчизняна дипломатія, незалежно від політ. уподобань її керівників, спрямовувала свої зусилля на утвердження Української Держави як повноправного суб'єкта *міжнародних відносин;* 14.11–14.12.1918, коли намітилось повернення до федералістського зовн.-політ. курсу. У 1-му періоді МЗС Української Держави очолювали М. *Василенко* (03–20.05.1918 як т. в. о. мін. зак. справ) і Д. *Дорошенко* (20.05–02.09.1918 як керуючий МЗС і 02.09–14.11.1918 як міністр), у 2-му — Г. *Афанасьєв.* Коло партнерів Української Держави розширилось за рахунок Швейцарії, Швеції та нових незалежних д-в на построс. просторі — Грузинської, Вірменської й Азербайджанської демократичних республік, Всевеликого Війська Донського, Кубанської й Білоруської народних республік, Польщі та Фінляндії. У Києві тоді перебувало 11 інозем. *дипломатичних представництв.*

Із приходом до влади П. Скоропадський підтвердив усі міжнар. зобов'язання Центральної Ради й у бесідах з інозем. держ. діячами та *дипломатами,* численних інтерв'ю зарубіжній пресі постійно наголошував на миролюбності Української Держави, а також її прагненні всіляко розвивати взаємовигідні та рівноправні стосунки з усіма країнами. Але, безперечно, першорядне місце серед них для Києва посідали д-ви австр.-нім. блоку, *дипломатичні відносини* з якими різнились: від приязних і безпроблемних із Болгарією та Туреччиною, певною мірою конфліктних, але в цілому взаємовигідних із Німеччиною, до вельми напружених з Австро-Угорщиною. Відп. чином укр. дипломатії вдалось забезпечити вирішення надзвичайно важливої проблеми ратифікації цими д-вами *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918:* 15.07.1918 це зробила Болгарія (посол України — О. *Шульгин*), 24.07.1918 — Німеччина (посол України — Ф. *Штейнгель*), 22.08.1918 — Туреччина (посол України — М. *Суковкін*). Але попри всі зусилля посла у Відні, дипломата-історика В. *Липинського,* Австро-Угорщина відмовилась ратифікувати мирний договір і в липні офіційно анулювала таємну угоду щодо створення авт. зах.-укр. коронного краю під формальним приводом невчасного виконання Києвом продовольчих поставок. П. Скоропадський намагався використати військ. силу й політ. вплив Німеччини у Схід. Європі для внутр. й міжнар. зміцнення Української Держави, забезпечення їй сприятливих зовн. кордонів (як це мало місце на *українсько-кримських переговорах 1918* і переговорах із білоруською делегацією О. Цвікевича у травні того ж року) та захисту від можливої інозем. *агресії.* Із такими цілями в серпні 1918 Берлін відвідав голова Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуб і домовився про надання Німеччиною кредиту в розмірі 1 млрд. марок, розвиток взаємної торгівлі та підтримку Києва в територ. суперечках із сусідами. А 4–17.09.1918 *ві-*

зит державний (перший в історії вітчизняної дипломатії XX ст.) до Німеччини здійснив гетьман, який мав зустрічі з імп. *Вільгельмом II* і рейхсканцлером, погодив із ними лінію укр.-рос. кордону й домовився про визнання Криму авт. частиною Української Держави, а також про повернення їй частини Чорноморського флоту. Проте в обох випадках укр. керівникам не вдалось отримати згоду на створення повноцінних Збройних сил. Важливе місце у двосторонніх відносинах мали й торг. відносини, формалізовані в *економічних договорах УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918.*

Наступність дипломатії Української Держави з добою Центральної Ради виявилась і в подальшому здійсненні курсу на згуртування навколо Києва «окраїнних держав», що ускладнювалось окупацією значної їх частини (Фінляндія, Балт. країни, Польща, Білорусь) нім. військами та розгортанням громадян. війни на теренах Кубані й Дону. З огляду на подібність політ. режимів помірковано-консервативного гетьманату й «білої» Фінляндії К. *Маннергейма* та Дону саме між ними склались найбільш конструктивні й довірливі відносини, скріплені низкою дип. домовленостей. Уже 26.07.1918 Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення Г. *Гуммеруса* повіреним у справах при уряді Української Держави, а 9.08.1918 відбулось призначення фінських консулів. Зі свого боку, 10.09.1918 гетьманський уряд ухвалив законопроект про створення в Гельсінкі посольства 2-го розряду, а 8.10.1918 П. Скоропадський призначив туди т. в. о. повіреного у справах Української держави К. *Лоського.* Переговори між укр. делегацією, очолюваною Ф. Лизогубом і Д. Дорошенком, та повноважним представником Дону генерал-майором О. Черячукіним (майбутнім послом у Києві) увінчались підписанням 7.08.1918 *українсько-донського союзного договору 1918.* Водночас із ним була укладена «Додаткова секретна угода», за якою Київ зобов'язувався в найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військ. й санітарного спорядження за приблизним розрахунком на 3 корпуси. 2.09.1918 Тимчасовим Надзвичайним представником Української Держави на Дону було призначено М. *Славинського.*

До цих домовленостей слід додати й укр.-кубанські Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій (13.11.1918), Угоду відносно поштово-телеграфних зносин (14.11.1918), угоди «Про шляхи сполучення» і «З фінансових питань» (16.11.1918). Міністром-резидентом Української Держави при Кубанському урядові 8.11.1918 було призначено полковника Ф. Боржинського. За сприяння Г. Афанасьєва на поч. грудня 1918 з Особливою торг.-екон. комісією уряду Білоруської Народної Республіки був узгоджений текст базового двостороннього дог-ру, що передбачав створення *зони вільної торгівлі* (у сучас. розумінні) між двома країнами. 5.12.1918 товариш міністра торгу та промисловості С. Бородаєвський та посол Грузинської Демократичної Республіки В. Тевзая підписали в Києві *Українсько-грузинський договір 1918,* що мав на меті формування *митного союзу.* Безперечно, саме Наддніпрянська Україна з її найчисельнішими в Балто-Чорноморському регіоні людськими ресурсами, найрозвиненішими екон. потенціалом і трансп. інфраструктурою, надзвичайно вдалим геополіт. розташуванням об'єктивно була покликана відігравати провідну роль серед «окраїнних держав», у т. ч. і в орг-ції їхніх військ.-політ. й екон. союзів. Визнання важливої ролі України серед «окраїнних держав» неодноразово підтверджувалось на офіц. й приватному рівнях їхнім держ. керівництвом, главами зовн.-політ. відомств і *дипломатичним корпусом.* На відміну від дещо однобокої позиції Центральної Ради, важливим напрямом дип. зусиль гетьманату було міжнар.-прав. врегулювання відносин із РСФРР. Необхідність порозуміння з півн.-схід. сусідою обумовлювалось потребами забезпечення як зовн. миру й недоторканності держ. кордонів України, так і відвернення втручання в її внутр. справи шляхом підтримки комуніст. опозиції аж до збройної допомоги, а також встановлення нормальних торг. відносин. Попри кон'юнктурний підхід Кремля до *українсько-російських мирних переговорів 1918,* уже 12.06.1918 вдалось досягти підписання *прелімінарного мирного договору між Українською Державою і РСФРР 1918* про припинення бойових дій, хоча, зрештою, переговорний процес уже в жовтні 1918 з вини Москви зайшов у глухий кут.

Важливим напрямком діяльності дипломатії гетьманату було забезпечення реалізації ідеї соборності укр. етнічних земель і приєднання територій, історично пов'язаних з Україною, зокрема це стосувалось окупованої Румунією на поч. 1918 Бессарабії. До моменту вирішення проблеми держ. належності Бессарабії Київ вирішив не встановлювати дип. відносини з Бухарестом на рівні послів, а 11.05.1918 гетьманський уряд видав розпорядження «Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію». Т. зв. «митна війна» тривала протягом усього літа, доки до Києва не прибула для відп. переговорів румунська урядова делегація. Проте заг. зміна військ.-політ. ситуації в Європі у зв'язку з наближенням перемоги Антанти в *Першій світовій війні* змусила гетьманський уряд піти на підписання з Бухарестом 26.10.1918 угоди, що фактично визнавала *статус-кво* в Бессарабії. Окрім поступливої позиції в Бессарабському питанні, дипломатія Української Держави розраховувала використати для пошуку шляхів налагодження контактів з Антантою посольства в нейтральних Швейцарії *(Є. Лукасевич)* і Швеції (генерал-майор Б. Баженов). На доручення П. Скоропадського Д. Дорошенко і Є. Лукасевич на поч. листопада 1918 здійснили спробу порозуміння з представниками союзних д-ав у Берні. Б. Баженов спробував переконати військ. представника США в Стокгольмі у вимушеному характері запрошення німців в УНР у лютому 1918 та готовності гетьманського уряду встановити торг. зв'язки із США. Але ця дип. активність, як і місія спец. представника гетьмана І. Коростовця до Ясс, де перебували військ. представництва Антанти, на жаль, не мали успіху. Корекція зовн.-політ. курсу Української Держави відповідно результатів Першої світової війни відбулась занадто пізно, а оприлюднення 14.11.1918 т. зв. «федеративної грамоти» гетьмана про поновлення держ. зв'язку з майбутньою небільшовицькою Росією лише прискорило початок повстання під проводом Директорії й утрату значної частки дип. здобутків.

Літ.: Проданюк Ф. Дипломатія держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. — 1992. — №5; Несук М. Драма вибору (Відносини України з Центральними державами у 1917–1918). — К., 1999; Станчев М. «Миру більшовикам не потрібно» // Пам'ять століть. — 1998. — №1; Гайдуков Л., Веденеєв Д. Служба повного профілю // Політика і час. — 1998. — №6; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002; Головченко В. Дмитро Дорошенко — історик і будівничий Української держави // Зовнішні справи. — 2012. — № 2, 3.

В. М. Матвієнко

Дипломатія УНР доби Директорії формувалась і діяла за надзвичайно складних умов руйнування Брестської й становлення *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин* у Європі, загострення громадян. війни на теренах колишньої Російської імп. й активізації реставраторських зусиль як «червоної», так і «білої» Росії. Реальна влада укр. уряду жодного разу не поширювалась на всю нац. територію. Зречення П. *Скоропадським* влади 14.12.1918 і відновлення УНР співпало з виведенням із території України нім.-австр. військ (що позбавило її захисту від зовн. загрози), висадкою десанту *Антанти* на чорноморському узбережжі, поновленням збройної *агресії* з боку РСФРР і відкриттям двох нових фронтів: проти Добровольчої армії на півд. сході та Польщі на заході й півн. заході. Т. ч., якщо роком раніше УНР доби Центральної Ради безуспішно намагалась утриматися між більшовицькою Росією, Центральними державами й Антантою, то із завершенням *Першої світової війни* на сході Європи залишилось два центри сили — Антанта, яка зробила ставку на «білий рух», і «червона» Росія, що, в кращому випадку, неприхильно ставились до укр. незалежності. Майже суціль вороже оточення та вкрай напружена внутр. ситуація диктували керівництву УНР необхідність пожвавлення міжнар. зв'язків із метою забезпечення більш-менш сприятливого зовн. середовища для успішного держ. будівництва. Але Директорія (до 9.02.1919 її очолював В. *Винниченко,* потім — С. *Петлюра*) прийшла до влади, не маючи чіткої зовн.-політ. концепції. У зверненні Директорії «До народів всього світу» від 28.12.1918 йшлося лише про «братній привіт всім народам світу і їх урядам» та бажання «жити в добрій, дружній згоді з ними», а також висловлювалась готовність УНР до обміну *дипломатичними представництвами.* У п. 7 ухваленого Конгресом трудового народу

28.01.1919 «Закону про форму влади на Україні» декларативно підтверджувалось, що «український народ хоче бути нейтральним і в дружніх стосунках з усіма іншими народами». Керівництво «другої» УНР роздирали парт.-політ. суперечності: центристи, очолювані С. Петлюрою, у б-бі проти більшовицької Росії прагнули спертися на Антанту, Польщу та Румунію, а ліве крило під проводом В. Винниченка і В. *Чехівського* виступало за рівноправний союз із Москвою й розглядало Антанту як реакційну силу. Зазнаючи поразок на антибільшовицькому й антиденікінському фронтах, Директорія та уряд УНР покладали дедалі більші надії саме на дип. діяльність. Попри внутр. нестабільність і часту зміну складу Ради Народних Міністрів, включно з главами МЗС (В. Чехівський (26.12.1918–9.02.1919), К. *Мацієвич* (13.02–9.04.1919, але фактично до 25.04.1919), В. *Темницький* (25.04—27.08.1919), А. *Лівицький* (27.08.1919—26.05.1920), А. *Ніковський* (26.05.1920 — в екзилі до 14.01.1922)), її головні завдання залишались незмінними: здобуття *визнання міжнародно-правового* (де-факто і де-юре) з боку провідних *акторів міжнародних*, передусім США, Росії, Великої Британії й Франції; вступ до новоствореної міжнар. структури безпеки та співробітництва — *Ліги Націй;* договірне оформлення держ. кордонів, успадкованих у результаті розпаду д-в, до складу яких входили укр. землі, чи заново визначених на підставі етнічного принципу з урахуванням екон. доцільності; налагодження взаємовигідної співпраці із суміжними й геогр. близькими д-вами; формування, по можливості, регіонального військ.-політ. й екон. блоку під своїм домінуючим впливом (*Балто-Чорноморський союз* та *Чорноморський союз*). Відповідно до змін акцентів у визначенні пріоритетних напрямків *зовнішньої політики* та стратегічних партнерів УНР, розстановці політ. сил у її керівництві вітчизняну дипломатію зазначеної доби умовно можна поділити на 4 періоди: 1) 14.12.1918—поч. лютого 1919 — спроби збереження *нейтралітету* УНР і формування системи зарубіжного дип. представництва; 2) поч. лютого—поч. квітня 1919 — орієнтація на Антанту; 3) сер. квітня—сер. листопада 1919 — «орієнтація на власні сили»; 4) із сер. листопада 1919 — формування укр.-польського військ.-політ. і дип. союзу (після залишення 21.11.1920 Армією УНР нац. території й відступу до союзної Польщі він переріс у Тарнівський період *дипломатії Державного Центру УНР в екзилі*).

Важливою особливістю дипломатії УНР доби Директорії стала спроба формування заг.-укр. *дипломатичної служби,* що було пов'язано з реалізацією *Акта Злуки УНР і ЗУНР 1919.* Президент Національної Ради ЗУНР Є. *Петрушевич* увійшов до складу Директорії, а керуючий справами держ. секретаріату закорд. справ ЗУНР Л. *Цегельський* був призначений товаришем мін. зак. справ УНР. Нарада керівників УНР і Західної Області УНР (ЗО УНР) ухвалила об'єднати *місії дипломатичні* обох держ. організмів у заг.-укр., за винятком тих країн, що утворились на місці Австро-Угорської імп. Проте існування заг.-укр. дип. апарату на практиці виявилось суперечливим і нетривалим. За визнанням В. Темницького, «було дві армії і дві закордонні політики», переважно соціалістичних за парт. приналежністю наддніпрянських дипломатів обурювали консерватизм, вузький регіоналізм і кон'юнктурництво їхніх галицьких колег (див.: *Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Області УНР)*). Не в останню чергу саме ця обставина призвела до поразки вітчизняної дипломатії на *Паризькій мирній конференції 1919–20. Дипломатичні представництва* УНР доби Директорії поділялись на: тимчасові місії дипломатичні, відряджені для ведення переговорів (див.: *Українсько-антантівські переговори 1919, Українсько-російські мирні переговори 1919*); постійні дипломатичні представництва (Австрія, Бельгія й Нідерланди, Болгарія, Ватикан, Велика Британія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Італія, Королівство сербів, хорватів і словенців, Латвія, Німеччина, Польща, Румунія, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Чехословаччина, Швеція та Норвегія, Швейцарія; готувалось посольство до Аргентини, що останньою визнала де-юре УНР 5.02.1921); делегації для участі в роботі міжнар. форумів та орг-цій (*Паризька мирна конференція 1919–20, Ліга Націй*); надзвичайні дип. місії, що відряджались для налагодження стосунків із провідними держ. світу (Франція, США). Голови дип. представництв призначались Головою Директорії за пропозицією Ради Народних Міністрів і мали права директорів

департаментів МЗС. Однак на практиці часто не лише керівник, а й увесь персонал місії затверджувався Директорією, що призводило до зайвої бюрократизації процесу побудови дип. представництва. Статус укр. дип. представництв за кордоном був різний: в Австрії, Болгарії, Німеччині, Румунії, Туреччині, Угорщині, Чехословаччині, Польщі та інших «окраїнних державах» вітчизняні посли фігурували у списках дип. корпусу та користувались *дипломатичними привілеями й імунітетами,* в інших вони мали напівофіц. становище чи тільки дозвіл на перебування. Головною, на думку сучасників, закордонною репрезентацією УНР доби Директорії була її Надзвичайна дип. місія на Паризьку мирну конференцію, рішення про створення якої було ухвалено ще у грудні 1918. Згідно із затвердженими 10.01.1919 штатами, вона складалась із 14 членів, 34 співробітників канцелярії, 20 працівників інформбюро та спостерігачів від провідних політ. партій; місію очолював колишній міністр шляхів УНР Г. *Сидоренко,* якого в серпні 1919 замінив посланник у Ватикані граф М. *Тишкевич.* Однак попри всі зусилля місії, *великі держави* дивились на укр. питання в контексті заг.-рос. проблем, представники країн Антанти постійно й послідовно переконували вітчизняних делегатів у необхідності відмовитись від домагань самостійності України й погодитись на федерацію з Росією. Інтерес до України зростав у зах. лідерів лише тоді, коли Армії УНР вдавалось здобути успіх на фронті (як, приміром, у липні—серпні 1919 під час наступу укр. військ на Київ), але такі перемоги були епізодичними й нетривалими, щоб змінити заг. ставлення Антанти та США до укр. справи. Діяльність місії УНР була також суттєво послаблена браком належної дип. підготовки багатьох її членів (включно з головою делегації), гострими політ. конфліктами й особистими чварами всередині делегації. Антанта погодилася б визнати за Україною приблизно те ж місце, яке посідала в регіоні колишня Російська імп., лише в разі створення над Дніпром міцного й життєздатного держ. організму, спроможного нейтралізувати поширення більшовизму та стабілізувати військ.-політ. ситуацію. Але керівникам вітчизняного визв. руху так і не вдалось переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі у створенні системи регіональної безпеки на Сході Європи шляхом орг-ції *Балто-Чорноморського союзу.* На перешкоді цьому, серед інших обставин, був і переважно лівосоціал. характер урядів УНР, який мав наслідком тривалу невизначеність зовн.-політ. держ. пріоритетів. Лише 1920 укр. дипломатія нарешті дійшла принципового висновку, якого дотримується увесь сучас. цивілізований світ: у незалежної й самодостатньої д-ви немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, тому зовн. політика повинна відповідати нац. інтересам незалежної України. Однак укр.-польський стратегічний союз (див.: *Варшавський договір УНР з Річчю Посполитою 1920*), як і підписання Політичної конвенції на 4-й конференції прибалтійських д-в 31.08.1920 (див.: *Балтійські конференції 1919–20*), виявились надто запізнілими й політично нестійкими, не в останню чергу внаслідок втрати взаємної довіри та невирішених територ. проблем між учасниками зазначених угод.

Упереджене ставлення володарів повоєнної Європи до УНР, вичікувальна позиція залежних від них багатьох інших міжнар. партнерів України (Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Швеція та ін.) зумовлювали певну специфіку у формах роботи вітчизняної дипломатії. Дип. представництвам часто доводилось обмежувати свою діяльність виконанням конс. функцій, що теж було надзвичайно важливо в умовах процесу повоєнної репатріації, а потім й еміграційного потоку з охопленої вогнем революції України. Ще одним важливим напрямом роботи дип. інституцій УНР була міжнар.-інформ. діяльність, нагальна потреба в якій зумовлювалась поганим знанням України взагалі та її сучас. проблем зокрема, а також необхідністю давати відсіч антиукр. пропаганді з боку рад. й білогвардійської України та Польщі (1918–19). Міжнар.-інформ. роботу здійснювали пресові або ж інформ. відділи представництв, які вміщували в закорд. пресі велику кількість матеріалів щодо внутр. становища й зовн. політики, історії, культури України, а також налагоджували випуск власних видань.

Військ. поразка УНР від більшовицької Росії в листопаді 1920 і прагнення країн Заходу до встановлення торг.-екон. відносин з останньою,

що мали компенсувати жахливі матеріал. втрати Першої світової війни, призвели до припинення їхніх взаємин із дип. представництвами УНР, які припиняли свою діяльність унаслідок браку фінанс. коштів для утримання, та до поступового визнання СРСР у світі.

Л.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002; Шевченко І., Балюн О. Антанта проти українського «сепаратизму»: Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки // Політика і час. — 1998. — №7, 8; Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. — 2000. — №2, 3; Павлюк О. В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. — 2000. — №6; Матвієнко В. Україна і Балтія у 1920-ті роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київська старовина. — 2002. — №4.

В. М. Матвієнко

Дипломатія УНР доби Центральної Ради. Перший дип. досвід модерної укр. нац. державності пов'язаний із діяльністю Центральної Ради, створеної з ініціативи укр. соціал. партій і культ.-просвітніх орг-цій 4.03.1917 в умовах перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 в Росії. З огляду на особливості розвитку вітчизняного визв. руху в умовах загострення політ. б-би на теренах колишньої Російської імп. й пошуків виходу з *Першої світової війни,* історію *дипломатії* Центральної Ради можна умовно поділити на 3 періоди: 4.03–7.11.1917 — б-ба за створення авт. укр. державності й накопичення міжнар.-прав. та орг. передумов для формування самостійної дип. діяльності; 7.11–11(24).01.1918 — вихід УНР на міжнар. арену й започаткування власного *відомства закордонних справ;* 11(24).01–29.04.1918 — здобуття дип. визнання суверенної УНР. Під час 1-го періоду, внаслідок *автономістсько-федералістського курсу Центральної Ради,* питання про власну *зовнішню політику* та створення відп. держ. апарату не стояло на порядку денному, дип. зусилля були майже цілковито зосереджені на досягненні порозуміння з рос. Тимчасовим урядом щодо забезпечення широкої нац.-територ. *автономії* для етнічних укр. земель. Із цього приводу 16–21.05.1917 у Петрограді й 29–30.06.1917 у Києві тривали переговори між лідерами Центральної Ради (В. *Винниченко,* М. *Грушевський,* С. Єфремов, *Д. Одинець,* С. *Петлюра* та ін.) і представниками Тимчасового уряду (О. Керенський, І. Церетелі, М. *Терещенко* та ін.), що увінчались одночасним оприлюдненням постанови Тимчасового уряду про визнання Ген. Секретаріату вищим виконавчим органом в Україні та 2-го Універсалу Центральної Ради, який відкладав вирішення проблеми автономії до скликання Всеросійських Установчих зборів. Результатом другого візиту укр. делегації (В. Винниченко, Х. Барановський, М. Рафес) до Петрограда наприкінці липня 1917 стала «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду» від 4.08.1917, яка значно звужувала компетенцію першого й обмежувала його повноваження Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською (без 4 півн. повітів) губерніями. Але й після цього соціал. більшість Центральної Ради обмежувала свої зовн. зв'язки відносинами з Петроградом та перебувала на автономістсько-федералістських позиціях, що засвідчили рішення скликаного за її ініціативою 8–14.09.1917 в Києві «З'їзду поневолених народів». Однак, хоча Центральна Рада до проголошення УНР своїм 3-м Універсалом фактично не розглядала Україну як *суб'єкта міжнародного права,* дедалі ширшого громад. визнання набувала ідея участі її представників у процесі повоєнного мирного врегулювання. Ще в резолюції Всеукр. нац. конгресу (6–8.04.1917) йшлось про «спеціальну вимогу на участь України в міжнародній акції» та потребу делегування її депутатів на майбутню мирну конференцію. А у виголошеній В. Винниченком 12.10.1917 на засіданні Малої ради Декларації Ген. Секретаріату стверджувалось, що він «уживає всіх заходів, щоб на світовій конференції, яка обговорюватиме наслідки війни, були серед російської делегації і представники українського народу», очолюване ж О. *Шульгиним* секретарство міжнац. справ «має бути заступником інтересів не тільки на Україні, але і за її межами». Суттєвою обставиною, що стимулювала керівництво Центральної Ради до самостійного виходу на міжнар. арену, було зростання інтересу до України з боку провідних інозем. д-в як до потенційно важливого фактору військ.-політ. ситуації у Схід. Європі. У липні 1917 військ. аташе посольства Японії в Росії Ашида відвідав Центральну Раду й Ген. Секретаріат із метою отримання достовірної інформації про ситуацію в регіоні. У вересні аналогічний візит здійснила франц. військ.-санітарна місія, на поч. жовтня — керівник франц. військ. місії генерал Ніссель, який залишив у Києві для спостереження за розвитком подій генерала Ж. *Табуї,* що мав 9.10.1917 зустріч із С. Петлюрою. О. Шульгин наприкінці серпня відвідав Петроград і мав розмову з послом Франції Ж. Нулансом. Не випадково після розгрому більшовиками Ставки Верховного головнокомандування рос. армії в Могильові до Києва переїхали військ.-дип. місії Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Бельгії, Румунії й Сербії. Але «вихід» Центральної Ради на міжнар. арену після проголошення УНР 7.11.1917 відбувся не зовсім вдало, усередині її керівництва точилась гостра б-ба щодо стратегічного вибору між *Антантою,* яка намагалась зберегти Схід. фронт проти Німеччини, і Центральними державами, які, на думку багатьох вітчизняних політиків, були зацікавлені в становленні незалежної України. Тому під час зустрічі в листопаді 1917 у Петрограді Ж. Нуланса з ген. секретарем у справах фінансів УНР Х. Барановським останній відхилив франц. пропозицію щодо надання позики на придбання військ. спорядження, а на поч. грудня в розмові з Ж. Табуї й брит. офіцерами В. Винниченко та О. Шульгин в обмін на свою згоду продовжувати війну з Німеччиною й Австро-Угорщиною вимагали *визнання де-юре* Антантою укр. державності та встановлення з нею *дипломатичних відносин* (хоча, згідно з 3-м Універсалом, УНР була проголошена, «не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її»). На додаток, відряджені у грудні 1917 на переговори з Антантою до Ясс (Румунія) делегати Центр. Ради А. *Галіп* і Є. *Голіцинський* заявили, що УНР відмовляється визнавати свою частку зовн. боргів царського уряду. Ще більшу недовіру й занепокоєння, ніж у питаннях збереження держ. єдності Росії, у країн Антанти викликало задекларуване Центральною Радою (як головний напрям дипломатії УНР) досягнення заг. миру без *анексій* і *контрибуцій* шляхом скликання міжнар. конференції за участі всіх сторін на засадах визнання права націй на самовизначення. Нота такого змісту була схвалена 9.12.1917 Малою радою та відправлена 11.12.1917 Ген. Секретаріатом усім воюючим і нейтральним д-вам. У док-ті також зазначалось, що УНР «стає на шлях самостійних міжнародних стосунків до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії». На відміну від країн Антанти, Німеччина та її союзники вже 13.12.1917 погодились на участь «повноважних представників УНР» у *Брестських мирних переговорах 1917–18* (ще 3.12.1917 депутати Центральної Ради М. *Любинський* і М. *Левитський,* перебуваючи формально в складі рос. делегації, мали неофіц. зустріч у Бресті з нач. штабу нім. Схід. фронту генералом М. Гофманом і принцом Леопольдом Баварським). 15.12.1917 VIII сесія Центральної Ради ухвалила запропоновану фракцією УСДРП резолюцію про участь у мирних переговорах «нарівні з іншими державами» і затвердила урядову постанову про негайне відрядження делегації. Вона стала першим закорд. дип. представництвом УНР і була сформована шляхом висування кандидатів від провідних парт. фракцій Центральної Ради: В. *Голубович* (голова до 15(28).01.1918, УПСР), О. *Севрюк* (голова з 15(28).01.1918, УПСР), М. Любинський (УПСР), М. *Полоз* (УПСР) і М. Левитський (УСДРП), а також екон. радник проф. С. *Остапенко.* Із 29.12.1917 делегація Центральної Ради як самостійна договірна сторона брала результативну участь у Брестських мирних переговорах, рішуче обстоюючи нац. інтереси УНР й успішно використовуючи суперечності між представниками більшовицької Росії та Центральних держав. Паралельно активізувались переговори про надання Антантою фінанс.-техн. допомоги УНР з Ж. Табуї та П. *Багге,* які отримали офіц. призначення до Ген. Секретаріату від урядів Франції й Великої Британії (вручили відп. ноти В. Винниченку 21.12.1917 і 24.12.1917). Керівництво Центральної Ради розглядало цю обставину як *визнання де-факто* укр. державності, хоча насправді єдиною метою антантівських дипломатів було утримати УНР від сепаратних мирних переговорів із Німеччи-

ною та її союзниками. До того ж, перші дип. успіхи Центральної Ради були затьмарені її військ.-політ. конфліктом із ленінським Раднаркомом, коли керівництво УНР відмовилось із принципових міркувань визнати останній за легітимний заг.-рос. уряд. Особливе роздратування в Петрограді викликало звернення Ген. Секретаріату УНР від 23.11.1917 до крайових органів влади Башкирії, Півд.-Схід. союзу козачих військ, Півн. Кавказу, Закавказзя, Криму, Молдови, Сибіру та до ленінського Раднаркому з пропозицією негайно вступити в переговори щодо формування заг.-рос. соціал. уряду на платформі укладення заг. демокр. миру та своєчасного скликання Всеросійських Установчих зборів. У разі згоди уряд УНР прохав повідомити про готовність прибути до Києва відп. представників для участі у спец. нараді. Засади майбутнього федерат. ладу Росії були уточнені в урядовій телеграмі (за підписами В. Винниченка і О. Шульгина) з Києва до Петрограда, Новочеркаська, Омська, Тифліса, Сімферополя, Мінська й Кишинева від 25.11.1917: «республіканський і дійсно демократичний політичний устрій», а також «повне взаємне невтручання в політичне життя Республік, які федеруються». Проте обидві ініціативи не принесли очікуваних результатів, лише від уряду Південно-Східного союзу 30.11.1917 до Києва прибула делегація для переговорів. Заходи Центральної Ради щодо формування заг.-рос. *федерації* (з центром у Києві) призвели до прямо протилежного наслідку — збройного конфлікту з ленінським Раднаркомом (див.: *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»*) і запрошення нім.-австр. військ для порятунку УНР від більшовицької агресії. Лише в критичній ситуації, коли більшовицькі війська вже стояли на підступах до Києва, а представники Німеччини й Австро-Угорщини відмовлялись укладати мирний договір із УНР без формального проголошення її *незалежності*, Центральна Рада наважилась на повний держ. розрив із Росією у 4-му Універсалі (датований 9(22).01.1918, ухвалений 11(24).01.1918), задекларувавши своє бажання «жити у злагоді й приязні» з усіма сусідніми народами. Цим же док-том вона доручала Раді Народних Міністрів УНР підписати мирний договір із Центральними державами (див.: *Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918*), що сталось у ніч на 27.01(9.02).1918; 23.04.1918 він був доповнений «Господарським договором між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною» (див.: *Економічні договори УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною*). Ці вимушені кроки Центральної Ради призвели до розриву відносин з Антантою, а згодом неодноразово використовувались антиукр. силами для дискредитації нац. державності на Заході; тому у довгостроковій перспективі зроблений Центральною Радою в січні 1918 зовн.-політ. вибір на користь Німеччини та її союзників, що згодом зазнали поразки в *Першій світовій війні*, виявився помилковим. Але водночас укладення Брестського мирного дог-ру між УНР і Центральними державами та дип. визнання України з боку останніх відкрило нові можливості для розбудови вітчизняної дипломатичної й консульської служби, змусило РСФРР погодитись на початок *українсько-російських мирних переговорів 1918* та забезпечило Києву сприятливі позиції на *українсько-білоруських переговорах про державний кордон 1918*. Україна поступово перетворювалась на притягальний центр для нових незалежних нац. д-в на території колишньої Російської імп.

Літ.: Вировий В., Притуляк П. Центральна Рада у боротьбі за підписання Брестського миру // Політологічні читання. — 1995. — №2; Веденєєв Д., Гошуляк І. Ровесник національного відродження: Біля колиски дипломатії України: доба Центральної Ради // Політика і час. — 1997. — №2; Несук М. Драма вибору (Відносини України з Центральними державами у 1917–18). — К., 1999; Матвієнко В. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація? // Пам'ять століть. — 2002. — №4; Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів, 2004.

В. М. Матвієнко

Дипломатія УРСР. Після вступу УРСР в *Організацію Об'єднаних Націй* 1945 та до складу інших міжнар. орг-цій *дипломатія* УРСР стала невід'ємною частиною рад. дипломатії, що створило певний парадокс. Якщо сучас. світова дипломатія є засобом реалізації *зовнішньої політики* д-ви, то в УРСР такої політики не було. Її дипломатія реалізувала зовн. політику тодішньої союзної д-ви. Надання 1944 союзним республікам, у т. ч. УРСР, прав на безпосередні зносини з іноземн. д-вами й досі достатньо не пояснено дослідниками, особливо у світлі майже безперервного посилення централізації, унітарності в СРСР після *Другої світової війни*. Теза про те, що 1944 йшлось лише про майбутнє членство в ООН, не підтверджується формулюваннями відп. нових статей у Конституції СРСР, якими дозволялись саме «безпосередні», тобто двосторонні *дипломатичні відносини* з іноземн. д-вами. Про остаточну нез'ясованість цього питання свідчить і побудова укр. НКЗС, створеного 1944, що містив підрозділи, до функцій яких входили двосторонні відносини, та взагалі не було підрозділу *організацій міжнародних*. Одразу після закінчення Другої світової війни почалася т. зв. *«холодна війна»*, створення військ.-політ. союзів, очікування нової війни між Сходом і Заходом і т. п., тому питання про двосторонні міждерж. відносини республік не виникло. Більше того, окремі спроби зах. д-в встановити такі відносини, зокрема з Україною, наштовхнулись на негативну реакцію з боку керівництва СРСР як на спроби «розколоти» Радянський Союз, створити на його території «шпигунські кубла» тощо. *Дипломати* УРСР в ООН, на міжнар. конференціях діяли як представники «суверенної» д-ви, і хоча саме так вона характеризувалась у конституції, усім було відомо, що це не відповідає дійсності. Утім, і укр. дипломатія, і часом союзні дипломати відчували необхідність підтримувати «фасад суверенності». Для цього в міністерствах закорд. справ і Союзу, і Української РСР розроблялись т. зв. ініціативи, тобто проекти питань для внесення в порядок денний, резолюцій, інших док-тів, які доручалось укр. дипломатам подати на розгляд у міжнар. орг-ціях. Незалежно від того, де розроблялись ці ініціативи — у Москві чи в Києві (останні обов'язково затверджувались у Москві) — відповідальність за їх реалізацію несла укр. дипломатія, зазвичай за допомогою союзної (відносини між представниками «двох дипломатій» завжди були дружніми). Діяльність навколо таких ініціатив сприяла професійному зростанню укр. дипломатів, завойовувала їм авторитет серед колег. Укр. ініціативи залишились в анналах ООН: про припинення б-би Нідерландів і Великої Британії з нац.-визв. рухом в Індонезії (1946), про міжнар. рік співробітництва в медицині (1958), про подолання неписьменності у світі (1961), про допомогу у створенні кадрів для індустріалізації країн, що розвиваються (1962), про заборону найманства (1968), про б-бу з *апартеїдом* у Півд. Африці та на захист прав палестинського народу (1970-ті), про прискорення заборони хім. зброї (1970-ті) та ін. Дипломати УРСР активно працювали, коли республіка обиралась кілька разів непостійним членом *Ради Безпеки ООН*, керівних органів інших міжнар. орг-цій та конференцій. Виступаючи на міжнар. форумах, представники УРСР не тільки «цілком і повністю» підтримували політику СРСР, а й посилались на волю і прагнення укр. народу, на його історію й сучас. буття. Такі посилання нагадували світові, що на території СРСР існує Україна. Як мінімум двічі високі представники УРСР виступили з трибуни ООН укр. мовою, а в *ЮНЕСКО* дипломати домагались зафіксувати в календарі подій дати, пов'язані з укр. історією, культурою та наукою. Дипломатія УРСР залучалась і до відрядження укр. спеціалістів для участі в екон. зв'язках СРСР із закордоном, де, зокрема, стала відомою продукція заводів і фабрик України. Досвід дип. роботи засвоювався також, коли представники України працювали в секретаріатах міжнар. орг-цій, в окремих *посольствах* СРСР, із ген. консульствами низки країн (гол. ч. тих, що тоді називались «соціалістичними», а також Індії), розташованими в Україні. Працівники МЗС УРСР брали участь в орг-ції візитів делегацій з-за кордону в УРСР, спілкувались з іноземн. журналістами, вивчали іноземн. пресу. Із 1958 в Нью-Йорку було відкрито *Постійне представництво України при ООН*, згодом — при ЮНЕСКО в Парижі, при Європейському відділенні ООН у Женеві, при орг-ціях системи ООН у Відні. За часів УРСР ці установи стали школами для укр. дипломатії. Представництва, зокрема, встановлювали контакти з укр. діаспорою.

Дипломатичну службу УРСР складали здебільшого випускники Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (див.: *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (міжнародники, істори-

ки, юристи, економісти, філологи) та Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин. «Вбудованість» дипломатії УРСР у заг.-союзну, спільні програми навчання майбутніх дипломатів мали результатом співпадіння форм практ. дип. роботи, які, у свою чергу, мало відрізнялись від світових. Коли було ухвалено *Акт проголошення незалежності України 1991*, вона вже мала ядро дип. кадрів, із якого почалось створення справжньої *дипломатичної служби* д-ви.

Літ.: Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1995. — №3; Полянський П. Вступ України до ООН // Нова політика. — 1997. — №4; Білоусов М. М. Зовнішньополітична і дипломатична ініціатива // Політика і час. — 1999. — №4; Головченко В. На чолі зовнішньополітичного відомства Української РСР: перші кроки // Зовнішні справи. — 2012. — № 4.

М. М. Білоусов

Дипломатія УСРР. Радянська Україна була єдиною республікою договірної *федерації* 1919–22, яка широко користувалась правом здійснювати власну *зовнішню політику*, а саме: укладати *договори міжнародні* з д-вами, що визнали УСРР, відкривати власні торг. й *дипломатичні представництва*. Походження цього феномену пояснюється тим, що на чолі НКЗС УСРР 1919–23 перебував за сумісництвом голова Раднаркому Х. *Раковський*, якого Кремль відрядив свого часу керувати Україною та якому цілковито довіряв. У тому, що УСРР дістала вихід на міжнар. арену, відіграли свою роль не тільки дип. здібності, зв'язки та особисті знайомства Раковського з багатьма європ. політиками, а й відсутність у нього коренів в укр. парт.-держ. середовищі. Вважаючи Раковського своїм, Москва могла не турбуватись про небезпеку пожвавлення укр. сепаратизму. Уже на сер. 1919 НКЗС УСРР був розгалуженою установою у складі 9 відділів, зокрема дип.-конс., прав., інозем. агентств, дипкур'єрів, загального, інформаційного, архівного. Перша *місія дипломатична* УСРР у складі Ю. *Коцюбинського* (голова), В. *Ауссема* і В. Ляха була утворена при уряді РСФРР на поч. січня 1921. 14.01.1921 представник УСРР на Ризькій мирній конференції 1920–21 Е. *Квірінг* надіслав на розгляд політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку «Про дипломатичні представництва УСРР», у якій пропонував їх відкрити у Польщі, країнах Балтії та д-вах, де розташовувались етнічні укр. землі й де була зосереджена укр. еміграція, зокрема в Чехословаччині, Румунії та Австрії. Щодо інших країн було висловлено побажання, щоб представники НКЗС УСРР працювали в рос. *посольствах* у ранзі радників або секретарів. Свої пропозиції Е. Квірінг мотивував тим, що «ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР, оскільки передача повноважень УСРР російським послам означала б для цих держав фіктивність усіх розмов про суверенну Україну, давала б дуже сильну зброю нашим ворогам». Тобто, йшлось про елементарний камуфляж, витіснення зі свідомості зах. політиків «тіні уряду УНР», яка продовжувала існувати у вигляді його дип. представництв при більшості урядів європ. д-в. ЦК КП(б)У підтримав цю пропозицію та видав директиву щодо можливих керівників укр. рад. дип. представництв. А вже 14.02.1921 Ю. Коцюбинський та спец. посланник уряду УСРР Ф. *Кон* уклали в Москві перший у короткій історії незалежної дипломатії УСРР договір про встановлення *дипломатичних відносин* із Литвою. 3.08.1921 УСРР уклала мирний договір із Латвією, а 25.11.1921 — з Естонією, того ж року її повноважним представником у країнах Балтії було призначено колишнього лівого есера й наркома юстиції УСРР *Є. Терлецького*, а послом у Варшаві — колишнього боротьбиста О. *Шумського*. У грудні 1921 Повноважним представником УСРР в Австрію направлено Ю. Коцюбинського. Після злиття в єдине представництво дип. місії УСРР в РСФРР і повноважного представництва УСРР у справах народного госп-ва керівник останнього М. *Полоз* очолив цей об'єднаний орган. Дип. зв'язки УСРР з іншими д-вами давали можливість налагоджувати екон. співробітництво. За ініціативою Х. Раковського у складі РНК УСРР було утворено наркомат зовн. торгівлі, а з кінця 1921 утворено експортний фонд в 60 млн крб. золотом. Голова укр. уряду добився істотної самостійності в роботі НКЗТ, до сфери інтересів якого увійшли Польща, Чехословаччина, Румунія, Туреччина, Балканські д-ви. Із 1922 ініціативи уряду Раковського в галузі зовн. відносин все частіше не знаходять підтримки у Кремлі, який все частіше діє у протилежному напрямі. Зокрема, УСРР не дозволили відкрити повноважне представництво в Італії, на поч. квітня 1922 укр. уряд змушений був ліквідувати свою дип. місію в країнах Балтії. Щоправда, у вересні 1922 Москва прийняла рішення про заснування укр. місії в Туреччині, а в листопаді 1922 відкрито місію УСРР у Німеччині. Її очолив М. *Левицький*, який до цього керував місією УСРР у Празі. Однак ще 18.10.1922 у зв'язку з утворенням майбутньої союзної д-ви ЦК КП(б)У приймає постанову «Про згортання апарату НКЗС» і доручає заст. наркома закорд. справ УСРР В. Яковлєву розпочати переговори з НКЗС РСФРР про об'єднання наркоматів. Таке рішення, як і постанова сесії ВУЦВК про намір України ініціювати утворення Союзу РСР, зі слів останнього посла УСРР у Польщі М. Хургіна, стали повною несподіванкою для тих країн, із якими Україна підтримувала дип. відносини. У серпні 1923 консулати й дип. служби УСРР були злиті з апаратом союзного НКЗС. Остаточно апарат НКЗС УСРР припинив своє існування 20.09.1923, натомість при уряді УСРР було створено представництво *уповноваженого НКЗС СРСР*, яке очолив О. *Шліхтер*.

Деякий час ще за інерцією представники парт.-держ. номенклатури УСРР були представлені в союзних повпредствах Польщі, Австрії, Німеччини, Великої Британії, Франції та інших країн, як правило, на посадах радників посольств або торг. представників. Так, П. Жигалко протягом 1924–27 працював торгпредом у Німеччині, Новаковський, а потім Барський — у Лондоні, М. Лебединець — у Польщі, а М. Калюжний 1926 був призначений радником посольства СРСР у Празі, представляючи інтереси УСРР. У 1930 Радянська Україна мала своїх радників у складі посольств СРСР у Польщі, Чехословаччині та Німеччині та власного консула у Львові.

Літ.: Удовиченко П. П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). — К., 1957; Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність УРСР (1917–1920). — К., 1962; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). — К., 1966; Веденєєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917–1923 років // Політика і час. — 2001. — №6.

М. С. Дорошко

Дискримінація (з лат. discriminatio — розрізнення, виокремлення) — навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій суб'єктів права за конкретно визначеними ознаками. У міждерж. відносинах Д. полягає в обмеженні або звуженні однією *державою* прав і законних інтересів іншої д-ви всупереч принципові їх рівності. Прикладом Д. у сфері *міжнародної торгівлі* та екон. відносин є введення США штучних обмежень у торгівлі з Україною, зокрема на експорт укр. товарів до США (поправка Джексона—Веніка, прийнята ще 1974); спец. митні збори, запроваджені в країнах *Європейського Союзу* щодо товарів, які походять із третіх країн; встановлення митних бар'єрів, створення гіршого режиму для *імпорту* товарів тощо. Проведення викликає зазвичай з боку д-ви, проти якої вона спрямована, у відповідь заходи у вигляді *реторсій*. У сфері міжнар. захисту *прав людини* під Д. розуміють нерівноправність у соц. і прав. становищі людей, яка ґрунтується виключно на ознаках їхньої приналежності до певної раси, нації, етнічної групи, політ. об'єднання, релігії, класу або соц. групи. Поширена расова Д. — обмеження в правах і переслідування осіб із мотивів їхньої расової приналежності. Існують такі види Д., як нижча оплата праці жінок, молоді, обмеження в правах за ознаками політ. і реліг. переконань. *Міжнародне право* засуджує всі види Д. Зокрема, *Генеральною Асамблеєю ООН* прийнято Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (рез. №2106 /XX від 21.12.1965), яка набула чинності 4.01.1969.

О. В. Задорожній

Дискримінація в економічних відносинах — інструмент «прихованого» *протекціонізму*, який є характерною рисою сучасного регулювання *зовнішньої торгівлі* багатьох країн світу. В умовах зниження рівня тарифного захисту, заборони з боку *СОТ* застосовувати кількісні обмеження (за окремими винятками) та суттєвого

обмеження можливостей субсидіювання, уряди країн вдаються до застосування різноманітних технічних та адміністративних заходів з метою захисту внутрішнього ринку та сприяння розвитку вітчизняної економіки. Характерною рисою таких заходів є той факт, що у більшості випадків (технічні вимоги, внутрішні податки та збори, вимоги до національного вмісту тощо) норми і вимоги є однаковими для вітчизняних та іноземних товаровиробників, проте за умов різного рівня економічного розвитку та різної конкурентоспроможності товарів іноземні товаровиробники розцінюють ці заходи як дискримінаційні. Незважаючи на негативне ставлення СОТ до нетарифних заходів регулювання (НТЗ) як таких, що є непрозорими, надто дискримінаційними і такими, що суттєво спотворюють ситуацію на ринку, НТЗ застосовуються досить широко, зокрема, це стосується кількісних обмежень, субсидіювання експортерів та інших засобів стимулювання експорту, різноманітних технічних бар'єрів та інших засобів «прихованого» протекціонізму. Подолання *дискримінації* та надання рівних можливостей для доступу товарів на ринки інших країн, досягнення прозорості правил та умов торгівлі декларувались як основна мета укладення *ГАТТ*. Утім, хоч у рамках Токійського раунду ГАТТ і було підписано Кодекс із стандартів з метою уникнення дискримінаційного застосування технічних вимог до імпортних товарів, розвинені країни світу намагаються встановлювати додаткові специфічні технічні обмеження, які мають дискримінаційний характер щодо товарів походженням з менш розвинених країн. Врегулювання суперечок щодо застосування дискримінаційних обмежень у взаємній торгівлі є однією з функцій СОТ, основними принципами діяльності якої задекларовані недискримінація, прозорість і передбачуваність у торговельних відносинах. Зокрема, в Статті III «Національний режим щодо внутрішнього оподаткування та регулювання», Статті XIII «Недискримінаційне застосування кількісних обмежень», Статті XIV «Винятки з правил про недискримінацію», Статті XVII «Державні торговельні підприємства» ГАТТ від 1994 містяться роз'яснення щодо інструментів дискримінації у взаємній торгівлі.

Н. В. Резникова

Дискримінація расова — будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах *прав людини* та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя (п. 1 ст. 1 *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*). Є однією із заборонених *міжнародним правом* форм *дискримінації*, що, окрім згаданої вище конвенції, суперечить, серед іншого, положенням *Статуту ООН* (п. 3 ст. 1), *Загальної декларації прав людини 1948* (ст. 2), *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966* (п. 1 ст. 2), *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966* (п. 2 ст. 2), регіональним *договорам міжнародним* з прав людини тощо. Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 засновано Комітет з ліквідації расової дискримінації, що наділено повноваженнями розглядати доповіді держав про вжиті ними законодавчі, судові, адміністративні чи інші заходи, за допомогою яких проводяться в життя положення Конвенції, а також приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб чи груп осіб, які твердять, що вони є жертвами порушення державою-учасницею якихось прав, викладених у цій Конвенції. За результатами розгляду таких індивідуальних петицій Комітет надсилає свої пропозиції та рекомендації, якщо такі є, зацікавленій державі-учасниці і скаржникові.

М. М. Гнатовський

Дискурс міжнародно-правовий — складний комунікативно-когнітивний феномен, що відповідає замкнутій комунікативній ситуації із когнітивною основою у вигляді синхронізованих знань комунікантів — *акторів міжнародних* — про ситуацію спілкування, семіотичний універсум культури, етносу, цивілізації, закономірностей і правил спілкування, соціуму та інституційної специфіки. Різновекторні геополітичні спрямування *держави* спонукають до міжнародно-правових інтеракцій, які корелюють внутрішньодержавні й зовнішньополітичні інтереси не лише країни, а й впливають на процеси світового співтовариства. Продуктивна реалізація правових інтенцій під час переговорного процесу значною мірою залежить від досконалості міжнародно-правового дискурсу. Міжнародно-правовий дискурс оцінюють як синергетичну систему, «складники якої взаємно детерміновані й залежні від параметрів зовнішнього середовища, зокрема, соціуму, культури, політики, права, інтеріоризованого буття етносу й цивілізації» (Н. К. Кравченко). Міжнародно-правова картина світу є системою деонтичних, онтологічних та аксіологічних концептів, що узагальнюють універсально-узуальні знання й уявлення про належну поведінку держави і є результатом онтологізації нормативного змісту міжнародних документів і параметрів середовища, пов'язаного з дискурсивним простором *права міжнародного*. Ідеї ідеальної дискурсивної парадигми засновані та розвинені К.-О. Апелем, Ю. Габермасом, Д. Бьолером, В. Кульманом та іншими, узагальнені вітчизняними дослідниками Н. Кравченко, Ф. Бацевичем. Подвійна природа комунікації в міжнародно-правовому контексті полягає у наступному: право кореспондує необхідні стимули до міжнародного правопорядку, якого вимагають самі ж члени глобалізованого соціуму. Усе, що індивідуум сприймає і перетворює у правову реальність, є результатом права як комунікації. «Поведінкову спрямованість» права зауважив один із засновників теорії комунікації Н. Вінер. Закон, який упорядковує реальні комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння, на глибинному рівні вибудовує порядок міжнародно-правових комунікативних взаємозв'язків. Проте, така роль може бути сприятливою, якщо йдеться про досконалі закони та ідеально вибудувані комунікативні процеси взаємодії. Ідеальна модель міжнародно-правової комунікації вибудовується на засадах права на комунікацію, його нормативно-регулювальних інтерсуб'єктивних нормах (рівності, справедливості, збалансованості, співвідповідальності за наслідки комунікативної взаємодії). Через дискурс може бути знайдено вихід із проблемної ситуації, якщо в основу міжнародно-правової комунікації буде покладено рівність і справедливість, з одного боку, і здоровий практицизм — з іншого. До цього додамо застереження Ю. Габермаса: якщо у розумінні суспільства приймається автономія діючих осіб, незалежність культури та прозорість комунікації.

Цей тип дискурсу має спільні та відмінні риси у порівнянні з описаними Ю. Габермасом властивості повсякденної комунікації. До спільних ознак відносимо: 1) наявність стимулу до інтеракції (міжнародно-правової взаємодії); 2) прагматичний сенс *міждержавних відносин*; 3) прагнення до консенсусу у переважній більшості випадків переговорного процесу з метою захисту кожного зі сторін національних інтересів. Відмінними рисами міжнародно-правової комунікації є: 1) проблематичність, що виявляється у комунікативних діях комунікантів, які перебувають на етапі з'ясування проблематичного питання; 2) те, що до уваги беруться не лише мовні висловлювання, а й еволюція відносин, вчинки та стан учасників дискурсу; 3) протидія одного з комунікантів у пошуку консенсусу; 4) ускладненість правового дискурсу методами використання засобів встановлення згоди через: а) сумнівність тверджень комуніканта; б) недовіру до правомірності дій; в) спонтанне створення додаткових проблемних ситуацій у комунікативному акті, що заважає дискурсивному взаєморозумінню; г) неврахування «ситуації часу» (К. Якобсон). Ефективність ідеального дискурсивного взаєморозуміння у сфері права пов'язана з умінням збалансувати інтереси конфліктуючих сторін. Суб'єкт міжнародно-правового дискурсу допускає маніпулювання аргументацією у твердженнях, поясненнях, аргументації та тлумаченнях. Отже, перша умова ідеального міжнародно-правового дискурсу своєю основою передбачає рівність і справедливість в організації світового правопорядку як мету комунікації; друга — гуманність та комунікативна співвідповідальність за досягнення згоди, консенсусно-унормувальне рішення в національних інтересах; третя — визнання суверенного права іншості на комунікацію.

А. В. Яковець

Дитяча праця — явище, яке підлягає жорсткому правовому регулюванню, спрямованому на захист прав дитини. Ст. 32 *Конвенції про права*

дитини 1989 передбачає право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку, а також передбачає зобов'язання *держав*, серед іншого, встановлювати мінімальний вік для прийому на роботу, визначати необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці та передбачати відповідні види покарань або інші санкції для порушників цього права. Серед конвенцій *Міжнародної організації праці* питанням дитячої праці присвячена Конвенція № 138 про мінімальний вік для прийому на роботу від 20.06.1973 та Конвенція № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.09.1999.

Відповідно до Конвенції № 138 мінімальний вік для прийому на роботу встановлено у 15 років або 14 років для держав, чия економіка і система освіти недостатньо розвинені (п. 3 та 4 ст. 2). Мінімальний вік для прийому на будь-який вид роботи за наймом або іншої роботи, яка за своїм характером або через умови, в яких вона здійснюється, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці або моральності підлітка, не може бути нижчим ніж 18 років (п. 1 ст. 3). Держави, економіка та адміністративний апарат яких недостатньо розвинені, можуть тимчасово обмежити сферу застосування Конвенції № 138 (п. 1 ст. 5), але не щодо роботи в: шахтах і кар'єрах; обробній промисловості; будівництві; службах електро-, газо- та водопостачання; санітарно-технічній службі; транспорті, складах і службах зв'язку, а також на плантаціях та інших сільськогосподарських підприємствах, що виробляють продукцію головним чином для комерційних цілей, але виключаючи сімейні чи дрібні господарства, що виробляють продукцію для місцевого вжитку і регулярно не використовують найманих працівників (п. 3 ст. 5).

Конвенція № 182 вимагає від держав негайно вжити ефективних заходів щодо забезпечення в терміновому порядку заборони та ліквідації найгірших форм дитячої праці (ст. 1). У цілях Конвенції термін «найгірші форми дитячої праці» включає: a) усі форми рабства або практику, подібну до рабства, як наприклад, продаж дітей та торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах; b) використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав; c) використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема, для виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних *договорах міжнародних*; d) роботу, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей.

Див. також: *Діти-солдати*; *Експлуатація дітей*.

М. М. Гнатовський

Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ) (ств. 11.12.1946) — міжурядова *організація міжнародна* під егідою *ООН*. Штаб-квартира — м. Нью-Йорк, США. Мета діяльності: надання гуманітарної допомоги дітям та матерям у країнах, що розвиваються, здійснення інформаційно-пропагандистської діяльності з метою покращання становища дітей і матерів, захисту їх прав і свобод, надання консультативної допомоги урядам відповідних країн. Фінансується за рахунок внесків з боку урядів країн-членів, юридичних та фізичних осіб. Функції і завдання ЮНІСЕФ допомагають виконувати майже 200 *послів* доброї волі. Головний орган — Виконавчий Комітет. 1965 отримав *Нобелівську премію миру*.

О. В. Сахаренко

Діадохів війни 323–280 до н. е. — збройні конфлікти між спадкоємцями імперії Александра III Македонського — діадохами (давньогрецькою διάδοχος — спадкоємець) — за розподіл сфер впливу в *державі*, що охоплювала Балканський півострів, острови Егейського моря, Єгипет, Передню Азію й більшу частину Центральної Азії, аж до нижньої течії Інду. Найважливішою політичною силою в ній була армія, що й визначила форму державного устрою після його смерті. В результаті нетривалої боротьби між піхотою та гетайрами (елітна кіннота) було досягнуто угоду, за якою держава зберігалася як єдине ціле, а спадкоємцями були проголошені Філіпп III Арріdей, побічний син Філіппа II Македонського, і дитина, очікувана дружиною Александра — Роксаною. Фактично ж влада опинилася в руках невеликої групи знатних македонян, що займали при Александрі вищі військові і придворні посади. Регентом при Філіппі III Арріdеї та Александрові IV (синові Роксани) фактично став Пердікка, управління материковою Грецією і Македонією було залишено за Антипатром і Кратером, Фракія була передана Лісімаху. У Малій Азії найвпливовіше положення займав Антигон I Одноокий — сатрап Фрігії, Лікії і Памфілії. Єгипет був переданий в управління Птолемею Лагу; важливі командні пости зайняли Селевк I Нікатор і Кассандр (син Антипатра).

Пердікка намагався зміцнити своє єдиновладдя за допомогою армії; його виступи проти Антигона і Птолемея поклали початок тривалому періоду боротьби діадохів. Похід Пердікки в Єгипет (321 до н. е.) виявився малоуспішним і викликав невдоволення армії, в результаті чого він був убитий своїми командирами. Після загибелі Кратера у зіткненні із сатрапом Пафлагонії і Каппадокії Євменом у Трипарадисі (Сирія) відбувся новий розподіл посад і сатрапій. Регентом став Антипатр, до нього незабаром була перевезена царська родина. Антигон отримав повноваження стратега-автократора Азії, в його ведення перейшли царські війська, що знаходилися там. Селевк отримав сатрапію Вавилонію, війна з Євменом була доручена Антигону. Впродовж двох років Антигон майже повністю витіснив Євмена з Малої Азії. У 319 до н. е. помер Антипатр, передавши свої повноваження Полісперхону — одному зі старих і відданих македонській династії полководців. Проти нього виступив Кассандр, який користувався підтримкою Антигона. Війна діадохів поновилася з новою силою. Найважливішим театром військових дій стали Еллада і Македонія, де в боротьбу між Полісперхоном і Кассандром були втягнуті й царська династія (родина Александра Великого), і македонська знать, і грецькі поліси. В результаті царська династія остаточно втратила своє значення. Філіп III, його дружина Еврідіка і мати Александра III Македонського — Олімпіада Епірська загинули; Роксана з сином опинилися в руках Кассандра, якому вдалося підкорити своїй владі Македонію й більшу частину Еллади.

Боротьба між Євменом і Антигоном перемістилася у Перейду та Сузіану. На початку 316 до н. е. Євмен був розбитий, і Антигон став наймогутнішим з діадохів. Це змусило Птолемея, Селевка і Кассандра укласти союз проти Антигона, до них доєднався й Лісімах. Запеклі бої проходили на морі і на суші в межах Сирії, Фінікії, Вавилону, Малої Азії і особливо в Елладі. Війна йшла зі змінним успіхом і завершилася 311 до н. е. укладанням миру, за яким діадохи виступали як самостійні, незалежні правителі. Нові війни діадохів почалися 307 до н. е. До того часу зник останній формальний зв'язок між частинами колишньої держави Александра III: Роксана і Александр IV були вбиті за розпорядженням Кассандра. Військові дії в Елладі почав Антигон, очевидно, з метою заволодіти Македонією і її престолом. Його синові — Деметрію Поліоркету вдалося вигнати македонські гарнізони з Мегари та Афін і змістити намісника Кассандра. У 306 до н. е. Деметрій розбив флот Птолемея поблизу Саламіна, після цієї перемоги Антигон присвоїв собі і Деметрію царські титули. Інші діадохи також проголосили себе царями. У вирішальній битві при Іпсі в 301 до н. е. Лісімах, Селевк і Кассандр завдали нищівної поразки війську Антигона I, який загинув у цьому бою. Деметрій із залишками війська відступив до Ефеса, в його розпорядженні залишався ще сильний флот і деякі міста Малої Азії, Еллади й Фінікії. Володіння Антигона були поділені, головним чином, між Селевком та Лісімахом. До того часу визначилися основні кордони елліністичних держав: Птолемеїв, Селевкіда, Віфінія і Понтійське царство.

Подальша боротьба діадохів розгорталась в основному на території Давньої Греції та Македонії. Після смерті Кассандра в 298 до н. е. спалахнула боротьба за македонський престол між Деметрієм Поліоркетом та Пірром — царем Епіру, синами Кассандра та Лісімахом. Переможцем вийшов Деметрій Поліоркет, але вже у 287–286 до н. е. Лісімах у союзі з Пірром витіснив його з Македонії. 283 до н. е. помер Деметрій, узятий в полон Селевком, у 281 до н. е. загинув Лісімах,

також розбитий Селевком, його держава розпалась. 281 (або 280) до н. е. був убитий сам Селевк. Царем Македонії 283 до н. е. став син Деметрія — Антигон II Гонат, який поклав початок нової династії, що об'єднувала під своєю владою Фракію та Македонію. Надалі військові зіткнення не припинялися, але носили більш локальний характер. Послідовники Птолемея I і Селевка Нікатора продовжували змагатися у Сирії, Фінікії і Малій Азії (т. зв. *Сирійські війни*). Птолемеї, що володіли найпотужнішим флотом, змагались за панування у Македонії, Егейському морі та Елладі. Спроби Македонії розширити свої володіння в Давній Греції натрапляли на стійкий опір полісів. Від царства Селевкідів 283 до н. е. відпав Пергам, в 260 до н. е. стала незалежною Каппадокія. Близько середини III ст. до н. е. відпали північно-східні сатрапії, й утворилися незалежні Парфянське царство та Греко-Бактрійське царство.

С. О. Божко

Діалло (Diallo) Ель-Хадж Сайфулай (1.07.1923, Діарі, округ Лабе, Французька Гвінея — 25.09.1981, Конакрі, Гвінейька Республіка) — гвінейський держ.-політ. діяч і *дипломат*; закінчив Коледж «Вільям Понті» (Дакар, 1944). Працював бухгалтером у колоніальній адміністрації, виступив співзасновником Африканського демократичного об'єднання і Демократичної партії Гвінеї (1947). 2.01.1956 обраний одним із трьох гвінейських депутатів до Національних зборів Французької Республіки, увійшов до парламентської комісії торговельного флоту й рибальства; в березні 1957 обраний депутатом і віце-головою Територіальної асамблеї Французької Гвінеї. В 1958–63 — голова Національних зборів і політ. секр. правлячої Демократичної партії Гвінеї (друга за значенням посада), у серпні 1959 на чолі урядової делегації відвідав СРСР і підписав першу Угоду про економічне й технічне співробітництво, 25.05.–5.06.1962 як державний секретар із закордонних справ вдруге відвідав СРСР. 1963–69 — держ. міністр фінансів і планування; 16.05.1969–9.06.1972 — мін. зак. справ і член політбюро Демократичної партії Гвінеї, активізував участь країни в *Русі неприєднання*; 1972–73 — міністр при канцелярії президента А. *Секу Туре*, 1973–79 — міністр-координатор соц. справ; 1979–81 — міністр зв'язків із постійним Секретаріатом політбюро Партії-держави Гвінеї (до 1978 — Демократична партія) і Народними нац. зборами.

В. І. Головченко

Діалог Азія—Європа (Asia—Europe Meeting), АСЕМ (ASEM) — неформальний екон.-політ. діалог між країнами *Європейського Союзу* та окремими *державами* Азії, спрямований на зміцнення миру та стабільності, створення сприятливих умов для екон. та соц. розвитку двох регіонів; започаткований у рамках зустрічі глав д-в та урядів у Бангкоку 1–2.03.1996. За станом на січень 2013 учасниками АСЕМ є *Європейська комісія*, Секретаріат *АСЕАН* і 49 держав — 27 членів ЄС, 10 країн АСЕАН, КНР, Республіка Корея, Японія, з 2008 — Індія, Монголія, Пакистан, з 2010 — Австралія, Росія, Нова Зеландія, з 2012 — Бангладеш, Норвегія і Швейцарія. Зустрічі на найвищому рівні відбуваються раз на два роки в азійських та європ. д-вах почергово. Діяльність орг-ції здійснюється за трьома напрямками: політ. діалог (із 1997 проводяться зустрічі міністрів закорд. справ, із 2000 — щорічні; з 1996 — щорічні зустрічі старших посадових осіб); екон. співробітництво (із 1997 відбуваються зустрічі міністрів економіки та фінансів, із 2000 — щорічні; із 1996 — щорічні зустрічі старших посадових осіб з питань торгівлі та інвестицій); співробітництво в галузі науки, культури та освіти (із 1997 діє Фонд Азія—Європа (Сінгапур), із 1999 — Центр дослідження технологій у галузі захисту довкілля (Таїланд)). Завданнями межрегіональної співпраці є забезпечення глобальної безпеки, реформування *Організації Об'єднаних Націй*, контроль над озброєннями, роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї; співробітництво в торгівлі та інвестиціях, у наук.-техн. сфері; розвиток освіти; подолання бідності. У ході 2-ї зустрічі на найвищому рівні (Лондон, 3–4.04.1998) було створено Групу планування у складі 25 експертів, що мали розробити програму розвитку АСЕМ після 2000, затверджено Рамкову програму співробітництва на 1998–99, а також плани дій зі сприяння торгівлі та заохочення інвестицій. На 3-й зустрічі на найвищому рівні (Сеул, 19–21.10.2000) було прийнято Сеульську декларацію про мир на Корейському півострові, у якій сторони схвалили зусилля Республіки Корея та КНДР, спрямовані на встановлення миру та стабільності; на основі рекомендацій Групи планування було прийнято нову Рамкову програму співробітництва, що визначила пріоритети АСЕМ. За підсумками 4-ї зустрічі на найвищому рівні (Копенгаген, 22–24.09.2002) учасники АСЕМ прийняли Декларацію про співробітництво в б-бі проти *тероризму міжнародного*, у якій визначили його як одну з найбільших загроз міжнар. безпеці й погодились об'єднати зусилля в б-бі з нею, узгодивши відп. програму співробітництва. Також було прийнято другу Політичну декларацію про мир на Корейському піво-ві, у якій учасники зустрічі підтвердили свою підтримку процесу примирення корейських д-ав.

А. М. Кобзаренко

Діалог Південь—Південь — взаємовідносини країн, що розвиваються, у рамках відносин Південь — Північ (див.: *Північ—Південь проблема*). На 18-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* 1963 група із 75 країн представила спільну декларацію країн, що розвиваються, у якій давалась негативна оцінка існуючому механізму *міжнародних економічних відносин*, зазначалось, що «діючі принципи й структура світової торгівлі все ще сприяють розвиненим регіонам світу» й поточні тенденції спрямовані на збагачення розвинених країн. Ініціативна група країн, що підписали Декларацію, отримала назву «Група 75». У 1964 на Женевській конференції учасників була створена *Група 77*, одна з найбільш ефективних структур у рамках Д. П.—П. Розвитком Д. П.—П. стало проведення 1-го саміту Півдня 10–14.04.2000 в Гавані (Куба). Це була перша зустріч представників країн, що розвиваються, на найвищому рівні (засідання Групи 77 відбувались на рівні експертів, іноді на рівні міністрів). На порядку денному саміту було 4 питання: позиції країн Півдня в процесах *глобалізації* та вплив тенденцій світової економіки на розвиток країн, що розвиваються; відносини Південь—Північ; співробітництво в рамках Д. П.—П. і доступ країн Півдня до розробок у галузі новітніх технологій. За результатами саміту прийнято три основні док-ти: Фінальна декларація, Програма дій і Доповідь про співробітництво осі Південь—Південь. Вони констатували фактичне встановлення нового світового устрою, у якому відбувається «глобалізація бідності та недорозвиненості», а нерівномірність відносин Північ—Південь і технол. маргіналізація Півдня є головними загрозами міжнар. миру та безпеці. План дій наголошував на пріоритетному характері технол. співробітництва між країнами Півночі та Півдня. Одним із шляхів вирішення проблем у відносинах Північ—Південь проголошувалось запровадження ефективного «діалогу цивілізацій». Широко обговорювалась проблема боргів. Фактично саміт Півдня скоординував позиції країн, що розвиваються, на *«Саміті тисячоліття»*, Конференції фінансування розвитку (березень 2001) та Саміті зі сталого розвитку 2001.

С. В. Андрущенко

«Ді-го» концепція (концепція «рівних держав») — одна з основних зовн.-політ. теорій Стародавнього Китаю; теорія та практика рівноправних партнерських взаємин між д-вами. Найбільшого розвитку набула в періоди Чуньцю (770–476 до н. е.) та особливо Чжаньго (475–221 до н. е.); знайшла своє відображення, насамперед, у традиціях *«Цзун і хен» концепції*. У цей час між д-вами Стародавнього Китаю поширились такі форми зовн.-політ. зв'язків, як договір із заприсяганням («мен»), укладання угоди «перед обличчям духів», а також закріплення добросусідських міждерж. відносин шляхом *династичних шлюбів* та практики заручників (як правило, синів правителя). Така теорія знайшла відображення передусім у трактаті «Чжаньгоце», де було узагальнено досвід зовн.-політ. діяльності періоду Чжаньго. Правителі стародавніх китайських царств укладали угоди не лише між собою, а й із сусідами-«варварами». Традицію «Ді-го» було перервано за часів імперії Цінь (221–06 до н. е.), проте поновлено на початковому етапі існування імперії Хань (206 до н. е. — 220), передусім через практику відносин із сюнну. Відомо, що ханьці 198 до н. е. уклали договір з сюнну «про мир та спорідненння», у якому обидві сторони називались «Ді-го» (рівноправні господарі). У цей час сусідні з Китаєм варварські правителі не називали себе «слугами сина Неба»,

не брали за обов'язок сплату данини й не надсилали в односторонньому порядку заручників до ханьського двору. Але з II ст. у стосунках китайських д-в із сусідніми народами утвердився принцип, який виходив з конфуціанської доктрини «світорозбудовчої монархії» та стверджував неповноцінність варварів; офіц. конфуціанська ідеологія розглядала інші країни лише як потенційних рабів та данників Піднебесної.

Л. Ф. Гайдуков

Дізраелі (Disraeli) Бенджамін, граф Біконсфілд (21.12.1804, Лондон, Велика Британія — 19.04.1881, там само) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, один із засновників Консервативної партії. Нар. у родині відомого письменника Ісака Дізраелі. Освіту здобув у Блекхіті та Хайем-Холі. 1835 вступив до партії торі, 1837–76 — чл. палати громад, із 1876 — чл. палати лордів. Лідер консерваторів у 1848–81, проголосив, що гордість за Британську імп., особливо її інд. частину, є однією з основ Консервативної партії; активно відстоював політику соц. реформ, житлового і фабрично-робітничого законодавства. 1852, 1858–59 і 1866–68 — міністр фінансів, 1868 і 1874–80 — Прем'єр-міністр Великої Британії, здійснював політику колоніальних захоплень. 1875 скупив акції *Суецького каналу*, що підготувало подальше фінанс. закабалення й фактичну *анексію* Єгипту Великою Британією. Під час *Східньої кризи 1875–78* підтримував Австро-Угорщину й Туреччину; ініціатор скликання *Берлінського конгресу 1878*, здійснив захоплення Кіпру (див.: *Кіпрська конвенція 1878*). Після провалу спроб завоювання Трансваалю й Афганістану (1878–80) був змушений у 1880 піти у відставку.

Р. А. Кривонос

Дімітріу (Δημητρίου) Харамбос (19.02.1949, Волос, Фессалія, Королівство Греція) — грецький *дипломат*; закінчив юридичний факультет Женевського університету, факультет права і політології Афінського університету, аспірантуру Женевського інституту міжнародних відносин та Інститут європейських наук. У 1978–81 — *аташе*, секретар *посольства*; 1981–85 — співробітник постійного представництва Греції при *Європейському економічному співтоваристві*; 1985–89 — співробітник посольства Греції у Нікосії (Кіпр); 1990–92 — співробітник постійного представництва Греції при *ЄС*, голова відділу зовнішніх зносин та радник з питань спільної зовнішньої та безпекової політики. У 1996–98 — радник Посольства Греції у Грузії; у 1998–2000 — директор Дипломатичної Академії МЗС Греції; 2000–01 — директор Департаменту Регіонального економічного співробітництва МЗС Греції; 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Греції у Чилі; 31.01.2006–9.09.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Греції в Україні.

О. Ю. Ковтун

Дімітров Георгій Михайлович (18.06.1882, с. Ковачевці Пернікського повіту, Князівство Болгарія — 2.07.1949, Барвіха, поблизу Москви, СРСР) — болгарський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї ремісника, з 1894 працював учнем складальника у типографії, з 1901 — секретар профспілки друкарів (Софія), наступного року вступив до Болгарської соціал-демократичної робітничої партії (БРСДП), а в 1903 увійшов до більшовицької її частини «тісних соціалістів». З 1909 член ЦК БРСДП (тісних соціалістів), яка в 1919 була перетворена в Болгарську комуністичну партію (БКП); водночас у 1909–23 — секретар Загальної робітничої профспілки, організатор страйків, у 1913–23 депутат парламенту. У 1921 брав участь в роботі III конгресу *Комуністичного Інтернаціоналу*, де зустрівся з В. *Леніним*, того ж року був обраний членом Центральної ради Профінтерну; у вересні 1923 разом з В. Коларовим очолив антифашистське збройне повстання, після придушення якого емігрував; заочно засуджений до страти. Був арештований нацистами за звинуваченням у причетності до підпалу Рейхстагу 27.02.1933, проте на Лейпцигському процесі (вересень-грудень 1933) виправданий; його виступи були широко використані в антинацистській пропаганді. СРСР надав йому радянське громадянство і зажадав його видачі, 27.02.1934 прибув до Радянського Союзу; разом з Е. Тельманом і Д. Ібарурі став одним із харизматичних лідерів міжнародного комуністичного руху; виступив ініціатором створення (1942) і керівником Вітчизняного фронту Болгарії. У 1935 обраний генеральним секретарем Виконкому Комінтерну (ВККІ, до розпуску останнього 1943); після VII конгресу Комінтерн проголосив ініційований Д. курс на широку антифашистську коаліцію, проте в зв'язку з репресіями 1937–38 вплив Комінтерну помітно знизився, хоча сам Д. (на відміну від більшості керівників компартій Центральної й Східної Європи) репресіям не піддавався, його ім'я використовувалося для створення ілюзії незалежності Комінтерну від рішень Й. *Сталіна*. Як громадянин СРСР, у 1937–45 обирався депутатом Ленінградської міськради і Верховної Ради СРСР; 22.06.1941 поставлений на чолі «керівної трійки» ВККІ, очоливши всю поточну його діяльність; після розпуску 15.05.1943 Комінтерну призначений зав. відділом міжнародної інформації ЦК ВКП(б).

Після того, як за підтримки радянських військ у Болгарії було встановлено народно-демократичний режим, Д. у листопаді 1945 прибув на батьківщину. З 6.11.1946 — голова Ради міністрів, з грудня 1947 — генеральний секретар ЦК Болгарської комуністичної партії (БКП). На думку Д., будівництву соціалізму перешкоджали різні суспільні сили, зокрема, Болгарський землеробський народний союз, лідера якого — Н. Петкова було страчено; Болгарія дуже зблизилася з СРСР, за що її називали іноді «шістнадцятою республікою Радянського Союзу». Водночас Д. активно підтримував ідею болгаро-югославської *федерації*, що напередодні розриву Й. Сталіна з Й. Б. *Тіто* викликало велике незадоволення Кремля; з початком *радянсько-югославського конфлікту 1948–53* Д. виступив на підтримку Тіто, проте слава колишнього голови Комінтерну зробила немислимим його арешт, і головним обвинуваченим став один з лідерів БКП Т. Костов. Все ж у січні 1949 Д. був ізольований, і лише в квітні 1949 повідомлено, що він захворів та знаходиться на лікуванні в СРСР; помер від ускладнень від діабету, причому жодного болгарського представника поряд не було. Напівофіційно Д. вважали «болгарським Леніним», тому тіло померлого було муміфіковане і поміщене в спеціально побудований мавзолей. Після падіння комуністичного режиму в Болгарії в 1990 прах Д. перепоховали на цвинтарі, а 25.02.1992 Громадська рада Софії ухвалила рішення про знос мавзолею, як споруди, що ідеологічно і архітектурно не личить центру міста; у серпні 1999 будівлю висадили з п'ятої спроби, уламки вивезли і розібрали на сувеніри (нині на місці мавзолею забетонований майданчик).

Тв.: Димитров Г. Перед фашистским судом. — М.: Партиздат, 1936; Димитров Г. В борьбе за единый фронт против фашизма и войны: Статьи и речи. 1935–1939 гг. — М.: Партиздат, 1937; Димитров Г. Лейпцигский процесс. — М.: Госполитиздат, 1939.

Літ.: Благоева С. Георгий Димитров. — М., 1951; Кореньков А. Георгий Димитров. — М.: Госполитиздат, 1962; Курелла А. Димитров против Геринга: По материалам Г. Димитрова о Лейпцигском процессе 1933 г. / Пер. с нем. Г. Я. Рудого. — М.: Прогресс, 1966; Болдырев С. Н. Трижды приговоренный…: Повесть о Георгии Димитрове. — М.: Политиздат, 1968; Хаджиниколов В. Георгий Димитров и советская общественность. 1934–1945 / Сокр. пер. с болг. А. Н. Киршевской и А. М. Кореньковa. Под ред. В. П. Груздевой. — М.: Прогресс, 1975. Воспоминания о Георгии Димитрове / Сост. В. Н. Гребенников. — М.: Политиздат, 1982.; Камен Калчев. Димитров. Жизнь замечательных людей. — М.: Молодая гвардия, 1962.

М. С. Каменецький

Дін Ель (Din-El) Ревуен (1956, м. Вільнюс Литовської РСР) — ізраїльський *дипломат*. Батько родом з м. Комарно Львівської області, мати — з м. Одеси; після *Другої світової війни* переїхали до Вільнюса; в 1969 разом з родиною перебрався в м. Хайфа (Ізраїль). У 1986 закінчив історичний факультет Тель-Авівського університету, в 1991 — факультет міжнародних відносин Університету м. Хайфа, навчався у Вищій військовій академії ЦАХАЛ (Армії оборони Ізраїлю). В 1976–91 служив у *збройних силах* (підполковник); з 1991 — співробітник Управління зовнішніх зв'язків розвідувальної служби Ізраїлю «Моссад»; у 1992–95 — радник *посольства* Ізраїлю в Російській Федерації; в 1996–2000 працював в урядовому Бюро у зв'язках з російськомовною єврейською діаспорою «Натів»; 2000–03 — керівник Міжнародного інституту соціально-політичних та академічних досліджень (ISS). У 2003–11 — заступник гендиректора Управління портів при міністерстві транспорту Ізраїлю,

в 2003 призначений співголовою міждержавної ізраїльсько-української робочої групи з розвитку партнерства в сфері транспорту, в 2004 нагороджений орденом Святого Станіслава II ступеня Української асоціації кавалерів ордену Святого Станіслава і призначений послом ордену на Святій землі. З листопада 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні.

Р. К. Петюр

Діна місія — місія уповноваженого *Континентального конгресу* США Сайласа Діна для з'ясування можливості утворення амер.-франц. союзу проти Великої Британії під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775–83.* У січні 1776 Континентальний конгрес США уповноважив комітет таємної кореспонденції, що виконував функції амер. зовн.-політ. відомства, укласти дог-ри про купівлю в Європі зброї та амуніції для амер. армії. Головним контрагентом США одразу виступила Франція — суперник Великої Британії в колоніальних суперечках. Допомагаючи американцям, Франція прагнула послабити Велику Британію та повернути собі Канаду, розширити франц. торгівлю на морях і зміцнити вплив Парижа в Європі. Наприкінці 1775 у Філадельфію прибули франц. представники, з якими було укладено контракти на постачання пороху та зброї, що таємно ввозились в Америку. Для розвитку співпраці та обговорення із Францією можливості утворення антибрит. союзу Континентальний конгрес відрядив 3.03.1776 з таємною місією свого члена Сайласа Діна в Париж, де він зустрівся з франц. мін. зак. справ Шарлем де Верженом. Не маючи достатніх сил для початку відкритої *війни* проти Великої Британії, франц. уряд прийняв рішення про надання фінанс. допомоги США. Переговори, проведені Діном і Верженом, заклали основу для визнання Францією незалежності США й забезпечили амер. військам надійне джерело постачання воєнних матеріалів.

В. М. Вдовенко

Дінуку (Dinucu) Міхай (19.11.1938, с. Шіпешть повіту Мегединець, Королівство Румунія) — румунський *дипломат.* Закінчив ф-т філософії Ун-ту іноз. мов (1966, Бухарест). 1966–67 — референт-помічник в МЗС Соціалістичної Республіки Румунія; 1967–72 — *аташе*, 3-й секр. *посольства* у Празі; 1972–77 — 2-й секр. МЗС; 1977–1984 — 1-й секр., радник посольства в Белграді; 1984–90 — 2-й секр. МЗС; 1990–91 — радник посольства Румунії у Празі; 1992–93 — ген. консул у Братиславі; 1993–97 — *посол* у Словацькій Республіці; 1997–98 — радник-посланник МЗС; 1998 — нач. управління МЗС. 1998–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Румунії в Україні.

В. І. Головченко

Дір Ігор Юрійович (11.08.1971, Тбілісі, Грузинська РСР) — український *дипломат*; у 1995 закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин, факультет міжнародного права, юрист-міжнародник, кандидат юридичних наук. 1995–98 — *аташе*, третій, другий, перший секретар відділу міжнародно-правових питань багатостороннього співробітництва Договірно-правового управління МЗС України; 1998–2002 — перший секретар (завідуючий консульським відділом) Посольства України у Великій Британії, заступник Постійного представника України при Міжнародній морській організації; 2002–04 — начальник Консульського управління Департаменту консульської служби МЗС України; 2004–07 — начальник управління європейської інтеграції МЗС України; 2007–08 — керівник Головної служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України. З травня 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Швейцарській Конфедерації, з квітня 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Князівстві Ліхтенштейн за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Діти-солдати — особи віком до 18 років, які є учасниками будь-яких регулярних чи нерегулярних *збройних сил* або збройних груп у будь-якій ролі, зокрема бійців, посильних, кухарів тощо. Це визначення також охоплює дівчат, які слідують за такими збройними силами та групами з метою сексуального поневолення або примусового шлюбу. Таке визначення відповідає розробленим у рамках *Дитячого фонду ООН* «Принципам щодо дітей, які беруть участь у збройних конфліктах або збройних групах» (перша редакція — Кейптаун, 1979, друга — Париж, 2007). *Міжнародне право* забороняє вербування дітей до збройних сил. Так, п. 2 ст. 77 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 та п. 2 і 3 ст. 38 Конвенції про права дитини 1989 передбачають, що сторони у конфліктах вживатимуть усіх практично можливих заходів, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, та, зокрема, утримуються від вербування їх до своїх збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли п'ятнадцятирічного віку, але яким ще не виповнилося вісімнадцять років, сторони у конфлікті прагнуть віддавати перевагу особам старшого віку. Факультативний протокол 2000 до Конвенції про права дитини 1989 встановлює зобов'язання держав-учасниць забезпечити, щоб особи віком до 18 років не могли бути примусово завербовані до їхніх збройних сил, а також підняти вікове обмеження для добровільного вербування до лав збройних сил. Якщо таке обмеження є нижчим за 18 років, держава зобов'язана забезпечити, щоб згода особи була справді добровільною та супроводжувалася поінформованою згодою батьків дитини або її законних представників, а також достовірним доказом віку особи. Факультативний протокол також передбачає, що неурядові збройні групи за жодних обставин не повинні вербувати або використовувати у бойових діях осіб віком до 18 років. У випадку, якщо діти всупереч цим положенням все ж беруть безпосередню участь у збройному конфлікті, вони все одно користуються особливою повагою, захистом від непристойних посягань та їм забезпечуються захист і допомога, яких вони потребують у силу свого віку або з будь-яких інших причин.

Римський статут Міжнародного кримінального суду передбачає, що використання, набір чи вербування дітей віком до 15 років є *злочином воєнним* як у контексті міжнародного (ст. 8(2)(b)(xxvi)), так і неміжнародного (ст. 8(2)(e)(vii)) збройного конфлікту. Перша справа, розгляд якої було завершено *Міжнародним кримінальним судом*, — справа Томаса Лубанги Д'ило (липень 2012) — стосувалася саме цього воєнного злочину, вчиненого під час збройного конфлікту у провінції Ітурі (Демократична Республіка Конго) у 1999–2007. Томас Лубанга Д'ило був визнаний винним у воєнному злочині, що полягав у використанні, наборі та вербуванні дітей віком до 15 років для участі у збройному конфлікті, та засуджений до позбавлення волі строком на 14 років.

М. М. Гнатовський

Доан Дик (1937, провінція Ха Нам, Французький Індокитай) — в'єтнамський *дипломат.* Із 1959 — на дип. роботі; 1961–65 — працівник *посольства* Демократичної Республіки В'єтнам в КНДР; 1966–72 — працівник Управління з обслуговування дип. корпусу МЗС ДРВ; 1973–77 — 2-й секр. посольства Соціалістичної Республіки В'єтнам у Монгольській Народній Республіці; 1978–79 — помічник дир. Управління з обслуговування дип. корпусу МЗС СРВ; 1980–82 — заст. дир. Управління з обслуговування дип. корпусу МЗС; 1983–89 — заст. керівника Секретаріату МЗС; 1990–92 — радник посольства В'єтнаму в Чехословаччині; 1993–97 — заст. дир. Фінансово-майнового управління МЗС. 1997–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Соціалістичної Республіки В'єтнам в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Добринін Анатолій Федорович (16.11.1919, с.Красна Горка Уваровського району Московської області, РСФРР — 6.04.2010, Москва, Російська Федерація) — радянський *дипломат*; закінчив Московський авіаційний інститут і Вищу дипломатичну школу МЗС СРСР (1946), кандидат історичних наук (1947). 1947–52 — помічник завідувача Навчальним відділом МЗС, помічник заступника міністра закордонних справ; 1952–55 — радник, радник-посланник *посольства* СРСР у США; 1955–57 — на відповідальній роботі в центральному апараті МЗС; 1957–59 — заступник *Генерального секретаря ООН*; 1959–61 — завідувач Відділом країн Америки, член Колегії МЗС СРСР. 1962–86 — *посол* СРСР у США; 1986–88 — секретар ЦК і завідувач міжнародним відділом ЦК КПРС, голова Комісії у закордонних справах Ради національностей Верховної Ради СРСР; 1988–91 — радник голови Пре-

зидії Верховної Ради СРСР з міжнародних питань, потім — консультант у МЗС Російської Федерації. Герой Соціалістичної Праці (1988).

Н. Ф. Сербіна

Добрі послуги — різновид мирних засобів вирішення *спорів міжнародних,* що передбачає сприяння з боку третьої сторони. Роль **Д. п.** полягає в тому, що д-ва, яка їх надає, сприяє початку або відновленню прямих переговорів між сторонами спору з метою створення сприятливих умов для його мирного розв'язання. На відміну від посередництва, коли *третя держава* сама вступає в переговори з д-вами, які є сторонами спору, і до певної міри спрямовує ці переговори, **Д. п.** не покликані впливати на хід і результати переговорів. Для інституту **Д. п.** характерна можливість бути наданими з ініціативи третьої сторони або на підставі прохання однієї чи кількох сторін у спорі до третьої сторони. У ролі третьої сторони можуть виступати група д-в, окремі д-ви, міжнар. орг-ції й навіть приватні особи. Пропозиція надати **Д. п.** не можуть розглядатись як недружній акт. Нормативне закріплення **Д. п.** отримали в Конвенції про мирне вирішення міжнар. зіткнень, підписаній у Гаазі 5.10.1907. Вона сприяла значному збільшенню випадків **Д. п.** і посередництва задля мирного вирішення міжнар. спорів, дала незацікавленим у конфлікті д-вам право пропонувати свої послуги. У Манільській декларації про вирішення міжнар. спорів 1982 і Принципах урегулювання спорів та Положеннях процедури НБСЄ з мирного врегулювання спорів 1991 **Д. п.** включені в перелік мирних засобів вирішення міжнар. спорів. У сучас. практиці *міжнародних відносин* широко відомий внесок України й РФ у врегулювання становища в Молдовському Придністров'ї. **Д. п.** США, Росії та країн *Європейського Союзу* сприяли вирішенню спорів на території колишньої Югославії. У сучас. практиці міждерж. спілкування відоме надання **Д. п.** *Генеральним секретарем ООН* або його спец. представниками, що проводиться за постановою *Ради Безпеки ООН* або *Генеральної Асамблеї ООН.* 1998 Ген. секретар ООН запропонував **Д. п.** Індонезії та Португалії для вирішення міжнар. спору щодо Схід. Тимору та з цією метою організував зустріч міністрів закорд. справ двох країн у штаб-квартирі орг-ції, під час якої було визначено шляхи вирішення конфлікту. Цього ж року значний позитивний резонанс у світовому співтоваристі викликав факт посередництва Ген. секретаря ООН К. *Аннана* у врегулюванні відносин з Іраком, що сприяло усуненню загрози військ. операції армії США проти Іраку в лютому 1998.

Т. І. Шинкаренко

Добровільні обмеження експорту (voluntary export restraint, VER) — один із засобів сучасної зовнішньоекономічної політики; полягає у вимушеній «добровільній» згоді іноземного постачальника під тиском країни-імпортера на обмеження *експорту* певних товарів на певний період часу в обумовлених розмірах; фактично є засобом кількісного обмеження *імпорту* даної країни. Такий засіб обмеження імпорту широко практикують США та ряд інших економічно розвинених країн.

О. К. Єременко

Добровольці — особи, які добровільно вступають у діючу армію однієї з воюючих держав. Відповідно до 5-ї Гаазької конвенції про права та обов'язки нейтральних д-в і осіб на випадок сухопутної війни 1907, окремі особи-добровольці можуть «переходити кордон з метою вступу на службу однієї з воюючих сторін». У ст. 6 Конвенції йдеться: «Відповідальність нейтральної держави не виникає внаслідок того, що приватні особи окремо переходять кордон для того, щоб вступити на службу однієї з воюючих сторін». Оскільки зазначені приватні особи з нейтральних д-в добровільно вступають до складу *збройних сил* однієї з воюючих д-в, вони, з одного боку, набувають статусу законних *комбатантів,* а з іншого — втрачають статус особи нейтральної д-ви. При цьому відповідальність за їхні дії покладається на воюючу д-ву, на боці якої вони виступають. За *міжнародним правом* статус **Д.** отримують лише особи, які вступають в армію д-ви — жертви *агресії,* що веде *війну* на захист своєї країни від іноземн. загарбників. **Д.** слід відрізняти від *найманців.*

О. В. Задорожній

«Доброго сусіда» політика — поширена назва зовн.-політ. курсу адміністрації Президента США Ф. Д. *Рузвельта* стосовно країн Лат. Америки, який узяв відп. зобов'язання у своєму першому інавгураційному зверненні 4.03.1933. **«Д. с.» п.** позначила відхід США від політики інтервенціонізму в Лат. Америці. На *Міжамериканській конференції* в Монтевідео у грудні 1933 США офіційно відмовились від свого права на одностороннє втручання у внутр. справи країн регіону. У 1934 в рамках **«Д. с.» п.** були виведені амер. війська з Гаїті. **«Д. с.» п.** відіграла важливу роль у привернені лат.-амер. д-в на бік *антигітлерівської коаліції* під час *Другої світової війни.* США відмовились від **«Д. с.» п.** і повернулись до політики інтервенціонізму після початку *«холодної війни».*

В. Ю. Константинов

Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип — один з *міжнародного права принципів основних* (п. 2 ст. 2 *Статуту ООН*). Досить ґрунтовно принцип закріплено у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* і *Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986.* Згідно з положеннями ст. 26 Конвенцій, що мають назву «pacta sunt servanda» (з лат. — дог-ри повинні виконуватись), кожен діючий договір обов'язковий для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись. Його учасники не можуть посилатись на положення свого внутр. (національного) права з метою виправдання невиконання ними дог-ру (ст. 27 Конвенцій). Важливе значення для розуміння змісту **Д. в. м. з. п.** має Декларація про принципи міжнар. права 1970. Зокрема, вона підкреслює, що сфера дії вказаного принципу не обмежується лише *договорами міжнародними.* За змістом Декларації, *суб'єкти міжнародного права* зобов'язані добросовісно виконувати: зобов'язання, взяті ними відповідно до Статуту ООН; зобов'язання, що випливають із заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права;* зобов'язання, які випливають із міжнар. дог-рів, дійсних за сучас. принципами й нормами міжнар. права. Таке розуміння зобов'язань, які випливають із вказаного принципу, було підкреслено і в *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975.* Підтвердженням такого підходу до міжнар. зобов'язань слугує Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ (1989), який підкреслює, що кожна д-ва зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання: за Статутом ООН; за заг.-визнаними принципами й нормами міжнар. права; за міжнар. дог-рами, які дійсні відповідно до цих принципів і норм. На випадок суперечностей між зобов'язаннями за міжнар. дог-рами та зобов'язаннями як членів ООН за його Статутом перевага надається останнім. Кожна д-ва, здійснюючи свої суверенні права, у т. ч. й такі, як встановлення власних законів й адмін. правил, повинна забезпечити, щоб такі закони й адмін. правила, як і практика їх застосування відповідали її зобов'язанням за міжнар. правом. **Д. в. м. з. п.** стосується всіх зобов'язань, як таких, що випливають із міжнар. дог-рів і звичаїв, так і тих, що сформульовані в обов'язкових рішеннях міжнар. органів та орг-цій, міжнар. судів, арбітражів тощо. За цим принципом не можна в односторонньому порядку відмовитись чи переглянути міжнар. зобов'язання. **Д. в. м. з. п.** є критерієм законності діяльності суб'єктів міжнар. права. Його добросовісна реалізація — головна умова стабільності й ефективності міжнар. правопорядку. У сучас. *міжнародному праві* вироблені досить ефективні інституційні механізми дотримання **Д. в. м. з. п.,** зокрема: взаємні консультації, переговори, суди, третейські суди.

Д. В. Скринька

Добросовісності принцип — один із *загальних принципів права,* який регулює створення та виконання юридичних обов'язків незалежно від їхнього джерела (Рішення *Міжнародного Суду ООН* у справах про ядерні випробування 1974). Принцип добросовісності стосується будь-яких аспектів *міжнародного права* та є складовою одного з основних принципів міжнародного права — принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань (п. 2 ст. 2 *Статуту ООН, Декларація про принципи міжнародного права 1970). Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* вимагає добросовісного виконання міжнародних договорів (ст. 26), їхнього добросовісного тлумачення (ст. 31) тощо. Ст. 18 цієї конвенції також передбачає добросовісність поведінки держав у процесі формування між-

народних договорів: держава зобов'язана утримуватись від дій, які позбавили б договір його об'єкта й мети, коли вона підписала договір або обмінялася документами, які становлять договір, з умовою ратифікації, прийняття або затвердження, доти, поки вона не висловить ясно свого наміру не стати учасником цього договору; або вона надала згоду на обов'язковість для неї договору, — до набрання договором чинності і за умови, що таке набрання чинності не буде надмірно затримуватися. У рішенні Міжнародного Суду у справах про ядерні випробування 1974 добросовісності принцип було використано для обґрунтування юридичної сили односторонніх актів держав.

К. І. Грищенко

Довганич Іван Іванович (21.09.1971, с. Велика Копаня Виноградівського району Закарпатської області, УРСР) — український *дипломат*; закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1993) і Українську академію державного управління при Президентові України (1997, магістр державного управління). Е 1997–99 — *аташе*, 3-й сектерар Управління країн Європи та Америки МЗС України, 2-й секретар відділу Центральної та Східної Європи Третього територіального управління МЗС України; 1999–2004 — 3-й, 2-й секретар Посольства України в Угорській Республіці; 2004–05 — 1-й секретар, радник Управління Європейського Союзу МЗС України; 2005–06 — в. о. начальника відділу аналізу і прогнозування Департаменту Європейського Союзу МЗС України; 2006–08 — радник, радник-посланник, т. в. о. Тимчасового Повіреного в справах України в Республіці Ірак. 9.06.2008–5.02.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Соціалістичній Республіці В'єтнам, водночас 1.06.2009–5.02.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Камбоджа за сумісництвом; потім — заступник директора департаменту МЗС України

В. І. Головченко

Договір «2 плюс 4» — див.: *Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990.*

Договір до Енергетичної хартії (Energetic Charter Treaty), **ДЕХ** (ECT) — екон. угода, що об'єднує республіки колишнього СРСР, країни Центр.-Схід. та Півд.-Схід. Європи з централізованою економікою країн-членів *Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)* (крім США, Канади, Мексики та Нової Зеландії). Підписаний у грудні 1994 в Лісабоні (Португалія) як Заключний акт Конференції по Європейській енергетичній хартії (ЄЕХ). Головним завданням ДЕХ є створення та удосконалення юрид. рамок співробітництва в енергетичній сфері. ДЕХ — юридично обов'язкова багатостороння угода (на відміну від Європ. енергетичної хартії (ЄЕХ) — політ. зобов'язання (декларації) співпраці між Сходом і Заходом, підписаного 51 д-вою 17.12.1991, що не є обов'язковим) про захист інвестицій, торгівлі, застосування транзитних правил до енергетичних систем, яка передбачає юридично обов'язкове вирішення спірних питань. Основними цілями ДЕХ визначено: встановлення стандартів економіки енергетичного ринку; створення енергетичного співтовариства, заснованого на взаємодоповнюваності зах. ринків, капіталу та технологій і природ. ресурсів Сходу; підвищення безпеки за допомогою тісної співпраці у провідному секторі економіки; створення основи для контрактних і торг. взаємин; стимулювання та захист інвестицій в енергетичному секторі (розвідка, видобуток, переробка, виробництво, зберігання, транспортування сушею, передача, розподіл, торгівля, маркетинг або продаж енергетичних матеріалів і продуктів, будівництво енергетичних об'єктів, пошукові роботи, консультування, управління та проектування, а також діяльність, пов'язана з підвищенням енергоефективності). ДЕХ доповнюють 15 спеціалізованих додатків (напр., «Тимчасові положення вирішення торгових суперечок»), Протокол до Енергетичної хартії з питань енергетичної ефективності й відповідності екологічним аспектам, Заключний документ Гаазької конференції по ЄЕХ від 17.12.1991, Поправка до Положень, пов'язаних із торгівлею, ДЕХ від 24.04.1998.

В. І. Резніченко

Договір колективної безпеки СНД 1992 — див.: *Організація договору колективної безпеки.*

Договір мирний — різновид *договору міжнародного,* яким юридично закріплюється припинення стану *війни* та поновлення мирних відносин між воюючими сторонами. Основним його наслідком є відновлення дип. зносин між воюючими сторонами. Як правило, **Д. м.** містить положення про припинення воєнних дій і стану війни, врегулювання територ. питань, відшкодування збитків, спричинених війною, повернення *військовополонених,* відповідальність *злочинців воєнних,* чинність укладених до війни дог-рів тощо. **Д. м.** поділяються залежно від сторін на загальні (укладаються між усіма воюючими сторонами) та сепаратні (укладаються лише між деякими сторонами — учасниками війни); за часом дії — на *прелімінарні договори* (попередні) та остаточні. Зміст **Д. м.** визначається характером війни, що передувала його укладанню. Проте укладанням **Д. м.** закінчується лише менше половини війн. Укладання **Д. м.** де-юре є фактом припинення війни за міжнар., але не за нац. правом, і має бути підтверджене відп. прав. актом (ратифіковано) за внутр.-держ. прав. процедурою. Порядок укладання **Д. м.** є традиційним і підлягає регулюванню *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969.* Імперативний принцип заг. міжнар. права про заборону агресивної війни, визнання її міжнар. деліктом і встановлення міжнар. відповідальності за її розв'язування та ведення пов'язаний із підписанням і набуттям чинності *Бріана—Келлога пакту.* Згідно із законодавством України, **Д. м.** є найважливішим видом міжнар. угод, а тому укладається від імені України. **Д. м.** — один із найдавніших ін-тів міжнар. права (відомий *єгипетсько-хеттський договір 1295 до н. е.* між фараоном Єгипту Рамзесом II і царем стародавньої Хеттської держави Хаттушилем III, що містив усі ключові процедурні елементи та положення, притаманні **Д. м.**). Найвідоміші **Д. м.**: *Вестфальський мир 1648, Версальський мирний договір 1919, мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947* тощо.

О. В. Буткевич

Договір міжнародний — угода між двома або кількома *суб'єктами міжнародного права,* що встановлює, змінює або припиняє їхні взаємні права та обов'язки й регулюється *міжнародним правом.* Порядок укладання, виконання та припинення дії **Д. м.** регулюється *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969* та *Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986.* **Д. м.** є універсальним *міжнародного права джерелом,* його юрид. чинність походить із заг. міжнар. права. Джерелом обов'язкової чинності **Д. м.** є згода й чітко висловлена воля його сторін. **Д. м.** дозволяє найоперативніше врегулювати міжнар. відносини. Віденська конвенція про право міжнар. дог-рів 1969 встановлює для цього акта письмову форму та передбачає можливість укладання дог-рів в одному док-ті чи у двох або кількох пов'язаних між собою док-тах тощо. Назва та форма дог-ру не впливають на його обов'язкову чинність. Більшість **Д. м.** має письмову форму, але зустрічаються й дог-ри в усній формі. За числом сторін міжнар. дог-ри поділяються на *договори міжнародні двосторонні* або *договори міжнародні багатосторонні* (регіональні чи універсальні); за можливістю участі в них — *договори міжнародні відкриті* та *договори міжнародні закриті;* за терміном дії — строкові та безстрокові. Двосторонні дог-ри, як правило, укладаються на мовах сторін. Підписаний **Д. м.**, як правило, підлягає *ратифікації* або затвердженню (прийняттю). Він набуває чинності після підписання, якщо це прямо зазначено в дог-рі, або після обміну ратифікаційними грамотами чи після їх здачі на зберігання *депозитарію.* Зазвичай укладений **Д. м.** публікується д-вами, що його уклали, у їхніх офіц. виданнях. Дія **Д. м.** припиняється внаслідок закінчення строку його дії, у зв'язку з виконанням, за взаємною згодою сторін, у порядку *денонсації,* перегляду, анулювання тощо.

Джерелом міжнар. права є **Д. м.** об'єктивно правомірний, укладений відповідно до принципів і норм сучас. міжнар. права та законодавства д-в (сторін) у частині, що стосується договірної процедури; реалізується згідно з принципами і *нормами міжнародного права* та положеннями самого дог-ру. Такий договір повинен також надавати права й покладати обов'язки на суб'єктів міжнар. права; регулювати відносини, які складають об'єкт міжнар.-прав. регулювання тощо. **Д. м.** у доктрині поділяють на «договори-закони» (конститутивні)

й «договори-угоди» (або «договори-правочини»). Пріоритетність **Д. м.** залежить від: простору дії (перевагу мають *Статут ООН*, універсальні); часу дії; часу укладення дог-ру (принцип lex posterior derogat priori); характеру норм (імперативні норми мають перевагу перед диспозитивними); відповідності діючим принципам і нормам міжнар. права (партикулярні зобов'язання поступаються перед зобов'язаннями, що випливають з принципів міжнар. права та універсальних норм) тощо. Недійсними є дог-ри, які суперечать Статуту ООН або основним принципам міжнар. права, що мають імперативний характер (jus cogens). **Д. м.**, які містять імперативні норми міжнар. права, мають перевагу перед **Д. м.**, що формулюють диспозитивні норми. Визнається пріоритет **Д. м.** перед міжурядовими, міжурядових перед міжвідомчими. Універсальні дог-ри мають перевагу перед регіональними, регіональні над локальними й партикулярними. Переважаючу роль у регулюванні міжнар. відносин **Д. м.** набув у 2-й пол. XX ст. Кількість міжнар. договірних норм значно перевищує кількість норм, що випливають з інших джерел міжнар. права.

О. В. Буткевич

Договір міжнародний багатосторонній — *договір міжнародний* за участю 3-х або більше сторін, як правило, укладається під егідою або в рамках міжнародних організацій. Багатосторонні міжнародні договори поділяються на: 1) обмежені, що складають біля 90% всіх багатосторонніх договорів і мають обмежену кількість сторін особливо зацікавлених в їх об'єкті та цілі та, як правило, регіональний характер; 2) загальні — ті, що стосуються кодифікації та прогресивного розвитку *міжнародного права*, або об'єкти і цілі яких являють інтерес для міжнародної спільноти у цілому (Декларація про загальну участь у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969*); 3) універсальні — як вид загальних міжнародних договорів, котрі мають специфічні об'єкт та ціль, що являють особливий інтерес та вагу для людства. Встановлення обмеження на участь у загальних та універсальних міжнародних договорах з політичних та ін. мотивів, що було поширеною практикою часів *«холодної війни»*, суперечить принципу суверенної рівності держав та є юридично недійсним, тому сучасне міжнародне право вимагає, щоб загальні та універсальні договори були відкритими. Відсутність *консульських* або *дипломатичних відносин* між сторонами багатостороннього міжнародного договору не перешкоджає укладанню між ними такого договору. На відміну від *договорів міжнародних двосторонніх* у багатосторонніх стороною може стати не лише первинний учасник (переговорів, розробки тексту та ін. стадій укладання договору), але й сторона, що приєднується до нього на будь-якій стадії. За існуючим звичаєм датою укладання багатосторонніх договорів є дата підписання, вчинення або прийняття на міжнародній конференції чи в міжнародній організації 2/3 голосів; вступом в силу — дата передачі відповідної кількості ратифікаційних грамот *депозитарію*, що є додатковою гарантією дієвості та ефективності договорів з найбільш важливих питань *міжнародних відносин*, котрий охоплює більшу кількість сторін. Якщо при укладанні нового багатостороннього договору, за умови чинності попереднього багатостороннього договору з того ж питання, не всі сторони попереднього договору стають сторонами нового, між стороною нового договору та стороною попереднього, яка не є стороною нового договору, застосовується той договір, сторонами якого є обидві з них (попередній). Застереження до багатостороннього договору буде чинним у відносинах між державою, що його висловила, та тими сторонами договору, які його прийняли. Порушення багатостороннього договору однією стороною тягне за собою призупинення або припинення його дії іншими сторонами з нею або в цілому між усіма сторонами. І сучасному міжнародному праві існує презумпція пріоритетності багатосторонніх міжнародних договорів перед двосторонніми договорами та односторонніми зобов'язаннями держав. В сучасній доктрині міжнародного права багатосторонні міжнародні договори часто пов'язують із поняттям «міжнародного законодавства».

О. В. Буткевич

Договір міжнародний відкритий — *договір міжнародний багатосторонній*, до якого мають право приєднатися сторони, що не брали участь у переговорах щодо укладання цих договорів. За критерієм приєднання відкриті міжнародні договори поділяються на ті, до яких можуть приєднатися будь-які *держави*, ті, до яких можуть приєднатися держави певного регіону та ті, до яких мають право приєднатися лише спеціально вказані в договорі держави. Відкритими можуть бути лише ті договори, що мають більше двох сторін. У сучасному *міжнародному праві* є тенденція до збільшення кількості відкритих міжнародних договорів, що походить з вимоги відкритості загальних та універсальних міжнародних договорів. У доктрині відкриті міжнародні договори часто називаються договорами-законами, на відміну від закритих (договорів-угод). Слід відрізняти від договорів, відкритих для підписання. В останньому випадку йдеться про стадію укладання *договору міжнародного*, який може бути відкритий для підписання впродовж певного періоду, після закінчення якого до цього договору можна лише приєднатись (як правило, більшість міжнародних договорів, укладених в рамках *ООН*). Окремі міжнародні договори, особливо щодо питань прав людини (Женевські конвенції про захист жертв війни 1949) є відкритими для підписання без обмежень у строках.

О. В. Буткевич

Договір міжнародний двосторонній укладають між собою дві сторони, кожна з яких може складатись із двох або більше *суб'єктів міжнародного права*. Особливістю таких дог-рів є неприпустимість застережень до них та вимога повного узгодження всіх частин і статей док-та між договірними сторонами. Датою укладання **Д. м. д.**, за заг. правилом, є дата його підписання. На можливість укладання таких дог-рів, як правило, не впливає факт наявності *дипломатичних* чи *консульських відносин* між сторонами, окрім випадків, якщо вони були суттєвою умовою їх укладання (союзні дог-ри, дог-ри про дружбу, про кордони та ін.), достатнім є взаємне визнання сторін в обсязі, необхідному для укладання дог-ру. За заг. правилом, не припускається *денонсація* таких дог-рів: у разі односторонньої відмови, згідно з *нормами міжнародного права*, від дог-ру якоїсь зі сторін **Д. м. д.** припиняє дію. Його перегляд часто означає укладання та заміну нового дог-ру між цими сторонами. Порядок укладання, вступу та припинення дії **Д. м. д.** регулюються відповідно до *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*.

О. В. Буткевич

Договір міжнародний закритий — *договір міжнародний*, що не передбачає можливості його підписання, *ратифікації* чи приєднання до нього третіми сторонами; договір, відповідно до положень якого коло його учасників обмежене певними критеріями. **Д. м. з.** найчастіше бувають дог-ри, укладені на регіональній основі або дог-ри, укладені з приводу вузького кола питань. За своїм змістом **Д. м. з.** є переважно партикулярними та спрямованими на вирішення конкретних питань *міжнародних відносин*. Тому в *доктрині міжнародного права* **Д. м. з.** називають договорами-угодами (на відміну від відкритих міжнар. дог-рів — «договорів-законів»). Поняття *«договір міжнародний закритий»* застосовується лише щодо багатосторонніх міжнар. дог-рів, оскільки двосторонні дог-ри є за своєю природою закритими для участі третіх сторін. Сучас. *міжнародне право* негативно ставиться до інституту **Д. м. з.**, який, як стверджують у доктрині, суперечить принципам суверенної рівності *суб'єктів міжнародного права*, співробітництва, сумлінного дотримання міжнар. зобов'язань тощо. У випадку правонаступництва щодо такого дог-ру до функцій депозитарію належить повідомити всі сторони **Д. м. з.** про виникнення правонаступника колишньої сторони цього дог-ру та про його бажання стати стороною за правонаступництвом. Закритими не можуть бути універсальні та заг. міжнар. дог-ри (міжнар. дог-ри, що мають найбільший інтерес для людства в цілому, та такі, що мають на меті *кодифікацію* та *прогресивний розвиток міжнародного права*).

О. В. Буткевич

Договір міжнародний України — міжнар. угода, стороною якої є Україна; регулюється *міжнародним правом*, незалежно від її форми й найменування. **Д. м. У.** поділяються на міждержавні, міжурядові та міжвідомчі. **Д. м. У.** укладаються з іноземн. д-вами та міжнар. орг-ціями. До найваж-

ливішого різновиду належать дог-ри, що укладаються від імені України, передбачають більш складну процедуру набуття чинності й підлягають обов'язковій *ратифікації*. Їхнім об'єктом є широке коло питань заг.-політ., екон. характеру, права людини та суверенні права України. Міжурядові та міжвідомчі дог-ри України укладаються щодо та в межах компетенції відп. органу держ. влади. Пропозиції щодо укладання **Д. м. У.** подаються Урядові України *Міністерством закордонних справ України*. Ведення переговорів щодо підготовки тексту міжнар. дог-ру, прийняття чи встановлення його автентичності та підписання **Д. м. У.** здійснюється лише уповноваженими на те особами. Президент України, Прем'єр-міністр України і мін. зак. справ України мають право вести переговори й підписувати **Д. м. У.** без спец. повноважень (ex officio). Глава *дипломатичного представництва* України в інозем. д-ві або при міжнар. орг-ції має право вести без спец. повноважень переговори про укладення **Д. м. У.** з д-вою перебування або в рамках відп. міжнар. орг-ції. На етапах проведення переговорів про укладання **Д. м. У.**, розробки його тексту чи попереднього підписання обов'язковим є врахування рекомендацій Міністерства закорд. справ щодо відп. дог-ру. Ратифікація **Д. м. У.** здійснюється ВР України; якщо **Д. м. У.** містить положення, які суперечать Конституції України, його ратифікація можлива після внесення відп. змін до Конституції. Затвердження **Д. м. У.**, що не потребують ратифікації, здійснюється відп. органом держ. влади України, до компетенції якого належить договір, або який його уклав. **Д. м. У.** підлягають неухильному дотриманню Україною норм міжнар. права. Виконання зобов'язань за **Д. м. У.** забезпечується органами держ. влади, до компетенції яких входять питання, що регулюються відп. міжнар. дог-ром. Заг. нагляд за виконанням **Д. м. У.** здійснює Міністерство закорд. справ. Укладені й належним чином ратифіковані **Д. м. У.** становлять невід'ємну частину нац. законодавства України та застосовуються в порядку, передбаченому для норм нац. законодавства. Законодавство України встановлює пріоритет норм міжнар. дог-ру перед нормами нац. законодавства в разі, якщо такий договір набрав чинності в установленому порядку. **Д. м. У.** підлягають опублікуванню. Реєстрація **Д. м. У.** в *Організації Об'єднаних Націй* здійснюється Міністерством закорд. справ України. Денонсація **Д. м. У.** здійснюється у формі прав. акта того органу, який укладав відп. договір.

О. В. Буткевич

Договір «перестрахування» 1887 — *договір міжнародний двосторонній*, таємно підписаний 6(18).06.1887 в Берліні між Росією та Німеччиною. У 1887 закінчився термін дії *Союзу трьох імператорів 1881*, але Росія відмовилася його поновлювати через загострення відносин з Австро-Угорщиною. Німецький канцлер О. фон *Бісмарк* запропонував укласти двосторонню німецько-російську угоду, яка пізніше отримала неофіційну назву договору «перестрахування». «Застрахувавшись» проти Росії та Франції за допомогою *Австрійсько-німецького союзу 1879* і *Троїстого союзу 1882* за участю Австро-Угорщини та Італії, Німеччина «перестраховувалася» шляхом укладення договору з Росією, щоб перешкодити її зближенню з Францією і усунути небезпеку *війни* на два фронти. Договір «перестрахування» передбачав, що кожна з двох сторін буде зберігати сприятливий *нейтралітет* у випадку війни однією з них з будь-якою *третьою державою*. Однак це положення не торкалося випадків нападу Німеччини на Францію, чи Росії на Австро-Угорщину. Німеччина визнавала «історично придбані» права Росії на Балканському півострові; сторони зобов'язалися протидіяти будь-якій спробі порушити там *статус-кво*, а також підтверджували обов'язковість принципу закритості проток Босфор і Дарданелли для військових кораблів усіх країн. У додатковому особливому таємному протоколі Німеччина обіцяла Росії моральну і дипломатичну підтримку для захисту входу в Чорне море, тобто при встановленні Росією контролю над Чорноморським протоками. Ця обіцянка мала на меті втягнення Росії в авантюри на Близькому Сході і в зоні Чорноморських проток, що могло спровокувати її зіткнення з Британією. Німеччина також зобов'язалася не давати своєї згоди на відновлення на болгарському престолі принца Батенберзького. Договір «перестрахування» був укладений на 3 роки, і термін його дії закінчився у червні 1890, коли Бісмарк уже пішов у відставку. Новий уряд Капріві відмовився від продовження договору, вважаючи, що він заважатиме зближенню Німеччини з Британією і зміцненню союзу з Австро-Угорщиною.

Б. М. Гончар

Договір про відкрите небо підписаний 24.03.1992 у Гельсінкі (Фінляндія) представниками 27 країн, у т. ч. усіма членами *НАТО*, Росією та Україною; набув чинності 1.01.2002; Україна ратифікувала договір 2.03.2000. **Д. в. н.** встановив режим «відкритого неба», який дозволяє країнам-учасницям збирати інформацію про військ. сили й діяльність на території одна одної за допомогою взаємних спостережних обльотів неозброєними повітр. засобами, власними або наданими іншою стороною, оснащеними регламентованим спец. обладнанням. Кожна країна-учасниця має право проводити таку кількість спостережних обльотів над територією будь-якої іншої країни-учасниці, яка дорівнює кількості обльотів її власної території, здійснених цією країною-учасницею. Договір встановлює для кожної країни «загальну пасивну квоту» — річну кількість спостережних обльотів, які вона зобов'язана дозволити над своєю територією в разі відп. вимог, і «загальну активну квоту» — річну кількість спостережних обльотів, які вона має право провести над територією інших країн-учасниць. Розподіл активних квот щорічно визначається Консультативним комітетом договору. **Д. в. н.** розширює арсенал заходів взаємної довіри та запобігання конфліктам, моніторингу за виконанням угод про контроль над озброєннями.

С. П. Галака

Договір про відмову від війни як засобу національної політики 1928 — див.: *Бріана—Келлога пакт 1928.*

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) відкритий для підписання 24.09.1996 у Нью-Йорку; депозитарій — *Генеральний секретар ООН.* Станом на 1.01.2013 ратифікований 159-ма д-вами, підписаний 183-ма; із 44 країн, *ратифікація* якими необхідна для набуття ДВЗЯВ чинності, до 1.01.2002 Договір був ратифікований 36-ма, підписаний, але не ратифікований ще 5-ма д-вами. Три «молоді» ядерні держави — Індія, Пакистан та КНДР — не підписали його. Україна підписала договір 27.09.1996. Договір забороняє проведення будь-яких випробувань ядерної зброї або будь-яких інших ядерних вибухових пристроїв і закликає сторони запобігати таким ядерним випробуванням у будь-якому місці, що знаходиться під їхньою юрисдикцією або контролем, а також утримуватись від сприяння проведенню, заохочення або будь-якої іншої участі в проведенні будь-якого ядерного випробування. Договір набуває чинності через 180 діб із моменту передачі депозитарію ратифікаційних грамот 44 д-вами, що мають на своїй території ядерну зброю та/або дослідницькі ядерні реактори, переліченими в Додатку до договору, але не раніше 2 років від дня відкриття для підписання. Договір передбачив створення Організації ДВЗЯВ та Міжнародної системи моніторингу дотримання учасниками його положень, що складатиметься з 321 станції спостереження та 16 лабораторій у 90 країнах.

С. П. Галака

Договір про економічне, соціальне та культурне співробітництво та колективну самооборону між Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом — див.: *Брюссельський договір 1948.*

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 (Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах) підписаний 5.08.1963 у Москві представниками СРСР, США та Великої Британії; набув чинності 10.10.1963 після *ратифікації* трьома першими учасниками. Ратифікований УРСР 30.12.1963; є безстроковим та відкритим для підписання всіма д-вами, станом на 1.01.2013 його учасниками були 131 держава. Крім того, забороняється випробування в будь-якому іншому середовищі, якщо вибух призводить до радіоактивних опадів за межами територ. кордонів д-ви, під юрисдикцією чи контролем якої проводяться

такі випробування. Підписання дог-ру призвело до зменшення загрози радіоактивного забруднення довкілля, хоча він і не заборонив підземні ядерні випробування.

С. П. Галака

Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці 1967 (Договір Тлателолко) відкритий до підписання 14.02.1967 у Мехіко (Мексика); набув чинності 22.04.1968; доповненнями до договору від 10.05.1991 його дію поширено на весь Карибський бас. Мета його — заборонити присутність у регіоні ядерної зброї в будь-якому вигляді. Сторони погодились не випробовувати, не використовувати, не виробляти та не набувати ядерну зброю, а також не отримувати, не зберігати та не розміщувати її на своїх територіях. Для контролю за виконанням положень дог-ру створено регіональну інспекційну орг-цію — Агентство із заборони ядерної зброї у Латинській Америці (ОПАНАЛ). Сторони також погоджувались на проведення всеохоплюючих інспекцій своєї ядерної діяльності експертами *Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)*. Договір визнавав компетенцію МАГАТЕ та ОПАНАЛ рівною мірою, але згідно з доповненням від 26.08.1992 було визнано верховенство МАГАТЕ та його виключне право здійснювати спец. інспекції. Договір доповнений двома протоколами, які містять зобов'язання позарегіональних країн. Згідно з 1-м протоколом д-ви, що несуть міжнар. відповідальність за території в Лат. Америці, зобов'язуються поширити на них без'ядерний статус. 2-й протокол містить негативні гарантії безпеки, надані державам-учасницям дог-ру з боку ядерних д-в, а також їхні зобов'язання утримуватись від транспортування та розміщення ядерної зброї в регіоні. Усі д-ви, що мають залежні території в регіоні — США, Велика Британія, Франція та Нідерланди — підписали та ратифікували 1-й протокол; усі 5 ядерних д-в підписали та ратифікували 2-й протокол. Договір може бути денонсовано, якщо найвищі інтереси будь-якої сторони, мир та безпеку однієї або кількох країн-учасниць та інтереси сторін суперечать зобов'язанням згідно з дог-ром або протоколами. Попри наявність розбіжностей у тлумаченні певних положень дог-ру про заборону ядерної зброї у Лат. Америці (напр., стосовно визначення терміна «мирний вибуховий пристрій», права транзиту ядерної зброї через території країн регіону), він став одним з ефективних складників міжнар. режиму нерозповсюдження.

С. П. Галака

Договір про запобігання конфліктів між американськими державами 1923 — див.: *Гондра договір*.

Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) підписаний 19.11.1990 у Парижі представниками 22 держав-членів *НАТО* й *ОВД*; був спрямований на встановлення однакових рівнів озброєнь між двома воєнними блоками, усунення дисбалансу й асиметрії в розвитку озброєнь та зменшення небезпечної концентрації військ і сил, насамперед у Центр. Європі, а також у прилеглих районах. В основу ДЗЗСЄ покладений блоковий підхід, за яким встановлювались однакові між НАТО й ОВД рівні озброєнь: танки — по 20 000, бойові броньовані машини (ББМ) — по 30 000, артилерія калібром 100 мм і більше — по 20 000, бойові літаки — по 6800, бойові вертольоти — по 2000. Фактичне припинення дії *Варшавського договору 1955* на час підписання ДЗЗСЄ призвело до додаткового закріплення в його тексті розподілу озброєнь між СРСР й іншими країнами ОВД: танки — 13 300 та 6700; ББМ — 20 000 та 10 000; артсистеми — 13 700 та 6300; бойові літаки — 5 150 та 1650; бойові гелікоптери — 1500 та 500. Виконання зобов'язань за ДЗЗСЄ щодо рівнів озброєнь мало бути здійснене протягом 44-міс. терміну в три етапи: період підтвердження вихідних даних (120 днів); період скорочень (3 роки); період підтвердження кінцевих рівнів (120 днів). ДЗЗСЄ має безстроковий термін, передбачає систему обміну інформацією про склад, кількість та місця розташування озброєнь, а також заходи верифікації, головним із яких стали інспекції на місцях: інспекції оголошених місць без права відмови та інспекції на вимогу в межах зазначених районів (із правом відмови). Уся європ. територія держав-учасниць, згідно з ДЗЗСЄ, поділялась на три райони: центральний, фланговий і тиловий. Для кожного з них були визначені

максимальні квоти бойової техніки та озброєнь, що можуть бути розміщені в бойових частинах та окремо зберігатись на складах. У кордонах колишнього СРСР під дію ДЗЗСЄ підпали військ. угруповання Ленінградського, Прибалтійського, Білоруського, Київського, Прикарпатського, Одеського, Півн.-Кавказького, Закавказького, Московського та Приволзько-Уральського військ. округів. Після розпаду СРСР і виникнення на його території нових незалежних д-в, 8 із яких стали учасницями ДЗЗСЄ, постала необхідність адаптувати його до нових умов. У грудні 1991 розпочались переговори між Україною, РФ, Білорусією, Казахстаном, Молдовою, Вірменією, Азербайджаном і Грузією про розподіл бойової техніки та озброєнь рад. армії, які були розгорнуті на території дії ДЗЗСЄ. 15.05.1992 в Ташкенті ці д-ви підписали Угоду про принципи і порядок виконання договору про звичайні збройні сили в Європі, у якій було підтверджено всі зобов'язання колишнього СРСР, визначено основні принципи взаємодії та співробітництва учасників ДЗЗСЄ, для кожної д-ви встановлено макс. індивід. рівні озброєнь і техніки відповідно до ДЗЗСЄ. У період скорочення з 17.07.1992 до 16.11.1995 держави-учасниці зменшили озброєння й техніку для досягнення встановлених макс. рівнів. Нова необхідність зміни умов дог-ру виникла у зв'язку з приєднанням Польщі, Угорщини та Чехії до НАТО. Ці зміни були враховані в новій редакції дог-ру, закріпленій в Угоді про адаптацію ДЗЗСЄ та Заключному акті конференції держав-учасниць договору під час *Стамбульського саміту ОБСЄ 1999*. В адаптованому дог-рі блоковий принцип його побудови був замінений на позаблоковий, який полягав у забезпеченні нац. безпеки держав-учасниць власними силами, незалежно від приєднання країни до того чи іншого блоку. НАТО погоджувалась на зменшення граничних рівнів наземних озброєнь. Сумарні скорочення нац. рівнів озброєнь 19 членів НАТО склали: танків — бл. 4,8 тис. одиниць, ББМ — 4,0 тис. одиниць, артсистем — понад 4,0 тис. одиниць. У результаті адаптації для кожної з держав-учасниць дог-ру були закріплені нац. та територ. граничні рівні озброєнь. Нац. рівень визначає макс. кількість озброєнь, яку може мати кожна окрема країна згідно з дог-ром. Територ. рівень визначає сумарну кількість озброєнь, яка може бути розміщена на території тієї чи іншої д-ви, включно з її нац. збройними силами та розміщеними на її території інозем. військами. При цьому територ. рівні поширюються тільки на наземні озброєння й не розповсюджуються на авіацію. Згідно з умовами адаптованого дог-ру, дозволяється також передача наземних озброєнь держав-учасниць одна одній. Адаптований договір у цілому створює більш жорсткий і стабільний режим, який практично виключає неконтрольоване накопичення наземних озброєнь і проведення широкомасштабних наступальних операцій. Для країн, що входили до ОВД, в адаптованому дог-рі нац. рівні озброєнь відповідають рівням територіальним. Для країн НАТО рівень наземних озброєнь зменшений, але при цьому для таких країн, як Німеччина, Італія, Іспанія та ін., визначена значна різниця між нац. та територ. рівнями, що дає можливість перекидання на їхні території військ інших країн НАТО. Така ж схема у визначенні різниці рівнів прийнята й для Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії. Ці країни заявили, що зберігають за собою право при тимчасовому розгортанні збільшити військ. угруповання на своїй території на 459 танків, 723 ББМ і 420 артсистем. Право на таке збільшення тимчасового розгортання передбачено також для інших учасниць дог-ру, включаючи й Україну. Для 7 країн ЦСЄ, колишніх членів ОВД, а також для України залишились обмеження на озброєння, що знаходяться в регулярних військ. частинах; так, Україна у військ. частинах може мати не більше 3,13 тис. танків, 4,35 тис. ББМ і 3,24 тис. артсистем. В адаптованому дог-рі для України та Росії збереглись вимоги щодо «флангових зон», але параметри цих зон суттєво змінені в бік зменшення. В Україні «флангова зона» звузилась до меж території однієї Одеської області. Згідно з новими умовами, в Одеській області може розміщуватись не більше 400 танків, 400 ББМ і 350 артсистем. Перевищити цю стелю з метою запобігання загрозам нац. безпеці Україна може тимчасово, додатково розгорнувши в Одеській області 153 танки, 241 ББМ і 140 артсистем. Інозем. війська на території держави-учасниці дог-ру можуть бути присутні тільки з її згоди. Для проведення

миротворчих операцій інозем. військ. контингенти можуть бути розгорнуті тільки на підставі резолюції *Ради Безпеки ООН* або рішення *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Після набуття чинності Угоди про адаптацію догру приєднатися до нього може будь-яка європ. д-ва на добровільній основі та в індивід. порядку.

Г. М. Перепелиця

Договір про згоду та співробітництво між Великою Британією, Італією, Німеччиною та Францією 1933 — див.: *Пакт чотирьох 1933.*

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 (ДНЯЗ) підготований у рамках Комітету з роззброєння; схвалений *Генеральною Асамблеєю ООН* 12.06.1968; відкритий до підписання 1.07.1968 у Вашингтоні, Лондоні та Москві; набув чинності 5.03.1970. Після виходу КНДР з ДНЯЗ 10.01.2003 його учасниками є 189 д-в (не підписували договір Ізраїль, Індія, Пакистан і Південний Судан); Україна приєдналася до нього 16.11.1994; договір набув для неї чинності 5.12.1994. Цілі догру — зупинити розповсюдження ядерної зброї шляхом здійснення міжнар. контролю за виконанням зобов'язань, узятих на себе д-вами; створити можливості для мирного використання ядерної енергії. Кожна із держав-учасниць ДНЯЗ, що має статус ядерної д-ви (такими вважаються ті, що здійснили ядерне випробування до 1.01.1967 — Велика Британія, Китай, РФ, США та Франція), зобов'язується не передавати будь-якій іншій д-ві ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також безпосередній або опосередкований контроль над такою зброєю; ніяким чином не допомагати, не заохочувати й не спонукати будь-яку д-ву, що не володіє ядерною зброєю, до вир-ва або набуття в інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями. Кожна з держав-учасниць ДНЯЗ, що не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не приймати від будь-кого ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними прямо чи опосередковано; не виробляти і не набувати якимось іншим шляхом ядерну зброю; не домагатись і не приймати будь-якої допомоги в її вир-ві. Усі держави-учасниці ДНЯЗ, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язались прийняти гарантії щодо всіх вихідних матеріалів та матеріалів, які розщеплюються, і підписати відп. угоди з *Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ)*, яке здійснює контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї.

Договір закріплює право всіх держав-учасниць розвивати дослідження, вир-во та використання ядерної енергії в мирних цілях, без дискримінації, і зобов'язує сприяти якнайширшому обміну устаткуванням, матеріалами, наук. й техн. інформацією. Договір зобов'язує до ведення переговорів про впровадження ефективних заходів, спрямованих на припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння, укладення дог-ру про заг. і повне роззброєння під суворим та ефективним міжнар. контролем. На випадок можливого застосування проти них ядерної зброї або можливої загрози застосування такої зброї держави-учасниці ДНЯЗ, що не володіють ядерною зброєю, отримали гарантії безпеки. Кожна держава-учасниця догру має право вийти з нього, якщо вирішить, що пов'язані зі змістом док-та виняткові обставини поставили під загрозу її вищі інтереси. Про такий вихід вона має повідомити всіх учасниць дог-ру та *Раду Безпеки ООН*. Термін дії ДНЯЗ визначався в 25 років із моменту набуття чинності, після чого мала бути скликана конференція для визначення наступного терміну його дії. У 1995 Нью-Йоркською конференцією було вирішено подовжити дію ДНЯЗ безумовно та безстроково.

С. П. Галака

Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990 (Договір «2 плюс 4») підписаний 12.09.1990 у Москві Великою Британією, США, СРСР, Францією, НДР та ФРН; міжнар.-прав. акт, що юридично оформив *Німеччини об'єднання 1989–90* і повернення її до повного держ. *суверенітету*, обмеженого по завершенні *Другої світової війни*, та узгодив міжнар. аспекти об'єднання ФРН і НДР у єдину д-ву. Договір включив у кордони об'єднаної Німеччини територію ФРН та НДР, разом із Зах. Берліном, та проголосив ці кордони остаточними; об'єднана нім. д-ва зобов'язалася підтвердити остаточний характер її кордонів із Польщею міжнар.-прав. дог-ром. Договір також підтвердив дію конституційних норм Німеччини про відмову від наступальної війни, а також відмову Німеччини від вир-ва, володіння, контролю за розповсюдженням *зброї масового знищення* та зобов'язав її скоротити особовий склад збройних сил до 370 тис. вояків. Військ. підрозділи СРСР мали залишити територію Німеччини до кінця 1994, до завершення виведення рад. військ розміщувати на території колишньої НДР дозволялося лише підрозділи бундесверу, що не були інтегрованими в командну структуру *НАТО*, а після виводу військ заборонялось розміщувати на цій території ядерну зброю. Договір припинив дію особливих прав Великої Британії, США, СРСР та Франції щодо Берліна та Німеччини в цілому.

В. А. Манжола

Договір про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом 1994 — підписаний у Люксембурзі 14.06.1994, набув чинності після закінчення процедури *ратифікації* 1.03.1998, мав термін дії до 2004. Передбачав розвиток процесу взаємодії в сфері економіки (зокрема, проголошувалася можливість створення *зони вільної торгівлі*), встановлення постійного політичного діалогу між Україною та *Європейським Союзом*, процедуру взаємодії відповідних інституційних структур. 9.06.1998 відбулося перше засідання Ради співробітництва Україна—ЄС. З метою стимулювання процесу розробки стратегії ЄС стосовно України було запропоновано розпочати переговори про надання нашій державі статусу *асоційованого членства* в ЄС. Проте на 2-му *саміті* Україна—ЄС (Відень, 14.10.1998) вирішено було зосередитися на реалізації наявного потенціалу партнерства й співробітництва. Створення зони вільної торгівлі з ЄС було ускладнено невизначеністю часу вступу України до *Світової організації торгівлі*.

В. М. Матвієнко

Договір про перемир'я й прелімінарні умови миру між Українською СРР і Російською СФРР та Польщею 1920 — підписаний уповноваженими представниками РСФРР і УСРР з Польщею 12.10.1920 в м. Рига за підсумками розпочатих 17.08.1920 в м. Мінську й продовжених далі з 21.09.1920 в столиці Латвії переговорів із вироблення умов припинення *війни* й укладення миру між договірними сторонами. Цим *прелімінарним договором* Польща, виходячи з принципу самовизначення *націй*, визнавала незалежність радянських України й Білорусі. В договорі було також вирішено територіальне питання: на пропозицію керівника польської делегації Я. Домбського, східний кордон Речі Посполитої встановлювався по р. Збруч (ліва притока Дністра), а далі на північ, перетинаючи р. Горинь і залізницю Рівне — Шепетівка, причому міста Острог і Корець залишалися на боці Польщі, потім по межі Рівненського й Овруцького повітів до кордону колишніх Волинської й Мінської губерній. Таким чином, до Польщі відходила Західна Волинь, Холмщина і Підляшшя; РСФРР і УСРР відмовлялися від усіх прав і претензій на землі на захід від визначеної договором лінії кордону (що був спланована значно східніше від лінії, встановленої Верховною Радою *Антанти* на *Спа конференції 1920*), а Польща — на схід від неї. Договір став проміжним етапом у переговорах між делегаціями РСФРР, УСРР і Польщі, які продовжувалися ще 5 місяців і закінчилися підписанням *Ризького мирного договору 1921.*

В. М. Матвієнко

Договір про поширення Рапалльського договору 1922 на союзні з РСФРР республіки — підписаний 5.11.1922 у Берліні, з одного боку, уповноваженим уряду РНК УСРР, членом Всеросійського ЦВК В. *Ауссемом* та уповноваженим урядів Білорусі, Грузії, Азербайджану, Вірменії й *Далекосхідної Республіки*, повноважним представником РСФРР у Берліні М. *Крестинським*, а з другого — уповноваженим уряду Німеччини, завідувачем східним відділом МЗС бароном фон Мальцаном. У ст. 1 зазначалося, що *Рапалльський договір 1922* повинен мати відповідне застосування також у взаємовідносинах Німеччини з УСРР, Білоруською СРР, Грузинською СРР, Азербайджанською СРР, Вірменською СРР і Далекосхідною Республікою, з одного боку, і Німеччиною — з другого. Уряди Радянської України й Німеччини домовилися про своє право взаємно встановити розмір тих претензій, які виникли у

зв'язку з перебуванням німецьких окупаційних військ на території України навесні — восени 1918. Уряди *держав*, союзних із РСФРР, одержали право відкривати в Німеччині в тих населених пунктах, де знаходяться їхні *дипломатичні представництва* або одна з їхніх *консульських установ*, торговельні бюро. Ст. 5 визначила основні положення для полегшення економічних відносин між договірними державами; сторони зобов'язувалися, що їхні представництва будуть утримуватися від будь-якої агітації або пропаганди проти уряду держави, в якій вони перебувають. Договір набрав чинності з моменту *ратифікації* й означав *визнання де-юре* Німеччиною урядів УСРР, Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії та Далекосхідної Республіки. Протягом листопада 1922 — лютого 1923 договір було ратифіковано союзними з РСФРР республіками, 14.12.1922 — ВУЦВК; рейхстаг зробив це 31.08.1923; обмін ратифікаційними грамотами відбувся 26.10.1923.

В. М. Матвієнко

Договір про розділ Візантійської імперії 1204 — угода між учасниками Четвертого хрестового походу, за якою відбувався розподіл захоплених земель Східної Римської імперії (Візантії); підписана в вересні 1204 в Константинополі. На чверті території Візантії створювалася Латинська імперія (зі столицею в Константинополі), три восьмих території відходили то Венеціанської Республіки, й решта території розподілялася між іншими учасниками хрестового походу. Частина територій Візантії на півострові Мала Азія лише номінально була розподілена між сторонами договору, оскільки фактично вона продовжувала контролюватися візантійцями, які створили на ній власні незалежні держави.

К. Ю. Денисенко

Договір про співробітництво в повітряному та морському пошуку та спасінні в Арктичному регіоні 2011 — багатостороння угода, укладена членами *Арктичної ради* (Данією, Канадою, Норвегією, Росією, США, Фінляндією та Швецією); підписана 12.05.2011 в м. Нуук, Гренландія. Набув чинності 19.01.2013. Договір передбачає координацію зусиль сторін у забезпеченні швидкого реагування та надання допомоги в разі необхідності. Передбачено розділення Арктичного регіону на національні зони відповідальності, при цьому в Договорі прописано, що національні зони ніяк не пов'язані із питаннями *делімітації кордонів* в Арктиці.

О. Л. Хилько

Договір про співробітництво між Францією та ФРН 1963 — див.: *Єлисейський договір 1963*.

Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996 (Договір Пелиндаба) розроблений у травні—червні 1995 у Пелиндабі (ПАР) групою експертів і відкритий для підписання 11.04.1996 в Каїрі; підписаний 53-ма з 54-х африк. д-в (окрім Республіки Південний Судан); набув чинності 15.07.2009. Після франц. випробувань ядерної зброї в Сахарі 1961 *Генеральна Асамблея ООН* закликала членів *ООН* утриматись від таких випробувань в Африці й не використовувати територію даного континенту для зберігання або транспортування ядерної зброї. 1964 *Організація африканської єдності* заявила про свою готовність розпочати переговори для підписання відп. міжнар. угоди. Переговори розпочались після того, як 1991 ПАР прийняла рішення про приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* у ролі без'ядерної д-ви. Договір про створення *зони, вільної від ядерної зброї*, в Африці забороняє на території даного континенту вир-во, випробування, зберігання, володіння або контроль над ядерними вибуховими пристроями; наук.-дослідні та випробувальні роботи щодо таких пристроїв, а також пошук допомоги для проведення такої діяльності. Ст. 6 договору, визнаючи існування ядерної програми ПАР на час його укладання, вимагає від держав-учасниць демонтувати та знищити всі ядерні вибухові пристрої, вироблені ними до набуття дог-ром чинності, а також демонтувати та знищити обладнання й потужності для вироблення таких пристроїв або конвертувати їх для використання з мирними цілями. Дог-ром також спеціально забороняється накопичення/зберігання ядерних вибухових пристроїв. Договір не поширюється на океанічні райони за межами територ. вод учасників. Договір забороняє збройний напад із застосуванням звичайної зброї на ядерні об'єкти в африк. зоні (ст. 11). Цілковито заборонено захоронення радіоактивних відходів у межах зони, вільної від ядерної зброї, в Африці. 2-й Додаток зобов'язує держави-учасниці укласти з *Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ)* угоди про повномасштабні гарантії виконання положень дог-ру. Для контролю за виконанням дог-ру створено Африканську комісію з атомної енергії. МАГАТЕ отримує за дог-ром, окрім звичайних прав щодо повномасштабних гарантій, дозвіл на проведення разом з Африканською комісією з атомної енергії перевірок знищення або демонтажу ядерних пристроїв та знищення або конверсії відп. виробничих потужностей. Три протоколи до дог-ру відкриті для підписання неафрик. д-вами: 1-й Протокол вимагає не застосовувати та не загрожувати застосуванням ядерних вибухових пристроїв проти держав-учасниць дог-ру; 2-й Протокол — не випробувати, не сприяти, не заохочувати випробування ядерних вибухових пристроїв на території Африки; 3-й Протокол адресовано Франції та Іспанії та зобов'язує їх забезпечувати дотримання дог-ру на африк. територіях, за які вони де-юре або де-факто несуть міжнар. відповідальність.

С. П. Галака

Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985 (Договір Раротонга) підписаний 6.08.1985 на атолі Раротонга (О-ви Кука, *асоційована держава* з Новою Зеландією) представниками 13 з 16 членів Південнотихоокеанського форуму (див.: *Форум тихоокеанських островів*); набув чинності 11.12.1986. Півд. частина Тихого океану та прилегла частина акваторії в різні роки була місцем проведення ядерних вибухів трьома зах. д-вами — США, Великою Британією та Францією, чверть усіх зах. випробувань здійснена саме в цьому регіоні. Занепокоєна становищем, що склалось, Австралія виступила 1983 з ініціативою про створення *зони, вільної від ядерної зброї*, у регіоні. За Договором сторони зобов'язались не випробовувати, не використовувати, не виробляти та не набувати ядерну зброю, а також не отримувати, не зберігати та не розміщувати її на своїх територіях. Договір забороняє також мирне використання ядерних зарядів та скидання радіоактивних матеріалів у води на території зони. Дозволяється перебування ядерної зброї на суднах або літаках, які заходять у порти, сідають на аеродроми або перетинають територ. води чи повітр. простір держав-учасниць договору. Договір вводить поняття «міжнародна система нерозповсюдження ядерної зброї», що заснована на *Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* та системі *МАГАТЕ гарантій*. Сторони зобов'язалися сприяти забезпеченню ефективності цієї міжнар. системи та дотриманню режиму експортного контролю. Для контролю за виконанням Договору створено Консультативний комітет та укладені угоди з *Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ)* про повномасштабні гарантії. До Договору додаються два протоколи — про дотримання його положень на територіях, що належать д-вам, які не підписали договір, та про повагу до дотримання режиму ЗВЯЗ із боку ядерних д-в і надання ними негативних гарантій державам-учасницям дог-ру. Протоколи підписані Великою Британією, Китаєм, Росією, США та Францією; ратифіковані всіма, крім США.

С. П. Галака

Договір рятування — угода між капітаном судна, яке зазнає аварії, та рятівником, який надає цьому судну допомогу. Правове регулювання рятування на водах включає два взаємопов'язані аспекти: закріплений у *міжнародному праві* обов'язок надання допомоги тим, хто терпить біду на морі, та нац. законодавство країн, яке визначає конкретні заходи з додержання цього обов'язку й врегульовує приватноправові аспекти рятування, включаючи **Д. р.** і питання винагороди. Відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982* (ст. 98), кожна д-ва як обов'язок капітана будь-якого судна, що ходить під її прапором, у тій мірі, у якій він може це зробити, не піддаючи серйозній небезпеці судно, екіпаж чи пасажирів визначає: а) надавати допомогу будь-якій особі, знайденій у морі, якій загрожує загибель; б) прямувати з усією можливою швидкістю на допомогу тим, хто терпить біду, якщо йому повідомлено,

що вони потребують допомоги, оскільки на таку дію з його боку можна розумно розраховувати; в) після зіткнення — надати допомогу іншому судну і, коли це можливо, повідомити цьому іншому судну найменування свого судна, порт його реєстрації та найближчий порт, у який воно ввійде. Для гарантування безпеки на морі й над морем кожна прибережна д-ва зобов'язана організувати пошуково-рятувальну службу та співробітничати із сусідніми д-вами шляхом взаємних регіональних домовленостей. Обов'язок надання допомоги на морі поширюється на випадки аварії або загибелі літальних апаратів, у т. ч. об'єктів, які повернулись після запуску в косм. простір. Відмова від надання допомоги на морі є протиправною бездіяльністю, заходи відповідальності за яку визначаються нац. правом д-ви прапора судна, що не надало допомоги. В укр. праві **Д. р.** регулюється гл. 6 (ст. 326–340) Кодексу торг. мореплавства України «Винагорода за рятування на морі». Вона, зокрема, встановлює, що будь-яка з корисним результатом дія, спрямована на рятування судна в небезпеці, вантажів та інших предметів, які на ньому знаходяться, а також на збереження фрахту й оплати за перевезення пасажирів і вантажу чи іншого майна, рівно як і довкілля, надає право на одержання винагороди. Її розмір визначається угодою сторін, а за її відсутності — судом, арбітражним судом чи *Морською арбітражною комісією*. При цьому будь-який **Д. р.**, укладений у момент небезпеки і під її впливом, може бути на вимогу однієї зі сторін визнаний недійсним або зміненим у судовому порядку, якщо буде визнано, що умови цього дог-ру є несправедливими. Розмір винагороди може бути зменшений чи у винагороді може бути відмовлено, якщо рятівник із власної вини викликав необхідність рятування чи вчинив інші протиправні дії. Макс. розмір винагороди не може перевищувати вартості врятованого судна та іншого майна. Не дають права на винагороду послуги, надані всупереч чіткій і розумній забороні власника чи капітана щодо рятування судна чи будь-якого іншого майна в небезпеці, яке не знаходиться й не знаходилось на борту судна. Ніякої винагороди не вимагають від порятованих людей. Ці та інші правила, встановлені укр. законодавством щодо рятування, застосовуються незалежно від того, у яких водах рятування мало місце, у випадку, коли відп. спір розглядається в Україні. Якщо судно-рятівник і врятоване судно ходять під прапором однієї д-ви, застосовується право цієї д-ви. При розподілі винагороди за рятування між власником та екіпажем судна-рятівника, а також між членами екіпажу, застосовується право д-ви прапора.

В. С. Ржевська

Договір таємний — різновид міжнар. угоди, яка за згодою сторін не має бути оприлюднена. Чітко встановлених критеріїв **Д. т.** не існує. Поняття «*таємний договір*» не тотожне поняттю *договір міжнародний закритий*, яке означає тип міжнар. док-та, приєднання до якого є неможливим для інших сторін, окрім тих, що її підписали. Він, як правило, є угодою, розголошення змісту якої зашкодило б нац. інтересам або міжнар. іміджу сторін, що її підписали. На відміну від інших міжнар. угод, які зазвичай проходять чотири стадії оформлення (підготовка, *парафування міжнародного договору*, підписання та *ратифікація*), процедура набуття чинності **Д. т.** не передбачає ратифікації взагалі або передбачає її проведення в закритому режимі. У міжнар. практиці зустрічається включення до звичайних міжнар. угод «таємних» статей, додатків, протоколів.

М. С. Каменецький

Договір торговий — це усна чи письмова угода між споживачем і продавцем про якість, терміни виконання, ціну та інші умови, за якими здійснюється купівля продаж товару. Письмова угода може оформлятися квитанцією, товарним чи касовим чеком або іншим розрахунковим документом. За договором купівлі-продажу продавець зобов'язується передати майно у власність покупця, а покупець зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму. Важливе значення при укладенні договору купівлі-продажу має питання про те, з якого моменту покупець стає власником майна. Від правильного вирішення цього питання залежить ряд правових наслідків, зокрема пов'язаних з розподілом ризику випадкової загибелі або пошкодження майна, можливістю власника витребувати свою річ з чужого незаконного володіння.

В. І. Серажим

Договірні органи (англ. treaty bodies) — загальний термін, яким позначають десять комітетів, створених з метою контролю та забезпечення виконання основоположних універсальних конвенцій з прав людини, зокрема Комітет з прав людини, створений згідно з *Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966*, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, створений згідно з резолюцією 1985/17 ЕКОСОР задля моніторингу дотримання *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*, Комітет з ліквідації расової дискримінації, створений згідно з *Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, Комітет з питань дискримінації щодо жінок, створений згідно з *Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок 1979*, Комітет проти катувань, створений згідно з *Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання 1984*, Комітет з прав дитини, створений відповідно до *Конвенції про права дитини 1989*, Комітет із захисту прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, створений згідно з Міжнародною конвенцією про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990, Комітет з прав інвалідів, створений згідно з *Конвенцією про права інвалідів 2006*, Комітет з примусових зникнень, створений згідно з *Міжнародною конвенцією про захист всіх осіб від примусових зникнень 2006*, а також Підкомітет з питань запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують людську гідність, видам поводження або покарання Комітету проти катувань, створений відповідно до Факультативного протоколу 2002 до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження або покарання.

Договірні органи складаються з незалежних експертів, що мають визнаний авторитет у сфері прав людини та обираються на термін у чотири роки з правом переобрання. Вони проводять свої засідання у Женеві (Швейцарія), а їхня робота забезпечується відділом договорів з прав людини Офісу *Верховного комісара ООН з прав людини*. Договірні органи виконують низку функцій у відповідності з положенням міжнародних договорів, якими вони засновані. Зокрема, вони розглядають періодичні звіти держав, індивідуальні скарги, вивчають конкретні обставини у рамках слідчої процедури, організовують тематичні обговорення своєї профільної проблематики, а також ухвалюють загальні коментарі, у яких тлумачать положення відповідної конвенції.

Договірні органи можуть створюватися і на регіональному рівні. Так, у рамках *Ради Європи* існують, зокрема, *Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню*, створений згідно з *Європейською конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987*, Група експертів із заходів щодо протидії торгівлі людьми, створена відповідно до Конвенції про заходи протидії торгівлі людьми 2005 тощо.

Л. О. Кожара

Договори між Священною Римською імперією та Польським князівством 1002–33 — *договори міжнародні двосторонні*, підписані в ході польсько-німецьких *війн* 1002–05, 1007–13, 1014, 1015–18 і 1028–31; включають Мерзебурзький мир 1002, Познанський мир 1005, Будишинський мир 1013, Будишинський мир 1018, Будишинський мир 1031 і Мерзебурзький мир 1033. Смерть імператора Оттона III і вступ на престол Генріха II (1002) супроводжувались змінами в політиці *імперії* в бік розв'язання феодальної *агресії* на сході. Намагаючись попередити супротивника, польський князь *Болеслав I Хоробрий* у 1002 заволодів Лужицами, Мільськом і Мішною. Ці територіальні зміни були закріплені в Мерзебурзькому мирі 1002 (м. Мерзебург, нині — земля Саксонія — Ангальт, ФРН). Війна поновилась вже в наступному 1003, приводом до неї стали чеські події. Використавши там феодальну міжусобицю, Болеслав I прий-

няв запрошення однієї з груп знаті, що суперничали між собою, аби зайняти чеський престол і захопити Прагу; разом з Чехією була окупована і Моравія. В той же час Болеслав I уклав союз з одним із найбільших німецьких феодалів — Генріхом Швейнфуртським, який володів Баварською маркою. Можна припускати, що Болеслав I також встиг увійти в зносини з іншим німецьким феодалом — маркграфом Ардуїном, який фактично контролював Північну Італію і навіть був коронований ломбардським королем. Результат першого етапу війни був визначений двома обставинами: розгромом Генріха Швейнфуртського і поразкою Ардуїна та повстанням у Чехії проти військ Болеслава. З 1004 Польща одна протистояла могутній німецько-угорсько-чесько-лютицькій коаліції. В кінці 1005 німецька армія заглибилась на територію Польщі і підійшла до Познані, використовуючи народне ополчення, Болеслав I з успіхом застосував партизанську тактику. Імператор був змушений піти на мирні переговори з польським князем, але умови Познанського миру 1005 були надзвичайно важкі для Польщі: вона втратила всі свої завоювання 1002 і наступних років. Збереглась за нею тільки Моравія.

Невдовзі міжнародне становище Польщі ще більше погіршилось. Загострення відносин з Данією дуже ускладнило стан справ у Західному Помор'ї, де повстав Волін. Генріх II скористався цим для відновлення в 1007 військових дій проти Польщі. В 1013 після тривалої, але без результативної війни німецький імператор змушений був удруге піти на мир з Болеславом I. Згідно умов Будишинського миру 1013, укладеного в м. Будишині (нині — Бауцен, земля Саксонія, ФРН), до Польщі відходили Лужиці і Мільсько в якості імперського лену. В закінченні війни були зацікавлені обидві сторони: Генріху II потрібно було поспішати в Італію, а Болеслав I хотів здійснити похід на Київ. Однак у 1015 війна Польщі з імперією відновилась, але й на цей раз підготовлений Генріхом II похід вглиб Польщі не мав успіху. Становище Болеслава тимчасово погіршилось у 1017, коли у війну вступила Русь, де княжий престол зайняв *Ярослав Мудрий*, що вигнав з Києва свого старшого брата — Святополка, зятя Болеслава I. В 1018 між Польщею й імперією був підписаний новий Будишинський («Вічний») мир у *замку* Оренбург (нині — земля Баварія, ФРН). За його умовами імператор передав Польщі Лужиці і Мільсько та визнавав владу польського князя над Моравією. Болеслав I, в свою чергу, відмовлявся від посягань на маркграфство Мейсен. Історики однак розходяться в інтерпретації того, на яких умовах польський князь отримав ці території — як підконтрольні землі чи предмет свого повного *суверенітету*. Одночасно з укладенням миру з імперією Польща уклала мир і з її союзницею Угорщиною. Джерела зберегли досить неповні відомості про розвиток польсько-угорських відносин за Болеслава I Хороброго; ймовірно, в ході війн з Угорщиною до Польщі була приєднана Словаччина.

Таким чином, Болеславу I вдалось відстояти незалежність Польської держави в ході трьох важких війн з імперією. Це було найбільшим успіхом його правління, в 1025 він був коронований. Але коронація того ж року сина Болеслава I — Мешка II стала приводом до погіршення польсько-німецьких відносин. Польський король відмовився від Словаччини і вступив у союз із Угорщиною, одночасно він здійснив енергійні заходи щодо зміцнення внутрішнього становища Польської держави. Діючи на випередження, Мешко II в 1028 вторгся в межі імперії і спустошив саксонські землі, однак невдовзі засновнику Франконської династії — імператору Конраду II вдалось укласти союз з Чехією і Данією, а восени 1031 він зумів розірвати польсько-угорську спілку. В межі Польщі вступили руські князі Ярослав і Мстислав Володимировичі, а також польський князь Безприм, старший брат Мешка II, відсторонений ним від престолу. За таких умов Мешко II пішов на укладення невигідного для Польщі нового Будишинського миру (1031) з імперією, уступивши їй частину Лужиць. Однак вслід за тим він був змушений втікати з Польщі і знайшов притулок у Чехії. На польський трон, за сприяння Ярослава Мудрого, був посаджений Безприм, залежний від німецьких феодалів. Однак уже в 1032 Безприм був убитий, і Мешко II, за допомогою чеського князя Ольдржиха, повернувся в Польщу. Але восени того ж року Конрад II безуспішно спробував вигнати Мешка II, тому в 1033 на з'їзді в Мерзебурзі був підписаний мир, за яким Мешко відмовся від королівського титулу і уступив імперії землі лужичан та мільчан. Одночасно, використовуючи послаблення свого противника, німецькі феодали зуміли добитись повернення Західного Помор'я князю Дитриху, двоюрідному брату Мешка. Невдовзі Дитрих ще раз був вигнаний з країни, і польські землі знову об'єдналися під владою Мешка II.

С.О.Божко

Договори міжнародних організацій — міжнар. угоди, що регулюються *міжнародним правом* та укладені в письмовій формі між однією або кількома д-вами з одного боку та однією чи кількома міжнар. міжурядовими орг-ціями — з іншого, або між міжнар. міжурядовими орг-ціями. Особливості **Д. м. о.** випливають із статусу останніх як вторинних *суб'єктів міжнародного права*. Міжнар. орг-ції як суб'єкти міжнар. права мають авт. волю, спец. функціональну правоздатність та спец. договірну правоздатність; найширшу з них має *Організація Об'єднаних Націй*. В установчих док-тах більшості міжнар. орг-цій договірна правоздатність спеціально не обумовлена. Об'єктом та предметом дог-рів за участю міжнар. орг-цій є питання, віднесені до їхньої компетенції (у т. ч. угоди про штаб-квартири цих орг-цій). Якщо укладання *договорів міжнародних* за участю д-в є здійсненням останніми свого *суверенітету*, то укладання **Д. м. о.** є здійсненням останніми своєї компетенції, закріпленої в установчому док-ті (у *доктрині міжнародного права* також існує менш поширена теорія, згідно з якою договірна правоздатність міжнар. орг-цій базується на звичаєвому праві). Обов'язковими стадіями укладання таких дог-рів є вироблення тексту та вираження згоди на обов'язковість дог-ру. Міжнар. орг-ції укладають міжнар. дог-ри через свої відп. органи. Правило *альтернату* при укладанні **Д. м. о.** не застосовується. На **Д. м. о.** поширюється принцип сумлінного виконання міжнар. угод. Дія **Д. м. о.**, як правило, поширюється на всю територію їхніх держав-членів. Для набуття чинності таких дог-рів інколи потрібне їх затвердження керівними органами міжнар. орг-ції. Порядок укладання, вступу та припинення дії двосторонніх міжнар. дог-рів кодифіковані у *Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*.

О. В. Буткевич

Договорів міжнародних послідовність застосування — правило щодо пріоритетності застосування учасниками послідовно укладених *договорів міжнародних* з одного й того ж питання. Переважно такі дог-ри містять положення про послідовність їх застосування. Сучас. *міжнародне право* встановлює, що у випадку суперечностей будь-якого дог-ру з положеннями *Статуту ООН*, зобов'язання за останнім завжди мають перевагу (ст. 103 Статуту ООН). *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* визначає заг. засади застосування послідовно укладених міжнар. дог-рів у ст. 30. Відповідно до неї, якщо в дог-рі встановлюється, що він обумовлений попереднім або наступним дог-ром або що він не повинен вважатись несумісним із таким дог-ром, то переважну силу мають положення цього другого дог-ру. Якщо всі учасники попереднього дог-ру є також учасниками наступного дог-ру, але дію попереднього дог-ру не припинено або не зупинено належним чином, попередній договір застосовується тільки тією мірою, якою його положення є сумісними з положеннями наступного дог-ру. Якщо не всі учасники наступного дог-ру є учасниками попереднього дог-ру, то: а) у відносинах між державами-учасницями обох дог-рів попередній договір застосовується лише тією мірою, якою його положення є сумісними з положеннями наступного дог-ру; б) у відносинах між державою-учасницею обох дог-рів і державою-учасницею тільки одного дог-ру договір, учасниками якого є обидві д-ви, регулює їхні взаємні права й обов'язки.

М. М. Гнатовський

Договору міжнародного анулювання — спосіб припинення дії *договору міжнародного*, що виражається в односторонній відмові *держави* від укладеного нею договору, в результаті чого він втрачає для неї юридичну силу. З огляду на принцип pacta sunt servanda сучасне право міжнародних договорів жорстко обмежує мож-

ливість правомірного анулювання міжнародного договору. Підставами правомірного анулювання міжнародного договору є: 1) припинення існування контрагента як *суб'єкта міжнародного права*; 2) суттєве порушення договору (насамперед — двостороннього) іншим учасником; 3) докорінна зміна обставин у деяких випадках; 4) подальша неможливість виконання договору; 5) недійсність міжнародного договору тощо. Радянська доктрина міжнародного права серед підстав правомірного анулювання міжнародного договору розглядала революцію, наслідком якої є зміна державного ладу в державі. В сучасному міжнародному праві встановлено заборону анулювання міжнародного договору, об'єктом яких є захист *прав людини*. Умову про анулювання міжнародного договору та його порядок може бути включено в текст договору, але в сучасному договірному праві це робиться рідко. Анулювання міжнародного договору внаслідок порушення договору контрагентом має відбуватись після відповідного повідомлення про це постраждалою стороною; в разі його неприйняття іншою стороною ситуація має бути вирішена на переговорах сторін.

О. В. Буткевич

Договору міжнародного виправлення — усунення помилки в тексті договору, яка за своїм характером не призводить до недійсності договору; є виправленим текстом, який замінює текст, що містить помилку ab initio. Процедура внесення **Д. м. в.** врегульована в ст. 79 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Після встановлення автентичності тексту дог-ру виправлення може мати місце лише в разі спільної констатації сторонами, які його підписали, та договірними сторонами того факту, що договір містить помилку. Методи **Д. м. в.** залежать від того, чи є в дог-рі *депозитарій*. Якщо його немає, то шляхами виправлення є: внесення відп. виправлення до тексту й парафування цього виправлення належним чином уповноваженими представниками; складення док-та з викладом виправлення, яке погодились внести, або обмін такими док-тами; складення виправленого тексту всього дог-ру в тому ж порядку, як і при оформленні *автентичного тексту*. Якщо договір здають на зберігання депозитарію, то вибір методу виправлення належить останньому. Депозитарій повинен повідомити сторони, які підписали договір, і договірні сторони про помилку та внести пропозицію про її виправлення, а також встановити термін, упродовж якого може бути зроблено заперечення проти цієї пропозиції (за заг. правилом *Організації Об'єднаних Націй* такий термін — 90 днів). Депозитарій вносить виправлення до тексту дог-ру та надсилає його сторонам лише в разі, якщо до закінчення цього терміну не надійшло заперечень. Виправлення до тексту дог-ру можуть вноситись й у випадку, якщо було встановлено автентичність тексту більш як однією мовою та між цими текстами виявилась розбіжність. Виправлення тексту зареєстрованого дог-ру доводиться до відома *Секретаріату ООН*.

О. В. Буткевич

Договору міжнародного зворотня сила — умова, за якою сторони договору за згодою між собою, вираженою в самому договорі, можуть поширити дію його положень на події та факти, що мали місце до набуття договором чинності; є винятком з міжнар.-прав. практики. Обов'язковою умовою надання дог-ру зворотної сили є окреме зазначення в дог-рі про такий намір сторін. Більшість *договорів міжнародних* не мають зворотної сили й застосовуються лише щодо подій і фактів, що мали місце після набуття чинності міжнар. дог-ром для конкретного учасника (*Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950* щодо юрисдикції *Європейського суду з прав людини*). Деякі міжнар. дог-ри прямо забороняють можливість ретроактивної дії їхніх положень (ст. 4 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). За заг. правилом у сучас. *міжнародному праві* презюмується, що договір не має зворотної сили, якщо про інше не домовляться його учасники або це не буде чітко зазначено в його тексті (лише бл. 9% міжнар. дог-рів мають зворотну силу, а більшість із них — зворотну силу щодо фактів чи подій, що мали місце протягом не більше одного року до укладання дог-ру). Можлива ситуація, за якої міжнар. договір може стосуватись дії, факту, чи ситуації, що мали місце в минулому, і продовжують мати місце після набуття дог-ром чинності. Міжнар. судові установи можуть згідно з положеннями міжнар. дог-ру, що встановлюють їхню юрисдикцію, поширювати цю юрисдикцію на факти, що мали місце до набуття юрид. чинності міжнар. дог-ром про заснування цих судових установ (зокрема, міжнар. воєнні трибунали, утворені для розслідування та засудження воєнних злочинів). Від **Д. м. з. с.** слід відрізняти правило, за яким сторони, що надали згоду на чинність для них міжнар. дог-ру, до набуття ним чинності зобов'язуються утримуватися від дій, що суперечать меті дог-ру або можуть зробити неможливим його подальше застосування.

У *доктрині міжнародного права* припускається, що дія в часі окремої міжнар. договірної норми може істотно відрізнятись не тільки від дії інших норм цього ж дог-ру, але дог-ру в цілому. За заг. правилом договірна норма набуває обов'язкову чинність з моменту набуття чинності самим міжнар. дог-ром. Проте набуття юрид. чинності міжнар. дог-ром — складний процес, який може розтягнутись на тривалий період і не носити заг. характер. Міжнар. договір може взагалі не набути чинності, але це не перешкоджатиме дії в часі окремих або всіх прав. норм, що містяться в ньому. Обов'язкова сила договірних норм може бути поширена на факти, що передували за часом офіц. набуття міжнар. дог-ром чинності, за наявності наміру самих учасників дог-ру, зафіксованого у відп. договірно-прав. формі. За ст. 28 Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів 1969 положення про зворотну силу може бути встановлене в самому дог-рі або ж випливати із сутності дог-ру. Заг. правило про відсутність в міжнар. дог-рів зворотної сили (ст. 28 Конвенції) не зачіпає дію *імперативних норм загального міжнародного права* та заг.-визнаних міжнар.-прав. звичаїв, що можуть міститись у тексті дог-ру. Згідно зі ст. 18 Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів 1969 ще до офіц. набуття дог-ром чинності д-ви, які підписали договір або обмінялись док-тами, що утворюють договір, під умовою ратифікації, прийняття або затвердження чи висловили згоду на обов'язковість для них дог-ру до набуття ним чинності, зобов'язані утриматися від дій, які позбавили б договір його об'єкта й мети. Обов'язок добросовісної поведінки д-ви, яка виявила свою згоду на обов'язковість для неї дог-ру, займає особливе місце серед обов'язків д-в, визначених ст. 18 Віденської конвенції 1969. У часовому аспекті дія даного обов'язку охоплює період від моменту висловлення згоди на обов'язковість дог-ру через ратифікацію, прийняття чи затвердження до набуття дог-ром чинності. Крім обов'язку добросовісної поведінки зі збереження об'єкта й мети дог-ру, на д-ву покладається обов'язок добросовісного виконання всього дог-ру в цілому. У *міжнародному приватному праві* принцип **Д. м. з. с.** особливо активно застосовується у сфері захисту авторських прав та інтелектуальної власності. Це випливає із сутності прав. відносин, породжених нормами авторського права та права інтелектуальної власності. Принцип ретроактивності сформульований у п. 1 ст. 22 Договору *Всесвітньої організації інтелектуальної власності* про виконання і фонограми, відповідно до якого д-ви застосовують, з урахуванням відп. змін, положення ст. 18 Бернської конвенції про права виконавців і виробників фонограм, передбачених у Договорі.

О. В. Буткевич

Договору міжнародного мета — основний намір первинних учасників договору; те, на що спрямована реалізація положень договору. Мета дог-ру визначається сторонами, що виробляють договір, і, як правило, формулюється в його преамбулі. Сукупність прав та обов'язків сторін дог-ру спрямована на досягнення його мети. Згідно з метою дог-ру визначаються такі елементи дії дог-ру, як набуття ним чинності, строк його дії тощо. Поняття «мета» пов'язане з поняттям «об'єкт договору», як загальне і конкретне: метою дог-ру є врегулювання питань, що складають його об'єкт. У ст. 18 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* закріплюється, що коли сторона (держава) підписала, або ін. ч. висловила згоду на обов'язковість для неї дог-ру до набуття ним чинності, то вона зобов'язана утримуватись від дій, які суперечать меті цього дог-ру. Діяти згідно з метою (або не всупереч) дог-ру є важливим елементом *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу. Міжнародне право* забороняє висловлювати сторонами застереження до дог-ру, які б суперечили його меті. Мета дог-ру є

важливою для розуміння й тлумачення міжнар. дог-ру. Так, ст. 31 Віденської конвенції вимагає, щоб тлумачення міжнар. дог-рів здійснювалось відповідно до неї та з її урахуванням. Будь-які зміни міжнар. дог-ру повинні вноситись з урахуванням його мети. **Д. м. м.** у широкому значенні є досягненням відп. стану врегульованості міжнар. відносин, які складають об'єкт цього дог-ру.

О. В. Буткевич

Договору міжнародного порушення — протиправне діяння (дія чи бездіяльність) сторони *договору міжнародного,* що спричинило порушення договірних зобов'язань і тягне міжнар.-прав. відповідальність. **Д. м. п.** є одночасно порушенням *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу* та підставою для визначення шкоди, завданої іншому *суб'єкту міжнародного права* таким порушенням. Відповідно до ст. 60 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969,* суттєве **Д. м. п.** стороною дог-ру дає іншим його учасникам право вийти з дог-ру або відмовитись від нього.

О. В. Задорожній

Договору міжнародного прийняття — одна з форм висловлення державою згоди на обов'язковість для неї *міжнародного договору.* Ст. 11 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* називає прийняття в числі таких способів висловлення згоди на обов'язковість для д-ви міжнар. дог-ру, як підписання, обмін док-тами, що утворюють договір, *ратифікація* міжнар. дог-ру, затвердження, приєднання. **Д. м. п.** не слід змішувати з прийняттям тексту міжнар. дог-ру як однією із стадій укладання міжнар. дог-ру, оскільки голосуючи за договір (напр., у ході міжнар. конференції) д-ви лише приймають його текст, а не висловлюють згоду на його обов'язковість. **Д. м. п.** здійснюється здебільшого у випадку, коли воно передбачено самим дог-ром, та у формі, що ним встановлена.

М. М. Гнатовський

Договору міжнародного припинення — втрата юрид. чинності *договором міжнародним.* Правомірне **Д. м. п.** повинно відповідати положенням самого дог-ру або відбуватись відповідно до принципів і *норм міжнародного права.* Неправомірне **Д. м. п.** є міжнар.-протиправним діянням, що порушує сам договір та *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип,* і тягне міжнар.-прав. відповідальність. Розрізняють такі види **Д. м. п.**, як *денонсація,* скасування, *анулювання* та *новація.*

М. М. Гнатовський

Договору міжнародного ревізія — внесення змін до *договору міжнародного,* його перегляд, зміна. Без згоди всіх учасників міжнар. дог-ру його ревізія не дозволяється. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* терміна «*ревізія міжнародного договору*» не містить, віддаючи перевагу висловам «поправки до міжнародного договору» та «зміна договору».

М. М. Гнатовський

Договору міжнародного реєстрація — прав. акт, який полягає в тому, що *договір міжнародний,* який набув чинності й переданий до секретаріату відп. міжнар. орг-ції для **Д. м. р.**, заноситься у відп. реєстр; внесення в спец. реєстр міжнар. орг-ції міжнар. дог-ру, який набув чинності, що дозволяє посилатись на нього в органах такої орг-ції. **Д. м. р.** здійснюється в секретаріатах *Організації Об'єднаних Націй* та інших міжнар. орг-цій. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* визначає органом для реєстрації міжнар. дог-рів *Секретаріат ООН* (ст. 80; ця ж норма міститься і в ст. 102 *Статуту ООН*). Дог-ри, зареєстровані в ООН, публікуються в спец. збірниках ООН. **Д. м. р.** в міжнар. орг-ції, як правило, належить до функцій депозитарію. Вона є новим інститутом міжнар. права, що виник після *Другої світової війни.* У рез. *Генеральної Асамблеї ООН* від 14.12.1946 затверджено Правила про реєстрацію і опублікування міжнар. дог-рів. Реєстрації підлягають всі міжнар. дог-ри незалежно від їхньої форми та найменування, укладені після набуття чинності Статутом ООН 1945. **Д. м. р.**, здійснена стороною дог-ру, депозитарієм чи міжнар. орг-цією, звільняє всі інші сторони від зобов'язання її здійснити. Секретаріат ООН зобов'язаний щомісяця публікувати й розсилати всім членам ООН повідомлення про зареєстровані дог-ри. Реєстрації підлягають як самі міжнар. дог-ри, так і всі докти, що пов'язані з ними: поправки, зміни, приєднання, ратифікації, застереження, декларації, пролонгації, денонсації тощо. Існують різні види **Д. м. р.**: а) одностороння (реєстрація, що здійснюється одним з учасників дог-ру; є найбільш поширеною); б) повторна (вже зареєстрований договір знову передається на реєстрацію іншим учасником; є недоречною); в) сумісна (має місце у випадках, коли в міжнар. дог-ру кілька депозитаріїв, за згодою між ними); г) подвійна (реєстрація одного міжнар. дог-ру в кількох міжнар. орг-ціях).

О. В. Буткевич

Додаткова угода Російської СФРР з Німеччиною 1918 — укладена 27.08.1918 в Берліні як додаток до *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* з метою конкретизації та підтвердження деяких положень цього *договору міжнародного багатостороннього.* Вона встановлювала принципи, за якими мала вирішуватися доля західних регіонів колишньої Російської імперії, що відокремилися за Брестським мирним договором. Окрема глава «Російські чорноморські області (за винятком Кавказу)» містила умови припинення німецькою стороною *окупації воєнної* цього регіону. Згідно з угодою, Німеччина накладала на РСФРР (як і в Брестському договорі) примусове зобов'язання про укладення миру з Україною (виведення німецьких військ із чорноморських областей мало статися лише після підписання й *ратифікації* українсько-російського мирного договору). Німеччина, зі свого боку, зобов'язувалася звільнити землі, які не згадувались у 3-му Універсалі Центральної Ради як такі, що належать Українській Державі. Крім того, Німеччина підтвердила свій *нейтралітет* у вирішенні справ РСФРР з її окремими регіонами, що прагнули до самовизначення й відокремлення. Цього ж дня сторони підписали документ, що врегулював фінансові питання, які випливали з додаткової угоди; зокрема, РСФРР мала сплатити Німеччині 6-мільярдну *контрибуцію.*

В. М. Матвієнко

Докорінна зміна обставин — зміна обставин, що існували під час укладання *договору міжнародного,* яка не передбачалась сторонами й дозволяє стороні договору, посилаючись на цю зміну, в односторонньому порядку вийти з договору, припинити його або зупинити його дію. **Д. з. о.** є правомірною підставою припинення дог-ру або виходу з нього. Посилання на **Д. з. о.** стало можливим завдяки закріпленню в дог-рах *клаузули* rebus sic stantibus — умови про збереження існуючого стану, яка пізніше стала розглядатись як звичаєва норма та застосовуватись, навіть якщо не була прямо передбачена в дог-рі. На практиці посилання на **Д. з. о.** часто використовувалось д-вами недобросовісно. У зв'язку з цим ст. 62 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* встановила обмеження щодо посилання на **Д. з. о.**, заборонивши його за винятком випадків, коли: а) наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язковість для них дог-ру; б) наслідок зміни обставин докорінно змінює сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за дог-ром. На **Д. з. о.** не можна посилатись ні за яких обставин як на підставу для припинення дог-ру або виходу з нього: якщо договір встановлює *кордони держави;* якщо така докорінна зміна, на яку посилається учасник дог-ру, є результатом порушення цим учасником або зобов'язання за дог-ром, або іншого міжнар. зобов'язання, взятого ним на себе стосовно будь-якого іншого учасника дог-ру. Як свідчить практика д-в, у більшості випадків посилання **Д. з. о.** служить підставою для перегляду дог-ру або його припинення за згодою сторін.

Ю. О. Ноговіцина

Доктрина зовнішньополітична (з лат. doctrina — вчення, система догмата віри) — офіційно проголошена система принципів зовн.-політ. діяльності, цілей та засобів *зовнішньої політики* міжнар. актора. Формулювання **Д. з.** є етапом визначення зовн.-політ. поведінки *актора міжнародного,* що пов'язаний із соц. легітимізацією та раціоналізацією його наступної діяльності в *міжнародних відносинах.* Тому публічний характер політ. процесу й активна зовн.-політ. страте-

гія актора є факторами, що сприяють інституалізації **Д. з.** як невід'ємної складової процесу його взаємин з іншими міжнар. акторами.

А. А. Суботін

Доктрина міжнародного права — система поглядів і концепцій про сутність та призначення *міжнародного права.* Розглядається як *міжнародного права джерело допоміжне.* Розрізняють також **Д. м. п.** у вузькому сенсі — наук. праці юристів-міжнародників. Із виникненням науки міжнар. права його доктрини відігравали значну роль у формуванні та розвитку цієї прав. системи. Незаперечним авторитетом у практиків міжнар. права, інколи навіть вищим, ніж норми позитивного міжнар. права, користувались висновки глосаторів і постглосаторів. Їхні тлумачення розглядаються як *міжнародного права джерела* раннього середньовіччя. Праці юристів-міжнародників класичного періоду (Г. *Гроцій,* А. Джентілі, Ф. Суарес, Ф. Вітторіа, С. Пуффендорф та ін.) мали авторитет для практиків і ними часто керувались при вирішенні міжнар. проблем: регулюванні міждерж. відносин, тлумаченні *норм міжнародного права,* винесенні судових рішень тощо. Така функція **Д. м. п.** походить із часів Стародавнього Риму (право якого розглядається як попередник сучас. міжнар. права), у якому відп. доктрина була одним з основних джерел права (висловлювання рим. юристів, систематизовані в Дігестах Юстиніана, були чинними нормами права, що регулювали відп. сфери правовідносин, у т. ч. міжнародних). Із поч. XIX ст. робились спроби доктринальної кодифікації міжнар. права: проект кодифікації Й. Бентама (1808), «Сучасне міжнародне право цивілізованих держав, викладене у вигляді кодексу» І. К. Блюнчлі (1868), кодекс **Д. м. п.** Д. Філда (1872), «Кодифіковане міжнародне право» П. Фіоре (1890), «Думка про кодифікацію міжнародного права» В. П. Даневського (1879), «Новітні проекти міжнародного статуту» В. А. *Незабитовського* (1880) та ін. Той факт, що саме в доктрині вперше почали висловлюватись ідеї про необхідність кодифікування та прогресивного розвитку міжнар. права та здійснюватись відп. спроби (зокрема, Д. І. Каченовський «Про сучасний стан науки міжнародного права», 1862), сприяв тому, що міжнар. право 2-ї пол. XIX — поч. XX ст. стали називати також «доктринальним правом», «правом вчених» (І. Блюнчлі, Г. *Лаутерпахт,* Дж. Шварценбергер). Висловлювалось твердження про правотворчу функцію **Д. м. п.** (згода найвизначніших учених з якогось питання конституює нову норму міжнародного права).

Роль доктрини як допоміжного джерела міжнар. права знижується. Дещо звужується тенденція звернення до вчених із метою отримання їхнього тлумачення норм міжнар. права. Цю функцію перебирають на себе міжнар. судові установи, відп. комітети міждерж. орг-цій. *Міжнародний Суд ООН,* ст. 38 Статуту якого доктрину визначено як допоміжне джерело, так ніколи й не посилався у своїх рішеннях на неї. Думка вчених-міжнародників використовується переважно як засіб встановлення наявності чи відсутності норм міжнар. права, як кваліфіковане тлумачення міжнар.-прав. актів. У сучас. міжнар. праві спостерігається широке оприлюднення міжнар.-прав. док-тів, зовн.-політ. актів д-в, дип. джерел, рішень міжнар. орг-цій, що також є чинником зменшення ролі **Д. м. п.**

О. В. Буткевич

Долгов Ігор Олексійович (6.06.1957, м. Славута Хмельницької обл., УРСР) — укр. *дипломат.* Закінчив відділення російської мови як іноземної філологічного факультету Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1980), канд. філол. наук (1984). 1980–92 — асистент кафедри рос. мови і методики її викладання як іноземної Київ. держ. ун-ту ім. Тараса Шевченка; 1992–93 — 1-й секр., радник відділу інформації МЗС України; 1993–94 — помічник-радник Секретаріату МЗС України; 1994–97 — радник, радник-посланник Посольства України у Фінляндській Республіці; 1997–2000 — в. о. заст. начальника, заст. нач. Управління політ. аналізу і планування МЗС України; 2000–01 — заст. керів. Головного управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України. У вересні 2001 — квітні 2002 — дир. Департаменту з питань політики та безпеки — нач. Управління політ. аналізу та інформації МЗС України. У квітні 2002 — вересні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці; у вересні 2004 — грудні 2005 — заступник Міністра закордонних справ України; в грудні 2005—квітні 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в ФРН; в 2008–09 — керівник Служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України; в 2009–10 — Посол з особливих доручень МЗС України. З липня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія і Глава Місії України при НАТО.

В. М. Матвієнко

Дольфус (Dollfuss) Енгельберт (4.10.1892, Тексінг, Нижня Австрія, Австро-Угорщина — 25.07.1934, Відень, Австрійська Республіка) — австр. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат,* лідер Християнсько-соціальної партії. 1931–32 — федерал. міністр землеробства й лісового госп-ва Австрійської Республіки; із травня 1932 — федерал. канцлер, мін. зак. справ й міністр землеробства, а з вересня 1933 — міністр оборони та громад. безпеки. Глава делегації Австрії на Лозаннській конференції 1932, де було продовжено дію *Женевських протоколів 1922,* які передбачали заборону *аншлюсу.* Сприяв установленню в березні 1933 в Австрійській Республіці авторитарного політичного режиму за зразком фаш. Італії. У лютому 1934 жорстоко придушив кероване с.-д. робітниче повстання. Підписання урядом Д. т. зв. Римських протоколів 1934 суперечило загарбницьким планам *Гітлера* щодо Австрії. Вбитий прибічниками аншлюсу.

Р. А. Кривонос

Домбровскіс (Dombrovskis) Валдіс (5.08.1971, м. Рига, Латвійська РСР) — латвійський громадсько-політичний і державний діяч, 28-й прем'єр-міністр Латвії, фізик; народився в родині з польськими коренями; закінчив Ризький технічний університет (бакалавр з економіки для інженерів, 1995) і фізико-математичний факультет Латвійського університету (магістр фізики, 1996). У 1995–96 працював асистентом лабораторії в університеті Майнца (ФРН); в 1997 — асистентом Інституту фізики твердого тіла Латвійського університету; в 1998 — асистентом в Меріленд-ському університеті (США); в 1998–2002 — співробітник Національного банку Латвії. В 2002 увійшов до керівництва націонал-консервативної партії «Новий час» і був обраний депутатом латвійського Сейму; 7.11.2002–9.03.2004 — міністр фінансів Латвії; з 2004 — депутат *Європейського парламенту;* в грудні 2005 року запропонував ряд заходів щодо скорочення адміністративних витрат на 7,5 млн євро, одна з пропозицій звучала так: поширювати прийняті документи тільки за запитом депутатів і працівників Європарламенту, а не автоматично всім; завдяки ініціативі бюрократичний апарат став витрачати на 2,5 млн аркушів у тиждень менше; в т. ч. і за цю ініціативу в 2005 був визнаний «людиною Європи» в Латвії. В умовах гострої політичної кризи 26.02.2009 отримав від президента країни В. Затлерса право сформувати новий склад уряду, вже 12.03.2009 Сейм затвердив уряд, що складався із представників «Нового часу», Громадянського союзу, Народної партії, Союзу зелених і селян та партії «Вітчизні і свободі / Рух за національну незалежність Латвії». Після парламентських виборів 17.09.2011 сформував новий кабінет в складі «Єдності», Партії реформ Затлерса й Національного об'єднання.

В. В. Копійка

Домініон (з лат. dominium — влада, володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин Британської імперії (переважно колишніх «білих» колоній переселенців). Домініонами в різні часи стали Канада (1867), Австралійська Співдружність (1901), Нова Зеландія (1907), Південно-Африканський Союз (1910), Ньюфаундленд (1917), Ірландія (1921). Визнавали главою держави британського монарха, що був представлений у цих країнах генерал-губернатором. Д. виступали самостійно у внутрішніх справах, проте метрополія значною мірою зберігала контроль над їхніми зовнішньополітичними відносинами й обороною. *Вестмінстерський статут 1931,* ухвалений британським парламентом, затвердив юридичну рівноправність зазначених 6-ти Д. у їхніх відносинах із офіційним Лондоном, повну самостійність у внутрішній і *зовнішній політиці;* усі вони увійшли до складу *Співдружності Націй,* очолюваної Великою Британією (Ірландія вийшла зі складу Співдружності 1949, Південно-Африкан-

ська Республіка — 1961 і повернулася в червні 1994). З кін. 1940-х термін «домініон», який тоді застосовувався також щодо Індії, Пакистану й Цейлону, вийшов із офіційного вжитку й поступово був замінений терміном «член Співдружності» (чи «держава — член Співдружності»). В науково-популярній літературі й періодичній пресі традиційно стосовно Канади, Австралії й Нової Зеландії ще якийсь час вживався термін «старий домініон».

Б. М. Гончар

«Доміно» теорія — зовн.-політ. концепція США, розроблена в оточенні Президента Д. *Ейзенхауера* у зв'язку з поразкою Франції у *війні в Індокитаї 1946–54*. Згідно з нею, падіння прозах. режиму Півд. В'єтнаму й перемога ДРВ неминуче мала призвести до перемоги комуністів в усіх країнах Півд.-Схід., а згодом і Півд. Азії. Слугувала обґрунтуванням амер. інтервенції у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі. Згодом використовувалась в узагальненому вигляді, стверджуючи, що падіння прозахідного режиму в одній д-ві якогось регіону призведе до падіння інших подібних режимів у сусідніх країнах. «Д.» т. була ідеолог. основою амер. втручання у країнах, у яких, на думку США, існувала загроза приходу до влади комуністів.

С. П. Галака

Доміцилій — поняття, що використовується у *міжнародному приватному праві* для позначення місця проживання особи. У країнах англо-американської правової сім'ї особистий закон фізичної особи визначається за її доміцилієм (колізійна прив'язка *lex domicilii*). Існує відмінність між англійським та американським підходами: за англійським правом доміцилій визначається за народженням особи (тобто є сталим), тоді як за правом штатів США він визначається певним строком постійного чи переважного перебування особи у певній місцевості. Згідно з англійським підходом зміна доміцилію, набутого при народженні, аналогічна процедурі зміни громадянства у країнах континентальної правової системи. Поняття доміцилію за аналогією може застосовуватися і до юридичних осіб (корпорацій).

У *міжнародному морському праві* (призовому) також існувало поняття «комерційного доміцилію» під час збройного конфлікту, який виникав у особи, що перебувала з комерційною метою на території іншої (супротивної чи нейтральної) держави. З точки зору англійського призового права комерційний доміцилій визначав ворожий чи нейтральний характер торгівця незалежно від його походження, місця народження чи *громадянства*.

О. Р. Поєдинок

Домовленість СОТ про правила і процедури врегулювання спорів (ДВС) — *договір міжнародний*, який встановлює процедуру врегулювання спорів у рамках *Світової організації торгівлі (СОТ)*. Угода набула чинності 1.01.1995. Участь в цьому міжнародному договорі є обов'язковою умовою членства у Світовій організації торгівлі. Україна є стороною угоди із 2008. Одним із центральних положень ДВС є норма про те, що держави-члени не повинні намагатися самостійно встановлювати наявність порушень або приймати рішення про призупинення зобов'язань, а натомість повинні врегульовувати спори з використанням правил і процедур ДВС. Серед іншого у ДВС вказується на важливість консультацій для врегулювання спорів. У разі, якщо спір не буде врегульований шляхом консультацій, повинна бути сформована група експертів. Формування складу групи експертів можливе за погодженням сторін. Якщо сторонам не вдається досягти згоди в цьому питанні, ключову роль у формуванні групи експертів може перебрати на себе Генеральний директор СОТ. ДВС регулює питання про терміни, протягом яких робота групи повинна бути завершена, а також про терміни схвалення рішення Органом із врегулювання спорів (ОВС). Рішення групи експертів вважається схваленим Органом із врегулювання спорів, якщо тільки ОВС не вирішить шляхом консенсусу не схвалювати його або одна із сторін не повідомить ОВС про свій намір подати апеляцію.

ДВС передбачає створення Апеляційного органу, який складається з семи членів, три з яких вирішують спір. На відміну від груп експертів, Апеляційний орган функціонує постійно, а не формується для кожної окремої справи. Апеляція повинна обмежуватися питаннями права, висвітленими в доповіді групи експертів. Остаточний звіт Апеляційного органу повинен пройти схвалення ОВС. Рішення щодо цього питання вважається позитивним в усіх випадках, за винятком ситуації, коли ОВС вирішить шляхом консенсусу не схвалювати таке рішення. ДВС встановлює порядок виконання рішень, який передбачає, серед іншого, надання стороні, яка визнана такою, що допустила порушення, розумного терміну для такого виконання. ДВС також містить правила щодо надання компенсації або зупинення зобов'язань відносно сторони-порушниці, в разі невиконання нею рішення у справі. В принципі, зобов'язання можуть зупинятися щодо тих питань права СОТ, щодо яких було допущено порушення. Якщо це не є можливим або ефективним, зупинення може відбутися і щодо інших питань, які регулюються тією ж угодою СОТ. Якщо інші варіанти не є можливими або ефективними, і якщо обставини достатньо серйозні, зупинення можливе і відносно положень іншої угоди СОТ.

ДВС є дуже важливим міжнародним договором, який не тільки «цементує» систему норм права СОТ, але й виступає важливим орієнтиром для розвитку *міжнародного права* в цілому.

Д. В. Скринька

Доннічі (Donnichi) П'єтро Джованні (16.05.1954, м. Мессіна, Італійська Республіка) — італійський *дипломат*; закінчив Університет Падуї, диплом з політології на факультеті міжнародних відносин. У Римі працював у МЗС Італії при Генеральній дирекції з політичних справ, у Кабінеті Міністрів та Генеральному секретаріаті на посаді керівника підрозділу аналітики та планування. За кордоном проходив службу в Посольстві Італії в Сінгапурі, в Італійській дипломатичній місії під час переговорів з питань звичайних збройних сил в Європі, в Постійному представництві Італії при Європейському Союзі в Брюсселі, Генеральним консулом у Гонконзі. В січні 2008—грудні 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італії в Україні.

А. П. Сапсай

Донцов Дмитро Іванович (17.08.1883, м. Мелітополь Таврійської губернії, Російська імперія — 30.03.1973, Монреаль, Канада) — укр. громад.-політ. діяч і публіцист. Нар. в родині заможного поселенця. Навчався на юрид. ф-ті Петербурзького (1902–05) і Віденського (1909–11) ун-тів, д-р права (1917). 1903–05 — чл. РУП, 1905–14 — чл. УСДРП. За рев. діяльність двічі заарештовувався. 20.04.1908 змушений був таємно емігрувати до Львова. 1913 на 2-му студ. з'їзді висунув гасло «політичної сепарації» Наддніпрянської України від Росії та переорієнтації нац.-визв. руху на Захід, 1914 виступив співзасновником *Союзу визволення України* й був його першим головою. 1915–16 — голова Української інформ. служби в Берліні, 1916–17 — голова Бюро національностей Росії в Берні. Наприкінці березня 1918 повернувся до Києва, вступив до Української демократично-хліборобської партії й був обраний до її Головної управи, підтримав гетьманський переворот П. *Скоропадського*. 29.04.1918 призначений дир. Українського телеграфного агентства, входив до складу політ. комісії делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. За доби Директорії — керівник пресово-інформ. відділу Дип. місії УНР у Швейцарії. 1922–39 редагував часописи «Літературно-науковий вісник», «Вісник», «Заграва» у Львові. Із 1939 — в еміграції в Берліні, Бухаресті, Празі, Лондоні, із 1947 — у Канаді. 1949–52 викладав укр. літературу в Монреальському ун-ті. Розробив ідеологію т. зв. «чинного *націоналізму*».

Твори: «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Міжнародне становище України і Росії» (1918), «Підстави нашої політики», «Націоналізм» (1926), «Де шукати українських традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944).

В. І. Головченко

Дордрехтський договір 1489 — двостороння угода, підписана 14.02.1489 між імператором *Священної Римської імперії* Максиміліаном I та королем Англії — Генріхом VII. Відповідно до умов договору, обидві сторони домовилися про створення альянсу для надання допомоги Анні Бретонській, яка мала стати дружиною Максиміліана I, у війні за Бретонську спадщину.

К. Мудрицька

«Дорожня карта» — план просування до постійного врегулювання *Близькосхідного конфлікту* згідно з принципом існування двох *держав* на підставі оцінки виконання сторонами своїх зобов'язань і досягнення визначених цілей з чіткими етапами, тимчасовим графіком та критеріями в політ., екон. та гуманітарній сферах, у галузі інституціонального будівництва; підготований «четвіркою» (США, *Європейський Союз,* Росія й *Організація Об'єднаних Націй*) та представлений урядові Ізраїлю й Палестинській нац. адміністрації 30.04.2003; викладений у листі *Генерального секретаря ООН* від 7.05.2003 на ім'я головуючого в *Раді Безпеки ООН.* Головна мета плану — остаточне та всеохоплююче врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту до 2005; в плані підкреслювалось, що це можливе тільки шляхом припинення насильства й тероризму, Ізраїль та Палестина мають жити в мирі й безпеці, врегулювання конфлікту повинно бути досягнуте через припинення Ізраїлем *окупації воєнної* арабських територій на підставі мадридських принципів (див.: *Мадридська мирна конференція 1991*) і формули «земля в обмін на мир», резолюцій РБ ООН №242, №338 та №1397. «Четвірка» брала на себе зобов'язання сприяти виконанню плану, включаючи допомогу в налагодженні прямих контактів між сторонами, постійні зустрічі з метою обговорення його виконання. На 1-му етапі (до травня 2003) передбачались припинення терору та насильства, нормалізація умов життя палестинців, формування палестинських владних інститутів, здійснення конкретних заходів у політ. галузі, галузі безпеки, гуманітарній сфері, розвиток громадян. суспільства, вирішення проблеми будівництва ізраїльських поселень. На 2-му — перехідному (червень — грудень 2003) — головні зусилля мали бути зосереджені на створенні незалежної Палестинської д-ви з тимчасовими кордонами та з атрибутами *суверенітету* на основі нової конституції. Після завершення палестинських виборів «четвіркою» мала бути скликана міжнар. конференція для досягнення всеохоплюючого врегулювання на Бл. Сході (включаючи мирне врегулювання між Ізраїлем та Сирією й Ліваном), вирішення проблем екології, водних ресурсів, екон. розвитку, *біженців* та контролю над озброєнням. На 3-му етапі (2004–05) передбачалось досягнення угоди з постійного статусу та припинення ізраїльсько-палестинського конфлікту. Мала бути скликана міжнар. конференція для затвердження домовленості щодо утворення Палестинської д-ви з її можливим членством в ООН, остаточного врегулювання Бл.-схід. конфлікту, включаючи питання щодо кордонів, Єрусалима, *біженців* і поселень, всеохоплюючого врегулювання із Сирією та Ліваном. Арабські д-ви мали нормалізувати відносини з Ізраїлем на основі визнання права на безпечне існування всіх країн регіону в контексті досягнення всеохоплюючого арабсько-ізраїльського миру. Реалізація «Д. к.» у визначені терміни виявилася неможливою з огляду на загострення в сер. 2000-х внутрішньополітичного становища в Державі Ізраїль та Палестинській національній автономії і, як наслідок, стрімкого росту конфліктогенності в арабсько-єврейських взаєминах.

О. А. Коппель

Дорошенко Григорій (?, Чигирин, Річ Посполита — бл. 1684, Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир, Військо Запорозьке) — український військовий і політичний діяч, *дипломат*; брат гетьмана П. *Дорошенка.* У вересні 1660 в складі козацького посольства виїхав до Москви, де внаслідок переходу Ю. *Хмельницького* на бік Речі Посполитої, з підписанням *Слободищенського трактату 1660,* його було заарештовано. З ув'язнення повернувся восени 1667; став вірним соратником і порадником П. Дорошенка. На поч. 1668 вів переговори з московським *послом,* у травні — липні як наказний гетьман Правобережної України воював з поляками на Поділлі, восени — з росіянами на Лівобережній Україні. Вже як брацлавський полковник зіграв важливу роль у розгромі претендентів на булаву П. Суховієнка та М. Ханенка, зокрема, в здобутті перемоги 29.10.1669 під містечком Стеблів (нині — Корсунь-Шевченківського району Черкаської області). Протягом серпня—жовтня 1671 очолював опір козацьких сотень і населення Брацлавщини наступові польського війська; 8.07.1672 заманив польські полки на Батозьке поле, де П. Дорошенко завдав їм нищівної поразки; разом із гетьманом брав участь у поході до м. Кам'янець (нині — Кам'янець-Подільський) та Львова. В бою 2.03.1674 під Лисинкою (нині — райцентр Черкаської області) з підрозділами гетьмана І. *Самойловича* та росіянами зазнав поразки й потрапив до полону, був засланий до Сибіру, але в березні 1677 за клопотанням П. Дорошенка звільнений. Поселився у м. Сосниця (нині — райцентр Чернігівської області), але внаслідок конфлікту з І. Самойловичем у 1684 був заарештований.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Дорошенко Дмитро Іванович (8.04.1882, Вільно, Російська імперія — 19.03.1951, Мюнхен, ФРН) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик. Нар. в родині військ. ветеринара, походив зі старовинного козацько-гетьманського роду. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому й Київському ун-тах. Розпочав активну громад. діяльність спершу в укр. студ. громаді, згодом — у РУП та УСДРП. До 1917 вчителював, займався наук.-публіцистичною діяльністю. У березні 1917 обраний товаришем (заступником) голови Центральної Ради та призначений заст. губерніяльного комісара Київщини (віце-губернатором); у квітні призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора; з реорганізацією Союзу укр. автономістів-федералістів в Українську партію соціалістів-федералістів — один із її лідерів. Після відступу рос. військ із Галичини в липні 1917 змушений був повернутися до Києва. У серпні під час першої кризи в Ген. Секретаріаті опинився в епіцентрі подій, протягом кількох днів (13–18.08.1917) офіційно був головою укр. уряду, однак відразу ввійшов у конфлікт із Центральною Радою. Наприкінці серпня призначений губерніяльним комісаром Чернігівщини зі збереженням за ним посади галицько-буковинського комісара. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 повернувся до Києва, на пропозицію П. *Скоропадського* ввійшов до Кабінету міністрів на особистісних засадах (це йому коштувало членства в УПСФ). 20.05–2.09.1918 виконував обов'язки керуючого МЗС, 2.09–14.11.1918 — мін. зак. справ. Йому вдалось досягти значних успіхів у міжнар. визнанні Української Держави: дип. стосунки було встановлено з 20 країнами (див.: *Дипломатія Української Держави*). Водночас, перебуваючи в жорсткій залежності від австр.-нім. окуп. адміністрації, постійно наражався на обмеження у своїй діяльності. Значні колізії виникли, зокрема, через послідовні намагання Д. реалізувати таємні угоди *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* щодо Холмщини й Підляшшя та коронного краю для зах.-укр. земель у складі Австро-Угорщини. Посилаючись на невиконання Україною екон. зобов'язань, Австро-Угорщина врешті взагалі відмовилась від ратифікації угоди. Значної ваги надавав розвитку стосунків із «рандштатами» — окраїнними нац.- і держ.-територ. утвореннями колишньої Російської імп. Виступаючи посередником між П. Скоропадським й Українським національним союзом, до якого входили представники соціал. партій, прагнув виробити умови формування укр. уряду нац. згоди. У жовтні 1918 у Швейцарії провадив переговори з представниками країн *Антанти* про визнання *суверенітету* України та надання їй допомоги. У процесі загострення кризи гетьманського режиму після розвалу Австро-Угорщини та революції в Німеччині, пошуку П. Скоропадським нових зовн.-політ. орієнтацій був відправлений у відставку як «германофіл». Після відродження УНР під проводом Директорії — доц. Кам'янець-Подільського ун-ту. Із 1920 перебував в еміграції, активний діяч укр. гетьманського руху. Протягом 1921–51 — проф. Українського вільного ун-ту у Відні, Празі, Мюнхені; проф. Карлового ун-ту в Празі (1926–36); дир. Укр. наук. ін-ту в Берліні (1926–31); проф. Варшавського ун-ту (1936–39), проф. Колегії Св. Андрія у Вінніпезі (1947–50), президент Укр. вільної академії наук (1945–51).

В. Ф. Солдатенко

Дорошенко Михайло (? — 31.05.1628, Бахчисарай, Кримський ханат) — укр. військ. і держ. діяч. Із 1618 — козацький полковник. Як один із найавторитетніших козацьких ватажків був делегований напередодні Хотинської битви 1621 до похідного табору польського війська, де узгодив з його провідниками план операції проти тур. армії. Відзначившись у самій битві як «славний і хоробрий вождь», тричі обирався гетьманом Війська Запорозького низового 1622–23; учетверте обраний на гетьманську посаду 1625 після по-

разки антипольського повстання під проводом М. Жмайла, підписав з поляками *Куруківську угоду 1625.* Під час перебування на Січі уклав *запорозько-кримський союзний договір 1624.* Виконуючи союзницькі домовленості, у травні 1628 виступив на чолі 4-тис. загону козаків на допомогу Шагін-Гераєві, що боровся проти османської зверхності, але під час взяття Бахчисарая загинув.

В. І. Сергійчук

Дорошенко Петро Дорофійович (1627, Чигирин, Річ Посполита — 19.11.1698, с. Ярополче під Москвою, Московське царство) — укр. військ. і держ. діяч. Онук М. *Дорошенка.* Здобув освіту в Києво-Могилянській колегії. Як один із найближчих сподвижників Б. *Хмельницького* брав активну участь в нац.-визв. війні від самого її початку. Як писар Чигиринського полку виконував різні дип. доручення гетьмана, зокрема 1657 їздив на переговори до Швеції, тоді ж був призначений прилуцьким полковником. За дорученням гетьмана Ю. *Хмельницького* 1660 як чигиринський полковник очолював *посольство* до Москви, що добивалось скасування окремих пунктів *Переяславських статей 1659,* які обмежували автономію Війська Запорозького. З огляду на непоступливість царя *Олексія Михайловича,* у подальшому зайняв до нього непримиренну позицію та став одним з ініціаторів розриву, підписавши *Слободищенський трактат 1660.* Після обрання 10.10.1665 гетьманом Правобережної України поставив завдання об'єднати під своїм регіментом всі укр. землі, використовуючи для цього, насамперед, дип. засоби; завдяки різним політ. комбінаціям неодноразово залучав до здійснення своїх планів учорашніх противників. Зокрема, 1668 на його боці проти Москви виступали і поляки, і лівобережний гетьман І. *Брюховецький,* що дало Д. можливість возз'єднати Козацьку Україну; 1669 на його боці проти самозванця П. Суховія виступив кошовий отаман І. Сірко, який ще рік тому намагався усунути Д. з гетьманства, привівши до Чигирина цього свого ставленика. Тоді ж уклав *українсько-турецький союзний договір 1669,* за сприяння Туреччини намагався звільнити правобережні укр. землі від польського поневолення. Військ. допомога Порти дала можливість розгромити польські війська, що підтримували ще одного претендента на гетьманський престол — уманського полковника М. Ханенка, і змусити Річ Посполиту до підписання *Бучацького мирного договору 1672.* За ним остання зрікалась своїх претензій на Правобережну Україну, що відтепер ставала самостійною д-вою під *протекторатом* Туреччини. Однак Москва втрутилася в процес відродження укр. самостійної д-ви, організовуючи проти Д. непокору окремих правобережних полковників, що змусило його восени 1675 зректись гетьманської булави, яку передав кошовому отаманові І. Сіркові. На вимогу принести присягу цареві на Лівобережжі відповів категоричною відмовою, у результаті чого у вересні 1676 був обложений у Чигирині полками лівобережного гетьмана І. *Самойловича* та моск. воєводи Г. Ромодановського. У такій безвихідній ситуації здався, після чого спочатку переселений до Сосниці на Чернігівщині, а 1679–82 — царський воєвода у Вятці.

В. І. Сергійчук

Дослідження миру теорія — сучас. *міжнародних відносин теорія,* що виникла як альтернатива конфліктології. Предметом дослідження є не *конфлікт міжнародний,* а мир в його позитивних і конструктивних аспектах з точки зору практ. спрямованості результатів досліджень. Крім повернення до етичної нормативності, **Д. м. т.** зазнала значного впливу з боку провідних альтернативних теорій: неомарксистської «теорії світової системи», «екологічної» теорії міжнар. відносин. Від різних форм «конструктивізму», що також продовжує т. зв. «ідеалістичну» традицію в теорії міжнар. відносин, **Д. м. т.** відрізняє, передусім, намагання поєднати суто академічні напрацювання з практ. діяльністю врегулювання міжнар. конфліктних ситуацій.

А. А. Суботін

Доха-раунд — сучасний раунд переговорів у рамках *СОТ,* який розпочався в м. Доха (Катар) у листопаді 2001. Предмет переговорів **Д.-р.** — сільське господарство, послуги, доступ до ринків несільськогосподарських товарів, торговельні аспекти права на інтелектуальну власність, інвестиції, конкуренція, транспарентність урядових закупівель, сприяння торгівлі, розв'язання суперечок, правила електронної торгівлі, вплив торгівлі на довкілля, особливі питання найменш розвинених *держав.* Основні протиріччя, що виникли між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, у рамках переговорного процесу, стосуються подальшої лібералізації торгівлі сільськогосподарською продукцією, зняття нетарифних бар'єрів та пониження тарифів на промислову продукцію, використання менш розвинутими країнами захисного механізму та ін. Оскільки загальне зниження ставок мита, яке вже було здійснене в результаті домовленостей попереднього Уругвайського раунду СОТ, призвело до зменшення можливостей захисту національних виробників тарифними заходами, то подальше скорочення тарифів, хоча і отримує згоду за загальними показниками, виявляє велику кількість проблемних товарних груп, які країни не готові лібералізувати з причин забезпечення їхньої економічної безпеки.

Особливістю механізму прийняття рішень у СОТ є одночасне проведення переговорів з різних питань. Даючи більше можливостей для компромісу та балансування інтересів сторін, це водночас вимагає від країн значного кількісного представництва для участі у переговорах. За час проведення **Д.-р.** використовувались різні стратегії переговорів: «вертикальний процес» — коли переговори за кожним напрямом проводяться окремо; «горизонтальний процес» — паралельне ведення переговорів за різними напрямами з можливістю використання поступок в одній сфері на відповідні дії в іншій; з 2010 застосовується «коктейльний» підхід, зміст якого полягає в паралельному проведенні обговорення на двосторонньому рівні, в групах з обмеженою кількістю учасників, і в групових консультаціях делегацій з Генеральним директором СОТ. Зміни процедурного характеру пов'язані зі складним ходом переговорного процесу, а також із великим колом обговорюваних питань, що постійно розширюється відповідно до запитів сучасних проблем *міжнародної торгівлі.* Проблемні питання в документах **Д.-р.** переговорів відомі як «положення у квадратних дужках». Позиції основних протидіючих сторін (коаліцій) визначають їх економічні інтереси, в першу чергу зумовлені міркуваннями економічної безпеки держави.

О. І. Шнирков, Н. В. Резнікова

Драго доктрина — доктрина, сформульована міністром закордонних справ Аргентини Л. М. *Драго* у 1902, яка полягає у тому, що *державний борг* не може слугувати виправданням збройної *інтервенції* проти держави-боржниці або окупації території американської країни європейською державою. Нормативне втілення доктрина Драго знайшла у II Гаазькій конвенції про обмеження випадків звернення до сили для стягнення боргів, що випливають з договорів 1907. Згідно зі статтею 1 цієї конвенції її сторони домовилися не вдаватися до збройної сили з метою стягнення боргів, що випливають з контрактів, повернення яких своїм громадянам уряд однієї держави вимагає в уряду іншої держави. Разом з тим, це правило не застосовувалося до ситуацій, за яких держава-боржниця відмовляється від пропозиції звернутися до арбітражу або ігнорує її, або, після згоди на таку пропозицію перешкоджає укладенню будь-якої угоди про звернення до арбітражу (компромісу), або ж після арбітражного розгляду не виконує прийняте рішення. У сучасному *міжнародному праві* відповідно до принципу заборони застосування сили або погрози нею, закріпленим у пункті 4 статті 2 *Статуту ООН,* застосування сили з метою повернення боргів є забороненим.

М. М. Інатовський

Драго (Drago) Луїс Марія (6.05.1859, Буенос-Айрес, Аргентинська Конфедерація — 9.06.1921, там само) — аргентинський *дипломат* і юрист-міжнародник. Працював редактором пресових видань; у 1902–03 — міністр закордонних справ Аргентини, 29.12.1902 в ноті *державному департаменту США* у зв'язку з Венесуельським конфліктом 1902–03 сформулював *Драго доктрину,* що передбачала виключення з міжнародної практики застосування будь-якою країною збройної *інтервенції* (але не дипломатичного втручання) з метою стягнення з іншої країни боргів, які виникли внаслідок випуску державних позик. Вона була підтримана всіма латиноамериканськими державами, але уряд Т. *Рузвельта* утримався від її схвалення й добився прийняття 18.10.1907 на 2-й Гаагській конференції миру виробленої за участю делегата США Х. Портера т. зв. *Драго доктрини,* що допускала використання збройної сили в

тих випадках, коли країна-боржник відкидає чи залишає без відповіді пропозицію *третейського розгляду* або не погоджується виконати його рішення. 1920 був призначений представником Аргентини в *Лізі Націй*.

В. І. Головченко

Дронь Анатолій Андрійович (18.03.1945, с. Седнів Чернігівської обл., УРСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч, *дипломат*. Закінчив Київ. інженерно-будівельний ін-т (1972) і Київ. вищу парт. школу (1979); кандидат екон. наук. 1987–91 — заст. міністра житлово-комунального госп-ва УРСР; 1991–94 — голова Держ. к-ту України по житлово-комунальному госп-ву; 1994–97 — голова підкомітету К-ту ВР України з питань базових галузей та соц.-екон. розвитку регіонів. У січні 1998 — червні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Білорусь; в липні 2003 — лютому 2005 — заст. мін. зак. справ України у зв'язках із ВР України. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

В. М. Матвієнко

Друга громадянська війна в Судані 1983–2005 — конфлікт між центральним урядом Судану та Суданською народно-визвольною армією, що базувалася на півдні країни; фактично стала продовженням Першої *громадянської війни* 1955–72. Ґрунтом протистояння був цивілізаційний розкол Судану на дві різні частини — арабська мусульманська північ й переважно католицький негритянський південь. Після 1946, коли британці фактично об'єднали дві, до того часу автономні, колоніальні зони в одну й віддали керівні посади в місцевій адміністрації арабам, південь був постійно незадоволений державним устроєм спочатку в британській *колонії*, а після набуття незалежності — в незалежному Судані. Нерівноправність півночі й півдня спричинила численні сутички, в тому числі, й Другу громадянську війну. У 1983 Судан було проголошено ісламською країною, це ще більше посилило протиріччя між окремими частинами країни. Водночас у країні розпочався видобуток нафти, більша частина родовищ якої розташована на півдні Судану. До релігійних протиріч додалося незадоволення півдня розподілом прибутків від експорту нафти. У 1983 створено Суданську народно-визвольну армію (СНВА), яка ставила за мету відновити автономність Південного Судану шляхом збройної боротьби проти центрального уряду. У 1984 у відповідь на дії СНВА в Судані проголошено надзвичайний стан, значно обмежуються політичні та громадянські права, особливо — представників немусульманських груп населення. Бойові дії між урядовими силами та СНВА остаточно переросли на повномасштабну громадянську війну. У квітні 1984 в Хартумі відбувся переворот, новий уряд частково скасував дію ісламістських законів. Однак позиції ісламістів на півночі залишалися потужними, відтак спроби налагодити діалог між ворогуючими сторонами натикалися на неготовність забезпечити повноцінну рівноправність релігійних груп у країні. Лише в 1988 було погоджено перший план примирення, ухвалений у 1989; за цим планом мали бути скасовані шаріатські закони в державі, розірвані військові союзи із Єгиптом та Лівією, встановлено режим припинення вогню та скасовано надзвичайний стан. Але у червні 1989 в Судані стався новий переворот, до влади прийшли військові на чолі з Омаром аль-*Баширом*, яких підтримували консервативні ісламістські політики. Було створено Революційну раду національного порятунку, яка максимально обмежила громадянські свободи. Революційна рада відмовилася від положень мирного плану 1988, внаслідок чого активізувалися бойові дії між повстанцями на півдні країни та урядовими силами. У 1993 Еритрея, Ефіопія, Уганда та Кенія виступили із мирною ініціативою для Судану; але попри успішне ухвалення Декларації про принципи примирення у 1994, ця ініціатива не призвела до припинення бойових дій через спротив урядових сил запровадженню політичних та релігійних свобод. У 1995 із СНВА об'єдналися опозиційні сили на півночі Судану й утворили Національний демократичний альянс; було відкрито новий фронт громадянської війни на північному сході Судану. Того ж року Еритрея, Ефіопія та Уганда розпочали надавати війському допомогу СНВА, яка сприяла посиленню повстанців, що в 1997 завдали урядовим військам низку поразок. Після цього активізувалися мирні переговори, які призвели до підписання у 1997–98 кількох угод, що фактично припинило активні бойові дії між основними учасниками громадянської війни. За умовами досягнутих домовленостей передбачалося створення перехідного уряду й запровадження *автономії* для півдня Судану. У 2000 плани мирного врегулювання в Судані підтримали Єгипет та Лівія. Основним протиріччя залишалося питання про релігійні свободи та відділення церкви від держави. Мирні переговори активно велися у 2003–04 й призвели до підписання Всебічної мирної угоди 9.01.2005 у Найробі (Кенія). За цією угодою запроваджувався шестирічний термін автономного управління для Півдня, після чого мав бути проведений *Референдум про незалежність Південного Судану*. Сторони зберігали власні збройні формування, але мали об'єднати їх в одне ціле в разі збереження єдності держави після референдуму. Прибутки від продажу нафти мали ділитися навпіл між урядом та Південним Суданом. Шаріатські закони зберігали силу на півночі держави, але на півдні їхнє застосування обмежувалось у відповідності до рішення місцевої влади.

О. В. Мішин

Друга світова війна (1939–45) велась між Німеччиною, Італією, Японією та їхніми союзниками з одного боку й державами *антигітлерівської коаліції* (Велика Британія, СРСР, США, Китайська Республіка та інші) — з другого; була розв'язана Німеччиною та Японією, що прагнули до встановлення світової гегемонії. У ній взяли участь 72 д-ви із понад 80% населення земної кулі, велась на кількох театрах воєнних дій у Європі, Азії, Африці та на Тихому океані, на території 40 д-в. Загострення протиріч у Європі було зумовлене прагненням Німеччини, яка зазнала поразки в *Першій світовій війні*, до відновлення великодерж. статусу, а також намаганням Японії встановити контроль над Тихоокеанським регіоном і Схід. Азією. Демонтаж *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин*, що була на заваді реалізації їхніх планів, відбувся за фактичної згоди *великих держав*, які стали на шлях замирення (див.: *Мюнхенська угода 1938*). Невдача спроб створення в Європі ефективної системи колективної безпеки, розбіжності на *Московських англійсько-радянсько-французьких переговорах 1939*, політика *нейтралітету* США не сприяли забезпеченню протидії мілітаризації Німеччини і Японії та здійсненню ними *агресій* проти сусідніх д-в. **Д. с. в.** розпочалась 1.09.1939 нападом Німеччини на Польщу, 3.09.1939 Велика Британія та Франція оголосили війну Німеччині. У квітні—травні 1940 гітлерівські війська окупували Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а в червні — Францію. 10.07.1940 у війну на боці Німеччини вступила Італія, війська якої в серпні — вересні захопили Брит. Сомалі, частину Кенії та Судану, вдерлись у Єгипет. У квітні 1941 Німеччина захопила Грецію та Югославію, Японія окупувала півд. райони Китаю й півн. частину Франц. Індокитаю. 22.06.1941 Німеччина напала на СРСР (див.: *«Барбаросса план»*), почалася Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–45.

У 1941–42 склалось ядро *антигітлерівської коаліції* — СРСР, Велика Британія та США (див.: *Атлантична хартія; Вашингтонська декларація 1942*). 7.12.1941 нападом на Перл-Харбор Японія розв'язала війну проти США й наприкінці 1941 — на поч. 1942 захопила Малайю, Сінгапур, Індонезію, Філіппіни, М'янму та Нову Гвінею. До травня 1943 англ.-амер. війська звільнили Півн. Африку, у липні 1943 фаш. режим в Італії було повалено, і в жовтні вона оголосила війну Німеччині, після чого гітлерівці окупували її півн. частину. У липні 1943 союзні війська висадились в Італії, у червні 1944 — у Нормандії, відкривши другий фронт (див.: *Другого фронту проблема в Другій світовій війні*); 1944–45 рад. війська звільнили країни Центр. і Півд.-Схід. Європи. Дип. діяльність д-в антигітлерівської коаліції під час **Д. с. в.** була спрямована на забезпечення перемоги над Німеччиною та її союзниками, а також на вирішення питань повоєнного устрою світу (див.: *Московські конференції 1941, 1943, Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943, Тегеранська конференція 1943, Думбартон-Окс конференція 1944, Сан-Франциська конференція 1945*). *На Кримській (Ялтинській) конференції 1945* глави урядів Великої Британії, СРСР і США погодили свої військ. плани повного й остаточного розгрому нацистської Німеччини та післявоєнного устрою світу. У квітні 1945 союзні війська звільнили Півн. Італію, зайняли Зах. Німеччину.

2.05.1945 рад. армія оволоділа Берліном. Опівночі 8.05.1945 у передмісті Берліна Карлсхорсті представники нім. командування підписали акт про беззастережну капітуляцію. *Потсдамська (Берлінська) конференція 1945* глав урядів СРСР, США й Великої Британії 1945 визначила умови післявоєнного устрою в Європі. Останнім етапом **Д. с. в.** стало завершення бойових дій союзників проти Японії. На япон. міста Хіросіма (6.08.1945) і Нагасакі (9.08.1945) були скинуті амер. атомні бомби, а 9.08.1945 рад. війська розпочали воєнні дії проти Японії, розгромили япон. Квантунську армію, звільнили Півн.-Схід. Китай, Півн. Корею, Півд. Сахалін й окупували Курильські о-ви. 2.09.1945 Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. У країнах, що брали участь у **Д. с. в.**, було мобілізовано бл. 110 млн чол., у війні загинуло бл. 62 млн чол.

О. С. Пархомчук

Другого фронту проблема в Другій світовій війні — питання про відкриття союзниками СРСР фронту в Європі в період Великої Вітчизняної війни 1941–45; одне з найгостріших у відносинах між провідними членами *антигітлерівської коаліції*. **Д. ф. п.** постала практично одразу після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941. Уже 27.06.1941 посол СРСР у Великій Британії І. *Майський* у бесіді з членом брит. уряду лордом Бівербруком поставив питання про необхідність початку бойових дій в Європі брит. військами проти Німеччини. 18.07.1941 *Й. Сталін* у листі до В. *Черчілля* також поставив питання про відкриття Другого фронту в Півн. Франції. Але брит. керівництво не бажало форсувати його вирішення, оскільки побоювалось посилення впливу СРСР у повоєнному світі й поширення його контролю на країни Центр.-Схід. Європи, відтак прагнуло вступити в бойові дії на континенті в той час і в тому місці, що найбільшою мірою відповідатимуть інтересам Лондона. Водночас існували об'єктивні перешкоди для швидкого відкриття Другого фронту. Амер. армія ще була на стадії перебудови, британська, що зазнала значних втрат при відступі з Франції в 1940, не встигла відновити сили; у союзників не було матеріал. засобів для здійснення десантної операції великих масштабів. Після вступу США у війну проти Німеччини амер. керівництво виявило певну підтримку рад. вимог про відкриття Другого фронту. Рішеннями амер.-брит. конференції на Ньюфаундленді в серпні 1941 перемога в Європі була проголошена першочерговим завданням союзників, після чого вони перейшли до практичної фази планування операцій. У грудні 1941 генерала Д. *Ейзенхауера* було призначено відповідальним за підготовку операції союзників з висадки у Франції. Під його керівництвом було розроблено та представлено у квітні 1942 брит. стороні два плани висадки в Європі: 1943 (операція «Раундап») і 1942 — у разі розгрому рад. армії та виходу СРСР із війни (операція «Следжхаммер»). За основу було прийнято план операції «Раундап», водночас брит. сторона зберегла певні застереження навіть щодо терміну висадки в 1943. У результаті, замість відкриття Другого фронту в Європі, на Вашингтонській конференції 22.12.1941–14.01.1942 було прийнято рішення про висадку амер. та брит. військ у франц. Півн. Африці (операція «Торч»). Під час візиту наркома закорд. справ СРСР В. *Молотова* до Вашингтона в червні 1942 в амер.-рад. комюніке терміном відкриття Другого фронту було визначено 1942; аналогічні зобов'язання було взято й брит. керівництвом. Але в серпні 1942 Велика Британія та США переглянули свої наміри й повернулися до планів операцій лише в Півн. Африці. Під час свого візиту до Москви 14.08.1942 В. Черчілль передав рад. уряду меморандум, у якому повідомлялось про неможливість відкриття 1942 Другого фронту в Європі та про початок операції «Торч» у жовтні того ж року. Брит. й амер. керівництво заявили про перенесення терміну висадки в Європі на весну 1943. Під час *Касабланської конференції 1943* Велика Британія та США не прийняли рішення про відкриття Другого фронту в Європі. Було ухвалено завдати ударів на Сицилії та на півдні Італії (операції «Хаскі» та «Аваланш»). У травні 1943 у Вашингтоні Ф. Рузвельт і В. Черчілль домовились перенести відкриття Другого фронту в Європі на травень 1944. Під час *Квебекської конференції 1943* лідери Британії та США підтвердили дату висадки в Півн. Франції (операція «Оверлорд») — 1.05.1944. Попри вимоги СРСР, питання про укладення зобов'язуючої угоди між союзниками щодо терміну відкриття Другого фронту не було включено в порядок денний Московської конференції міністрів закорд. справ Великої Британії, СРСР та США (див.: *Московські конференції 1941, 1943*). Конкретні рішення щодо **Д. ф. п.** були ухвалені на *Тегеранській конференції 1943*. Вона взяла до уваги, що операцію «Оверлорд» буде здійснено протягом травня 1944 разом з операцією в Півд. Франції. Другий фронт у Європі було відкрито висадкою амер.-брит. військ у Нормандії 6.06.1944.

О. О. Рафальський

Дуаєн дипломатичного корпусу (з франц. doyen — старшина, старійшина) — особа, що очолює *дипломатичний корпус* у країні перебування. **Д. д. к.** стає глава *дипломатичного представництва*, який перший серед інших глав дип. представництв у країні перебування вручив *вірчі грамоти* та належить до вищого *дипломатичного класу* (як правило, *посол* чи *нунцій*). У деяких католицьких країнах **Д. д. к.** за усталеною традицією, незалежно від часу акредитування, є виключно папський *нунцій*. **Д. д. к.** не має ніяких особливих прав стосовно інших членів очолюваного ним дип. корпусу й не може давати їм свої розпорядження, однак ця посада завжди вважалась досить почесною. Функції **Д. д. к.** носять, насамперед, протокольний характер. Він очолює дип. корпус на різних церемоніях і за необхідності виступає від його імені (при передачі поздоровлень чи вираженні співчуття тощо), підтримує постійний контакт із *відомством закордонних справ* країни перебування, консультує своїх колег з питань місцевого протоколу та особливостей взаємин із місцевою владою тощо. **Д. д. к.** може виступити на захист інтересів дип. корпусу чи окремих його членів, якщо в діях місцевого протоколу помітить порушення привілеїв та імунітетів чи етикету. Але він не має права від імені дип. корпусу або за його дорученням робити заяви чи *демарші* політ. характеру. Такого роду дії **Д. д. к.** можуть бути *дезавуйованими* будь-яким членом дип. корпусу як такі, що не відповідають позиції країни, яку представляє останній.

В. М. Матвієнко

Дуалізм (у теорії міжнародного права) — теорія співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного (національного) права, згідно з якою вони є абсолютно окремими правовими системами. Відповідно до цієї теорії *міжнародне право* не може бути частиною внутрішнього права держави, а застосування окремих міжнародно-правових правил всередині держави можливе лише в результаті прийняття цих норм внутрішнім правом держави, у результаті чого вони застосовуються як частина внутрішнього, а не міжнародного права. Дуалізм виключає можливість виникнення питання про примат однієї правової системи над іншою, оскільки вони не мають спільної сфери застосування, натомість кожна з них є головною у своїй сфері. Дуалістична теорія була вперше детально обґрунтована Г. Тріпелем наприкінці XIX ст.

М. М. Гнатовський

Дубінін Юрій Володимирович (7.10.1930, Нальчик, Кабардино-Балкарська АРСР, СРСР) — радянський і російський *дипломат*; кандидат історичних наук; на дипломатичній роботі з 1955. 1955–56 — співробітник *посольства* СРСР у Франції, 1956–59 — Секретаріату *ЮНЕСКО*; 1960–63 — співробітник центрального апарату МЗС СРСР; 1963–68 — 1-й секретар, радник посольства СРСР у Франції; 1968–71 — на відповідальній роботі в центральному апараті МЗС СРСР; 1971–78 — завідувач 1-м Європейським відділом МЗС, 1972–78 — член Колегії МЗС СРСР; 1978–91 — *посол* СРСР в Іспанії, США, Франції, Постійний представник СРСР при ООН. 1996–99 — заступник міністра закордонних справ, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні.

Н. Ф. Сербіна

Дубчек (Dubček) Александр (27.11.1921, с. Угровець, Словаччина, ЧСР — 7.11.1992, Прага, Чехо-Словацька Федеративна Республіка) — чехословацький громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї столяра; закінчив юридичний факультет Університету ім. Яна Коменського (1955, заочно). 1925–38 разом з батьками мешкав у СРСР, навчався в середніх школах м. Фрунзе (сьогодні — Бішкек, Киргизстан) та Нижнього

Новгорода. У 1938–41 — слюсар на підприємствах Тренчина (Словаччина), 1941–44 — коваль заводу «Шкода» в Дубниці-над-Вагом; член підпільної Компартії Словаччини (КПС) з 1939, брав активну участь у Словацькому національному повстанні 1944. У 1945–49 — робітник дріжджового заводу в Тренчині; в 1949–51 — секретар, 1-й секретар Тренчинського обкому КПС, 1951–52 — 1-й секретар Банська-Бистрицького обкому КПС; в 1955–58 навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПРС (Москва); 1958–60 — 1-й секретар Братиславського обкому КПС, 1960–63 — секретар, 1963–68 — 1-й секретар ЦК КПС, 1968–69 — 1-й секретар ЦК Компартії Чехословаччини (КПЧ), 1951–55 та 1960–70 — депутат Національних зборів ЧСР. Ініціював проведення ліберальних реформ і ухвалення 5.04.1968 «Програми дій», де заперечувався репресивний характер утримання влади, відкидалася доктрина про здійснення КПЧ керівної ролі в суспільстві та гарантувалася реальна свобода думки та слова; в країні було скасовано політичну цензуру (6.04.1969). Це, фактично, призвело до поступової ерозії комуністичного тоталітарного режиму й викликало занепокоєння радянського керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* і М. Сусловим, спочатку події *«Празької весни»* стали предметом обговорення на засіданні Політичної консультативної ради (ПКР) країн *Організації Варшавського договору* (ОВД) 23.03.1968 в Дрездені, на нараді ПКР у середині липня 1968 у Варшаві було ухвалено т. зв. «лист п'яти» до лідерів КПЧ з вимогами придушити «праве крило» й усі «антисоціалістичні сили» й відновити цензуру; в свою чергу Д. намагався маневрувати між радянськими погрозами й вимогами реформаторів всередині країни. Але в ніч 20–21.08.1968, відповідно до ухваленого 18.08.1968 на засіданні політбюро ЦК КПРС й погодженого з керівництвом НДР, ПНР, Болгарії та Угорщини рішення, Чехословаччина була окупована в ході комбінованої десантно-наземної операції; президія КПЧ, очолювана Д., ухвалила заяву із засудженням *окупації воєнної*, проте не організувала збройного опору; лідери КПЧ були затримані та літаком доставлені в Москву, де примушені визнати «законною» цю акцію й прийняти т. зв. «програму виходу з надзвичайної ситуації». Д. намагався втриматися при владі шляхом компромісних кроків (усунення найрадикальніших прибічників реформ з керівних посад, підписання у сер. жовтня 1968 договору про «тимчасове перебування» в ЧССР 70-тис. контингенту радянських військ; ухвалення 27.10.1968 закону про федералізацію ЧССР і створення з 1.01.1969 Словацької і Чеської Соціалістичних Республік з власними національними радами й урядами). На пленумі ЦК КПЧ 17.04.1969 був усунутий з посади 1-го секретаря КПЧ й очолив Федеральні народні збори; у грудні 1969 відряджений *послом* до Туреччини; в липні 1970 виключений з лав КПЧ і позбавлений статусу депутата; 1970–81 — працівник системи лісового господарства у Братиславі; 1981–89 — пенсіонер. У ході «оксамитової революції» 1989 на пропозицію В. *Гавела* знову обраний головою Федеральних зборів ЧССР (з квітня 1990 — ЧСФР, переобраний у 1990 й 1992); у 1992 очолив Соціал-демократичну партію Словаччини; намагався зберегти єдність Чехословаччини. Помер від травм, отриманих в автокатастрофі 1.09.1992. Похований у Братиславі: ім'я Д. носить університет в Тренчині.

Твори: Dubcek Speaks: Alexander Dubcek with Andras Sugar. — L.: Tauris, 1990; Naděje umírá poslední. Vlastní životopis A. Dubčeka. — Praha, 1993.

Літ.: Galia Golan. Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era, 1968–1969. — CUP Archive, 1973; William Shawcross. Dubcek: Dubcek and Czechoslovakia, 1968–1990. — L.: Hogarth, 1990; Maxa H. Alexander Dubček — člověk v politice 1990–1992. — Brno, 1998.

Р. А. Кривонос

Дугерсурен (Dugersuren) Мангалин (1922 — 2002) — монгольський державний діяч і *дипломат*, з 1950 — член ЦК Монгольської народно-революційної партії. 1951–52 — заступник завідувача, завідувач відділом МЗС МНР; 1953–56 — секретар ЦК Монгольського революційного союзу молоді, заступник міністра юстиції; 1956–58 — заступник міністра закордонних справ; 1958–62 — *посол* МНР в Індії й за сумісництвом у Бірмі та Непалі; 1962–63 — перший заступник міністра закордонних справ. 29.03.1963–1.07.1968 і 20.08.1976–23.06.1988 — міністр закордонних справ; 1968–72 — Постійний представник МНР при ООН, 1972–76 — постійний представник МНР при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві.

В. І. Головченко

Дуглас-Г'юм (Douglas-Home) Александр Фредерік, барон Колдстрим (2.07.1903, Лондон, Велика Британія — 9.10.1995, Бервікшир, Шотландія, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Освіту здобув в Ітоні й Оксфорді. 1931–45 і 1950–51 — депутат палати общин від Юніоністської партії. 1951 успадкував титул графа Г'юма й перейшов до палати лордів. 1937–39 — парл. особистий секр. Прем'єр-міністра Великої Британії Н. *Чемберлена*, брав участь у виробленні *Мюнхенської угоди 1938*; 1945 — парл. заст. мін. зак. справ; 1951 — держ. міністр у справах Шотландії; 1955–60 — міністр у справах Співдружності, 1960–63 — мін. зак. справ; 1963–64 — Прем'єр-міністр Великої Британії; 1964–65 — лідер консервативної опозиції; 1970–74 — мін. зак. справ й у справах Співдружності. Активно сприяв налагодженню *стратегічного партнерства* зі США на засадах послідовного, але неагресивного антикомунізму; як головуючий на конференції прем'єр-міністрів *Співдружності Націй* у липні 1964 забезпечив компромісне вирішення расових проблем. Після 1974 залишив громад.-політ. діяльність.

Р. А. Кривонос

Думбартон-Окс конференція відбувалась 21.08–7.10.1944 у Вашингтоні, у резиденції Думбартон-Окс; визначила засади створення універсальної міжнар. орг-ції для повоєнного світу. Скликана за рішеннями Московської конференції 1943 (див.: *Московські конференції 1941, 1943*). До 28.09.1944 переговори в Думбартон-Оксі велись лише за участі делегацій трьох *великих держав* — Великої Британії, СРСР та США. Із 29.09.1944 — між делегаціями Великої Британії, Китаю та США. Їх очолювали заст. мін. зак. справ Великої Британії А. Кадоген, посол СРСР у США А. *Громико* та заст. держ. секретаря Е. *Стеттініус*. Основна робота велась у Керівному комітетові та 6-и підкомісіях. Результатом переговорів було підписання «Попередніх пропозицій щодо створення Заг. міжнар. орг-ції з підтримки миру і безпеки», які стали основою *Статуту ООН*, прийнятого на *Сан-Франциській конференції 1945*. На конференції вперше запропоновано назву *«Організація Об'єднаних Націй»*; сторони в цілому дійшли згоди щодо визначення її цілей та принципів, основних елементів структури. Водночас не були вирішені питання членства, статусу *Ради Безпеки ООН, Міжнародного Суду ООН*, долю підмандатних територій і взагалі залежних народів тощо. Ці питання були розв'язані тільки під час *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*. 9–10.10.1944 пропозиції, ухвалені конференцією в Думбартон-Оксі, були опубліковані.

В. М. Вдовенко

Думін Осип Олексійович (26.09.1893, с. Грушів, нині — Дрогобицького району Львівської області — 05.1945, Гданськ, нині — Польська Республіка) — укр. військ. діяч та історик. Нар. у Галичині. Під час *Першої світової війни* — в австр.-угорській армії, потрапив у рос. полон і працював на шахтах Криворіжжя. Після Лютневої рев-ції 1917 таємно організував загін із полонених-галичан, на чолі якого 14.01.1918 прибув до Києва та приєднався до Галицько-Буковинського куреня січових стрільців; активний учасник антигетьманського повстання під проводом Директорії. 1919 — командир сотні, куреня, полку та бойової групи Корпусу січових стрільців. 1920–21 очолював антибільшовицький повстанський загін на Трипільщині. 1921–25 — керівник відділу розвідки Начальної команди Укр. військ. орг-ції; у стислий термін розгорнув розвідувальну мережу на території Схід. Галичини, Волині та етнічної Польщі. 1923 забезпечив укладення домовленості з литовським урядом щодо співпраці в галузі обміну розвідданими про Польщу й СРСР. 1925 вийшов з УВО на знак незгоди з пронім. орієнтацією її керівництва та спільно з прибічниками Є. *Петрушевича* створив радянофільську Зах.-укр. Народно-рев. орг-цію. Під час *Другої світової війни* — службовець Міністерства в справах окупованих східних територій у Берліні; заарештований і страчений СМЕРШ.

Твори: «Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919», «Історія Легіону українських січових стрільців», «Партизани», «Історія українського війська» (у співавторстві, 1938).

В. І. Головченко

Думка громадська в *міжнародних відносинах* — сукупність поглядів, вираження установок суспільства та окремих індивідуумів щодо певної проблеми світового розвитку. Роль **Д. г.** в теорії та практиці міжнар. відносин та *зовнішній політиці* залишається предметом дискусій. На поч. XX ст. представники *політичного ідеалізму* вважали, що саме **Д. г.** та гласність під час обговорення та прийняття зовн.-політ. рішень сприяє запобіганню нових світових *війн*, оскільки таємний, елітарний характер традиційної дипломатії спричиняє міжнар. кризи. Представники *політичного реалізму* вважали, що масова громадськість не підготована до сприйняття складних закономірностей міжнар. політики й може привнести в процес прийняття рішень небажані емоції. **Д. г.** виступає істотним фактором зовн. політики, причому її роль у сучас. глобалізованому й технологізованому світі постійно зростає. **Д. г.** набуває стійкості завдяки існуванню т. зв. «лідерів думки», які, на відміну від масової публіки, уважно стежать за політ. подіями та слугують центрами «неформальних інформаційних мереж», на судження яких повністю спираються щодо зовн.-політ. проблем. Відкриті суспільства мають такі джерела, які породжують **Д. г.**: безпосереднє спостереження за оточенням, уловлювання, схвалення тих чи інших дій, заяв тощо; засоби масової комунікації, що породжують т. зв. «дух часу» (тематику світової громадської думки, яка тримається впродовж тривалого періоду).

А. В. Яковець

Дунайська (Белградська) конференція 1948 відбулась згідно з рішенням сесії *Ради міністрів закордонних справ* у грудні 1946 з метою післявоєнного врегулювання міжнар.-прав. режиму судноплавства на Дунаї. Учасниками були представники придунайських країн — СРСР, УРСР, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, а також США, Великої Британії та Франції як членів РМЗС, із дорадчим голосом — представники Австрії. Активну участь у роботі конференції брала укр. делегація, очолювана заст. Голови Ради Міністрів УРСР А. *Барановським*. У результаті гострої дискусії та всебічного обговорення проблеми була розроблена Конвенція про режим судноплавства на Дунаї, підписана придунайськими д-вами в Белграді 18.08.1948. Конвенцією встановлено демокр. статус використання судноплавної частини Дунаю (від м. Ульм, нині — земля Баден-Вюртемберг, ФРН, до гирла Дунаю з виходом до Чорного моря), яка має бути вільною та відкритою для громадян усіх д-ав на основі рівності щодо портових і навігаційних зборів та умов *судноплавства міжнародного торгівельного*. Військ. суднам недунайських д-ав заборонялось ходити по річці. Придунайські д-ви зберігали право юрисдикції у внутр. *територіальних водах* і водночас гарантували охорону інтересів *міжнародної торгівлі* на Дунаї. Президія ВР УРСР ратифікувала Конвенцію 18.02.1949, і після її ратифікації іншими державами-учасницями вона набрала чинності 11.05.1949 (1960 до конвенції приєдналася й Австрія як повноправний член). 1949 згідно з Конвенцією (ст. 5) була створена *Дунайська комісія* як міжнар. орган для забезпечення вільного судноплавства на Дунаї та розвитку міжнар. співробітництва відповідно до інтересів і суверенних прав держав-учасниць Белградської конвенції. Вона складається виключно з представників придунайських д-в (по одному від кожної), і хоча не має ні законодавчих, ні судових функцій, спостерігає за виконанням Конвенції 1948, складає заг. плани розвитку судноплавства на основі пропозицій країн-учасниць, уніфікує правила річкового й санітарного нагляду, координує гідрометеорологічну й екологічну служби на Дунаї тощо. Штаб-квартира Дунайської комісії перебуває в Будапешті, де проводяться щорічні сесії (до 1954 була в румунському Галаці). УРСР у 1970-ті була позбавлена права мати свого представника в Дунайській комісії, її інтереси представляв делегат від СРСР. Лише 1992 право України було відновлено. Негативно позначились на розвитку дунайського судноплавства й роботі Дунайської комісії погіршення відносин між СРСР та Югославією 1948–53, а також розпад СФРЮ і *санкції міжнародні* проти Югославії з 1992 (зокрема, суттєвих збитків зазнала Україна) й особливо — бомбардування силами НАТО Югославії 1999. Метою Дунайської комісії на поч. XXI ст. є відновлення судноплавства в повному обсязі заради забезпечення комунікативних потреб об'єднаної Європи.

С. В. Віднянський

Дунайська комісія — див.: *Дунайська (Белградська) конференція 1948.*

Дурдинець Василь Васильович (27.09.1937, с. Ромачевиця, нині — с. Залужжя Мукачівського р-ну Закарпатської обл., Україна) — укр. держ., громад.-політ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (1960). 1960–70 працював у молодіжних орг-ціях (Львів, Москва); 1970–78 перебував на парт. роботі (Львівський обком КПУ, ЦК КПУ). Із 1978 — заступник, із 1982 — 1-й заст. міністра внутр. справ УРСР; двічі (1990, 1994) обирався народним депутатом України; 1991–92 — чл. Президії, голова комісії ВР України з питань оборони й держ. безпеки; 1992–94 — 1-й заст. голови ВР України. Із 1994 — 1-й заст. голови, а з 1995 — голова координаційного к-ту по б-бі з корупцією і орг. злочинністю при Президентові України (по квітень 1999), чл. Ради нац. безпеки і оборони України. 1995–96 — віце-прем'єр-міністр з питань держ. безпеки й надзвичайних ситуацій; 1996–97 — 1-й віце-прем'єр-міністр України, у червні—липні 1997 — виконуючий обов'язки Прем'єр-міністра України. 1997–99 — дир. Нац. бюро розслідувань України, генерал внутрішньої служби України (1997). Із березня 1999 — міністр України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; водночас у серпні 1999 призначений представником України в постійних органах Частково відкритої угоди *Ради Європи* щодо запобігання, захисту та надання допомоги в разі великих природних і техногенних катастроф. 2.12.2002–15.07.2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорській Республіці та в Республіці Словенія за сумісництвом. Нагороджений орденами, медалями й відзнаками СРСР та України, зокрема «За особисту мужність» (1991), князя Ярослава Мудрого V ступеня (2000) та IV ступеня (2002), «За заслуги» III і II ступеня (2012), Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко

Дьомін Олег Олексійович (1.08.1947, с. Лопатіно Тульської області, РРФСР) — український *дипломат* і державний службовець. У 1971 закінчив Харківський інститут радіоелектроніки за фахом інженер-радіофізик, у 1983 — Вищу партійну школу при ЦК КПУ, у 1999 — Інститут підвищення кваліфікації Міністерства промисловості; кандидат економічних наук. 1969–91 — робота в органах державної влади; 1991–94 — віце-президент корпорації «Укрсибінкор», президент фонду «Перспектива XXI» (м. Харків); 1994–96 заступник Голови Верховної Ради України; 1996–2000 голова Харківської облдержадміністрації, 2000–05 перший заступник Глави Адміністрації Президента України; 2005–06 — заступник голови Народно-демократичної партії. У 2006–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Російській Федерації; в 2008–10 — директор Інституту міжнародних відносин Київського національного авіаційного університету. З вересня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Казахстан.

В. М. Матвієнко

Дюбюїссон (Dubuisson) П'єр (1949) — бельгійський *дипломат*. Закінчив пед. коледж у Монсі (Бельгія). 1973–87 — перекладач з франц., нім. й англ. мов в Ун-ті Монс-Хайнау. Із 1987 — на дип. службі. 1989–92 — *аташе* постійного представництва Бельгії при *Раді Європи*, 1992–97 — заст. Постійного представника Бельгії при Раді Європи, 1997–2000 — 1-й секр. Департаменту європ. інтеграції МЗС Бельгії. У 2000–03 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Бельгія в Україні.

В. І. Головченко

Дюма (Dumas) Ролан (23.08.1922, Лімож, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї цивільного службовця, розстріляного нацистськими окуп. військами за участь в Опорі під час *Другої світової війни*. Сам був активним учасником б-би з нацистами. Після війни працював журналістом, адвокатом, був юрид. консультантом відомих діячів Опору, учасник низки великих політ. процесів; тричі обирався депутатом Нац. зборів від Франц. соціал. партії.

1981–84 — політ. радник президента Ф. *Міттерана,* 1983–84 — міністр у європ. справах, 1984–86 і 1988–93 — мін. зак. справ. 1995 призначений президентом Конституційного суду, але 2000 залишив цю посаду через звинувачення в корупції. Засуджений до 6 міс. ув'язнення у 2001, але апеляційний суд відмінив вирок 2003. Член Надзвичайного комітету з Іраку.

Р. А. Кривонос

Дюнан (Dunant) Анрі (8.05.1828, Женева, Швейцарська Конфедерація — 30.10.1910, Хайден, кантон Аппенцель, Швейцарія) — швейцарський громадсько-політичний діяч, перший лауреат *Нобелівської премії миру* (разом із Фредеріком Пассі) в 1901; ініціатор Женевської конвенції про покращення умов поранених під час військових дій, засновник *Міжнародного комітету Червоного Хреста* у Женеві. Навчався в коледжі Calvin, який змушений був залишити в 1849. У 1854 працював у представництві одного з найбільших женевських банків у Північній Африці та Сицилії, де займався благодійністю, заснувавши відділення Християнської асоціації молоді в Алжирі; наступного року брав активну участь у роботі відділення Християнської асоціації молоді у Парижі. В 1859, будучи свідком битви під Сольферино (Італія, див.: *Війни за об'єднання Італії 1859–60*), був вражений стражданнями поранених та *військовополонених* і в 1862 написав книгу «Спогад про Сольферино», в якій закликав до створення національних товариств для допомоги жертвам *війни*. В 1863 увійшов до призначеного Женевським товариством Соціального захисту комітету, який мав на меті розглянути можливість здійснення запропонованого Д. плану, фактично цей комітет і став прообразом «Червоного Хреста». Комітет запропонував скликати міжнародну конференцію для обговорення питання допомоги жертвам війни; 26–29.10.1863 39 делегатів з 16 країн зустрілися в Женеві й розробили проект договору про гарантії пораненим та тим, хто надає допомогу. Цей договір, широко відомий за назвою Женевської конвенції про покращення умов поранених під час військових дій, був підписаний 22.08.1864 представниками 12-ти країн. Згідно з ним, пораненим на полі бою та хворим *комбатантам* гарантувалась медична допомога та гуманне поводження по відношенню до них, а також медичного персоналу та інших осіб, що надають допомогу, та було ухвалено емблему — червоний хрест на білому тлі. У 1866 написав брошуру «Універсальне і Міжнародне товариство відродження Сходу», що мала на меті створення нейтрального поселення в Палестині. У 1867 він підготував план щодо створення підприємства під назвою «Міжнародна і універсальна бібліотека», яка б складалася з великих шедеврів усіх часів. У 1871 заснував товариство для захисту військовополонених, гарантуючи їм таку ж недоторканність, як хворим і пораненим. У 1872 скликав конференцію, щоб установити «Всесвітній альянс порядку і цивілізації», яка мала б розглянути питання про необхідність підписання міжнародної конвенції про поводження з військовополоненими і для врегулювання міжнародних суперечок за допомогою арбітражних судів. Отримав Нобелівську премію миру за внесок у мирне співробітництво народів, кошти від Нобелівського комітету заповів на підтримку бідних.

О. Л. Хилько

Дюранда лінія (англ. Durand Line) названа на честь М. Дюранда — секретаря з інозем. справ колоніальної адміністрації в Брит. Індії, що підписав у Кабулі 12.11.1893 нерівноправний договір з еміром Абдуррахман-ханом щодо встановлення держ. кордону між брит. колоніальними володіннями на півострові Індостан та Афганістаном. У результаті втілення в життя домовленості Дюранда виникла пуштунська проблема, суть якої зводилась до претензій Афганістану на територію Пакистану площею в 150 тис. км^2, населену пуштунськими племенами в провінції Хайбер-Пахтунхва і Зоні племен Пакистану. 1947 Афганістан проголосував проти прийому Пакистану до *Організації Об'єднаних Націй,* а 1949 афган. уряд не визнав **Д. л.** як *кордону державного лінію* між країнами. У подальшому **Д. л.** стала основною причиною ворожнечі між обома країнами. Станом на 1.01.2013 в пакистанському секторі **Д. л.** мешкало 25 млн пуштунів.

П. М. Ігнатьєв

Дяченко Ігор Олександрович (7.07.1957, Київ, УРСР) — український *дипломат.* У 1980 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, референт-перекладач з англійської мови, кандидат економічних наук. У 1987–96 — працівник, начальник Управління міжнародних зв'язків Президії НАН України; у вересні 1996—листопаді 1997 — заступник начальника Управління Європи та Америки МЗС України; в грудні 1997—серпні 1999 — радник Посольства України в Фінляндській Республіці; у вересні 1999—листопаді 2001 — радник Посольства України в Республіці Естонія; в листопаді 2001—лютому 2004 — заступник начальника 3-го територіального управління — начальник відділу країн Кавказу та Туреччини; в лютому—листопаді 2004 — заступник начальника 3-го територіального управління — начальник відділу країн Південно-Східної Європи; в листопаді 2004—червні 2005 — головний радник 3-го територіального управління МЗС України; в червні 2005 — квітні 2006 — радник Посольства Ураїни в Республіці Ірак. 20.04.2006–7.03.2007 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Іраку; 7.03–28.11.2007 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Хашимітському Королівстві Йорданія.

В. І. Головченко

Дяченко Олег Маркович (5.03.1939, Ромни Сумської обл., УРСР — 11.12.2003, Київ, Україна) — укр. *дипломат.* Закінчив Моск. держ. ін-т міжнар. відносин МЗС СРСР (1963). 1963–66 — аташе, 2-й секр., 1-й секр., відповідальний секр., радник Комісії України у справах ЮНЕСКО; 1966–72 — співроб. Секретаріату ЮНЕСКО; 1979–80 — консул генконсульства СРСР у Нью-Йорку;1984–89 — 1-й секр. посольства СРСР у США; 1989–91 — нач. відділу кадрів, чл. Колегії МЗС УРСР; у 1991 — ген. консул СРСР у Торонто; 1992–94 — нач. Управління держ. протоколу МЗС України; 1994–97 — нач. Управління культ. зв'язків МЗС України. У травні 1997—січні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Туніській Республіці, водночас у січні 1998—січні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Марокко за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Е

Еанеш (Eanes) Антоніу душ Сантуш Рамалью (25.01.1935, Алкаїн, Португалія) — португальський держ. і військ. діяч, учасник колоніальних війн в Африці, зокрема, в Гвінеї-Бісау. Розчарувавшись у колоніальній політиці Лісабона, приєднався до опозиційного руху молодших офіцерів, які повалили авторитарний режим М. Каетану 25.04.1974. Очолив центристське угруповання й нейтралізував спробу ультралівого перевороту 25.11.1975. Наступного місяця призначений нач. штабу португальських *збройних сил.* 27.06.1976–9.03.1986 — Президент Португальської Республіки. У внутр. і *зовнішній політиці* спирався на широку центристську коаліцію, що складалась із соціалістів, народних демократів та соціал-демократів. Відіграв важливу роль у консолідації *демократії* в країні та забезпеченні її вступу до *Ради Європи* (1976) і *Європейського економічного співтовариства* (1.01.1986).

Р. А. Кривонос

Ебердін (Aberdeen) Джордж Гамільтон Гордон (28.01.1784, Единбург, Шотландія, Велика Британія — 14.12.1860, Лондон, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, граф. З 1801 — чл. палати лордів. У 1813–14 — посол Великої Британії в Австрії, брав участь у підготовці *Шомонського трактату 1814* й *Паризького мирного договору 1814.* У 1828–30 та 1841–46 — мін. зак. справ Великої Британії. У 1834–35 — військ. міністр і міністр колоній. 19.12.1852–6.02.1855 — Прем'єр-міністр. У 18"44 розпочав тривалі переговори з рос. царем *Миколою I* про поділ Османської імп., фактично провокуючи Росію проти Туреччини. У 1853 уклав угоду з Францією про спільні дії проти Росії у схід. питанні, а в 1854, після розгрому тур. флоту при Синопі, оголосив війну Росії. Змушений був піти у відставку через невдачі брит. військ у *Кримській війні 1853–56.*

Р. А. Кривонос

Ебрський договір 226 до н. е. — договір між Карфагеном та Римською республікою про встановлення *кордону державного лінії* на Піренейському півострові. Ебрський договір було укладено в період між першою та другою *Пунічними війнами.* Регулярні збройні сутички на межі володінь двох держав загрожували перерости у повномасштабну війну, до якої в той час жодна із сторін ще не була готова. За умовами договору межа карфагенських та римських володінь встановлювалася по р. Ебро. Карфаген забов'язувався утримуватися від експансії на північ від р. Ебро, Рим — на південному березі річки. Водночас, договір передбачав право сторін на захист власних союзників в Іберії. Ебрський договір був порушений невдовзі після підписання — вже у 226 до н. е. карфагеняни ропочали облогу незалежного грецького міста Сагунт, який був розташований на південь від р. Ебро, але був у союзі із Римом.

Л. Ф. Гайдуков

Евакуація — у *міжнародному праві* процес виведення населення і жертв *війни* із зони бойових дій та окупованої зони. Згідно зі ст. 15 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 щодо наземних *збройних сил* та ст. 18 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949 щодо збройних сил на морі, сторони збройного конфлікту зобов'язані розшукувати та підбирати поранених і хворих та евакуювати їх із зони бойових дій. Згідно зі ст. 19 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949, *військовополонених* після захоплення їх у полон евакуюють якомога скоріше до таборів, розміщених у зоні, що знаходиться на достатній відстані від зони бойових дій, для того, щоб вони перебували в безпеці. Згідно зі ст. 20 цієї ж конвенції, евакуація військовополонених завжди проводиться гуманно й в умовах, подібних до тих, які держава, що тримає в полоні, створює для своїх військ під час їхнього переміщення. Згідно зі ст. 17 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949, сторони збройного конфлікту намагатимуться укласти місцеві угоди про евакуацію з окупованої зони або зони в облозі поранених і хворих, інвалідів, людей похилого віку, дітей і породіль та про допуск у цю зону служителів культу всіх віросповідань, санітарного персоналу та санітарного майна. Згідно зі ст. 49 цієї ж конвенції, держава, що здійснює окупацію, не може депортувати цивільне населення з окупованої території, але може здійснити повну або часткову евакуацію будь-якого визначеного окупованого району, якщо цього вимагає безпека населення або особливо вагомі міркування воєнного характеру.

А. О. Кориневич

Еванс (Evans) Гарет (5.09.1944, Мельбурн штат Вікторія, Австралійська Співдружність) — австралійський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат.* Закінчив Мельбурнський (право) та Оксфордський (політика, економіка, філософія) ун-ти; чл. керівництва Лейбористської партії. У 1983–84 — ген. прокурор Австралії. 1984–87 — міністр з ресурсів й енергетики; 1987–88 — міністр транспорту та шляхів сполучення. У 1988–96 — мін. зак. справ. Узяв активну участь у вирішенні ООН *Камбоджійської проблеми.* Сприяв укладанню *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993.* Ініціював створення *Азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва* (1989) та комісії Канберри зі знищення ядерної зброї. 1990 в Австралії був названий гуманістом року. В 2000–09 — президент і виконавчий директор Міжнародної кризової групи (ICG) в Брюсселі, з 1.01.2010 — канцлер Австралійського національного університету.

В. І. Головченко

Еватт (Evatt) Герберт Вір (30.04.1894, Мейтленд, Новий Півд. Уельс, Австралійська Співдружність — 2.11.1965, Канберра, Австралійська Співдружність) — австралійський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат.* 1925 обраний від Австралійської лейбористської партії до Законодавчих зборів шт. Новий Півд. Уельс; 1930 призначений наймолодшим в історії країни членом Верховного суду; 1940 обраний до палати представників федер. парламенту. 1941–49 — мін. зак. справ Австралійської Співдружності, водночас 1946–49 — віце-прем'єр-міністр; очолював делегацію Австралії на *Сан-Франциській конференції 1945* і Комісію ООН з Палестини 1947, головував на 3-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* 1948–49. Із 1949 — голова Всесвітньої федерації асоціацій сприяння ООН. 1951–60 — лідер Лейбористської партії, відстоював демокр. права та свободи в умовах активізації *«холодної війни»,* зірвав спробу заборонити діяльність комуніст. партії. 1960–62 — гол. суддя шт. Новий Півд. Уельс, змушений подати у відставку у зв'язку з хворобою.

В. І. Головченко

Евіанські угоди 1962 — франц.-алжирські домовленості, підписані 18.03.1962 в Евіан-ле-Бені (Франція) уповноваженими делегаціями франц. уряду й Тимчасового уряду Алжирської республіки (ТУАР); завершили *війну за незалежність Алжиру 1954–62.* Провал переговорів 1961 з питань самовизначення Алжиру, фактичне розв'язання орг-цією «Таємна армія», яка виступала проти відокремлення від Франції, громад. війни в країні, а також вирішальні перемоги алжирських визв. сил і зростаючий міжнар. авторитет політ. інститутів руху за незалежність схиляли франц. громадськість до ідей незалежності Алжиру. 7.03.1962 в умовах суворої таємності в Евіані за посередництва представника Швейцарії О. Лонга відновилися франц.-алжирські переговори, у ході яких обидві сторони пішли на взаємні поступки: ТУАР погодився врахувати інтереси франц. нафтових компаній у Сахарі, а також зберегти франц. військ. бази в Алжирі; Франція погодилась визнати територ. цілісність Алжиру, відмовилась від вимоги підписання угоди про взаємну оборону й від встановлення контролю над *зовнішньою політикою* Алжиру. Завдяки компромісу стало можливим підписання 18.03.1962 Е. у., за схвалення яких висловились 90% учасників референдуму, проведеного у Франції 8.04.1962. Домовленості включали: угоду про припинення вогню; угоди про проведення в Алжирі референдуму з питання незалежності та про тимчасову орг-цію держ. влади в країні в перехідний період, оформлені у вигляді декретів Президента Французької Республіки; кілька декларацій про

принципи франц.-алжирського співробітництва у різних сферах. Відповідно до Е. у. на всій території Алжиру з 19.03.1962 обома сторонами припинялись бойові дії та розпочиналась підготовка до референдуму з питання самовизначення алжирського народу, призначеного на 1.07.1962. Франція зобов'язувалася негайно визнати суверенність Алжиру, якщо за результатами референдуму більшість населення висловиться за незалежність. У ході голосування 91 % виборців підтримали суверенітет. Угоди також передбачали скорочення франц. збройних сил в Алжирі до 90 тис. солдатів й офіцерів, їх перебування на його території протягом 3 років, збереження за Францією на 5 років ракетного полігона в Колон-Бешарі, атомного — в Реггані (Сахара) й військ.-мор. бази в Мерс-ель-Кабірі впродовж 15 років. Визнавши суверенне право Алжиру на Сахару, Франція досягла домовленості про спільну експлуатацію її нафтових і гірничорудних родовищ, добилась твердої гарантії недоторканності особи та майна алжирських французів, перебування країни у франковій зоні, ряду суттєвих пільг для франц. капіталу в обмін на свою техн., фінанс. і культ. допомогу. Підписання Е. у. знаменувало переможне завершення алжирської нац.-визв. революції, ліквідацію франц. колоніального панування й завоювання нац. незалежності. Зі зміцненням екон. і політ. самостійності Алжиру багато положень Е. у., зокрема військ. статті та статті, які забезпечували екон. й торг. пільги Франції в цій країні, втратили чинність.

І. Д. Коміренко

Еджевіт (Eçevit) Мустафа Бюлент (28.05.1925, Стамбул, Турецька Республіка — 5.11.2006, Анкара, Турецька Республіка) — тур. громад.-політ. і держ. діяч. 1957, 1961, 1965 і 1969 обирався депутатом парламенту від Народно-республіканської партії (НРП). 1961–65 — міністр праці. Із 1966 — ген. секретар НРП, із 1972 — голова НРП. 1985 заснував і очолив Демократичну ліву партію. 25.01–17.11.1974, 21.06–11.7.1977, 5.01.1978–12.11.1979 і 11.01.1999–18.11.2002 — Прем'єр-міністр Турецької Республіки, тричі заарештовувався військ. урядами за політ. діяльність усупереч забороні. У *зовнішній політиці* у відстоюванні нац.-держ. інтересів віддавав перевагу наступальній тактиці. 20.07.1974 ініціював військ. інтервенцію на Кіпр (див.: *Кіпрська проблема*), у січні 1999 — захоплення в Кенії в полон лідера курдського визв. руху А. Оджалана. Неодноразово вводив війська в Півн. Ірак, водночас на Гельсінському саміті *Європейського Союзу* 1999 добився визнання Туреччини кандидатом на вступ до цього об'єднання.

В. І. Головченко

Ейзенхауер (Eisenhower) Дуайт Девід (14.10.1890, Денісон, штат Техас, США — 28.03.1969, Вашингтон, США) — 34-й президент США (20.01.1953–20.01.1961); народився в сім'ї дрібного крамаря-меннoніта, закінчив Військову академію у Вест-Пойнті (1915), курси Академії генерального штабу у Форт-Лівенворті (1924) і Військовий коледж сухопутних військ у Вашингтоні. 1915–29 — на командних посадах у танкових військах; 1929–35 — в апараті помічника військового міністра, співавтор плану «промислової мобілізації» США; 1935–41 — помічник начальника штабу сухопутних військ Д. Макартура, начальник штабу 3-ї армії. 1941–42 — начальник оперативного відділу генштабу, виступав за якнайшвидше відкриття Другого фронту через Ла-Манш у Північно-Західній Франції (див.: *Другого фронту проблема в Другій світовій війні*), але в якості командувача американськими військами в Європі (з червня 1942) змушений був попередньо провести успішні десантні операції у Північній Африці (8.11.1942), на Сицилії (10.07.1943) і Апеннінському півострові (3.09.1943), після чого в грудні 1943 був призначений командувачем експедиційними союзними військами у Європі і 6.06.1944 здійснив їхню висадку в Нормандії; 7.05.1945 у Реймсі підписав акт про безумовну *капітуляцію* німецьких *збройних сил* на всіх фронтах. На посаді військового губернатора американської зони в Німеччині сподівався продовжити американо-радянську співпрацю, висловився проти застосування ядерної зброї в Японії, оскільки це могло зашкодити відносинам із СРСР, і виступив проти деіндустріалізації Німеччини; у листопаді 1945 — лютому 1948 — начальник штабу сухопутних військ США; після виходу у відставку — президент Колумбійського університету; у грудні 1949 — червні 1952 — перший головнокомандувач збройними силами *НАТО*. На липневому 1952 конвенті Республіканської партії в Чикаго був висунутий кандидатом на посаду глави держави; під гаслами «бути президентом всіх американців», захисту від комунізму й боротьби проти урядової корупції в тандемі з Р. *Ніксоном* отримав майже 34 млн голосів (55 % виборців), переобраний на 2-й термін у листопаді 1956.

У внутрішній політиці спирався на засади «динамічного консерватизму» («сучасного республіканізму») і розвиток вільної конкуренції; на завершення другого терміну зупинив зростання державних видатків, а частка федеральних витрат у них скоротилася з 76 до 60 %; виступав за загострення антитрестівського законодавства й скасував запроваджені в роки *Корейської війни 1950–53* контроль зарплат і цін; задля створення сприятливих державних рамок для індивідуальної економічної діяльності вважав доцільним обмеження оборонних видатків, що, в свою чергу, призвело до вироблення нової військової стратегії «New Look», яка спиралася на застосуванні «дешевої» ядерної зброї. У *зовнішній політиці* запровадив *масованої відплати доктрину*, конкретизовану для Південно-Східної Азії в *«доміно» теорії*; конфлікт Захід—Схід сприймав як протистояння між аморальною комуністичною диктатурою (представленою СРСР і КНР) та вільною західною демократією, що має згуртуватися в міцну коаліцію (відносини до СРСР він порівнював із ставленням до нацистської Німеччини), задля цього форсував прийняття ФРН у *НАТО*, підтримав підписання Римського договору 1957 та ініціював ухвалення Конгресом 9.03.1957 резолюції, що дозволяла президенту надавати економічну і військову допомогу кожній *нації*, котра зазнала збройної *агресії* з боку *держави*, контрольованої «світовим комунізмом» (*Ейзенхауера—Даллеса доктрина*). Водночас Е. виявляв зацікавленість у послабленні конфліктів із СРСР та його союзниками (*Берлінська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954, Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954, Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*), запросив з офіційним візитом до США М. *Хрущова*, що відбувся у вересні 1959 (інцидент із збитим поблизу Свердловська літаком-розвідником У-2 зірвав президентський візит у відповідь і зустріч на вищому рівні в Парижі 16–17.05.1960), сприяв антиколоніальній пропагандистській кампанії, у грудні 1953 проголосив програму «Атом заради миру», а на зустрічі на вищому рівні в Женеві у липні 1955 запропонував систему інспекцій з повітря для контролю за загальним роззброєнням («відкрите небо»); у прощальному зверненні до американського народу в січні 1961 наголосив на небезпеці *військово-промислового комплексу*, з яким слід боротися. Після виходу на пенсію офіційно залишався поза політикою й займався написанням мемуарів.

Твори: «Хрестовий похід у Європу» (1948), «Роки в Білому домі» (1963–65), «Вільно: Історії, що я розповів друзям» (1968), «Документи Дуайта Д. Ейзенхауера. Т. 1–9» (1970–1978).

Літ.: Никонов В. А. От Эйзенхауэра к Никсону: Из истории Республиканской партии США. — М., 1984; Амброз С. Эйзенхауэр. Солдат и президент. — М., 1993; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. — Ростов-на-Дону, 1997; Sundquist J. Politics and Policy. The Eisenhower, Kennedy and Johnson Years. — Wash. (D.C.), 1969; Aliano R. American Defense Policy from Eisenhower to Kennedy: The Politics of Changing Military Requirements, 1957–1961. — Athens, 1975; Patterson J. Grand Expectations: The United States, 1945–1974. — Oxford, 1996.

В. І. Головченко

Ейзенхауера—Даллеса доктрина запропонована 5.01.1957 у посланні Президента США Д. *Ейзенхауера* до Конгресу США з викладом нової бл.-схід. політики; підготована на підставі меморандуму *державного секретаря США* Дж. Ф. *Даллеса* (грудень 1956), у якому йшлося про потребу США заповнити «вакуум сили», що утворився на Бл. Сході після *Суецької кризи 1956*. З огляду на наявність у регіоні «комуністичної загрози» і його значення для «глобальної політики» США Д. Ейзенхауер прохав санкцію Конгресу щодо екон. (400 млн дол. на найближчі два роки) і військ. допомоги країнам Бл. Сходу та використання на його розсуд амер. збройних сил. 9.03.1957 президентом США була підписана спільна резолюція

палати представників і сенату, яка передбачала надання Д. Ейзенхауеру повноважень «здійснювати в регіоні Бл. та Сер. Сходу програму військ. допомоги будь-якій країні чи групі країн цього району, що бажають отримати таку допомогу». Крім того, США мали бути готові «використати свої збройні сили з метою надання допомоги будь-якій такій країні чи групі країн, що попрохали допомогу, проти збройної агресії, здійснюваної будь-якою державою, яка контролюється міжнародним комунізмом». Пояснюючи, які країни входять до сфери дії доктрини, Дж. Ф. Даллес заявив у Конгресі, що під Бл. Сходом мається на увазі район, який охоплює Лівію на заході, Пакистан на сході, Туреччину на півночі, увесь Аравійський півострів на півдні, а також Ефіопію та Судан. Е.-Д. д. була безумовно підтримана регіональними учасниками Багдадського пакту (Ірак, Іран, Пакистан, Туреччина), Ліваном та Ізраїлем (див.: *Організація Центрального договору*). Проти неї рішуче виступили Афганістан, Єгипет, Ємен і Сирія. Решта д-в Бл. Сходу погодились на амер. екон. допомогу, висловившись проти використання військ США. Але проголошення 1.02.1958 Об'єднаної Арабської Республіки у складі Єгипту й Сирії, антимонархічна рев-ція в Іраку 14.07.1958 і вихід країни з Багдадського пакту 24.03.1959 та невдале збройне втручання США в Ліванську кризу в липні—серпні 1958 (уряд Р. *Караме* оголосив політику *нейтралітету*) засвідчили неспроможність Е.-Д. д.

В. І. Головченко

Ейкен (Aiken) Френк (13.02.1898, Камлу, графство Арма, нині — Ірландія — 18.05.1983, Дублін, Ірландія) — ірландський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Із 1913 брав активну участь у нац.-визв. русі проти брит. колоніального панування. 1923–25 — нач. штабу підпільної Ірландської респ. армії, що не визнала угоди з Лондоном від 6.12.1921 про залишення в складі Великої Британії 6 ольстерських графств і продовжувала збройну б-бу. Згодом вступив до респ. партії «Фіанна файл» («Солдати долі»), яка ставила за мету ліквідацію поділу країни та здобуття її екон. самостійності мирним шляхом. 1932–39 — міністр оборони Ірландської Вільної д-ви (із 1937 — Вільної д-ви Ейре), добився виведення брит. військ.-мор. баз. 1939–45 — міністр з координації оборонних заходів. 1945–48 — міністр фінансів. 1951–54 і 1957–69 — мін. зак. справ, водночас 1965–69 — віце-прем'єр Ірландії. Активно сприяв вступові країни до Організації європ. екон. співробітництва (1960).

В. І. Головченко

Ейхельман Отон Отонович (27.04.1854, Ямбурзький повіт Петербурзької губернії, Російська імперія — 12.02.1943, Прага, нині — Чеська Республіка) — укр. учений-юрист і *дипломат*. Закінчив Ревельську гімназію та юрид. ф-т Дерптського (Тартуського) ун-ту (1875), доктор права (1880, дисертація «Військова окупація ворожої території»). Із 1882 — проф. історії права на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, з 1884 — зав. кафедри міжнар. права. 1905–09 — декан юрид. ф-ту, брав активну участь у міському самоврядуванні Києва, був членом адмін. суду, головою комісії юрид. справ, 1906 — виступив співавтором проекту Конституції Російської імп. Взимку 1918 як експерт з політ.-юрид. питань брав участь у *Брестських мирних переговорах 1917–18* УНР із Німеччиною й Австро-Угорщиною, працював у мін-ві торгу та промисловості. За гетьманату П. *Скоропадського* — член Ради МЗС Української Держави, голова іспитової комісії *Консульських курсів* при МЗС, експерт з політ.-юрид. питань й уповноважений Ради Міністрів на *українсько-російських мирних переговорах 1918* і переговорах із Німеччиною та Австро-Угорщиною з екон. питань. За доби Директорії — консультант, старший радник і товариш мін. зак. справ УНР. 1921 розробив «Проект Конституції (основних держ. законів) УНР», який спирався на засади федералізму та прямої демократії, тоді ж склав «Меморандум уряду УНР» із усебічним обґрунтуванням прав народів колишньої Російської імп. на власну державність. Із 1921 — в еміграції в ЧСР, проф. Укр. вільного ун-ту, Укр. госп. академії та Укр. високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова.

Твори: «До питання про історію міжнародного права» (1885), «Консульське право» (1885), «Нариси з лекцій з міжнародного права» (1905), «Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права» (1931).

В. І. Головченко

Еквадорсько-перуанська війна 1941 — збройний конфлікт між Еквадором та Перу, що тривав з 5–31.07.1941 за володіння територіями, розташованими між гірським ланцюгом Анд і річкою Мараньйон, які охоплювали частину басейну Амазонки. Витоки конфлікту сягають періоду встановлення кордонів між іспанськими колоніальними володіннями, а згодом — доби *деколонізації* та виникнення незалежних *держав*. *Територіальні спори* між Перу та Еквадором спричинили низку збройних зіткнень протягом XIX та XX ст. Зрештою, в 1936 обидві країни визначили і узгодили «лінію *статус-кво*» в якості тимчасового кордону, яка проходила вздовж гірського ланцюга Кордильєра дель Кондор. Однак, у 1938 дрібні прикордонні сутички відновилися, а в січні 1941, звинувативши Еквадор в окупації своєї території в провінції Сарумілья, Перу сформувало Північне угруповання військ з метою ведення бойових дій. Звинувачуючи одна одну в *агресії*, 5.07.1941 сторони перейшли до відкритого воєнного протистояння. Чисельніші і краще екіпіровані перуанські війська легко подолали опір еквадорських військ і окупували еквадорську провінцію Ель Оро, а згодом — кілька міст провінції Лоха. 6.07.1941 Республіка Перу здійснила авіабомбардування прикордонних еквадорських міст, а 31.071941 — захопила портове місто Пуерто-Болівар. 31.07.1941 президент Еквадору К. А. Арройо дель Ріо (Arroyo del Río Carlos Alberto) заявив про припинення вогню. 29.01.1942 Еквадор і Перу підписали у м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) Протокол про мир, дружбу і кордони, відповідно до якого перуанські війська були виведені з Еквадору, а спірні території відійшли до Перу. Гарантами Протоколу Ріо-де-Жанейро виступили Аргентина, Бразилія, Чилі, США. Проте, Еквадор взяв курс на ревізію Протоколу і в 1948 припинив *демаркацію кордону*. Недемаркованою залишилася ділянка кордону довжиною 78 км, з приводу якої вибухнув *Еквадорсько-перуанський збройний конфлікт 1995*.

Весела Н. М.

Еквадорсько-перуанський збройний конфлікт 1995 — завершальна стадія тривалого *територіального спору* між двома *державами*, що виник після проголошення ними незалежності 1821–30; загострювалася в 1941, 1978, 1981 та 1991. Не визнаючи положень Протоколу про мир, дружбу і кордони, підписаного в Ріо-де-Жанейро 1942 з метою остаточного закріплення міждерж. кордонів, Еквадор висував *територіальні претензії* до Перу в районі схід. схилу гірського хребта Кондор. Збройні сутички між еквадорськими та перуанськими прикордонними патрулями, що тривали протягом січня 1995 в районі недемаркованої ділянки кордону поблизу печери Тайос та р. Сенепа, які на підставі протоколу Ріо-де-Жанейро Республіка Перу вважала своєю територією, загрожували перерости в повномасштабну *війну*. Еквадор окупував перуанську гірську зону Тівінса й вимагав повернути територію всього гірського пасма Кондор. Ситуація ускладнювалася повідомленнями про поклади золота та інших мінералів у спірному районі, на розробку яких претендували *ТНК*, внутрішньополітичною боротьбою в Перу напередодні президентських виборів. 15.02.1995 конфліктуючі сторони досягли домовленості про припинення вогню, а в листопаді 1995 підписали договір про ненапад. За активного посередництва Аргентини, Бразилії, Чилі та США — гарантів протоколу Ріо-де-Жанейро — 24.10.1998 Президент Перу А. *Фухіморі* та Президент Еквадору Дж. Мауад уклали мирний договір, згідно з яким демаркація спірних 78 км кордону проводилась по вершинах гір, як того вимагала перуанська сторона, внаслідок чого р. Сенепа і зона Тівінса залишалися під юрисдикцією Перу; Еквадор отримував у приватну власність 1 км2 перуанської території в зоні Тівінса, на яку, проте, не поширювався його *суверенітет*; у районі конфлікту планувалося створити еквадорський і перуанський екологічні парки, де жодна зі сторін не повинна встановлювати нові військ. пости чи збільшувати чисельність своїх військ; також було встановлено лінію поділу між еквадорським і перуанським пунктами спостереження та визнано приналежність сектора Лагартокоча до Перу. 14.05.1999 за погодженням обох країн було завершено *демаркацію кордонів* наземного й морського.

Н. М. Весела

Екзекватура (з лат. exsequare — з'ясовувати, встановлювати) — офіц. документ про визнання державою перебування особи, вказаної в *консуль-*

ському патенті, главою самостійної *консульської установи* та про надання їй права виконувати *консульські функції* в певному *консульському окрузі*. Форма й порядок видачі Е. визначаються внутр. законодавством *приймаючої держави*; як правило, вона видається її МЗС. Е. може бути окремим док-том чи мати форму дозвільного напису на конс. патенті. До отримання Е. глава конс. установи може бути допущеним до виконання своїх обов'язків тимчасово. Д-ва перебування вправі відмовити у видачі Е. чи анулювати її, якщо *консула* оголошено *персоною нон грата*, і при цьому вона не зобов'язана повідомляти про мотиви свого рішення. Е. не потрібна: завідувачам конс. відділів *дипломатичних представництв*, оскільки виконання конс. функцій доручається одному із членів дип. персоналу *посольства* чи місії; іншим співробітникам конс. установ, які вільно призначаються д-вою, що їх направляє (при цьому ст. 19 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963* закріплено положення про те, що Е. може бути видана конс. посадовій особі, яка не є главою конс. установи, у випадку прохання про це д-ви, що її направляє, або коли це вимагається законами і правилами країни перебування).

В. М. Матвієнко

ЕКОВАС — див.: *Економічне співтовариство західноафриканських держав.*

Економічна зона — термін, який вживається в нац. законодавстві ряду держав на позначення мор. простору, що в *міжнародному морському праві*, зокрема, в *Конвенції ООН з міжнародного морського права 1982*, має назву *виключна економічна зона*. Така розбіжність у назві пов'язана, ймовірно, з тим, що появі й закріпленню в сучас. міжнар. мор. праві інституту виключної екон. зони передувала наук. концепція Е. з. В її основі лежать рекомендації з питання прав прибережної д-ви щодо ресурсів прилеглих районів, розроблені на регіональному семінарі африк. країн з мор. права (Яунде, червень 1972). Концепція Е. з., яка передбачала право прибережних д-в встановлювати за межами 12-мильних *територіальних вод* виключну юрисдикцію з метою збереження живих ресурсів моря та контролю за його забрудненням, та концепція патримоніального моря, висунута д-вами Карибського басейну, яка дозволяла прибережним д-вам встановлювати суверенні права щодо всіх мор. ресурсів у зоні до 200 миль поза *територіальними водами*, взаємодіяли й дали поштовх до розробки нового інституту міжнар. мор. права — виключної екон. зони. Сучас. поняття Е. з., що зустрічається в законодавстві ряду д-ав, не має розбіжностей з інститутом виключної екон. зони в Конвенції ООН з міжнар. мор. права 1982.

В. С. Ржевська

Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific), **ЕСКАТО** (ESCAP) — регіональна комісія *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*. Створена за резолюцією ЕКОСОР від 28.03.1947 як центр екон. і соц. розвитку в системі ООН для регіону Азії і Тихого океану. До її складу входять 53 держави-члена, із яких 8 — колишні рад. республіки (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), 3 — європ. д-ви (Велика Британія, Нідерланди та Франція) і 9 асоційованих членів (Півн. Маріанські о-ви, о-ви Кука, Франц. Полінезія, Гуам, Спец. адм. район КНР Сянган, Спец. адм. район КНР Аомень, Нова Каледонія, Ніуе, Амер. Самоа). Цілями комісії є сприяння екон. і соц. розвитку в регіоні; надання техн. допомоги урядам країн-членів; вивчення проблем регіонального екон. розвитку; сприяння розвиткові регіональної торгівлі й посиленню екон. зв'язків у межах регіону та з д-вами інших регіонів світу. Основні напрямки діяльності комісії полягають у сприянні комплексному розвиткові країн Азії, Дал. Сходу та Тихого океану; розвиткові промисловості, с. г-ва, транспорту; координації нац. планів та програм розвитку; вирішенню питань щодо соц. розвитку, ліквідації неписемності та зубожіння населення, житлового будівництва, народонаселення, міграції робочої сили, навколишнього середовища; розвиткові інвестиційної діяльності, передачі технологій, приватизації та підприємництву; участі в реалізації проектів, які фінансуються *Програмою розвитку ООН* тощо. Вищим органом комісії, який вирішує найважливіші питання її функціонування й діяльності, є щорічна сесія міністрів держав-учасниць. Секретаріат очолюється Виконавчим секретарем, який політично підзвітний комісії, адміністративно — *Генеральному секретареві ООН*. Діють також постійні комітети, допоміжні органи, що займаються вивченням екон. і соц. проблем та дають свої рекомендації, і Консультативна рада. У рамках ЕСКАТО розвивається субрегіональне співробітництво з окремих питань, напр., щодо лібералізації внутр. регіональної торгівлі, фінансування проектів у галузі розвитку, щодо проектів освоєння басейну р. Меконг; діє Спеціальна програма для країн Центр. Азії та ін. Фінансування діяльності комісії здійснюється за рахунок бюджету ООН, внесків держав-членів та добровільних внесків урядів і неурядових структур. Штаб-квартира ЕСКАТО знаходиться в Бангкоку (Таїланд).

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії (United Nations Economic and Social Commission for Western Asia), **ЕСКЗА** (ESCWA) — регіональна комісія *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*. Заснована відповідно до резолюції ЕКОСОР від 9.08.1973 як правонаступниця Екон. і соц. представництва ООН у Бейруті. У 1985 було переглянуто основні цілі та напрямки діяльності ЕСКЗА. До її складу входять 16 арабських д-в регіону (Бахрейн, Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Судан, Туніс) і Палестинська автономія. Цілями ЕСКЗА є сприяння розвитку та поглибленню екон. співробітництва й *інтеграції міжнародної* країн Зах. Азії; підтримка та зміцнення екон. відносин країн регіону між собою та з іншими д-вами світу; проведення досліджень з екон. та соц. питань, надання експертної та консультативної допомоги країнам-учасницям. Комісія сприяє реалізації програм і проектів у таких галузях, як с. г-во, охорона навколишнього середовища, пром. розвиток, міжнар. торгівля; у галузі регіонального розвитку та глобальних змін; здійснює збирання, обробку та розповсюдження екон., техн. та статистичної інформації; сприяє ЕКОСОР у виконанні її функцій, пов'язаних із вирішенням екон. проблем, у т. ч. надання техн. допомоги країнам регіону. ЕСКЗА активно співпрацює з іншими регіональними орг-ціями, такими, як *Ліга арабських держав*, *Рада співробітництва арабських держав Перської затоки* та *Організація ісламського співробітництва* з цілями уникнути дублювання дій, забезпечити взаємодоповнюваність та сприяти ширшому обміну інформацією між країнами задля екон. і соц. розвитку регіону. Вищим органом комісії є Конференція, яка складається з делегацій держав-учасниць на міністерському рівні; збирається щорічно. Обслуговування діяльності комісії та щорічних зустрічей здійснюється Секретаріатом ЕСКЗА, що очолює Виконавчий секретар, який призначається і підзвітний *Генеральному секретареві ООН*. Діяльність комісії фінансується за рахунок бюджету ООН та внесків країн-учасниць, а також донорських внесків для реалізації конкретних проектів та програм. Штаб-квартира ЕСКЗА розміщується в Бейруті (Ліван).

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР) — один із головних органів *Організації Об'єднаних Націй*, що відповідає за екон., соц., культ. й гуманітарні аспекти діяльності ООН. ЕКОСОР — центр. форум для обговорення міжнар. екон. проблем і вироблення рекомендацій щодо їх вирішення. Вона координує екон. й соц. діяльність ООН та її спеціалізованих установ, готує доповіді й дослідження. Об'єкти ЕКОСОР: екон. і соц. розвиток, *права людини*, культура, освіта, охорона здоров'я, торгівля й транспорт, населення, житлові проблеми, умови праці та ін. ЕКОСОР має комісії, комітети, спец. групи: 6 функціональних комісій (статистична комісія, з народонаселення, із соц. розвитку, з прав людини, про становище жінок, з наркотичних засобів); 5 регіональних комісій, мета яких полягає в сприянні екон. та соц. розвитку регіонів та їхніх відносин з іншими країнами (*Європейська економічна комісія, Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну, Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану, Економічна комісія ООН для Західної Азії, Економічна комісія ООН для Африки*); функціонують постійні к-ти: Комітет для програм і координації і Комітет з урядових орг-цій.

У структуру ЕКОСОР входять також різні групи експертів: Комітет з планування розвитку, Комітет з екон., соц. і культ. прав, Комітет з природних ресурсів та ін. ЕКОСОР координує діяльність ряду органів ООН, які діють в екологічній і соц. сферах, а саме: *Програма розвитку ООН (ПРООН)*, *ЮНІСЕФ*, *Конференція ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)*, Світова продуктова програма, *Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)* та ін. ЕКОСОР складається з 54 членів. Щорічно *Генеральна Асамблея ООН* обирає 18 членів терміном на три роки. Передбачено таке представництво держав-членів: 14 — від Африки; 11 — від Азії; 6 — від Схід. Європи; 10 — від Лат. Америки й Карибського басейну; 13 — від Зах. Європи та США. ЕКОСОР не є постійним органом; вона проводить одну організаційну й дві чергові сесії на рік. Резолюції ЕКОСОР мають рекомендаційний характер.

В. С. Бруз

Економічна комісія ООН для Африки (United Nations Economic commission for Africa), **ЕКА** (ECA) — регіональна комісія *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*. Заснована згідно з резолюцією ЕКОСОР від 29.04.1958, налічує 53 африканські д-ви. Цілями ЕКА є сприяння екон. та соц. розвитку в Африці; підтримка та зміцнення екон. відносин країн і регіонів Африки між собою та з іншими д-вами світу; проведення досліджень з екон. і технол. проблем; надання інформації та консультативних послуг; орг-ція підготовки професійних кадрів; надання допомоги в розробці узгодженої політики держав-членів для реалізації практичних заходів щодо подальшого екон. і техн. розвитку регіону. Основними напрямками діяльності Економічної комісії є здійснення програм у низці галузей промисловості, фінансів, транспорту, с. г-ва, природ. ресурсів і туризму; надання допомоги у розробці політики та планування розвитку населених пунктів, соц. досліджень; співробітництво з міжнар. і субрегіональними орг-ціями; створення багатонац. центрів з планування й оперативного керівництва тощо. ЕКА є основним координатором втілення Спеціальної ініціативи для Африки (1996), започаткованої з метою реалізації розробленого ООН «Нового порядку денного для Африки» (1991), а також бере активну участь у створенні та розвитку таких субрегіональних орг-цій, як *Економічне співтовариство західноафриканських держав*, Зона преференційної торгівлі для Схід. та Півд. Африки, Співтовариство країн схід. та півд. Африки, *Африканський банк розвитку* та ін. Вищим органом Економічної комісії є Конференція африканських міністрів, відповідальна за екон. і соц. розвиток та планування, яка скликається щорічно. У разі необхідності проводяться зустрічі міністрів з окремих спеціалізованих питань екон. розвитку Африки. Допоміжним органом Конференції міністрів є Підготовчий комітет, що складається з держ. посадових осіб та експертів, який розробляє рекомендації з усіх питань діяльності ЕКА. Проведення щорічних сесій Конференції забезпечують Технічний підготовчий комітет і Секретаріат комісії, який очолюється Виконавчим секретарем. Виконавчий секретар ЕКА призначається та підзвітний *Генеральному секретареві ООН*. У рамках ЕКА діє понад 30 допоміжних інституцій. Фінансування діяльності комісії здійснюється за рахунок бюджетних коштів ООН та внесків держав-членів, а також донорських внесків третіх сторін. Штаб-квартира ЕКА знаходиться в Аддис-Абебі (Ефіопія).

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну (United Nations Economic Commission for Latin America and Carribbean), **ЕКЛАК** (ECLAC) — регіональна комісія *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*. Заснована відповідно до резолюції ЕКОСОР від 25.02.1948 як Економічна комісія для Лат. Америки, з 1984 — Економічна комісія ООН для Лат. Америки і Карибського басейну. До складу ЕКЛАК входять 44 д-ви (окрім країн регіону, її членами є Велика Британія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Південна Корея, Португалія, США, Франція, Японія) та 8 асоційованих членів. Цілями ЕКЛАК є сприяння екон. розвитку в країнах Лат. Америки та Карибського басейну; розвиток екон. співробітництва країн регіону між собою та з третіми країнами; дослідження й вивчення екон. і техн. проблем регіонального розвитку; участь у розробці скоординованої політики країн-членів заради здійснення практ. заходів для екон. розвитку країн регіону. Діяльність комісії поширюється на такі галузі: с. г-во, транспорт, міжнар. торгівля, фінансування розвитку, природні ресурси та енергетика, наука й техніка, соц. розвиток та гуманітарні проблеми, навколишнє середовище, підготовка екон. проектів і професійних кадрів для держав-учасниць. Окрім основних цілей і завдань, передбачених для Економічних комісій ЕКОСОР, Комісія для Лат. Америки і Карибського басейну додатково виступає як виконавчий орган щодо регіональних, субрегіональних, міжгалузевих та міжрегіональних проектів, які фінансуються *Програмою розвитку ООН (ПРООН)*. ЕКЛАК безпосередньо сприяла створенню *Латиноамериканської асоціації інтеграції*, *Центральноамериканського спільного ринку* та *Карибського спільного ринку*. Найважливіші питання функціонування ЕКЛАК та програма діяльності на дворічний термін обговорюються під час зустрічей делегацій міністерського рівня держав-учасниць раз на 2 роки в одній із країн регіону. Виконавчий секретар комісії призначається і підзвітний *Генеральному секретареві ООН* та очолює Секретаріат, який складається з головних відділів (відділ з планування та оперативного обслуговування програм; с.-г. відділ; відділ транспорту і зв'язку та ін.) і допоміжних органів (Комітету урядових експертів, Комітету з розвитку та співробітництва країн Карибського басейну, Регіональної конференції та Регіональної ради з планування тощо). Штаб-квартира ЕКЛАК знаходиться в Сантьяго (Чилі). Комісія має субрегіональні представництва: у Мехіко (Мексика) — координує діяльність у регіоні Центр. Америки та в Порт-оф-Спейн (Тринідад і Тобаго) — для Карибського басейну, а також офіси в Буенос-Айресі (Аргентина), Монтевідео (Уругвай) і Боготі (Колумбія). Фінансування діяльності комісії здійснюється за рахунок бюджету ООН та приватних внесків.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Економічне співтовариство держав Центральної Африки (Economic Community of Central African States), **ЕКОЦАС** (ECCAS) — регіональна група економічного співробітництва. Постала на основі *Центральноафриканського митного та економічного союзу*, який у 1964–66 створили Камерун, ЦАР, Чад, Республіка Конго й Габон, у 1983 до союзу приєдналася Екваторіальна Гвінея. Ще у 1981 лідери союзу вирішили про необхідність створення ширшого регіонального співтовариства. 18.10.1983 було започатковано ЕКОЦАС, в якому до членів Центральноафриканського митного та економічного союзу приєдналися Сан-Томе і Принсіпі та члени *Економічного співтовариства країн району Великих озер 1976*; у 1999 учасником ЕКОЦАС стала Ангола. Того ж року ЕКОЦАС підписало в протокол про відносини із Африканським економічним співтовариством *Африканського Союзу*. Цілями ЕКОЦАС є створення спільного ринку, сприяння миру та безпеці в регіоні, розвиток економічної та монетарної інтеграції.

О. В. Мішин

Економічне співтовариство західноафриканських держав (Economic Community of the West African States), **ЕКОВАС** (ECOWAS) — субрегіональна екон. орг-ція, заснована 1975. До складу ЕКОВАС входить 15 держав (Бенін, Буркіна-Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кот д'Івуар, Кабо-Верде, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того). Штаб-квартира розташована в Абуджі (Нігерія). Вищий політ. орган ЕКОВАС — Конференція глав д-в та урядів (проводиться щорічно); Рада міністрів збирається двічі на рік для обговорення найважливіших питань діяльності співтовариства; виконавчий орган — Секретаріат, що підпорядковується Раді міністрів. Створені Трибунал співтовариства, спеціалізовані комісії та зах.-африк. розрахункова палата, яка має стимулювати використання грошових одиниць держав-членів за взаємними розрахунками в поточних торг. операціях. Із сер. 1990-х здійснюються програми лібералізації торгівлі, створення багатостороннього клірингового та платіжного механізмів, розвитку с. г-ва, промисловості, трансп. інфраструктури. У липні 1995 вступив у дію оновлений Договір про співтовариство (1993), який передбачає поетапне введення вільного переміщення товарів та послуг, єдиної *валюти*, встановлення безвізового режиму для громадян країн-членів ЕКОВАС, створення єдиного пар-

ламенту, екон. та соц. суду, арбітражного трибуналу. У рамках ЕКОВАС здійснюється *інтеграція фінансова*; країни-члени погоджують макроекон. показники з метою підготовки введення єдиної валюти. Гана, Нігерія, Ліберія, Гамбія, Сьєрра-Леоне, Гвінея 2001 заснували Зах.-африк. валютний фонд, у січні 2002 створено Центр. банк Зах. Африки, у лютому 2002 — Фонд співробітництва та стабілізації ЕКОВАС. Поглиблюється політ. інтеграція в рамках співтовариства. Перша сесія його парламенту, що відбулась 15.01.2001 в м. Абуджа (Нігерія), прийняла рішення про заснування регіонального центру врегулювання конфліктів у столиці Буркіна-Фасо Уагадугу зі сферою відповідальності, поширеною на території Кот д'Івуар, Буркіна-Фасо, Нігеру та Малі. У рамках ЕКОВАС створено спільні сили швидкого реагування ЕКОМОГ, які брали участь у миротворчих операціях у Сьєрра-Леоне, Ліберії, Гамбії та Кот д'Івуарі. Інтеграційні процеси в субрегіоні Зах. Африки відбуваються досить активними темпами; головними перешкодами ефективній та повномасштабній реалізації інтеграційних проектів є конфлікти на терені країн-членів співтовариства.

С. В. Андрущенко

Економічне співтовариство країн району Великих озер 1976 — міжурядова субрегіональна організація держав Центральної Африки, заснована на підставі угоди від 20.09.1976, підписаної в Гісеньї (Руанда). Починаючи з грудня 1969, уряди Заїру (нині — Демократична Республіка Конго, ДРК), Бурунді та Руанди вели переговори щодо утворення регіонального економічного союзу. Першочерговими проблемами виступали питання *біженців* у прикордонних районах трьох держав, покращення транспортної мережі між країнами, розподіл газових та рибних ресурсів озер Ківу й Танганьїка, спільне використання водного потенціалу регіону для виробництва електроенергії, необхідної для проведення індустріалізації країн. Задля реалізації наведених цілей було утворено Банк розвитку держав регіону Великих озер, при цьому в довгостроковій перспективі мав бути утворений спільний ринок. В конвенції щодо утворення ЕСКРВО були визначені пріоритетні цілі організації: забезпечення безпеки держав та їх населення в прикордонних районах; проектування, розробка та сприяння діяльності, що являє спільний інтерес; сприяння активізації торгівлі та пересуванню людей та товарів; повноцінне співробітництво в соціальній, економічній, торгівельній, науковій, культурній, політичній, військовій, фінансовій, технічній, туристичній, судовій, медичній, енергетичній та транспортних сферах.

Найвищим органом ЕСКРВО стала конференція *глав держав*, що збирається щорічно, вищим виконавчим органом — Рада міністрів, яка двічі на рік збирається на чергові сесії. Постійний виконавчий секретаріат організації розміщувався в Гісеньї (Руанда). Органами ЕСКРВО також стали спеціалізовані технічні комісії, Судова та Консультаційна комісії. ЕСКРВО підпорядковувалися наступні агентства: Банк розвитку держав регіону Великих Озер (м. Гома, ДРК), Асоціація торгівельно-промислових палат, Інститут агрономічних та зоотехнічних досліджень (м. Гітега, Бурунді), Енергетична організація держав ЕСКРВО (м. Бужумбура, Бурунді), Міжнародне товариство енергетики регіону Великих озер (м. Букаву, ДРК) та Дослідницький центр з розвитку мінеральних ресурсів Центральної Африки.

ЕСКРВО нормально функціонувало до 1990. Проте *геноцид* в Руанді, державний переворот в Бурунді та Перша громадянська війна в ДРК призвели до паралічу роботи організації в наслідок конфлікту між державами-учасниками. В 2004 міністр закордонних справ Бельгії Луї Мішель запросив на зустріч до Брюсселя голів МЗС ДРК, Руанди та Бурунді з метою обговорення умов можливої реанімації діяльності ЕСКРВО. Діяльність організації було відновлено 17.04.2007 в Бужумбурі (Бурунді), коли відбулося засідання Ради міністрів ЕСКРВО, яка схвалила 5 пріоритетних програм: 1) мир, безпека, демократія та належне управління; 2) енергетика, інфраструктура та зв'язок; 3) сільське господарство та продовольча безпека; 4) освіта та наукові дослідження; 5) інвестиції.

С. В. Андрущенко

Економічний і валютний союз ЄС (Economic and Monetary Union), **ЕВС** (EMU) — інститут координації екон. та валютної політики держав-членів *Європейського Союзу* з метою запровадження єдиної європ. *валюти*. Запровадженню ЕВС передував багатоетапний процес екон. та валютно-фінанс. інтеграції. Із завершенням 12-річного підготовчого періоду (1957–68) в *Європейському економічному співтоваристві (ЄЕС)* було започатковано перехід до екон. та валютного союзу. Згідно з планом голови уряду Люксембургу П. Вернера (1970), передбачалася побудова ЕВС упродовж 10 років, однак відсутність *єдиного економічного простору* в ЄЕС та фінанс. криза 1971–73 зірвали виконання проекту. 1972 створено європ. систему обміну валют (т. зв. *«валютну змію»*), а 1979 — *Європейську валютну систему (ЄВС)*, яка стала основою валютної інтеграції в ЄЕС. Центр. елементом ЄВС була єдина *європейська валютна одиниця* (екю), вартість якої визначалась на базі *валютного кошика* всіх членів ЄЕС. Відповідно до проекту голови *Європейської комісії Ж. Делора*, у червні 1989 *Європейська рада* ухвалила основні принципи переходу до ЕВС: введення єдиної валюти, паралелізм у валютній та екон. політиці, поетапність процесу (перший етап мав розпочатись 1.07.1990). Згідно з *Маастрихтським договором 1992*, передбачалось досягнення ЕВС у три етапи: лібералізація фінанс. ринку, покращення координації екон. політики, розвиток співробітництва між центр. банками держав-членів у період з 1.07.1990 до 31.12.1993; досягнення значного ступеня конвергенції екон. та валютних політик держав-членів, заснування Європ. валютного інституту та забезпечення автономії нац. центр. банків у період з 1.01.1994 до 31.12.1998; від 1.01.1999 — заміна Європ. валютного інституту Європ. центр. банком (ЄЦБ), остаточна фіксація *валютних курсів* та перехід до єдиної євровалюти. Були визначені 4 критерії валютно-фінанс. конвергенції, обов'язкові для вступу країн в ЕВС: стабільність цін (рівень інфляції не повинен перевищувати більше ніж на 1,5 % середній рівень інфляції трьох членів ЄС із найнижчими показниками інфляції); стабільність держ. фінансів (дефіцит бюджету не вище 3 % ВВП, *державний борг* не більше 60 % ВВП); рівень процентних ставок по довгострокових кредитах (не більше 2 % від рівня, досягнутого трьома країнами з найнижчими відсотковими ставками); дотримання встановлених меж коливань обмінних курсів без девальвацій упродовж 2 років.

3.05.1998 спец. засідання Європейської ради в Брюсселі затвердило введення євро як безготівкової валюти з 1.01.1999 та на основі критеріїв конвергенції визначило склад учасників третього етапу ЕВС: Австрія, Бельгія, Ірландія, Італія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія та Франція. Через невідповідність фінанс. показників Греція приєдналася до ЕВС лише 1.01.2002, коли в обіг вводились банкноти та монети євро. Із політ. причин від запровадження єдиної євровалюти відмовились Данія, Велика Британія та Швеція. 1.01.2007 до єврозони увійшла Словенія, 1.01.2008 — Кіпр і Мальта, 1.01.2009 — Словаччина, 1.01.2011 — Естонія. Із 1.01.1999 повноваження по реалізації європ. *валютної політики* перейшли до незалежного від держав-членів та комунітарних органів ЄЦБ, який координує діяльність Європ. системи центр. банків. Керівні органи ЄЦБ — Керівна рада та Виконавча рада, місцезнаходження — Франкфурт-на-Майні (Німеччина).

М. А. Миронова

Економічний союз — це форма економічної *інтеграції міжнародної*, що передбачає не тільки вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили через кордони країн-членів, але й гармонізацію їх фіскальної, грошової, промислової, регіональної, транспортної — усіх економічних політик. Економічний союз передбачає уніфікацію кредитно-грошових відносин, соціальної політики, стратегії економічного розвитку, оподаткування, а також створення наднаціональних органів, рішення яких є обов'язковими для кожного члена економічного союзу. Прикладом економічного союзу може слугувати *Європейський Союз*, в якому з 1999 введено єдину грошову політику і запроваджено спільну грошову одиницю — євро, що полегшує взаєморозрахунки і сприяє поглибленню інтеграційних процесів у межах ЄС, а також створено такі наднаціональні органи як *Європейський парламент*, *Рада Європейського Союзу*, *Європейський суд*, Європейський центральний банк.

В. А. Крикун

Економічний суд СНД — юрисдикційний орган *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*, що складається з представників держав-членів (по два

від кожної) з числа професіоналів високої кваліфікації в галузі адмін. і госп. питань. Термін повноважень — 10 років. Вирішує спори щодо невиконання (неналежного виконання) екон. зобов'язань, щодо відповідності нац. нормативних та інших актів з екон. питань актам СНД, інші спори, які виникають у зв'язку з виконанням актів СНД у разі домовленості з цього приводу між д-вами. Суб'єктами права на звернення до **Е. с.** є держави-члени та інститути СНД. Судочинство ведеться рос. мовою. За період із лютого 1994 (фактичний початок діяльності **Е. с.**) до січня 2002 **Е. с.** розглянув 53 справи, з яких лише 7 пов'язані з невиконанням д-вами екон. зобов'язань, заснованих на актах Співдружності; 2 справи стосувалися трудових відносин і 44 — тлумачення застосування актів Співдружності. Із 7 справ про невиконання д-вами екон. зобов'язань лише 3 були вирішені судом по суті, причому зазначені справи розглядались **Е. с.** у початковий період його діяльності (1994–96). Дві справи розглянуті за заявою уряду Республіки Білорусь про неналежне виконання урядом Республіки Казахстан двосторонніх угод від 9.02.1992 та 4.08.1993, одна — за заявою уряду РФ до уряду Республіки Казахстан про неналежне виконання екон. зобов'язань та відшкодування збитків.

О. В. Задорожній

Економічні договори УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918 укладені на підставі п. 1 ст. 7 *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*, що зобов'язував сторони до 31.07.1918 налагодити й провести взаємний товарообмін надлишків с.-г. і пром. виробів «для покриття поточних потреб». Для визначення обсягів й асортименту поставок 25.03.1918 у Києві почала роботу спільна нім.-австр.-укр. комісія під головуванням відповідно *Мума фон Шварценштайна*, *Й. Форгача* та М. *Порша*. На переговорах нім. делегації вдалося відразу зосередити увагу на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на задній план *імпорт* до неї пром. товарів, причому їх поставки передбачалися лише після отримання укр. сировини. Протягом квітня, за результатами напружених дискусій, у 8 підкомісіях було укладено низку угод: 1) 6–9.04.1918 — про орг-цію та розміри поставок Центральним д-вам хліба, хлібних продуктів, жирів, олійного насіння та стручкових овочів з УНР (60 млн пудів, до виконання цієї домовленості Україна могла експортувати збіжжя в інші країни лише за згодою Центральних д-в); 2) 11.04.1918 — про поставку Німеччині й Австро-Угорщині 4 млрд яєць; 3) 13.04.1918 — про постачання рогатої худоби з України, за якою уряд УНР зобов'язувався експортувати 2,75 млн пудів живої худоби; а також договір про постачання картоплі, овочів, капусти й цибулі; 4) 18.04.1918 — про поставки Німеччиною й Австро-Угорщиною в УНР 315 тис. т кам'яного вугілля (ціни на нього встановлювалися у пропорції 8:25 щодо цін на хліб), а також нафти, хім. і фармацевтичних товарів; 5) 20.04.1918 — про *експорт* з УНР до Центральних д-в 37,5 млн пудів залізної руди, спец. сортів дерева (по 300 вагонів до 31.07.1918 щомісяця), льняної соломи, конопель, вовни, марганцевої руди та металобрухту (не більше ваги, яку Німеччина й Австро-Угорщина ввезуть в Україну у вигляді машин і готових металевих виробів). Зазначені домовленості увійшли в загальний «Господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною», що був підписаний головами делегацій 23.04.1918 у Києві й одразу набував чинності. Для розрахунків при товарообміні встановлювався *валютний курс* 1 нім. марка = 75 копійок, 1 австр. корона = 50 копійок; Берлін і Відень мали задовольнити потреби Болгарії й Туреччини з тих запасів, які надійдуть з УНР. У випадку невиконання постачальником своїх зобов'язань до 31.07.1918 імпортер отримував право на продовження поставок після зазначеної дати на попередніх умовах. Оскільки з наближенням 31.07.1918 стало очевидно, що план вивезення з України сировини та продовольства не буде виконаний з огляду на заг. дезорганізацію народного госп-ва та протидію населення (поставки були реалізовані лише на 20 %), вже на поч. червня в Мін-ві торгу і промисловості Української Держави розпочалась підготовка нового екон. дог-ру з Центральними д-вами, а 29.07.1918 чинність угоди від 23.04.1918 була подовжена до 10.08.1918, потім ще на місяць. 10.09.1918 у Києві укр. міністром торгу й промисловості С. Гутніком та нім. послом Мумом фон Шварценштайном й австр. послом Й. Форгачем був підписаний «Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік». Він набував чинності з дня підписання й був дійсний до 30.06.1919, коли представники зазначених країн мали знову зібратись для вироблення нової угоди, і спирався на принципові засади Брестського мирного дог-ру між УНР і Центральними д-вами 1918 та передбачав поставку їм Україною 35 % урожаю зернових. Якщо ж до 1.12.1918 не було б експортовано 40 млн пудів хліба, а до 1.06.1919 — 75 млн пудів, то Центральні д-ви отримували право імпортувати як компенсацію по 1 фунту цукру на 8 фунтів хліба, але в заг. сумі не більше 3 млн пудів. Крім того, Українська Держава надавала Німеччині й Австро-Угорщині право вивезти 11 млн пудів живої худоби; 300 тис. овець; 2 млн курей; 450 тис. пудів сала, масла та сиру; м'ясних консервів і ковбас 20 тис. пудів щомісяця; 2500 вагонів яєць; 2,5 млн пудів цукру й 20 % спирту виготовлення 1918–19 госп. року. До 19.07.1919 Центральним д-вам також надавався дозвіл на імпорт 11 200 вагонів дерева спец. сортів (окрім будівельного лісу та шпал), 750 тис. пудів конопель, 250 тис. пудів тютюну, 1 млн шкір, 30 % металу, що перебуває на вільному ринкові й 30 % за рахунок металу, що містять у собі ввезені в Україну машини.

Німеччина зобов'язувалася постачати в Україну протягом серпня — жовтня 1918 3 млн пудів кам'яного вугілля щомісяця, Австро-Угорщина — 4880 т нафти у вересні 1918 і по 5 тис. т щомісяця в подальшому. Товари мали оплачуватися за валютним курсом 1 нім. марка = 85 копійок, 1 австр. корона = 50 копійок; як заг. правило дозволялося вільне придбання імпортованих товарів безпосередньо споживчими й торг. підприємствами. За окремою фінанс. угодою, що увійшла до дог-ру, Рада Міністрів Української Держави замовляла в Берлінській держ. друкарні виготовлення до 1.01.1919 11,5 млрд гривень; із цієї суми 1,6 млрд гривень передавалось Центральним д-вам по 250 млн. щомісяця 1918 і по 100 млн щомісяця 1919 для задоволення потреб окуп. військ і приватних закупівельних орг-цій. Замість гривень, що передавались, Центральні д-ви щомісяця мали повертати Україні по 5 млн. нім. марок і 5 млн австр. корон; на 50 % решти укр. валюти Раді Міністрів відкривалось конто в Берлінському й Віденському держ. банках, за інші 50 % решти укр. уряд одержував 3,5 % держ. скарбничих білетів на пред'явника (у рівних частках німецькі й австрійські). Отриманими сумами й білетами Україна могла користуватись протягом року після укладення заг. миру в Німеччині й Австро-Угорщині для закупівлі товарів й оплати зобов'язань перед приватними та громад. інституціями. Передбачалося створення при Мін-ві торгу і промисловості Української Держави Комітету для зовн. торгівлі в складі представників договірних сторін, торг.-пром. кіл, споживачів і представників діючих в Україні госп. установ.

В. І. Головченко

Економічні суперечності — рушійні сили і дуальні «механізми розвитку» економічних відносин. Існує декілька джерел, і відповідних критеріїв класифікації, економічних суперечностей. Варто виокремлювати чотири таких джерела: природне середовище, поділ праці, конкуренція, цінності (цивілізаційні, етичні, ідеологічні). Першим джерелом є, власне, природні ресурси. Йдеться про суперечність між природною та соціальною сферами, яка проектується і в сферу економіки. Різні економічні системи (зокрема національні) можуть мати у своєму розпорядженні різний обсяг природних ресурсів та різне геоекономічне розташування. В разі, якщо ресурсна база завузька, тобто існує суперечність між економічними потребами й ресурсним потенціалом, то очевидними стають два основні варіанти вирішення цієї суперечності в рамках відповідних моделей економічної і зовнішньоекономічної діяльності: побудова зорієнтованої на *експорт* і прискорений науково-технічний та інноваційний розвиток динамічної ринкової економіки, або ж побудова централізованої, мобілізаційної, планової економічної системи, в якій держава здійснює жорсткий контроль за розподілом природних ресурсів, а прибутки від експорту використовуються переважно з метою імпорту тих природних

ресурсів, яких цій економічній системі бракує. Економічні суперечності можуть генеруватися й особливостями геоекономічного розташування певної (зокрема національної) економіки. Так, економічний потенціал країни та потреби її подальшого економічного зростання можуть прийти в суперечність з континентальним чи морським характером цієї країни або ж іншими особливостями її географічного становища. На міжнародній арені такі суперечності знаходять свій прояв у конкуренції держав за ресурси чи протистоянні морських і континентальних держав.

Другим важливим джерелом економічних суперечностей є поділ праці — це сутнісна характеристика більшості економічних систем. Відомими є суперечності між скотарем-кочівником та осілим землеробом, промисловим робітником і селянином, людиною інтелектуальної праці й людиною праці фізичної, тобто суперечності між різними сегментами системи поділу праці та відповідними економічними й технологічними укладами. Останні особливо важливі, адже саме науково-технічний прогрес є одним з основних факторів розвитку поділу праці, спричиняючи появі нових сегментів та, відповідно, нових суперечностей в рамках його (поділу праці) системи. Показовим проявом саме цього різновиду економічних суперечностей є протистояння різних технологічних укладів. Крім того, проявом зумовленої поділом праці економічної суперечності є суперечність між сировинними та аграрними й високотехнологічними та промисловими економіками, що випливає з диспропорцій міжнародного поділу праці й здебільшого є тією межею, що відокремлює відсталі країни від країн розвинених.

Третім джерелом економічних суперечностей є конкуренція — це базовий регуляторний й селективний механізм економічної взаємодії. Результатом дії зазначеного механізму слід вважати нерівномірний розподіл багатств та відповідний йому стратифікаційний поділ. Конкуренція є змаганням, тобто ненасильницькою боротьбою, показником перемоги в якому є більший обсяг багатств у розпорядженні суб'єкта економічних відносин і відповідно вищий статус в рамках стратифікаційної ієрархії. Тому й економічні суперечності, що пов'язані з бідністю, відсталістю й залежністю, переважно зумовлюються саме дією конкурентних механізмів. Теоретичними ілюстраціями прояву цих суперечностей на міжнародній арені слід вважати відомий поділ на розвинені країни й країни, що розвиваються; Першого, Другого і *«Третього світу»* країни; світ-системне ядро, напівпериферію і периферію; «золотий мільярд» та решту. Четвертим джерелом економічних суперечностей є ціннісна сфера — сфера цивілізаційних, етичних, ідеологічних поділів. Цінності також детермінують економічну поведінку, а різні цивілізаційні, етичні, ідеологічні системи по різному її визначають, спричиняючи відповідні суперечності у, здавалося б, цілковито поза-ідеологічній сфері — економіці. Проявом цих суперечностей на міжнародній арені слід вважати: наприклад, за часів *«холодної війни»* — протистояння планового і ринкового господарств; нині — протистояння різних цивілізаційних економічних моделей (наприклад, «ісламської» і «західної») та різних ідеологій економічної діяльності (наприклад *націоналізму* й *глобалізації* чи *протекціонізму й лібералізму*).

І. Ю. Гузенко

Економічної зони розмежування — делімітація *виключної економічної зони*, що здійснюється між державами з протилежними або суміжними узбережжями шляхом угоди між ними на основі *міжнародного права*, як це визначається у ст. 38 Статуту *Міжнародного суду ООН*, із метою досягнення справедливого рішення (ст. 74 *Конвенції ООН з морського права 1982*). До того, як угоду буде укладено, зацікавлені д-ви в дусі взаєморозуміння та співробітництва вживають усіх зусиль, щоб досягти тимчасової домовленості практ. характеру й не ставити під загрозу досягнення остаточної угоди або не перешкоджати її ухваленню. Тимчасова домовленість не має зашкоджувати остаточній делімітації. Якщо ж остаточна угода не може бути досягнута за розумний термін, то зацікавлені д-ви вдаються до мирного регулювання спорів відповідно до правил і процедур, передбачених ч. XV Конвенції ООН з мор. права 1982: вони можуть застосувати погоджувальну процедуру, звернутися до Міжнародного трибуналу з мор. права, *Міжнародного Суду ООН*, арбітражу чи спец. арбітражу, або можуть у будь-який час домовитись про вирішення спорів будь-якими іншими мирними засобами за їхнім вибором. Після розмежування виключної економічної зони делімітаційні лінії, як і встановлені лінії її зовн. кордонів, мають бути вказані на картах. Там, де це прийнятно, такі лінії можуть бути замінені на переліки геогр. координат точок із зазначенням основних вихідних геодезичних даних. Прибережна д-ва належним чином публікує такі карти або переліки координат і депонує їхні копії в *Генерального секретаря ООН*.

В. С. Ржевська

Екоцид — масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу; будь-який вплив з воєнними цілями нападаючої сторони на середовище помешкання людей, проти яких ведуться бойові дії. Термін введений в науку А. Гальстоном 1970 після застосування амер. армією гербіцидів, арборіцидів, створення штучних дір в озоновому шарі в Індокитаї. На відміну від інших видів *зброї масового знищення*, Е. діє не миттєво, а повільно, шляхом зміни довкілля та способу життя людини. За сучас. *міжнародним правом* є одним із найтяжчих злочинів, різновидом екологічних злочинів, що мають на меті посягання на здорове оточуюче середовище або його окремі елементи. 1977 укладена Конвенція про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природ. середовище, що закріпила положення про заборону Е. За кримінальним законодавством України розглядається як *злочин проти миру*, безпеки людства та *правопорядку міжнародного* й карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років (ст. 441 Кримінального кодексу України).

О. В. Буткевич

Експансія (з лат. expansio — розширення, розповсюдження) — розширення сфери впливу держави в різних галузях соц. діяльності. Природа Е. зумовлена характерною рисою соц. поведінки, що спричиняється розвитком — потребою розповсюджувати вплив за межі досягнутих рубежів. Посилення процесів Е. в сучас. міжнародних відносинах пов'язане з розвитком тенденцій глобалізації. Е. є характерною рисою поведінки д-в, що претендують на лідерство в регіональних або глобальній системах *міжнародних відносин*. Розрізняють політ., екон., культ. та інформ. Е. Об'єктом її можуть виступати не тільки країни, що розвиваються, але й розвинені д-ви. Таким прикладом може служити Е. амер. поп-культури в Зах. Європі. Передумовою процесу Е., як правило, служить перевага однієї д-ви над іншою в певній галузі. Особливе значення в процесах Е. має наявність відп. орієнтації системи держ. політики.

М. С. Каменецький

Експансія економічна — одна з форм *зовнішньої політики* держав, що спрямована на розширення сфери екон. впливу шляхом захоплення нових ринків збуту, джерел сировини, сфер впливу. Здійснюється як екон. методами через вивезення капіталу, демпінгу, *валютну політику*, так і шляхом дип. тиску тощо. Е. е. може проводитись також окремими *ТНК*, концернами, фірмами для витіснення інших фірм і захоплення ресурсних джерел та ринків збуту.

І. С. Кравченко

Експлуатація дітей — економічна експлуатація осіб віком до 18 років та примушення їх до виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні ними освіти чи завдавати шкоди їхньому здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку. Загальні положення щодо захисту дітей від експлуатації містяться у статтях 32–36 *Конвенції про права дитини 1989*. Зокрема, вони передбачають: а) захист дітей від економічної експлуатації та небезпечної роботи; б) від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних *договорах міжнародних*, та від залучення до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними; в) від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, а також запобігання схилянню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності, використанню дітей з метою

експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці та використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах; г) від викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі; д) від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини. На посилення цих положень спрямовано Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 25.05.2000, який набрав чинності 18.01.2002 (ратифіковано Україною 03.04.2003). Згідно з Факультативним протоколом держави зобов'язуються криміналізувати торгівлю дітьми, дитячу проституцію і дитячу порнографію та вживати різноманітних інших заходів для боротьби з цими злочинами. Факультативний протокол передбачає обов'язок кожної держави-учасниці регулярно подавати Комітету з прав дитини доповідь, яка містить повну інформацію про заходи, вжиті нею з метою виконання положень Протоколу. Див. також: *Дитяча праця.*

М. М. Гнатовський

Експорт (з лат. exporto — вивоз товару та послуги з порта країни) — вивезення товарів, послуг чи капіталів за кордон для реалізації на зовнішніх ринках. Розрізняють Е. товарів, тобто вивезення матеріалів, благ, надання іноземному партнеру послуг виробничого характеру чи споживчого призначення. *Експорт капіталу*, тобто вкладення капіталу за межами певної країни (будівництво та експлуатація підприємств та об'єктів), здійснюється з метою одержання вищої норми прибутку. Е. є результатом міжнародного поділу праці та слугує матеріалом, передумовою імпорту, оскільки виручка від Е. — основне джерело засобів для оплати *імпорту*. На практиці експортні та імпортні операції є взаємопов'язаними.

В. С. Карп

Експорт капіталу являє собою переміщення капіталу за кордон з метою систематичного одержання додаткового прибутку за рахунок використання місцевих виробничих, матеріальних і трудових ресурсів. Головною причиною *експорту* капіталу в країні є утворення надлишкового капіталу завдяки випередженню темпів її внутрішнього економічного розвитку в порівнянні з темпами *зовнішньої торгівлі*, що знижує норму прибутку в порівнянні з іншими країнами. Експорт капіталу здійснюється не тільки приватними фірмами з метою отримання прибутку, але й урядами і міжнародними фінансово-кредитними інститутами. Державний капітал вкладається за кордоном у першу чергу в інфраструктуру, створюючи сприятливі умови для вкладення приватних інвестицій. Кредити міжнародних фінансових організацій, хоча і займають скромне місце в обсязі експортованого капіталу, але відіграють велику роль як стимулятор експорту приватного капіталу. В даний час переважною сферою експорту капіталу стали новітня технологія і сфера послуг. Однієї з найважливіших тенденцій у процесі вивозу капіталу є активне втручання держави з регулюючими, контролюючими, стимулюючими функціями в цьому процесі. На сучасному етапі розвитку світової економіки напрям руху капіталу втратив свою однобічність — з розвинених країн у країни, що розвиваються. Зараз рух капіталу йде в обох напрямках. Ряд країн, що розвиваються, нафтовидобувні країни і нові індустріальні держави, стають експортерами капіталу. Багато хто з країн одночасно є експортерами й імпортерами. Особливо це характерно для взаємопроникнення американських і західноєвропейських капіталів.

М. Ю. Рубцова

Експортна квота — кількісний показник, який характеризує питому вагу вивозу продукції до її нац. вир-ва. Може розраховуватись у натуральних або вартісних показниках, є відсотковим відношенням *експорту* до вир-ва за певний період (місяць, рік). В Україні найбільша Е. к. характерна для таких товарних позицій, як прокат, труби, залізорудна сировина, деякі хім. продукти, олія тощо.

В. С. Будкін

Експортне кредитування — метод фінанс. нетарифної *зовнішньоторговельної політики*, що передбачає фінанс. стимулювання державою розвитку експорту нац. фірмами. Е. к. може мати форму: субсидованих кредитів нац. експортерам, що видаються держ. банками під ставку відсотка, нижчу ринкової; держ. кредитів інозем. імпортерам при обов'язковій умові закупівлі товарів тільки у фірм країни, що надала такий кредит (зв'язаний кредит); страхування експортних ризиків нац. експортерів, які включають також комерційні (неспроможність імпортера оплатити поставку) та політ. ризики (неочікувані дії уряду, що не дозволяють імпортерові виконати свої зобов'язання перед експортером). Експортні кредити бувають короткостроковими (до 1 року), середньостроковими (1–5 років), та довгостроковими (більше 5 років). Агенція з надання експортних кредитів може бути департаментом усередині урядового міністерства, самостійною орг-цією на правах міністерства і, навіть, приватною фірмою, що працює під контролем уряду. Нерідко нац. агенції з Е. к. вступають у договірні відносини один з одним для фінансування експорту з більш ніж однієї країни, координації політики та обміну інформацією щодо клієнтів. Найбільшим об'єднанням агенцій з Е. к. є Експортна кредитна група, тобто група представників урядів та агенцій з Е. к. у рамках *Організації економічного співробітництва та розвитку*, яка регулює надання середньострокових кредитів на 2 і більше років. Серед умов, які учасники групи домовились дотримуватись, наступні: оплата готівкою не менше 15 % вартості експортного контракту; виплата по кредитах відбувається через регулярні проміжки часу впродовж 5 років для відносно багатих країн та протягом 10 років для інших країн; мінім. відсоткові ставки по кредитах повинні бути пов'язані з ринковими; мінім. частка пільгового компонента в кредиті — 35 % для найменш розвинутих країн. Бернський союз — міжнародний союз страхування кредитів та інвестицій — дорадчий орган агенцій з Е. к., слугує місцем обміну інформацією в галузі короткострокового Е. к.

А. М. Копистира

Експропріація (середньолатин. expropriatio від expropriare — позбавити власності, також у значенні зречення земних благ) — 1) у широкому розумінні будь-яке позбавлення особи її майна чи прав на нього (права власності насамперед); 2) у вужчому, більш поширеному розумінні — позбавлення власності з боку чи за підтримки *держави* чи іншої публічної влади, як правило, в інших цілях, ніж індивідуальне кримінальне покарання особи (групи осіб). Може бути відплатною (*реквізиція*) чи безвідплатною (конфіскація). Часто є синонімом *націоналізації*, тобто вилучення публічною владою майна й прав на майно приватних осіб у цілях, пов'язаних із загальносуспільним інтересом, або ж може протиставлятися націоналізації за ознакою оплатності. Через розмитість семантичної межі між термінами «експропріація» та «націоналізація» обидва часто використовуються в текстах міжнародних документах як позначення єдиного поняття, наприклад: «Інвестиції інвесторів іншої Договірної Сторони не будуть націоналізовані, експропрійовані або піддані заходам, що мають ефект, еквівалентний націоналізації або експропріації (надалі іменується «експропріація»)...» (ч. 1 ст. 5 Угоди між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про взаємне сприяння та захист інвестицій 2010). Важлива ознака експропріації — примусовість, тобто незалежність від волі особи, власність якої експропріюється.

У *міжнародній політиці* та праві термін вживається передусім в контексті публічного відбирання власності громадян і юридичних осіб однієї держави в іншій. Особливої актуальності питання набуло у XX ст. через широке використання експропріації революційними та визвольними рухами. Хоча експропріація різних форм або масштабів мала місце в багатьох країнах світу, у тому числі західних, найвизначнішими випадками слід вважати такі. 14(27).12.1917 Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет прийняв Декрет про націоналізацію банків. У подальшому більшовицькою владою націоналізовано: *зовнішню торгівлю* (декрет Раднаркому від 22.04.1918), цукрову промисловість (2.05.1918), важку промисловість і залізницю (28.06.1918 та 4.09.1918), архіви померлих російських діячів науки й культури (29.07.1919). Іншими визначними випадками вважаються націоналізація нафтовидобувної промисловості Мексики 1938 за президентства Ласаро *Карденаса* (Lázaro Cárdenas); націоналізація Англо-Перської нафтової компанії (Anglo-Persian Oil Company)

урядом Мохаммеда *Мосаддика* (دَمَحُم قِدَصُم) в Ірані 1953 та Компанії *Суецького каналу* в 1956 за президентства Ґамаля Абдель *Насера* (دبع رصانل ملاج) в Єгипті.

Припустимість вилучення приватного майна у загальнодержавних інтересах ніколи серйозно не ставилася під сумнів, але досі триває дискусія щодо необхідності при цьому компенсації. Визнання такої необхідності оформилося в т. зв. «формулу Галла» за іменем *державного секретаря США* в 1933–44 Корделла Галла (Cordell Hull). Формула передбачає, що компенсація повинна бути «швидкою, адекватною й ефективною». Протилежна точка зору відносить компенсацію до внутрішніх питань держави-експропріатора, що історично оформилося як продовження доктрини Кальво (від прізвища міністра фінансів Іспанії в 1925–30 Хосе Кальво Сотело), або ж розглядає експропріацію як справедливу відповідь на експлуататорську природу приватної власності, на чому наполягали окремі комуністичні держави. У резолюції ГА ООН 1803 (XVII) від 14.12.1962 «Постійний суверенітет над природними ресурсами» передбачалася необхідність «відповідної компенсації» (appropriate compensation) власникові експропрійованого майна «відповідно до правил, чинним у державі, що вживає ці заходи на здійснення свого суверенітету, й у відповідності з міжнародним правом» (п. 4). Цю позицію було дещо скориговано в тексті Хартії про економічні права й обов'язки держав, прийнятої резолюцією 3281 (XXIX) від 12.12.1974: «У будь-якому разі, коли питання компенсації породжує суперечності, такі мають вирішуватися за національним правом Держави, що націоналізує, та в її судах, якщо тільки між усіма зацікавленими Державами немає вільної та взаємної згоди, що мають використовуватися інші засоби...» (п. «с» ч. 2 ст. 2).

З цієї проблеми виріс цілий напрям міжнародно-правового регулювання, відомий під назвою «міжнародного інвестиційного права». Більшість двосторонніх й окремих багатосторонніх (наприклад *Договір до Енергетичної хартії* 1994) міжнародних договорів у цій сфері містять «формулу Галла», подекуди додатково висуваючи до націоналізації такі вимоги як відповідність громадським (суспільним) інтересам, недискримінацію та законність (див. напр., ч. 1 ст. 13 Договору до Енергетичної хартії). Іншим важливим наслідком спроб юридичного обмеження можливостей експропріації є розвиток інвестиційного арбітражу, наприклад за допомогою *Міжнародного центру з розв'язання інвестиційних спорів* (ICSID) та ін. На практиці не завжди просто відділити випадки експропріації від інших легітимних способів публічного перерозподілу власності (насамперед через оподаткування). Більше того, розвиток міжнародного інвестиційного права створює стимул вдаватися для вилучення приватного майна до певних непрямих дій, що самі по собі не можуть кваліфікуватися як експропріаторські, наприклад створювати максимальні законодавчі й регуляторні обмеження, щоби вимушували власника добровільно відмовитися від майна. Відповіддю на цей розвиток стала концепція т. зв. «непрямої експропріації» або «регуляторного відбору власності» (regulatory taking). Як прикриття такої політики можуть використовуватися посилання на необхідність досягнення беззаперечно легітимних цілей у сфері захисту, довкілля, прав людини, культурних та інших цінностей тощо.

А. В. Льовін

Екстериторіальність — див.: *Екстратериторіальність.*

Екстрадиція — див.: *Видача злочинців.*

Екстратериторіальність — здійснення *державою* юрисдикції над особами та відносинами поза межами її території. Застосовується у сфері кримінального, податкового, комерційного, антимонопольного права, у випадках націоналізації та застосування *санкцій міжнародних* для захисту внутр. ринку, забезпечення реалізації суверенної влади та досягнення зовн.-політ. цілей тощо. Екстратериторіальне законодавство зазвичай охоплює два види нормативних актів: одні регулюють поведінку громадян країни за кордоном, інші — поведінку негромадян поза межами території такої країни. Можна також розрізняти екстратериторіальне значення держ. норм та екстратериторіальне виконання індивід. держ. рішень (адмін., судових). Визнається, що екстратериторіальна дія нац. законодавства є правомірною, коли на це є згода д-ви, на яку поширюється така дія (Рішення Постійної палати міжнар. правосуддя у справі про пароплав «Лотос» 1927). Формами надання згоди є односторонній акт д-ви, висловлення д-вою згоди на обов'язковість для неї відп. міжнар. звичаю або дог-ру. Правомірність інших випадків Е. оспорюється. Межі застосування екстратериторіального законодавства визначаються на основі двох принципів. Згідно з першим, інозем. право може діяти в межах, визначених внутр. правом д-ви й відповідно до міжнар. зобов'язань такої д-ви. Згідно з другим, інозем. закон, який суперечить основам внутр. права д-ви, не підлягає застосуванню. Обґрунтування права на застосування екстратериторіального законодавства було здійснено судами США та *Судом ЄС*. Було вироблено три доктрини: «впливу» (визнання права законодавця поширювати застосування антимонопольного законодавства США або *Європейського Союзу (ЄС)* на діяльність, здійснювану за кордоном, у тій мірі, у якій вплив такої діяльності є забороненим відповідно до законодавства США або ЄС відповідно); «розумності» («збалансування інтересів», «юрисдикційне правило розумності» — суд, визнавши, що певна діяльність матиме вплив на нац. ринок, не може легітимізувати застосування екстратериторіального законодавства, не врахувавши попередньо інтереси всіх без винятку акціонерів) та «національності» (визнання поширення дії норм права ЄС на відносини, у яких однією стороною виступають суб'єкти з ЄС, а іншою — суб'єкти третіх країн).

Екстратериторіальне законодавство широко використовується у практиці США щодо застосування екон. санкції проти третіх країн (напр., Закон США «Про торгівлю з ворогом» 1917). Прийняті 1996 *Хелмса—Бертона закон* та закон Д'Амато «Про санкції проти Ірану та Лівії» передбачають застосування санкцій США проти юрид. та фізич. осіб третіх країн, які вступають у комерційні відносини з Кубою, Іраном та Лівією. Протидією екстратериторіальному законодавству є прийняття «блокуючого законодавства», прикладом якого є Регламент ЄС 2271/96. Загалом під цим терміном розуміють чотири види механізмів захисту нац. прав. системи: законодавство, яке забороняє надання доказів і док-тів у інозем. судових процесах; законодавство, спрямоване на блокування або запобігання виконанню інозем. судових рішень; законодавство, яке забороняє виконання постанов інозем. органів влади. Останнє полягає в наданні суб'єктові, проти активів якого за кордоном ухвалено інозем. судове рішення, права відшкодувати суму таких активів за рахунок коштів позивача, розміщених у межах місцевої юрисдикції.

Д. І. Кулеба

Екуменічний рух (з грец. οἰκουμένη — всесвіт) — рух христ. церков світу; був започаткований як рух об'єднання протестантських церков. Під час та після Реформації протестантизм розпався на кілька незалежних напрямів. Однією з перших спроб зупинити цю тенденцію був т. зв. Євангелічний альянс, заснований у Великій Британії 1846; амер. філію цієї орг-ції було створено 1867. Іншими орг-ціями, що ставили за мету подолання подібних протиріч, були Молодіжна чоловіча християнська асоціація та Молодіжна жіноча християнська асоціація (1844), Федеральна рада Церков Христа в США (1908). На міжнар. рівні **Е. р.** започаткувала Всесвітня місіонерська конференція 1910 в Единбурзі; цей процес призвів до заснування в 1921 Міжнародної ради місіонерів, а 1948 — Всесвітнього конгресу церков. Після об'єднання з Міжнар. радою місіонерів 1961, Всесвітній конгрес церков, до якого тепер входять протестанти, православні та католики, став провідною орг-цією **Е. р.** До його реальних успіхів у справі подолання колишнього розбрату христ. церков можна віднести прийняття 1999 спільної декларації католицької та протестантських церков про доктрину виправдання, яка вирішила деякі із суперечок, що призвели свого часу до Реформації. Водночас, **Е. р.** долучається до вирішення світських проблем глобального розвитку, зокрема відіграє важливу роль у міжнар. пацифістському русі.

М. Г. Капітоненко

Елаті (Elati) Мохамед Мішель (29.04.1945, м. Бардо, нині — Туніська Республіка) — туніський *дипломат*, ліцензіат політ. наук Лозаннського ун-ту (1965). Закінчив Вищі політ. курси Лозаннського

ун-ту (1967), Вищі міжнар. курси Женевського ун-ту (1979). Із 1967 — секр., нач. відділу країн Азії МЗС Туніської Республіки; 1971–75 — 1-й секр. посольства в Турецькій Республіці; 1975–78 — 1-й секр. постійної місії при Європ. відділенні ООН. 1978–83 — нач. відділу неприєднання та міжнар. конференцій, нач. відділу співробітництва з регіональними орг-ціями МЗС; 1983–85 — 1-й радник посольства в Кот д'Івуарі; 1986 — заст. Дирекції амер. країн МЗС; 1988–92 — радник-посланник посольства в Марокко; 1993 — дир. відділу країн Магрибу. 1996–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Туніської Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Елбегдорж Цахіагійн (30.03.1963, район Зерег, Кобдоський аймак, Монгольська Народна Республіка) — монгольський громадсько-політичний і державний діяч, 4-й президент Монголії, один з лідерів мирної демократичної революції 1990; молодший із 8-ми синів пастуха-захчина; в 1982–83 проходив строкову військову службу; завдяки кільком віршам, опублікованим у центральній армійській газеті «Червона зірка», після співбесіди в Головному політичному управлінні Монгольської народної армії отримав направлення до Львівського вищого військово-політичного училища, яке закінчив у 1988 (спеціальність «військова журналістика»); навчався в Університеті Колорадо (м. Боулдер, штат Колорадо, США, 2001) й Урядовій школі ім. Дж. Кеннеді Гарвардського університету (м. Кембрідж, штат Массачусетс, 2002, магістр бізнес-управління). По поверненні з СРСР на батьківщину як журналіст пропагував ідеї радянської перебудови й гласності серед монгольських читачів; 10.12.1989 на першій відкритій демонстрації перед Палацом молоді в Улан-Баторі на підтримку демократичних ідей оголосив про створення Монгольського демократичного союзу, наступного року заснував першу монгольську незалежну газету «Демократія» й був її головним редактором; започаткував Асоціацію підприємців Монголії, що допомогла здійснити приватизацію худоби пастухами, а також повернути власність, раніше втрачену в ході колективізації; взяв участь у створенні першого незалежного телеканалу Eagle TV спільно з американською християнською місіонерською організацією AMONG Foundation і Mongolia Media Corporation.

У 1990–2000 тричі обирався депутатом Великого державного хуралу, брав активну участь у підготовці й розробленні нової Конституції 1992, де гарантувався захист *прав людини*, а також відданість принципам *демократії* й ринкової економіки; в якості голови Державної комісії з реабілітації був ініціатором державного вибачення перед жертвами й родинами більш ніж 37 тис. людей, репресованих чи вбитих за роки правління Монгольської народно-революційної партії з політичних мотивів; відіграв ключову роль у прийнятті «Закону про реабілітацію»; після перемоги демократичної коаліції на виборах 1996 очолював парламентську більшість у 1996–2000 і був віце-спікером у 1996–98, 23.04–9.12.1998 і 20.08.2004–25.01.2006 — наймолодший прем'єр-міністр Монголії; в *зовнішній політиці* забезпечив вступ країни до угоди (APS agreement), що дозволила експортувати до *ЄС* більшість товарів без ввізних мит; підтримував надання *притулку територіального* північнокорейським *біженцям*, що прибували до Монголії через КНР; погодився відрядити монгольський контингент до Іраку в 2005; тоді ж підтримав міжнародні вимоги звільнити з ув'язнення *Аун Сан Су Чжи* й інших депутатів м'янмарського парламенту. На президентських виборах 24.05.2009 отримав 51,24% голосів і став першим представником опозиції на посаді глави держави; в червні 2012 отримав від Програми ООН з навколишнього середовища звання «Чемпіона Землі» за особистий внесок у захист довкілля. У червні 2011 був нагороджений орденом Ярослава Мудрого I ступеня «за визначний особистий внесок у зміцнення українсько-монгольських міждержавних відносин» і обраний Почесним доктором Академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного (Львів).

В. І. Головченко

Ембарго (з іспан. embargo — накладення арешту, заборона) — термін *міжнародного права*, який спочатку означав заборону держ. владою виходу з портів своєї країни суден інших країн або своїх власних. Згодом термін став застосовуватись для заборони ввезення в країну чи вивезення з неї

товарів або *валюти*. Е. може бути введено як у воєнний, так і в мирний час. Е. у воєнний час по суті стає формою екон. *блокади*. У мирний час застосовується як *репресалії* або засіб екон. і фінанс. тиску на інші країни. *Статут ООН* передбачає можливість встановлення Е. як колективного репресивного заходу стосовно д-ви, дії якої є загрозою для міжнар. безпеки. Е. може також використовуватись із політ. метою — для запобігання *експорту* зброї та інших військ. матеріалів до д-в, які ведуть війну або в яких виникають внутр. збройні конфлікти; у колективних спробах сприяти припиненню воєнних дій; в індивід. зусиллях д-ви зберегти власний *нейтралітет*.

М. С. Каменецький

Емісар (з лат. emissarius — посланець) — спец. представник держ. чи недерж. установи, орг-ції (інколи — особистий представник якоїсь особи), що направляється до іншої країни для виконання доручень неофіц., переважно конфіденційного чи таємного, характеру. Діяльність Е. має деякі спільні ознаки з діяльністю *спеціальних місій*, однак його статус і функції, на відміну від офіц., представницького характеру діяльності спец. місій, важко піддаються узагальненню й не врегульовані в сучас. дип. практиці та *міжнародному праві*.

В. М. Матвієнко

Емпатія — здатність розуміти та відчувати стан іншої сторони на переговорах («пристосуватися»). Має велике значення для *дипломата*. Учасники бесіди, переговорів не завжди належать до однієї соц. системи, культ. середовища та світосприйняття. У них може бути різне уявлення про одні й ті ж поняття через різні традиції, нац. і психологічні особливості. Тому незаангажований, об'єктивний аналіз поведінки та стилю думок партнера по переговорах є для дипломата необхідною умовою проведення будь-яких зустрічей.

В. М. Матвієнко

Емська депеша — надіслана 13.07.1870 канцлерові О. фон *Бісмарку* телеграма від прус. короля *Вільгельма I*, у якій був викладений зміст переговорів останнього з франц. посланником у Пруссії В. Бенедетті щодо кандидатури на вакантний трон в Іспанії. Згоду на цю посаду дав родич Вільгельма I — принц Леопольд Гогенцоллерн, що викликало тривогу у французів, які побоювались зростання прус. впливу на Піренейському півострові. Хоча через кілька днів Леопольд відмовився від претензій на трон, Бенедетті за дорученням франц. імператора *Наполеона III* в курортному місті Емс (Німеччина) зустрівся з Вільгельмом I і попросив дати запевнення, що король ніколи не затвердить кандидатуру принца. Вільгельм I відмовився дати такі гарантії та відіслав канцлерові в Берлін телеграму, яка мала бути відправлена в Париж із повідомленням, що криза подолана. Бісмарк, наміром якого було спровокувати війну з Францією, так скоригував її, що перетворив відмову в образу. Цей викривлений зміст Е. д. канцлер передав у пресу й усім прус. місіям за кордоном. Наступного дня він став відомим у Парижі, що викликало надзвичайне обурення. 19.07.1870 Наполеон III оголосив війну Пруссії (див.: *Франко-прусська війна 1870–71*), яка закінчилася поразкою Франції.

Б. М. Гончар

Енергоефективність (в міжнародному праві) — заходи, спрямовані на збереження випуску тієї ж одиниці продукції (товару чи послуги) без зниження якості, або характеристик продукції при зменшенні витрат енергії, необхідних для виробництва цієї продукції. Також використовується термін енергозбереження — обсяг збереженої енергії, який визначається кількістю і/або орієнтовним споживанням до і після здійснення одного або декількох заходів щодо поліпшення раціонального використання енергії, з одночасним забезпеченням нормалізації зовнішніх умов, що впливають на споживання енергії. Енергоефективність у міжнародному праві виступає частиною комплексу норм — екологічно орієнтованої енергетики. Ряд міжнародних документів регулюють питання енергоефективності: Протокол до Договору до Енергетичної хартії з питань енергетичної ефективності та відповідних екологічних аспектів (1994), Угода про співробітництво держав-учасниць СНД у галузі забезпечення енергоефективності та енергозбереження (2002), Директива ЄС 92/42/ЕЕС щодо зближення законодавств держав-членів, що стосуються вимог ККД для нових

водогрійних котлів, що працюють на рідкому чи газоподібному паливі, Директива 92/75/ЕЕС, що стосується маркування та стандартної інформації по споживанню енергії або інших ресурсів побутовими приладами, Директива 95/12/ЕС по виконанню Директиви Ради 92/75/ЕЕС про маркування етикеткою енергетичної ефективності побутових пральних машин, Директива 2002/91/ЄС щодо енергетичних характеристик будівель, Директива 2004/8/ЕС з розвитку когенерації на основі корисного теплового навантаження на внутрішньому ринку енергоносіїв, що вносить зміни до Директиви 92/42/ЕЕС, Директива 2006/32/ЕС по ефективності енергоспоживання та енергопостачання і т. п.

У документах викладено такі заходи міждержавної координації в сфері енергоефективності: розробка програм в галузі енергетичної ефективності, виявлення перешкод і потенційних можливостей у галузі енергетичної ефективності, розробка енергетичного маркування і стандартів ефективності; оцінка впливу на навколишнє середовище енергетичного циклу; розробка економічних, законодавчих і нормативних заходів; передача технології, технічна допомога та спільні промислові підприємства, на які поширюється міжнародний режим прав власності та інші застосовні міжнародні угоди; науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи; освіта, підготовка кадрів, інформація і статистика; визначення і оцінка таких заходів, як фіскальні чи інші, засновані на ринкових принципах засоби, включаючи котирувані дозволи, що враховують зовнішні, особливо екологічного характеру, витрати і здобутки.

С. Д. Білоцький

Епімахія (грец. ἐπιμαχία) — тип міждерж. союзу в Стародавній Греції, який мав виключно оборонне спрямування. Іншим типом міждерж. союзу в Стародавній Греції був наступальний союз — *симахія*; так, симахією називають 2-й Афінський мор. союз (див.: *Афінські союзи*).

Л. Ф. Гайдуков

Ердоган (Erdoğan) Реджеп Таїп (26.02.1954, Стамбул, Турецька Республіка) — турецький громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї службовця берегової охорони чорноморського узбережжя; закінчив релігійний ліцей імаму Хатіпа (1973) та факультет економіки і комерційних наук Університету Мармара (1981), де став активістом Національної турецької студентської асоціації, водночас до військового перевороту 12.09.1980 очолював молодіжне відділення проісламської Партії національного порятунку партії в Стамбулі. Повернувся в політику 1983, невдовзі увійшов до вищої керівної ради ісламської Партії благоденства; у березні 1994 був вибраний мером Стамбула і добився значних успіхів у благоустрої міста, але 1998 засуджений за те, що публічно декламував вірші нібито ісламського змісту на мітингу, залишив пост мера; в серпні 2001 виступив як один із засновників Партії справедливості і розвитку й очолив її. Але після перемоги партії на виборах у листопаді 2002 Е. згідно із законом не міг увійти ні до парламенту, ні до уряду через те, що у минулому мав судимість, тому прем'єром тимчасово став соратник Е. — А. *Гюль*, втім, вже до весни наступного року парламент прийняв відповідні зміни в законодавстві, так що 9 березня, набравши 85 % голосів, Е. був вибраний депутатом парламенту від Сиїрта, і вже 11.03.2003 президент Туреччини А. Н. Сезер призначив його прем'єр-міністром, в руках якого в Туреччині фактично концентрується основна влада.

Хоча Е. і представлявся як ісламіст, від початку своєї діяльності на посаді голови уряду він заявляв про те, що не збирається відходити від світських принципів, що лежать в основі сучасного державного ладу країни. В області *зовнішньої політики* уряд Е. проводив курс на інтеграцію в *Європейський Союз* і вирішення *кіпрської проблеми*; у 2004 Е. став першим з 1988 главою турецького уряду, що відвідав Грецію; зовнішній курс уряду Е. був багато в чому направлений на незалежність від дій США, зокрема, в березні 2003 Туреччина не допустила на свою територію американські війська, що готувалися до війни в Іраку, і тим самим перешкодила відкриттю другого північного фронту в Іраку, що значною мірою сприяло зміцненню відносин Туреччини з іншими країнами Близького Сходу, зокрема з Іраном і Сирією. Уряд Е. також робив деякі зусилля для вирішення *курдської проблеми* на південному сході Туреччини: він довгий час проводив політику заспокоєння курдського населення, розширюючи його політичні і культурні права та приділяючи увагу економіці курдських районів, а в 2005 навіть визнав помилковість попередньої політики держави відносно курдів. Тоді ж підтримав *Альянс цивілізацій* — ініціативу іспанського прем'єра Х. Л. *Сапатеро*, спрямовану на зменшення тертя між західним та ісламським світами. В 2009 взяв участь у Світовому економічному форумі в Давосі, де гостро критикував президента Ізраїлю Ш. *Переса*, що захищав позицію своєї країни в проведенні операції «Литий свинець» у секторі Газа. В травні 2010 Е. із кількома міністрами відвідав з офіційним візитом Афіни, що стало проявом «потепління» у відносинах між державами, принаймні Е. став першим прем'єр-міністром Туреччини, який двічі відвідав Грецію.

В. І. Головченко

Еребруський мирний договір 1812 підписаний 6(18).07.1812 в Еребру (Швеція) між Росією та Великою Британією за посередництва Швеції; завершив англ.-рос. війну 1807–12. У зв'язку з різким загостренням 1812 рос.-франц. відносин, Росія прагнула завершити протистояння з Великою Британією та залучити на свій бік союзників у війні з Францією, що насувалася. У березні 1812 була укладена таємна *російсько-шведська союзна угода 1812*, яка забезпечила *нейтралітет* Швеції та полегшила укладання Е. м. д. Згідно з ним, між Росією та Британією встановлювався мир, відновлювались *дипломатичні відносини* й торг. відносини на основі принципу найбільшого сприяння. Сторони домовились також у разі війни захищати одна одну (остаточно умови союзу були визначені в конвенції про союз та субсидії, прийнятій у червні 1813). У Вітчизняній війні 1812 Велика Британія формально виступила на стороні Росії, надаючи їй фінанс. допомогу.

Т. О. Кулініч

Еренталь (Aehrenthal) Алоїз фон (27.09.1854, Гросскаль, нині — Чеська Республіка — 17.02.1912, Відень, Австро-Угорщина) — австр.-угорський держ. діяч і *дипломат*, граф. На дип. службі з 1877. Працював у посольстві Австро-Угорщини у Франції (1877–78), у МЗС Австро-Угорщини (1883–88, 1894–95). У 1878–83 та 1888–94 — секр. посольства Австро-Угорщини в Росії. У 1895–99 — посланник у Румунії. У 1899–1906 — посол у Росії. У 1906–12 — мін. зак. справ Австро-Угорщини, відіграв активну роль у підготовці Віднем *анексії* Боснії та Герцеговини (1908) (див.: *Боснійська криза 1908–09*).

Р. А. Кривонос

Еритрейська проблема — проблема набуття *незалежності* Еритреєю від Ефіопії. Територія Еритреї була захоплена Італією напр. XIX ст. Кордони *колонії* з Ефіопією було встановлено за результатами *італійсько-ефіопської війни 1895–96*. Після поразки Італії в *Другій світовій війні* Еритрея опинилася під контролем британської військової адміністрації, а в 1952 увійшла до складу Ефіопії на засадах *федерації*. У 1962 ефіопський імператор *Хайле Селассіє I* скасував федеративний устрій держави, що спричинило зростання сепаратистських настроїв в Еритреї. Розпочалася тривала *війна* за незалежність Еритреї, що завершилася лише на поч. 1990-х, 24.05.1993 за результатами референдуму було проголошено незалежність Еритреї.

О. В. Мішин

Ерріо (Herriot) Едуар (5.06.1872, Труа, Французька Республіка — 26.03.1957, Ліон, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, один із лідерів Партії радикалів та радикал-соціалістів. Закінчив Ліцей Людовика Великого й Вищу нормальну школу (1894). Протягом 10 років був на викладацькій роботі, 45 років був мером Ліона (1905–40 і 1945–55). 1916–17 — міністр громад. робіт, транспорту й постачання. У 1924–25, липні 1926 та у червні — грудні 1932 — Прем'єр-міністр Франції, водночас 1924–25 та 1932 — мін. зак. справ; 1926–28 — міністр народної освіти; 1934–36 — держ. міністр. 1912–19 — сенатор, 1919–40 та 1946–57 — депутат парламенту; голова палати депутатів (1925–26 та 1936–40); голова (1947–54), почесний голова Національних зборів (1954–57). Встановив *дипломатичні відносини* із СРСР (1924) та підписав рад.-франц. договір про ненапад (1932); активно виступав проти фашизму й за створення системи колективної безпеки

у Європі, проти *Мюнхенської угоди 1938*. 1942 взятий під домашній арешт *Віші урядом*, 1944 інтернований нім. окуп. владою, 1945 звільнений рад. військами. У післявоєнні роки виступав проти політики розколу Європи та протистояння військ. угруповань, ремілітаризації Зах. Німеччини і створення *Європейської оборонної спільноти*. 1955 нагороджений Міжнародною Ленінською премією «За зміцнення миру між народами».

Твори: «Мадам Рекам'є і її друзі» (1904), «Життя Бетховена» (1930), «Біографія Філона Олександрійського», «З минулого» (1958).

Р. А. Кривонос

Ерфуртська конвенція 1808 підписана 30.09(12.10).1808 міністрами закорд. справ Франції Ж. Б. Нонпером де Шампаньї та Росії — графом М. *Румянцевим* у ході зустрічі між *Наполеоном I* та *Олександром I*, що відбулась 27.09–14.10.1808 в м. Ерфурт (Німеччина). Укладена терміном на 10 років. Підтверджувала положення *Тільзітських мирних договорів 1807*: сторони зобов'язувались не укладати з Великою Британією сепаратного миру, не вступати з її представниками в переговори та не приймати жодних пропозицій без згоди іншої сторони. Прав. основою мирного договору з Великою Британією мав стати принцип *uti possidetis*, із обов'язковим визнанням входження до складу Російської імп. Фінляндії, Молдови та Валахії й переходу іспан. престолу до династії Бонапартів. У разі, якщо Велика Британія відмовлялась від запропонованих умов, протягом року обидва імператори мали зустрітись задля обговорення угоди про спільні воєнні дії проти неї. Франція визнавала права Росії на Молдову та Валахію; фактичне приєднання цих князівств до Російської імп. мало відбутись на добровільних засадах шляхом переговорів з Оттоманською імп., але Франція не погоджувалась у цьому питанні на роль посередника. Якщо б переговори завершилися безрезультатно та між Росією й Туреччиною виникло військ. протистояння, Франція відмовлялась брати в ньому участь, щоб не спонукати до утворення тур.-брит. союзу. У випадку втручання Австрії або іншої д-ви до війни між Росією та Туреччиною, Франція приєднувалася до Росії на правах союзника. У разі розв'язання Австрією війни проти Франції, Росія зобов'язувалась виступити проти Австрії, оскільки цей випадок вважався «одним з тих, за яких вступає в силу союз, що поєднує дві імперії». Цей пункт **Е. к.** не був виконаний Росією, коли розпочались воєнні дії між Австрією та Францією у 1809.

В. В. Копійка

Ескіпулаські мирні пропозиції — дві угоди, укладені президентами Гватемали, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа та Сальвадору. Декларація Ескіпулас I (прийнята 25.05.1986) засвідчила готовність керівництва 5 центр.-амер. д-в розпочати процес обговорення та вирішення проблем субрегіону, у першу чергу — *Центральноамериканського мирного урегулювання*. Головними пунктами декларації стали: підтримка мирних ініціатив *Контадорської групи*, перетворення Нарад президентів на інструмент аналізу проблем розвитку в Центр. Америці, створення Центр.-амер. парламенту, прискорення процесів *інтеграції міжнародної* в регіоні; передбачалося вирішити такі питання, як розвиток заходів взаємної довіри, контроль над озброєннями тощо. Договір Ескіпулас II (підписаний 7.08.1987) відрізнявся конкретними пропозиціями зі встановлення миру й передбачав нац. примирення в Центр.-амер. країнах, припинення ворожих дій, демократизацію суспільства та вільні вибори, припинення надання допомоги нерегулярним силам та повстанським орг-ціям, заборону використання нац. території для втручання у справи сусідніх д-в, ведення переговорів з питань безпеки й обмеження озброєнь, допомогу *біженцям*, міжнар. контроль за дотриманням угод. 29.05.1990 члени Гватемальської нац. рев. єдності, що вели партиз. війну, погодилися визнати чинними положення Договору Ескіпулас II і взяти їх за основу мирної угоди. На продовження Ескіпуласького процесу в 1990 на зустрічі президентів був ухвалений План екон. дії для Центр. Америки, згідно першого розділу якого передбачалося визначити юрид. рамки регіональної інтеграції.

Н. М. Весела

Ессебсі (Essebsi) Беджі Каїд (26.11.1926, м. Сіді-Бусаїд, вілает Туніс) — туніський громадсько-політичний діяч і *дипломат*, 10-й прем'єр-міністр Туніської Республіки (2011); народився в сім'ї урядовця — крупного землевласника; в 1950 здобув вищу юридичну освіту в Парижі; активний учасник національно-визвольного руху. В 1956 увійшов до складу особистого кабінету прем'єра Х. *Бургіби* в якості радника; 1958–62 — керівник Управління регіональної й комунальної адміністрації МВС, Управління туризму; в 1963–65 очолював Управління національної безпеки; 5.07.1965–8.09.1969 — державний секретар внутрішніх справ; 7.11.1969–12.06.1970 — державний міністр оборони. В 1970–72 — *посол* Туніської Республіки в Франції; виступив прибічником розширення демократії в Тунісі й змушений був залишити посаду посла, в 1972–80 займався адвокатською практикою; у 1980 повернувся на державну службу в якості міністра-делегата при прем'єр-міністрі, у квітні 1981 обраний до складу політбюро правлячої Соціалістичної дустурівської партії й призначений міністром закордонних справ (15.04.1981–15.09.1986). Під час *Ліванської війни 1982* запропонував і здійснив дипломатичне забезпечення переводу штаб-квартири ОВП з Бейрута до Туніса. В 1987–90 — посол Туніської Республіки в ФРН; у 1990–91 — спікер палати представників; з 1994 поновив адвокатську діяльність і вів арбітражні справи в Апеляційному суді Тунісу; 27.02.–24.11.2011 — прем'єр-міністр Туніської Республіки під час «Другої жасминової (фінікової) революції».

В. І. Головченко

Ессенське засідання Європейської ради відбувалось 9–10.12.1994 в Ессені (ФРН); підтвердило готовність *Європейського Союзу (ЄС)* прийняти нових членів, які висловлять бажання щодо вступу в ЄС і будуть відповідати певним політ. та екон. критеріям. Було схвалено стратегію підготовки країн Центр. та Схід. Європи (Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, а також Болгарії та Румунії) до вступу в ЄС; стратегія мала чітко виражений багатосторонній характер, водночас було зазначено, що ступінь готовності кожної країни-кандидата оцінюватиметься індивідуально. За пропозицією *Європейської ради* було вирішено проводити багатосторонні зустрічі з країнами-кандидатами в рамках чергових засідань Ради (один раз на рік), на рівні міністрів закорд. справ (двічі на рік), а також на сесіях Ради, які організуються на рівні галузевих міністрів, відповідальних за окремі напрямки спільної діяльності ЄС. У доповіді Європ. ради, представленій на **Е. з.**, визначались інструменти реалізації стратегії підготовки до вступу, а також конкретні форми співробітництва в окремих галузях: розширенні внутр. ринку, розвиткові й реформуванні с.-г. сектору, створенні сприятливого інвестиційного середовища, розбудові спільних дій у галузі *зовнішньої політики* та політики безпеки, б-бі зі злочинністю, охороні довкілля, створенні, розвитку та експлуатації трансєвроп. трансп. мереж, культ. та освітньому співробітництві, регіональному співробітництві тощо. **Е. з.** затвердило нову Середземноморську стратегію Європ. комісії (див.: *Барселонський процес*) та нову стратегію розвитку відносин із країнами Азії, що стосувалося торгівлі, інвестиційного, пром. та наук.-дослідницького співробітництва.

В. В. Копійка

Естоппель у *міжнародному праві* означає втрату *державою* права посилатись на які-небудь факти або обставини для обґрунтування своїх міжнар. домагань унаслідок висловлення нею раніше явної згоди або мовчазного прийняття таких фактів. Юрид. значення принципу **Е.** полягає в тому, що д-ва, яка внаслідок своєї активної чи пасивної поведінки дотримувалась позиції, явно протилежної тому суб'єктивному праву, яке вона відстоює в суді, не може більше витребувати це право. Внаслідок застосування **Е.** д-ва може, напр., згідно з *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969* (ст. 45), втратити право посилатись на підстави недійсності, припинення чи призупинення *договору міжнародного* або виходу з нього. Віденська конвенція не передбачає можливості посилання на **Е.** у випадках, якщо *договір міжнародний* був укладений під дією сили або всупереч імперативним *нормам міжнародного права*. **Е.** звичайно застосовується в тих випадках, коли є значна розбіжність між попереднім і теперішнім ставленням д-ви до певного питання. Інститут **Е.** історично походить з англ. заг. права, у якому він був результатом правотворчої діяльності англ. суду. У сучас. *міжнародному публічному праві*

розрізняють Е. як інститут міжнар. судочинства та Е. у широкому значенні, що стосується міжнар. правовідносин взагалі. Е. як фактор підтримання міжнар. стабільності настає внаслідок порушення *суб'єктом міжнародного права* принципу добросовісного дотримання міжнар. зобов'язань, що знаходило вираження у непослідовній поведінці стосовно іншого суб'єкта міжнар. права. Ситуація Е. настає в тому випадку, якщо один суб'єкт міжнар. права своїми юридично значимими діями примушує іншого суб'єкта міжнар. права на основі вираженої ним довіри внести зміни у свою позицію собі на шкоду.

Цей принцип застосовується в міжнар. судовій і арбітражній практиці. Так, у рішенні в справі про спір між Камбоджею і Таїландом 1962 про храм Преах Віхеар *Міжнародний Суд ООН* застосував Е., відхиливши посилання Таїланду на неправильність карти, що встановлює кордон між обома д-вами в районі храму, на тій підставі, що впродовж 15 років Таїланд не заявляв про це і, більш того, користувався вигодами, які це йому давало. Внаслідок нерідких практ. труднощів при однозначному встановленні поведінки д-в (зокрема, наявності мовчазної згоди), Е. у *міжнародних відносинах* може застосовуватись тільки за умови дотримання основних принципів сучас. міжнар. права, перш за все суверенної рівності та незалежності всіх д-в, самовизначення народів і заборони загрози силою або її застосування у відносинах між д-вами. Юрид. базисом Е. є принцип добросовісності (так, якщо принцип добросовісності вимагає дотримання певного рівня послідовності в поведінці д-в, то Е. передбачає санкцію за його порушення) та принцип взаємності. Юрид. природа Е. випливає з постійності та передбачуваності поведінки д-в у міжнар. відносинах. У доктрині Е. розглядається не лише як процедурне правило міжнар. судочинства, але як матеріал. принцип права (заг.-звичаєвої природи). Через судову й арбітражну практику цей принцип утвердився як частина міжнар. звичаєвого права.

О. В. Буткевич

Естради доктрина — концепція неформального визнання урядів. Е. д., на противагу *Тобара доктрині*, заперечує необхідність особливого акта визнання уряду певної д-ви з боку інозем. д-в та передбачає єдиний спосіб визнання — шляхом збереження чи встановлення *дипломатичних відносин*. Сформульована мін. зак. справ Мексики Х. Естрадою 27.09.1930 в комюніке з питання визнання нових урядів, у якому зазначалося, що Мексика не робитиме заяв з приводу надання визнання новим режимам у країнах, де відбулися заколоти. Вона на власний розсуд, незалежно від перебігу подій, зберігає свої *дипломатичні представництва*, продовжує приймати дип. представників цих д-в та підтримує з ними відносини. Це мотивується тим, що внаслідок заяв про визнання складається практика, яка зазіхає на *суверенітет* інших націй. Внутр. справи д-ви стають об'єктом оцінювання іншими країнами, які позитивно чи негативно висловлюються щодо законності або незаконності політ. режиму. Хоча Е. д. зазнавала критики за те, що не враховує політ. міркувань д-в і ліквідує різницю між визнанням та підтримкою дип. відносин, ряд д-в, напр. Бельгія та Франція з 1965, Велика Британія з 1980, Австралія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія наприкінці 1980-х і деякі інші країни, запровадили практику, відповідно до якої вони не розглядають питання про визнання урядів окремо від визнання д-в або взагалі відмовляються від визнання урядів. У такий спосіб д-ви прагнуть утримуватися від схвалення або заохочення того чи іншого уряду, але підтримують з ними дипломатичні або інші *міжнародні відносини*. Е. д. в основному спрямована проти використання інституту визнання урядів для втручання у внутр. справи д-в.

О. В. Задорожній

Етерович (Eterović) Нікола (20.01.1951, Пучище, о. Брач, нині — Хорватська Республіка) — дипломат Св. Престолу, архієпископ (1999), д-р теології (1977); закінчив духовну академію в Спліті й Папський Григоріанський університет у Римі. 1980–93 — дип. служба в нунціатурах у Кот д'Івуарі, Іспанії, Нікарагуа. 1993–99 — радник секції зв'язків з інозем. д-вами Держ. секретаріату Ватикану. 1999–2004 — апостольський *нунцій* в Україні. З 11.02.2004 — генеральний секретар Синоду єпископів католицької церкви.

Р. А. Кривонос

Етика міжнародна (з грец. ἠθική — наука про феномен моралі в його індивід. та соц. проявах) — етичні аспекти *міжнародних відносин*. В академічній дискусії навколо міжнародних відносин значення етики змінювалося впродовж усієї історії розвитку дисципліни. Займає центр. положення в доктрині *політичного ідеалізму* з його нормативним та етично обґрунтованим твердженням про необхідність і можливість практ. реалізації ідеї універсального миру шляхом розбудови системи інститутів міжнар. безпеки та розвитку *міжнародного права*. Однак Е. м. зазнала онтологічної критики з боку *політичного реалізму*, який поставив під сумнів саму можливість існування універсальних цінностей в основі зовн.-політ. діяльності *акторів міжнародних*, а потім була відкинута прихильниками «наукового підходу» через неможливість їх поєднання з прагненням перетворити *міжнародних відносин теорію* у дисципліну, що підкоряється вимогам суворої наук. верифікації та політ. незаангажованості дослідника. У сучас. теорії міжнар. відносин, незважаючи на присутність елементів нормативності в більшості заг.-визнаних парадигм, Е. м. залишається атрибутом т. зв. «теорій середнього рівня» (middle range theories), якими є *дослідження миру концепція* або «феміністична перспектива» в теорії міжнар. відносин.

А. А. Суботін

Етикет (франц. étiquette — суворо встановлені порядок і форми поводження при дворах монархів) — сукупність правил і норм поведінки, які регламентують зовн. прояви людських стосунків; зовн. форма моральної сутності людини. Складається з традицій, звичаїв, більш або менш схожих у різних народів, які змінюються з плином часу, або залежно від нац. та реліг. укладу конкретного народу. Знання правил Е. та вміння поводитися відповідно до них є однією з умов створення власного іміджу *дипломата*, політика, ділової людини. Розрізняють кілька видів Е.: придворний, дип., військ., світський, службовий або діловий тощо. Дип. Е. — правила поведінки дипломатів та інших офіц. осіб під час різних офіц. дип. заходів (візити, переговори, прийоми, зустрічі делегацій тощо). Дип. Е. менш гнучкий, ніж діловий або світський, консервативніший. Більшість правил дип., ділового, світського етикетів у тій чи іншій мірі співпадають. Відмінність між ними полягає в тому, що дотриманню правил Е. дипломати надають більшого значення, оскільки відхід від них або порушення цих правил можуть завдати шкоди престижу країни чи її офіц. представникам і призвести до ускладнення у взаємовідносинах д-в.

Т. І. Шинкаренко

Етлі (Attlee) Клемент Ричард (3.01.1883, Лондон, Велика Британія — 8.10.1967, там само) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, віконт Прествуд (1955). Закінчив Університетський коледж Оксфордського ун-ту. 1905 отримав право на адвокатську практику. 1913–23 — викладач і лектор соц. наук у Лондонській школі економіки та політ. наук. У роки *Першої світової війни* служив у танковому корпусі, майор. 1922–24 — парл. організатор Лейбористської партії; 1924 — заст. військ. міністра; 1930–31 — канцлер герцогства Ланкастерського; 1931 — міністр зв'язку. Активно виступав проти потурання диктаторським режимам у Європі, зокрема засудив *Хора—Лаваля угоду 1935*, політику «невтручання» в *громадянську війну в Іспанії 1936–39*. 1940 увійшов до коаліційного військ. кабінету В. *Черчілля*, 1940–42 — лорд-хранитель печатки, 1942–45 — заст. прем'єр-міністра, 1942–43 — міністр у справах домініонів, 1943–45 — лорд-голова Таємної ради. Після перемоги лейбористів на виборах 1945–51 — прем'єр-міністр, водночас 1945–46 — міністр оборони. 1922–55 — чл. палати громад, з 1955 — чл. палати лордів; 1931–35 — заст. лідера парл. фракції лейбористів. 1935–55 — лідер Лейбористської партії. Брав участь у *Сан-Франциській конференції 1945*; на *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945* спочатку член, а на останньому етапі її роботи — голова делегації Великої Британії. Очолював брит. делегацію на 1-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* і *Паризькій мирній конференції 1946*. Сприяв реалізації *Маршалла плану*, підтримав *Брюссельський договір 1948* і створення *НАТО*. Одночасно був змушений здійснювати реформування Британської імп. й *Співдружності Націй*, зокрема надав незалежність Бірмі та статус

домініонів і членів *Співдружності Націй* — Індії, Пакистану та Цейлону.

Твори: «Воля і шлях до соціалізму» (1949), «Лейбористська партія в перспективі» (1949), «Мета і політика», «Як це відбувалося» (1954).

Р. А. Кривонос

Етнічні чистки — використання сили або залякування для витіснення з певних районів людей, що належать до певної етнічної групи. Є центр. фактом воєн у багатонац. регіонах планети або між народами із застарілими невирішеними нац. суперечками. Мета **Е. ч.** полягає в тому, щоб за допомогою насильства провести кардинальну зміну етнічного складу населення в районах їх проведення. Застосовуються з часів Османських завоювань XIII-XIV ст. Найяскравішими прикладами останнім часом є **Е. ч.** під час воєн на території колишньої Югославії (див.: *Балканська криза 1990-х*) і в міжетнічній війні в Руанді (див.: *Громадянська війна в Руанді*). Визнані міжнар. співтовариством одним із найстрашніших *злочинів проти людства.*

М. С. Каменецький

Ефективність зовнішньої політики — базова характеристика *зовнішньої політики* держави. Перший рівень **Е. з. п.** характеризує стартовий потенціал країни для реалізації конкретної програми дій. Другий — здатність реально досягати бажаного результату за будь-яких умов. Третій пов'язаний зі здатністю держави утримуватися у векторі поступального (згідно своїм уявленням) руху умовною траєкторією від менш сприятливого міжнародного середовища до більш сприятливих його умов або більш сприятливих позицій у межах наявних умов міжнародного середовища. Оцінка ефективності складається з комплексу критеріїв, включаючи: ступінь досягнення поставлених стратегічних цілей; успішність реагування на форс-мажорні ситуації; ресурсоємність зовнішньополітичних дій у порівнянні з результатами, що досягаються; співмірність зовнішньополітичних зусиль та їх результатів; прийнятність ситуації, що складається в результаті зроблених дій, для керівництва країни та ін. **Е. з. п.** багато в чому залежить від наявних ресурсів впливу, але не пов'язана з ними безпосередньо. Сукупність ресурсів, якими володіє *держава* для здійснення прямого і непрямого, воєнно-політичного, дипломатичного, економічного, фінансового, технологічного, культурно-інформаційного та іншого впливу на інші держави та міжнародну спільноту в цілому в своїх цілях та інтересах є потенціалом міжнародного впливу. Зв'язок між ресурсами і потенціалом впливу не є однозначним: наявні ресурси можуть бути використані не вповні, вони можуть бути використані неефективно або призвести до небажаних результатів; недолік ресурсів у певних ситуаціях може бути успішно компенсовано вмілої *дипломатією* і нестандартними політичними рішеннями.

Н. Б. Бєлоусова

Ефективного громадянства принцип — спосіб визначення, якому з *громадянств* біпатрида слід віддати перевагу при вирішенні питання про надання цій особі *захисту дипломатичного.* Частіше за все це питання може виникнути при перебуванні особи з подвійним громадянством на території третьої країни, особливо в тих випадках, коли д-ви, громадянство яких вона має, намагаються надати їй дип. захист. **Е. г. п.** визначається наявністю найміцнішого фактичного зв'язку особи з д-вою (постійне місце проживання, роботи, наявність док-тів певної д-ви, здійснення політ. прав, місце проживання родичів, місцезнаходження майна тощо). Запровадження ефективного громадянства стало неминучим після закінчення *Другої світової війни*, коли процеси міграції, зміна кордонів та інтернаціоналізація економіки значно послабили концепцію класичного нац. громадянства. Загально визнано, що остаточно концепція ефективного громадянства укорінилася в міжнар.-прав. практиці після рішення *Міжнародного Суду ООН* у справі Ноттебома (спір між Ліхтенштейном та Гватемалою), що розглядалася 1953–55. Суд, визнавши, що регулювання питань громадянства — суверенне право кожної д-ви, відкинув претензії Ліхтенштейну на захист прав Ноттебома, оскільки зв'язок останнього з Ліхтенштейном мав лише формальний характер. Суд, який дослідив міжнар. арбітражну практику в подібних справах, установив, що всі вони вирішувались на основі віддання переваги реальному, ефективному громадянству, заснованому на сильних фактичних зв'язках між певною особою й однією із зацікавлених д-в. Звідси Суд дійшов висновку, що «громадянство є правовим зв'язком, який має в своїй основі громадський факт зв'язку, справжнього поєднання існування, інтересів та почуттів, поряд з наявністю взаємних прав і обов'язків». За відсутності таких якостей з точки зору *міжнародного права* громадянство не є ефективним.

Із того часу **Е. г. п.** систематично застосовується як нац. судами більшості країн, так і міжнар. арбітражними комісіями у спорах з питань громадянства. Наявність зв'язку, що дозволяє встановити ефективне громадянство, визначається судом або арбітражем шляхом дослідження конкретних обставин справи. Беруться до уваги, передусім, фактичне постійне місце проживання особи, джерело її постійного доходу, наявність нерухомості, перебування на держ. або військ. службі, громадські, сімейні та інші зв'язки. **Е. г. п.** знайшов відображення в ряді *договорів міжнародних.*

О. В. Задорожній

Ефективності принцип (при визнанні урядів) — ефективність здійснення влади новим урядом у межах території своєї країни, що передбачає також зовн. незалежність уряду, його життєздатність і підтримку населенням. **Е. п.** є одним із критеріїв при вирішенні питання про визнання уряду. При визнанні *держави* він не застосовується.

О. В. Задорожній

Ефіопії та Еритреї війна 1998–2000. За результатами референдуму, на якому еритрейці майже одностайно проголосували за відокремлення від Ефіопії, 24.05.1993 Еритрея була офіційно проголошена незалежною д-вою. Ефіопія беззастережно визнала нову д-ву, взяла на себе весь *зовнішній борг,* погодилася на збереження єдиної *валюти* бир, а також уклала вигідні для Еритреї двосторонні дог-ри у сфері безпеки, торгівлі тощо. Але територ. спори, введення Еритреєю 1997 власної валюти та збільшення зборів за використання Ефіопією порту Асеб спричинили загострення двосторонніх відносин. На поч. 1998 уряд Еритреї заявив про своє право на частину провінції Тиграй (бл. 400 км²) і спробував за допомогою збройних сил встановити контроль над спірною територією. У травні 1998 протистояння вилилось в обмін повітр. бомбовими ударами. Після перших невдалих спроб ефіопської армії відбити спірні території бойові дії до лютого 1999 майже не велися. Сторони активно нарощували чисельність та оснащення збройних сил; зброю їм постачали Болгарія (обом сторонам), Італія (Еритреї), Франція та Китай (Ефіопії). *ОАЄ*, Руанда і США запропонували посередницькі послуги, але їм не вдалось домогтися підписання мирної угоди між ворогуючими сторонами: Ефіопія прийняла документ «в принципі», а Еритрея відкинула взагалі. У лютому 1999 Ефіопія здійснила масований наступ на спірні території та відвоювала більшість з них. Еритрея одразу погодилась на мирний план ОАЄ, що передбачав припинення вогню та проведення міжнар. експертизи кордонів без попереднього виведення еритрейської армії з тих спірних районів, які ще залишилися під контролем цієї країни. ОАЄ спільно зі США та *Європейським Союзом* підготували мирний план, на базі якого у травні 2000 в Алжирі розпочались мирні переговори. Але 12.05.2000 ефіопська армія розгорнула успішний наступ, у результаті якого були відвойовані всі спірні території та зайнята значна територія, належність якої до Еритреї ніколи не ставилася під сумнів, у т. ч. порт Асеб. Ефіопія оголосила, що не має на меті завоювання Еритреї, а бажає лише примусити супротивника залишити спірні території. У червні 2000 в Алжирі було підписано угоду про припинення вогню, за якою ефіопським військам дозволялося знаходитись на захоплених територіях до розміщення там миротворчих сил; після розгортання миротворців вони відводилися на позиції, які займали до 6.05.1998, а еритрейські війська — на 25 км углиб власної території. Ця зона була оголошена тимчасовою зоною безпеки, що патрулюється миротворцями *Організації Об'єднаних Націй,* міжнар. комісія розпочала *демаркацію кордону* ефіопсько-еритрейського. Конфлікт на тривалий період загострив ситуацію в районі Африканського Рогу. Продовжуються переговори під егідою ООН для вирішення соц.-екон. питань, зокрема повернення *біженців* та *переміщених осіб.*

С. В. Андрущенко

Ештон (Ashton) Кетрін (20.03.1956, Апхолланд, Велика Британія) — перший Високий представник *Європейського Союзу* із закордонних справ і політики безпеки, віце-голова *Європейської комісії* (з 9.02.2010). Закінчила Лондонський університет за спеціальністю «економіка», займала низку громадських посад з питань зайнятості та виховання дітей. У 1999 їй був наданий довічний титул баронеси і місце в палаті лордів британського парламенту. З 2001 працювала в лейбористському уряді Великої Британії — міністерствах освіти, конституційних справ і юстиції; у 2006 названа «політиком року» у Великій Британії. У 2007 була призначена лідером лейбористської фракції в палаті лордів і лордом-головою Таємної ради у складі першого уряду Г. *Брауна*, активно сприяла ратифікації *Лісабонського договору* в парламенті Великої Британії. У 2008 була призначена єврокомісаром з торгівлі як представник Великої Британії; виступала за вступ Росії у *Світову організацію торгівлі* на індивідуальних засадах, а не у складі *митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану*. Проводила переговори з КНР і Південною Кореєю щодо підтримки *зони вільної торгівлі*. Призначена Високим представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки Європейською Радою в листопаді 2009.

Т. І. Шинкаренко

Є

Євпраксія Всеволодівна (бл. 1071, Київ, Русь — 10.07.1109, Київ, Успенський собор) — дочка великого князя київського Всеволода Ярославича (1030–93), сестра *Володимира Мономаха*, 2-га дружина правителя Священної Римської імперії Генріха IV (1050–1106). Освіту одержала в київському великокняжому дворі; рано прилучилася до західної культурної й духовної традиції: її мати — шведська принцеса Інгігерда (бл. 1001–50) була католичкою, мала родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії. В юному віці вийшла заміж за маркграфа Північної Саксонії Генріха Штаденського Довгого, але незабаром у 1087 овдовіла (попереднього року прийняла католицизм і дістала нове ім'я Адельгейда); в 1088 була повінчана з німецьким імператором Генріхом IV під іменем Адельгейди. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку великого київського князя у боротьбі проти саксонських володарів-сепаратистів та сприяти возз'єднанню православної й католицької церков. У кінці 1093 **Є. В.**, не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і відбула до Каносси (Північна Італія) до маркграфині Матильди Тосканської; за її посередництвом звернулася до папи Урбана II, який передав її справу з Генріхом IV на розгляд собору в Констанці, й потім у П'яченці (1095); ці церковні собори, на яких виступала **Є. В.**, засудили поведінку Генріха IV. В 1097 виїхала до Угорщини, а звідти до Києва; в 1106 постриглася в черниці в Андріївському жіночому монастирі, де її рідна сестра Анна Всеволодівна була ігуменею.

В. М. Матвієнко

Євразійство. Від XIX ст. ідея Є. поширюється в Російській імперії як концептуальна спроба інтелігенції подолати розкол між реформами європейського ґатунку і проімперськими. Унікальна роль Росії, на їхній погляд, полягала не у відтворенні *лібералізму* та *демократії* чи їхньому повному запереченні, а у виробленні третього шляху, який би інкорпорував культуру і традиції православ'я у все краще, що мають Схід і Захід. Організоване Є. походить від назви політичного руху 1920-х за відтворення Російської імперії; базується на запереченні приналежності «російської цивілізації» до категорії «європейці». Тогочасні адепти концепції Є. вважали, що жовтневий переворот 1917 був спричинений швидкими темпами модернізації Російської держави і суспільства за європейськими стандартами розвитку. Вони виходили з можливості і доцільності переростання радянського режиму в неєвропейську православну форму правління, позбавлену марксистсько-ленінського догматизму та войовничого атеїзму. Євразійці категорично протиставляли себе антибільшовицьким рухам, закликаючи зосередити діяльність емігрантських угруповань на сприянні еволюції більшовицького режиму, який окреслювали перехідним. З числа євразійців були сформовані організації «Младоросы» та «Сменовеховцы»; суттєвий вплив на доктрину євразійства справили публікації М. Бердяєва. Але внаслідок спеціальних операцій радянських спецслужб євразійці на 1929 припинили своє періодичне видання і практично припинили організоване існування. Точне визначення євразійської ідеї у її початковому (емігрантському) вимірі подається в монографії «Основы евразийства»: «Є. — це ідейна і суспільно-політична течія першої хвилі російської еміграції, об'єднаної концепцією російської культури як неєвропейського феномену, котрий володіє в низці культур світу унікальним поєднанням західних і східних рис, а тому одночасно належить Заходові і Сходові, у той же час не відносячись ні до того, ні до іншого». Американський історик Д. Шлапентох виводить суть поняття з того, що Росія не є ні Європою, ні Азією. Суттєве уточнення зробив британський дослідник М. Бассін, що визначив Є. як російський націоналістичний рух. Російський філософ М. Бердяєв ще раніше попереджав про можливість переростання Є. у російський *фашизм*.

Серед базових ідей Є. — єдність слов'янських і неслов'янських народів колишнього СРСР, що відрізняє сучасне тлумачення від традиційного слов'янофільства. Ідея євразійства була актуалізована радикальним російським філософом і політологом О. Дугіним, який вважає євразійство світоглядом, що вітає «модернізм, жорсткість і авангард соціальних технологій більшовиків, але відкидає порочну загіпнотизованість економіко-матеріальними формулами». Важливим аспектом Є. у даному випадку є великодержавницькі амбіції його адептів, які виступають за об'єднання євразійських просторів на засадах російської *гегемонії міжнародної*. У березні 2002 Дугін заснував політичну партію «Євразія», яка базує свою ідеологію на засадах явленого призначення Росії, обумовленого її географічним розташуванням. Йдеться про формування Євразійського Союзу на теренах колишнього СРСР, серцевиною якого має стати Росія. Очевидною складовою концепту Є. є спрямованість проти американського глобалізму, тобто спроби нав'язати світові євроатлантичне лідерство. У сучасній російській версії Є. виходить із поєднання імперського та етнічного принципів, заперечуючи ліберальний пріоритет прав і свобод особистості; обов'язковим елементом сучасного Є. є утворення централізованого управління. Економічна програма прихильників Є. передбачає змішану модель державної і приватної форм власності з перевагою малого і середнього підприємництва; право власності обумовлюється її адекватним використанням. У культурній сфері планується залучати молоде покоління через комбінування архаїзмів з авангардом. Відстоюється принцип альянсу традиційних євразійських регіонів — православного, ісламського, буддійського та іудейського — із запереченням чужих сект та атеїзму.

Існує версія неоєвразійства, яка практично повністю базується на антиамериканізмі, що де-факто був покладений в основу *зовнішньої політики* Росії в середині першої декади XXI ст. США при цьому звинувачуються у сприянні деструктивній *глобалізації*, порушенні курсу на сталий розвиток всіх держав світу, руйнуванні національних культур і незахідних цивілізацій. У поданні Кремля ця ідея вочевидь переноситься в практичну політику, спрямовану на відрив Європи від євроатлантичної спільноти, використання всіх можливостей відповідного впливу на європейців та налаштовування Сходу проти атлантичного консенсусу. Росія у такій версії Є. виставляється містком зв'язку між Європою і Сходом, чинником сприяння духовності і сталому розвитку як альтернативи американському глобалізмові. Відтак, Росія у рамках цієї ідеології має стати реформатором Заходу і модернізатором Сходу. Для України особливе значення має прямий зв'язок між реалізацією євразійської ідеї і втратою національної державності. Ідеологією імперії визначає євразійство американський дослідник М. Лорелем. Існує казахська версія Є., в рамках якої головна ставка робиться на об'єднання потенціалів держав пострадянського простору в економічній сфері.

Літ.: Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии. (Эпохи и цивилизации). — М.: СЗКЭО, Кристалл, 2003; Панарин А. С. Западники и евразийцы // Общественные науки и современность. — 1993. — № 6; Дугин А. Г. Консервативная революция // Элементы. — 1991. — №1; Laruellem, Marline. Russian Eurasianism: An Ideology of Empire. — Johns Hopkins University Press, 2008; Основы евразийства. — Москва: Арктогея-Центр, 2002; Сендеров В. А. Евразийство — миф XXI века // Вопросы философии. — 2001. — №4; Дуванов С. Евразийство — философия оправдания неполноценности // Международный евразийский институт экономических и политических исследований. 28 ноября 2001. — http://www.iicas.org/articles/ library/libr_rusev_28_11_01.htm.

Є. Є. Камінський

Євразійське економічне співтовариство (Eurasian economic community), **ЄврАзЕС** — *організація міжнародна*, утворена в рамках *СНД* на базі започаткованого 1995 *Митного союзу СНД*. Договір про створення співтовариства підписано 10.10.2000 у м. Астана п'ятьма державами — Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією й Таджикистаном; 24.01.2006 до організації приєднався Узбекистан (в жовтні 2008 призупинив членство внаслідок сумнівів в ефективності й результативності діяльності **ЄврАзЕС**). Статус спостерігача в **ЄврАзЕС** мають Вірменія (2003), Молдова (2002) і Україна (2002). Метою співтовариства є створення *єдиного економічного простору (ЄЕП)*, координація підходів держав-учасниць до інтеграції у світову економіку та міжнародну торгівельну систему. До основних завдань належать: оформлення у повному обсязі режиму вільної торгівлі, єдиного митного тарифу і системи нетарифного регулювання, спільних правил торгівлі товарами та послугами, спільної системи митного регулювання, рівних умов для виробничої та підприємницької діяльності, рівних умов доступу на ринки сторін іноземних інвестицій, уніфікація порядку валютного регулювання, реалізація спільних програм соціально-економічного розвитку, формування спільного енергетичного ринку, ринку транспортних послуг та єдиної транспортної системи створення тощо. Членство в організації відкрите. Статус *спостерігача* може надаватись як державі, так і міждержавній організації за їх проханням.

Найвищим керівним органом **ЄврАзЕС** є Міждержавна рада, яка розглядає принципові питання, визначає стратегію, напрями та перспективи розвитку *інтеграції міжнародної* і приймає відповідні рішення. Міждержавна рада збирається на рівні голів держав не рідше ніж один раз на рік та на рівні голів урядів не рідше двох разів на рік. Інтеграційний комітет є постійно діючим органом **ЄврАзЕС**, а основними завданнями є забезпечення взаємодії органів **ЄврАзЕС**, підготовка пропозицій порядку денного засідань, проектів рішень та документів Міждержавної ради, контроль за їх реалізацією. Засідання Інтеграційного комітету відбуваються чотири рази на рік. Інформаційно-технічне забезпечення роботи Міждержавної Ради та Інтеграційного комітету здійснює секретаріат організації, який очолює Генеральний секретар, що призначається Міждержавною радою. Місцем розташування є м. Алмати і м. Москва. Органом міжпарламентського співробітництва є Міжпарламентська Асамблея **ЄврАзЕС**, яка здійснює гармонізацію законодавства країн-учасниць та приведення його у відповідність до актів організації. МПА формується з парламентарів, які делегуються органами законодавчої влади держав Співтовариства. Секретаріат МПА **ЄврАзЕС** знаходиться у м. Санкт-Петербург (РФ). Суд Співтовариства забезпечує однакове тлумачення договорів **ЄврАзЕС** та інших рішень, ухвалених у рамках організації, а також вирішує суперечки економічного характеру, що виникли під час реалізації прийнятих рішень.

У рамках об'єднання діють допоміжні органи, як наприклад, Рада з енергетичної політики, Рада з транспортної політики, Рада з прикордонної політики, Рада керівників митних служб, Рада керівників податкових служб, Рада міністрів юстиції тощо. В цих органів керівники відповідних служб шести держав розробляють узгоджену політику у цих галузях. Бюджет організації розробляється Інтеграційним комітетом, затверджується Міждержавною Радою і складається з дольових внесків сторін-учасниць. РФ сплачує 40%, Білорусь, Казахстан та Узбекистан (у 2006–08) — по 15%, а Киргизстан і Таджикистан — по 7,5%. Такий розподіл внесків до бюджету організації впливає на прийняття рішень в Інтеграційному комітеті, оскільки кількість голосів відповідає внескові у державний бюджет. Міждержавна Рада ухвалює рішення консенсусом. Від початку в об'єднанні брали участь сторони з нерівнозначним економічним потенціалом, поступово сформувалось більш тісне інтеграційне ядро — Білорусь, Казахстан і Росія, які розвивають співпрацю в рамках інших проектів — зокрема ЄЕП та Союзної держави Росії і Білорусії, що призвело до запровадження концепції різношвидкісної інтеграції в рамках **ЄврАзЕС**. В грудні 2012 досягнуто домовленості про реорганізацію **ЄврАзЕС** з передачею функцій Євразійській економічній комісії — постійно діючому наднаціональному регулюючому органу Митного союзу і ЄЕП за участю Білорусії, Казахстану й Росії; **ЄврАзЕС** тимчасово зберігає за собою вирішення проблем гуманітарної сфери, транспорту, енергетики й реалізацію 15-ти міждержавних програм; штат Секретаріату **ЄврАзЕС** має скоротитися майже в п'ять разів — з 97-ми до 22-х працівників, до 2015 організацію заплановано розформувати.

О. Ю. Ковтун

Євроафрика — меридіональний геополітичний пласт, поруч з євразійським, американським і тихоокеанським. Сполучною ланкою в його формуванні є Середземномор'я, яке історично сполуча-

ло Європу і Африку. К. Хаусхофер розглядав Є. з центром у Німеччині і Франції як один з майбутніх великих просторів, вбачаючи в ньому можливі перспективи геополітичної експансії Німеччини. Після *Другої світової війни* А. Цишка намагався визначити нову роль Німеччини, не виключаючи можливості експансії на південь, оскільки шлях на Схід і Захід для німців на невизначений час був закритий. Раніше Німеччина мала свої *колонії* на Африканському континенті, і тепер була запропонована ідея *інтеграції фінансової*. Наявність ресурсів і дешевої робочої сили мали бути привабливими не тільки для німців, тому А. Цишка наполягав на необхідності того, щоб усі західноєвропейські держави спрямувати погляди на Чорний континент. «Лише коли Європа буде об'єднана з тропічною Африкою, Європейський континент знайде свої природні межі», — писав він у своїй програмній статті. Г. Занде, інший геополітик з ФРН, також був прихильником нового підкорення Африки.

М. А. Шепелєв

Єврогрупа НАТО (NATO Eurogroup) — неофіційна група європейських держав-членів *Організації Північноатлантичного договору (НАТО)* в складі міністрів оборони; створена 13.11.1968. Завданням Єврогрупи стала координація воєнних програм європейських держав-членів НАТО з метою зміцнення військово-політичного співробітництва. Створення Групи викликане, з одного боку, бажанням європейських країн в умовах початку «розрядки» зменшити вплив США на європейські справи та, як наслідок, згодою США зміцнити «європейське ядро» в межах НАТО як альтернативу існуючому в рамках *Європейських співтовариств* механізму зовнішньополітичних консультацій. Розформована наприкінці 1993 у зв'язку зі створенням Європейського корпусу.

О. Л. Хилько

Євроінтеграційна стратегія України ґрунтується на *Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010*. Відповідно до статті 11 Закону однією з основоположних засад *зовнішньої політики* України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС». Чинною правовою основою відносин між Україною та *ЄС* є *Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994* (набула чинності 1.03.1998), яка започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. У поточний момент **ЄІС** реалізується через виконання Порядку денного асоціації з ЄС; підготовку до підписання парафованої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; підготовку до ратифікації Угоди Верховною Радою України, *Європейським парламентом* та державами-членами ЄС та виконання окремих положень Угоди, включаючи створення поглибленої та всеохоплюючої *зони вільної торгівлі*. У ході 15-го Саміту Україна-ЄС в Києві 19.12.2011 сторони оголосили про завершення перегорів по майбутній Угоді про асоціацію, а 30.03.2012 текст політичної частини майбутньої Угоди було парафовано в Брюсселі представниками України та ЄС.

Д. П. Расшивалов

Європа 2020 (Europe 2020), прийнята в березні 2010 *Європейською комісією* стратегія розвитку *ЄС* на період до 2020. Визначає 3 осн. соц.-екон. пріоритети: розумне зростання (розвиток економіки, засн. на інноваціях і знаннях); усталене зростання (забезпечення ефективнішого, що зберігає довкілля, конкурентного екон. розвитку); об'єднуюче зростання (збільшення зайнятості, соц. та тер. зближення). Стратегією передбачено зростання зайнятості нас. віком від 20 до 64 років до 75% (у 2010 — 69%); збільшення фінансування наук.-дослід. розробок до 3% ВНП ЄС (у 2010 менше 2%); зменшення на 20% пром. забруднення атмосфери; збільшення до 20% питомої ваги відновлюваних енергоресурсів та на 20% ефективності енергоспоживання; зменшення до 10% учнів, які не завершують навчання в середній школі (2010–15); збільшення до 40% молоді з вищою освітою (2010–31); зменшення на 20 млн нас. ЄС, яке живе за межею бідності.

О. І. Шнирков

Європа націй (Europe of nation states) — концепція європейської *інтеграції міжнародної*, запропонована Президентом Франції Ш. де *Голлем* в 1960-ті як альтернатива проекту європейських федералістів «Сполучені Штати Європи». Концепція передбачала співпрацю держав-членів *Європейських співтовариств* на основі принципу «інтергуверменталізму» (міжурядового підходу) зі збереженням національного *суверенітету* в ключових питаннях. Відповідною цій концепції була політика Франції в *ЄЕС* у 1960-ті: відмова від переходу до принципу голосування кваліфікованою більшістю в Раді Європейських співтовариств, блокування діяльності органів Співтовариств. На сьогоднішній день концепція активно підтримується Великою Британією, Данією та рядом країн Центрально-Східної Європи, які побоюються, що посилення наднаціональних елементів у діяльності *Європейського Союзу* може призвести до втрати країнами їхньої індивідуальності.

В. В. Копійка

Європа «стара» і «нова» — метафоричне позначення геополітичного розколу, що намітився в Європі під час *Іракської війни 2003–11* й проявлявся, зокрема, у різному ставленні до *геополітики* США і Росії. Поділ Європи на «стару» і «нову» запроваджено на початку 2003 тодішнім міністром оборони США Д. Рамсфельдом. Він назвав супротивників війни проти Іраку (тобто насамперед Німеччину і Францію) «старою Європою» («Ви думаєте, що Європа — це Німеччина та Франція. Я так не думаю. Я думаю, це стара Європа. Погляньте на величезну кількість інших країн у Європі. Вони в цьому питанні не з Францією і Німеччиною. Вони зі Сполученими Штатами»). «Стара Європа», що складається з провідних союзників США на континенті, тоді висловила різку незгоду з участю *НАТО* у воєнній акції проти Іраку і фактично засудила намір США завдати удари по Іраку без згоди *Ради Безпеки ООН*. Д. Рамсфельд натякав, що існує й «нова Європа», до якої входять нові країни — члени НАТО і *Європейського Союзу*, готові всіма силами підтримати «війну з терором», тоді як «стара Європа» — немічна і не хоче битися. Ця заява викликала невдоволення більшості «старих» країн — членів ЄС. Однак вона значною мірою відображала геополітичні реалії, що склалися на початку XXI ст.: справді, у питанні лояльності США Європа умовно поділилася на західну, «стару», і східну, «нову» частини. Принаймні у сфері *безпеки міжнародної* колишні країни «соціалістичної співдружності» були схильні більше довіряти США, ніж новим партнерам по ЄС із Західної Європи. Відтоді не без підстав центрально-східноєвропейські країни вважаються провідником лінії США в ЄС, тоді як у західноєвропейських країнах зростає антиамериканізм, виявляючи риси свідомого розчарування і навіть відторгнення.

Поділ на **Є. «с». і «н.»** проводився не тільки за ознакою «антиамериканізм — проамериканізм», а й пов'язувався з їх позицією щодо Росії, яка взяла курс на повернення у світову політику як повноцінна *велика держава*. Саме за «новою» Європою закріпилася репутація найбільш антиросійськи налаштованого сегмента всередині ЄС, тоді як серед його «старих» членів домінує настрій на розвиток прагматичного стратегічного партнерства з Росією. У 2005 депутат *Європейського парламенту* і майбутній президент Естонії Т. Г. Ільвес писав, що причини відмінностей між Сходом і Заходом Європи «слід шукати у своєрідності післявоєнного устрою нових країн-членів, які тоді перебували під радянським диктатом. Для країн Східної Європи вигнання фашистів не стало звільненням — війна тривала, і її нові методи були не набагато кращі від колишніх. У цьому і кореняться витоки їх проамериканських настроїв». На додаток антиросійські настрої у багатьох країнах «нової» Європи підігріваються і тим, що в міру розвитку партнерства Росії і провідних європейських держав у сфері енергетики та реалізації проектів «Північний потік» і «Південний потік» вони втрачають позиції важливих учасників транзиту енергоносіїв між Росією і Європою.

У цій ситуації використання «нової Європи» для того, щоб завадити тісному зближенню Росії з лідерами ЄС, передусім Німеччиною і Францією, відповідає стратегічним інтересам США. Показово, що в книзі «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2001) Г. *Кіссінджер* висловив стурбованість сценарієм, за яким Німеччина і Росія стали б розглядати один одного як «найкращих об'єктів своєї *зовнішньої політики*». Найгіршим варіантом для Вашингтона він вважає встановлення стійкого партнерства країн, названих пізніше «старою Європою», і Росії. У такому разі США,

відірвані від Європи, стають, на думку Кіссінджера, «у геополітичному сенсі островом далеко від берегів Євразії, чимось на зразок Великої Британії XIX ст. порівняно з Європою». З приходом до влади в США адміністрації Б. *Обами*, яка проголосила політику «перезавантаження» відносин з Росією, союз «нової Європи» із Вашингтоном став «давати тріщини», і в середині липня 2009 група колишніх керівників держав Центрально-Східної Європи, серед яких Л. *Валенса*, А. *Квасневський*, В. *Гавел*, В. *Адамкус* та Е. *Константинеску*, опублікували відкритий лист, щоб попередити нового президента США про те, що він припуститься «історичної помилки», якщо зробить ставку на підтримку Росії. Однак уже невдовзі такі побоювання згаданих політиків виявилися безпідставними, свідченням чого стало відновлення курсу на розгортання системи ПРО НАТО в Європі та на Близькому Сході.

Є. М. Суліма

Європейська асоціація вільної торгівлі (European Free Trade Association), **ЄАВТ** (EFTA) — міжнар. міжурядова регіональна торг.-екон. орг-ція, створена згідно з конвенцією, укладеною в Стокгольмі 4.01.1960 з ініціативи Великої Британії як противага *Європейським співтовариствам*. До асоціації увійшли Австрія, Велика Британія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. У 1961 до ЄАВТ приєдналася Фінляндія, 1970 — Ісландія, 1991 — Ліхтенштейн. Зі вступом у *Європейське економічне співтовариство* (пізніше — ЄС) з ЄАВТ у 1973 вийшли Велика Британія і Данія, 1986 — Португалія, 1995 — Австрія, Фінляндія, Швеція. ЄАВТ була створена з метою забезпечення вільної торгівлі пром. товарами між країнами-учасницями шляхом поступового скорочення митних тарифів і кількісних обмежень (лібералізація торгівлі с.-г. продукцією та продуктами моря не передбачалась). *Зона вільної торгівлі* пром. товарами ЄАВТ була сформована в 1967, що сприяло зростанню товарообігу між країнами-учасницями. Водночас головна мета — конкуренція з ЄЕС — досягнута не була. У центрі діяльності ЄАВТ від початку її діяльності були відносини з ЄЕС (пізніше — з ЄС). 22.07.1972 ЄЕС підписала з країнами-членами ЄАВТ окремі угоди про принципи взаємної торгівлі, на основі яких між цими країнами була створена зона вільної торгівлі пром. товарами. Етапним на шляху інтеграційного зближення країн ЄЕС та ЄАВТ було підписання 9.04.1984 Люксембурзької декларації, яка передбачала консолідацію та посилення співробітництва у справі гармонізації стандартів, усунення техн. бар'єрів, спрощення прикордонних формальностей із метою утворення «європейського економічного простору». 2.05.1992 країни-члени ЄАВТ і ЄЕС підписали угоду про утворення *Європейського економічного простору* (набула чинності 1.01.1994). Вона передбачала поширення «чотирьох свобод», які діють на Єдиному внутр. ринку ЄС, на країни ЄАВТ. Для досягнення однорідності екон. простору країни ЄАВТ в односторонньому порядку прийняли acquis communautaire (правопорядок Європейського співтовариства). Швейцарія не ратифікувала угоду у зв'язку з негативним результатом референдуму з цього питання й залишилась поза межами Європ. екон. простору.

Розвиток торговельних відносин з іншими країнами та регіональними об'єднаннями призвів до необхідності перегляду країнами-членами ЄАВТ положень Стокгольмської конвенції про ЄАВТ. Оновлену угоду було підписано 21.06.2001 у м. Вадуц, Ліхтенштейн і вона набула чинності 1.06.2002. Положення оновленої угоди про ЄАВТ (т. зв. Вадуцька конвенція) враховують розвиток торговельних відносин країн-членів ЄАВТ з ЄС та іншими торговельними партнерами. Вадуцька конвенція регулює відносини між країнами-членами ЄАВТ у сфері торгівлі товарами та послугами, конкурентної та інвестиційної політики, економічної та монетарної політики, захисту прав інтелектуальної власності тощо. Рада ЄАВТ є основним керівним і робочим органом організації, в рамках якого країни-члени проводять переговори, консультації та приймають рішення щодо напрямів діяльності ЄАВТ. Засідання Ради ЄАВТ відбуваються вісім разів на рік на рівні постійних представників країн-членів при ЄАВТ та двічі на рік на рівні міністрів. При прийнятті рішень Радою ЄАВТ кожна країна-член має один голос. Зазвичай рішення Ради приймаються консенсусом. Країни-члени по черзі головують в Раді ЄАВТ протягом півріччя. Рада ЄАВТ уповноважена приймати рішення з питань розвитку торговельно-економічних відносин між країнами-членами згідно з положеннями угоди про ЄАВТ; розвитку торговельно-економічних відносин з іншими країнами та їх об'єднаннями; розвитку відносин між ЄАВТ та іншими міжнародними організаціями; бюджету та управління ЄАВТ.

Поточними справами ЄАВТ займається Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем. Структури Секретаріату перебувають в Женеві, Брюсселі і Люксембурзі. В системі інституцій ЄАВТ сформувалась структура комітетів і експертних груп, які виконують допоміжні консультативні функції щодо Ради ЄАВТ, а також спостерігають за розвитком торгівельних відносин країн-членів ЄАВТ з *третіми державами*. У зв'язку зі створенням ЄЕП були засновані ще два органи ЄАВТ — Наглядовий орган зі штаб-квартирою в Брюсселі і Суд ЄАВТ, розміщений у Люксембурзі.

З початку 1990-х ЄАВТ активно розвивала відносини з країнами Центральної і Східної Європи, а також неєвропейськими країнами. На кінець 2012 держави ЄАВТ уклали 24 угоди про вільну торгівлю, що поширюються на 33 держави, які не є членами ЄС. 19.06.2000 у Женеві Україна і країни-члени ЄАВТ підписали Декларацію, в якій були визначені основні напрями й інституційні засади співробітництва сторін. 24.09.2000 в Києві відбулося перше засідання спільного комітету України і ЄАВТ в рамках декларації. Угоду про вільну торгівлю між Україною та ЄАВТ було підписано 24.06.2010 у рамках Конференції міністрів держав-членів ЄАВТ у м. Рейк'явік (Ісландія). 7.12.2011 було прийнято Закон України «Про ратифікацію Угоди про вільну торгівлю між Україною та державами ЄАВТ, Угоди про сільське господарство між Україною та Королівством Норвегія, Угоди про сільське господарство між Україною та Ісландією та Угоди про сільське господарство між Україною та Швейцарською Конфедерацією».

Т. І. Шинкаренко

Європейська безпекова та оборонна ідентичність (European security and defence identity), **ЄБОІ** (ESDI) — проект *НАТО*, що мав на меті збільшити частку участі європейських членів в операціях з підтримання безпеки і, таким чином, зміцнити європейську опору НАТО та посилити її ефективність перед новими загрозами. Причиною започаткування ЄБОІ стали також неспівпадаючі інтереси трансатлантичних союзників у сфері забезпечення безпеки. ЄБОІ заснована на засіданні Північноатлантичної Ради в Берліні у червні 1996. Правові положення ЄБОІ окреслені в Угоді між НАТО і ЄС «Берлін плюс» 1996, в Стратегічній концепції Альянсу 1999 та Угоді про стратегічне партнерство в сфері кризового врегулювання між НАТО і ЄС 2002. Передбачалось, що операції мали здійснюватись *Західноєвропейським союзом* (всі члени ЗЄС були членами НАТО) відповідно до цілей *Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС* із використанням ресурсів і засобів НАТО у випадках, коли військовий потенціал НАТО не задіяний. Рішення про надання ресурсів НАТО для таких операцій приймається одноголосно і для кожної ситуації окремо. Мали використовуватись Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили (Combined Joint Task Forces), що виділялись би зі складу НАТО в якості «таких, що відокремлюються, але не відокремлених сил» для операцій, що здійснюються європейськими учасниками Альянсу без участі США. На базі пакету домовленостей «Берлін плюс» були проведені військові операції ЄС «Конкордія» в Македонії та «Алтея» в Боснії та Герцеговині. ЄБОІ стала попередником Спільної безпекової та оборонної політики, запущеної на самітах ЄС у Кельні та Гельсінкі в 1999. ЄБОІ виявилася неефективною через залежність від американських ресурсів та покладання на ЗЄС, якому бракувало як дієвості, так і легітимності.

О. Л. Хилько

Європейська валютна одиниця (European Currency Unit), ЕКЮ (ECU) — міжнар. регіональна валютна одиниця, заснована в 1979 країнами-учасницями *Європейського економічного співтовариства*. Існувала лише у безготівковій формі. Була одним з ключових елементів *Європейської валютної системи* і представляла собою *валютний кошик*: курс ЕКЮ визначався як зважене середнє вартості нац. валют країн ЄС. ЕКЮ запроваджено з метою спрощення й уніфікації міжнар. валютних операцій, а також послаблення нега-

тивного впливу долара на валютно-кредитний ринок європ. країн. Випуск ЕКЮ здійснювався у вигляді записів на рахунках центр. банків країн Європейської валютної системи в Європ. фонді валютного співробітництва. ЕКЮ існувала у двох видах — офіційний (не надходив у приватний платіжний оборот) і комерційний. ЕКЮ використовувалась як розрахункова одиниця для визначення бюджету ЄС і курсів нац. валют («паритетна сітка») та розрахунків між відомствами ЄС. ЕКЮ використовувалась у розрахунках і платежах, а також як резерв міжнар. ліквідних ресурсів, була засобом проведення інтервенцій у межах Європейської валютної системи, надання кредитів центр. банками з інтервенційних операцій, як валюта деномінації боргових цінних паперів органів Європейського економічного співтовариства і державних органів деяких країн-членів. ЕКЮ використовувалась й у приватному обігу — у валютних та депозитних операціях, кредитних та облігаційних позиках, зовн. торгівлі, в операціях між приватними особами (чеки, ощадні вклади та ін.). На фінансових ринках ЕКЮ була популярним засобом портфельної диверсифікації і хеджування від валютних ризиків. Проте ЕКЮ не стала основною валютою у розрахунках країн-учасниць європейської валютної системи і залишалася лише доповненням до національних валют. З 1999 була замінена на євро у співвідношенні 1:1.

О. І. Шнирков, О. А. Чугаєв

Європейська валютна система (ЄВС) — форма орг-ції міжнар. валютних відносин у країнах *Європейського економічного співтовариства*, запроваджена в 1979 з метою забезпечення стабільності *валютного курсу* цих країн, поліпшення міжнац. екон. зв'язків, стимулювання інтеграції їхніх економік. Для ЄВС були характерними: запровадження та фактично обмежене використання спец, регіональної розрахункової одиниці країн ЄС — *Європейської валютної одиниці (ЕКЮ)*; встановлення меж коливання ринкових курсів валют країн-учасниць відносно ЕКЮ (зазвичай +/- 2,25 %, для деяких країн +/- 6 %); забезпечення валютних інтервенцій у ситуації, коли ринковий валютний курс досягає інтервенційної точки; надання фінанс. допомоги (кредитів) урядам тих країн, які мають фінанс. труднощі. Раніше створений Європейський фонд валютного співробітництва був ключовим колективним органом в рамках ЄВС. Незважаючи на досягнення (відносна стабілізація взаємних валютних курсів, створення спільних валютних резервів), існували й фактори, що протидіяли валютній інтеграції (різниця у рівні розвитку, темпах інфляції, процентних ставках, балансі *бюджету державного*, психологічній готовності в країнах-учасниках). Це призводило до того, що ЕКЮ не стала основною валютою у взаємних розрахунках, деякі валюти було девальвовано або ревальвовано. У 1992 відбулася регіональна валютна криза, що змусило Італію і Велику Британію вийти з ЄВС, а межі коливань курсів для решти валют було розширено до +/- 15 %. Як етап валютної інтеграції ЄВС закінчилася у 1998 у зв'язку із створенням Європейського валютного союзу, поступове формування якого почалося з 1990.

О. І. Шнирков, О. А. Чугаєв

Європейська валютна угода (ЄВУ) — форма орг-ції міжнар. валютних відносин, яка прийшла на зміну *Європейському платіжному союзу (ЄПС)* з 27.12.1958. Угода підписана у 1955 в рамках Організації європейського економічного співробітництва. Забезпечувала конвертованість валют і створення багатосторонньої системи розрахунків. Передбачала, що центр. банк кожної країни-учасниці був здатний проводити розрахунки в доларах за раніше відомим *валютним курсом* у рамках позитивного сальдо цих розрахунків у валюті будь-якої держави-учасниці ЄВУ. Це гарантувало кожній д-ві успішне регулювання коливань курсу її валюти в помірних межах та дозволяло оголошувати граничні курси купівлі та продажу своєї валюти на ринку. Згідно з ЄВУ кожна держава-учасниця на випадок зміни курсу своєї валюти зобов'язувалась забезпечувати врегулювання розрахунків за офіц. непогашеним сальдо у своїй валюті в рамках колишніх меж коливань її курсу (окрім сальдо у фунтах стерлінгів у континентальних д-вах), для чого були встановлені граничні межі сум розрахунків за однією угодою. Нагляд за ЄВУ знаходився під контролем Ради керуючих ЄВУ, що складалась із 8 фінанс. інспекторів, запропонованих державами-учасницями та призначених Радою *Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)*, яка прийшла на зміну Організації європейського економічного співробітництва. Технічним агентом по операціях в рамках ЄВУ був *Банк міжнародних розрахунків*. У разі проблем з платіжним балансом країни-учасники могли одержати коротко- або середньостроковий кредит від Європ. фонду під забезпечення золотом. Із 1.01.1973 замість ЄВУ набула чинності нова валютна угода в рамках ОЕСР, а її Європ. фонд був скасований.

О. І. Шнирков, О. А. Чугаєв

Європейська економічна комісія ООН (United Nations Economic Commission for Europe), **ЄЕК ООН** (UN/ECE) — одна з 5 регіональних комісій *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*; була створена в 1947, 1951 набула статусу постійного органу *ООН*. Членами комісії є 56 д-ав (усі країни *Співдружності Незалежних Держав*, Зах., Центр., Схід. Європи, США, Канада, Туреччина й Ізраїль), Україна є учасником ЄЕК із моменту її створення. У діяльності комісії беруть участь більш ніж 70 професійних та неурядових орг-цій. Головна мета комісії — сприяння екон. розвитку регіону. ЄЕК займається проблемами розвитку міжнар. галузевого співробітництва за напрямками: транспорт, енергетика, статистика, торгівля, екон. аналіз тощо (загалом, 18 напрямків). Робота в ЄЕК ведеться в тісній взаємодії з держ. структурами країн-учасниць та неурядовими міжнар. орг-ціями, які отримали статус спостерігача при ЕКОСОР. ЄЕК не може приймати рішення концептуального характеру, оскільки є допоміжним органом ЕКОСОР. ЄЕК розробляє та готує документацію для ЕКОСОР, *Генеральної Асамблеї ООН* та інших структур ООН щодо питань екон. співробітництва країн регіону. ЄЕК сприяє розвитку європ. країн, які потребують екон. допомоги. У 1993 сесія ЄЕК прийняла рішення про реалізацію Програми надання допомоги країнам із перехідною економікою (колишнім країнам радянського табору). Штаб-квартира ЄЕК знаходиться в Женеві (Швейцарія).

Т. І. Шинкаренко

Європейська і Середземноморська організація захисту рослин (European and Mediterranean Plant Protection Organization), **ЄОЗР** (EPPO) — міжурядова регіональна орг-ція, створена з метою сприяння розвитку міжнар. співробітництва у сфері захисту рослин у європ. та середземноморському регіонах. Заснована в 1951 згідно з конвенцією, укладеною в Парижі 18.04.1951. Від часу заснування кількість країн-учасниць зросла з 15 до 50, тепер орг-ція об'єднує більшість європ. і середземноморських країн; Україна — член ЄОЗР із 1994. Основні цілі ЄОЗР — розробка й проведення заходів по б-бі з особливо небезпечними шкідниками та хворобами рослин і рослинних продуктів, а також їх поширенням; регулярний обмін інформацією про появу цих шкідників та хвороб; уніфікація законодавства про карантин і захист рослин у країнах-членах ЄОЗР. Діяльність ЄОЗР спрямована на встановлення регіональних норм для фітосанітарної продукції та засобів; орг-цію засідань робочих й експертних груп за участю експертів усіх країн-учасниць; публікацію оглядів, бюлетенів, іншої друкованої продукції у справі захисту рослин; проведення відп. міжнар. наук. конференцій. Основні органи ЄОЗР: Виконавчий комітет — керівний орган, складається із семи обраних посадових осіб; Рада — контролює діяльність Виконавчого комітету, складається з представників усіх країн-учасниць. Техн. робота орг-ції здійснюється в експертних групах. Секретаріат ЄОЗР перебуває в Парижі (Франція).

Т. І. Шинкаренко

Європейська інтеграція (European integration) — процес об'єднання європейськими *державами* своїх політичних, економічних і соціальних структур у загальний комплекс. Кінцева модель такого об'єднання може втілитися у формальний політичний та економічний союз, або у неформальну *конфедерацію* держав. Розрізняють процеси економічної та політичної *інтеграції міжнародної*. Під економічною інтеграцією розуміють процес, спрямований на формування спільного ринку і проведення спільної політики у певному секторі економіки (секторальна або галузева інтеграція), або в усій економічній сфері країн-учасниць. В останньому випадку мається

на увазі загальна економічна інтеграція, що супроводжується уніфікацією валютної, податкової, соціальної й антикризової політики. Економічна інтеграція — рушійна сила процесу об'єднання Європи. Вона не є самоціллю, однак у найбільшій мірі відповідає повсякчасним потребам країн-учасниць і їхнього населення, сприяє зростанню добробуту і меншою мірою торкається таких чутливих сфер державного *суверенітету*, як національна безпека, оборона, *зовнішня політика* й ін. Однак, прогрес економічної інтеграції не генерує автоматично поглиблення політичного співробітництва. Політична інтеграція — процес поширення на держави-учасниці влади спільних наднаціональних інституцій, які здійснюють спільні повноваження у сферах, делегованих ним державами-учасницями у спільних інтересах. Під європейською інтеграцією, як правило, розуміють інтеграційний процес, який здійснюється в інституціональних рамках *Європейських співтовариств*, пізніше — *Європейського Союзу*.

Розвиток європейської інтеграції відбувався поетапно — від простих, секторальних форм регіональної інтеграції до більш складних і широкомасштабних: від *Митного союзу* і Спільного ринку товарів — до Єдиного внутрішнього ринку з вільним рухом товарів, послуг, капіталу, осіб; потім — до *Економічного і валютного союзу ЄС* і запровадження єдиної європейської валюти, і лише на завершальному етапі — до політичного союзу. Поетапно відбувалося розширення сфери Співтовариства: від формування спільної сільськогосподарської, торговельної, конкурентної й транспортної політики до спільної науково-дослідної, соціальної, регіональної, екологічної, валютної тощо політики.

Згідно з обраною моделлю інтеграції європейські держави не відмовлялись цілковито від суверенітету, але від його частки на користь наднаціонального Співтовариства у визначених сферах. Водночас держави-члени здійснюють контроль за використанням переданих ними повноважень і приймають рішення про подальший розвиток інтеграції. Намагання зберегти у процесі євроінтеграції ідентичність окремих країн, регіонів, культур знайшло вияв у застосуванні принципу субсидіарності як фундаментального принципу функціонування ЄС. Принцип субсидіарності полягає в тому, що поза сферою безпосередньої компетенції Співтовариство й Союз можуть діяти лише у випадку, коли проблема, яка виникла, може бути ефективно вирішена саме на європейському рівні, а не його окремими учасниками або регіональними органами влади.

У ході будівництва об'єднаної Європи сформовано унікальну інституціональну систему. Її призначення — врахування й узгодження у процесі розробки й прийняття рішень інтересів не лише окремих держав ЄС, а й регіонів, а також різних соціальних груп. Особливість, яка відрізняє інституціональну систему ЄС від усіх інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має частково наднаціональний, частково міждержавний характер. У ході подолання чисельних криз у діяльності Співтовариства, які супроводжувались ультимативними вимогами учасників інтеграційного процесу, вироблена культура діалогу і компромісу, яка включає повагу й врахування інтересів усіх без виключення країн-партнерів. Євроінтеграція на всіх етапах розвитку характеризувалась високим рівнем правового регулювання. Європейське право є водночас продуктом й інструментом інтеграції, який забезпечує функціонування і подальший розвиток ЄС.

Спільна політика — основний інструмент реалізації економічної і політичної інтеграції, які реалізуються в рамках права ЄС і під керівництвом інститутів Євросоюзу. В контексті європейської інтеграції спільною політикою називають низку рішень, правил, заходів і кодексів поведінки, ухвалених інститутами ЄС. Спільну політику запроваджують всі держави-члени, а її реалізацію та контроль за її виконанням здійснюють інститути ЄС. Таким чином, ухваленням спільної політики держави-члени ЄС погоджуються делегувати частину своїх суверенних національних повноважень наднаціональним інституціям. Саме спільні політики відрізняють багатонаціональну інтеграцію від міждержавної співпраці.

Практика європейського будівництва продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції, а також необхідність усвідомлення народами європейської ідентичності. Складність процесу прийняття рішень на європейському рівні, певна бюрократизація інститутів ЄС перешкоджає сприйняттю громадянами змісту і значення європейської інтеграції, що, зокрема, виявляється в низькій активності електорату під час виборів до Європейського Парламенту. Для ЄС стає актуальним залучення громадян до розвитку євроінтеграції шляхом систематичного інформування і роз'яснення політики ЄС; посилення відкритості, демократичності діяльності Союзу; поліпшення його постійної повсякденної адміністративної й законодавчої практики. Громадяни очікують від ЄС рішучих дій у сферах міграції, боротьби зі злочинністю, енергетичної безпеки й захисту навколишнього середовища. На черзі розв'язання найгостріших соціально-економічних проблем Європи: фінансова криза, низькі темпи економічного зростання, проблеми енергетичної політики, високий рівень безробіття, відставання у сфері застосування інформаційних технологій, старіння населення і, як наслідок, назрівання кризи західноєвропейської соціальної моделі «держави добробуту», боротьба з тероризмом. В умовах стрімкої *глобалізації* економіки це загрожує Європі втратою перспектив економічного зростання й конкурентних позицій. Водночас у процесі інтеграції європейці зуміли подолати наслідки економічних, енергетичних, фінансових криз, здійснити структурні реформи в індустрії та агропромисловому комплексі, досягти значних успіхів у науково-технологічній і соціальній сферах, створити демократичне правове суспільство. Навколо ЄС формується нова архітектура єдиної Європи, яка зможе об'єднати держави континенту навколо спільних цілей стабільності, *демократії* та економічного добробуту.

Т. І. Шинкаренко

Європейська комісія (European Commission), **Комісія ЄС, ЄК** — політично незалежний від національних урядів орган *Європейського Союзу*, який представляє та захищає його інтереси в цілому; втілює в собі наднаціональні засади *європейської інтеграції*. За принципом формування та за характером виконання своїх повноважень ЄК не є повним аналогом національного уряду, виключним носієм виконавчої влади, оскільки її повноваження з виконання рішень здійснюються на основі делегування з боку *Ради Європейського Союзу*. Прообразом сучасної ЄК став утворений в 1951 Вищий орган Європейського об'єднання вугілля та сталі; в 1967 згідно з Договором про злиття була заснована Комісія *Європейських співтовариств* (єдина для *Європейського співтовариства вугілля і сталі*, *Європейського економічного співтовариства* та *Європейського співтовариства з атомної енергії*). Внаслідок утворення Євросоюзу та поглиблення європейської інтеграції відбувається поступове розширення повноважень наднаціональних інститутів ЄС, в т. ч. ЄК До 2004 *великі держави* (Франція, Велика Британія, ФРН, Італія і Іспанія) мали по 2 члена в Комісії, а малі держави — по одному члену. Згідно з додатком до *Ніцци договору 2000*, з 2005 всі країни-члени мають по одному представникові в ЄК, яка т. ч. складається з 27-ми незалежних членів — комісарів, включаючи президента (з 22.11.2004 — Х. М. *Баррозу*, Португалія) й віце-президента — Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки (з 1.12.2009 — К. *Ештон*, Велика Британія), тобто по одному громадянинові від кожної держави-члена ЄС, з чітким розподілом функціональних обов'язків між ними. За *Лісабонським договором ЄС 2007*, програма інституційного реформування Євросоюзу передбачає поступову відмову від обрання до складу Комісії представників усіх країн-членів, що пояснюється подальшим розширенням ЄС та зростанням кількості його членів; з 1.11.2014 чисельний склад Комісії має дорівнювати 2/3 від загальної кількості країн-членів ЄС. Комісари мають обиратися на основі рівноправної ротації, що відображатиме демографічне та географічне представництво країн-членів.

Термін дії ЄК — 5 років, місце проведення засідань — Брюссель (Бельгія); в основу її функціонування покладено принцип колегіальності, рішення ухвалюються простою більшістю голосів; внутрішня структура складається з генеральних директоратів, групи загальних служб та кабінетів — особистих штабів комісарів; загальну координацію забезпечує Генеральний секретаріат. ЄК наділена такими повноваженнями: 1) законодавча ініціатива — висування й підготовка нових законодавчих пропозицій та участь у про-

цедурі прийняття рішень разом з Радою ЄС та *Європейським парламентом*; 2) виконавчі функції — управління та виконання бюджету та програм ЄС (розробка та реалізація спільних політик ЄС, проведення дослідницьких та технологічних програм, виконання бюджету ЄС, формування та управління загальним та структурними фондами тощо); 3) забезпечення дотримання законодавства ЄС — під контролем Суду Європейських Співтовариств забезпечення інтересів ЄС та виконання установчих договорів та інших нормативно-правових актів ЄС; 4) представництво ЄС на міжнародній арені — ведення від імені ЄС переговорів та участь в підготовці та укладанні міжнародних угод, координація програм гуманітарної і технічної допомоги та допомоги у розвитку, представництво ЄС у *міжнародних організаціях* (*ООН*, *СОТ*, *ОЕСР*) та в *третіх державах* (в світі діє понад 130 делегацій ЄК). Проте ці повноваження не поширюються на другу опору ЄС — спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС, засновану на міждержавному принципі співробітництва.

Літ.: Гоці С. Європейська комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження / Пер. з італ. — К.: К. І. С., 2007; Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з нгл.. — К.: К. І. С., 2006; Policy-Making in the European Union / ed. by Helen Wallace, William Wallace and Marc A.Pollack.-Oxford, New York: Oxford University Press (5th edition), 2005.

В. В. Копійка

Європейська комісія «За демократію через право» (European Commission for Democracy through Law), більш відома як Венеціанська комісія, — незалежний консультативний орган *Ради Європи*, що надає експертні висновки урядам стосовно конституційно-правових перетворень у державах. Створена в 1990 з метою сприяння утвердженню демократично-правових цінностей у державах Центральної та Східної Європи після падіння *Берлінського муру*. Штаб-квартира знаходиться у Венеції, Італія. Юридичною основою діяльності Венеціанської комісії є Резолюція Комітету міністрів Ради Європи (90)6 щодо Часткової Угоди про Європейську комісію «За демократію через право». Першочергово передбачалося, що до складу Комісії входитимуть лише європейські держави, однак у 2002 було прийнято Резолюцію Res (2002)3 про затвердження переглянутого Статуту Європейської комісії за демократію через право, яка встановила, що її учасницями можуть бути і неєвропейські держави, а також міжнародні організації та структури. Рішення щодо прийняття цих учасників приймаються більшістю голосів Комітетом міністрів Ради Європи.

Всього Комісія налічує 58 держав-учасниць, серед яких 47 — члени Ради Європи, а також Алжир, Бразилія, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Марокко, Мексика, Перу, Республіка Корея, Туніс, Чилі. До складу Комісії також входять 3 учасники зі спеціальним статусом (*Європейський Союз*, Південно-Африканська Республіка та Палестинська автономія), 6 держав зі статусом *спостерігача* (Аргентина, Канада, Японія, Уругвай, США та Ватикан) та Республіка Беларусь, яка перебуває в статусі *асоційованого членства*. На початку 2013 Аргентина, Ватикан, Канада та США подали заявку на повноцінне членство в Комісії. Основна різниця між європейськими та неєвропейськими учасниками полягає в тому, що члени Комісії, призначені державами, які не є членами Ради Європи, не можуть голосувати з питань, поставлених на порядок денний статутними органами Ради Європи.

Кожна держава-учасниця Венеціанської комісії призначає до її складу 1 представника та 1 заступника представника. Ними, як правило, є експерти з конституційного та *міжнародного права*, судді верховних та конституційних судів, а також члени національних парламентів. Термін їхніх повноважень складає 4 роки з можливістю переобрання. Члени Комісії можуть бути замінені лише в тому випадку, якщо вони подали у відставку, або якщо Комісія встановить, що той чи інший член більше не в змозі або більше не володіє достатньою кваліфікацією для виконання своїх обов'язків. Асоційовані учасники Венеціанської комісії та учасники зі статусом спостерігача також мають право призначати своїх представників. Такі асоційовані члени та спостерігачі беруть участь у роботі Комісії лише за спеціальним запрошенням Комітету міністрів Ради Європи. Керівним органом Венеціанської комісії є бюро, до складу якого входять президент, три заступники та інші чотири члени Комісії.

Сформована на початку 1990-х для того, аби допомогти державам Східної та Центральної Європи якнайшвидше стати на демократичний шлях розвитку, Венеціанська комісія першочергово мала на меті утвердити в цих державах верховенство закону та створити фундамент для діяльності демократичних інститутів. За перші 10 років свого функціонування Комісія надала експертні висновки за розглядом більше 60 проектів конституцій, діючих конституцій та поправок до них. Сьогодні ж Венеціанська комісія не лише бере участь на різних стадіях прийняття законів та надає висновки щодо їх відповідності європейським стандартам, але й завдяки розробці норм та рекомендацій у конституційній сфері відіграє невід'ємну роль у врегулюванні та попередженні конфліктів. Завдяки постійним візитам своїх членів та за рахунок налагодження політичних діалогів з керівництвом держав, Комісія також бере участь у спостереженні за виборчими процесами та надає висновки щодо їх відповідності виборчому законодавству та зобов'язанням держав стосовно захисту та дотримання прав і основоположних свобод людини та громадянина.

Сьогодні головними цілями діяльності Комісії є поглиблене вивчення правових систем держав-учасниць, сприяння побудові демократичної правової держави, утвердженню верховенства закону та всебічного забезпечення прав та свобод людини, дослідження проблем, пов'язаних з діяльністю та розвитком демократичних інститутів. Робота Венеціанської комісії сконцентрована головним чином у чотирьох напрямках: конституційно-правові перетворення; вибори, референдуми та політичні партії; співпраця з конституційними судами та омбудсменами; міждержавні дослідження, звіти та конференції. У рамках своїх повноважень Венеціанська комісія може надавати експертні висновки у відповідь на запити або ж за власною ініціативою. Так, відповідно до Статуту, Комісія надає свої висновки на запити Комітету Міністрів, *Парламентської Асамблеї Ради Європи*, Конгресу місцевої та регіональної влади Європи, Генерального Секретаря, а також на прохання держав, міжнародних організацій або структур, що беруть участь у роботі Комісії. Якщо ж якась держава звертається з проханням надати висновок з питання, що стосується іншої держави, то Комісія повинна проінформувати про це останню і, тільки якщо обидві держави, що мають відношення до цього питання, не досягли домовленості, передати питання на розгляд Комітету Міністрів. Комісія може проводити дослідження й за власною ініціативою і, в разі необхідності, вивчати та розробляти відповідні закони та міжнародні угоди. При цьому її діяльність не повинна завдавати шкоди компетенції статутних органів Ради Європи. Незважаючи на те, що офіційно висновки Венеціанської комісії мають рекомендаційний характер, практика застосування їх державами вказує на важливу роль цих рекомендацій при проведенні конституційно-правових реформ.

Україна є учасницею Венеціанської комісії з 1995, проте ще у 1992 Комісія розглянула перший проект Конституції України, а через рік ухвалила Меморандум щодо другого. Протягом 1995–2012 років Комісія надала свої висновки стосовно таких документів: Конституція України, Законів України «Про політичні партії», «Про прокуратуру», «Про Автономну Республіку Крим», «Про Конституційний Суд України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про вибори народних депутатів України», «Про судоустрій та статус суддів», «Про внесення змін та доповнень до Конституції України», «Про Державний реєстр виборців», «Про статус народних депутатів України», проектів законів «Про референдум», «Про мирні збори» тощо.

О. В. Задорожній

Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (European Commission against Racism and Intolerance, ECRI) — орган *Ради Європи*, що займається моніторингом випадків *расизму*, ксенофобії, *антисемітизму* та нетерпимості в державах-членах Ради Європи; створена у 1994. Рішення про створення Європейської комісії проти расизму та нетерпимості було прийняте на Першій конференції глав держав і урядів держав-членів Ради Європи у Відні в жовтні 1993. Юридичною основою діяльності Комісії є її Статут, затверджений Резолюцією Res(2002)8 Комітету міністрів

Ради Європи від 13.06.2002. Окрім того, у своїй повсякденній роботі Комісія керується положеннями Внутрішнього регламенту, що був ухвалений на її 30-му пленарному засіданні 20.03.2003; останні зміни до Регламенту прийняті 4.12.2012 на 59-му засіданні Комісії. Згідно зі Статутом до складу Європейської комісії проти расизму та нетерпимості входить по одному представнику від кожної держави-члена Ради Європи, які діють незалежно від своїх урядів та є визнаними експертами у сфері боротьби з расизмом, расовою дискримінацією, антисемітизмом, ксенофобією та нетерпимістю. Можливе також призначення заступників представників. Затверджує кандидатури Комітет міністрів Ради Європи. Термін повноважень членів та заступників членів складає 5 років з можливістю переобрання. Члени Комісії можуть бути замінені лише в тому випадку, якщо вони подали у відставку, або якщо більше не в змозі ефективно виконувати свої обов'язки. Комісія здійснює свою діяльність стосовно боротьби з расизмом та нетерпимістю, беручи до уваги положення *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* 1950 і Протоколів до неї, а також враховуючи практику *Європейського суду з прав людини*.

Головними формами діяльності Комісії є розробка періодичних доповідей щодо ситуації із боротьбою з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією, антисемітизмом та нетерпимістю в державах-членах Ради Європи, прийняття загальнополітичних рекомендацій, а також поширення прикладів успішної боротьби з расизмом та нетерпимістю на основі світового досвіду. Основним підходом, яким Європейська комісія проти расизму та нетерпимості керується під час своєї діяльності, є розгляд проблем расизму, расової дискримінації, антисемітизму, ксенофобії та нетерпимості окремо по кожній державі. Раз на п'ять років Комісія публікує спеціальні звіти щодо тієї чи іншої країни, у яких аналізується загальний стан боротьби з расизмом, виокремлюються головні проблемні аспекти та рекомендується ряд заходів для покращення ситуації. Для цього Комісія створює спеціальну робочу групу з 4–5 членів, які проводять детальний аналіз ситуації в державі, що потім обговорюється на засіданні Комісії. Попередній результат надається для обговорення національним інститутам. Кінцевий результат направляється для затвердження Комітету міністрів Ради Європи. Методи роботи з підготовки доповідей включають документарний аналіз, контактний візит в країну, а також конфіденційний діалог з національними органами влади. Головні цілі діяльності Комісії закріплені у ст. 1 Статуту. До них належать: огляд ефективності законодавства, політики та інших заходів держав-членів Ради Європи з точки зору подолання расизму, ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості; рекомендації заходів на місцевому, національному та європейському рівні; розробка загальнополітичних рекомендацій державам-членам; аналіз міжнародних правових інструментів з метою підвищення ефективності їхньої дії.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом — регіональний міжнар. договір, спрямований на сприяння видачі осіб, які вчинили терористичні акти. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 27.01.1977 та набрала чинності 4.08.1978; підписана Україною 8.06.2000, набула чинності для України 14.06.2002. У Конвенції наводяться правопорушення, які сторони зобов'язуються не вважати політ. правопорушеннями або такими, що пов'язані з політ. правопорушеннями, або правопорушеннями, вчиненими з політ. мотивів, а саме: акти особливої тяжкості, захоплення повітр. суден, викрадення та *заручників захоплення*, застосування бомб, гранат, ракет, листів чи пакетів із закладкою вибухового пристрою. Крім того, угода надає сторонам можливість не вважати політ. правопорушенням будь-який акт замаху на життя, фізичну недоторканність або свободу особи із застосуванням насильства. У Конвенції підкреслюється, що ніщо в ній не повинно тлумачитись як таке, що покладає на сторону зобов'язання видавати особу, яка може бути потім піддана кримінальному переслідуванню або покаранню лише на підставі її раси, релігії, нац. приналежності чи політ. переконань.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах — регіональний *договір міжнародний*, спрямований на надання європ. *державами* якнайширшої взаємної допомоги з метою збору речових доказів, заслуховування показань свідків, експертів і притягнутих до відповідальності осіб та ін. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 20.04.1959, набрала чинності 12.06.1962; підписана Україною 29.05.1997, набула чинності з протоколом до неї для України — 09.06.1998. Конвенція визначає правила виконання судових доручень органами «запитуваної сторони» з метою отримання доказів (показань свідків, експертів і притягнутих до відповідальності осіб, вручення док-тів та розпоряджень суду) або надання доказів (матеріалів судової справи чи док-тів), отриманих під час слідчих дій, що здійснюється судовими органами «запитуючої сторони». Конвенція також визначає вимоги, яким мають відповідати прохання про надання взаємної допомоги та судові доручення (органи, що надають інформацію, мови, відмова в наданні взаємної допомоги). Додатковий протокол був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали конвенцію, у Страсбурзі 17.03.1978, набрав чинності 12.04.1982. Він забороняє сторонам відмовляти в наданні допомоги виключно на підставі того, що прохання про допомогу стосується правопорушення, яке, на думку запитуваної сторони, є фінансовим. Протокол поширює міжнар. співробітництво на вручення док-тів, які стосуються виконання вироку й аналогічних заходів (відстрочення ухвалення вироку, умовне звільнення, відстрочення початку виконання вироку або припинення такого виконання). Крім того, він містить положення про обмін інформацією щодо матеріалів судочинства.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про видачу правопорушників — регіональний *договір міжнародний*, спрямований на видачу осіб, які розшукуються з метою притягнення до кримінальної відповідальності чи виконання вироку. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* в Парижі 13.12.1957 та набрала чинності 18.04.1960; підписана Україною 29.05.1997, набула чинності з протоколами до неї для України 9.06.1998. Конвенція не застосовується до політ. або військ. правопорушень, і будь-яка сторона може відмовитись від видачі своїх громадян іноз. д-ві. Стосовно фінанс. правопорушень (податки, збори, мито), видача правопорушників може здійснюватися, тільки якщо сторони ухвалили таке рішення щодо будь-якого такого правопорушення чи будь-якої такої категорії правопорушень. У видачі правопорушника може також бути відмовлено, якщо за законодавством запитуючої д-ви особу, видача якої вимагається, може бути засуджено до смертної кари. Додатковий протокол був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали конвенцію, у Страсбурзі 15.10.1975 та набрав чинності 20.08.1979. Його метою є посилення захисту окремих осіб і людства у цілому. Відповідно, з категорії політ. правопорушень, що не тягнуть за собою видачу, виключені *злочини воєнні* та *злочини проти людства*. У протоколі також визначаються деякі випадки, коли у видачі правопорушника може бути відмовлено на підставі того, що звинуваченій у вчиненні злочину особі вже було винесено вирок. 2-й додатковий протокол до конвенції був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали конвенцію, у Страсбурзі 17.03.1978 та набрав чинності 05.06.1983. Він має на меті сприяти застосуванню конвенції в деяких напрямках, зокрема, додавши фінанс. правопорушення до категорії правопорушень, за вчинення яких особа може бути видана іншій д-ві згідно з конвенцією. Цей протокол містить також додаткові положення, які стосуються амністії та судових рішень, проголошених за відсутності відповідача.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про громадянство — регіональний *договір міжнародний*, що має на меті сприяти набуттю *громадянства*, поновленню в первинному громадянстві, а також обмежити можливість втрати громадянства та запобігти безпідставному його позбавленню. Конвенція відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* та д-вами, які не є її членами, але

брали участь у розробці конвенції, у Страсбурзі 6.11.1997 і набула чинності 1.03.2000; Україна підписала її 1.07.2003. Конвенція зобов'язує сторони гарантувати можливість оскарження рішень стосовно заяв, пов'язаних із громадянством, в адмін. чи судовому порядку відповідно до свого внутр. законодавства. Її положення застосовуються до осіб, які можуть стати особами без громадянства внаслідок правонаступництва д-в, до осіб, які належать до громадянства кількох д-в, а також до осіб, які мають виконувати свій військ. обов'язок. Конвенція передбачає, що кожна сторона визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами, а також проголошує принципи запобігання безгромадянству, заборони дискримінації та поважання прав людини щодо осіб, які на законних підставах постійно проживають на території сторін. Із метою сприяння розвиткові співробітництва сторони зобов'язуються надавати Ген. секретареві Ради Європи інформацію про своє внутр. законодавство, яке стосується громадянства, надавати одна одній на прохання інформацію про своє внутр. законодавство, яке стосується громадянства, а також про події, що стосуються конвенції.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню — регіональний *договір міжнародний*, що засновує Європ. комітет із запобігання катуванням, який доповнив механізм захисту *прав людини*, встановлений *Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод*. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 26.11.1987, набула чинності 1.02.1989; підписана Україною 2.05.1996, набула чинності для України 1.09.1997. Європ. комітет із запобігання катуванням складається з незалежних і неупереджених експертів у сферах права, медицини, пенітенціарної системи тощо. Із метою обстеження умов перебування ув'язнених експерти Комітету відвідують місця ув'язнення, зокрема в'язниці, комісаріати поліції, центри утримання іноземців, місця для ув'язнених в армійських казармах або психіатричних установах. Вони мають право необмеженого доступу до місць ув'язнення та можуть віч-на-віч спілкуватись з ув'язненим або з будь-якою особою, що може надати відп. інформацію, у т. ч. з членами неурядових орг-цій (НУО), які займаються правозахисною діяльністю, або з особами, що є відповідальними за місця утримання. Комітет збирає інформацію в першу чергу для захисту ув'язнених від катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, а не для обвинувачення д-в, у яких має місце незадовільне обходження. Після того, як комітет здійснює чергову інспекцію або спец. візит до країни, він надсилає урядові доповідь, яка може містити запити щодо інформації, рекомендації та коментарі. У відповідь на це уряд має надати комітетові доповіді: проміжну — протягом 6 місяців і повну доповідь — протягом 12-ти. Доповіді є конфіденційними, але д-ви зазвичай оприлюднюють їх. Поширення рекомендацій Комітету повинно посилити превентивну, позасудову роль цього органу.

У виняткових випадках, якщо д-ва відмовляється співпрацювати або виконувати рекомендації комітету із запобігання катуванням, він може ухвалити рішення про публічну заяву. Поки що таку санкцію було вжито тільки одного разу проти Туреччини в грудні 1992. Протоколи №№1 і 2 до Європ. конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню були відкриті для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали конвенцію, у Страсбурзі 4.11.1993 і набрали чинності 1.03.2002. Протокол №1 «відкриває» конвенцію, передбачаючи, що Комітет міністрів Ради Європи може запропонувати будь-якій д-ві, яка не є членом Ради, приєднатися до протоколу. Протокол №2 містить поправки техн. характеру, що дозволяють для цілей виборів розподіляти членів комітету на дві групи з метою забезпечення оновлення кожні 2 роки половини його членського складу. Протокол також передбачає, що члени Комітету можуть замість одного разу переобиратись двічі.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод — *договір міжнародний*, що встановлює регіональний механізм захисту *прав людини*; основний документ європ.

права з цього питання. Конвенція відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* в Римі 4.11.1950, набрала чинності 3.09.1953; підписана Україною 9.11.1995, набула чинності для України 11.09.1997 (окрім протоколу №11, який набув чинності 1.11.1998). Конвенція стала першим міжнар. правозахисним док-том, спрямованим на захист широкого спектра громадян. та політ. прав. Це досягалось як завдяки тому, що сам документ був представлений у вигляді міжнар. угоди, сторони якої брали на себе відп. зобов'язання, так і в результаті запровадження системи контролю за імплементацією прав на нац. рівні. Найбільш рев. кроком було включення до Конвенції положення (ст. 34), згідно з яким сторони погодились на контроль з боку *Європейського суду з прав людини* у випадках, коли ініціатором процесу виступала окрема особа, а не тільки д-ва («право на індивідуальні заяви»). На першому етапі функціонування запровадженого Конвенцією механізму захисту прав людини було створено Європ. комісію з прав людини (1954) та Європ. суд з прав людини (1959). У відповідь на зміни, що відбулись на поч. 1990-х у новій «Великій Європі», під час Віденського саміту в 1993 було ухвалено рішення про створення нового Європ. суду з прав людини, який замінив зазначені два органи. Він почав свою роботу у Страсбурзі 1.11.1998 після набрання чинності протоколом №11. Д-ви під час вступу до Ради Європи зобов'язані підписати Конвенцію та ратифікувати її протягом 1 року. Усі держави-члени Ради Європи, за винятком Ірландії, Норвегії та Великої Британії, інкорпорували Конвенцію до свого внутр. законодавства, зобов'язавши нац. судові установи повністю враховувати її положення при розгляді скарг. Після вичерпання всіх нац. засобів особа, яка вважає, що її права зазнали утиску, може звернутись до Європ. суду з прав людини, посилаючись на порушення Конвенції державою-учасницею. Суд не замінює нац. судові системи, а, в певному розумінні, є їхнім продовженням. Суд може розглядати й спори між д-вами з приводу серйозних порушень прав людини. Конвенція також визначає низку прав та основних свобод: право на життя, заборона катувань, заборона рабства та примусової праці, право на свободу й особисту недоторканність, право на справедливий судовий розгляд, заборона покарання без закону, право на повагу до особистого й сімейного життя, свобода думки, совісті та релігії, свобода виявлення поглядів, свобода мирних зборів й асоціації, право на одруження, право на ефективний засіб захисту, заборона дискримінації. Конвенція стала першою вдалою спробою юрид. забезпечення прав та свобод, визначених у *Загальній декларації прав людини 1948*, та встановила єдиний механізм постійного й незалежного контролю за дотриманням європ. д-вами широкого спектра основних прав (переважно громадянських та політичних). Конвенція стала моделлю для д-в інших регіонів, зокрема для *Американської конвенції про права людини 1969*. Ціла низка додаткових прав гарантується додатковими протоколами до Конвенції. Окрім протоколів № 2, 3, 5, 8 та 11, що для України є чинними згідно з її приєднанням до Конвенції, наша д-ва приєдналася до протоколів № 1, 4, 7 (підписані 19.12.1996, набули чинності для України 11.09.1997), протоколу №6 (підписаний 5.05.1997, набув чинності для України 1.05.2000) та протоколу №13 (підписаний 3.05.2002, набув чинності для України 1.07.2003). Протокол №1 до Конвенції був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію, у Парижі 20.03.1952 та набрав чинності 18.05.1954. На додаток до основних прав, які захищаються Конвенцією, Протокол містить нові основні права, а саме: право на мирне володіння своїм майном, право на освіту та право на вільні вибори таємним голосуванням. Протокол №4 до Конвенції, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені Конвенцією та Протоколом №1 до неї, був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію, у Страсбурзі 16.09.1963 та набрав чинності 2.05.1968. Протокол гарантує деякі права й основні свободи, не передбачені в попередніх дог-рах: заборона позбавлення волі на підставі неспроможності виконання договірного зобов'язання, право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання, заборона вислання своїх громадян, заборона колективного вислання іноземців. Протокол №6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари в мирний час, відкритий для підписання держава-

ми-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію, у Страсбурзі 28.04.1983 та набрав чинності 1.03.1985. Протокол №7 був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію, у Страсбурзі 22.11.1984 та набрав чинності 1.11.1988. Протокол №7 розширює коло прав, які охороняються Конвенцією та протоколами до неї, включивши до нього: право іноземців на процедурні гарантії у випадку вислання з території д-ви; право кожної людини, визнаної винною у вчиненні злочину, на перегляд вищою судовою інстанцією винесеного їй вироку та призначеної міри покарання; право на відшкодування збитків у випадку судової помилки; право кожної людини не бути вдруге притягнутою до відповідальності або покараною в кримінальному порядку за злочин, за який вона вже була остаточно виправдана або засуджена (ne bis in idem); рівність прав та обов'язків чоловіка й жінки, що перебувають у шлюбі. Протокол №13 до Конвенції був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію, у Вільнюсі 3.05.2002 та набрав чинності 1.07.2003. Протокол забороняє смертну кару за будь-яких обставин, у т. ч. за злочини, вчинені під час *війни* або у випадку неминучої загрози війни.

О. В. Задорожній, О. В. Буткевич

Європейська конвенція про імунітет держав — *договір міжнародний багатосторонній*, що встановлює спільні для сторін правила стосовно обсягу імунітету однієї сторони в судах іншої сторони; був відкритий для підписання державами-членами *Ради Європи* в Базелі (Швейцарія) 16.05.1972 і набрав чинності 11.06.1976. Ключове положення Конвенції містить ст. 15, відповідно до якої за заг. правилом договірна д-ва користується імунітетом від юрисдикції в судах іншої договірної д-ви. Разом з тим, у Конвенції визначаються чисельні випадки, у яких договірна д-ва не вправі заявляти про свій імунітет перед іноземн. судом. Йдеться, зокрема, про визнання договірною д-вою юрисдикції суду, а також про заходи, що стосуються трудових дог-рів, участі в компанії або іншій юрид. особі, пром., торг. або фінанс. діяльності, прав на нерухоме майно, розташоване в країні суду, позовів із відшкодування збитків, завданих особам або майну. Конвенція також встановлює правила провадження проти сторони в судах іншої сторони, а також наслідки відп. судових рішень. Додатковий протокол до Конвенції має факультативний характер і регулює процедуру вирішення спорів, що випливають з її застосування. Конвенція діє у відносинах між Австрією, Бельгією, Кіпром, Німеччиною, Люксембургом, Нідерландами, Швейцарією та Великою Британією. Португалія Конвенцію підписала, проте станом на 1.01.2004 не ратифікувала. Додатковий протокол набув чинності 22.05.1985, його учасниками є Австрія, Бельгія, Кіпр, Люксембург, Нідерланди та Швейцарія.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про кіберзлочинність 2001 — *договір міжнародний багатосторонній*, спрямований на боротьбу із кіберзлочинністю. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* та іншими державами 23.11.2001 та набрала чинності 1.07.2004. Дата підписання Україною — 23.11.2001, дата набуття чинності для України — 1.07.2006. Конвенцію ратифіковано Україною із застереженнями і заявами. Учасницями Конвенції крім 35 держав-членів Ради Європи є Австралія, Домініканська Республіка, Сполучені Штати, Японія. У Конвенції наводяться такі кіберзлочини: дії, спрямовані проти конфіденційності, цілісності і доступності комп'ютерних систем, мереж і комп'ютерних даних, а також зловживання (підробка, шахрайство) такими системами, мережами і даними, правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією, а також правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав. Додатковий протокол до Конвенції, що стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, був відкритий для підписання 28.01.2003 і набрав чинності 1.03.2006 (для України — 1.04.2007). Конвенція передбачає поширення юрисдикції державами-учасницями на будь-який злочин, визначений у Конвенції, у випадках, коли таке правопорушення вчинене на її території; або на борту судна, яке плаває під прапором такої держави; або на борту літака, зареєстрованого відповідно до законодавства такої держави; або одним з її громадян, якщо таке правопорушення карається кримінальним законодавством у місці його вчинення, або якщо правопорушення вчинено поза межами територіальної юрисдикції будь-якої держави. Договірні держави надають одна іншій взаємну допомогу у найширшому обсязі з метою розслідування або переслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з комп'ютерними системами і даними, або з метою збирання доказів у електронній формі щодо кримінального правопорушення. Конвенція передбачає можливість екстрадиції у зв'язку з вчиненням кіберзлочинів, за умови, що вони підлягають покаранню позбавленням волі, максимальний строк якого складає щонайменше один рік, або більш суворому покаранню, відповідно до законодавства обох заінтересованих держав. В Україні органом, на який покладаються повноваження щодо створення та функціонування цілодобової контактної мережі для надання невідкладної допомоги при розслідуванні злочинів, пов'язаних з комп'ютерними системами та даними, переслідуванні осіб, що обвинувачуються у вчиненні таких злочинів, а також збирання доказів в електронній формі, є Міністерство внутрішніх справ України.

А. В. Пазюк

Європейська конвенція про консульські функції — регіональний *договір міжнародний*, що встановлює деякі правила *консульських відносин* між державами з урахуванням *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. Конвенція відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* в Парижі 11.12.1967, набула чинності після 5-ти *ратифікацій* 9.06.2011. У ній визначено заг. функції *консулів*, які полягають у захисті прав та інтересів їхніх громадян і країн у межах їхнього конс. округу. Крім того, угода містить правила видачі або передачі док-тів, управління нерухомим майном та надання допомоги суднам. Окремий протокол до Конвенції поширює дію її положень на *біженців* та на цивільні літальні апарати.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про незастосування давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів — регіональний *договір міжнародний*, що має на меті забезпечити незастосування давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, якщо вони підлягають покаранню за нац. законодавством. До таких віднесено *злочини проти людства*, визначені в конвенції про запобігання злочинові *геноциду* та покарання за нього 1948; порушення, згідно зі ст. 50 Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949; будь-які порушення *війни законів і звичаїв*, не передбачені у вищезазначених положеннях Женевських конвенцій, якщо правопорушення має особливо небезпечний характер через його фактичну умисність або через масштаби його передбачуваних наслідків тощо. Конвенція була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 25.01.1974 та набрала чинності 27.06.2003; підписана від імені України 24.01.2006, ратифікована 6.03.2008.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про передачу засуджених осіб — регіональний *договір міжнародний*, що має на меті сприяти соц. реабілітації позбавлених волі осіб шляхом надання іноземн. громадянам, засудженим за вчинення кримінального правопорушення, можливості відбувати призначене їм покарання у їхніх країнах. Конвенція відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* та д-вами, які не є членами Ради, але які брали участь у розробці Конвенції, у Страсбурзі 21.03.1983; набрала чинності 1.07.1985. Україна приєдналася до Конвенції Законом від 22.09.1995, дата набуття чинності для України — 1.01.1996. Конвенція ґрунтується на міркуваннях гуманності, оскільки труднощі спілкування внаслідок мовних бар'єрів і відсутність контактів із родиною можуть мати негативні наслідки для особи, позбавленої волі в іноземн. країні. Передбачено, що із запитом про передачу засудженої особи може звертатися як д-ва, у якій було проголошено вирок (д-ва винесення вироку), так і д-ва, громадянином якої є засуджена особа (д-ва виконання вироку). Передача може здійснюватися за згодою цих обох д-в, а також засудженої особи. Конвенція також визначає процедуру виконання вироку після передачі засудженої особи. Незалежно від того, яку процедуру обере д-ва виконання вироку, вирок, що передбачає позбавлення волі, не може

замінюватися штрафом, і д-ва виконання вироку повинна враховувати будь-який період вже відбутого засудженою особою покарання. Покарання в д-ві виконання вироку не може бути більш тривалим або суворим, ніж покарання, призначене в д-ві винесення вироку. Додатковий протокол до Конвенції був відкритий для підписання державами-членами Ради Європи та іншими д-вами, які підписали Конвенцію, у Страсбурзі 18.12.1997, і набрав чинності 1.06.2000; Україна приєдналася до протоколу 8.06.2000, набув чинності для України 1.11.2003. Протокол визначає правила, які застосовуються до передачі засуджених осіб із метою виконання вироку, коли такі особи переховуються на території д-ви, громадянами якої вони є, від правосуддя д-ви винесення вироку, а також до засуджених осіб, які підлягають *депортації* чи передачі на підставі їхнього засудження.

О. В. Задорожній

Європейська конвенція про скасування легалізації документів, виданих дипломатичними агентами чи консульськими посадовими особами — регіональний *договір міжнародний*, що передбачає відмову сторін від будь-якої легалізації документів або довідок, виданих дип. агентами чи *консульськими установами* тієї чи іншої сторони. Сторони мають започаткувати в разі необхідності систему перевірки автентичності док-тів, до яких застосовується ця Конвенція. Вона була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* в Лондоні 7.06.1968 і набрала чинності 14.08.1970. Станом на 1.01.2013 діє у відносинах між 20 європ. д-вами.

О. В. Задорожній

Європейська конференція адміністрацій зв'язку (European Conference of Postal and Telecommunications Administrations), **ЄКАЗ** (CEPT) — регіональна міжурядова організація, заснована у 1959 адміністраціями зв'язку європейських країн з метою розв'язання спільних проблем, розробки й координації позицій у міжнародних заходах, проведення координованої державної політики й регулювання у сферах зв'язку, розробки й втілення спільних стандартів, організації співробітництва з іншими європейськими організаціями. В організації беруть участь 48 держав. Основна діяльність ЄКАЗ розподілена між трьома комітетами: комітетом регулювання у поштовій сфері, комітетом регулювання у радіокомунікаційній сфері, комітетом регулювання у телекомунікаційній сфері. Поле відповідальності кожного комітету визначається Пленарною асамблеєю ЄКАЗ. Водночас, кожний комітет встановлює власні правила процедури і обирає свого голову. В рамках ЄКАЗ створено раду по підтримці країн Центральної і Східної Європи. Органи ЄКАЗ уповноважені створювати робочі та проектні групи в межах власної компетенції. ЄКАЗ розробляє й приймає наступні види документів: рекомендації (виконуються за згодою кожної адміністрації); спеціальні угоди; рішення (обов'язкове виконання). Адміністрація зв'язку України була прийнята до ЄКАЗ у 1995. Участь України в діяльності ЄКАЗ є складовою заходів у справі реалізації *євроінтеграційної стратегії України* та *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами 1994.*

Т. І. Шинкаренко

Європейська конференція міністрів транспорту (European conference of ministers of transport), **ЄКМТ** (ECMT) — міжурядова регіональна організація, створена згідно з протоколом, укладеним під час Європейської конференції міністрів транспорту (Брюссель, 17.10.1953). Згідно з Декларацією, прийнятою на сесії Ради міністрів (Дублін, 17–18.05.2006), ЄКМТ перетворено у Міжнародний транспортний форум (МТФ). До ЄКМТ входять 44 держави: Австрія, Азербайджан, Албанія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Велика Британія, Вірменія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Ліхтенштейн, Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швеція, Швейцарія. Австралія, Канада, Мексика, Нова Зеландія, Південна Корея, Сполучені Штати Америки і Японія мають статус країн-спостерігачів. Україна представлена

Міністерством транспорту та зв'язку, крім того на засідання керівних та робочих органів ЄКМТ запрошують Асоціацію міжнародних перевізників України. Штаб-квартира ЄКМТ знаходиться у Парижі (Франція) в будинку Організації економічного розвитку і співробітництва. Цілі ЄКМТ: прийняття заходів для ефективного та раціонального використання і розвитку внутрішнього європейського транспорту; координування діяльності міжнародних організацій, які займаються європейським транспортом, з урахуванням діяльності національних органів держав, що входять у міжнародні організації.

Головний орган ЄКМТ — Рада міністрів. Складається з міністрів, відповідальних за внутрішній транспорт у складі урядів країн-членів. Очолює голова, обраний на один рік. Рада робить висновки на основі проектів резолюцій (постанов, доповідей), які надаються Комітетом заступників (складається з вищих урядовців, які представляють міністрів). Комітет готує засідання Ради і документи для неї. Найбільш поширеною формою прийняття рішень у Раді є прийняття резолюцій. Принцип прийняття рішень більшістю голосів не застосовується; резолюція може бути прийнята окремими країнами. Керівний орган ЄКМТ — Секретаріат, який очолює Генеральний секретар. Секретаріат адміністративно підкоряється *Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)*, яка визначає чисельність штату і забезпечує Секретаріат необхідними засобами. Функціонально Секретаріат не залежить від ОЕСР і координує проведення дослідницьких робіт та підготовку доповідей як організатор робочих груп; представляє ЄКМТ на міжнародних форумах. Постійні органи ЄКМТ — Комітет з безпеки дорожнього руху; Комітет дорожнього руху, маркування й сигналізації; Координаційна група з питань міського транспорту; Група з питань комбінованого транспорту; Група статистики; Група країн ЄС; Комітет економічних досліджень; Група по керівництву. Тимчасові органи ЄКМТ (групи ad hoc): технічна група гармонізації і лібералізації; група міжнародних інвестицій для створення і розвитку транспортної інфраструктури тощо. Робочі групи експертів, які організовані на постійній або тимчасовій основі, здійснюють діяльність за напрямками: інтеграція нових членів; транспорт і довкілля; економічні дослідження; безпека на транспорті; залізничний транспорт тощо. Робочі групи у випадку необхідності організовують семінари, круглі столи, симпозіуми для обговорення питань, які вимагають вивчення думки ширшого кола спеціалістів. ЄКМТ співпрацює більш ніж із 25 *організаціями міжнародними.*

Т. І. Шинкаренко

Європейська конференція цивільної авіації (European Civil Aviation Conference), **ЄКЦА** (ECAC) — міжурядова регіональна організація, створена з метою сприяння безпеці, ефективності, стабільності європейської повітряно-транспортної системи. Організація була заснована у 1955; на 1.01.2013 до її складу входило 44 країни. Україна — член ЄКЦА від 1999. Діяльність ЄКЦА спрямована на гармонізацію політики в галузі цивільної авіації країн-учасниць, координацію цієї політики з *третіми державами* з інших частин світу. ЄКЦА співпрацює з багатьма міжнародними організаціями, зокрема, з *Європейським Союзом, Радою Європи, Міжнародною організацією цивільної авіації.* ЄКЦА приймає рішення у вигляді резолюцій, рекомендацій, декларацій, якими керуються у своїй діяльності відповідні відомства країн-членів. ЄКЦА відіграє роль форуму для дискусій і прийняття рішень міністрів транспорту європейських країн. Під егідою організації країни-учасниці укладають міжнародні угоди. ЄКЦА регулярно організовує міжнародні симпозіуми та семінари. ЄКЦА збирається на пленарні сесії не менше одного разу на три роки, можливо частіше у випадку необхідності. Під час пленарних сесій приймаються програми діяльності та бюджет організації. Поточна робота організації здійснюється Координаційним комітетом, до роботи якого залучаються експертні групи. Секретаріат ЄКЦА перебуває у Парижі (Франція).

Т. І. Шинкаренко

Європейська організація вищих органів фінансового контролю (European Organisation of Supreme Audit Institutions), **ЄОВОФК** (EUROSAI) — регіональна *організація міжнародна* вищих органів фінансового контролю,

створена 20.06.1989 в Берліні під час 8-го Конгресу *Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (МОВОФК)*. ЄОВОФК співпрацює з *ООН* і є однією з регіональних організацій МОВОФК. На початку 2013 ЄОВОФК об'єднувала 50 вищих органів фінансового контролю (49 європейських ВОФК та Рахункову палату *Європейського Союзу*). Прийняття будь-якого члена залежить від визнання ним Статуту організації та схвалення відповідної кандидатури Керівним комітетом. Вихід із ЄОВОФК здійснюється шляхом інформування Керівного комітету. Цілі організації: сприяння розвитку співробітництва ВОФК, обмін інформацією й документацією, дослідження у сфері контролю над держ. фінансами, створення університетських кафедр з цієї дисципліни й уніфікації термінології в галузі фінансового контролю. Керівні органи ЄОВОФК: Конгрес, Керівний комітет, Секретаріат, який знаходиться в Мадриді (Іспанія). Офіційні мови орг-ції — англійська, іспанська, німецька, російська і французька. Конгрес як вищий орган ЄОВОФК складається з керівників усіх нац. ВОФК — членів орг-ції і скликається один раз на три роки. 1-й, Установчий Конгрес ЄОВОФК відбувся у Мадриді в 1990, наступні — у Стокгольмі (1993), Парижі (1999), Москві (2002). Керівний комітет складається з 13 чоловік — 8 повноправних членів (голів ВОФК Німеччини, Данії, Іспанії, Італії, Литви, Російської Федерації, Словенії і Франції) і 5 спостерігачів (голів ВОФК Австрії, Великої Британії, Угорщини, Норвегії й Румунії). При визначенні складу Керівного комітету з метою забезпечення адекватного представництва всіх членів ЄОВОФК враховується як геогр. фактор, так і необхідність представництва в керівних органах орг-ції різних сформованих історично систем фінанс. контролю. Керівний комітет збирається не менше одного разу на рік. Його основним завданням є забезпечення діяльності орг-ції відповідно до рішень, які приймає Конгрес ЄОВОФК. Функції постійного Секретаріату ЄОВОФК виконує Рахункова Палата Іспанії, на базі якої діє штаб-квартира орг-ції. Секретаріат готує й організовує засідання Керівного комітету, розробляє та виконує бюджет орг-ції, а також забезпечує виконання рішень, які приймає Конгрес і Керівний комітет. Укр. делегація вперше взяла участь у діяльності організації під час роботи 4-го конгресу ЄОВОФК у Парижі (1999).

Т. І. Шинкаренко

Європейська організація з ядерних досліджень (ЦЕРН) — міжурядова організація, заснована 1954 відповідно до Конвенції про заснування Європейської організації з ядерних досліджень від 1.07.1953 (Париж), аби «забезпечувати співпрацю між європейськими державами щодо ядерних досліджень суто наукового й фундаментального характеру, а також інших досліджень суттєво з ними пов'язаних. Організація не повинна займатися роботою на військові вимоги, а результати експериментальної й теоретичної праці повинні публікуватися чи робитися в інший спосіб доступними загалу» (ч. 1 ст. II). Загальновідома скорочена назва — «ЦЕРН» — походить від фр. CERN — Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire, тобто «Європейська рада з ядерних досліджень» — тимчасового органу, утвореного для організації лабораторії 1952. Раду було розпущено, але абревіатура збереглася для позначення новоутвореної організації, хоч і не вживається ні в Конвенції 1953, ні в Правилах процедури 1968. До складу входить 20 європейських держав: Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Велика Британія (держави-засновники); Австрія (з 1959); Іспанія (з 1961 до 1969, знову приєдналася 1983), Португалія (1985), Фінляндія (1991), Польща (1991), Угорщина (1993); Чехія, Словаччина (1993); Болгарія (1999). Серед держав-засновниць була також Югославія, яка залишила Організацію 1961. Як наступний кандидат на приєднання розглядається Румунія. Сербія, Ізраїль і Республіка Кіпр — асоційовані члени на стадії підготовки до повноправного членства. Статус *спостерігачів* мають Індія, Росія, США, Туреччина, Японія, *Європейська комісія* та *ЮНЕСКО*. Низка держав уклали з ЦЕРН угоди чи інші документи про співпрацю. Угода про співпрацю з Україною укладена 2.04.1993. Структура Організації включає Раду, Комітет з наукової політики, Фінансовий комітет, Генерального директора, департаменти. Головний орган — Рада — складається з представників усіх держав-членів по два від кожної. Кожна держава має один голос. Зважаючи на високу вартість фундаментальних наукових досліджень, фінансовий аспект діяльності ЦЕРН має часто визначальне значення. Так витрати Організації 2011 склали 996,4 млн швейцарських франків при сукупній кількості персоналу за той рік — 2494 чол. та різних дослідників, які працювали на експериментальному обладнанні ЦЕРН, — 11 449 чол. Питання складання, використання й аудиту бюджету Організації регулюються Фінансовим протоколом до Конвенції ЦЕРН, укладеним 1.07.1953.

На час утворення будова атомного ядра була в центрі наукового інтересу ЦЕРН, однак на сьогодні Організацією забезпечується дослідження істотно ширшого кола питань фізики елементарних часток і високих енергій. Розвиток цього напрямку наукових досліджень вимагав значних матеріальних інвестицій у потрібне обладнання, передусім прискорювачі елементарних часток. Першим із них у ЦЕРН був синхроциклотрон, збудований 1957. Найвідомішим проектом ЦЕРН останнього часу є Великий адронний колайдер (ВАК), запущений 10.09.2008. А 4.07.2012 за даними роботи ВАК оголошено про спостереження нової частки з масою в районі 126 гігаелектронвольт, тож частка може являти собою т. зв. «бозон Хіґґза». Видатним здобутком ЦЕРН, не пов'язаним безпосередньо з фізикою, вважається розробка 1990 Тімом Бернерзом-Лі (Tim Berners-Lee) та Робером Кейо (Robert Cailliau) та впровадження в рамках Організації «Всесвітньої Павутини» (WorldWideWeb). Перший у світі веб-сайт мав адресу «http://info.cern.ch/», перша у світі веб-сторінка — «http://info.cern.ch/hypertext/WWW/TheProject.html». Організація розташована на кордоні Франції та Швейцарії й має дві офіційні адреси: швейцарську та французьку.

А. В. Льовін

Європейська організація супутникового зв'язку (European Telecommunications Satellite Organization), **Євтелсат** (EUTELSAT) — регіональна міжурядова організація, створена у 1977 із тимчасовим статутом за ініціативою організації *Європейська конференція адміністрацій зв'язку*. Євтелсат став постійно діючою організацією з 1985. Після 1989 до організації увійшла більшість держав Центральної і Східної Європи; в наш час до Євтелсат входить 47 країн Європи і Південного Кавказу. Євтелсат володіє супутниковою мережею і має на меті створення й надання на базі супутників зв'язку широкого спектра мережевих послуг. У 1999 Асамблея Євтелсат (Кардіфф, Велика Британія) схвалила трансформацію міжурядової організації Євтелсат у комерційну компанію. З 2.07.2001 Євтелсат є товариством з обмеженою відповідальністю, яке діє за законами Франції. У наш час Євтелсат — один із провідних світових операторів супутникового зв'язку. Супутниковий трафік Євтелсат охоплює послуги з кабельного телерадіомовлення і національного телебачення, послуги з обміну телепрограмами країн *Європейського Союзу*, послуги служби теленовин, національний і міжнародний телефонний зв'язок, факсимільний зв'язок, зв'язок з мобільними абонентами, Інтернет тощо. З 2005 Євтелсат Комунікації — холдингова компанія акціонерного товариства Євтелсат С.А., провідного оператора супутникового зв'язку в Європі і одного з трьох основних операторів у світі з постачання служб супутникового зв'язку. Уряд України приєднався до цієї організації у 1993, підписавши конвенцію «Євтелсат» та експлуатаційну угоду «Євтелсат». Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 11.06.1994 № 474 «Про впорядкування участі міністерств і відомств у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна», Державний комітет зв'язку України спільно з Концерном радіозв'язку, радіомовлення й телебачення України виконують обов'язки представництва України в «Євтелсат». Компанія управляється Директоратом на чолі з президентом і Наглядовою радою. Водночас, до складу органів управління включена міжурядова структура, яка слідкує за дотриманням основних принципів роботи компанії, зокрема, за забезпеченням загальноєвропейського покриття зон обслуговування. Штаб-квартира Євтелсат знаходиться у Парижі, філіали — у Бразилії, Італії, США, організація має комерційне представництво у ФРН.

Т. І. Шинкаренко

Європейська політика сусідства (ЄПС) — стратегія та інструменти взаємодії *Європейського Союзу* із країнами-сусідами. ЄПС — новий підхід ЄС до сусідніх країн з метою зміцнення від-

носин між ЄС та країнами-сусідами і співпраці щодо створення зони безпеки і добробуту, «кільця дружніх країн» на кордонах Європейського Союзу. ЄПС також покликана надати країнам-сусідам ЄС можливість тіснішої співпраці з ЄС у сфері політики, безпеки, економіки та культури. ЄПС пропонує привілейовані відносини з ЄС та сприяння в досягненні цілей у різних сферах співробітництва, але не надає країнам-партнерам перспективи приєднання до ЄС. Причина появи ЄПС полягає в тому, що на тлі дедалі зростаючої втоми громадян ЄС від його розширення та прагнень деяких держав, що не потрапили до попередніх хвиль розширення, приєднатися до ЄС, потрібно було запропонувати таку політику добросусідства, яка була б здатна утримати сусідні держави від вимоги членства в ЄС. ЄПС адресована сучасним сусідам ЄС, а також тим, хто став ближче до ЄС у результаті розширення. У Східній Європі це Україна, Білорусь і Молдова; на Південному Кавказі — Вірменія, Азербайджан і Грузія; у Середземноморському регіоні — Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс, а також Палестинська автономія. ЄС і Росія прийняли рішення далі розвивати своє стратегічне партнерство шляхом створення чотирьох загальних просторів відповідно до рішень, прийнятих на Санкт-Петербурзькому саміті у 2003. У березні 2003 Комісія представила своє повідомлення «Розширена Європа — сусіди: нова основа відносин зі східними та південними сусідами ЄС», в якому вперше висвітлювалися принципи нової ЄПС і відзначалася важливість ЄС у зміцненні відносин з країнами-сусідами. У травні 2004 *Європейська комісія* представила повідомлення «ЄПС. Стратегія і доповіді за країнами», в якому вказуються чіткі кроки щодо впровадження ЄПС та методи поширення ЄС на сусідні країни. Бачення цієї політики охоплює «кільце» країн, які поділяють цінності та цілі ЄС і залучаються до дедалі тісніших відносин, коли йдеться не просто про співпрацю, а значною мірою про економічну і політичну *інтеграцію міжнародну*.

ЄПС спрямована на те, щоб підняти на новий якісний рівень обсяг й інтенсивність політичного співробітництва з країнами-партнерами і зробити його ефективнішим. Також ЄПС покликана посилити роль ЄС у сприянні врегулювання регіональних конфліктів та сприяти досягненню цілей ЄС у сфері юстиції, внутрішніх справ, зокрема в галузі боротьби з організованою злочинністю і корупцією, відмиванням грошей і всіма формами незаконного обігу, а також у питаннях, пов'язаних із міграцією. Крім того, ЄПС відкриває перед сусідніми країнами перспективи виходу на внутрішній ринок ЄС на основі зближення нормативно-правової бази, участі в низці програм ЄС та покращання комунікацій і фізичної інфраструктури, яка сполучає їх з ЄС. ЄПС посилена двома ініціативами регіонального співробітництва — Союзом для Середземномор'я (див.: *Барселонський процес*) та *Східним партнерством*.

Є. М. Суліма

Європейська рада (ЄР) — найвища інституція *Європейського Союзу*, що визначає політичне спрямування та пріоритети ЄС, вирішує ключові питання інтеграційного будівництва. До її складу входять *глави держав* та *глави урядів* країн-членів ЄС, її голова та Голова *Європейської комісії*. У роботі **ЄР** бере участь Високий представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки. Прийняті нею політичні установки втілюються у формальні акти ЄС у відповідності до встановленої процедури. Європейська рада була створена в 1974 як найвища політична інстанція ЄС, компетенція якої охоплювала усі сфери співробітництва партнерів. **ЄР** була інтегрована в інституційну систему ЄС *Маастрихтським договором 1992*. Згідно з *Лісабонським договором ЄС 2007* **ЄР** стала повноправним інститутом ЄС, її роль було чітко визначено. Створено нову посаду Голови ЄР, якого її члени обирають кваліфікованою більшістю на термін до 5 років. Першим Головою ЄР було обрано Г. ван *Ромпея*. Голова **ЄР** головує на засіданнях Ради, спрямовує її роботу та представляє ЄС на найвищому рівні за кордоном. До набуття чинності Лісабонським договором в **ЄР** головували почергово протягом шести місяців глави держав і урядів країн-членів ЄС. Засідання **ЄР** проводяться не рідше чотирьох разів на рік, допускаються позачергові засідання. Рішення **ЄР** приймає консенсусом. Установчі договори також передбачають ухвалення постанов **ЄР** одноголосно, кваліфікованою та простою більшістю.

Т. І. Шинкаренко

Європейська рада з міжнародних відносин (European Council on Foreign Relations) — європейська неурядова *організація міжнародна*, що ставить за мету зміцнення спільної та узгодженої політики європейських держав у сфері *зовнішньої політики* та політики безпеки. Заснована 2.10.2007. 50-ма представниками політичних еліт європейських країн, що прагнуть до посилення ролі Європи у світовій політиці. Нині в її складі понад 170 колишніх та чинних високопосадовців, науковців, журналістів з країн-членів *Європейського Союзу* та країн-кандидатів. Має офіси у семи столицях Європи — Берліні, Лондоні, Мадриді, Парижі, Римі, Софії і Варшаві. Співголовами Ради є екс-президент Фінляндії М. *Ахтісаарі*, екс-міністр закордонних справ Німеччини Й. Фішер та правозахисниця М. ван Оранж. Серед членів — екс-голова Ради міністрів Італії Дж. Амато, польський політик і історик Б. *Геремек*, екс-прем'єр-міністр Бельгії Ж.-Л. Деан, екс-прем'єр-міністр Естонії М. Лаар, американський фінансист й інвестор Дж. Сорос, колишній директор-розпорядник *Міжнародного валютного фонду* Д. Стросс-Кан, прем'єр-міністр Данії Х. Торнінг-Шмітт.

Рада вважає, що ЄС повинен активніше брати на себе відповідальність за безпеку в сусідніх регіонах, оскільки США дуже зайняті проблемами, пов'язаними з Афганістаном, Іраном і Китаєм і не можуть більше фокусуватися на Європі. У цьому контексті необхідним вважається розвивати тристоронній діалог у сфері безпеки за участю трьох опор європейської безпеки — Туреччини, Росії та ЄС. Основні програми ради стосуються східноєвропейських країн та Росії, відносин з Китаєм та процесів, що відбуваються на Близькому Сході і у Північній Африці.

Д. В. Табачник

Європейська соціальна хартія 1961 — регіональний *договір міжнародний*, спрямований на забезпечення соц. та екон. *прав людини* в Європі. Хартія відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* в Турині (Італія) 18.10.1961 і набула чинності 26.02.1965. Гарантовані нею 19 основних соц. та екон. прав можна поділити на три категорії: захист права на працю, соц. захист усього населення та спец. захист поза робочим середовищем. Договірні сторони не зобов'язані приєднуватись до всіх положень Хартії, однак існує «основне ядро» прав, яких вони мають дотримуватись. Сторони Хартії повинні регулярно надавати доповіді про її застосування. Цілі, до яких вони зобов'язуються прагнути усіма відп. засобами, наводяться в першій частині. У док-ті визначається, що будь-яка д-ва, яка бажає стати його учасницею, зобов'язується вважати для себе обов'язковими не менш 10 (з 19) статей або 45 позначених цифрами пунктів другої частини. Проте із 7 найважливіших статей кожна сторона повинна прийняти принаймні 5, зокрема: право на працю, право на створення орг-цій, право на укладання колективних дог-рів, право на соц. забезпечення, право на соц. та мед. допомогу, право сім'ї на соц., прав. та екон. захист, а також право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу. Хартія містить положення, які забезпечують дотримання взятих зобов'язань. Створюється наглядовий механізм, що передбачає подання нац. доповідей кожні 2 роки на розгляд комітету із 7 незалежних експертів. Після цього від Урядового комітету надходить до Комітету міністрів Ради Європи доповідь, яка містить його висновки та висновки Комітету незалежних експертів. Комітет міністрів може надавати відп. урядам будь-які необхідні рекомендації.

Додатковий протокол до **Є. с. х.** був відкритий 5.05.1988 у Страсбурзі для підписання державами-членами Ради Європи — учасниками Хартії; набрав чинності 4.09.1992 і поширює захист соц. та екон. прав, гарантованих Хартією, зокрема на право щодо рівних можливостей та рівного ставлення при вирішенні питань працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі; право працівників на отримання інформації та консультацій на підприємстві; їхнє право брати участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві; право осіб похилого віку на соц. захист. Протокол про внесення поправок до Хартії відкрито 21.10.1991

в Турині для підписання державами-членами Ради Європи — учасниками Хартії. Він набере чинності після того, як його ратифікують усі сторони Хартії. Протокол значною мірою удосконалює контрольний механізм, передбачений Хартією, і чіткіше визначає відп. функції двох головних контрольних органів — Комітету незалежних експертів (орган незалежних осіб обмеженого складу) та Урядового комітету (до якого входять представники кожної зі сторін). Відповідно до протоколу, для прийняття рекомендації вимагається голосування більшості у 2/3 від числа договірних сторін Хартії (замість більшості у 2/3 від числа держав-членів Ради Європи). Протокол також посилив роль Комітету незалежних експертів, покращив процедуру консультацій із неурядовими орг-ціями, представниками роботодавців і профспілок. Крім того, протоколом було скорочено терміни оприлюднення доповідей договірних сторін, висновків Комітету незалежних експертів і доповідей Урядового комітету. У той же час протокол посилює політ. роль Комітету міністрів і Парламентської асамблеї Ради Європи, а також роль соц. партнерів та неурядових орг-цій. Додатковий протокол до Хартії про систему колективних скарг відкритий 9.11.1995 в Страсбурзі для підписання державами-членами Ради Європи — учасниками Хартії; набрав чинності 1.07.1998. Відповідно до нього, сторони соц. партнерства та неурядові орг-ції отримали право подавати колективні скарги з приводу незадовільного застосування Хартії. Скарга повинна бути направлена до Ген. секретаря Ради Європи, який повідомляє про її отримання відп. сторону Хартії та негайно передає скаргу до Комітету незалежних експертів, на підставі доповіді якого Комітет міністрів приймає резолюцію або — в разі отримання висновку Комітету незалежних експертів про незадовільне застосування Хартії — рекомендацію, адресовану відповідній її стороні.

Є. с. х. (переглянута) відкрита 3.05.1996 для підписання державами-членами Ради Європи у Страсбурзі й набрала чинності 1.07.1999; Україна підписала цей документ 7.05.1999. Переглянута Хартія має на меті посилити міжнар. гарантії основоположних соц. й екон. прав. Вона враховує події, що відбулися після ухвалення Хартії 1961, і поєднує одночасно всі права, гарантовані Хартією 1961, Додатковим протоколом до неї 1988, та, крім того, містить такі нові права, як: право на захист від злиденності та соц. відчуження, право на житло, право на захист у випадках звільнення, право на захист від сексуальних домагань на роботі та інших форм домагань, право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення до них, право представників працівників на захист на підприємстві. Переглянута Хартія також спрямована на посилення принципу заборони дискримінації, утвердження рівності між жінками та чоловіками в усіх питаннях, охоплених дог-ром, поліпшення захисту материнства та соц. захисту матерів, соц., прав. та екон. захисту працюючих дітей, захисту інвалідів. Контроль за виконанням нової Хартії здійснюється у такий самий спосіб, який передбачає Хартія 1961, із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу 1991 та Протоколу 1995. **Є. с. х.** 1961 набрала чинності в 26 країнах Європи, переглянута Хартія — у 16 країнах.

О. В. Задорожній, К. С. Лобода

Європейська стратегія безпеки (European Security Strategy), повна назва «Європейська стратегія безпеки. Безпечна Європа у кращому світі» («European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World») — програмний документ у сфері Європейської безпекової та оборонної політики; ухвалена 12.12.2003 на саміті *Європейської ради* в м. Брюссель (Бельгія). Стратегія підготовлена групою експертів на чолі з Високим представником зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС Х. *Соланою*; є першою спробою концептуалізації ролі та місця *Європейського Союзу* в сучасній системі *міжнародних відносин*. Документ проголошує ключові стратегічні цілі ЄС: боротьба з існуючими загрозами та попередження *конфліктів міжнародних*, забезпечення безпеки навколо себе, підтримка міжнародного порядку на ефективній багатосторонній основі. Одним з основоположних елементів стратегії є визначення спільних загроз: *тероризм міжнародний*, розповсюдження *зброї масового знищення*, регіональні конфлікти, фіаско державності, організована злочинність. Ключовим завданням ЄС для попередження цих загроз є більша активність, згуртованість та компетентність, а інструментами досягнення цілей: 1) зміцнення дипломатичного та військового потенціалу ЄС, тобто здатність проводити декілька операцій одночасно із застосуванням як військових, так і цивільних можливостей, реформування *збройних сил* у більш гнучкі мобільні оперативні сили, поліпшення координації зовнішньополітичний акцій, внутрішньої політики та юстиції країн-членів, розширення спектру місій ЄС (спільні операції з роззброєння ворогуючих сторін, надання підтримки третім країнам у боротьбі з тероризмом, реформування сектора безпеки, покращення обміну розвідувальними даними між країнами-членами та партнерами ЄС); 2) превентивне залучення: раннє попередження конфліктів та загроз з врахуванням того, що жодна з нових загроз на має виключно військового характеру та не піддається ліквідації виключно військовими засобами, комплексний підхід у вирішенні проблем (заходи політичного, економічного, поліцейського, правового, військового, гуманітарного характеру); 3) ефективне багатостороннє співробітництво: зміцнення міжнародного порядку, заснованого на принципах та нормах міжнародного права, посилення ролі *ООН* та регіональних організацій і режимів, співпраця з іншими країнами (США, Китай, Японія, РФ, Канада, Індія) та міжнародними організаціями (*ОБСЄ*, *Рада Європи*, *АСЕАН*, *МЕРКОСУР*, *Африканський Союз*). Незамінними залишаються трансатлантичні відносини, важливим інструментом яких є *НАТО*. Документ став своєрідним компромісом між європейськими «атлантистами» та «європеїстами», розбіжності між якими посилилися в результаті військової операції США та їх союзників в Іраку в березні 2003.

М. А. Миронова

Європейська хартія місцевого самоврядування — регіональний *договір міжнародний*, що зобов'язує *держави* застосовувати основоположні правила, які гарантують політ., адмін. та фінанс. незалежність органів місцевого самоврядування. Хартія була відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 15.10.1985, набрала чинності 1.09.1988; підписана Україною 6.11.1996, набула чинності для України 1.01.1998. Хартія передбачає визнання принципу місцевого самоврядування в нац. законодавстві та, коли це можливо, у конституції. Органи місцевого самоврядування обираються на основі заг. виборчого права й у межах закону повинні мати право здійснювати в інтересах місцевого населення регулювання та управління сусп. справами, які належать до їхньої компетенції. Відповідно до цього в Хартії зазначається, що муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими органами, які мають найтісніший контакт із громадянами, та що органи вищого рівня повинні залучатися тільки тоді, коли координація та здійснення повноважень є неможливими або неефективними на нижчому рівні. Із цією метою вона проголошує принципи охорони територ. кордонів органів місцевого самоврядування, наявності відп. адмін. структур та ресурсів для виконання цими органами їхніх завдань, визначає умови здійснення функцій на місцевому рівні, передбачає адмін. нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, розглядає питання про фінанс. ресурси та прав. захист місцевого самоврядування. Хартія також передбачає, що умови служби співробітників органів місцевого самоврядування повинні дозволяти добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентності; для цього забезпечуються належні можливості професійної підготовки, винагороди та просування по службі. Хартія закріплює за органами місцевого самоврядування право співпрацювати іншими органами місцевого самоврядування (в т. ч. іноземними) для виконання завдань, що становлять спільний інтерес. Принципи місцевого самоврядування, що містяться в Хартії, застосовуються до всіх категорій органів місцевого самоврядування. Кожна сторона зобов'язується вважати для себе обов'язковими принаймні 20 пунктів частини I Хартії, з яких принаймні 10 пунктів мають належати до найважливіших суттєвих статей та пунктів.

Літ.: Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999; Мармазов В., Піляєв І. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. — К., 2000; Муніципальне право України: Підручник / Кол. авт.; За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. — К., 2006.

О. В. Задорожній

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин — регіональний *договір міжнародний*, спрямований на охорону та розвиток у Європі істор. регіональних мов або мов меншин, культ. традицій шляхом забезпечення дотримання невід'ємного права особи вживати регіональну мову або мову меншини у приватному та громад. житті. Хартія відкрита для підписання державами-членами *Ради Європи* у Страсбурзі 5.11.1992, набрала чинності 1.03.1998. Станом на 1.01.2013 її підписали 33 країни, у 24-х з яких вона ратифікована. Хартія входить до обов'язкового переліку угод, які повинні ратифікувати нові держави-члени Ради Європи. Від імені України Хартію підписано 2.05.1996, але Закон про ратифікацію Хартії від 24.12.1999 Конституційним Судом України було визнано неконституційним. Повторно вона була ратифікована ВР України 15.05.2003. Хартія містить багато заг. понять, які лише окреслюють необхідні механізми охорони регіональних мов або мов меншин. Її укладення стало результатом специфічного європ. процесу — співжиття різних народів на території сусідніх д-в, їх перемішання, взаємопроникнення їхньої культури, у т. ч. мови. За Хартією термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, які: 1) традиційно використовуються в межах певної території держави *громадянами* цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та 2) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів. У Хартії визначаються цілі та принципи, які сторони зобов'язуються застосовувати до всіх регіональних мов або мов меншин, що вживаються в межах їхньої території: поважання кордонів кожної геогр. місцевості, у якій використовується регіональна мова або мова меншини; необхідність розвитку регіональних мов або мов меншин; сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формі, у держ. та приватному житті та/або заохочення такого використання (за допомогою викладання та вивчення мов, підтримання та розвитку відносин між групами, які вживають мови у такій самій або схожій формі в інших д-вах). Крім того, Хартія передбачає низку конкретних положень, спрямованих на заохочення використання регіональних мов або мов меншин у громад. житті. Ці положення стосуються: освіти, правосуддя, адмін. властей та публічних послуг, засобів масової інформації, культ. діяльності та засобів її здійснення, екон. та соц. життя і транскордонних обмінів. Кожна сторона зобов'язується застосовувати якнайменш 35 пунктів або підпунктів із цих положень, включаючи певну кількість обов'язкових положень із числа найбільш суттєвих. Кожна сторона у своїй ратифікаційній грамоті або док-ті має також визначити прийняття чи затвердження кожної регіональної мови або мови меншини чи офіц. мову, яка менш широко використовується на всій її території або частині території й до якої застосовуються названі пункти. Виконання Хартії контролюється Комітетом експертів, який періодично розглядає доповіді, що подаються сторонами.

Перша доповідь подається через один рік після набрання Хартією чинності стосовно відповідної сторони, наступні доповіді подаються кожні три роки після першої доповіді; свої доповіді сторони оприлюднюють. Законно створені органи або асоціації сторони можуть звертати увагу Комітету експертів на питання, які стосуються зобов'язань цієї сторони. Після консультацій із нею Комітет експертів може врахувати таку інформацію під час підготовки доповіді; на основі доповідей та одержаної інформації Комітет експертів складає доповідь Комітету міністрів Ради Європи. Ця доповідь супроводжується коментарями, які сторони надсилають на відповідне прохання, і може оприлюднюватися Комітетом міністрів. Доповідь містить, зокрема, пропозиції Комітету експертів стосовно підготовки Комітетом міністрів необхідних рекомендацій одній або декільком сторонам; Генеральний секретар Ради Європи подає *Парламентській Асамблеї Ради Європи* докладну дворічну доповідь про застосування Хартії. Хартія визначає механізми впровадження регіональних мов або мов меншин в освіті (від дошкільної до вищої), судовій владі (особливо у провадженні і документації), адмініструванні, ЗМІ, культурному житті (зокрема щодо субтитрування фільмів, здійснення наукових досліджень мов меншин), економічному житті (законодавство і регулятивні акти приватних компаній не можуть обмежувати права меншин). Передбачаються транскордонні обміни з країнами, мова яких подібна до мови меншин.

О. В. Задорожній

Європейське агентство з навколишнього середовища (The European Environment Agency), **ЄЕА** (EEA) — спеціальний орган, що займається виключно питаннями охорони довкілля, заснований Регламентом 1210/90, який є також і статутним документом установи. Регламент про створення Агентства передбачає також заснування Європейської мережі інформації та спостереження за навколишнім середовищем. ЄЕА почало функціонувати з грудня 1993 зі штаб-квартирою в Копенгагені. Стаття 20 Регламенту покладає на Агентство низку важливих функцій в галузі проведення екологічної політики. Серед них участь у контролі над впровадженням екологічного законодавства *Європейського Союзу*, розробка стандартів європейської марки екологічної якості «Ecolabel», заснованої Регламентом 880/92 від 23.03.1992, удосконалення критеріїв оцінки впливу на навколишнє середовище, передбачених Директивою 85/337/ЕЕС. Стаття 19 Регламенту встановлює, що в діяльності ЄЕА можуть брати участь не лише держави-члени ЄС, але також інші країни, що розділяють підхід Євросоюзу і держав-членів до природоохоронної діяльності. На сьогоднішній день у діяльності ЄЕА беруть участь 33 держави світу: 28 країн-членів ЄС, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Туреччина та Швейцарія. До керівництва ЄЕА входять представники всіх держав-членів та *Європейської комісії*. Керівництво приймає довгострокову програму дій, яка формується на базі пріоритетних напрямків діяльності Європейського агентства з навколишнього середовища, а саме: якість атмосферного повітря та шкідливі викиди; якість водних ресурсів та забруднюючі речовини; стан ґрунтів; захист різноманіття рослинного та тваринного світу; землекористування і споживання природних ресурсів; управління відходами; шумові забруднення; небезпечні для довкілля хімічні речовини; охорона прибережних зон та морського середовища. Агентство формально підзвітне комісару ЄС з навколишнього середовища та подає щорічний звіт про діяльність установи до *Європейського парламенту*, *Ради ЄС*, *Європейської комісії* та держав-членів.

К. Злочевська

Європейське економічне співтовариство (European Economic Community), **ЄЕС** (EEC) — регіональна міжурядова екон. та політ. орг-ція країн Зах. Європи. Договір про заснування ЄЕС був ухвалений 25.03.1957 у Римі представниками Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Франції та ФРН; набув чинності 1.01.1958. 1.01.1973 до договору приєднались Велика Британія, Данія та Ірландія, 1.01.1981 — Греція, 1.01.1986 — Іспанія та Португалія. Після реорганізації ЄЕС у *Європейський Союз* 1.01.1995 його членами стали Австрія, Фінляндія та Швеція; 1.05.2004 — Естонія, Республіка Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина й Чехія; 1.01.2007 — Болгарія й Румунія; 1.07.2013 — Хорватія. Гол. органи ЄЕС: Рада міністрів, Комісія європ. співтовариств, *Європейський парламент* та Суд. Із 1967 вони стали єдиними керівними органами для *Європейських співтовариств*; у 1974 запроваджено інститут *Європейської ради* (регулярні зустрічі на рівні голів д-в та урядів).

Згідно з *Римським договором 1957*, головною метою ЄЕС проголошувалося формування спільного ринку шляхом створення умов для вільного руху товарів, послуг, робочої сили та капіталів; поступового скасування між країнами-членами митних тарифів та кількісних обмежень на *імпорт* й *експорт* товарів; введення заг. митного тарифу та спільної *торгової політики* відносно третіх країн; проведення солідарної політики в галузі с. г-ва й транспорту; гармонізації законодавств і техн. норм та координації екон., соц. і *валютної політики*. Основні положення програми щодо створення єдиного митного простору, ринку с.-г. продукції та вільного переміщення пром. товарів були успішно виконані до 1969. У той же час виявилися труднощі у втіленні положень щодо вільного переміщення капіталів, послуг і робочої сили, гармонізації законодавств та екон. політик. На рубежі 1970–80-х в умовах екон. кризи та загострення внутр. протиріч спостерігалося сповільнення євроінтеграційних процесів.

Зі створенням 1969 механізмів Європ. політ. співробітництва інтеграція поширилася на політ. сферу. 1974 ЄЕС отримало статус спостерігача в *Організації Об'єднаних Націй* та в деяких спеціалізованих установах ООН. Разом із делегаціями країн-членів співтовариство брало активну участь у підготовці *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. 1977 представників Європ. комісії було вперше запрошено взяти участь у засіданні «Великої сімки» (див.: *«Велика вісімка»*). Затвердження Єдиного європ. акта 1986 та програми «Європа 1992», що передбачала побудову до 31.12.1992 «простору без внутрішніх кордонів», поклало край періоду «євростагнації» та відновило інтеграційний процес. Ухвалення *Маастрихтського договору 1992* призвело до переходу ЄЕС на якісно новий рівень — створення Європейського Союзу. ЄЕС, яке за Маастрихтським договором було перейменоване в Європ. співтовариство, залишилося центр. елементом ЄС, першою опорою в трикомпонентній структурі ЄС, що була поглинена останнім після набуття 1.12.2009 чинності *Лісабонським договором ЄС*.

М. А. Миронова

Європейське енергетичне співтовариство — регіональне об'єднання держав Південно-Східної Європи, створене для соціально-економічної безпеки та безпеки енергопостачань країн-учасників та *Європейського Союзу*. Угода про заснування Співтовариства була підписана 24.10.2005 між ЄС та рядом країн; нині до нього входять ЄС та дев'ять держав-учасниць: Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово (в рамках резолюції ООН № 1244), Македонія, Молдова, Сербія, Україна, Хорватія й Чорногорія. Вірменія, Грузія, Норвегія й Туреччина мають статус *спостерігачів*; угода набрала чинності з 1.07.2006, Україна вступила до Співтовариства 1.02.2011. Воно засноване на 10 років і може бути продовжене за одностайним рішенням Ради міністрів об'єднання; секретаріат Співтовариства перебуває у Відні, він забезпечує адміністративну підтримку й надає технічну та економічну допомогу державам-учасницям; бюджет об'єднання на 98 % покривається за рахунок коштів ЄС. Оскільки Співтовариство засноване з метою інтегрування енергетичних комплексів країн Південно-Східної та Східної Європи для формування єдиного європейського енергетичного ринку, участь у ньому вимагає гармонізації нормативно-правової бази зі стандартами ЄС, імплементацію 2-го та 3-го енергетичних пакетів. У середньостатистичній перспективі Співтовариство має на меті утворити інтегровані енергетичні ринки по всьому регіону, що дозволить вести продуктивну транскордонну торгівлю, надасть гарантії енергетичних поставок та дозволить надавати більшої уваги соціальним проблемам і процесам зміни клімату. Для України участь у Співтоваристві дає можливості для впровадження на внутрішньому ринку більшої конкуренції, вищих технічних стандартів і правил регулювання кращого інвестиційного клімату. Це також означає глибшу інтеграцію вітчизняного енергетичного сектору з ринками країн ЄС, посилення власної енергетичної безпеки. Перевагою членства в організації надає додаткові можливості й у залученні міжнародних кредитів та технічної допомоги.

Я. О. Чорногор

Європейське оборонне агентство (European Defence Agency), ЄОА — орган *Європейського Союзу (ЄС)*, створений відповідно до рішення *Ради Європейського Союзу* 12.07.2004 з метою розвитку оборонного потенціалу ЄС у сфері кризового врегулювання та підтримки Європейської безпекової та оборонної політики. Завданнями ЄОА є розвиток оборонної промисловості ЄС задля створення конкурентоспроможного європейського ринку озброєнь; зміцнення співробітництва в сфері європейських озброєнь; посилення оборонної технологічної бази та розвиток оборонних досліджень та розробок. Штаб-квартира ЄОА знаходиться в Брюсселі. Основні органи ЄОА: голова агентства — Високий представник ЄС зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки, Керівний комітет та Виконавчий директор. Членом Керівного комітету є *Європейська комісія* без права голосу. В ЄОА беруть участь всі члени ЄС, окрім Данії. ЄОА діє під керівництвом і політичним контролем Ради ЄС, яка щорічно видає директиви для роботи та кожні три роки визначає структуру фінансування ЄОА. Агентство регулярно звітує перед Радою про результати своєї роботи. Серед ключових досягнень ЄОА — розробка Стратегії європейських оборонних наукових досліджень та технологій (2008); Стратегії для європейської оборонної технологічної та промислової бази (2008) та Стратегії співробітництва в сфері європейських озброєнь (2008). У липні 2008 був представлений перший План розвитку оборонного потенціалу. В жовтні 2006 ЄОА схвалило доповідь «Довгострокове бачення», де надана оцінка основним тенденціям світового розвитку до 2025, проаналізований стан глобальної безпеки та загрози європейським оборонним силам та ЄБОП, визначена воєнно-політична ситуація та наслідки для розбудови майбутнього потенціалу європейських оборонних сил. Щороку ЄОА проводить конференції, де обговорюються основні напрямки та результати діяльності.

О. Л. Хилько

Європейське оборонне співтовариство (European Defense Community), **ЄОС** — європейська військово-політична організація, яка мала б бути створена відповідно до Паризьких угод від 27.05.1952. Початком проекту ЄОС була ініціатива голови Ради міністрів Франції Р. Плевена щодо створення «європейської армії» (див.: *Плевена план 1951*). Основу ЄОС складали міжнародні *збройні сили* шести країн — Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини та Франції, які мали знаходитись під спільним оперативним військовим командуванням. Політичне керівництво ЄОС здійснювалося б Радою міністрів та Асамблеєю *Європейського співтовариства вугілля і сталі*. Передбачалось створення єдиної системи фінансування, забезпечення та стандартизації озброєнь. Стаття 38 пропонувала почати консультації щодо створення Європейського політичного співтовариства, яке б завершувало перетворення усіх існуючих європейських інституцій співробітництва у політичну спільноту конфедеративного типу. На відміну від плану Плевена, проект ЄОС передбачав інтеграцію військових підрозділів на вищому рівні, рівні дивізії. Також, умови оперативного військового застосування збройних сил ЄОС визначалися б інтегрованим командуванням *НАТО* в Європі. Відмова французького парламенту ратифікувати угоду про ЄОС, що сталося 30.08.1954, зупинила реалізацію проекту та загальмувала процеси політичної інтеграції в Європі, але деякі пропозиції проекту ЄОС були використані при створенні *Західноєвропейського союзу*.

А. А. Суботін

Європейське поліцейське відомство (European Police Office), **ЄВРОПОЛ** (EUROPOL) — установа, яка координує оперативно-пошукові поліцейські дії держав-членів *Європейського Союзу*, збір та обмін інформацією про діяльність міжнародних злочинних організацій. Мета Європолу — підвищення ефективності співробітництва компетентних відомств у справі попередження й протидії особливо небезпечним злочинам європейського масштабу. Європол було засновано відповідно до Конвенції про створення Європейського поліцейського відомства (18.07.1995), розробленої на основі Декларації про поліцейське співробітництво, яка увійшла у Заключний акт *Маастрихтського договору 1992*. Положення про поліцейське співробітництво було підтверджено *Амстердамським договором 1997*. Європол почав свою діяльність у Гаазі 1.07.1999 після прийняття низки документів, що регламентують його діяльність. З 1.01.2010 Європол став агентством ЄС, що збільшило його можливості й одночасно поставило його під більший контроль з боку інститутів ЄС. Європол відповідальний за збір, аналіз й обмін інформацією з метою протидії нелегальній торгівлі наркотиками, ядерними, вибуховими й радіоактивними речовинами, зброєю, краденими машинами, антикваріатом і творами мистецтва, фальшивими документами, створенню мережі нелегальної імміграції й транспортування людей, *тероризму міжнародному*, замахам на власність і шахрайству, крадіжкам, рекету, підробці грошових знаків, корупції, нанесенню шкоди довкіллю.

Європол надає підтримку державам ЄС шляхом поліпшення обміну інформацією між офіцерами зв'язку Європолу; аналізу оперативної діяльності поліцейських відомств країн ЄС; підготовки доповідей стратегічного характеру, які містять інформацію про злочини загальноєвропейського масштабу; проведення експертизи й надання технічної допомоги для розслідування й оперативних заходів у масштабах всього Євросоюзу під

контролем та за відповідальністю держави, на території якої було скоєно злочин. Європол очолює Координаційний комітет, який складається з представників країн-членів ЄС. Європол підзвітний Раді міністрів внутрішніх справ і правосуддя, яка відповідальна за його діяльність та призначає директора та його заступників. У 1999 першим директором Європолу терміном на п'ять років був призначений Ю. Сторбек (Німеччина). Європол фінансується державами ЄС відповідно до ВНП. Штаб-квартира Європолу знаходиться в Гаазі (Нідерланди). Маючи статус юридичної особи, Європол може укладати міжнародні угоди (ст. 26 Конвенції). У державах-членах діють нац. відділи зв'язку з Європолом. Також при штаб-квартирі Європолу у Гаазі працюють офіцери зв'язку, які представляють національні відділи зв'язку держав-членів і відповідають за обмін інформацією між Європолом і національними відділами в'язку.

Т. І. Шинкаренко

Європейське співтовариство вугілля і сталі (European Coal and Steel Community), **ЄСВС** (ECSC) — регіональна міжурядова екон. орг-ція, що об'єднала металургійну, залізорудну, кам'яновугільну галузі промисловості ряду зах.-європ. країн. Заснована за дог-ром від 18.04.1951 (Париж), укладеним Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом на 50 років. Створення ЄСВС було ініційоване мін. зак. справ Франції Р. *Шуманом* (Декларація 9.05.1951). Паризький договір (набув чинності 25.07.1952), який засновував спільний ринок вугілля, залізної руди, залізного брухту і сталі, базувався на принципах вільної торгівлі й регульованої конкуренції. Він мав на меті координацію й модернізацію вир-ва заради його зростання, а також зниження цін шляхом скасування торг. мит і кількісних обмежень на рух товарів. Договір був спрямований на забезпечення рівноправного доступу користувачів до джерел вир-ва й забороняв нечесні методи ведення конкурентної б-би, зокрема дискримінацію за нац. ознакою. Також передбачався вільний рух капіталу й робочої сили. Для досягнення цієї мети в рамках дог-ру були розроблені правила інвестування, фінанс. допомоги й ціноутворення. Угода заснувала інституції, які стали попередниками відп. інститутів *Європейських співтовариств*. Вище правління — виконавчий, колегіальний, незалежний від урядів наднац. орган, рішення якого були обов'язковими для держ. установ країн-членів. Рада міністрів представляла уряди для координації діяльності Вищого правління з екон. політикою окремих країн. Асамблея призначалась нац. парламентами держав-членів для здійснення демокр. контролю над Вищим правлінням. Суд складався з призначених урядами, але незалежних від них 6 суддів, які розв'язували спірні питання й могли анулювати рішення органів ЄСВС. Консультативний комітет — дорадчий орган, який представляв промисловців, робітників, комерсантів і споживачів країн-учасниць. Створення в системі ЄСВС Вищого правління, наділеного широкими наднац. повноваженнями, було серйозним кроком на шляху екон. інтеграції Європи, проривом у традиційних уявленнях про інституційну систему міжнар. орг-цій. Паризький договір передбачив незалежне від д-в фінансування ЄСВС шляхом впровадження податку на продукцію металургійної та вугледобувної галузей промисловості — першого дійсно європ. податку. Вище правління уповноважувалося щорічно встановлювати суму оподаткування різноманітних виробів ЄСВС згідно з їхньою середньою вартістю, яка не могла перевищувати 1 %. Спільний ринок вугілля і сталі формувався поступово. Протягом перехідного періоду (до 1958) був створений *митний союз* і запроваджений спільний митний тариф щодо третіх країн шляхом зниження нац. митних тарифів у середньому від 12–28 % до 6 %. Вільний рух робітників був забезпечений між 1954–61. Функціонування спільного ринку вугілля і сталі продемонструвало, що екон. інтеграція не лише можлива, але й вигідна. Лібералізація торгівлі продукцією металургійної й вугледобувної галузей у межах ЄСВС мала наслідком зростання її обсягів майже на 130 % протягом п'яти перших років існування співтовариства, що стимулювало розвиток і модернізацію пром. потенціалу країн-членів. Вир-во сталі подвоїлося, було стабілізоване постачання заліза, залізного брухту й вугілля. Вдалося поліпшити охорону праці робітників, збільшити допомогу по безробіттю й регіональне сприяння реконверсії проблемних регіонів. Разом із тим ЄСВС відіграло роль трампліна для розвитку євроінтеграційних процесів. Подальше співробітництво між країнами-членами ЄСВС призвело до усвідомлення необхідності розбудови ширшого й всеохоплюючого екон. об'єднання, а також координації зусиль у галузі мирного використання ядерної енергії. У 1957 країни-члени ЄСВС підписали *Римський договір*, який заснував *Європейське економічне співтовариство* і *Європейське співтовариство з атомної енергії*. Із моменту їх появи Асамблея й Суд були спільними для всіх трьох співтовариств. Згідно з Договором про злиття від 1965, який набув чинності 1.06.1967, були утворені єдина Рада і єдина Комісія Європейських співтовариств. У процесі розширення Європейських співтовариств кількість країн-членів ЄСВС зросла від 6 до 15-ти. *Маастрихтський договір 1992* заснував на базі трьох Європейських співтовариств, у т. ч. ЄСВС, *Європейський Союз*, що дало початок новому етапові розвитку євроінтеграційних процесів. ЄСВС згідно з Паризьким договором припинило існування 23.07.2002. Із цього часу інтеграція у вугільній та металургійній галузях країн-членів ЄС регулюється Договором про заснування Європейського співтовариства. *Європейська рада* в Ніцці (2000) ухвалила додатковий протокол щодо фінанс. наслідків закінчення Договору про заснування ЄСВС та стосовно наук.-дослідного фонду з питань вугілля і сталі.

Т. І. Шинкаренко

Європейське співтовариство з атомної енергії (European Atomic Energy Community), **Євратом** (Euratom) — регіональна міжурядова орг-ція з координації та фінансування спільних дій країн Зах. Європи у сфері вир-ва й використання атомної енергії. Договір про створення Євратому було підписано 25.03.1957 у Римі. До створення Євратому зах.-європ. країни підштовхнула *Суецька криза 1956*, яка загострила проблему енергетичної безпеки та джерел енергопостачання Зах. Європи; частково вирішити її намагалися через створення для розвитку атомної енергетики орг-ції з таким самим статусом, як *Європейське економічне співтовариство* та *Європейське співтовариство вугілля і сталі*. Євратом мав сприяти підвищенню рівня життя в державах-учасницях договору й розвитку відносин з іншими країнами завдяки швидкому створенню та зростанню атомної промисловості. До Євратому входять усі члени *Європейського Союзу*. Основними органами Євратому є Директорат з гарантій (опікується питаннями забезпечення гарантій нерозповсюдження усіх ядерних матеріалів у неядерних державах-учасницях та ядерних матеріалів цивільного призначення — у ядерних д-вах), Ген. директор з питань енергетики, Агентство Євратому з поставок (воно підпорядковується безпосередньо *Європейській комісії* та відповідає за регулярність і достатній обсяг постачання ядерного палива державам-учасницям) і Спільні дослідницькі центри в Італії, Німеччині, Бельгії та Нідерландах. Євратом має власну систему контролю за ядерною діяльністю держав-учасниць, і до підписання *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* (ДНЯЗ) у державах-учасницях Євратому *МАГАТЕ гарантії* фактично не застосовувались. У 1973 Євратом і МАГАТЕ уклали базову угоду, за якою, відповідно до положень ДНЯЗ, гарантії МАГАТЕ застосовуються паралельно з гарантіями Євратому в неядерних д-вах ЄС; проте у відносинах між двома орг-ціями залишалось багато невирішених питань. 28.04.1992 була підписана нова угода про започаткування партнерського підходу, цілями якої стали активізація співпраці, започаткованої угодою 1973, усунення дублюючих функцій обох орг-цій та скорочення витрат на проведення інспекцій ядерних установок. Євратом підтримує ініціативи МАГАТЕ з реформування її системи гарантій, введеної на поч. 1990-х; деякі елементи нової системи гарантій вже запроваджено в рамках Євратому.

С. П. Галака

Європейський банк реконструкції та розвитку (European Bank for Reconstruction and Development), **ЄБРР** (EBRD) — міжнар. фінанс. орг-ція, яку було створено в 1991 з метою прискорення процесу економічних реформ, сприяння розвитку приватного бізнесу в країнах Центральної та Східної Європи, країнах *СНД*, а також країнах Центральної Азії та Північної Африки. Стратегія ЄБРР спрямована на підтримку структурних та

галузевих економічних реформ, шляхом розвитку конкуренції, приватизації та підприємництва. ЄБРР сприяє розвитку приватного сектору, зміцненню фінансових закладів та правових систем, а також розвитку інфраструктури, яка є необхідною для підтримки приватного сектора. Через надання позик та здійснення інвестицій ЄБРР стимулює надходження до приватного та державного секторів економіки згаданих країн додаткових фінансових ресурсів, допомагає мобілізувати місцевий капітал на реалізацію проектів розвитку національної економіки. Проекти, які підтримуються ЄБРР, мають сприяти сталому розвитку економіки країни, бути фінансово самоокупними та екологічно безпечними. Банк є *організацією міжнародною*, до складу якої входять 64 держави, а також *Європейський Союз* та *Європейський інвестиційний банк*. Президентом ЄБРР є Сума Чакрабарті (Індія), який був обраний на цю посаду у липні 2012. Кожна країна-член представлена у Раді керуючих і Раді директорів.

Банк здійснює свої операції у 34-х країнах — Азербайджані, Албанії, Білорусі, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Вірменії, Грузії, Естонії, Єгипті, Йорданії, Казахстані, Киргизстані, Косово, Латвії, Литві, Македонії, Марокко, Молдові, Монголії, Польщі, Румунії, Російській Федерації, Словацькій Республіці, Сербії, Словенії, Таджикистані, Тунісі, Туреччині, Туркменістані, Угорщині, Узбекистані, Україні, Хорватії, Чорногорії. Україна стала членом ЄБРР у серпні 1992 після підписання Президентом України Указу «Про членство України в Європейському банку реконструкції і розвитку». У 1993 відкрилось представництво Банку в Києві. Представництво України в Раді керуючих ЄБРР забезпечується відповідно до зазначеного Указу, згідно з яким Керуючим від України — членом Ради керуючих ЄБРР є Міністр фінансів України та заступником керуючого від України — членом Ради керуючих ЄБРР є Голова Правління Національного банку України.

Головою Постійного представництва ЄБРР в Києві (станом на січень 2013) є А. Куусвек (директор ЄБРР в Україні); в липні 2008 з метою більш повного роз'яснення статусу ЄБРР, його Постійного Представництва та його посадових осіб і працівників в Україні набув чинності Договір між Урядом України та ЄБРР про співробітництво та діяльність Постійного представництва ЄБРР в Україні. Ключовим інструментом організації співпраці між Україною та ЄБРР є Стратегія діяльності ЄБРР в Україні (на період 2011–14), схвалена Радою директорів Банку 13.04.2011. 24.02.2011 підписано Угоду про внесок між Україною та ЄБРР стосовно участі України у Фонді Східноєвропейського партнерства з енергоефективності та довкілля. Відповідно до Угоди ЄБРР діє як розпорядник Фонду. 20.08.2012 Україною були прийняті поправки до Угоди про заснування Європейського банку реконструкції та розвитку. Він є Адміністратором двох міжнародних фондів, Рахунку ядерної безпеки і Чорнобильського фонду «Укриття», з яких фінансуються проекти міжнародної технічної допомоги з підготовки Чорнобильської АЕС із зняття з експлуатації і перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему. Відповідні міжнародні договори між Україною та Європейським банком реконструкції та розвитку були підписані в листопаді 1996 — Угода про грант (Проект ядерної безпеки Чорнобильської АЕС) та в листопаді 1997 — Рамкова угода стосовно діяльності Чорнобильського фонду «Укриття» в Україні. Відповідно до останньої угоди було утворено Спільний комітет «Україна — Європейський банк реконструкції та розвитку» щодо реалізації Плану заходів на об'єкті «Укриття».

Згідно з цими угодами на майданчику Чорнобильської АЕС реалізуються проекти будівництва сховища відпрацьованого ядерного палива та заводу з переробки рідких радіоактивних відходів загальною вартістю 300 млн євро, а також комплекс робіт з перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему (План заходів на об'єкті «Укриття») загальною вартістю біля 1,5 млрд євро, найзначнішим з яких має бути унікальна інженерна споруда — новий безпечний конфайнмент над об'єктом «Укриття» Чорнобильської АЕС. У 2012 Урядом України прийняті рішення щодо залучення позик ЄБРР для реалізації інвестиційних проектів «Завершення будівництва метрополітену у м. Дніпропетровськ» (відповідна Кредитна угода підписана 27.07.2012) та «Комплексна (зведена) програма підвищення рівня безпеки енергоблоків атомних електростанцій».

Крім того, тоді ж були схвалені остаточні звіти за результатами реалізації спільних з ЄБРР інвестиційних проектів: «Будівництво високовольтної повітряної лінії в Одеській області — будівництво лінії електропередачі 330 кВ Аджалик—Усатове»; «Реконструкція Старобешівської ТЕС»; «Розвиток інфраструктури Іллічівського морського торговельного порту» та «Програма інвестицій та розвитку системи водопостачання та очищення води м. Запоріжжя». Також Україна співпрацює з ЄБРР у таких напрямках: розвиток приватного сектору економіки шляхом відкриття кредитних ліній, а також надання кредитів та участі в акціонерному капіталі українських приватних підприємств; розвиток фінансового сектору, а саме — підтримка кредитоспроможних українських комерційних банків, банківських ініціатив щодо організації фінансування приватних підприємств; інвестиції в енергетичний сектор, а саме — реалізація проектів, спрямованих на підвищення потужності енергетичних об'єктів та впровадження енергозберігаючих технологій; підтримка підприємств сільськогосподарського сектору з метою надання національному агропромисловому комплексу можливості отримання фінансування для придбання мінеральних добрив, насіння, сільськогосподарської техніки та обладнання; впровадження інфраструктурних проектів, зокрема, в галузі транспорту та телекомунікацій, а також мереж тепло- та водопостачання; підтримка приватизаційних процесів шляхом надання технічних послуг та фінансування найперспективніших приватизованих підприємств; експортні виробництва у машинобудуванні; розвиток готельного господарства, експериментальні проекти у житловому будівництві.

Б. І. Гуменюк

Європейський вибір України — стратегічний курс України, що визначає пріоритетні напрямки її сучас. внутр. та *зовнішньої політики*. Формальне закріплення елементів **Є. в. У.** було здійснено Постановою ВР України про *«Основні напрями зовнішньої політики України» 1993*, яка визначила інтегрування в європ. та євроатлантичні структури основним пріоритетом *зовнішньої політики України*, а членство України в *Європейському Союзі* — її перспективною метою, а також *Законом України про основи національної безпеки 2003* та *Законом України про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010*. Перший крок у практ. реалізації стратегічного завдання укр. політики щодо європ. інтеграції було зроблено 14.06.1994 у Люксембурзі підписанням *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-учасницями 1994* (УПС). Угода передбачала перспективу приєднання до Договору про вільну торгівлю з ЄС, запровадження політ. діалогу, формалізацію механізмів двосторонніх консультацій із широкого кола питань і фактично розглядалась Україною як засіб досягнення *стратегічного партнерства* з ЄС. У період 1995–98, до завершення процесу ратифікації УПС (1998), було реалізовано значну кількість її положень, запрацювали двосторонні механізми співробітництва. Після набуття чинності УПС Україна вдалась до подальшої формалізації свого європ. вибору. Указом Президента України від 11.06.1998 була затверджена *Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу 1998*, у якій визначено основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 з метою створення передумов, необхідних для набуття Україною повноправного членства в ЄС. Стратегія інтеграції поставила завдання входження України до заг.-європ. політ., екон., прав. простору, а також залучення д-ви до співробітництва у сфері зовн. політики та політики безпеки ЄС. Зовн.-політ. пріоритетом України було визначено набуття статусу *асоційованого членства* в ЄС. На основі Стратегії інтеграції було розроблено заг.-нац. програму заходів з інтеграції України до ЄС, затверджену Указом Президента України від 14.09.2000, та низку відп. галузевих програм.

Для ефективної реалізації *євроінтеграційної стратегії України* та її орг. забезпечення було створено спеціалізовані держ. інституції: Міністерство економіки та з питань європ. інтеграції України, Нац. агентство України з питань розвитку та європ. інтеграції, Управління з питань європ. інтеграції Секретаріату КМ України, Комітет ВР України з питань європ. інтеграції. Із метою реалізації нац. Програми інтеграції України до ЄС було запроваджено інститут уповноваженого України з пи-

тань європ. інтеграції (Указ Президента України №1146 від 26.11.2001). Подальшим формуванням курсу на європ. інтеграцію України стало послання Президента України до ВР України про концептуальні основи стратегії екон. й соц. розвитку України на 2002–11 «Європейський вибір України» (18.06.2002). У Посланні визначено конкретні етапи здійснення планів європ. інтеграції України на шляху до повного членства в ЄС: вступ до *Світової організації торгівлі* (до 2004); укладення Угоди про асоціацію України та ЄС (2003–04); початок переговорів про запровадження *зони вільної торгівлі* між Україною та ЄС (2003–04); адаптація нац. законодавства України до вимог європ. законодавства в пріоритетних сферах співробітництва з ЄС (2002–07); виконання процедур, необхідних для набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2004–07); запровадження *митного союзу* між Україною та ЄС (2005–07); завершення виконання умов Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і забезпечення критеріїв, які висуваються до майбутніх членів ЄС (2007–11), що загалом створює необхідні передумови для набуття статусу повноправного члена ЄС.

ЄС у цілому схвально сприйняв проголошення **Є. в. У.**, але водночас його повноважні представники та керівники зах.-європ. д-в утримуються від оцінки перспектив набуття Україною повноправного членства в ЄС, наголошуючи лише на потребі подальшого поглиблення стратегічного партнерства між сторонами в рамках т. зв. «Великої Європи». За таких міжнар. умов вірогідність реалізації **Є. в. У.** об'єктивно зменшується, а його привабливість для широких верств населення в Україні знижується; Послання «Європейський вибір України» — 2002 в його завершальній і найголовнішій частині не було реалізоване. Відсутність України в переліку офіційних кандидатів на вступ до Європейського Союзу (Ісландія, Македонія, Сербія, Туреччина і Чорногорія) й навіть тих держав, які лише визнані потенційними кандидатами (Албанія, Боснія і Герцеговина, Республіка Косово), а також досить розмиті перспективи *Європейської політики сусідства* та її продовження — проекту *Східного партнерства ЄС*, зволікання з підписанням уже цілком парафованої 19.07.2012 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС — усе це актуалізувало у вітчизняному міжнародно-політичному дискурсі увагу до країн *«третього світу»*.

Л. В. Губерський

Європейський економічний простір (European Economic Area), **ЄЕП** (EEA) — спільний ринок, що на 1.07.2013 об'єднав 28 держав-членів *Європейського Союзу* і три учасники *Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)*. Угода про створення ЄЕП була укладена 2.05.1992 в м. Порто (Португалія) *Європейськими співтовариствами*, їхніми тогочасними 12 країнами-членами та 7 д-вами, що на той час входили до ЄАВТ; набула чинності 1.01.1994 після *ратифікації* всіма учасниками. Відповідно до негативних результатів референдуму 6.12.1992 Швейцарія відмовилась від участі в ЄЕП. Головна мета ЄЕП полягала у зміцненні екон. та торг. відносин між учасниками шляхом створення внутр. ринку, заснованого на принципах вільного переміщення товарів, робочої сили, послуг та капіталів, та рівних умов конкуренції, що означало поширення норм права Співтовариств на країни-члени ЄАВТ. У той же час не передбачалося створення *митного союзу* в **Є. е. п.**, зберігалась незалежна економічна політика членів ЄАВТ відносно *третіх держав*. Фінанс., податкова та валютна політики залишились поза компетенцією ЄЕП, а принцип вільного переміщення товарів не розповсюджувався на с. г-во та рибальство. Для Фінляндії, Швеції й Австрії утворення ЄЕП стало етапом на шляху інтеграції до ЄС, членами якого вони стали з 1.01.1995. Інші учасники ЄАВТ (Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн) отримали можливість участі у спільному ринку без зобов'язань повного членства в ЄС. Зі свого боку, країни-члени ЄС отримали доступ на ринки країн-членів ЄАВТ, захищені до того митними тарифами та зборами. Головні органи ЄЕП — Рада ЄЕП (складається з членів *Ради Європейського Союзу, Європейської комісії* та представників ЄАВТ), Спільний комітет та Спільний парл. комітет. 2003 із завершенням переговорів про вступ 10 країн-кандидатів до ЄС постало питання про їхню участь у ЄЕП; сторони досягли згоди щодо одночасного розширення ЄС та ЄЕП з 1.05.2004 і в другу чергу — з 1.01.2007.

М. А. Миронова

Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank), **ЄІБ** (EIB) — міждержавна фінансово-кредитна установа *Європейського Союзу* для фінансування розвитку відсталих європейських регіонів у формі довготермінових кредитів. Діє з 1958 згідно з *Римським договором* про створення *Європейського економічного співтовариства* (1957) як його фінансова установа. При заснуванні нараховував 6 учасників, зараз ЄІБ нараховує 27 країн-членів. Штаб-квартира розташована в Люксембурзі. До складу банку входять не лише країни-члени, але й *асоційовані держави*. Очолюваний Радою керуючих, Директоратом та правлінням; президент ЄІБ з січня 2012 — представник Партії вільних демократів ФРН Вернер Хойер (Werner Hoyer). Штат ЄІБ налічує бл. 2000 службовців. Банк призначений для сприяння розвитку, інтеграції та співробітництва своїх членів шляхом надання інвестиційних позик. Його статутний капітал формується за рахунок внесків країн-членів, на початок 2012 складає 232 млрд євро. Залучені кошти ЄІБ утворюються шляхом випуску облігаційних позик на міжнародному грошовому ринку та на національних грошових ринках країн-членів Європейського інвестиційного банку, протягом 1958–2011 було залучено облігаційних позик на суму 76 млрд євро. На рентабельні проекти надають звичайні кредити, на малорентабельні — пільгові. До 70% припадає на кредити для регіонального розвитку менш розвинутих районів. Загальна сума наданих кредитів — понад 61 млрд євро. Позики банку покривають частину вартості проекту, доповнюючи власні капітали позичальника (як правило менше 50%). Сфери використання кредитів — передусім енергетика, транспорт і телекомунікації. Європейський інвестиційний банк надає також пільгові кредити за рахунок засобів ЄС як технічний розпорядник. Кредити банку надаються в кількох валютах. Відсоткова ставка по «змішаних» кредитах визначається на базі середньозваженої вартості в залучених коштах у даних валютах на міжнародних або національних ринках капіталів.

У рамках своїх зовнішніх мандатів ЄІБ сприяє реалізації фінансової компоненти *зовнішньої політики* ЄС. У 1958–2011 фінансування ЄІБ у розмірі 7 млрд євро поширювалось на країни Південно-Східної Європи — кандидати на вступ в ЄС, а також на сусідні країни, розташовані на південь і на схід від ЄС. Банк також проводить операції в країнах Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону, Азії і Латинської Америки. Види діяльності Банка в області фінансування спрямовані на підтримку розвитку місцевого приватного сектору, поліпшенню соціальної і економічної інфраструктури і пом'якшенню наслідків кліматичних змін і адаптації до них. За весь період функціонування ЄІБ було здійснено 450 крупних проектів у 78 країнах світу, була надана підтримка 120 тис. малих та середніх підприємств. Співпраця України з ЄІБ розпочалася у 2004, на кінець 2012 надано фінансування для підтримки вітчизняних проектів на загальну суму 465 млн євро.

В. В. Батрименко

Європейський комітет із стандартизації (European Committee for Standardization), **ЄКС** (CEN) — регіональна міжнародна неурядова організація, членами якої є національні органи стандартизації 33-х європейських *держав* — країн-членів і країн-кандидатів на членство в *Європейському Союзі* та учасників *ЄАВТ* (крім Ліхтенштейну). ЄКС було засновано національними органами стандартизації країн-членів ЄЕС і ЄАВТ у 1961 (до 1970 мав назву «Європейський комітет з координації стандартів»). Головна мета ЄКС — сприяння технічній гармонізації в країнах Європи. ЄКС працює у партнерстві з *Міжнародною організацією стандартизації, Європейським комітетом із стандартизації в електротехніці*, Європ. інститутом із стандартизації в галузі телекомунікацій. Гармонізація й уніфікація техн. норм і стандартів країн регіону сприяють усуненню торг. бар'єрів, створенню спільного для всіх підприємств техн. середовища з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності на світовому ринку, поліпшенню безпеки споживачів, захисту довкілля. Діяльність ЄКС сприяє ефективному функціонуванню Єдиного європ. ринку, розвитку європ. економіки та підвищенню добробуту населення. Серед пріоритетів ЄКС — розробка європ. стандартів (євронорм) для країн ЄС, ЄАВТ та інших міжурядових орг-цій з обов'язковим використан-

ням міжнародних стандартів МОС; забезпечення одноманітного застосування в країнах-учасницях ЄКС міжнар. стандартів МОС; співробітництво з усіма організаціями регіону, що займаються стандартизацією; надання послуг із сертифікації на відповідність європейським стандартам.

Т. І. Шинкаренко

Європейський комітет із стандартизації в електротехніці (European Committee for Electrotechnical Standardization), **Сенелек** (CENELEC) — неприбуткова технічна організація, створена у 1973 згідно із законодавством Бельгії. До Сенелек входять національні електротехнічні комітети 33-х європейських країн — країн-членів *Європейського Союзу* і *ЄАВТ*, а також країн-кандидатів на членство в ЄС. Дванадцять національних комітетів зі Східної Європи, Балкан, Північної Африки і Близького Сходу, включаючи Україну, беруть участь у роботі Сенелек в якості афільованих. Завдання Сенелек — підготовка стандартів для електротехнічних та електронних товарів та послуг, що сприяє розвитку Єдиного європейського ринку та *Європейського економічного простору*, зокрема, підвищенню якості продукції європейських підприємств. Країни-учасниці Сенелек приймають європейські стандарти в якості національних без будь-яких поправок. Сенелек співпрацює з *Міжнародною організацією стандартизації*. Органи Сенелек — Генеральна Асамблея, Адміністративна рада, Технічна рада, Технічний комітет. Центральний секретаріат організації перебуває у Брюсселі (Бельгія). В 2012 в рамках Сенелек нараховувалось більше 300 комітетів, підкомітетів, робочих груп.

Т. І. Шинкаренко

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню — незалежний експертний орган, створений у рамках *Ради Європи* відповідно до *Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* 1987 (набрала чинності 1989). У Конвенції беруть участь усі 47 держав-членів Ради Європи. Членами Комітету є незалежні та неупереджені експерти із різнобічним досвідом (юристи, медики та фахівці з пенітенціарних і правоохоронних питань). Від кожної сторони Конвенції Комітет міністрів Ради Європи обирає до складу Комітету одну особу. Члени Комітету здійснюють свої повноваження в їхній особистій якості. Для забезпечення більшої неупередженості члени Комітету не здійснюють інспекцій у тих країнах, від яких їх було обрано.

Комітет шляхом здійснення інспекцій перевіряє поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання. Діяльність Комітету розглядається як невід'ємна складова системи захисту прав людини під егідою Ради Європи і як попереджувальний механізм несудового характеру, який функціонує паралельно із *Європейським судом з прав людини* — судовим органом, що реагує на факти порушень прав людини. Комітет виконує свої переважно превентивні за характером функції шляхом здійснення двох видів інспекцій — періодичних і позачергових. Періодичні інспекції організовуються до всіх держав-учасниць Конвенції, на регулярній основі. Позачергові інспекції організуються до зазначених держав тоді, коли Комітет вважає це необхідним за обставин, що склались «у конкретному випадку». При проведенні інспекції Комітет має широкі повноваження, викладені в Конвенції: доступ на територію відповідної держави і право подорожувати нею без будь-яких обмежень; необмежений доступ у будь-яке місце, де утримуються позбавлені волі особи, включаючи право необмеженого пересування в таких місцях; доступ до повної інформації про місця утримання позбавлених волі, а також до іншої інформації в розпорядженні держави, якщо така інформація необхідна Комітету для виконання його завдань. Представники Комітету також уповноважені бесідувати віч-на-віч з особами, яких позбавлено волі, та вільно спілкуватись з усіма, хто, на його думку, може надати необхідну йому інформацію. Комітет може інспектувати будь-яке місце, у якому утримуються особи, позбавлені волі державною владою, а тому повноваження Комітету поширюються не тільки на тюрми і поліцейські дільниці, але також, зокрема, на психіатричні заклади, гауптвахти при військових частинах, центри розміщення шукачів притулку та інших категорій іноземних громадян, і на місця, де можуть перебувати неповнолітні, позбавлені волі у судовому або адміністративному порядку тощо. Взаємини між Комітетом і державами — учасницями Конвенції спираються на два основні принципи — співробітництва та конфіденційності. У цьому зв'язку слід наголосити, що роль Комітету полягає не в тому, щоб засуджувати держави, а щоб, натомість, допомогти їм у запобіганні жорстокому поводженню із позбавленими волі особами. Після кожної інспекції Комітет складає доповідь, котра містить зібрану ним інформацію і включає, якщо це необхідно, рекомендації та інші поради, на основі яких розвивається діалог із відповідною країною. У принципі, кожна доповідь Комітету з конкретної інспекції є конфіденційною, хоча майже всі держави погоджуються на оприлюднення доповідей Комітету, а також своїх відповідей про вжиті за наслідками доповідей заходи.

М. М. Гнатовський

Європейський парламент (European Parliament), ЄП (EP) — представницький інститут *Європейського Союзу*. Принципи його формування і функції зазнавали постійних змін у процесі розвитку організації. До 1978 держави призначали своїх парламентерів до ЄП; після 1978 депутати ЄП обираються на загальних прямих виборах на 5-річний термін. Число депутатів ЄП зростало в процесі розширення ЄС. Загальна кількість місць в ЄП згідно з *Лісабонським договором ЄС 2007* становитиме не більше 750 + 1 (голова ЄП). Розподіл місць між окремими країнами визначається кількісним складом населення за принципом дегресивної пропорційності (максимум — 96, мінімум — 6 представників від держави-члена). Депутати ЄП об'єднуються у політичні партії і фракції на загальноєвропейському рівні. Щомісячні пленарні сесії ЄП проходять у Страсбурзі (Франція). Голова ЄП обирається терміном на два з половиною роки. ЄП має законодавчі, бюджетні та контролюючі повноваження. Римський договір 1957 визначив лише дві функції ЄП: консультативну й контролюючу. Сфера обов'язкових консультацій з ЄП у перші роки його діяльності включала: свободу руху товарів, спільні сільськогосподарську й транспортну політики, угоди про асоціацію з ЄЕС. ЄП міг відправити у відставку Комісію шляхом винесення їй вотуму недовіри двома третинами голосів. Брюссельський договір від 22.07.1975 посилив бюджетні повноваження ЄП.

Єдиний європейський акт 1986, Маастрихтський, Амстердамський та *Лісабонський договори* значно розширили повноваження ЄП, який отримав право виступати не лише в якості консультативного органу, хай навіть і обов'язкового, але вже й інституту, що бере участь у прийнятті рішень. Згідно з Лісабонським договором, ЄП отримав такі ж законодавчі повноваження, як і *Рада Європейського Союзу*. Переважна більшість законодавчих актів ЄС ухвалюється спільно Радою ЄС і ЄП у форматі «звичайної законодавчої процедури». Щорічний бюджет ЄС також затверджується спільно Радою і ЄП. Роль ЄП підвищувалась і при формуванні Комісії ЄС. Голова та інші члени *Європейської комісії* перед тим, як бути призначеними спільним рішенням країн-членів, повинні отримати вотум довіри від ЄП. ЄП здійснює демократичний нагляд за діяльністю всіх інституцій ЄС. Новим явищем в діяльності ЄП стало також зростання уваги до дипломатичної та військової сфер.

Т. І. Шинкаренко

Європейський платіжний союз (ЄПС) 1950–58 був створений для вирішення специфічних завдань організації співробітництва європейських держав як тимчасова система розрахунків, призначена для сприяння цим країнам доти, доки вони займуть своє місце у світовій системі. Угоду про ЄПС підписали 17 країн — Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція. Функції ЄПС — щомісячний залік всіх платежів країн-учасниць, виведення сальдо кожної країни, що передавалося *Банку міжнародних розрахунків (БМР)*, який виконував роль агента чи посередника у багатосторонньому *клірингу*. Завдяки механіз-

му ЄПС відбувався перелив золота і доларів від країн-боржників у країни-кредитори (наприклад, у ФРН). Завдяки діяльності ЄПС була значно лібералізована *зовнішня торгівля* і досягнута оборотність валют. ЄПС здійснював централізовані взаємні розрахунки по *експорту* й *імпорту* та забезпечував погашення державами-учасницями боргу кредитами і золотом у відповідності із системою квот. Валютою клірингу була розрахункова одиниця, еквівалентна долару США. Досягненням ЄПС стало обґрунтування ідеї рівноваги *балансів платіжних* своїх членів і усунення дискримінації у торгівлі. Країнами-кредиторами ЄПС на кінець його існування були ФРН (найкрупніший кредитор), Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Італія, Австрія, Швеція. Найкрупнішими боржниками були Франція і Велика Британія. 3.12.1958 ЄПС замінений *Європейською валютною угодою (ЄВУ)*; у 1973 замість ЄВУ вступила у силу нова валютна угода в рамках *Організації економічного співробітництва та розвитку*.

О. І. Шнирков, В. П. Клочко

Європейський Союз (European Union), ЄС (EU) — об'єднання європейських *держав* зі своєрідним інституційно-політичним устроєм, який не має аналогів в історії *міжнародних відносин*. ЄС створений згідно із Договором про Європейський Союз, укладеним у Маастрихті 7.02.1992 (набув чинності 1.11.1993) країнами-членами *Європейських співтовариств*: Бельгією, Великою Британією, Грецією, Данією, Італією, Ірландією, Іспанією, Люксембургом, Нідерландами, Німеччиною, Португалією, Францією. Договір про ЄС не відмінив і не замінив інші установчі договори Європейських співтовариств. Формально він створив нову структуру — Європейський Союз і одночасно вніс зміни й доповнення в Паризький договір 1951 і в *Римський договір 1957*, зокрема назва *Європейське економічне співтовариство* була замінена на «Європейське співтовариство», що віддзеркалювало значне розширення задач і поля його діяльності. 3.01.1995 членами ЄС стали Австрія, Швеція і Фінляндія, збільшивши членський склад організації до п'ятнадцяти. 1.05.2004 членами ЄС стали ще десять країн Центральної і Східної Європи: Естонія, Латвія, Литва, Республіка Кіпр, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. П'яте розширення ЄС завершилось вступом Болгарії і Румунії, який відбувся 1.01.2007. Процес розширення ЄС триває: в рамках саміту ЄС у Брюсселі 9.12.2011 було підписано договір про вступ Хорватії, що офіційно стала 28-м членом ЄС з 1.07.2013. Статус кандидата на членство в ЄС мають Ісландія, Македонія, Сербія, Чорногорія і Туреччина. Албанія, що подала заявку на вступ до ЄС у 2009, розглядається Євросоюзом як потенційний кандидат, такий же статус мають Боснія і Герцеговина та Республіка Косово, які заявки на вступ до ЄС не подавали.

На 1.07.2013 чисельність населення 28 країн-членів ЄС складала 495 млн чол., площа території — більше 4 млн км². ЄС перетворився на один із основних економічних центрів сучасного світу, який переважає за валовим внутрішнім продуктом ($ 15,7 млрд у 2012) й об'ємом *зовнішньої торгівлі* такі провідні світові держави, як США і КНР. Частка ЄС у світовій торгівлі складає 20 %, за підсумками 2012 ЄС є найбільшим світовим експортером та імпортером. ЄС відіграє провідну роль у наданні технічної й фінансової допомоги країнам, що розвиваються, підтримує *дипломатичні відносини* більше, ніж із 130 країнами світу. Сформована Спільна зовнішня і безпекова політика (СЗБП), яка передбачає проведення узгодженої зовнішньої і оборонної політики. Діють представництва ЄС в *ООН*, *СОТ*, *«Великій вісімці»* й *Групі 20-и*. ЄС має статус *спостерігача* в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі *ОЕСР*, ЄС є активним учасником *ОБСЄ*. ЄС — ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів. 12.10.2012 Норвезький Нобелівський комітет присудив Європейському Союзові *Нобелівську премію миру* «За внесок упродовж більше шести десятиліть у просування миру і примирення, демократії та прав людини в Європі».

Згідно з *Маастрихтським договором 1992* структура ЄС включала Європейські співтовариства (*Європейське співтовариство вугілля і сталі*, яке припинило існування 23.07.2002, Європейське співтовариство, *Європейське співтовариство з атомної енергії*) — об'єднання нового типу в галузі *міжнародного права* зі спільними інститутами й елементами «наднаціональності» у своїй діяльності, та політичний союз, у компетенцію якого входили сфери зовнішньої і безпекової політики, а також співробітництво у сфері юстиції і внутрішніх справ. Договір про ЄС розмежував соціально-економічний сектор, де домінували Співтовариства, і політичний сектор з перевагою міжурядових інститутів. ЄС не мав статусу юридичної особи, але такий статус мали Співтовариства — незалежні *суб'єкти міжнародного права* з самостійною, незалежною від держав-членів компетенцією. Діяльність Співтовариств охоплювала внутрішній ринок, у т. ч. умови праці й безпеку споживачів; конкурентну політику; економічну й валютну політику; торгову політику; сільське господарство; рибальство тощо.

Маастрихтський договір поширив голосування кваліфікованою більшістю в *Раді Європейського Союзу*, удосконалив процес прийняття рішень, підвищив роль *Європейського парламенту*, який він поставив на перше місце серед інститутів ЄС. Маастрихтський договір увів у ранг п'ятого інституту ЄС Рахункову палату, створену в 1975, що сприяло демократизації інституціональної системи ЄС, заснував посаду омбудсмена з метою посилення захисту прав громадян ЄС.

Маастрихтський договір передбачив заснування *Економічного і валютного союзу ЄС* (ЕВС), запровадження єдиної валюти в рамках ЄС, посилення соціально-економічного згуртування. Програма створення ЕВС була реалізована до 30.01.2002. Для управління ЕВС були засновані Європейський центральний банк і Європейська система центральних банків. Учасниками «єврозони» стали 12 країн-членів ЄС, крім Великої Британії, Данії, Швеції. У подальші роки діяльність ЕВС йшла, перш за все, у двох напрямах: консолідації спільної економічної політики ЄС і розширення зони євро. В 2007 членом ЕВС стала Словенія, в 2008 на євро перейшли Кіпр і Мальта, в 2009 — Словаччина, в 2011 — Естонія. На 1.07.2013 євро використовують 17 країн із загальним населенням 332 млн осіб.

2.10.1997 був підписаний і 1.05.1999 набув чинності Амстердамський договір, який вніс нові зміни в установчі договори. *Амстердамський договір 1997* поставив у центр уваги ЄС питання про свободи і *права людини*, надав його політиці згідно з вимогами часу культурний і соціальний виміри, посилив відкритість і демократичність у функціонуванні його інститутів. Договір інтегрував *Шенгенські угоди* у правову систему Союзу, вніс поправки з метою забезпечення як свободи пересування людей, так і безпеки ЄС.

29.03.2000 був підписаний *Ніцци договір*, в якому були вирішені деякі проблеми інституційної реформи: встановлені чисельність й склад інститутів ЄС після завершення розширення, порядок застосування кваліфікованої більшості при голосуванні в Раді ЄС тощо. 18.06.2004 лідери держав-членів ЄС на саміті в Брюсселі узгодили текст Конституції ЄС. Підписання Договору про Конституцію для Європи (ДКЄ) відбулося 29.10.2004 у Римі. ДКЄ ратифікували Іспанія, Австрія, Кіпр, Латвія, Мальта, Литва, Словенія, Словаччина, Угорщина, Італія й Греція. Але під час референдуму у Франції та Нідерландах в 2005 більшість голосуючих проголосували «проти» ДКЄ, що унеможливило продовження процесу конституціоналізації ЄС і спричинило інституційну кризу ЄС. Концепція «конституційного» характеру майбутнього договору, який повинен був замінити установчі договори — джерела первинного права ЄС, була відхилена на саміті ЄС в Брюсселі 21–22.06.2007. Водночас було відновлено процес інституціональної реформи Євросоюзу.

Під час саміту ЄС в Лісабоні (18–19.10.2007) був схвалений текст «Лісабонського договору, який змінює Договір про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського співтовариства», підготовлений міжурядовою конференцією. Офіційне підписання Договору відбулось на засіданні Європейської Ради 13.12.2007. *Лісабонський договір 2007*, який набув чинності 1.12.2009, вніс доповнення в Договір про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського співтовариства, причому перший зберіг свою назву, а другий перейменовувався на Договір про функціонування Європейського Союзу, демонструючи, що Союз замінить Співтовариство, стане його правонаступником й набуде єдину правосуб'єктність.

Згідно з Лісабонським договором, Європейський Союз став суб'єктом міжнародного права,

був ліквідований поділ ЄС на три опори. В тексті договору скорочено перелік стратегічних пріоритетів ЄС. Водночас внесені додаткові зобов'язання про солідарність в питанні енергетичної політики і боротьби з глобальним потеплінням клімату. Договір передбачив чіткий розподіл повноважень ЄС на виключні, спільні з державами-членами, доповнюючи та спеціальні. Розширено коло інститутів ЄС з п'яти до семи — Європейський парламент, *Європейська рада*, Рада ЄС, *Європейська комісія*, *Європейський суд*, Європейський центральний банк, Рахункова палата. Договір передбачив заснування посади Голови ЄР, якого обирає ЄР на два з половиною роки, і який представляє ЄС на міжнародній арені. Голову ЄК обирає ЄП за пропозицією ЄР. Головування в Раді ЄС залишилось обмеженим, як і раніше, шестимісячним терміном.

Договір посилив дієвість ЄС та його можливості ефективно досягати своїх цілей, спростивши механізм управління в ЄС, а також зміцнив європейську демократію, посиливши повноваження ЄП і роль національних парламентів в європейських справах. У питанні розширення ЄС прийняте нове положення, яке приписує країнам, що вступають в ЄС, брати на себе зобов'язання поважати й культивувати «цінності» ЄС. Уперше в Договорі передбачена можливість виходу з ЄС. Після того, як держава повідомляє про вихід з ЄС, обидві сторони приступають до обговорення формальних умов виходу. Новий інструмент залучення *громадян* до ухвалення рішень — так звана «ініціатива громадян» — означає, що один мільйон осіб з кількох держав-членів може подати петицію до ЄК для внесення пропозицій щодо тих чи інших законопроектів. Таким чином, громадяни вперше отримали можливість прямо висловлюватися щодо законотворчого процесу в ЄС.

Процедуру ухвалення рішень кваліфікованою більшістю поширено на нові сфери, зокрема повноваження органів юстиції і поліції. Запроваджена нова система голосування в Раді ЄС по формулі «подвійної більшості». Договір посилив роль ЄП, який разом із Радою ЄС матиме право схвалювати законодавчі акти в таких чутливих сферах, як юстиція, безпека та імміграційна політика. Крім того, право на участь у законотворчій діяльності ЄС отримали національні парламенти, наприклад право вносити пропозиції до текстів законодавчих актів. Якщо третина законодавчих органів держав-членів буде проти законопроекту, його відправлятимуть на доопрацювання в Єврокомісію, на яку, як і раніше, покладено функцію розробки проектів законодавчих актів.

Договір закріпив зобов'язання досягти економічного та валютного союзу — із євро як валютою ЄС та формалізував позицію Європейського центрального банку, перетворюючи його на інститут ЄС. Через суттєве збільшення кількості країн-членів ЄС Договір запровадив інструмент «поглибленої співпраці» у випадках, коли деякі держави-члени ЄС бажають продовжувати тіснішу співпрацю у певних галузях. Відповідно група держав може реалізовувати інтеграційні проекти без участі усіх членів ЄС.

Таким чином, у ході будівництва об'єднаної Європи сформовано унікальну інституційну систему, яка не має аналогів в історії. Її призначення — врахування й узгодження у процесі розробки й прийняття рішень інтересів не лише окремих держав ЄС, а й регіонів, а також різних соціальних груп. Особливість, яка відрізняє інституційну систему ЄС від усіх інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має частково наднаціональний, частково міждержавний характер. В ЄС утвердився новий, невідомий світовому досвідові правопорядок, в інтересах якого держави-учасниці у все більших розмірах обмежують свої суверенні права. Норми права ЄС мають пряму дію та верховенство над національним законодавством держав-членів. Суб'єктами права ЄС, крім держав-членів та інститутів ЄС, є також юридичні й фізичні особи. ЄС володіє автономним бюджетом, який базується на власних фінансових ресурсах й слугує передовсім для фінансування спільних політик. Щорічний бюджет ЄС складає близько 1 % ВВП країн-членів.

Спільна політика є основним інструментом реалізації економічної і політичної *інтеграції міжнародної*, які здійснюється в рамках права ЄС і під керівництвом його інститутів. У контексті європейської інтеграції спільною політикою називають низку рішень, правил, заходів і кодексів поведінки, ухвалених інститутами ЄС. Спільну політику запроваджують всі держави-члени, а її реалізацію та контроль за її виконанням здійснюють інститути ЄС. Магістральними є такі базові спільні політики, як економічна й фінансова політика, реалізація митного союзу й спільна торгівельна політика тощо. Базовими політиками, також визначеними в установчих договорах, є політика в галузі конкуренції, охорони довкілля, регіональна політика тощо. В рамках базових політик реалізуються вторинні політики. Наприклад, у сфері охорони довкілля здійснюється політика захисту атмосфери, а також специфічні заходи, визначені в правових актах, прийнятих інститутами ЄС. Горизонтальні спільні політики охоплюють загальні соціально-економічні засади в державах-членах, наприклад спільна соціальна політика, політика в галузі конкуренції, політика згуртування, охорона довкілля. Спільні секторальні політики стосуються окремих галузей економіки, а саме промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства й рибальства. До секторальних політик відносять також політики ЄС у сфері освіти, культури й наукових досліджень. Важливим напрямом євроінтеграції є також спільна політика у галузі юстиції та внутрішніх справ, таких як імміграція, надання притулку, візовий режим тощо. Створено Європейське поліцейське управління (Європол) з метою боротьби проти наркобізнесу і організованої злочинності. та Організацію співробітництва судових органів (Євроюст), до компетенції якої належать злочини, перераховані в конвенції про Європол, а також комп'ютерні злочини, відмивання доходів, злочини проти екології, корупція.

На початку XXI ст. ЄС перебував на якісно новому етапі еволюції, який визначався кардинальним розширенням на Схід, проведенням радикальної інституційної реформи, поглибленням інтеграційного процесу в рамках політичного, економічного і валютного союзу. Лісабонська сесія Європейської ради (березень 2000) поставила перед країнами-членами ЄС нову стратегічну задачу на наступне десятиріччя, яка полягає у перетворенні економіки ЄС у найбільш конкурентноздатну й динамічну економіку у світі, здатну до стійкого зростання в умовах збільшення кількості й якості робочих місць і посилення соціального згуртування. В умовах світової фінансової кризи 2008–09 та кризи суверенних боргів, яка розпочалась в Європі в 2010, в багатьох європейських країнах виникли серйозні економічні проблеми. Під час грудневого засідання Європейської ради в Брюсселі в 2011 було домовлено про створення в рамках ЄС фіскального союзу, який стане доповненням до валютного союзу і матиме на меті насамперед стабілізацію єврозони. Оскільки не всі держави-члени ЄС погодилися внести відповідні зміни до Договору про ЄС, було вирішено укласти нову угоду. Нові фіскальні правила єврозони передбачають збалансованість або профіцитність національних бюджетів, максимальний структурний дефіцит ВВП в 0,5 %, збільшення ролі Єврокомісії щодо бюджетної політики країн-членів. Створення фіскального союзу значно зменшить ризики для єдиної європейської валюти.

Літ.: Hazel Smith. European Union Foreign Policy: What it is and what it Does. — London; Sterling, Va.: Pluto Press, 2002; Neill Nugent. The Government and Politics of the European Union. — Durham: Duke University Press, 2006; John Pinder, Simon Usherwood. The European Union: A Very Short Introduction. — N.Y., Oxford: Oxford University Press, 2007; Копійка В. В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К., 2005; Шнирков О. І., Копійка В. В., Муравйов В. І. Україна — Європейський Союз: економіка, політика, право: Монографія. — К., 2006; Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування. — К., 2009;

Т. І. Шинкаренко

Європейський суд з прав людини — головний елемент у регіональному механізмі захисту *прав людини* та основних свобод, встановленому *Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод*. Суд діє на її підставі та на основі власного Регламенту й рішень, прийнятих у попередні роки. За період існування (включаючи роботу «старого» Суду до набуття чинності Протоколом №11 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1.11.1998) розглянув понад півтори тисячі справ. Судді обираються *Парламентською Асамблеєю Ради Європи* з трьох

представників, запропонованих д-вою, по одному судді від держави-члена *Ради Європи*. Вони розглядають справи Великою палатою — 17 суддів, Малою палатою — 7 та комітетом суддів — 3. Значна робота щодо розгляду справ ведеться в чотирьох секціях суду. Юрисдикція Суду поширюється на всі справи, що стосуються тлумачення й застосування конвенції та передаються йому договірною стороною, або на підставі заяви будь-якої особи, неурядової орг-ції чи групи осіб, які вважають себе потерпілими від порушення їхніх прав однією з договірних сторін. Суд надає Консультативні висновки з прав. питань на запит Комітету Міністрів Ради Європи. Передбачена можливість дружнього врегулювання справи, коли Суд на основі конфіденційності надає сторонам послуги з примирення. Судді при здійсненні своїх обов'язків користуються дип. привілеями та імунітетами. Згідно з Регламентом, Суд має 4 секції, які створюються на 3 роки з урахуванням географії, різних прав. систем, міри завантаження справами. Офіц. мови Суду — англійська та французька. Сторони можуть при слуханні справи користуватись неофіц. мовою.

О. В. Задорожній

Європейські співтовариства (European Communities) — термін, яким визначають провідні інституції зах.-європ. інтеграції: *Європейське економічне співтовариство, Європейське співтовариство вугілля і сталі* та *Європейське співтовариство з атомної енергії*. **Є. с.** мали спільні органи — *Європейську раду*, Раду міністрів, *Європейський парламент* тощо й розглядались як єдиний інтеграційний комплекс, на основі якого було створено *Європейський Союз*.

В. В. Копійка

Європейські угоди (Угоди про асоціацію) — тип угод про основи двосторонніх взаємовідносин між *Європейським Союзом* та його країнами-членами з одного боку і країнами-партнерами — з іншого. **Є. у.** охоплюють коло питань, пов'язаних з орг-цією торгівлі, політ. діалогу, адаптацією нац. законодавства країн-партнерів та з іншими галузями співробітництва (промислового, транспортного, митного, з проблем навколишнього середовища тощо). Метою **Є. у.** є поступове запровадження *зони вільної торгівлі* між ЄС та країнами-партнерами протягом установленого періоду на основі взаємності, але в асиметричній формі (тобто, більш швидка лібералізація з боку ЄС, аніж з боку країн-партнерів). У результаті цього процесу пром. продукти з *асоційованих держав* мають фактично вільний доступ до ринку країн ЄС із обмеженнями, що поширюються на такі сектори, як с. г-во та вироби текстильної промисловості. Також **Є. у.** передбачають вільне переміщення послуг, платежів, капіталів та робочої сили. Відповідно до **Є. у.**, країни-партнери також зобов'язуються наближати своє законодавство до законодавства ЄС, особливо у сферах, які регулюють внутр. ринок (запровадження законодавства щодо конкуренції та держ. допомоги, захисту інтелектуальної, пром. та комерційної власності, подібного до аналогічного законодавства ЄС). Інституційне забезпечення **Є. у.** здійснюють Ради асоціації (двосторонні зустрічі на рівні міністрів, що обговорюють напрями адаптації країн-партнерів до вимог ЄС) та Комітети асоціації (зустрічі на рівні високих представників, які детально обговорюють конкретні питання, що регулюються **Є. у.**). Крім того, створюється низка підкомітетів, у яких відбувається постійне всебічне обговорення по всіх напрямах співробітництва, а також спільні парл. комітети, які складаються з членів нац. парламенту країни-партнера та *Європейського парламенту*.

В. В. Копійка

Європейсько-азійський транспортний коридор — один із масштабних проектів початку XXI ст., метою якого є розбудова геостратегічних комунікативних зв'язків між двома частинами материка Євразія — Азією та Європою. Головним ініціатором розбудови євразійських транспортних коридорів є *Європейський Союз*, оскільки цей шлях є стратегічним для європейської економіки. Тому ЄС 1991 затвердив програму TRACECA (англійська абревіатура «транспортний коридор Європа—Кавказ—Азія»), що розроблена як один із компонентів міждержавної програми Tacis. У 1996 на конференції в Афінах до програми TRACECA було включено Україну. Активна робота з реалізації Програми розпочалася з 1998, коли у вересні в Баку президенти 12 країн: України, Молдови, Болгарії, Румунії, Туреччини, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану, Казахстану і Узбекистану підписали Основну багатосторонню угоду про міжнародний транспорт щодо розвитку коридору Європа—Кавказ—Азія (далі ОБУ). В березні 2000, згідно з положеннями ОБУ, було створено Міжурядову комісію (МУК) TRACECA (до її складу увійшли міністри транспорту країн-учасниць ОБУ) та Постійний секретаріат з офісом у м. Баку. У подальшому МУК TRACECA регулярно проводить засідання робочих груп за участю Національних секретарів, експертів Єврокомісії та ін. Вже на 2005 в рамках програми Tacis TRACECA Європейською Комісією було погоджено до реалізації проектів на загальну суму 110 млн євро, в тому числі: профінансовано 53, із яких — 39 технічного сприяння на суму 57, 7 млн євро; 14 інвестиційних на суму 52,3 млн євро. Україна задіяна в реалізації 13 регіональних проектів технічної допомоги та 3 інвестиційних вартістю 8,2 млн євро, спрямованих на розвиток інфраструктури Іллічівського морського порту. Загалом до 2015 планується модернізація в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи 18 тис. км автомагістралей, 20 тис. км залізниць, понад 300 аеропортів, більше10 морських та майже 50 річкових портів.

Ще одним геополітичним гравцем у євразійських транспортних коридорах є США. Участь у зазначених проектах надасть можливість США економічно контролювати транспортні товарні потоки між Європою та Росією та між Росією та Центральною Азією і Китаєм. Залучення американських компаній до розвитку мережі транспортних коридорів у ЦСЄ дає можливість США впливати й на процес європейської *інтеграції міжнародної*. Тим самим реалізується мета посилення американського стратегічного впливу на Євразію, що є чинником гегемонії США в новій системі *міжнародних відносин*. Водночас транспортні шляхи, нафтогазопроводи та інші комунікації лишаються важливим чинником встановлення міжнародного та міжцивілізаційного співробітництва. Вони здатні позитивно вплинути на вирівнювання показників економічного розвитку, підвищення якості життя депресивних країн та регіонів. Протягом сторіч територія України була важливою сполучною транзитною ланкою на євразійських шляхах. На початку XXI ст. Україна є місцем перетину транс'європейських шосейних магістралей, як-от: до Росії, Центральної Азії, Кавказу та Китаю, нафтових та газових трубопроводів, залізничного, річкового, повітряного та морського транспорту.

Однією з основних шосейних магістралей Європейсько-азійського транспортного коридору є європейське шосе № 5 Трієст (Італія) — Любляна (Словенія) — Будапешт (Угорщина) — Київ — Москва. Україна 2004 відновила судноплавство Кілійським гирлом Дунаю, реконструювавши судноплавний канал протока Бистра—Вилкове. Введена в експлуатацію сучасна автомагістраль Одеса—Київ. Стратегічно важливе місце в мережі чорноморсько-каспійських транспортних комунікацій посідає Крим. Окрім транспортних коридорів Схід—Захід, істотне значення для глобальної економіки XXI ст. матимуть напрямки Північ—Південь. Територією України проходять транспортні маршрути Чорноморсько-Балтійського сполучення, які з'єднують балтійський та прикаспійський регіони. Завдяки цьому Україна об'єктивно перетворюється на перехрестя ключових магістралей XXI століття. Зважаючи на це, її уразливість як країни, по території якої проходить «цивілізаційний розлам» між євроатлантичною цивілізацією та східнослов'янсько-православною цивілізацією, може перетворитися на великий позитив.

З розширенням ЄС постали нові задачі, формується нова система транс'європейської транспортної мережі, а на території нових країн-членів Євросоюзу, а також країн-претендентів на вступ до ЄС діє новий широкомасштабний План розбудови Транс'європейської транспортної системи до 2020. За ініціативою *Європейської комісії* ЄС було утворено Групу високого рівня (ГВР), яка на основі пропозицій країн-учасниць ГВР у листопаді 2005 розробила карту основних маршрутів європейської транспортної мережі — мультимодальних осей, що поєднають країни-члени ЄС з новими країнами-сусідами та регіонами. Єврокомісією визначено та затверджено 5 основних,

пріоритетних напрямків європейських транспортних осей: північна, центральна, південно-східна, південно-західна та водні магістралі між відповідними портами. Територією України проходить центральна вісь, у рамках якої визначено основні маршрути: Катовіце—Львів—Київ, Будапешт—Львів, Мінськ—Київ, Київ—Харків, Москва—Київ—Одеса, а також водна вісь, яка з'єднує зону Чорного моря з Атлантикою і включає внутрішні водні шляхи: Білорусь—Київ (по Дніпру) з виходом до Одеського та Іллічівського портів. А запропоновані Україною інвестиційні проекти щодо будівництва контейнерного термінала в Іллічівському МТП, створення інфраструктури і логістичного центру на залізничній станції Чоп, будівництво залізничного тунелю Бескид—Скотарське, реконструкція автодороги Львів—Краківець та Київ—Одеса ГВР включені до переліку інфраструктурних проектів першочергової категорії, з початком їх реалізації з 2010. Однією із важливих ланок коридору Європа—Кавказ—Азія є чорноморська траса, що з'єднує Україну і Грузію. З 1996 тут діє автомобільна, а з 1999 залізнична паромна переправа Іллічівськ—Поті (Батумі), створена за ініціативою України. Це дало можливість після підписання тристоронньої угоди між Грузією, Україною і Болгарією відкрити регулярне залізничне поромне сполучення на лінії Поті—Іллічівськ—Варна. В 2005 обсяг перевезень на лінії Іллічівськ—Поті перевищував 1 млн тонн; з 2004 почала діяти залізнична поромна переправа Іллічівськ—Деренжі (Туреччина).

Важливим напрямком транспортної політики України в зазначеному контексті є розвиток міжнародних транспортних зв'язків, використання та розширення транзитного потенціалу країни й інтеграція національної транспортної системи до європейської. Одним із пріоритетних напрямків державної транспортної політики є реалізація положень заключних документів Пан'європейських транспортних конференцій щодо розвитку транспортних зв'язків України і Транс'європейської мережі, з якою наша транспортна система поєднується маршрутами міжнародних транспортних коридорів. У відповідності з цими планами в Україні: побудовано в Іллічівському морському торговельному порту (МТП) — контейнерний термінал та паливно-бункерувальний комплекс, а також введені в експлуатацію комплекси перевантаження зерна, зріджених газів та рослинної олії; в Маріупольському МТП та порту Южний — перевантажувальні комплекси генеральних вантажів; за кошти технічної допомоги Єврокомісії в рамках програми Tacis побудовано автомобільний міст через р. Західний Буг, продовжується розширення і модернізація автомобільних шляхів та пунктів пропуску на західному кордоні України. Але реалізація зазначених моделей розвитку Транс'європейської транспортної системи та Європейсько-азійського транспортного коридору можлива лише за умов формування сучасного світового порядку не за сценарієм «зіткнення цивілізацій», а за функціональною моделлю міжцивілізаційного мирного діалогу. Успішність реалізації цих проектів значною мірою залежить від політичної стабільності у межах всього цього регіону.

А. І. Кудряченко

Європейського Союзу спільні стратегії — інструмент *Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС*; запроваджені *Амстердамським договором 1997*. Мета — створення прав. механізму, який би прив'язував зовн.-політ. рішення країн-членів ЄС до спільної зовн.-політ. позиції ЄС і т. ч. сприяв здійсненню послідовної та цілісної Спільної зовн. політики та політики безпеки. ЄС вже прийняв спільні стратегії щодо Росії, України та Середземноморського регіону. Спільні стратегії відображають комплексне бачення ЄС певної сфери зовн. політики (регіональної або проблемної) та визначають у зобов'язуючій формі низку конкретних заходів, у яких має втілитися дане бачення. Спільна стратегія схвалюється одноголосно *Європейською радою*. Заходи, що втілюють її в життя (спільні позиції, спільні дії), затверджуються кваліфікованою більшістю Ради із заг. питань.

В. В. Копійка

Європоцентризм — уявлення, згідно якому Європа з властивим їй духовним, соціальним та економічним укладом є центром світової культури й цивілізації, авангардом світового прогресу. На цій підставі сформувалося уявлення про перевагу Європи з її прогресивними цінностями і способом життя, над рештою світу, «неправильною» та «відсталою», а сам прогрес мислиться як поступове проникнення європейської цивілізації в усі регіони світу. Наслідок Є. — проведення політики європеїзації, що полягає в експортуванні інститутів, стандартів, інших характерних європейських особливостей, а нині також у впливі динаміки європейської інтеграції на внутрішні політичні процеси, дискурс та ідентичності окремих країн.

Передумова становлення Є. — античне розмежування Сходу і Заходу, що протиставляло «диких» варварів і «цивілізованих» еллінів. Чинниками становлення Є. були хрестові походи, Великі географічні відкриття, місіонерство і колоніальні війни. Є. живився очевидним відставанням неєвропейських народів у рівні й темпах економічного та військового розвитку, що стало основою для ідеї про існування неповноцінних рас. Класична європейська філософія звеличила розумне, раціональне, «еллінське» начало на противагу афективності, стихійності й емпіричності інших культур. На початку XX ст. загострилася боротьба за лідерство в європейському та світовому співтоваристві. Вона призвела до розколу Європи на комуністичний і капіталістичний табори, між якими розгорнулося гостре змагання. З піднесенням США та СРСР після *Другої світової війни* Європа втратила роль світового лідера, однак Є. підживлювався новими ідеями про світовий пріоритет спільних цінностей «англосаксонського» (англо-американського) або євроатлантичного світу. Водночас у Західній Європі динамічний економічний розвиток і певна соціально-політична стабілізація дали змогу нині на практиці реалізувати культурний і геополітичний ідеал єдиного європейського простору. Розвал «соціалістичної системи» в Європі зробив потенційно можливим реалізацію ідей «загальноєвропейського простору від Ванкувера до Владивостока». Зростаюча криза Є. зумовлена бурхливим ростом національно-визвольних рухів у країнах Незаходу, процесами індігенізації, орієнталізації, «азіатизації Азії», «африканського Ренесансу» тощо, які активно розвиваються особливо після Другої світової війни та в контексті сучасних глобалізаційних процесів. Потужним чинником наростаючої кризи Є. стала європейська політика мультикультуралізму та її криза.

Д. В. Табачник

Єврорегіон — європейська форма *інтеграції міжнародної*, одна з організаційних форм транскордонних відносин, коли в межах своєї компетенції та за згодою центральних державних органів (на базі спеціальних розширених повноважень на міжнародне співробітництво) місцеві органи влади прикордонних адміністративно-територіальних одиниць мають можливість розробляти спеціальні комплексні програми економічної, культурної та гуманітарної взаємодії, реалізовувати конкретні транскордонні економічні проекти, вирішувати проблеми зайнятості, інфраструктури, екології. Є. мають свою організаційну структуру та визначені джерела фінансування, їхня діяльність базується на укладених договорах, угодах міждержавного рівня та статутах. Співробітництво у рамках діючих Є. здійснюється в напрямках поєднання зусиль в економічній сфері, розбудови соціальної, інформаційної та виробничої інфраструктури, облаштування та модернізації кордону, розвитку транспортної мережі, наукової та культурної співпраці, охорони навколишнього природного середовища. В межах Є. реалізується ряд проектів та програм транскордонного співробітництва, які мають відповідний вплив на подальший розвиток економічного й соціального розвитку регіонів. Концепція Є. є наслідком політики *Європейського Союзу*, спрямованої на децентралізацію політичної й економічної влади; з 1971 існує Асоціація європейських прикордонних регіонів (Association of European Border Regions, AEBR), членами якої є 90 з 115-ти реально діючих Є.; 1985 заснована Асамблея європейських регіонів (Assembly of European Regions, AER), що також бере участь у координації діяльності єврорегіональних утворень і об'єднує більше 270-ти регіонів із 33-х країн, а також 16 міжрегіональних організацій, у т. ч. AEBR. Є. можуть створюватися: в межах ЄС (таким був перший Є. на кордоні Нідерландів і ФРН — EUREGIO 1958); державами, що входять і не входять до ЄС (Є. «Адріатика» 2006 за участю Албанії, Боснії і Герцеговини,

Італії, Словенії, Хорватії та Чорногорії); за межами ЄС (Є. «Дніпро» 2003 в складі Брянської області Росії, Гомельської області Білорусі й Чернігівської області України).

На західному та південно-західному кордонах України функціонує 4 Є.: *єврорегіон «Карпати»* (1993, об'єднує 19 адміністративно-територіальних одиниць України, Польщі, Румунії, Словаччини й Угорщини), *єврорегіон «Буг»* (1995, Волинська область України, Брестська — Білорусі й Люблінське воєводство Польщі), *єврорегіон «Нижній Дунай»* (1998, Одеська область України; район Кагул Молдови; повіти Бреїла, Галац і Тульча Румунії), *єврорегіон «Верхній Прут»* (2000, Чернівецька область України; Ботошанський та Сучавський повіти Румунії; Бриченський, Єдинецький, Фалештський, Глоденський, Окницький і Ришканський райони Молдови). 2003 створено *єврорегіон «Слобожанщину»* (Харківська область України та Бєлгородська область Росії); *єврорегіон «Дністер»* (Вінницька й Одеська області України та прикордонні райони Молдови) і *єврорегіон «Дніпро»* (Чернігівська область України, Брянська область Росії й Гомельська область Білорусі); в 2007 — *єврорегіон «Ярославна»* (Сумська область України і Курська область Росії); в 2010 — *єврорегіон «Донбас»* (Луганська область України і Ростовська область Росії). Опрацьовується питання щодо розробки проекту Є. «Сян» (Львівська область України та Підкарпатське воєводство Республіки Польща), ведуться переговори про входження Миколаївської області до Є. «Померанія» (1995, Данія, Польща, ФРН, Швеція).

Літ.: Sven Tägil, Kristian Gerner. Regions in Central Europe: The Legacy of History. — L.: C. Hurst & Co. Publishers, 1999; James Anderson, Liam O'Dowd, Thomas M. Wilson. New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance. — L.: Routledge, 2003.

В. М. Матвієнко

Єврорегіон «Буг» — транскордонне об'єднання, засноване з метою розвитку співпраці прикордонних територій трьох *держав* — України, Польщі та Білорусі. Угоду про його створення підписано в Луцьку (Україна) 29.09.1995 воєводами хелмським, люблінським, тарнобжеським, замостським та головою Волинської обласної ради. У травні 1998 територія єврорегіону збільшилась на воєводство Білопідляське і Брестську область Білорусії, у травні 2000 до його складу увійшли Сокальський і Жовківський райони Львівської області. Територія об'єднання становить 80 916 км², чисельність населення — 4997,7 тис. чол. Є. «Б.» охоплює 3 регіональні частини: Брестська область Білорусі (з осередком у Бресті), Люблінське воєводство в Польщі (з осередком у Любліні), Волинська обл. в Україні (з осередком у Луцьку), а також 64 субрегіональні одиниці, які складаються з 54 районів/земських повітів (16 — у Брестській обл., 20 — у Люблінському воєводстві, 16 — у Волинській області, 2 — у Львівській області), а також 12 міст на правах районів/повітів (по 4 в кожній регіональній одиниці). Із червня 1996 Є. «Б.» є членом Товариства європ. прикордонних регіонів. Основною метою діяльності об'єднання є розвиток співпраці прикордонних територій у таких напрямках: просторовий благоустрій; комунікації, транспорт і зв'язок; освіта, охорона здоров'я, культура, спорт і туризм; охорона та поліпшення довкілля; ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій і стихійних лих; сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, розвиток співпраці між суб'єктами госп. діяльності. Керівними органами Є. «Б.» є: Рада об'єднання; Президія Ради об'єднання; Секретаріат об'єднання; Ревізійна комісія. Керівні органи виконують координаційні й дорадчі функції, які пов'язані з реалізацією цілей і завдань та представляють об'єднання в зовн. відносинах. Рада об'єднання є найвищим органом, до складу якого входять по 10 делегованих представників від кожної сторони. Президія об'єднання виконує координаційну та представницьку функцію (складається з 3 членів і скликається Радою по одному члену від кожної сторони). Секретаріат об'єднання є виконавчим й адмін. органом, який складається з Нац. бюро в Бресті, Хелмі та Луцьку. До складу ревізійної комісії входить 6 осіб (по 2 з кожної сторони), які вибираються на 2 роки та здійснюють контроль за діловодством і використанням засобів фінансування об'єднання, що забезпечує кожна зі сторін. Бюджет може бути збільшений або поповнений із зовн. джерел. Статутна діяльність Є. «Б.» забезпечується 7 білорусько-польсько-укр. робочими групами з питань: територ. облаштування, комунікації, транспорту та зв'язку; охорони й поліпшення стану навколишнього середовища; атестації, інформації та бази даних; співробітництва між установами й суб'єктами госп. діяльності; освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та молоді; контактів між органами самоврядування й мешканцями; безпеки та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

За спільним проектом учасників єврорегіону створено банк «ПЕКАО» ЛТД (Україна); відкрито фінансування від програми ТАСІС для будівництва другого мосту через Зах. Буг у зоні міжнар. автомобільного переходу Ягодин—Дорогуськ, який відіграє важливу роль у трансп. коридорі Чорне море — Балтійське море, де проходять найкоротші шляхи, що з'єднують Берлін, Варшаву та Київ; розроблено програму створення міждерж. біосферного резерву, до якого увійдуть Шацький нац. природ. парк України, Поліський національний та Собіборський ландшафтний парки Польщі.

В. М. Матвієнко, Н. В. Рябчун

Єврорегіон «Верхній Прут» — форма співробітництва трьох суміжних *держав* — України, Румунії та Молдови — із метою забезпечення сталого соц.-екон. розвитку регіонів, подальшої інтеграції та наближення спільних інтересів прикордонних адмін.-територ. одиниць зазначених країн. Об'єднання утворено 22.09.2000 на основі підписаної тоді Угоди. До нього входять Чернівецька область України; Ботошанський та Сучавський повіти Румунії; Бриченський, Єдинецький, Фалештський, Глоденський, Окницький і Ришканський райони Республіки Молдова. Об'єднання розташоване на площі більше 30 тис. км² із населенням понад 3 млн чол. Цілями створення єврорегіону є розширення існуючих субрегіональних зв'язків та сприяння розвиткові транскордонного співробітництва адмін.-територ. одиниць (місцевих органів влади, установ, підприємств, фізич. осіб, неурядових і громад. орг-цій та осіб, що належать до нац. меншин) у галузях економіки, освіти, науки, культури та спорту, розбудова нових механізмів субрегінального співробітництва та забезпечення сталого розвитку регіону в рамках інтеграції до сучас. заг.-європ. процесу. Основними завданнями транскордонного співробітництва визначено: розвиток і вдосконалення торг. та екон. відносин; розробка нових проектів співробітництва; розвиток і впровадження передових технологій; екологічна безпека; гармонізація розвитку інфраструктур; розвиток транскордонних взаємин і розширення співпраці у сферах нормативно-прав. забезпечення, науки, освіти, культури, спорту та молоді; забезпечення повної рівності між особами, які належать до нац. меншин; охорона здоров'я населення, розвиток туризму й рекреаційної діяльності. Єврорегіон є нетрадиційним: у його складі створено нову структуру — екологічний єврорегіон. Це форма співробітництва між органами держ. і місцевого управління, спеціалізованими орг-ціями у сфері охорони довкілля, екологічної безпеки, моніторингу, цивільного захисту населення, санітарно-епідеміологічного нагляду, а також між суб'єктами госп. діяльності суміжних країн із метою покращення техногенно-екологічної безпеки в басейнах річок та на певних територіях задля забезпечення сталого соц.-екон. розвитку цих територій.

Орг. структура єврорегіону представлена: вищим органом управління — Радою, до якої входять керівники повітових рад і голова Чернівецької облдержадміністрації; виконавчим головою Ради, що обирається її членами терміном на один рік; секретаріатом Ради (створюється виконавчим головою і формується з числа спеціалістів власного апарату); робочими комісіями, які є основними виконавчими органами єврорегіону (утворюються Радою об'єднання). Існує 4 робочі комісії, що складаються з 9 представників (по 3 від кожної країни): з економіки, інфраструктури і туризму; з питань екологічної безпеки, охорони довкілля, сталого розвитку регіону та діяльності екоєврорегіону; з питань науки, освіти, культури, охорони здоров'я, спорту та молоді; з питань розвитку міжрегіональних та міжнац. зв'язків, місцевого самоврядування та засобів масової інформації. Забезпечення діяльності кожної з 4 робочих комісій єврорегіону з укр. боку покладено на держ. наук.-техн. центр «Екоресурс», держ. центр стандартизації, метрології та сертифікації в Черні-

вецькій області, Інститут медико-екологічних проблем МОЗ та Буковинський політологічний центр при Чернівецькому нац. ун-ті. Заг. наук.-метод. координацію цієї діяльності покладено на ДНТЦ «Екоресурс».

Н. В. Рябчун

Єврорегіон «Дніпро». Основними формами співробітництва між місцевими та регіональними органами влади є: *єврорегіони* та подібні до них структури; співробітництво на рівні робочих груп; співробітництво в межах Робочих співтовариств; співробітництво з міжнародними асоціаціями, спілками, фондами. Єврорегіони є найпоширенішою формою транскордонного співробітництва у *Європейському Союзі*. На території Євросоюзу існує понад 200 регіонів, які відрізняються між собою за такими критеріями як кількість населення, географічні умови чи макроекономічні показники. Враховуючи всю важливість та перспективи розвитку транскордонного співробітництва у квітні 2003 у Гомелі керівниками Чернігівської (Україна), Брянської (Росія) та Гомельської (Білорусь) областей було підписано Угоду про створення Прикордонного співтовариства Єврорегіон «Дніпро», який розглядається у якості нового інструменту транскордонного і регіонального співробітництва між областями — сусідами, а в перспективі в рамках програми транскордонного співробітництва ЄС. Це — перший єврорегіон, до складу якого увійшли лише східнослов'янські держави. Єврорегіон «Дніпро» має статус спостерігача в *Асоціації європейських прикордонних регіонів (АЄПР)*.

Створення єврорегіону «Дніпро», що включає в себе території трьох прикордонних областей з 5-мільйонним населенням, обумовлено необхідністю в більш глибокому соціально-економічному, гуманітарному та екологічному співробітництві. Центром співтовариства з білоруської сторони є місто Гомель, з російської — місто Брянськ, з української — місто Чернігів. Співтовариство має відкритий характер для органів місцевого самоврядування і територіальних органів місцевого управління, у тому числі й інших держав. Головною метою співтовариства є сприяння соціально-економічному розвитку, науковому і культурному співробітництву прикордонних територій сторін. Згідно Статуту, одним з головних завдань Єврорегіону «Дніпро» визначено важливість розвитку співробітництва прикордонних територій у сфері комунікацій, транспорту і зв'язку. Шляхи Єврорегіону «Дніпро» мають міжнародне, загальнодержавне і регіональне значення, що об'єктивно ставить питання приведення автодорожньої системи до міжнародних норм.

До основних напрямів співпраці належать: всебічний економічний розвиток; регіональний розвиток; комунікації, транспорт, зв'язок; освіта, охорона здоров'я, спорт і туризм; охорона та покращення навколишнього середовища; ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій; стихійного лиха та їх наслідків; сприяння розширенню контактів між жителями прикордонних територій, розвитку співпраці між установами, організаціями і суб'єктами господарської діяльності. В рамках діяльності Єврорегіону «Дніпро» регулярно проводяться щорічні конференції з питань діяльності єврорегіону; низка культурних, спортивних та інших заходів, в тому числі: щорічний міжнародний молодіжний фестиваль на кордоні 3-х країн тощо. Новий міжнародний проект «Європейський досвід розвитку комунікаційної стратегії в рамках єврорегіонів» у контексті програми Міжнародного Вишеградського фонду «Вишеградська четвірка для Східного партнерства» спрямований на розвиток комунікаційної стратегії учасників Прикордонного співтовариства єврорегіону «Дніпро». Проект базується з урахуванням європейського досвіду регіональної співпраці і передбачає проведення низки навчально-ознайомчих заходів для представників місцевих органів влади, громадських організацій та наукових кіл Чернігівської та Гомельської областей за безпосередньої участі європейських експертів з Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Досвід Європи показує, що спільно розроблені транскордонні програми і проекти можуть бути впроваджені і реалізовані найбільш ефективно лише тоді, коли регіональні і територіальні партнери активно до них приєднаються.

Літ.: Зонова Т. В. От Европы государств к Европе регионов // Полис. — 1999. — № 5. — С. 155–164; Луцька Н. І. Пріоритетні напрямки розвитку єврорегіонів у системі транскордонного співробітництва України // Науково-інформаційний вісник. Економіка. — 2011. — № 3. — С. 182.; Солошенко В. В. Єврорегіони Німеччини як локомотиви регіоналізму в Європі // Сучасна українська політика. — Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. — К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій». — 2012. — С. 154—163.

В. В. Солошенко

Єврорегіон «Дністер» — як міжнародну асоціацію, засновано 2.02.2012 у м. Києві шляхом підписання відповідного договору під час двосторонньої зустрічі прем'єр-міністрів України — М. Я. *Азарова* та Республіки Молдова — В. Філата. Цей договір з боку Вінниччини уклали голова обласної ради та голова обласної державної адміністрації, а з боку Республіки Молдова — голови шести районних рад: Дондушеня, Окніца, Резіна, Сороки, Флорешті й Шолданешті. Угода передбачає зміцнення й ефективніший розвиток добросусідських відносин прикордонних українсько-молдовських районів. Даний єврорегіон також може бути розширений за рахунок Каменського і Рибницького районів самопроголошеної (ПРМ) Придністровської Республіки Молдова. Територія регіону нині складає 31 126 кв. км, а його населення сягає 2015 тис. осіб. Єврорегіон «Дністер» створено в якості органу транскордонного співробітництва, з метою об'єднання зусиль місцевих органів влади адміністративно-територіальних одиниць України й Республіки Молдова. Головною метою створення та діяльності даного єврорегіону є здійснення програм комплексного гармонізованого розвитку територій, що прилягають до річки Дністер. Укладена угода і створений єврорегіон «Дністер» дозволить об'єднувати матеріальні та фінансові ресурси обох сторін для реалізації спільних програм і проектів, у тому числі в рамках європейських програм допомоги.

Для досягнення мети сторони розгортають співробітництво, в межах своєї компетенції, з реалізації таких задач: 1) організація, координація та поглиблення зв'язків в економіці, торгівлі, науці, освіті, культурі, туризмі та спорті; 2) здійснення спільних проектів з охорони навколишнього середовища, екологічного оздоровлення басейну річки Дністер; 3) реалізація спільних транскордонних інвестиційних проектів; 4) здійснення регіональних проектів (програм), спрямованих на скорочення безробіття серед населення прикордонних районів шляхом підвищення економічного потенціалу; 5) організація контактів з відповідними *організаціями міжнародними*, фондами, інститутами, агенціями та іншими організаціями.

Під час установчих зборів Ради єврорегіону «Дністер», які відбулися 27.02.2012 передбачено створення і функціонування його керівних органів: Ради та Координаційного центру, які обиратимуть голову та його заступника. Офіційне місце реєстрації єврорегіону «Дністер» — Вінниця, де знаходиться Координаційний центр, а його представництво — у м. Сороки Республіки Молдова. Угода підписана на необмежений термін та передбачає можливості розширення єврорегіону за рахунок інших адміністративно-територіальних одиниць. Рада єврорегіону «Дністер» зареєстрована у *Раді Європі*, а також відкрито представництво регіону в Брюсселі. 28.02.2013 проведена міжнародна конференція, на якій були розглянуті різні проекти, зокрема, стосовно відкриття мосту Унгури—Броніца, а в майбутньому — мосту в м. Сорока. Інші проекти передбачають співробітництво щодо розвитку малого бізнесу, туризму, модернізації медичних закладів тощо. У даної міжнародної організації є відповідний сайт: http://dniester.eu та виходить друкований інформаційний Бюлетень єврорегіон «Дністер» (російською та англійською мовами, див. *http://dniester.eu/article/show/11*).

А. І. Кудрявченко

Єврорегіон «Донбас» — міжнародна асоціація, створена у відповідності з договором, підписаним 29.10.2010 у м. Луганську головою Луганської обласної держадміністрації В. Голенком та губернатором Ростовської області РФ В. Голубєвим, у лютому 2011 до цього регіону приєдналася Донецька область. Загальна площа областей-членів єврорегіону складає 127 тис. км², а чисельність населення — 11,5 млн осіб. За такими показниками дана асоціація є одним із найкрупніших єврорегіонів на континенті. Організаційна структура єврорегіону включає до себе координаційно-консультативні органи: Ра-

ду єврорегіону «Донбас» і його Секретаріат, що виконують координаційні, дорадчі і представницькі функції, які пов'язані з реалізацією цілей єврорегіону. Робота координаційно-консультативних органів міжнародної асоціації ведеться російською мовою, організаційна структура органів єврорегіону, їхня структура та компетенція можуть змінюватися за взаємною домовленістю сторін. Керівники Ради єврорегіону з боку Ростовської області за посадами: глава обласної адміністрації (губернатор Ростовської області), голова законодавчих зборів, голова Ради Ростовської міської української національно-культурної автономії, Голова Торгово-промислової палати Ростовської області, мер м. Новошахтинська; керівники Ради єврорегіону з боку Луганської області за посадами: голова облдержадміністрації, голова обласної ради, голова правління громадської організації «Інститут стратегії безпеки і розвитку прикордонних територій», голова Луганської регіональної торгово-промислової палати, голова м. Свердловська.

Єврорегін створено з метою розвитку співробітництва сторін по наступних основних напрямах: всебічний економічний розвиток, комунікацій, транспорту й зв'язку. В рамках міжнародної асоціації передбачається спрощення перетину кордону, поліпшення екології річки Сіверський Донець і якості життя шляхом підвищення рівня зайнятості. В межах регіональної співпраці вирішена важлива для сусідніх областей проблема: налагоджена успішна кооперація проблемного в недалекому минулому ХК «Луганськтепловоз» з Трансмашхолдингом та Новочеркаським електровозобудівельним заводом, створено спільний локомотив, у тому числі й для експорту у *треті держави*. 18.10.2011 в Донецьку в рамках українсько-російського міжрегіонального форуму підписано угоду поміж урядами двох країн про порядок перетину українсько-російського *кордону державного лінію* жителями прикордонних областей. Документ передбачає полегшення цього режиму мешканцями шести регіонів Росії (Брянської, Курської, Бєлгородської, Воронізької, Ростовської областей та Краснодарського краю) і шести України (Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької та Криму).

На території єврорегіону існує потенціал по розвитку прикордонного туризму. В якості об'єктів підвищеного інтересу розглядається Азовське узбережжя, крім того, можливе використання р. Сіверський Донець для пізнавального, оздоровчого туризму й туризму вихідного дня. Кожна область володіє низкою природних та історичних визначних місць, привабливих для туристів. У Донецькій області такими є: Успенський Святогірський монастир на крейдових горах й національний парк «Святі гори»; Український степовий заповідник, заповідник «Кам'яні могили», Артемівський завод шампанських вин з соляними шахтами, в одній із яких створений алергологічний санаторій. У Луганській області розташовані унікальні національні заповідники — «Стрілецький степ», «Провальський степ», а також об'єкти, що мають вагомий туристичний потенціал — Новодеркульський кінний завод, музей Донського козацтва, музей «Молода гвардія», меморіальний комплекс «Міус фронт» тощо. Ростовська область може також запропонувати вітчизняним туристам із України відвідування долини р. Сіверський Донець в Кам'янському районі, відпочинок на туристичних базах його узбережжя, оздоровлення на узбережжі Азовського моря в Неклиновському районі і в м. Таганрозі, екскурсії до археологічного музею-заповідника Танаїс у М'ясниковському районі, музею шахтарської праці в м. Гуково й музею вугільної промисловості Дону в м. Шахти. Саме тому в прийнятій 4.04.2012 Стратегії соціально-економічного розвитку єврорегіону «Донбас» до 2020 туристично-рекреаційна сфера виділена в якості одного із пріоритетів. Сама ж Стратегія покликана слугувати основою регіональних цільових програм розвитку територій.

А. І. Кудряченко

Єврорегіон «Карпати» — міжрегіональна асоціація прикордонних адмін. районів 5 *держав*: України, Польщі, Угорщини, Словаччини та Румунії. Створена 14.02.1993 зі схваленням у Дебрецені (Угорщина) Угоди та Статуту, які є основними прав. актами, що регулюють її функціонування. Територія єврорегіону складається з 4 областей зах. частини України (Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької), з 5 областей Угорщини (Боршод-Абауй-Земплейн, Гевеш, Яс-Надькун-Солнок, Саболч-Сатмар-Берег, Гайду-Бігар), а також міст з обласним статусом Дебрецен, Егер, Мішкольц, Ніредьгаза; у Польщі територія охоплює Підкарпатське воєводство, що складається з 20 повітів і 4 міст на правах повітів (Кросно, Перемишль, Жешув, Тарнобжег); у Словаччині — це територія Кошицького та Прешовського країв; у Румунії, яка приєдналася до асоціації в 1997, до єврорегіону входять території 7 округів (Бігор, Ботошані, Марамуреш, Сучава, Сату Маре, Зілаг і Харгіта). Якщо при заснуванні асоціація охоплювала територію 53 200 км² з населенням 5 млн осіб, то згодом вона збільшилася до 161 279 км² і 16 млн осіб. Згідно зі Статутом, цілями асоціації є орг-ція та координація спільної діяльності, сприяння екон., наук., екологічному, культ. та освітньому співробітництву, а також підтримка окремих проектів щодо розвитку інфраструктури прикордонних районів, сприяння розвитку контактів і співробітництву з міжнар. орг-ціями. Місія єврорегіону полягає в покращенні рівня життя населення, збереженні миру, сприянні добросусідським відносинам між сусідніми д-вами, забезпеченні прозорості кордонів. Асоціація має власний бюджет, який включає кошти регіональних та місцевих органів влади, а також закорд. спонсорів, зокрема Фонду братів Рокфеллерів, Ін-ту досліджень «Схід—Захід». Основними здобутками єврорегіону є проведення міжнар. ярмарків і виставок, орг-ція конференцій для обговорення спільних проблем країн, утворення Асоціації університетів єврорегіону, посилення зовн.-екон. контактів між прилеглими територіями, заснування Асоціації Карпатських торг.-пром. палат, створення Фонду розвитку єврорегіону. На 30-му засіданні Ради асоціації в Ужгороді у квітні 2001 схвалено міжнар. проект «Комплексна програма облаштування басейну річки Тиса».

Організаційна структура Є. «К.» складається з таких органів: Рада єврорегіону; Президія Ради; Голова Ради; Міжнар. секретаріат; нац. делегації; Постійні нац. представники держав-членів; робочі комісії. Рада є найвищим органом асоціації, до її складу входять 15 чоловік (по 3 представники від кожної країни-учасниці). Голова Ради обирається з числа її членів на 2 роки за принципом ротації та є водночас головою Президії єврорегіону; Президія Ради — виконавчий орган. Міжнар. секретаріат — виконавчий і адмін. орган асоціації, що складається з Постійних нац. представників кожної зі сторін. Нац. представництва засновуються в кожній із країн-членів, їх очолюють Постійні нац. представники. 25.01.1996 на 14-му засіданні Ради єврорегіону було затверджено положення про Секретаріат, згідно з яким виконавчі та адмін. функції здійснює виконавчий директор, що призначається Радою на 2 роки на підставі конкурсного відбору (до його повноважень входять організаційні та координуючі функції). Для успішного функціонування асоціації створено галузеві робочі комісії, до яких входять представники від усіх нац. частин. Функціонують 7 робочих комісій із питань: навколишнього середовища, туризму, регіонального розвитку, соц. інфраструктури, торгівлі, надзвичайних ситуацій, а також ревізійна комісія.

Н. В. Рябчун

Єврорегіон «Нижній Дунай» — форма прикордонного співробітництва між сусідніми територ. громадами та місцевими органами влади кордонного співробітництва між сусідніми територ. громадами та місцевими органами влади України, Республіки Молдова та Румунії відповідно до положень *українсько-румунського договору про відносини добросусідства і співробітництва 1997*, Протоколу про тристороннє співробітництво між урядами України, Республіки Молдова та Румунії, підписаного в Ізмаїлі 3–4.07.1997, і «Європейської рамкової конвенції про тристороннє співробітництво між територіальними громадами або владами», ухваленої в Мадриді 21.05.1980. Докти про формування та діяльність **Є. «Н. Д.»** були підписані 14.08.1998 в Галаці (Румунія). До його складу входять: від України — Одеська область, від Республіки Молдова — район Кагул і від Румунії — повіти Бреїла, Галац, Тульча. Єврорегіон охоплює територію бл. 53 тис. км² із населенням понад 4 млн чол. Учасники єврорегіону співпрацюють у таких напрямках: орг-ція та координація заходів із просування співробітництва у сферах економіки, науки, екології, культури, освіти та спорту; розробка спільних програм прикордонного співробітництва у сферах діяльності, встановлених заг. угодами; просування та сприяння прямим контактам між екон. агентами, інститу-

тами, неурядовими орг-ціями й експертами, які діють у різноманітних галузях; посередництво та сприяння співробітництву своїх членів із міжнар. орг-ціями, інститутами й агентствами. Орг. структура єврорегіону включає: Раду єврорегіону — керівний орган управління, до складу якого входять по 3 представники від регіональних влад кожної сторони; голову єврорегіону (обирається на 1-му засіданні Ради терміном на 2 роки з числа представників сторін); віце-голів єврорегіону (Рада обирає 2 віце-голів із числа своїх членів, які є представниками двох інших сторін); Координаційний центр — адмін. орган, до складу якого входять керівник та 2 координатори, що забезпечують діяльність голови, а також по 1 координатору, що забезпечують діяльність віце-голів єврорегіону (зазначені особи призначаються Радою єврорегіону терміном на 2 роки); комісії зі сфер діяльності. У рамках єврорегіону сформовано 9 комісій: з регіонального розвитку; з економіки, торгівлі й туризму; з гармонізації нормативних док-тів, які належать до місцевої компетенції; з транспорту й комунікацій; з демографії; з навколишнього середовища; з освіти, науки, досліджень, культури, охорони здоров'я та спорту; з фінанс. аудиту; комісія з ліквідації наслідків стихійних лих та б-би з орг. злочинністю. Фінансування діяльності єврорегіону забезпечується рівною участю кожної зі сторін з місцевих бюджетів, а також з інших власних або залучених джерел.

Діяльність єврорегіону зосереджена на підготовці техн.-екон. документації, необхідної для реалізації ряду проектів прикордонного співробітництва. Це стосується спорудження паромних переправ через Дунай для вантажних автомобілів за маршрутом Рені—Тульча, а також між населеними пунктами Орлівка (Одеська обл.) та Ісакча (повіт Тульча). Розроблено концепцію створення єдиної міжнар. *вільної економічної зони* Рені—Галац—Джурджулешти, планується формування транскордонного біосферного заповідника в дельті Дунаю та відновлення екологічної рівноваги придунайських озер. У 1999 в Кагулі (Республіка Молдова) відкрито філію ун-ту «Нижній Дунай» румунського міста Галац, де навчаються студенти з Румунії, півдня Молдови та Одеської обл.

В. М. Матвієнко, Н. В. Рябчун

Єврорегіон «Слобожанщина» створено 7.11.2003 у м. Харків керівниками органів виконавчої влади та місцевого самоуправління Харківської і Бєлгородської областей України та Російської Федерації. Його метою стали гармонізація взаємодії сторін щодо реалізації основних соціально-економічних функцій прикордонних районів, усунення штучних бар'єрів для контактів громадян, залучення інвестицій для стабілізації і зростання економіки, міжрегіонального економічного співробітництва. У відповідності до Статуту, керівним органом єврорегіону є Рада єврорегіону, перше засідання якої відбулося 13.09.2011 в Харкові. Площа єврорегіону складає 58,5 тис. км^2, в його межах проживає 4,3 млн. осіб. Щільність населення — 72,1 особи на кв. км, що свідчить про те, що він є одним з найбільш густонаселених серед українсько-російських єврорегіонів. Важливими ознаками єврорегіону «Слобожанщина» є просторова компактність й високий потенціал розвитку за рахунок соціально-економічної взаємодоповнюваності суміжних територій двох областей — Харківської та Бєлгородської.

У 2004 єврорегіон «Слобожанщина» було прийнято в Асоціацію європейських приприкордонних регіонів (англ. Association of European Border Regions, AEBR) в якості *спостерігача*, в 2009 — повноправним членом. За ініціативою керівництва двох сусідніх областей та згідно з дорученнями двох президентів України та Росії зовнішньополітичними відомствами обох держав була розроблена і підписана 21.04.2006 у Москві «Угода про спрощення митного та прикордонного режимів для забезпечення першочергових потреб жителів прикордонних районів Харківської та Бєлгородської областей». Ця Угода стосувалася всього українсько-російського прикордоння. На її розвиток 18.10.2011 у Донецьку під час Другого українсько-російського міжрегіонального економічного форуму була підписана нова «Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом РФ про порядок перетину українсько-російського кордону жителями прикордонних регіонів України та Російської Федерації». Вона передбачає розповсюдження спрощеного режиму перетину українсько-російського кордону, зокрема, всіма жителями Харківської та Бєлгородської областей, тобто на мешканців всього єврорегіону «Слобожанщина», а не лише прикордонних районів. 22.02.2012 Верховна Рада України ратифікувала цю Угоду. З боку РФ угода набрала чинності без *ратифікації*.

Харківська область у нинішніх межах займає територію 31,4 тис. кв. км з населенням 2769,1 тис. осіб (відповідно 4-е і 3-е місця серед областей України). В міських поселеннях мешкає 80% населення області. В адміністративному відношенні поділяється на 27 районів, 7 міст обласного підпорядкування, 10 міст районного підпорядкування, 61 селище міського типу й 1683 сільських населених пункти. Харків є крупним промисловим і науково-освітнім центром країни. Бєлгородська область має площу 27,1 тис. кв. км, на її території проживає 1530,1 тис. осіб. Область посідає за територією 71 місце, за чисельністю населення — 35 місце серед суб'єктів Федерації Росії. У міських поселеннях проживає 66,5% населення області. В адміністративному відношенні ділиться на 21 район, 6 міст обласного підпорядкування, 3 міста районного підпорядкування, 21 селище міського типу й 1592 сільских населених пунктів. Протяжність кордону з Україною складає 540 кілометрів, основна частина якого приходиться на Харківську область. Бєлгородська область лідирує в російських регіональних реформах. Важливою особливістю її територіальної структури є, здебільшого, двополюсний розвиток, оскільки окрім промислово развинутого обласного центру, на півночі області в крупному промисловому вузлі Старий Оскол — Губкін зосереджено основний видобуток залізної руди Курської магнітної аномалії та виробництво чорних металів.

Залізничне сполучення на Харківсько-Бєлгородській ділянці здійснюється через основну міжнародну залізничну магістраль з пунктом перетину Долбіно—Козача Лопань (забезпечує пропуск 20 пасажирських потягів у день), що розташований між Бєлгородом і Харківом, а також пункти пропуску Нежеголь—Волчанськ, Головчино—Одноробівка й Валуйки—Тополі. Автомобільний перехід міжнародного значення з пунктом пропуску Нехотєєвка—Гоптівка і міждержавними переходами з пунктами Шебекіно—Плетнєвка і Грайворон—Олександрівка обслуговують основні автомобільні потоки між двома регіонами. Ключовий елемент територіальної структури єврорегіону охоплює найбільшу густонаселену територію з високорозвинутою інфраструктурою. У межах цієї зони розташовані обласні центри Харків та Бєлгород, районні центри — Шебекіно, Старий Оскол, Губкін, Короча (Росія) та Волчанськ, Дергачі, Чугуїв (Україна). Тут зосереджений основний промисловий і науково-технічний потенціал єврорегіону.

Виділено п'ять стратегічно важливих задач українсько-російського транскордонного співробітництва, які вимагають спільних зусиль для розв'язання у рамках єврорегіону «Слобожанщина». Серед них: активізація транскордонної наукової, виробничої кооперації і торгівлі шляхом зняття зайвих прикордонних і митних бар'єрів; поліпшення транспортної і логістичної інфраструктури єврорегіону, створення обхідних транспортних маршрутів, будівництво логістичних терміналів; вироблення узгодженої екологічної політики, реалізація проектів оздоровлення басейну Сіверського Донця й річки Лопані; подолання соціальної асиметрії прикордоння, що відображається першою чергою на ринку праці; створення регіональної маркетингової інформаційної системи єврорегіону з метою залучення інвестицій у проекти шляхом застосування маркетингових інструментів для підвищення обізнаності й поліпшення іміджу його території, орієнтації регіональної політики на реальні потреби ринків регіону.

Одним із значимих досягнень єврорегіону стало підписання 29.06.2011 в Москві, в рамках проведення Днів України, установчих документів українсько-російського технопарку «Слобожанщина». Засновниками технопарку з українського боку стали: Харківський національний університет імені В. Каразіна, Харківський національний університет радіоелектроніки, Науковий парк «ФЕД». З російської сторони співзасновником виступив Бєлгородський державний національний дослідницький університет. Діяльність українсько-російського технопарку «Слобожанщина» спрямовується на трансфер технологій в наступних сферах: авіація, станкобудування, інноваційна мехатроніка; нові матеріали й нанотехнології; інформаційно-комунікаційні тех-

нології; біотехнології, біомедицина і фармація; ядерні технології в енергетиці й охороні здоров'я; енергозбереження і нові технології виробництва енергії; приборобудування; нові технології в агропромисловому комплексі.

А. І. Кудряченко

Єврорегіон «Ярославна» був створений угодою, підписаною в Курську (Російська Федерація) 24.04.2007. До складу єврорегіону «Ярославна» входять Сумська область (Україна) та Курська область (РФ). Територія єврорегіону «Ярославна» становить 53,6 тис. км^2, з них на Україну припадає 44,4%, на Російську Федерацію — 55,6%, на ній мешкають з обох боків кордону 2,5 мільйони осіб. Робота над формуванням єврорегіону стала логічним продовженням співробітництва в рамках Угоди між Сумською та Курською областями. Єврорегіон «Ярославна» є повноправним членом Асоціації європейських прикордонних регіонів. Так, протягом 2007–12 проведено більше 50 спільних заходів, організовано щорічну виставку-ярмарок єврорегіону «Ярославна». В рамках єврорегіону реалізується 17 спільних програм транскордонного співробітництва в сфері економіки, екології, культури, освіти, молодіжної політики, виставково-ярмаркової діяльності.

Єврорегіон створено учасниками відповідно до чинного законодавства та існуючих *договорів міжнародних* і угод з метою розвитку співробітництва прикордонних територій за такими напрямами: всебічний економічний розвиток; комунікації, транспорт і зв'язок; наука, нові технології, освіта; поліпшення стану навколишнього середовища; реалізація державної молодіжної політики; ліквідація надзвичайних ситуацій, стихійного лиха та його наслідків; сприяння розширенню контактів між жителями прикордонних територій, розвитку співробітництва між установами й організаціями, а також суб'єктами господарської діяльності. Сторонами здійснено значну роботу щодо спрощення прикордонних формальностей з метою полегшення перетинання кордону фізичними і юридичними особами. Реалізація основних напрямів прикордонного співробітництва учасниками єврорегіону здійснюється при узгодженні з державними органами виконавчої влади Курської області Російської Федерації і Сумської області України.

За період діяльності єврорегіону «Ярославна» досягнуто позитивних результатів у *зовнішній торгівлі*, співробітництві на рівні міст та районів, освіті, культурі, спорті, туризмі, молодіжній сфері, облаштуванні інфраструктури кордону. У процесі організації єврорегіону було створено спеціалізовані фонди, з яких фінансуються конкретні проекти в рамках єврорегіону, Раду та секретаріат єврорегіону, міждепутатську робочу групу з прикордонного співробітництва. Важливим є представництво єврорегіону «Ярославна» в *Раді Європи*. А у вересні 2011 в Курську пройшла 40 Генеральна асамблея та щорічна конференція Асамблеї європейських прикордонних регіонів. Уперше за 40 років вона відбулася за межами *Європейського Союзу*. В заході взяли участь більше 200 представників європейських єврорегіонів і міжнародних організацій. Динаміка зовнішньоторговельного обігу Сумської області з Курською областю в рамках єврорегіону «Ярославна» є доволі позитивною — у 2007 — 21,3 млн. дол. США, у 2008 — 22,4 млн. дол. США, у 2009 — 32,4 млн дол. США, 2010 — 41 млн дол. США, 2011 — 46 млн. дол. США. *Експорт* у загальних обсягах зовнішньої торгівлі у 2011 становив 98%.

В. В. Солошенко

Євтух Володимир Борисович (14.07.1948, с. Зарічна Зарічненського р-ну Рівненської обл., УРСР) — укр. держ. діяч, науковець і *дипломат*. Закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка (1971); д-р істор. наук, член-кореспондент НАН України. У 1971–78 працював в Інституті історії АН УРСР, упродовж 1978–90 — в Ін-ті соц. і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. 1990–91 — зав. відділом Ін-ту історії НАН УРСР; 1991–95 — керівник Центру етносоціол. та етнополіт. досліджень Ін-ту соціології НАН України. У грудні 1995 — серпні 1996 — міністр у справах національностей та міграції України; у серпні 1996 — грудні 1997 — голова Держ. к-ту України у справах національностей та міграції. У грудні 1997 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Італійській Республіці, одночасно в липні 1998 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мальта за сумісництвом та в грудні 1998 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сан-Марино. В 2000–07 — декан ф-ту соціології та психології *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*; з 2007 — директор Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова. Заслужений діяч науки і техніки України.

Твори: автор понад 200 публікацій, зокрема монографій: «Концепції етносоціального розвитку США і Канади: типологія, традиції, еволюція» (1991); «Українці в Канаді» (1993); «Німці в Україні» (1994); «Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект» (1997).

В. М. Матвієнко

Єгипетська криза 1831–33 — конфлікт між єгипетським пашею Мухаммедом-Алі й османським султаном Махмудом II. Намагаючись розширити свої володіння в межах послабленої Оттоманської імп., Мухаммед-Алі восени 1831 розпочав *війну* проти свого номінального володаря — султана. До сер. 1832 єгипетські війська під командуванням Ібрагім-паші зайняли Палестину, Сирію, Кілікію, потім вступили в Анатолію; 11.12.1832 вони розбили в Конії (Коньї) тур. армію й рушили на захід до Стамбула. Махмуд II, не отримавши підтримки від зах. країн, звернувся до Росії. Дип. маневри Росії та висадка рос. десанту на Босфорі в березні—квітні 1833 спонукали Мухаммеда-Алі зупинити просування своїх військ. Позиція Росії викликала жорстку протидію Великої Британії та Франції; побоюючись зростання впливу Росії в *Османській імперії*, європ. країни втрутились у конфлікт і примусили ворогуючі сторони примиритись. 9.05.1833 між султаном та єгипетським пашею було підписано Кютахійський договір, який передбачав перехід під управління Мухаммеда-Алі Сирії, Палестини і пашалику Адана; за це Мухаммед-Алі визнавав себе підданим султана. Після підписання *Ункіяр-Іскелесійського договору 1833* рос. війська евакуювались із Туреччини.

М. С. Бур'ян

Єгипетська криза 1839–41 — тур.-єгипетський конфлікт, що виник унаслідок спроб перегляду положень Кютахійського договору (див.: *Єгипетська криза 1831–33*). До розв'язання воєнних дій сторони підштовхнула Велика Британія, незадоволена політикою Мухаммеда-Алі, зокрема його небажанням визнавати англ.-тур. торг. конвенцію 1838. Улітку 1839 османські війська розпочали воєнні дії проти Мухаммеда-Алі. У першій битві 24.06.1839 біля Нізіпа (Газіантепа) султанська армія була розбита; невдовзі флот перейшов на бік Мухаммеда-Алі. Проте позиції Мухаммеда-Алі були хиткими; у багатьох районах Сирії відбулись повстання проти єгипетського володарювання, спричинені використанням населення Сирії на примусових роботах у будівництві шляхів та укріплень і жорсткими податками; на боці тур. султана активно виступили всі європ. д-ви, за винятком Франції, яка розраховувала затвердити свої права на території Мухаммеда-Алі. Велика Британія, Австрія, Пруссія та Росія 27.07.1839 офіційно втрутилися в **Є. к.** та запропонували султанові не приймати самостійного рішення без погоджень із *великими державами*. На Лондонській конференції 1840 європ. д-ви домовились про спільну військ. допомогу Туреччині. Після того, як Мухаммед-Алі відхилив *ультиматум* великих д-в від 19.08.1840, у вересні 1840 воєнні дії проти Єгипту розпочали флоти й десантні частини Великої Британії, Австрії та Туреччини. Не отримавши обіцяної підтримки з боку Франції, Мухаммед-Алі під загрозою бомбардування Александрії капітулював. Він відкликав свої війська з Адани, Сирії, Палестини, Аравії та з Криту. Зазначені території залишалися під владою султана. Особливими указами султана від 13.02.1841 та 1.06.1841 був встановлений новий статус Єгипту: Єгипет та Схід. Судан проголошувалися спадковими володіннями Мухаммеда-Алі, який визнав себе підданим султана; єгипетська армія була скорочена з 200 000 до 18 000, будування військ. кораблів було заборонено; на Єгипет були поширені всі домовленості Туреччини з іншими д-вами; Мухаммед-Алі зобов'язався вносити данину в скарбницю султана.

М. С. Бур'ян

Єгипетська криза 1881–82 виникла у зв'язку з намірами Великої Британії встановити повний контроль за Єгиптом. Із побудовою

1869 *Суецького каналу*, який фактично перебував під фінанс. контролем Франції, загострилося питання забезпечення Великою Британією своїх позицій у Середземномор'ї та колоніального протиборства з Францією. Відтак, проблема встановлення контролю над Єгиптом стала однією з ключових у брит. *зовнішній політиці*. Після купівлі 1875 акцій Суецького каналу, що належали єгипетському хедиву, і перехоплення т. ч. фінанс. контролю над каналом, Велика Британія пов'язувала остаточне вирішення проблеми із встановленням політ. контролю. Загострення фінанс. проблем єгипетського уряду та його банкрутство призвели до встановлення 1876 контролю брит.-франц. *кондомініуму*, інституціоналізованого в «Касі єгипетського боргу», над фінансами Єгипту, а 1878 — до утворення нового єгипетського уряду, який фактично контролювався брит.-франц. адміністрацією «Каси». Посилення інозем. контролю над Єгиптом призвело до виступів офіцерів єгипетської армії в 1879 та 1881 і зміни урядів. У 1881 до влади в Єгипті прийшов нац. уряд, який відсторонив від фактичного управління європ. контролерів. Дії єгипетського уряду стали формальним приводом для прямого втручання Великої Британії. Послаблення франц. позицій у Європі, спричинене утворенням *Троїстого союзу* 1882 і зростанням небезпеки для Парижа з його боку, уможливлювало однобічні брит. дії в Єгипті. З ініціативи Франції, яка намагалася запобігти брит. діям, 23.06.1882 у Стамбулі для розгляду єгипетського питання було скликано міжнар. конференцію за участі Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії та Франції. *Великі держави* зобов'язались не прагнути отримати в Єгипті будь-які територ. вигоди або виключні переваги. Під час конференції в Єгипті розпочалось нац.-визв. повстання проти інозем. контролю, у результаті якого було скинуто хедива; під час заворушень загинуло кілька десятків підданих інозем. д-в. Повстанці почали укріплювати Александрію, на рейді якої стояли брит. та франц. ескадри. Загроза життю брит. підданих та безпеці брит. кораблів була використана як привід для початку Великою Британією бойових дій проти Єгипту. 11.07.1882 брит. флот розпочав бомбардування Александрії, 13.07.1882 в місті було висаджено десант.

Подальше проведення конференції великих д-в втратило сенс, вони відкликали своїх представників. При цьому лише Австро-Угорщина та Німеччина, які сподівались на подальше загострення брит.-франц. протиріч з колоніальних питань, погодились надати Великій Британії свободу дій у Єгипті. 15.09.1882 брит. війська взяли Каїр, невдовзі ними було встановлено контроль над усією територією Єгипту. Формально він залишався у складі *Османської імперії*; брит. уряд заявив, що його війська перебуватимуть у Єгипті до встановлення миру та стабілізації внутр. становища в країні. Фактично Єгипет опинився під брит. контролем.

В. Ю. Константинов

Єгипетсько-ізраїльський мирний договір 1979 підписаний 26.03.1979 у Вашингтоні Президентом Єгипту А. *Садатом* і Прем'єр-міністром Ізраїлю М. *Бегіном* за участі Президента США Дж. *Картера* як свідка; набув чинності 25.04.1979. Із середини 1970-х визначився курс єгипетського керівництва на сепаратне врегулювання *Близькосхідного конфлікту*: за посередництва держ. секретаря США Г. *Кіссінджера* була підготована та підписана 4.09.1975 представниками Єгипту й Ізраїлю проміжна Синайська угода, за якою Єгипет зобов'язався не вдаватися до воєнних дій проти Ізраїлю та відкрити Суецький канал, а Ізраїль повернув Єгипту частину раніше захоплених територій на Синайському півострові. У березні 1976 Єгипет денонсував Договір про дружбу і співробітництво з СРСР від 27.05.1971, а 9.11.1977 президент Єгипту зробив заяву про свою готовність зустрітися з керівниками Ізраїлю з метою досягнення миру на Бл. Сході. На переговорах 1977–78 між представниками Єгипту, Ізраїлю та США були вирішені всі основні питання майбутнього єгипетсько-ізраїльського мирного дог-ру. 5.09.1978 в Кемп-Девіді (США) зустрілися делегації США, Єгипту та Ізраїлю, очолювані відповідно Картером, Садатом і Бегіном. За результатами переговорів 17.09.1978 у Вашингтоні керівники Єгипту та Ізраїлю підписали два докти — «Рамковий документ для укладення мирного договору між Єгиптом і Ізраїлем» та «Рамковий документ для миру на Близькому Сході». Прийнятий проект бл.-схід. врегулювання передбачав розв'язання *Палестинської проблеми* шляхом надання обмеженого самоврядування палестинцям Зах. берега ріки Йордан і сектора Гази з 5-річним збереженням управління ізраїльської адміністрації, але не містив пропозицій щодо вирішення питань майбутнього Єрусалима, сирійських Голанських висот, права палестинського народу на самовизначення, а також не розглядав Орг-цію визволення Палестини як законного представника палестинського народу; цей проект не був прийнятий в арабському світі. У вересні 1978 Алжир, Лівія, НДРЄ, Сирія та ОВП (члени «Фронту стійкості і протидії») прийняли рішення про розірвання відносин із Єгиптом та застосування проти нього екон. санкцій.

У преамбулі Єгипетсько-ізраїльського мирного дог-ру йшлося про необхідність встановлення справедливого й тривалого миру на Бл. Сході згідно з рішеннями *Ради Безпеки ООН*. Договір передбачав відновлення *суверенітету* Єгипту над усім Синайським півостровом по завершенні евакуації ізраїльських військ, яка мала завершитись протягом 3 років. Забезпечували виконання дог-ру «сили і спостерігачі ООН», про дислокацію яких на півострові мали домовитись Єгипет, Ізраїль і США. Оскільки РБ ООН фактично відмовилась забезпечити розміщення сил ООН на Синайському півострові, США, Єгипет й Ізраїль сформували «багатонаціональні сили», основу яких складав амер. контингент. Договір передбачав встановлення нормальних дип., екон. та культ. відносин між Єгиптом й Ізраїлем, зняття екон. бойкоту та всіх обмежень щодо пересування громадян Ізраїлю по закінченні першого «тимчасового» етапу виведення ізраїльських військ. Президент США надіслав керівникам Єгипту й Ізраїлю листи, у яких йшлося, що у випадку фактичного порушення дог-ру чи загрози його порушення США будуть консультуватися зі сторонами та «здійснювати інші заходи, які вони вважатимуть доречними і доцільними для гарантій дотримання договору». Практично усі арабські країни засудили Єгипетсько-ізраїльський мирний договір, розірвали з Єгиптом *дипломатичні відносини* та призупинили з ним політ. й екон. зв'язки. Було також призупинено членство Єгипту в *Лізі арабських держав*. 25.04.1982 Ізраїль завершив евакуацію своїх військ із Синайського півострова, а вздовж міжнар. кордону розташувались підрозділи багатонац. сил; водночас, Ізраїлем були фактично анексовані Єрусалим (1980) і сирійські Голанські висоти (1981), продовжувалось будівництво євр. поселень на Зах. березі Йордану та в секторі Гази, а в червні 1982 Тель-Авів здійснив *агресію* проти Лівану (див.: *Ліванська криза 1982*), що призвело до подальшого загострення положення на Бл. Сході. Нормалізація Єгиптом відносин з Ізраїлем спричинила його ізоляцію в арабському світі протягом певного періоду, проте засвідчила необхідність компромісу для досягнення бл.-схід. врегулювання. У 1-й пол. 1990-х шлях нормалізації відносин з Ізраїлем обрали й деякі інші арабські країни.

І. Д. Коміренко

Єгипетсько-лівійський конфлікт 1977 — короткотривале збройне зіткнення між суміжними арабськими *державами*, спричинене складним переплетінням внутрішніх і зовнішніх політичних чинників. Майже відразу після приходу до влади в результаті військового перевороту 1.09.1969 лівійський лідер М. *Каддафі*, натхнений доктриною *панарабізму*, взяв курс на об'єднання Лівії із сусідніми арабськими країнами, передусім Єгиптом. Вже в 1970 була укладена Каїрська хартія, що формально декларувала створення Федерації Арабських Республік у складі Лівії, Єгипту та Сирії, але ця декларація так і не була втілена в життя. Того ж року помер президент Єгипту Г. А. *Насер*, що вважався неформальним лідером арабського світу і головним прихильником доктрини панарабізму; йому на зміну прийшов А. *Садат*, що мав принципово інші погляди на *зовнішню політику* країни. В 1972 він видворив з країни радянських військових радників, почали погіршуватися відносини з Лівією, хоча під час *арабо-ізраїльської війни 1973* обидві держави ще продовжували військову співпрацю. На сер. 1970-х вже була очевидною орієнтація зовнішньої політики Лівії на СРСР, в той час як Єгипет дедалі більше схилявся до співпраці з країнами Заходу і вступив у діалог з Ізраїлем. На такому фоні в 1976 відбулося нове

погіршення лівійсько-єгипетських відносин: Єгипет, Туніс і Судан звинуватили Лівію в підтримці підпільних антиурядових рухів в цих країнах. Офіційний Тріполі відповів на це обвинуваченням Єгипту в аналогічній діяльності проти Лівії; до сер. 1977 обидві сторони активно концентрували в прикордонних районах військові підрозділи. Навесні в обох країнах були вчинені напади на *посольства* один одного.

Інформація про причини та перебіг війни носить суперечливий характер через нечисленність і, можливо, необ'єктивності наявних джерел; повідомлялося, що в липні 1977 року на знак протесту проти єгипетських контактів з Ізраїлем в Лівії був організований багатотисячний «марш на Каїр». Учасники маршу були зупинені на кордоні єгипетськими солдатами, Єгипет звинуватив Лівію у проведенні рейдів на єгипетській території і захопленні *військовополонених* (Лівія відповіла аналогічним звинуваченням). Західними джерелами зазначається, що 20.07.1977 лівійська артилерія обстріляла ряд єгипетських прикордонних постів; сучасні російські публікації, що спираються на радянські джерела, називають днем початку конфлікту 21.07.1977, коли єгипетські танкові підрозділи за підтримки авіації й артилерії вдерлися на територію Лівії.

Бойові дії були швидкоплинними: дві дивізії єгипетської армії зайняли прикордонне лівійське м. Мусаїд, відбулися зустрічні танкові бої, єгипетські спецпідрозділи висадилися за лінією фронту, а ВПС Єгипту завдали бомбових ударів по низці лівійських військових об'єктів, у відповідь на що лівійська авіація здійснила нальоти на єгипетські авіабази; мали місце повітряні бої. У відбитті єгипетських нальотів брали участь радянські військові спеціалісти, що знаходилися в Лівії; парадоксальність війни підкреслював той факт, що сторони застосовували практично однотипні бойові літаки — «Міражі» й МіГи (МіГ-21 у Єгипту, МіГ-23 у Лівії), а їхні національні ВПС мали однакові розпізнавальні знаки (ВПС Лівії змінили свої розпізнавальні знаки безпосередньо в ході війни).

Військові дії завершилися 27.07.1977 в результаті посередницької місії президента Алжиру Х. Бумедьєна і голови Виконкому Організації визволення Палестини Я. *Арафата*. Точні втрати сторін у цьому конфлікті невідомі, але навряд чи вони були значними; під час війни Садат заявив по телебаченню, що єгипетська армія дала Каддафі урок, «який він ніколи не забуде». Але безперечно перебіг бойових дій ще більше зміцнив союзні відносини між Лівійською Джамахірією й СРСР. Війна 1977 не привела до яких-небудь довгострокових наслідків, хоча єгипетсько-лівійські взаємини зберігалися напруженими ще близько десятиліття.

В. І. Головченко

Єгипетсько-хетський договір 1258 до н. е. — угода між Єгиптом та Хетською державою, ініційована царем хетів Хаттусілі III, яка мала антиассирійське спрямування; найдавніша з відомих пам'яток *міжнародного права* та яскравий приклад стародавньої *дипломатії* Сходу. Договір зберігся у трьох редакціях — двох єгипетських й одній хетській. Складався з 3 частин — преамбули, основного тексту та заключної частини. **Є.-х. д.** засвідчував дружній союз між хетами та Єгиптом і передбачав у разі необхідності взаємну допомогу в б-бі не лише проти зовн., але й внутр. ворога, тобто, на випадок повстань у підлеглих областях. Окрема стаття передбачала взаємну видачу політ. перебіжчиків. Договір між фараоном Рамзесом II та хетським царем відображає характерні риси держ. ладу країн того часу, зокрема — повне ототожнення д-ви з носієм верховної влади: усі переговори велися виключно від імені царя. У свідки щодо точності виконання дог-ру закликалися боги обох країн. **У Є.-х. д.** зустрічаються поняття й категорії, які згодом увійшли до дип. практики: «ненапад», «взаємна допомога» тощо. Політ. союз між двома країнами після смерті дружини фараона був закріплений *династичним шлюбом* фараона Рамзеса II з хетською царівною — старшою донькою Хаттусілі III. Останній особисто прибув на весілля до Єгипту, і цей факт став першим історично засвідченим дип. побаченням правителів двох могутніх країн Сходу.

О. А. Борділовська

Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961, також відома як Конвенція ООН проти наркотиків — *договір міжнародний багатосторонній*, що має на меті замінити договори про наркотичні речовини, що укладалися до нього та обмежували використання наркотичних засобів медичними і науковими цілями, і передбачає постійне міжнародне співробітництво та контроль для здійснення цих засад та цілей. Конвенція укладена у Нью-Йорку 30.03.1961 та змінена протоколом до неї, укладеним у Женеві 25.03.1972. Україна бере участь у Конвенції з 27.09.2001. Створений на основі Конвенції Міжнародний комітет з контролю за наркотиками регулярно оновлює Перелік наркотичних засобів, що перебувають під міжнародним контролем («Жовтий перелік»). Див. також: *Конвенція з психотропних речовин 1971*.

М. М. Гнатовський

Єдина сільськогосподарська політика країн ЄС (ЄСП) — політика сприяння аграрному сектору економіки в країнах *Європейського Союзу*. Поряд із фінансуванням структурної політики витрати на неї складають більше 80 % бюджету ЄС. ЄСП передбачає непряму багатоканальну підтримку рівня цін, які відшкодовують підвищені витрати фермерів деяких країн ЄС при вир-ві с.-г. продукції. Разом із цим на порядку денному — проведення реформ, зумовлених низькою ефективністю ЄСП, а також вступом до ЄС країн Центр. і Схід. Європи (ЦСЄ) та висунутими *Світовою організацією торгівлі (СОТ)* вимогами про встановлення нормальних умов для *міжнародної торгівлі* с.-г. продукцією. Реформою передбачається поступовий перехід від непрямої багатоканальної підтримки рівня цін до прямих доплат підприємствам у розрахунку на земельну площу або поголів'я худоби для вирівнювання доходів сільгоспвиробників. До програми Європ. комісії «Порядок денний—2000» включені також пропозиції щодо реформування ЄСП, найважливішими серед яких є пропозиції про зниження цін на зерно, яловичину та молоко, а також поступове зближення цін усередині ЄС із цінами на світовому ринку та в країнах-кандидатах до вступу в цю орг-цію. Зниження цін на названі товари компенсуватиметься у вигляді прямих платежів. При нижчих цінах ЄС зможе експортувати надлишки продукції без субсидіювання, виконуючи, тим самим, свої домовленості із СОТ. Проте деякі з найбільших країн ЄС (напр., Німеччина) висловили заперечення проти окремих пропозицій у реформуванні, що вносило елементи невизначеності стосовно можливості їх прийняття. Доходи фермерських господарств ФРН залежать від субсидій у рамках ЄСП, і тому Асоціація німецьких фермерів категорично виступила проти скорочення с.-г. бюджету на 40 млрд євро, наполягаючи на збільшенні витратної статті до 2006 приблизно на 12 млрд. євро. Щоб усунути таке протистояння, було ухвалено рішення про поступове зниження гарантованих цін, що мало компенсуватись поєднанням різних премій, а також про збереження субсидій ЄС на вир-во деяких продуктів. Виникли й проблеми у зв'язку зі вступом протягом 2004–07 в ЄС 12-ти нових членів. Прийнято рішення не надавати членам із числа д-в Центрально-Схід. Європи в повному обсязі виплат відповідно до принципів ЄСП. Ці країни впродовж кількох років мали одержувати свої субсидії лише частково, оскільки в противному випадку з'явилася б небезпека соц. напруженості. Комісар ЄС із проблем с. г-ва Ф. Фішлер у зв'язку з цим заявив, що поетапне збільшення субсидій для країн-новачків із 25 % до 35 % у 2006 становитиме найкращі можливості для адаптації, порівняно з неучастю в ЄС. Компромісне рішення щодо с.-г. субсидій новим членам ЄС у 2004, досягнуте між Францією та ФРН, виходило з поступового підвищення частки допомоги до 100 % у 2013.

В. П. Клочко

Єдиний економічний простір (ЄЕП) — спільне господарське утворення кількох *держав*, яке виникає внаслідок їхньої економічної *інтеграції міжнародної*. Формується на такій стадії її розвитку як *митний союз*, коли ряд країн утворюють спільну *митну територію* з єдиними експортно-імпортними тарифами. Характерними рисами ЄЕП, які поступово формуються при переході до вищих форм інтеграції, є вільне пересування в його межах робочої сили, товарів, послуг та капіталів (принцип т. зв. «чотирьох свобод»), а також спільна політика стосовно еко-

номічних зв'язків із *третіми державами*. Зараз ЄЕП утвердився лише в межах *Європейського Союзу*. Угода між ЄС та *Європейською асоціацією вільної торгівлі* в жовтні 1991 призвела до виникнення *Європейського економічного простору*, який має основні риси ЄЕП із певними винятками щодо відсутності уніфікації відносин членів ЄАВТ із третіми країнами. У 1995–2000 не були реалізовані намагання утворити ЄЕП у межах лише проголошеного *Митного союзу СНД*, а з 2000 — на основі *Євразійського економічного співтовариства*. Ялтинська угода від 19.09.2003 передбачала формування ЄЕП України, Росії, Казахстану й Білорусі, але суттєві розходження між її учасниками стосовно конкретних форм та етапів їхнього інтеграційного зближення дозволили домовитись лише про утворення *зони вільної торгівлі* без будь-яких вилучень, що не забезпечувало утворення такого простору в повному обсязі.

У 2008 зі створенням *Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану* три держави сформували ядро інтеграційного процесу, наднаціональний орган — Комісію Митного союзу (КМС), якій були делеговані повноваження щодо прийняття узгоджених рішень у сфері *торгової політики* й митного регулювання. Після завершення формування єдиної митної території ці держави розпочали з 1.01.2012 процес створення повноцінного Єдиного економічного простору, запровадивши пакет угод, що передбачає встановлення правових норм регулювання спільного ринка не лише товарів, а й послуг, праці та капіталу в рамках Євразійського економічного союзу. Формування останнього в даних угодах передбачається завершити до 2025 укладанням договірно-правової бази щодо спільної бюджетної політики, створенням спільного фінансового ринку та єдиної платіжної системи за участю Міждержавного банку, наданням ЄЕС міжнародної правосуб'єктності у торгово-політичних питаннях, уніфікацією паспортно-візового режиму держав-членів. Зараз Україна взаємодіє з МС у форматі «три плюс один», наголошуючи на необхідності гармонізації торговельних правил і процедур з ЄЕП.

О. І. Шнирков, В. В. Батрименко

Єдиний європейський акт (ЄЄА) 1986 підписаний 17.02.1986 в Люксембурзі 9 країнами-членами *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*, додатково 28.02.1986 в Гаазі схвалений Грецією, Італією та Данією; вніс доповнення до установчих дог-рів ЄЕС (Паризька угода 1951 та *Римський договір 1957*); набув чинності 1.07.1987 після *ратифікації* нац. парламентами. У ЄЄА проголошувались наміри сторін сприяти просуванню до *Європейського Союзу*, основою якого мали стати *Європейські співтовариства* та система Європ. політ. співробітництва (ЄПС). До 31.12.1992 мало завершитись формування спільного внутр. ринку ЄЕС та остаточне усунення всіх перешкод для вільного руху товарів, людей, капіталів та послуг. Крім того, держави-члени ЄЕС зобов'язувалися координувати *економічну* та *валютну політику* з метою переходу до екон. та валютного союзу. ЄЄА закріпив повноваження Європейських співтовариств у сфері наук.-техн. інтеграції, регіональної та соц. політик, охорони навколишнього середовища. ЄЄА реформував інституційну систему ЄЕС та механізм прийняття рішень. Був закріплений міжнар.-прав. статус Європ. Ради (зустрічі голів д-в та урядів проводилися на регулярній основі з 1974), створено Європ. суд першої інстанції, розширено повноваження *Європейської комісії* та *Європейського парламенту*. Відповідно до положень ЄЄА розширювалося коло питань, які ухвалювались більшістю голосів у Раді міністрів. У той самий час держави-члени зберігали за собою можливість застосування права «вето», якщо рішення стосувались їхніх «життєвих інтересів». ЄЄА закріпив механізми Європ. політ. співробітництва, що розвивалося паралельно з ЄЕС з 1969. Згідно з розділом 3-м ЄЄА «Положення про європейське співробітництво в сфері зовнішньої політики», проголошувалось прагнення сторін не тільки інформувати партнерів щодо власних позицій, але й координувати зовн.-політ. дії. Однак формування «європейської зовнішньої політики» не передбачало обговорення питань воєнної безпеки, а поширювалось лише на її політ. та екон. складові. ЄЄА став важливим кроком до трансформації Європейських співтовариств у ЄС. У той самий час його положення мали перехідний характер, що зумовило розробку *Маастрихтського договору 1992*.

М. А. Миронова

Єлизавета I (Elizabeth) (7.09.1533, Гринвіч, нині — Лондон, Велика Британія — 24.03.1603, там само) — королева Англії (1558–1603), донька англ. короля Генріха VIII та Анни Болейн, остання представниця династії Тюдорів. Зійшла на престол попри те, що Папою Римським у 1536 шлюб її батьків було оголошено недійсним. Остаточно відділила англіканську церкву від підпорядкування Риму. *Зовнішню політику* спрямовувала на посилення позицій протестантського англ. королівства на противагу католицьким монархіям Зах. Європи. Вміло грала на суперництві між Францією та Іспанією. У 1559 підтримала протестантське повстання в Шотландії проти королеви Марії Стюарт — дружини франц. короля Франциска II. У подальшому активно втручалась у внутр. справи Франції, надаючи підтримку протестантській (гугенотській) партії. Діяльно підтримала нідерландських кальвіністів, що повстали проти короля Іспанії Філіппа II. У 1584 скерувала на допомогу їм англ. війська під командуванням графа Лестера, що призвело до неоголошеної *війни* з Іспанією. У вирішальній мор. битві 1588 іспан. «Непереможна армада» була розбита та розсіяна англ. флотом, а на зворотному шляху зазнала важких втрат від штормів. В останній момент перед смертю за вимогою парламенту вказала на сина страченої 8.02.1587 Марії Стюарт — Якова VI — як на свого спадкоємця, що поклало початок особистій *унії* Англії й Шотландії.

Р. А. Кривонос

Єлизавета II (Elizabeth II) (21.04.1926, Лондон, Велика Британія) — брит. королева і глава *Співдружності Націй* від 1952, донька короля Георга VI. Провадить активну міжнар. діяльність із метою зміцнення позицій Великої Британії у світі та єдності Співдружності: у 1953–54 разом із чоловіком здійснила 6-міс. навколосвітню подорож країнами Співдружності, відвідала Австралію та Нову Зеландію; у 1957 під час візиту до Канади відкрила засідання парламенту; у 1961 відвідала країни Індостану, Італію й Ватикан; у 1967 взяла участь у святкуванні 100-ліття Канади; у 1968 відвідала Бразилію й Чилі; у 1976 взяла участь у відзначені 200-ліття США; у 1977 здійснила нову поїздку країнами Співдружності; у 1979 відвідала д-ви Перської затоки.

Р. А. Кривонос

Єлисейський договір 1963 (Договір про співробітництво між Францією та ФРН) підписаний 22.01.1963 в Парижі Президентом Франції Ш. де *Голлем* і Канцлером ФРН К. *Аденауером*; набув чинності 2.07.1963. Договір був символічним актом примирення двох народів, які припиняли вікову традицію протиборства та конфліктів. Він започатковував інститут регулярних франц.-нім. зустрічей на вищому рівні з питань *міжнародної політики*, політики безпеки, двостороннього екон. і культ. співробітництва. Консультативні зустрічі президента Франції та канцлера ФРН і міністрів урядів двох країн мали відбуватись щонайменше 2 рази на рік. Сторони домовились про розширення співробітництва між збройними силами Франції та ФРН у проведенні навчань та орг-ції бойової підготовки, взаємодії командного складу франц. армії та бундесверу, а також реалізації спільних військ.-техн. проектів. Було створено комісію з проблем двостороннього співробітництва, яка координувала екон. і наук.-техн. співробітництва. Окремим напрямком у сприянні зближенню двох народів стали молодіжні обміни, які здійснювались під егідою створеної для цього спеціалізованої інституції — Франц.-нім. молодіжного проекту.

А. А. Суботін

Єльцин Борис Миколайович (1.02.1931, с. Бутка, нині — Талицького р-ну Свердловської обл., РФ — 23.04.2007, Москва, РФ) — рос. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Уральський політехн. ін-т (Свердловськ, 1955), за спеціальністю інженер-будівельник. Із 1955 працював у будівельних орг-ціях, у 1961 вступив до КПРС (вийшов 12.07.1990). У 1963–68 — гол. інженер, дир. Свердловського домобудівельного комбінату. У 1968–88 — на парт. роботі: 1968–75 — зав. відділом Свердловського обкому КПРС; 1975–85 — секретар, 1-й секр. Свердловського об-

кому; 1985–87 — секр. ЦК КПРС, 1-й секр. Моск. міського к-ту КПРС; із 1986 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Після критичного виступу на пленумі ЦК щодо методів здійснення «перебудови» в жовтні 1987 знятий з посади, виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС і призначений 1-м заст. голови Держбуду СРСР. 26.03.1989 за підтримки демокр. сил був обраний народним депутатом СРСР. 29.05.1990–10.07.1991 — Голова ВР РРФСР. 19.11.1990 у Києві підписав *українсько-російський договір про основи відносин 1990*; 12.06.1991 обраний на заг. виборах Президентом РСФРР. 3.07.1996 у другому турі обраний на 2-й президент. термін (53% голосів). У серпні 1991 очолив опір антидемокр. путчу в Москві. 8.12.1991 разом із *Л. Кравчуком* і *С. Шушкевичем* підписав *Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав 1991*. Як Президент РФ керував здійсненням реформ у Росії, спрямованих на перехід до політ. демократії та ринкової економіки. Водночас ініціював розроблення та прийняття на референдумі 12.12.1993 нової Конституції РФ, що ліквідувала систему рад і запровадила президент. республіку. На міжнар. арені сприяв подоланню залишків *«холодної війни»* і поглибленню процесу роззброєння (див.: *Американсько-російський договір про подальше скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1993*; *Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996*). Під час держ. візиту в Україну 30–31.05.1997 підписав *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*. 31.12.1999 заявив про дострокову відставку з посади президента, назвавши своїм наступником *В. Путіна*.

Твори: «Сповідь на задану тему» (1990), «Записки Президента» (1994), «Президентський марафон: роздуми, спогади, враження» (2000).

Н. Ф. Сербіна

Єльченко Володимир Юрійович (27.06.1959, Київ, УРСР) — український *дипломат*; народився в сім'ї секретаря ЦК ЛКСМУ; закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1981). 1981–84 — 3-й, 2-й секретар протокольного відділу МЗС УРСР; 1984–86 — 3-й, 2-й секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР; 1986–92 — 2-й секретар *Постійного представництва України при ООН* (Нью-Йорк). У 1992 — 1-й секретар сектору міжнародної безпеки відділу проблем обмеження озброєнь та роззброєння МЗС України; 1992–93 — заступник начальника відділу міжнародних організацій — завідуючий сектором політичних питань ООН і Ради Безпеки МЗС України; 1993–95 — завідуючий відділом та заступник начальника Управління міжнародних організацій МЗС України; 1995–97 — начальник Управління міжнародних організацій, член колегії МЗС України; з жовтня 1997 — Постійний представник України при ООН, з грудня 2000 — заступник міністра, державного секретаря, перший заступник міністра закордонних справ України. В березні-травні 2003 — державний секретар МЗС України; в травні 2003 — березні 2005 — 1-й заступник міністра закордонних справ України; в квітні 2005 — січні 2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австрії; водночас у квітні 2005 — червні 2010 — Постійний представник України в міжнародних організаціях у Відні. З 2.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний посол України в Російській Федерації. Член правління *Спілки дипломатів України*.

В. І. Головченко

Єреміїв Михайло Михайлович (7.02.1889, с. Новосілки, нині — Овруцького району Житомирської області, Україна — 16.11.1975, Женева, Швейцарська Конфедерація) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Нар. в родині шляхтича. Навчався в Київ. політехн. ін-ті, де вступив до УСДРП і взяв активну участь у нац.-визв. русі, двічі був заарештований. 8.04.1917 на Укр. нац. конгресі був обраний до Центральної Ради від студентства, згодом увійшов до Малої ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів. 6.11.1917–23.03.1918 — секр. Центральної Ради, гол. редактор її «Вістей», потім — чл. редколегії «Робітничої газети». За доби Директорії УНР — секр. дип. місії в Італії (Рим), редактор газети «La Voce del Ucraina» («Голос України»). У 1924–27 — доц. Укр. госп. академії у Подєбрадах (ЧСР), 1928–44 — керівник міжнар. пресового агентства «Ofinor» (Женева), що займалося поширенням українознавчих матеріалів.

Твори: «За лаштунками Центральної Ради» («Український історик», 1968, ч. 1–4).

В. І. Головченко

Ж

Жванецьке перемир'я 1653 — угода між Військом Запорозьким, Кримським ханством і Річчю Посполитою, підписана 5(15).12.1653 в результаті повної блокади козацько-татарськими військами польської армії в таборі під Жванцем поблизу Кам'янця на Поділлі й таємних переговорів хана *Іслама III Герая* з королем Яном II Казимиром. Цим док-том скасовувався важкий для України *Білоцерківський договір 1651* і відновлювалась дія *Зборівського договору 1649*; крім того, польський король зобов'язувався виплатити ханові контрибуцію в розмірі 100 тис. злотих і на підставі таємної угоди дозволив протягом 40 днів грабувати населення та брати ясир на Волині. *Перемир'я* готувалось якраз у той момент, коли в таборі Б. *Хмельницького* одержали звістку про ухвалу Земського собору Московської держави взяти під *протекторат* Військо Запорозьке й розпочати війну проти Речі Посполитої. Відтак, укр. гетьман втратив інтерес до тих незначних поступок, на які під тиском хана погоджувалася польська сторона. У листі до послів моск. царя з табору під Гусятином він так написав про це: «А то объявляем, что король польский с татары помирился, а мы с ним и в очи не видалися...»

В. І. Сергійчук

Жданович Антон (? — після 1660) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Походив із дрібної укр. шляхти Київського воєводства. До 1648 був сотником реєстрового Чигиринського полку, 1649–53 і 1655–56 — київ. полковник, 1656–57 — ген. суддя, 1657 — наказний гетьман Війська Запорозького. Як один із найближчих соратників Б. *Хмельницького*, часто виконував його дип. доручення; на чолі козацького посольства в липні 1650 був відправлений до столиці Туреччини для продовження союзницької угоди, підписаної наприкінці 1648; наприкінці червня 1653 як противник підданства Московській державі був уповноважений їхати до короля Яна II Казимира з метою добитися відновлення умов *Зборівського договору 1649*, але у Варшаві був заарештований і посаджений під варту на кілька місяців. 1656–57 як ген. суддя розв'язував конфлікти, що виникали в стосунках між козацькими й моск. військами. 1657 очолив 20-тис. козацький корпус, який прийшов на допомогу шведському королеві Карлу X і трансільванському кн. Юрію Ракоці II в б-бі проти Польщі. Після смерті Б. Хмельницького підтримав самостійницькі прагнення І. *Виговського*, виконуючи його дип. доручення у Варшаві та Стамбулі (1659). 1660 потрапив до моск. полону, де, очевидно, загинув.

В. І. Сергійчук

Желєв Желю Мітев (3.03.1935, с. Веселіново, область Шумен, Болгарське Царство) — болгарський філософ і громадсько-політичний діяч, перший демократично обраний Президент Республіки Болгарії (два терміни: 1.08.1990–22.01.1997). Народився в селянській родині; середню освіту здобув у Другій чоловічій гімназії Шумена, в 1958 закінчив філософський ф-т Софійського університету ім. Климента Охридського; повернувся до рідного села, де працював у сільському клубі, водночас обіймав посаду секретаря місцевого комітету Дімітровської комуністичної спілки молоді (ДКСМ); у 1960 був прийнятий до лав Болгарської комуністичної партії (БКП). У 1961–64 навчався в аспірантурі філософського факультету Софійського університету на кафедрі діалектичного та історичного матеріалізму, але був позбавлений можливості захистити кандидатську дисертацію на тему «Філософське визначення матерії та сучасне природознавство» за критику ленінського визначення матерії як безнадійно застарілого. Був виключений з лав БКП (1965) і висланий із Софії на 8 років до с. Грозден (округ Бургас), звідки родом була його дружина Марія; автореферат його незахищеної дисертації розійшовся країною в самвидавних копіях серед опозиційної інтелігенції. У 1972 **Ж.** вдалося повернутися до Софії і в 1975 влаштуватися науковим співробітником столичного Інституту культури, 1977–82 — завідувач відділом культури та особистості цього Інституту, в 1974 захистив кандидатську, а в 1988 — доктор-

ську дисертації; доктор філософських наук (спеціалізація — онтологія). У 1967 в засланні Ж. закінчив роботу над книгою «Фашизм«, яка була видана тільки в 1982 тиражем 10 тис. прим., але через три тижні заборонена й вилучена з огляду на очевидну схожість структури влади та впливів на населення в нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, фашистській Італії та за радянського й болгарського варіантів лівототалітарної моделі суспільства (проте 6 тис. прим. на той момент вже розійшлися).

У 1989 Ж. заснував «Клуб підтримки гласності та перебудови в Болгарії» й став головою координаційної ради Союзу демократичних сил (СДС). У липні 1990 Народні збори обрали Ж. головою своєї президії, а із запровадженням конституційних змін у країні та посади президента він переміг на загальнодержавних виборах 19.01.1992 Як главі держави Ж. не вдалося уникнути конфліктів усередині соціалістичної коаліції, від якої він зійшов на посаду президента, становище ускладнював і конфлікт з прем'єр-міністром Ф. Дімітровим, а стосунки із СДС ускладнилися настільки, що восени 1996 блок висунув своїм кандидатом П. Стоянова, який і став новим президентом країни. У відповідь Ж. сформував власну партію «Ліберальна ініціатива», однак після того, як на парламентських виборах квітня 1997 вона набрала 0,32% голосів виборців, залишив активну політичну діяльність. Ж. очолив Балканський політичний клуб, заснований у травні 2001; в роботі його установчих зборів, які проходили під гаслом «Європеїзуємо Балкани» взяли участь І. *Ілієску*, С. *Демірель*, Е. *Константинеску*, К. *Глігоров*, інші лідери з Македонії, Туреччини, Албанії, Греції, Боснії та Герцеговини. З січня 1997 працює фонд «д-ра Желю Желєва», яка збирає та публікує документи з новітньої історії Болгарії.

Твори: «Фашизм. Тоталітарна держава» (1982), «Реляційна теорія особи» (1987), «Реальний фізичний простір» (1989) і ін.

Літ.: James Patrick Scanlan, Ray Taras. The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-communism in Eastern Europe. — N.Y.: M.E. Sharpe, 1992; Vesselin Dimitrov, Klaus H. Goetz, Hellmut Wollmann, Radoslaw Zubek. Governing after communism: institutions and policymaking. — Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2006.

М. С. Каменецький

Желіба Володимир Іванович (24.02.1934, с. Журавка Варвинського р-ну Чернігівської обл., УРСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1957) й Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1980). 1957–62 — агроном, нач. райсільгоспінспекції, гол. держ. інспектор у справі закупівель на Тернопільщині. 1962–71 — на парт. роботі; 1971–73 — 1-й заст. голови Тернопільського облвиконкому; 1973–78 — секр. Чернігівського обкому Компартії України; 1978–80 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС; 1980–90 — голова Кіровоградського облвиконкому; народний депутат України (1990); 1990–92 — голова Кіровоградської обласної ради народних депутатів; із лютого 1992 — чл. Комісії ВР України з питань діяльності рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування. У березні 1992 — січні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Білорусь.

В. М. Матвієнко

Женевська мирна конференція з Близького Сходу 1973–74 скликана 21.12.1973 відповідно до резолюції *Ради Безпеки ООН* №338 від 22.10.1973; узгоджувала припинення бойових дій (див.: *Арабо-ізраїльська війна 1973*) із початком політ. врегулювання *Близькосхідного конфлікту*. У роботі конференції, співголовами якої виступили Мін. Зак. Справ СРСР А. *Громико* і Держсекретар США Г. *Кіссінджер*, брали участь *Генеральний секретар ООН* К. *Вальдхайм* і міністри закорд. справ Єгипту, Йорданії та Ізраїлю. Сирія спочатку погодилась бути учасницею, але не направила свого представника в Женеву, зберігши за собою право приєднатися до роботи конференції згодом. Механізм конференції дозволяв виробити взаємно прийнятні умови врегулювання на Бл. Сході. Проте закласти міцний фундамент для мирного співіснування, відносин добросусідства між усіма д-вами й народами Бл. Сходу завадила позиція керівників Єгипту, Ізраїлю та США, які віддали перевагу маневруванню в напрямку досягнення часткових рішень. Зокрема, непослідовність позиції Єгипту дала можливість США й Ізраїлю відійти від обговорення кардинальних питань бл.-схід. врегулювання та спрямувати роботу конференції на переговори щодо роз'єднання військ воюючих сторін.

У грудні 1973 було проведено два відкритих й одне закрите засідання конференції, яка в цілому працювала протягом двох днів. Після цього К. Вальдхайм заявив, що досягнуто згоди на продовження роботи у військ. робочій групі, яка обговорить питання роз'єднання військ. Він повідомив також, що конференція продовжить роботу на рівні послів і буде знову скликана на рівні міністрів закорд. справ, як тільки в цьому виникне необхідність. 18.01.1974 на 101-му кілометрі шосе Каїр—Суец була підписана єгипетсько-ізраїльська угода про роз'єднання військ у районі *Суецького каналу*.

Підсумкові док-ти, що визначали порядок і час роз'єднання сирійських та ізраїльських військ, були укладені 5.06.1974 в Женеві на засіданні військ. робочої групи. Вони передбачали звільнення окупованих Ізраїлем 1973 сирійських територій і частини території, окупованої 1967 (див.: *Арабо-ізраїльська війна 1967*). Заг. площа звільнених Ізраїлем сирійських територій становила 663 км², на ній було розташовано 21 стратегічний та укріплений пункт, що мали важливе військ. значення. Ізраїль відмовився також від позицій на горі Хермон, розташованій поблизу Дамаска. Сирійсько-ізраїльська угода про роз'єднання військ передбачила розміщення в зоні роз'єднання *Збройних сил ООН* зі спостереження, чисельність яких могла скласти лише 1250 військовослужбовців. Передбачалося, що вони будуть підпорядковані сирійським законам і не перешкоджатимуть роботі місцевих органів цивільного управління.

Робочі зустрічі й консультації учасників Женевської конференції тривали до жовтня 1974, коли Єгипет й Ізраїль розпочали за посередництва США переговорний процес, спрямований на досягнення сепаратного повоєнного врегулювання (див.: *Єгипетсько-ізраїльський мирний договір 1979*), і робота конференції була фактично припинена, хоча формального рішення щодо цього не приймалось. Незважаючи на те, що на конференції не було ухвалено суттєвих практ. рішень, вона стала першою за історію арабо-ізраїльської воєнної конфронтації мирною конференцією з проблем Бл. Сходу та спробою створення спец. міжнар. механізму для розв'язання проблем бл.-схід. врегулювання.

І. Д. Коміренко

Женевська нарада з врегулювання Лаоського питання 1961–62 відбувалась 16.05.1961–23.07.1962 в Женеві за участю представників СРСР, США, Великої Британії, Франції, КНР, Індії, ДРВ, Бірми, Камбоджі, Польщі, Канади, Таїланду та Республіки В'єтнам; була спрямована на вирішення проблеми зовн. втручання у внутр.-політ. б-бу між правими (підтримуваними США й Таїландом), лівими (підтримуваними СРСР і ДРВ) та нейтралістськими силами в Лаосі. Ініціатива проведення наради належала СРСР і Великій Британії. У ході переговорів виявились два протилежні підходи до проблеми майбутнього Лаосу: проект Декларації про *нейтралітет* Лаосу, запропонований СРСР, передбачав проголошення відповідного міжнародно-правового статусу Лаосу, неучасть країни у військ. блоках, неприпустимість розміщення на її території інозем. військ. баз, виведення інозем. військ. персоналу; проект, підтримуваний США, передбачав проголошення міжнар. опіки над Лаосом і поетапне формування коаліційного уряду країни. Учасниками наради більшу підтримку було надано рад. проектові, текст якого в серпні 1961 був узгоджений як основа майбутньої Декларації. Після формування в Лаосі уряду нац. єдності на чолі з Суванна Фумою 11.06.1962 і тимчасового припинення громадян. війни виникли сприятливі умови для прийняття підсумкових док-тів наради. Декларація про нейтралітет Лаосу та протокол до неї були підписані 23.07.1962. Згідно з цими док-тами, королівський уряд Лаосу брав на себе зобов'язання дотримуватись у *зовнішній політиці* п'яти *мирного співіснування принципів* (див.: «*Панча шила*»), не вдаватись до застосування сили або погрози силою у *міжнародних відносинах* та не втручатись у внутр. справи інших д-в, не вступати до жодних військ. союзів, не розміщувати на своїй території інозем. військ. баз і не визнавати захисту з боку військ. союзів, включаючи *Організацію договору Південно-Східної Азії (СЕАТО)*. Решта учасників наради погоджувалась не чинити дій, що порушували б *суверенітет*, незалежність,

нейтралітет, єдність і територ. цілісність Лаосу, не вдаватись до застосування сили до цієї країни, не супроводжувати умовами політ. характеру надання Лаосу екон. допомоги, не створювати військ. баз на його території. Згідно зі ст. 5 протоколу до Декларації, передбачалося виведення всіх іноз. військ із території Лаосу. Амер. та частково північнов'єтнамські війська було виведено до кінця 1962. Створювалася Міжнародна комісія зі спостереження за нейтралітетом Лаосу, відповідальність за дотримання умов домовленостей покладалась на всіх учасників наради. Але положення угод із врегулювання лаоського питання не виконувались учасниками в повному обсязі у зв'язку з поновленням 1963 громадян. війни в країні, а також активним використанням території Лаосу амер. та північнов'єтнамськими *збройними силами* під час *В'єтнамської війни 1964–75*.

А. М. Кобзаренко

Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954 відбувалась 26.03.-21.07.1954 в Женеві за участю представників СРСР, США, Великої Британії, Франції, КНР, ДРВ, Держави В'єтнам, Лаосу, Камбоджі, а також Філіппін і Таїланду (допущені лише до участі в переговорах з корейського питання) з метою врегулювання наслідків *Індокитайської війни 1946–54* та мирного врегулювання в Кореї (корейське питання на конференції залишилось нерозглянутим). Рішення про проведення наради було прийнято з ініціативи СРСР у ході *Берлінської наради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954*. Протягом першого місяця роботи **Ж. н.** в центрі уваги учасників перебувало питання представництва прокомуністичних опозиційних сил Лаосу (Патет-Лао) та Камбоджі (Кхмер-Іссарак). СРСР, КНР та ДРВ наполягали на їхній повноправній участі, США та Франція відмовлялись визнавати їх як представників відп. народів. Результатом домовленостей між КНР та США стало рішення про підписання представником ДРВ заключних док-тів наради від імені опозиційних сил Лаосу та Камбоджі. Роботу ускладнювало також невизнання рядом сторін одна одної (США не визнавали КНР, Держава В'єтнам — ДРВ, ДРВ — королівські уряди Лаосу та Камбоджі) та небажання вступати в переговори одна з одною (представники Франції та ДРВ відмовлялись проводити двосторонні переговори до кінця червня). На хід конференції істотно вплинули капітуляція франц. військ у фортеці Дьєнбьєнфу на півн. заході В'єтнаму (7.05.1954) і зміна влади у Франції (18.05.1954 уряд очолив П. *Мендес-Франс*, який, на відміну від уряду Ланьєля-Бідо, наполягав на політ. вирішенні проблеми Індокитаю). 8.05.1954 розпочалося сесійне обговорення індокитайської проблеми. Францією було запропоновано проект домовленостей, що не передбачав визнання *суверенітету* й незалежності В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі. У відповідь 10.05.1954 делегація ДРВ висунула проект, який передбачав гарантію незалежності В'єтнаму, виведення іноз. військ із території д-в Індокитаю, проведення в трьох країнах вільних виборів. Ідучи на деякі поступки Франції, ДРВ погоджувалась на розгляд питання про входження В'єтнаму до Французького Союзу та визнання екон. інтересів Парижа в Індокитаї. Саме проект ДРВ ліг в основу Женевських домовленостей з мирного врегулювання в Індокитаї, підписаних 21.07.1954. Пакет Женевських угод включав 4 двосторонніх акти, 1 багатосторонній (Заключна декларація) та 7 односторонніх. Усі учасники наради зобов'язувалися поважати суверенітет, незалежність, єдність та територ. цілісність В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі, утримуватися від втручання до внутр. справ цих д-в. Передбачалось виведення франц. військ із Півн. В'єтнаму та Народної армії В'єтнаму — із Півд. В'єтнаму за демаркаційну лінію, що проходила по р. Бенхай, дещо північніше 17-ї паралелі (на перегрупування військ відводилось 300 днів). Влада у Півд. В'єтнамі передавалась «цивільній адміністрації Французького Союзу». По обидва боки від демаркаційної лінії створювалась демілітаризована зона завширшки 5 км. Військ. сили ДРВ мали бути виведені з Лаосу протягом 120 днів, із Камбоджі — 90 днів. Сили опору в Лаосі до остаточного політ. врегулювання в країні мали відійти до півн.-схід. провінцій, сили опору в Камбоджі підлягали демобілізації або інкорпорації до королівської армії. Д-ви Індокитаю зобов'язувались не брати участі у військ. союзах, не надавати своєї території для створення іноз. військ. баз і не ввозити до країн регіону військ. спорядження в кількостях, більших за потреби оборони. Створювалась міжнар. комісія зі спостереження та контролю за дотриманням умов перемир'я. Політ. врегулювання в д-вах Індокитаю було передбачено досягнути шляхом проведення заг. вільних виборів (у Лаосі та Камбоджі — 1955, у В'єтнамі — не пізніше липня 1956). Контроль за дотриманням угод покладався на спец. комісію у складі Індії (голова комісії), Канади та Польщі. На практиці Женевські угоди щодо Індокитаю не було виконано у зв'язку з військ. переворотом у Півд. В'єтнамі, активним втручанням США, СРСР та КНР у справи регіону, а також поширенням на територію Індокитаю відповідальності *Організації договору Південно-Східної Азії*.

А. М. Кобзаренко

Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 — універсальна міжнар. угода, підписана 17.06.1925 у Женеві; набула чинності 10.05.1926; *депозитарієм* договору є уряд Франції; учасники — 137 *держав* (2012). **Ж. п.** забороняє застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів та бактеріологічних засобів. Згідно з **Ж. п.** учасники зобов'язувалися докладати всіх зусиль для приєднання до нього інших д-в, документ містить посилання на інші *договори міжнародні*, які також забороняють застосування газів та інших отруйних речовин: Гаазьку декларацію 1899 про незастосування снарядів, єдиним призначенням яких є розповсюдження задушливих або шкідливих газів; *Версальський мирний договір 1919* (ст. 171); *Сен-Жерменський мирний договір 1919* (ст. 135); *Нейїський мирний договір 1919* (ст. 82); *Тріанонський мирний договір 1920* (ст. 119); *Севрський мирний договір 1920* (ст. 176), т. ч. узагальнюючи міжнар. договірну базу в єдиній системі норм. СРСР приєднався до **Ж. п.** спец. декларацією від 2.12.1927, США підписали його, але ратифікували лише в 1975. Обидві д-ви зробили застереження щодо збереження за собою права застосовувати певні види хім. зброї, згадані в **Ж. п.**, у разі війни проти супротивника, який не приєднався до нього.

С. П. Галака

Женевський саміт СРСР та США 1985 — офіц. зустріч між Ген. секретарем КПРС М. *Горбачовим* та Президентом США Р. *Рейганом*, відбулась 19–21.11.1985 у Женеві. Лідери двох країн виступили зі спільною заявою, у якій погодились, що робота на переговорах щодо ядерних і косм. озброєнь має бути прискорена, щоб виконати завдання, поставлені у спільній рад.-амер. заяві від 8.01.1985: запобігти *гонці озброєнь* у космосі та припинити її на Землі, обмежити й скоротити ядерні озброєння та зміцнити стратегічну стабільність. Сторони висловились за швидше досягнення прогресу у сферах роззброєння, щодо яких залишається незгода, зокрема в застосуванні принципу 50% скорочення ядерних озброєнь сторін, а також укладанні проміжної угоди про ракети середньої дальності в Європі. При обговоренні проблем безпеки керівники д-в підтвердили, що вони виступають за заг. і повну заборону хім. зброї та знищення існуючих запасів такої зброї, домовились активізувати зусилля з підготовки міжнар. конвенції про заборону хім. зброї. Було досягнуто згоди щодо активізації двостороннього обговорення на рівні експертів з усіх аспектів проблеми заборони хім. зброї, включаючи питання контролю, а також щодо започаткування переговорного процесу з питання запобігання розповсюдженню хім. зброї.

В. А. Манжола

Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права — спільна назва чотирьох Женевських конвенцій 1949 та двох Додаткових протоколів до них 1977, що становлять основу т. зв. «права Женеви», або «права Червоного Хреста» як частини сучас. *міжнародного гуманітарного права* поряд із «правом Гааги» (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*). Перші спроби розробки конвенцій з гуманітарних аспектів ведення збройних конфліктів були здійснені в сер. XIX ст. 1-ша конференція з цих питань відбулась у Женеві 1864 з ініціативи швейцарського юриста А. *Дюнана* та інших засновників *Міжнародного комітету Червоного Хреста*. Прийнята на ній Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни до 1876 була ратифікована 27 д-вами. Гаазькі конвен-

ції 1899 та 1907 поширили дію Женевської конвенції 1864 на мор. війну. Женевська конвенція 1864 переглядалась у 1906 з урахуванням досвіду рос.-япон. війни 1904–05. У 1929 Женевська конвенція 1864 була переглянута вдруге, її замінила нова Женевська конвенція про ставлення до *військовополонених*. 12.08.1949 на черговій міжнар. конференції в Женеві були прийняті 4 чинні конвенції (станом на 1.07.2013 їх ратифікували 195 д-в, у т. ч. всі члени *ООН*): Конвенція про покращення становища поранених та хворих у діючих арміях (1-ша Женевська конвенція); Конвенція про покращення становища поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі (2-а Женевська конвенція); Конвенція про ставлення до військовополонених (3-тя Женевська конвенція); Конвенція про захист цивільного населення під час війни (4-та Женевська конвенція). 8.06.1977 до Женевських конвенцій було прийнято 2 Додаткові протоколи: 1-й Протокол про захист жертв міжнар. збройних конфліктів та 2-й Протокол про захист жертв збройних конфліктів неміжнар. характеру. 4 конвенції 1949 включають 429 статей, додаткові протоколи 1977 — 128 статей.

Усі 4 конвенції містять співпадаючі статті, що їх відкривають. Такими ключовими положеннями є абсолютне зобов'язання сторін за будь-яких обставин дотримуватись і примушувати дотримуватись норм цих конвенцій як мінім. стандартів поводження з *війни жертвами*. Також абсолютною є норма, яка встановлює, що положення цих актів застосовуватимуться в разі оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту, який виникає між двома чи кількома договірними сторонами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. 1-й Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 містить норми щодо ставлення до осіб, які перебувають під владою сторони противника у військ. конфлікті. У доктрині міжнар. гуманітарного права конвенції та протоколи до них інколи визначаються як кодифікація прав учасників збройних конфліктів та жертв війни. 1-ша Женевська конвенція містить положення, які можна звести до основного принципу «права Женеви»: поранені, хворі, військові, що зазнали корабельної аварії на суші й на морі, та особи з подібним статусом мають право на повагу та захист за будь-яких обставин; померлі та вбиті мають бути належним чином поховані. Основні норми 1-ї Конвенції приписують, зокрема, що особи, які склали зброю, мають право на збереження життя; забороняється вбивати або калічити противника, який здається в полон або припинив участь у воєнних діях; поранених і хворих, як з числа військовослужбовців, так і цивільних осіб, потрібно підібрати й забезпечити їм належний догляд (незалежно від того, до якої воюючої сторони чи народу ці особи належали); захоплені в полон *комбатанти* й цивільні особи, що перебувають під контролем противника, включаючи жителів окупованих територій, мають право на збереження їхнього життя; взятим у полон комбатантам повинні бути забезпечені захист від будь-яких актів насильства й гуманне ставлення за будь-яких обставин, вони повинні мати право на листування зі своєю сім'єю й на отримання допомоги; ніхто не повинен піддаватись фізич. або моральним тортурам, тілесним покаранням, а також жорстокому та принижуючому гідність ставленню; сторони в конфлікті й особи зі складу *збройних сил* обмежені у своєму праві вибору методів і засобів ведення війни (забороняється використовувати таку зброю й такі методи ведення воєнних дій, які здатні заподіяти зайві пошкодження та надмірні страждання). Додаткову та спец. охорону передбачено мед. персоналу (до якого включено членів збройних сил, що на постійній або тимчасовій основі займаються підбиранням, транспортуванням і лікуванням поранених, а також співробітників Червоного Хреста та адмін. чи добровільних мед. працівників) і реліг. персоналу (капелани армій). Для членів такого спец. персоналу передбачено спец. розпізнавальні емблеми та ідентифікаційні картки, що захищаються відп. нормами конвенцій. Потрапивши під владу противника, представники мед. і реліг. персоналу повинні безперешкодно продовжувати виконувати свої обов'язки. Окремою нормою встановлюється спец. захист емблеми Червоного Хреста. 2-га Женевська конвенція передбачає ідентичні обмеження щодо ведення війни на морі, її положення практично повторюють пункти попереднього дог-ру, але щодо ведення війни на морі та з урахуванням такої специфіки. На відміну від 1-ї Конвенції, у даному дог-рі значно обмежено випадки використання емблеми Червоного Хреста. 3-я Женевська конвенція забороняє нелюдське або таке, що принижує людську гідність, поводження з військовополоненими, умисне вбивство, тортури, свідоме спричинення шкоди здоров'ю, напад на цивільне населення, збройні напади на ядерні об'єкти, на місцевості, що не обороняються, на поранених, використання мед. емблеми у військ. цілях. Об'єктом захисту цієї конвенції є особи, що розглядаються як військовополонені, до них зараховуються: члени збройних сил та добровольці, які відповідають певним критеріям, військ. постачальники та інші особи, що супроводжують армію. Конвенція гарантує належне поводження з військовополоненими, повагу *прав людини* та гідності. Військовополонені (окрім офіцерського складу), стан здоров'я яких це дозволяє, можуть бути залучені стороною, що їх узяла в полон, до фізич. робіт. Із переліку виключаються роботи військ. характеру й пов'язані з ризиком для життя та здоров'я. Конвенція також гарантує право військовополонених на безперешкодне відправлення обрядів за їхнім віросповіданням. Окремі положення док-та присвячено режиму утримання таких осіб: він має містити належне харчування та мед. догляд, можливість зберігання військовополоненим особистих речей та грошей, листування, кожен комбатант має право на основні судові гарантії тощо. Док-том передбачено можливість *репатріації* (видачі) серйозно хворих або поранених військовополонених їхній стороні без затримки (це положення є прогресивним порівняно з нормами попередньої Конвенції 1929 та свідчить про суттєвий розвиток гуманітарного права в напрямі гуманізації).

4-та Женевська конвенція стала якісно новим нормативним док-том у сфері законів та звичаїв війни. Його основним принципом, що став імперативним принципом галузі, є заборона нападу та гарантія поваги й захисту цивільному населенню. Із цією метою в Конвенції детально врегульовано поняття «цивільне населення» саме в негативній формі, щоб уникнути різночитань: цивільною визнається особа, що не є членом збройних сил та не бере участі у воєнних діях. Конвенцією передбачено створення *демілітаризованих зон* та встановлюється спец. захист некомбатантам. Окремо передбачено можливі дії влади-окупанта щодо цивільного населення окупованої території. Сторони в конфлікті зобов'язані завжди розмежовувати поняття «цивільне населення» та «комбатанти» для забезпечення захисту цивільного населення й цивільних об'єктів.

О. В. Буткевич

Женевські конвенції з морського права 1958 — чотири конвенції, підписані 29.04.1959, за результатами роботи першої Конференції *ООН* з *міжнародного морського права*: Конвенція з територіального моря та *прилеглої зони*, Конвенція з *континентального шельфу*, Конвенція про *відкрите море*, Конвенція з рибальства та збереження живих ресурсів відкритого моря. Женевські конвенції закріпили основи міжнародно-правових режимів *територіальних вод*, прилеглої зони, континентального шельфу і відкритого моря, а також принципи міжнародного судноплавства і рибальства.

Конвенція з територіального моря та прилеглої зони 1958 (набула чинності 10.09.1964) закріпила *суверенітет* прибережних держав над їхніми територіальними водами, повітряним простором над цими водами, поверхнею і надрами дна. Положеннями Конвенції встановлено право і визначено умови *мирного проходу у територіальних водах*. Конвенція містить положення щодо цивільної та кримінальної юрисдикції в територіальному морі, а також передбачає право прибережної держави на здійснення в прилеглій зоні контролю, з метою недопущення порушень митних, фіскальних, імміграційних та санітарних правил. Конвенція не містить положень щодо ширини територіального моря.

Конвенція з континентального шельфу 1958 (набула чинності 10.06.1964) закріпила визначення континентального шельфу, визначила критерії для встановлення його зовнішньої межі, сформулювала зміст суверенних прав прибережної держави на розвідку та розробку його ресурсів, підтвердила право інших держав на здійснення свободи прокладки підводних кабелів та трубопроводів на континентальному шельфі. Положеннями Конвенції визначено, що розвідка і розробка ресурсів

шельфу не повинні створювати невиправданих перешкод судноплавству і рибальству, а також океанографічним та іншим науковим дослідженням. У Конвенції сформульовано основоположний принцип інституту континентального шельфу, який визначає, що права прибережної держави на шельф не зачіпають ані правового статусу вод відкритого моря, що покривають шельф, ані повітряного простору над ними. Конвенція містить положення щодо делімітації континентального шельфу між державами з протилежним або суміжним узбережжям.

Конвенція про відкрите море 1958 (набула чинності 30.09.1962) визначила правовий режим відкритого моря, принцип свободи відкритого моря, розкрила склад свобод відкритого моря — судноплавства, рибальства, прокладки підводних кабелів та трубопроводів, свободи польотів над відкритим морем. Конвенція закріпила право держав, що не мають виходу до моря, на вільний доступ до нього, принцип імунітету військових кораблів і суден, що перебувають на державній некомерційній службі. Конвенція містить положення щодо проблем піратства, захисту і збереження морського середовища.

Конвенція з рибальства та збереження живих ресурсів відкритого моря 1958 (набула чинності 20.03.1966) закріпила свободу рибальства у відкритому морі і право кожної держави на рибальство її громадян у відкритому морі. Визначила принципи співробітництва держав із збереження рибних ресурсів відкритого моря і створення режиму, за яким промисли у відкритому морі повинні здійснюватись з урахуванням договірних зобов'язань, інтересів і прав прибережних держав та необхідності забезпечення охорони живих ресурсів відкритого моря.

І. М. Забара

Женевські протоколи про позику для Австрії та про заборону аншлюсу 1922 підписані 4.10.1922 урядом Австрії й урядами Великої Британії, Італії, Франції та Чехословаччини. Падіння курсу австр. крони влітку 1922 набуло катастрофічних масштабів, і 8.06.1922 австр. уряд звернувся до конференції зах. д-в, що засідала в Лондоні, із проханням надати гарантію для позики Австрії; прохання було вмотивоване наявністю реальної загрози екон. катастрофи Австрії та її потенційними наслідками для всієї Центр. Європи. 14.08.1922 Д. *Ллойд-Джордж* від імені Верховної ради союзників рекомендував австр. урядові звернутися до *Ліги Націй*. Рада Ліги на осінній сесії 1922 обговорила австрійське питання; результатом стало підписання трьох протоколів про гарантії позики для Австрії в розмірі 650 млн золотих крон і про політ. умови цієї гарантії. Австр. уряд зобов'язався відповідно до ст. 88 *Сен-Жерменського мирного договору 1919* утримуватися від будь-яких *переговорів міжнародних*, а також від екон. і фінанс. угод, що могли прямо чи опосередковано призвести до порушення незалежності Австрії; т. ч. підтверджувалась заборона *аншлюсу*. Для спостереження за проведенням передбачених протоколами екон. і фінанс. заходів та за витратою позики були призначені ген. комісар Ліги Націй і контрольна комісія з представників держав-гарантів. 30.06.1926 контроль з боку Ліги Націй був скасований, однак політ. зобов'язання, прийняті Австрією 1922, залишалися в силі надалі, до погашення позик. У липні 1932 за Лозаннською угодою австр. уряд підтвердив ці зобов'язання. Вони продовжували діяти до 1938, коли Австрія була окупована Німеччиною.

О. С. Пархомчук

Женевські угоди про врегулювання в Афганістані 1988 підписані 14.04.1988 в Женеві; складаються з 5-ти основоположних док-тів з політ. врегулювання навколо Афганістану. Після військ. перевороту 27.04.1978 в Афганістані розпочалось проведення докорінних, але передчасних соц.-екон. і політ. перетворень, що охопили всі сфери життя. Ці реформи викликали в суспільстві опір; обстановка в країні різко загострилась також унаслідок посилення внутр.-політ. б-би — у червні 1978 в правлячій Народно-демократичній партії Афганістану (НДПА) відбувся розкол, у вересні 1979 було здійснено держ. переворот і НДПА та уряд Афганістану очолив Х. *Амін*. Новий режим розгорнув репресії проти політ. опонентів і став проводити реформи переважно насильницькими методами. З Афганістану почалася масова втеча представників усіх верств населення, рух опору набув більших масштабів: на кінець 1979 у 18 з 26 провінцій Афганістану йшли бойові дії між муджахедами («борцями за віру») та урядовими військами. Значна частина муджахедів навчалась й озброювалась у спец. таборах на території Пакистану, а потім перекидалась до Афганістану. Для збереження ідеологічно близького режиму рад. керівництво, посилаючись на прохання афган. уряду та положення рад.-афган. Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво (5.12.1978), прийняло рішення про введення військ в Афганістан, яке відбулось 27.12.1979. За підтримки СРСР до влади в Афганістані було приведено Б. Кармаля. Ці події спричинили подальшу дестабілізацію, лідери ісламської опозиції закликали афганців до джихаду не тільки проти кабульського режиму, але й проти інозем. *агресора*.

Афган. антиурядова опозиція була підтримана міжнар. співтовариством. Уже в січні 1980 *Генеральна Асамблея ООН* переважною більшістю голосів засудила рад. вторгнення в Афганістан і висунула вимогу про негайне виведення військ із його території. Фінансову та військ.-техн. підтримку афган. опозиції здійснювали США, а також Пакистан, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Іран, деякі країни Зах. Європи й Китай. В Афганістані до опозиційних сил приєдналися тисячі *найманців* і добровольців з арабських та інших мусульм. країн. Афган. конфлікт набув міжнар. характеру. Кабульський режим фактично опинився в міжнар. ізоляції, його підтримували лише СРСР, деякі соціал. країни, Півд. Ємен і Нікарагуа. На сер. 1980-х збройні сили опозиції контролювали вже до 80% території Афганістану. Розширення масштабів бойових дій з боку рад. військ й урядової армії не внесло перелому в ситуацію, жодна зі сторін не змогла добитися суттєвої переваги. Із приходом до влади в СРСР М. *Горбачова* рад. керівництво розпочало пошук мирних шляхів припинення війни в Афганістані. Було активізовано контакти зі спец. представником *Генерального секретаря ООН* в Афганістані Д. Кордовесом, який виступав координатором непрямих переговорів кабульського режиму з Іраном і Пакистаном. Двосторонні непрямі афгано-пакистанські переговори під егідою ООН у Женеві велися з 1982. У травні 1985 на посту керівника Афганістану Б. Кармаля замінив М. Наджибулла, який проголосив політику нац. примирення в країні. У грудні 1986 Лоя Джирга (всеафганські збори) прийняла нову Конституцію країни, що отримала назву Республіка Афганістан, й обрала Наджибуллу президентом. У січні 1987 Наджибулла виступив із програмою нац. примирення, закликавши лідерів опозиції укласти *перемир'я* та сісти за стіл переговорів; але його пропозиції були відкинуті ісламською опозицією.

Наприкінці 1980-х спроби мирного врегулювання афган. конфлікту активізувались. Рад. й афган. керівництво домовились встановити конкретну дату початку виведення рад. військ (15.05.1988) і завершити його протягом 10 місяців; ця дата визначалась, виходячи із запланованого підписання **Ж. у.** до 15.03.1988, після чого ще 2 місяці були потрібні для набуття угодами чинності. Проте **Ж. у.** не були підписані у визначений термін через вимогу Пакистану про створення «перехідного» уряду в Афганістані за участі ісламської опозиції; США підтримали позицію Пакистану. Розблокуванню переговорного процесу посприяла спільна рад.-афган. заява від 7.04.1988, у якій, зокрема, підтверджувалось, що у випадку підписання угод найближчим часом залишиться чинною домовленість про початок 15.05.1988 виведення рад. військ з Афганістану. До пакета **Ж. у.** про політ. врегулювання навколо Афганістану увійшли: Двостороння угода між Республікою Афганістан (РА) та Ісламською Республікою Пакистан (ІРП) про принципи взаємовідносин, невтручання і відмову від *інтервенції*; Двостороння угода між РА та ІРП про добровільне повернення *біженців*; Угода про взаємозв'язок для врегулювання положення, що стосується Афганістану; Декларація про міжнар. гарантії, підписана від імені урядів СРСР і США мін. зак. справ СРСР Е. А. *Шеварднадзе* й держсекретарем США Дж. *Шульцем*. Ці док-ти не торкались внутр. проблем Афганістану, які мав вирішувати сам афган. народ. Набувши чинності 15.05.1988, **Ж. у.** регламентували процес виведення рад. військ з Афганістану й декларували міжнар. гарантії про невтручання, зобов'язання щодо яких взяли на себе СРСР і США.

Відповідно до ст. 2 Двосторонньої угоди між РА та ІРП обидві сторони зобов'язалися: утри-

муватися від сприяння, заохочення чи підтримки прямо або опосередковано повстанської чи сепаратистської діяльності проти іншої сторони під будь-яким приводом; не допускати на своїй території навчання, спорядження, фінансування й рекрутування найманців будь-якого походження з метою ведення ворожих дій проти іншої сторони чи засилання таких найманців на територію іншої сторони; не допускати будь-якої допомоги або використання терористичних груп, саботажників чи диверсантів, що діють проти іншої сторони; не допускати на своїй території присутності, укриття в таборах і на базах, або якимось ін. ч., орг-ції, навчання, спорядження та озброєння осіб і політ., етнічних та будь-яких інших груп із метою ведення підривної діяльності проти іншої сторони. **Ж. у.** перекривали для афган. опозиції можливості діяльності проти РА з території Пакистану, виключили можливість мати на цій території військ.-навч. бази, склади зі зброєю, здійснювати перекидання зброї, створювати збройні загони з біженців тощо. **Ж. у.**, зокрема Декларація про міжнар. гарантії, не містили зобов'язань США одночасно з початком виведення рад. військ з Афганістану припинити надання військ. допомоги афган. збройній опозиції. 15.05.1988 відповідно до розробленого графіка розпочалось виведення рад. військ з Афганістану. Вже до 15.08.1988 було виведено половину особового складу рад. військ, решту — у період до 15.02.1989. Після виведення рад. військ з Афганістану збройне протистояння між різними політ. силами не припинилось, і громадян. війна тривала до початку операції *антитерористичної коаліції* в Афганістані у відповідь на події 11.09.2001 у США (див.: *«Вісь зла»*).

І. Д. Коміренко

Жердівські статті 1659 — проект угоди гетьмана Ю. *Хмельницького* з моск. царем *Олексієм Михайловичем*, підготований козацькою старшиною в Жердовій Долині напередодні підписання Переяславського договору 1659. Подальший союз із Московською державою пропонувався на тих статтях, які були проголошені за Б. *Хмельницького*; з огляду на те, аби не допустити більше втручання моск. залог у внутр. справи України, п. 2. **Ж. с.** вимагалося, щоб царські воєводи були лише в Києві, в інших же замках і містах «щоб жодного воєводи і раті насилано не било»; коли ж царське військо висилатиметься в Україну, то воно має бути «в загадованью гетьмана Запорожского». Враховуючи те, що в часи І. *Виговського* відбувалися зносини М. Пушкаря, Я. Барабаша та інших заколотників безпосередньо з царем, минаючи гетьмана, і в *Посольському приказі* приймали різні листи від безвідповідальних та ворожих гетьманові осіб, то п. 3 містив вимогу, щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із прикладанням військ. печатки. Дві наступні статті обстоюють право на уряд гетьмана, до виборів якого, крім населення України, ніхто чужий не може втручатися. Оскільки в попередні роки були спроби втручання моск. воєвод у справи козацької адміністрації, то ст. 6 ставить вимогу, щоб влада полковників у Війську Запорозькому не порушувалась, щоб вони у своїх «городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жаднои не поносили». Інші пункти **Ж. с.** вимагали підтвердження права приймати й відпускати чужоземних *послів* за умови, що копії з посольських грамот і листів будуть надсилатись цареві; внутр. *автономії* д-ви, зокрема, щоб усі перебували під присудом і відомом гетьмана й не зазнавали жодних труднощів та утиску; аби при мирових переговорах моск. представників із сусідами, насамперед із поляками, татарами, шведами, були присутні «комісари» Війська Запорозького і, «повагу свою маючи, голос вільний подати могли». Остання стаття містить вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи «всякого язика для ученія дітей» були вільні «и ни от кого не было зборено». Жердівський проект козацької старшини був відкинутий представниками моск. царя, які в Переяславі нав'язали недосвідченому Ю. Хмельницькому фальсифіковані Березневі статті 1654 (див.: *Переяславські статті 1659*).

В. І. Сергійчук

Живков Тодор Христов (7.09.1911, с. Правец, Софійський округ, Болгарське Царство — 5.08.1998, Софія, Республіка Болгарія) — болгарський громадсько-політичний діяч і державний діяч. Народився в бідній селянській родині; в 1929–39 працював друкарем в Софійській державній друкарні, за винятком 1936–37, коли відбував строкову службу в будівельних частинах болгарської армії та вчився в школі графіки. У 1928 вступив до Болгарського комуністичного союзу молоді, з 1932 — член Болгарської комуністичної партії (БКП); у 1934 обраний секретарем Другого Софійського райкому і членом Софійського окружного комітету компартії, одночасно брав участь в профспілковому русі; у 1941–43 — секретар Ючбунарського райкому, з 1942 — член Софійського окружного комітету компартії, був одним з організаторів і керівників боротьби проти німецьких окупантів та анархістів; у 1943–44 як повноважний представник партії організовував партизанський рух в Ботевградському регіоні, в липні-вересні 1944 — заступник командира Першої (Софійської) військової оперативної зони. Під час збройного повстання 9.09.1944 керував діями зосереджених в Софії загонів, поваливши законний уряд К. Муравієва; після перемоги працював на вищих постах у партійному і державному апараті: у 1945 обраний кандидатом в члени ЦК, у 1948 — членом ЦК та Оргбюро ЦК ВКП, у 1948–49 — перший секретар Софійського міськкому БКП, голова Міського комітету Вітчизняного фронту і голова Софійської міської народної ради, у 1950 обраний секретарем ЦК, кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП, у 1951 став членом Політбюро ЦК БКП.

З 4.03.1954 — перший секретар ЦК БКП (змінив на цьому посаді В. Червенкова, який швидко втратив авторитет), у 1962–71 — одночасно голова Ради Міністрів Народної Республіки Болгарія (НРБ), в липні 1971 обраний головою Державної ради; депутат Народних зборів (з 1945), член Національної ради Вітчизняного фронту. Політика **Ж.** проходила у фарватері політики М. *Хрущова* і Л. *Брежнєва*; в 1955 Болгарія стала учасником *Організації Варшавського договору*, в 1956 болгарські війська були введені до Угорщини, а в 1968 до Чехословаччини. **Ж.** не сприйняв горбачовську «перебудову» в СРСР, а з 1986 Болгарія активізувала стосунки з іншими східноєвропейськими країнами. В умовах кризи тоталітарного режиму, втративши підтримку СРСР, **Ж.** 9.11.1989 подав у відставку з усіх постів, невдовзі був виключений з лав БКП, у 1992 засуджений до 7 років позбавлення волі за зловживання владою, але в 1996 амністований. Популярність **Ж.** помітно зросла в сер. 1990-х у зв'язку з економічними труднощами в країні; помер від пневмонії.

Тв.: Избрани речи, доклади и статии, т. 1–6. — София, 1964–65; Четвърт век по пътя на социализма. — София, 1969; Избрани съчинения, т. 1–8. — София, 1971; О комсомоле и молодёжи. — София, 1968; Todor Zhivkov. Bulgaria: Ancient and Socialist. — Progress Books, 1975.

Літ.: Martin McCauley, Stephen Carter. Leadership and succession in the Soviet Union, Eastern Europe, and China. — N.Y.: M. E. Sharpe, 1986; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття / Пер. з англ. Р. А. Семків. — К.: Свенас, 2004.

М. С. Каменецький

Жискар д'Естен (Giscard d'Estaing) Валері (2.02.1926, м. Кобленц, нині — земля Рейнланд-Пфальц, ФРН) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у багатій аристократичній сім'ї урядовця франц. окуп. адміністрації. Закінчив Політехнічну школу і Нац. школу адміністрації. Депутат Національних зборів 1956–59, 1962, 1967–69, 1973; 1959–62 — держсекретар з питань фінансів. 1962 — міністр фінансів, 1962–66 і 1969–74 — фінансів й економіки. Намагався обмежити амер. екон. вплив у Франції. 1966 заснував правоцентристську Національну федерацію незалежних республіканців, перейменовану 1977 у Республіканську партію. 27.05.1974–21.05.1981 — президент Франції, виступав за забезпечення нац. *незалежності* та самостійності Франції в питаннях зовн. політики й оборони, політику розрядки та розширення екон. і культ. співробітництва із СРСР й іншими країнами «східного блоку». Із 1986 — голова регіональної ради Оверні. 1988 очолив правоцентристську коаліцію Союз за франц. демократію. 2002–03 — голова Європ. конвенту, що розробив конституцію *Європейського Союзу*.

Р. А. Кривонос

Жовтенко Валерій Тимофійович (19.11.1951, м. Кіровоград, УРСР) — український *дипломат*. Закінчив Київський політехнічний інститут (1979, промислова електроніка, інженер) та Українську академію зовнішньої торгівлі (2006, міжнарод-

на економіка, магістр). На *дипломатичній службі* з 1998: керівник торгівельно-економічної місії у складі Посольства України у Латвійській Республіці (1998–2003; Тимчасовий Повірений у справах України у Латвії (2003–04); Посол з особливих доручень МЗС України (2004–05); заступник директора 4-го територіального департаменту — начальник відділу країн Південно-Східної Європи МЗС України (2006–10). 8.04.2011 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Литовській Республіці.

В. М. Матвієнко

Жоміні Олександр Генріхович (9.01.1817, Санкт-Петербург, Російська імперія — 5.12.1888, там само) — рос. *дипломат*, барон. Брав участь у дип. переговорах у Берліні й Парижі після *Кримської війни 1853–56*. Обіймав посаду старшого радника МЗС (1875 тимчасово очолював міністерство), як талановитий редактор попередньо проглядав усі дип. док-ти. 1879–80 виконував обов'язки товариша мін. зак. справ; був прихильником тісного співробітництва Росії з Австро-Угорщиною та Німеччиною. У 1875 вів переговори з Віднем, які призвели до орг-ції *Рейхштадтського побачення 1876*. Після укладення *австрійсько-німецького союзу 1879* та створення *Троїстого союзу* змінив зовн.-політ. погляди й у 1880-і сприяв рос.-франц. зближенню.

Твори: «Дипломатичне дослідження Кримської війни 1852–1856, здійснене колишнім дипломатом» (1874); «Росія та Європа в добу Кримської кампанії» (1886).

Н. Ф. Сербіна

Жорданія Ной Миколайович (9.03.1869, с. Ланчхуті Кутаїської губ., Російська імперія — 11.01.1953, Париж, Французька Республіка) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. Походив із дворян. Закінчив Тифліську дух. семінарію, навчався у Варшавському ветеринарному ін-ті. Із 1893 — у маркс. русі, на 2-у з'їзді РСДРП приєднався до меншовиків; у 1906 обраний від Тифліської губернії до 1-ї Державної думи, де очолив с.-д. фракцію; у 1907–12 — чл. ЦК РСДРП, під час *Першої світової війни* — «оборонець». Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 — голова Тифліської ради, делегат Всеросійської демократичної наради 14–22.09.1917 і чл. Передпарламенту Російської Республіки, обраний депутатом Установчих зборів, наполягав на збереженні єдності рев.-демокр. сил проти змовницької тактики більшовиків. 26.11.1917 очолив президію Національної ради Грузії, у січні 1918 ініціював скликання Закавказького сейму. З огляду на небезпеку тур. *окупації воєнної* регіону після підписання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* виступив проти негайного проголошення незалежності Закавказзя, але після відп. рішення Сейму та його саморозпуску 26.05.1918 очолив Тимчасовий парламент Грузинської Демократичної Республіки (ГДР) (до 12.03.1919). Із 24.06.1918 — прем'єр-міністр ГДР. У *зовнішній політиці* спершу покладався на військ. допомогу Німеччини, щоб не допустити повної окупації країни Туреччиною, а після поразки Центральних д-ав переорієнтувався на Велику Британію. У червні 1919 уклав з А. Денікіним угоду про спільну б-бу проти більшовиків. Зі співчуттям поставився до *Української революції 1917–20*, надаючи всіляке сприяння дип. місії УНР І. *Красковського*, але навесні 1920 під впливом успіхів Червоної армії змушений був ініціювати мирні переговори з РСФРР, що увінчались підписанням дог-ру 7.05.1920 і встановленням дип. відносин; 31.01.1921 аналогічна угода була укладена з УСРР (див.: *Українсько-грузинський мирний договір 1921*). Після окупації ГДР Червоною армією в березні 1921 емігрував до Франції, взяв участь у підготовці меншовицького повстання в Грузії 1924.

Твори: «Більшовизм» (1922), «Наші розбіжності» (1928), «Підсумки» (1928), «Моє життя» (1968).

В. І. Головченко

Жук Андрій Ілліч (14.07.1880, с. Вовчок Лубенського повіту Полтавської губернії, Російська імперія — 1968, Відень, Австрійська Республіка) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Походив із давнього козацького роду. 1901–05 — активіст РУП, 1905–08 — чл. ЦК УСДРП, редагував часописи «Боротьба» (1906) і «Праця» (1909–10), за рев. діяльність неодноразово заарештовувався царською владою. З осені 1907 — в еміграції у Львові й Відні, перейшов на самостійницькі позиції в укр. питанні. 1914 виступив співзасновником *Союзу Визволення України*, увійшов до його президії. 1915–16 — чл. Загальної української ради у Відні й Центральної управи українських січових стрільців. У червні 1918 — серпні 1920 — радник з особливих доручень посольства Української Держави в Австро-Угорщині й дип. місії УНР в Австрії, радник «похідної канцелярії» В. *Темницького*. У серпні 1920 — березні 1923 — референт екзильного уряду ЗУНР у Відні. По поверненні до Львова 1930 очолив статистичне бюро Ревізійного союзу укр. кооперативів, редагував часописи «Хортиця» та «Крайова кооперація». Із 1940 мешкав у Відні, де зібрав архів українського визвольного руху.

В. І. Головченко

Жуковський Олександр Тимофійович (22.11.1884, с. Йозифівка Подільської губернії, Російська імперія — 1925) — укр. військ. діяч. Закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію й Одеське піхотне юнкерське уч-ще, полковник рос. армії (1917). Після Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСР й активно включився в укр. військ. рух, був делегатом 1-го (травень 1917) і 2-го (червень 1917) Всеукраїнських військ. з'їздів. На останньому увійшов до складу Українського ген. військ. к-ту, від якого кооптований до Центральної Ради та призначений представником УГВК при Ген. штабі рос. армії. Із 8.11.1917 — товариш ген. секретаря військ. справ, із 29.01.1918 — виконуючий обов'язки військ. міністра УНР в уряді В. *Голубовича*, водночас із 9.03.1918 — виконуючий обов'язки мор. міністра, 22.03.1918 — формально затверджений на цих посадах Центральною Радою. 28.04.1918 заарештований нім. військ. владою за причетність до інтернування дир. київ. Банку для зовн. торгівлі А. Доброго, відомого своїми пронім. симпатіями. Після перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії наприкінці грудня 1918 призначений командиром окремого кордонного корпусу й нач. гарнізону Кам'янця-Подільського. Із вересня 1919 — ревізор військ. місій УНР у Празі, Берліні й Відні, уклав низку угод про закупівлю військ. майна для укр. армії та будівництво збройного заводу. Як секр. Закордонної делегації УПСР негативно поставився до *Варшавського договору УНР із Річчю Посполитою 1920*. Улітку 1920 разом із М. *Грушевським* звернувся з листом до КП(б)У з пропозицією про співпрацю. 1922 повернувся в УСРР, на відміну від однопартійців уникнув репресій і помер від інфекційного захворювання біля Каховки (нині — Херсонської області).

В. І. Головченко

Жумабаєв Амангельди Жумабаєвич (4.10.1951, с. Кок-Тюбе, Алма-Атинська область, Казахська РСР) — казахський *дипломат*. 1974 — закінчив механіко-математичний факультет Казахського державного університету ім. С. М. Кірова; 1978 — планово-економічний факультет Алма-Атинського інституту народного господарства; 1982 — очну аспірантуру Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства (Москва); 1991 — Академію народного господарства при Раді Міністрів СРСР. 1974–82 — співробітник Алматинського обкому комсомолу, міністерства харчової промисловості Казахстану. 1982–93 — співробітник апарату Алматинського обкому та ЦК Компартії Казахстану, уряду та адміністрації президента Казахстану; 1993–96 — заступник міністра зовнішньоекономічних зв'язків, заступник міністра промисловості та торгівлі Казахстану. 1996–99 — посол Казахстану в Малайзії; 1999–2004 — посол Казахстану в Туркменістані. 2004–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні та Республіці Молдова (за сумісництвом). 2008 — нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. З травня 2011 — заступник міністра закордонних справ Республіки Казахстан.

Р. К. Петюр

Жупєєв Євген Ігорович (10.06.1979, Дніпропетровськ, УРСР) — український *дипломат*; у 2001 закінчив Міжнародний інститут лінгвістики і права, юрист-міжнародник, референт-перекладач з англійської та арабської мов; у 2010 закінчив Національну академію державного управління при Президентові України, магістр державного управління. Професійну діяльність розпочав у Посольстві України в Королівстві Саудівська Аравія, де працював спеціалістом другої категорії протягом 2002–06; впродовж 2006–08 працював аташе Управління взаємодії з державними органами та ко-

ординації зовнішніх зносин МЗС України; 2008–11 — третій, другий і перший секретар Посольства України в Сирійській Арабській Республіці. З вересня 2011 — Тимчасовий Повірений у справах України в Сирійській Арабській Республіці.

М. С. Дорошко, Б. О. Черкас

Журавненський мир 1676 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 17(27).10.1676 в Журавному (тепер — Жидачівський р-н Львівської обл.); завершив польсько-тур. війну 1672–76 і підтвердив положення *Бучацького мирного договору 1672*, за яким Польща віддавала Туреччині Правобережну Україну та Поділля. Водночас за умовами **Ж. м.** скасовувалась щорічна данина в сумі 22 тис. злотих, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань Бучацького мирного договору; Поділля залишалось у складі Османської імп.; значна частина Правобережної України (за винятком території колишніх Білоцерківського й Паволоцького полків) визнавалась козацькою під управлінням гетьмана П. *Дорошенка*. **Ж. м.**, як і Бучацький, не був ратифікований сеймом. 1683 Польща в союзі з Австрією відновила бойові дії проти Туреччини, які завершились підписанням *Карловицьких мирних договорів 1699*.

М. Г. Капітоненко

«Журфікс» — вид неофіц. дип. прийому, який влаштовують дружини міністрів закорд. справ або *послів* для дружин послів у певні дні й години протягом певного проміжку часу (як правило, упродовж усього осінньо-зимового сезону). Особи, які одержали запрошення на «Ж» (т. зв. «середи», «четверги», «п'ятниці»), можуть приходити в означений день до закінчення сезону без повторних запрошень. Влаштовується між 16–18 годинами; тривалість — 1–1,5 години. Для «Ж» накриваються один або кілька столів, подаються кондитерські й булочні вироби, десертні й сухі вина, соки, мінеральна вода, чай або кава. На прийоми «Ж» можуть запрошуватись також чоловіки. Інколи такі прийоми мають форму музичних та літературних вечорів. У сучас. дипл. практиці такий вид прийомів практикується рідко.

Т. І. Шинкаренко

З

Забігайло Володимир Костянтинович (27.05.1944, Київ, УРСР — 21.03.2005, там само) — укр. юрист, науковець, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1967), навчався в аспірантурі Ін-ту д-ви і права АН УРСР (1967–71); д-р юрид. наук (1982), професор (1983). У 1971–88 — молодший, старший наук. співробітник, зав. сектором Ін-ту д-ви і права АН УРСР. Із 1988 працював у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка: проф. кафедри міжнар. права та порівняльного правознавства ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права, заст. директора Ін-ту міжнар. відносин КНУ, дир. управління міжнар. зв'язків КНУ, зав. кафедри порівняльного правознавства ІМВ КНУ. У 1992–95 — радник Посольства України у США; у 1998–99 — заст. міністра юстиції України — уповноважений у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Указом Президента України від 30.09.2003 призначений Надзвичайним та Повноважним Послом України в Республіці Кенія; водночас, із лютого 2004 призначений Постійним представником України при *Програмі ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)* за сумісництвом та Постійним представником України при Програмі ООН з населених пунктів (Хабітат) за сумісництвом.

Твори: «Право і суспільство» (1981), «Демократія, права і свободи» (1983, у співав.); «Порівняльне правознавство: теорія і метод розвитку правової системи України» (1998, у співав.) та ін.

В. М. Матвієнко

Заборона міжнародного тероризму — міжнародно-правова концепція, відповідно до якої міжнародне співтовариство засуджує та забороняє вчинення актів *тероризму міжнародного* у всіх його формах, зокрема тих, що ставлять під загрозу життя людей, мають згубні наслідки для *міжнародних відносин* і можуть поставити під загрозу безпеку держав.

У *Резолюції ГА ООН* 49/60 від 9.12.1994 держави — члени ООН урочисто підтвердили, що вони беззастережно засуджують як злочинні і невиправдані всі акти, методи та практики тероризму, незалежно від того, де і ким вони здійснювалися. Боротьба з міжнародним тероризмом набула безпрецедентного розмаху після терактів 11.09.2011. У Резолюції РБ ООН 1566 (2004) проголошено, що тероризм — це одна з основних загроз міжнародному миру і безпеці. У цій резолюції також акцентовано увагу на необхідності боротися з тероризмом в усіх його проявах всіма доступними засобами відповідно до *міжнародного права*.

Заборона міжнародного тероризму знайшла своє відображення у багатьох міжнародних договорах: Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1994; Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999; Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005; Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму 2005 тощо.

О. Л. Копиленко

Заборонені дії стосовно жертв війни — заборонені *міжнародним гуманітарним правом* (див.: *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*) дії щодо поранених, хворих, осіб, які стали жертвами корабельних аварій на морі, цивільного населення і *військовополонених*, в тому числі: посягання на життя і фізичну недоторканність, включаючи вбивства, каліцтво, жорстоке поводження, катування, мордування, колективні покарання; посягання на людську гідність, зокрема, принизливе поводження; проведення медичних або наукових експериментів; застосування покарань без попереднього судового рішення; перетворення цивільного населення на об'єкт військового нападу; здійснення нападу не вибіркового характеру, який торкається цивільних об'єктів і населення; напад на установи чи споруди, які містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад виявиться причиною надмірних втрат і пошкоджень.

О. В. Задорожній

Загальна Декларація прав людини — один із найважливіших міжнар. документів, який став підставою для розвитку міжнар.-прав. захисту *прав людини* та громадянина. Була прийнята 10.12.1948 *Генеральною Асамблеєю ООН* (48 д-в проголосували «за», 8 — «утримались») на розвиток статутних цілей *ООН*, зокрема утвердження віри в основні права людини, заохочення та розвиток поваги до прав людини й основних свобод для всіх, не зважаючи на колір шкіри, статі, мови та релігії (преамбула; ч. 3 ст. 1 *Статуту ООН*). **З. Д. п. л.** за формою є резолюцією та згідно зі Статутом ООН має рекомендаційний, а не зобов'язуючий характер. Проте, поступово, вона стала важливою частиною *міжнародного права*, а її норми — звичаєво-прав. стандартами поведінки д-в, що впливають, серед іншого, на нац. правотворчі процеси в сучас. д-вах. Для того, щоб надати Декларації універсальний характер, до неї було включено тільки основні права та свободи, які визнавались в усіх сусп. системах. Щорічно в усьому світі, відповідно до рез. №423 ГА ООН від 4.12.1950, день прийняття **З. Д. п. л.** святкується як День прав людини. **З. Д. п. л.** не накладає на д-ви, які підписали чи приєдналися пізніше до неї, ніяких зобов'язань як стосовно закріплення та забезпечення цих прав і свобод у нац. законодавстві, так й у відносинах д-в між собою. У **З. Д. п. л.**: встановлюється безпосередній зв'язок між досягненнями справедливості та заг. миру в *міжнародних відносинах* і визнанням рівних та невід'ємних прав людини; визначається, що необхідною умовою забезпечення прав людини є верховенство права, встановлення такого режиму, за якого гарантується дотримання всіх основних прав та свобод людини, тобто режиму прав. д-ви й громадян. суспільства як головних факторів забезпечення прав людини; закріплюється ідея про тісний зв'язок змісту Декларації із зобов'язанням держав-членів ООН сприяти заг. повазі та дотриманню прав людини; визнається неподільність прав та свобод людини, їхня взаємопов'язаність та непротиставлюваність.

Декларація складається з преамбули і 30 статей. У сучас. *доктрині міжнародного права* серед закріплених у Декларації прав і свобод виділяють 4 основні групи. Першу групу (найбільш широку) складають невід'ємні від особистості права та свободи. Визнання д-вами цього блоку прав і свобод, відображення їх у законодавстві, створення механізму їхньої реальності та забезпеченості складає основу інституту міжнар.-прав. співробітництва д-в. Ці права та свободи засновуються на положенні про те, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного у дусі братерства» (ст. 1). Невід'ємними правами та свободами є: право на життя, свободу й особисту недоторканність (ст. 3); свобода від рабства (ст. 4); заборона тортур, жорстокого або нелюдського поводження (ст. 5); рівність усіх людей перед законом та їхнє право на рівний захист законом (ст. 7); недоторканність особистого й сімейного життя, таємниця кореспонденції тощо (ст. 12). До 1-ї групи прав і свобод також входять положення стосовно гарантій правосуддя (ст. 8–11). До 2-ї групи основних прав і свобод відносяться громадян. права: право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 6); свобода пересування та вільного обрання місця проживання (ст. 13); право на притулок (ст. 14); право на громадянство (ст. 15), на шлюб (ст. 16), на вільне володіння майном (ст. 17). 3-ю групу в Декларації складають політ. права та свободи: свобода думки, совісті, релігії, поглядів і їх вільного вираження (ст. 18–19); право на свободу мирних зборів та асоціацій (ст. 20); право брати участь в управлінні країною та право рівного доступу до держ. служби (ст. 21). До 4-ї групи в Декларації належать соц., екон. та культ. права. Декларація називає в цьому зв'язку право на соц. забезпечення (ст. 22), право на працю, право на рівну оплату за рівну працю (ст. 23), право на створення профспілок, право на відпочинок і дозвілля (ст. 24), право на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я й добробуту (ст. 25); право на освіту (ст. 26); право вільно брати участь у культ. житті суспільства та в наук. прогресі й користуватись його благами (ст. 27). Складовою цих прав є право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту людини та її сім'ї. Окремо в Декларації зазначаються права щодо материнства й дитинства: матері та діти мають перебувати під особливим захистом права (ст. 25).

З. Д. п. л. не містить переліку зобов'язань, вказуючи лише на те, що кожна людина має зобов'язання перед суспільством, у якому вона проживає, зокрема при здійсненні своїх прав і свобод повинна поважати права та свободи іншої та відповідати справедливим вимогам моралі, громад. порядку тощо (ст. 29). **З. Д. п. л.**, як і нац. право д-в і міжнар. право в цілому, не виключає можливість обмеження прав і свобод громадян при об'єктивних обставинах, що склалися (напр., у випадку *війни*, стихійного лиха, введення надзвичайного стану). Такі обмеження не повинні суперечити цілям і принципам ООН, як і здійсненню людиною своїх прав і свобод (ст. 29). У Декларації визначено правило про єдине тлумачення її тексту. Та чи інша д-ва, певна група осіб чи окрема людина не повинна використовувати текст Декларації, те чи інше відображене в ній право у власних інтересах на шкоду іншим, чи т. ч., щоб у результаті їхніх дій були порушені або скасовані права й свободи інших осіб (ст. 30). На розвиток Декларації на її основі ООН прийняла низку важливих міжнар.-прав. актів з прав людини (*Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966* та Факультативний протокол до нього; *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966*; *Конвенція про права дитини 1989*; ціла низка декларацій ООН та *резолюцій ГА ООН*).

О. В. Задорожній

Загальний договір між США, Великою Британією, Францією та ФРН — див.: *Боннський договір*.

Загальні принципи права — спільні прав. поняття, логічні правила, техн. принципи, які використовуються при тлумаченні та застосуванні як міжнар., так і внутр.-держ. права. У доктрині *міжнародного права* зустрічаються й інші розуміння терміна «загальні принципи права»: Дж. Фіцморіс вважав, що він охоплює заг. принципи природ. права та справедливості, а В. Дурденевський ототожнював **З. п. п.** з *міжнародного права принципами основними*. Відповідно до ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* **З. п. п.** є одним із сучас. *міжнародного права джерел*. Значна кількість **З. п. п.** є трансформованими у право закономірностями розвитку сусп. відносин, принципами функціонування систем управління в суспільстві. Поняття «загальні принципи міжнародного права» охоплює: а) заг. принципи, які трансформувались у право через закономірності розвитку сусп. відносин (особистий позов, який виник із делікту, вмирає разом із суб'єктом; дія, вчинена мною проти моєї волі, — не моя дія; не можна врахувати випадкові події та нікого не можна зобов'язати їх передбачити; благо народу є вищий закон); б) заг. принципи, які склалися в праві на основі принципів функціонування систем управління в суспільствах (справедливість і благо є закон законів; застереження, яке забороняє відмову, недійсне із самого початку; незаконна умова не вважається зобов'язуючою; де є вина, там повинно бути покарання); в) **З. п. п.**, які склалися на основі розвитку прав. систем (у матеріал. праві — ніхто не повинен мати користь від здійсненого ним правопорушення; ніхто не може надати право доти, доки воно йому не належить; наступний закон скасовує попередній; рішення, винесене зі спору між суб'єктами, не стосується суб'єктів, які не є учасниками спору; спеціальний закон скасовує загальний; у процесуальному праві — вислухай також іншу сторону; тягар доведення лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує; обов'язок доброго судді — приймати рішення, які сприяють розвитку правосуддя; тлумачення закону не породжує порушення права); г) заг. принципи внутр.-держ. права (покарання за держ. зраду перевищує покарання за інші злочини; шлюб між чоловіком і жінкою відповідає законам природи); ґ) заг. принципи *міжнародного приватного права* (торгівля повинна бути загальною та не перетворюватись у монополію; шлюб дійсний за законами місця його укладення; принцип «закону суду»); д) заг. принципи *міжнародного публічного права* (власник території володіє нею до неба і до найбільших глибин; загальне користування берегами ріки аналогічне користуванню самою річкою). **З. п. п.** хоч і є прав. положеннями, але за сутністю не є нормами права.

О. В. Задорожній

Загальноєвропейське економічне співробітництво здійснюється з 1951 в рамках співпраці екон. угруповань країн Зах. Європи і країн Центр. та Схід. Європи, таких, як *Європейська*

асоціація вільної торгівлі, Європейський Союз та *Центральноєвропейська зона вільної торгівлі*. Головним напрямом **З. е. с.** є формування *Європейського економічного простору*.

І. В. Івлєва

Загальної поваги прав людини принцип — один з *міжнародного права основних принципів. Статут ООН* визначає як мету цієї орг-ції «сприяння і розвиток поваги до *прав людини* і основних свобод для всіх» (п. 3 ст. 1, ст. 55). Серед найбільш важливих актів у цій сфері — *Загальна Декларація прав людини 1948; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*. Укладено чисельні конвенції зі спец. аспектів *прав людини*: Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 тощо. Паралельно формуються нормативні акти на регіональній основі: *Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950*; *Американська конвенція про права людини 1969*; *Африканська хартія прав людини та народів 1981*; Конвенція СНД про права і основні свободи людини 1995 тощо. Уже до сер. 1970-х у галузі прав людини діяло понад 200 багатосторонніх конвенцій. Нині принцип поваги прав й основних свобод людини покладає на *суб'єктів міжнародного права* такі головні обов'язки: поважати права людини й основні свободи незалежно від статі, раси, мови, релігії; сприяти та розвивати ефективне здійснення громадян., політ., екон., соц., культ. та інших прав і свобод; поважати право людини на об'єднання з іншими, свободу особистості сповідатись одноособово чи спільно з іншими; поважати право нац. меншин на рівність перед законом, надати їм повну можливість користуватись правами людини й основними свободами та захищати їхні законні інтереси в цій галузі; визнати право людини знати свої права й свободи та захищати їх; дотримуватись міжнар. пактів, декларацій та угод з прав людини; прийняти законодавчі акти та вжити інших заходів, необхідних для забезпечення міжнародно визнаних основних прав і свобод людини; гарантувати людині, права якої порушені, ефективні засоби захисту.

Д. В. Скринька

Загроза миру на основі положень *Статуту ООН* може бути визначена як ситуація, що вже склалась і продовження та/або розвиток якої може призвести до порушення миру чи *агресії акту*. У *міжнародному праві* не існує ані нормативного всеохоплюючого визначення **З. м.**, ані примірного переліку ситуацій, які можуть бути такою загрозою. Відповідно до Статуту ООН наявність **З. м.** в кожному конкретному випадку визначає *Рада Безпеки ООН*, вона ж робить рекомендації або вирішує, які заходи слід вжити в такому випадку для підтримки або відновлення міжнар. миру й безпеки (ст. 39 Статуту ООН). Серед ситуацій і подій, визначених РБ ООН як **З. м.**, були: відмова Лівії видати осіб, підозрюваних в орг-ції терористичного акту проти літака над Локербі (рез. №748, 1992), політика уряду Союзної Республіки Югославії щодо албанського населення Косова (рез. №1199, 1998), акти тероризму та, зокрема, терористичні напади (рез. №1368, 2001), невиконання Іраком *резолюцій РБ ООН* і розповсюдження *зброї масового знищення* та ракет великої дальності (рез. №1441, 2002). При визначенні **З. м.** РБ ООН діє на власний розсуд, залежно від тяжкості ситуації, політ. обставин і нац. інтересів постійних членів. У тих випадках, коли незгода між постійними членами Ради не дозволяє в подальшому прийняти резолюцію, яка б уповноважила держави-члени на застосування військ. сили, держави-члени ООН можуть іноді користуватись як «сигналом для дії» резолюцією, що визначила ту чи іншу ситуацію як загрозу миру, хоча правомірність військ. операцій, розпочатих державами-членами ООН на таких підставах, оспорювалась у юрид. науці, особливо в 1990-ті.

В. С. Ржевська

Загрози інформаційні в міжнародних відносинах — загрози для *системи міжнародної* підтримання миру і безпеки внаслідок неправомірного використання ІКТ-технологій. Виокремлюють інформаційні загрози для критично важливих сфер життєдіяльності держави і суспільства військово-політичного, соціально-економічного, науково-технологічного, суспільно-культурного, злочинного та терористичного характеру. У політичній сфері інформаційні загрози стосуються всіх елементів політичної структури *держави* та суспільства; структур підготовки та ухвалення політичних рішень, у тому числі зовнішньополітичних; структур управління місцевої та регіональної влади; структур виборчих систем; інформаційно-телекомунікаційних урядових систем спеціального призначення. Для економічної сфери критичними визнаються інформаційні загрози для системи загальноекономічного аналізу та прогнозування економічного розвитку; структур прийняття рішень та координації управлінських дій в економічній сфері, зокрема, в умовах надзвичайного стану; інфраструктури банківських мереж та систем; системи управління в критично важливих для функціонування держави структурах (енергетика, транспортні, телекомунікаційні та інформаційні мережі). Для військової сфери загрози стосуються інформаційних ресурсів *збройних сил*; інтелектуальних ресурсів ВПК; систем управління військами; систем контролю і постійного спостереження; каналів надходження інформації стратегічного, оперативного та розвідувального характеру. Для суспільної сфери інформаційними загрозами визначаються впливи на системи формування громадської думки, структури засобів масової комунікації, інформаційно-організаційні структури політичних партій, громадських рухів, національно-культурних та релігійних інституцій, структури забезпечення основних прав і свобод, плюралізму і незалежності виявлення поглядів, вільного обміну ідеями та інформацією. Інформаційні загрози для науково-технологічної сфери стосуються транскордонного переміщення інтелектуальних ресурсів, тобто вивезення інформації унікального науково-технологічного характеру на біологічних носіях; міжнародних систем спостереження, аналізу та прогнозування тенденцій науково-технологічного розвитку в різних країнах; доступу до конфіденційних інформаційних ресурсів; систем накопичення науково-технічної інформації; інституцій та структур фундаментальних і прикладних досліджень; об'єктів інтелектуальної власності, ноу-хау тощо.

До інформаційних загроз відносять також кібер,- медіа- та психотероризм, що класифікуються як протиправні дії, спрямовані на руйнування життєво важливих інфраструктур, систем управління державою, морального стану суспільства та війська, порушення прав людини. Кібертероризм розглядається як дії з дезорганізації інформаційних систем, що створюють небезпеку загибелі людей, значного майнового збитку або настання інших суспільно небезпечних наслідків. Психотероризм розглядається як негативний інформаційно-психологічний вплив на масову свідомість, суспільство, владні структури, громадську думку, що спричиняє психоемоційну і соціально-психологічну напруженість, модифікацію етичних критеріїв і норм суспільної поведінки, морально-політичну дезорієнтацію і неадекватну реакцію цілої спільноти. Медіа-тероризм — особливий різновид інформаційних загроз, сутність якого полягає в організації спеціальних медіа-кампаній, руйнуванні знаково-символьної інфраструктури будь-якого суспільства, держави, системи *міжнародних відносин*.

Відповідно до класифікації інформаційних загроз класифікується й інструментарій протидії загрозам на міжнародному, регіональному і національному рівнях. Серед механізмів протидії розрізняють: створення абсолютної системи захисту держави проти будь-якого виду наступальних інформаційних озброєнь, що зумовлює об'єктивні переваги в потенційній *війні інформаційній*, змушує шукати альянсу у військово-інформаційних діях з іншими державами; створення значної переваги альянсу держав у знешкодженні систем захисту супротивника засобами інформаційного впливу, координацію дій із союзними державами з використаннями інформаційних озброєнь; стримування інформаційної *експансії*; забезпечення значного впливу на глобальне інформаційне середовище задля підтримання міжнародного миру; формування ситуативних альянсів, які спроможні заблокувати інформаційні впливи; використання можливостей інформаційної інфраструктури на окремих територіях з метою нейтралізації внутрішніх конфліктів (політичних, сепаратистських, міжнаціональних) та проведення міжнародних антитерористичних інформаційних операцій; протиборство світової спільноти з міжнародною організованою злочинністю, здатною контролювати перебіг політичних, економічних, суспільних і навіть цивілізаційних процесів.

Є. А. Макаренко, О. П. Кучмій

Зада (Zada) Юсеф Мустафа (13.01.1958) — єгипетський *дипломат*. У 1980 закінчив Каїрський університет, отримав диплом бакалавра економічних і політичних наук. Працював у генеральному консульстві Арабської Республіки Єгипет у Лондоні; *дипломатичних представництвах* Єгипту в Сирії, Алжирі, Сінгапурі, Гватемалі та Кувейті; займав посаду заступника директора Інституту дипломатичних досліджень при МЗС Єгипту. В 2005–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Арабської Республіки Єгипет в Україні.

Р. К. Петюр

Зайцев Павло Іванович (23.09.1886, м. Суми Харківської губернії, Російська імперія — 2.09.1965, Мюнхен, ФРН) — укр. громад.-політ. діяч, літературознавець, *дипломат*. Закінчив Сумську гімназію (1904) і філол. ф-т Петербурзького ун-ту (1909), викладав у середніх школах Петербурга рос., польську, лат. і грец. мови, в укр. громаді вів семінар з шевченкознавства. У березні 1917 був обраний до виконкому Петроградської УНРади, від якої делегований до Центральної Ради; у травні 1917 вступив до УПСФ, увійшов до її Головного комітету й літературно-видавничої комісії. Із 15.09.1917 очолював канцелярію Генерального секретарства освіти, викладав в Укр. народному ун-ті. 1918 — дир. Департаменту заг. справ Мін-ва освіти УНР і Української Держави, редактор видавництва «Друкар», часопису «Наше минуле» й «Записок історично-філологічного відділу УАН»; 1919 — нач. культ.-освітнього відділу Армії УНР; 1920 — в. о. керуючого справами Мін-ва преси і пропаганди УНР, секретар, голова Дип. місії УНР у Варшаві, активний прибічник військ.-політ. і дип. союзу УНР із Польщею. Із 1921 — в еміграції у Варшаві, викладав укр. мову у Варшавському ун-ті, працював в Укр. наук. ін-ті. 1934–39 підготував повне видання творів Т. Шевченка у 16-ти томах (було надруковано лише 13 томів), 1938 обраний головою комісії шевченкознавства НТШ. Із 1941 мешкав у Мюнхені, працював дир. Ін-ту шевченкознавства при Українській вільній академії наук, деканом Укр. вільного ун-ту.

В. М. Матвієнко

Зайчук Валентин Олександрович (27.08.1949, Старокостянтинів Хмельницької обл., УРСР) — укр. громад.-політ та держ. діяч, педагог. Закінчив Київ. держ. пед. ін-т (1971), кандидат пед. наук, член-кор. АПНУ. 1966–67 — слюсар РБУ Жовтневого р-ну м. Києва; 1967–71 — студент Київ. пед. ін-ту; 1971–72 — учитель укр. мови та літератури Лебедівської середньої школи та Музичанської 8-річної школи Київ. області. 1972–73 — служба в Збройних силах СРСР. 1973–75 — організатор позакласної та позашкільної роботи, заст. директора з навч.-виховної роботи, дир. Гореницької середньої школи Києво-Святошинського району Київ. області; 1975–82 — дир. Боярської середньої школи №3 Київ. області. 1982–88 — заст. завідувача Київ. обласного відділу народної освіти; 1988–91 — 1-й заст. начальника управління народної освіти Київ. облвиконкому; 1991–97 — заст., 1-й заст. міністра освіти України; 1997–98 — радник Президії АПНУ; 1998–99 — заст. директора Наук.-дослідного ін-ту педагогіки АПНУ. У 1999 — міністр освіти України. У травні 2000 — вересні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Литовській Республіці. 2001–02 — держ. секретар Міністерства освіти і науки України, згодом — керівник апарату ВР України. Автор понад 80 наук. праць з питань педагогіки. Заслужений працівник народної освіти України (1999), нагороджений орденом «Знак пошани» (1986).

В. М. Матвієнко

Закерзоння — науково-публіцистична назва західноукраїнських етнічних земель (Лемківщина, частини Любачівщини, Равщини й Сокальщини, Підляшшя, Посяння, Холмщина), що по завершенні *Другої світової війни* не ввійшли до складу УРСР і СРСР, оскільки знаходилися на захід від *Керзона лінії*. Згідно з *Польсько-радянським договором про державний кордон 1945*, кордон між СРСР та Польщею встановлювався вздовж Керзона лінії, з відступами від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польської Республіки. Поза межами УРСР залишилася території загальною площею 22 тис. кв. км, де проживало 1320 тис. осіб, у т. ч. 757 тис. українців; ці терени стали місцем проведення *«Вісли», акції 1947*. У 1951 СРСР передав Польщі частину території Дрогобицької області (в 1959 вона увійшла до складу Львівської області) в обмін на частину території Люблінського воєводства (див.: *Польсько-радянський договір про обмін ділянками державних територій 1951*).

Літ.: Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Основи, 1994; Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). Монографія. — К.: Атіка, 2004.

В. М. Матвієнко

Заключний акт — найменування документа, у якому підбиті підсумки міжнар. конференції, конгресу тощо. Зміст, структура, прав. значення **З. а.** можуть бути різними. Вони визначаються характером, цілями й ходом роботи конференції або двосторонніх *переговорів міжнародних*, у результаті яких приймається **З. а.** Термін «заключний акт» нерідко слугує найменуванням *договорів міжнародних*, напр., Гаазький заключний акт міжурядової конференції про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту 1954, *Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*.

Т. І. Шинкаренко

Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 («Гельсінський акт») підписаний 1.08.1975 у Гельсінкі (Фінляндія) керівниками 33 європ. *держав*, США й Канади. У ньому зафіксовано домовленості, досягнуті на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) з широкого кола питань європ. безпеки, а також щодо орг-ції співробітництва д-в у різних галузях. Серцевиною Заключного акта стала Декларація принципів взаємовідносин між д-вами. Зокрема, учасники наради зобов'язувалися у своїх відносинах керуватися принципами суверенної рівності, незастосування сили або погрози силою, недоторканності кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутр. справи, поважання *прав людини*, рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва між д-вами та сумлінного виконання зобов'язань за *міжнародним правом*. Важливе значення мали також зафіксовані в Заключному акті домовленості про заходи зміцнення довіри, зокрема повідомлення про великі військ. навчання, запрошення спостерігачів для присутності на них та ін. Спец. розділ присвячений питанням безпеки та співробітництва в Середземноморському регіоні. Заключний акт передбачав подальший розвиток взаємовигідного співробітництва у сфері економіки, науки й техніки, охорони довкілля. Його положення створювали передумови для істотного розширення співпраці між державами-учасницями з гуманітарних питань, культури, освіти, інформації, міжособистісних контактів. У прикінцевому розділі сторони домовились про продовження багатостороннього процесу, започаткованого НБСЄ. Відтак стали регулярними зустрічі на різних рівнях у рамках НБСЄ.

І. О. Мінгазутдінов

Заключний протокол — особливий акт, який підписується учасниками міжнар. наради у випадку необхідності внести до виробленої угоди деякі зауваження, уточнення тощо, які роз'яснюють текст окремих її статей. У **З. п.** можуть міститись ті або інші застереження учасників. **З. п.** є невід'ємною частиною угоди, про що зазвичай у ньому вказується. У договірній практиці **З. п.** нерідко є додатком як до двосторонніх, так і до багатосторонніх угод. Наявність **З. п.** спричиняється переважно тим, що договірні сторони не бажають перевантажувати основні угоди деталями, або за необхідності в роз'ясненнях і застереженнях, що виникла вже після того, як основний текст був повністю узгоджений і його перередагування могло б викликати нові ускладнення.

Т. І. Шинкаренко

Закон про зменшення радянської військової загрози 1991 — див. *Нанна—Лугара програма*.

Закон про нейтралітет США (англ. Neutrality Act) — акт Конгресу США про заборону *експорту* зброї, боєприпасів або військ. матеріалів із будь-якого пункту США та їхніх володінь до будь-якого порту воюючих держав чи до нейтрального порту з метою переправлення або використання у воюючій країні. Закон, підписаний 31.08.1935 президентом Ф. Д. *Рузвельтом*, мав термін дії 6 місяців; набував чинності після визнання президентом США факту *війни* між двома або кількома д-вами; передбачав застосування мандатного

(обов'язкового) ембарго на експорт військ. продукції обом воюючим сторонам, чим прирівнював *агресора* до його жертви. Американцям було заборонено використовувати для поїздок судна воюючих д-в. Схваленню закону сприяло посилення ізоляціоністських настроїв у США під впливом зростання міжнар. напруженості. Уперше закон був застосований 5.10.1935, через два дні після вторгнення італ. військ до Ефіопії (див.: *Італійська агресія проти Ефіопії 1935–36*), унаслідок чого остання була позбавлена можливості купувати зброю у США, у той час як амер. компанії продовжували продавати стратегічну сировину Італії. Після завершення терміну дії (29.02.1936) **З. про н.** був подовжений до 1.05.1937, доповнений положенням про заборону надавати позики й кредити воюючим країнам, зі сфери його дії були виключені лат.-амер. д-ви у випадку нападу на них неамер. країни. Влітку 1936, коли розпочалась *громадянська війна в Іспанії 1936–39*, Рузвельт опинився перед необхідністю визначити політику США щодо воюючих сторін, оскільки в **З. про н.** не йшлося про такі випадки. З огляду на неможливість перегляду закону під час періоду відпусток у Конгресі США, президент прийняв рішення підтримати англ.-франц. політику невтручання в іспан. справи, заборонивши експорт зброї обом сторонам усупереч торг. угоді з Іспанією та правам її законно обраного уряду. Розпочавши сесійну роботу, конгрес у січні 1937 підтримав дії Рузвельта, а 1.05.1937 замінив **З. про н.** 1935 новим безстроковим законом, доповненим, порівняно з попереднім, положеннями про поширення його дії на випадки громад. війни та про дозвіл воюючим д-вам купувати у США сировину й інші матеріали, за винятком зброї, сплачуючи готівкою та забезпечуючи перевезення не на амер. кораблях. Це положення було сприятливим перш за все для Великої Британії, яка як велика мор. д-ва могла контролювати ситуацію на морях. Положення про заборону експорту зброї, як до країни-агресора, так і його жертви, залишилось.

Після початку *Другої світової війни* на надзвичайній сесії Конгресу США (21.09.1939) Рузвельт закликав представників законодавчої влади скасувати ембарго на експорт амер. зброї. 4.11.1939 Конгрес, беручи до уваги нову міжнар. обстановку, дозволив продаж зброї воюючим д-вам на тих самих засадах, що й сировину. Поступове втягнення США після поразки й капітуляції Франції в червні 1940 в «неоголошену війну» проти фаш. блоку, свідченням чого стали схвалений конгресом Закон про ленд-ліз 1941 (див.: *Ленд-ліз*), заява Рузвельта (24.06.1941) про надання допомоги СРСР після нападу на нього нацистської Німеччини та підписання *Атлантичної хартії* 1941, означало фактичний розрив США з політикою нейтралітету та початок формування *антигітлерівської коаліції*.

І. С. Покровська

Закон «Про посольства і місії Української Держави» 1918 — нормативний акт, що заклав орг.-прав. основи для становлення *дипломатичної служби Української Держави* і формування мережі *дипломатичних представництв* України за кордоном у період гетьманату П. *Скоропадського*; ухвалений Радою Міністрів та затверджений гетьманом 14.06.1918. Відп. законопроект був розроблений МЗС Української Держави спільно з мін-вами торгу та промисловості, судових справ і держ. контролю на виконання постанови уряду від 27.05.1918. Закон визначив такі функції дип. представництва України: ведення політ. зносин з урядами країн акредитації; захист інтересів політики й торгівлі України за її межами; піклування про права укр. громадян за кордоном; виконання конс. функцій у зарубіжних місцевостях, де відсутні конс. заклади України. Встановлювався порядок призначення до закорд. дип. установ, згідно з яким глави дип. представництв призначались гетьманом за поданням МЗС, решта персоналу — наказами міністра. Законом передбачалась класифікація та штати дип. представництв: 1) *посольство* 1-го розряду на чолі з *послом* чи посланником й уповноваженим міністром у складі радника, старшого секретаря, 2-х секретарів, 2-х перекладачів і 5-ти канцелярських працівників; 2) посольство 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом чи *повіреним у справах* у складі секретаря й перекладача. Встановлена градація дип. представництв дозволяла визначати їхнє розміщення залежно від значимості певної д-ви в зовн.-політ. планах гетьманату. Закон також обумовлював, що співробітники дип. представництв не можуть займати інших посад, окрім доручених, не мають права брати участі в роботі комерційних товариств та володіти нерухомістю за місцем акредитації. Згідно із Законом нові представництва були запроваджені чи переоблаштовані в д-вах Центрального блоку — Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині (посольства 1-го розряду), а також Румунії (посольство 2-го розряду). Ряд посольств 2-го розряду відкрились у д-вах та держ. утвореннях, що виникли на території колишньої Російської імп. — Фінляндії, Польщі, на Дону та Кубані. Із метою подолання дип. ізоляції від зах.-європ. д-в у жовтні 1918 були запроваджені посольства 2-го розряду в Швейцарії та до скандинавських країн (із місцем перебування у Швеції). Коли з'явилася змога вступити в безпосередні відносини з д-вами *Антанти*, були сформовані дві *місії дипломатичні*: до Франції та до США й Великої Британії.

В. М. Матвієнко

Закон про свободи і демократичну солідарність з Кубою 1996 — див.: *Хелмса—Бертона закон.*

Закон про спільне зменшення загрози 1994 — див.: *Нанна—Лугара програма.*

Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 — прийнято Верховною Радою України 8.02.1995, проте після цього до нього неодноразово вносилися зміни, останні — 16.10.2012. Закон складається з 90 статей. Виступає головним документом у сфері ядерного законодавства України. Цей Закон розмежував функції і відповідальність органів влади за безпеку використання ядерної енергії, заклав основи нормотворчості у напрямку ліцензування і нагляду у сфері використання ядерної енергії, контролю за *експортом*, *імпортом*, радіаційного захисту персоналу і населення, цивільної відповідальності за ядерну шкоду, транспортування радіоактивних матеріалів, фізичний захист і т. д. Стаття 1 визначає такі основні поняття, як «вихідний матеріал», «ядерні установки», «ядерна шкода» і т.д. Закон дає визначення поняття «ядерна безпека» як дотримання норм, правил стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку.

Закон встановив головні права і обов'язки громадян щодо використання ядерної енергії, діяльності пов'язаної з експлуатацією ядерних установок і джерел іонізуючого випромінювання, встановлює правові основи міжнародного співробітництва України щодо використання ядерної енергії. Стаття 70 передбачає обмеження щодо міжнародної передачі ядерних матеріалів, обладнання і технологій. Зокрема «забороняється міжнародна передача ядерних матеріалів, обладнання та технологій, що використовуються у межах території України, під її юрисдикцією, або міжнародна передача, яка здійснюється під її контролем в інші держави, якщо вони: не взяли на себе зобов'язань щодо використання ядерних матеріалів, обладнання та технологій виключно в мирних цілях; не гарантували ефективного фізичного захисту ядерних матеріалів для запобігання несанкціонованому використанню або поводженню з ними; не підтвердили наявності державної системи обліку та контролю ядерних матеріалів; не взяли на себе зобов'язань щодо умов реекспорту ядерних матеріалів, обладнання та технологій *третім державам*. Стаття 71 передбачає, що Україна не несе відповідальності за ядерний матеріал, якщо він перевозиться через її територію, над нею або на її літаках, за умови, що цей ядерний матеріал відповідно до контракту про перевезення є власністю іншої держави.

С. Д. Білоцький

Закон України «Про дипломатичні ранги» 2002 — нормативний акт, що встановлював *дипломатичні ранги* в Україні, визначав порядок їх присвоєння та позбавлення; прийнятий ВР України 28.11.2002, втратив чинність на підставі Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про дипломатичну службу» (№ 2911-VI від 11.01.2011). Складався з 6 статей: дип. ранги; порядок присвоєння дип. рангів; строки перебування в дип. рангах; ранги адмін.-техн. працівників; позбавлення дип. рангу; прикінцеві положення. Законом встановлювалися 11 дип. рангів в Україні: Надзвичайний і Повноважний Посол; Надзвичайний і Повноважний Посланник 1-го класу; Надзвичайний і Повноважний Посланник 2-го класу;

радник 1-го класу; радник 2-го класу; 1-й секретар 1-го класу; 1-й секретар 2-го класу; 2-й секретар 1-го класу; 2-й секретар 2-го класу; 3-й секретар; *аташе*. Відзначалося, що дип. ранги від Надзвичайного і Повноважного Посла до аташе прирівнюються до рангів держ. службовців відповідно від 1-го до 11-го рангу (ст. 1). Держ. службовцям, які працюють в органах *дипломатичної служби* та держ. службовцям, які працюють в Апараті ВР, Адміністрації Президента та Секретаріаті КМ України дип. ранг присвоюється міністром зак. справ України; три найвищі дип. ранги присвоюються Президентом України за поданням міністра зак. справ (ст. 2). Строк перебування в дип. рангах від аташе до 1-го секретаря 2-го класу складає 2 роки; 1-го секретаря 1-го класу та радника 2-го класу — 3 роки. Перебування в дип. рангах від радника 1-го класу до Надзвичайного і Повноважного Посла є безстроковим (ст. 3). Згідно зі ст. 4. Закону, адмін.-техн. працівникам присвоюють ранги держ. службовців. Держ. службовець, якому присвоєно дип. ранг, перебуває в ньому довічно й може бути позбавлений його лише за вироком суду, а також у разі припинення *громадянства України* (ст. 5). У прикінцевих положеннях були визначені деякі зміни, що вносилися до *Закону України «Про дипломатичну службу» 2001*, насамперед, визначався таким, що втратив чинність, його розділ III «Дипломатичні ранги».

В. М. Матвієнко

Закон України «Про дипломатичну службу» 2001 — нормативний акт, що визначає правові засади та порядок орг-ції діяльності *дипломатичної служби* України; прийнятий ВР України 20.09.2001, доповнений Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про дипломатичну службу» № 2911–VI від 11.01.2011. Складається з 9 розділів (45 статей): заг. положення; кадровий склад дип. служби, призначення на *дипломатичні посади*; *дипломатичні ранги*; проходження дип. служби, службова кар'єра; прав. статус працівників дип. служби; матеріал. та соц.-побутове забезпечення працівників дип. служби; припинення дип. служби; відповідальність за порушення законодавства України про дип. службу; прикінцеві положення. Законом визначені основні принципи, завдання та функції дип. служби, закріплено систему органів дип. служби, яку складають: *Міністерство закордонних справ України, представництва МЗС України на території України*, закордонні дип. установи України (ст. 6). Встановлено порядок прийняття на дип. службу (здійснюється на конкурсній основі, крім випадків, коли призначення на дип. посади здійснює Президент України) та призначення на дип. посади і звільнення з них. Згідно із Законом (ст. 13) міністр зак. справ України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, Постійний представник України при міжнар. орг-ції призначаються та звільняються з посад Президентом України (подання щодо кандидатур на призначення на дві останні посади вносяться мін. зак. справ після консультацій у *Комітеті Верховної Ради України у закордонних справах*). Законом встановлені *ротація*, терміни *відрядження довготермінового* працівників дип. служби та порядок їх дострокового відкликання. Ст. 23–24 визначають особливості роботи працівників дип. служби в секретаріатах міжнар. орг-цій та проходження дип. служби працівниками інших органів держ. влади. Законом обумовлені також навчання, підвищення кваліфікації, стажування, наукова та викладацька діяльність працівників дип. служби. Визначені їхні основні права та обов'язки, заохочення й дисциплінарна відповідальність; працівники дип. служби користуються всіма правами і виконують обов'язки, які встановлені для держ. службовців у Законі України «Про державну службу» (ст. 29–30). З. «П. д. с.» визначає порядок оплати праці, щорічні й додаткові відпустки, соц.-побутове забезпечення та гарантії, держ. страхування життя і здоров'я, пенсійне забезпечення працівників дип. служби. Встановлений граничний вік перебування на дип. службі — 65 років (ст. 42). Законом визначені підстави припинення перебування на дип. службі дип. працівників та передбачена відповідальність за порушення в цій сфері діяльності.

В. М. Матвієнко

Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991 — закон, що визначив відданість незалежної України загальновизнаним принципам *міжнародного права* та, зокрема, принципу добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань (pacta sunt servanda). Закон був прийнятий Верховною Радою України 10.12.1991, втратив чинність 3.08.2004 у зв'язку з набранням чинності *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004*. Складався з єдиної статті: «Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів міжнародного права, прагнучи забезпечити непорушність прав і свобод людини, включитись у систему правових відносин між державами на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародного співробітництва, Верховна Рада України постановляє: укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Вжиті у цьому положенні формулювання є нечіткими, оскільки згаданий пріоритет загальновизнаних принципів *міжнародного права* не було встановлено щодо норм національного законодавства. Закон передбачав інкорпорацію до національного законодавства України лише ратифікованих *договорів міжнародних*. З огляду на це не можна стверджувати, що Закон встановив примат міжнародного права над законодавством України.

С. Д. Білоцький

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 — закон, прийнятий Верховною Радою України 1.07.2010, що визначає ключові засади внутрішньої і *зовнішньої політики України* у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки. Закон складається з 14 статей. Ключова його норма міститься в ст. 11, яка встановила остаточну відмову України від вступу до НАТО, передбачивши набуття статусу позаблокової держави. Згідно із Законом політика позаблоковості означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи *колективної безпеки*, продовження конструктивного партнерства з *Організацією Північноатлантичного договору* та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес. У Законі перераховані принципи, на яких базуються внутрішня та зовнішня політика України. Так, для внутрішньої політики України такими принципами є пріоритетність захисту національних інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і *громадянина*, повага до гідності кожної особи; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності тощо (частина друга ст. 2). До принципів зовнішньої політики України віднесено *суверенної рівності держав принцип*; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної *незалежності* будь-якої іноземної держави тощо, які загалом відтворюють основні принципи *міжнародного права*, на додаток до яких згадано пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; застосування Збройних сил України лише у випадках актів збройної *агресії* проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність *кордонів держави*, боротьби з *тероризмом міжнародним* та піратством або в інших випадках, передбачених *договорами міжнародними України*, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; застосування *санкцій міжнародних*, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам та своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам (частина третя ст. 2). У статті 3 перераховано засади політики у сфері розбудови державності, серед яких є модернізація системи державної служби з урахуванням європейського досвіду на принципах професійності та політичної нейтральності. У статті 7 «Засади внутрішньої політики в економічній сфері» передбачено перехід на європейську модель ринкового нагляду, якості та безпеки продукції; впровадження європейських підходів у сфері делегування функ-

цій держави суб'єктам господарювання, переведення українських газо-, нафтотранспортних і електричних мереж на умови функціонування, що діють у державах *Європейського Союзу*; розбудова транспортної інфраструктури, підвищення ефективності використання транзитного потенціалу держави, інтеграція транспортних мереж України у міжнародні транспортні коридори.

У статті 11 передбачено, що основними засадами *зовнішньої політики* України є забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права та інші. Встановлено головні державні органи відповідальні за здійснення, реалізацію і контроль за дотриманням засад внутрішньої і зовнішньої політики (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади) (ст. 12–13).

С. Д. Білоцький

Закон України «Про міжнародні договори України» 1993 — закон, що встановлював порядок укладення, виконання та припинення дії *договорів міжнародних* України. Був прийнятий ВР України 22.12.1993, втратив силу 3.08.2004 у зв'язку з набранням чинності *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004*. Складався із 25 статей. Закон визначав категорії міжнародних договорів, які укладаються від імені України, Уряду, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Встановлювався порядок підготовки до укладення міжнародних договорів України та стадії його укладання. Рішенням Конституційного Суду України у справі про *ратифікацію* Хартії про мови від 12.07.2000 було визнано неконституційним положення ч. 1 ст. 7 Закону, яка встановлювала, що ратифікація міжнародних договорів України здійснюється Верховною Радою України «шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України». Це положення було визнано несумісним з порядком прийняття законів України, встановленим ст. 94 Конституції України 1996 (остання передбачає необхідність невідкладного направлення будь-якого закону після його підписання Головою Верховної Ради України Президентові України для наступного його підписання і офіційного оприлюднення). Відповідно до ст. 12 Закону, міжнародні договори України підлягають неухильному дотриманню Україною відповідно до *норм міжнародного права*. Президент України і Уряд України вживають заходів щодо забезпечення виконання міжнародних договорів України. Нагляд за їх виконанням здійснює Міністерство закордонних справ України. Ст. 17 Закону встановлювала місце договорів в рамках національного законодавства: «Укладені і належним чином ратифіковані міжнародні договори України становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». У Законі також регулювалися питання публікації міжнародних договорів України, можливість та порядок їхньої *денонсації* тощо.

С. Д. Білоцький

Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 — замінив ряд чинних до цього *договорів міжнародних*. Прийнятий ВР України 29.06.2004, складається з 28 статей. У першій статті дано визначення термінів, серед яких сам «міжнародний договір», який є ідентичним застосованому в *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Передбачено три види міжнародних договорів, укладені: від імені України (Президентом); від імені Уряду України (Кабінетом Міністрів України); від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів. Типи договорів в рамках видів є ідентичними передбаченим в *Законі України «Про міжнародні договори України» 1993* (ст. 3). Стадії укладання міжнародних договорів за законом є ідентичним передбаченим у Віденській конвенції 1969. Встановлена процедура укладення міжнародних договорів від імені України та Уряду України. Відповідна пропозиція подається *Міністерством закордонних справ України*. Інші центральні органи виконавчої влади подають пропозиції разом з МЗС. Мін. юст. надає правову експертизу пропозиції. Пропозиція включає: подання Президенту або Кабінету Міністрів; пояснювальну записку; проект міжнародного договору українською мовою або текст міжнародного договору українською мовою в офіційному перекладі, якщо мова йде про *ратифікацію*, затвердження, прийняття або приєднання; довідку про погодження проекту міжнародного договору з центральними органами виконавчої влади; проект рішення про утворення делегації та проект директив делегації (ст. 4).

Повноваження на укладення міжнародного договору ex officio мають Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закордонних справ України. Глава *дипломатичного представництва* України в іноземній державі або глава представництва України при *організації міжнародній* має право вести без спеціальних повноважень переговори про укладення міжнародного договору, підготовку тексту міжнародного договору та його прийняття з державою акредитації або в рамках відповідної міжнародної організації (ст. 6). Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору і іншим шляхом, про який домовилися сторони (ст. 8). Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору (ст. 9). Пропозиція подається МЗС, Верховна Рада ухвалює закон, який підписує президент. МЗС здійснює обмін *ратифікаційними грамотами* (ст. 11). Ратифікації підлягають міжнародні договори України: а) політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, *нейтралітет*), територіальні і такі, що стосуються *кордонів держави*, розмежування *виключної* (морської) *економічної зони* і *континентального шельфу* України, мирні; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) загальноекономічні (про економічне та науково-технічне співробітництво), з загальних фінансових питань, з питань надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України; г) про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; ґ) про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови тимчасового перебування в Україні іноземних військових формувань; д) що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей українського народу, а також об'єктів права державної власності України; е) виконання яких зумовлює зміну законів України або прийняття нових законів України; є) інші міжнародні договори, ратифікація яких передбачена міжнародним договором або законом України (ст. 9). Затвердження міжнародних договорів України здійснюється Президентом України у формі указу або Кабінетом Міністрів України у формі постанови. Відповідні пропозиції надає МЗС (ст. 12).

Приєднання України до міжнародних договорів або їх прийняття приймаються: а) щодо договорів, які потребують ратифікації, — у формі закону України про приєднання до міжнародного договору або закону України про прийняття міжнародного договору, невід'ємною частиною яких є текст міжнародного договору; б) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України, які не потребують ратифікації, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України, які не потребують ратифікації, — у формі постанови Кабінету Міністрів України (ст. 13). Міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору (ст. 14). Чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до *норм міжнародного права* (ст. 15). Загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів України, в тому числі й іншими їх сторонами, здійснює Міністерство закордонних справ України (ст. 17). Чинні міжнародні договори України публікуються українською мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України» та інших офіційних друкованих виданнях України (ст. 21). Реєстрація чинних міжнародних договорів України здійснюється в МЗС та МЗС в Секретаріаті ООН. Чинні міжнародні договори України включаються в установленому порядку до Єдиного державного реєстру нормативних актів (ст. 22).

Припинення та зупинення дії міжнародного договору України здійснюються: а) щодо договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, — у формі закону України; б) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України, та міжнародних договорів, які укладено від імені Уряду України, затверджених Президентом України, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені Уряду України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України або затвердження Президентом України, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених Кабінетом Міністрів України, — у формі постанови Кабінету Міністрів України (ст. 24). Припинення дії міжнародного договору України звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо виконання договору і не впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, що виникли в результаті виконання договору до припинення його дії (ст. 25).

С. Д. Білоцький

Закон України про основи національної безпеки 2003 — прийнятий Верховною Радою України 19.06.2003. До нього кілька разів вносилися зміни (15.12.2005, 01.07.2010, 17.05.2012 та 18.09.2012), які докорінно змінювали ряд його норм — зокрема було скасовано норми щодо набуття членства в *НАТО*, передбачені в початковому тексті закону (ст. 6 і 8). Закон прийнято на виконання вимог пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України. Він складається з 12 статей. Закон дає визначення термінам «національна безпека», «національні інтереси» та «загрози національній безпеці», що розуміє як наявні та потенційно можливі явища і чинники, які створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України (ст. 1). Об'єктами національної безпеки є людина і *громадянин*, суспільство та *держава* (ст. 3). Серед принципів забезпечення національної безпеки зазначено: пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів та використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної *колективної безпеки* (ст. 5). Пріоритетами національних інтересів України серед іншого визначено інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України (ст. 6). Загрозами національним інтересам і національній безпеці України у зовнішньополітичній сфері визначено: посягання на державний *суверенітет* України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу *кордонів держави* (ст. 7). Основними напрямами державної політики з питань національної безпеки у зовнішньополітичній сфері — проведення активної *міжнародної політики* України з метою: створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України; запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав; забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у *Європейському Союзі* при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами *Співдружності Незалежних Держав*, а також з іншими державами світу; сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною; участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під егідою *ООН*, *ОБСЄ*, інших *організацій міжнародних* у сфері безпеки, а також у рамках *договорів міжнародних України*; участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та *тероризмом міжнародним*, протидія поширенню ядерної та іншої *зброї масового знищення* і засобів її доставки; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу (ст. 8).

С. Д. Білоцький

Законність міжнародна — політ.-прав. реальність *міжнародних відносин*, яка характеризує міжнар.-прав. дійсність під кутом зору правотворчої та правозастосовчої діяльності учасників міжнар. співробітництва, морально-політ. засади системи *міжнародного права*, оціночні критерії її зв'язків із міжнар. політ. інститутами, політ. режимами членів світового товариства. **З. м.** є оціночним критерієм обов'язкового функціонування не лише міжнар. права, а й інших систем управління, які функціонують у міжнар. сфері (політики, релігій, моралі, етики тощо). Основними в **З. м.** є її міжнар.-прав. властивості. Головні юрид. вимоги **З. м.**: загальність міжнар. права, тобто необхідність такого розвитку міжнар. права, при якому міжнар. відносини, які вимагають юрид. опосередкування, регулюються міжнар. дог-ром, звичаєм чи іншими *міжнародного права джерелами*; верховенство *Статуту ООН*, тобто залежність усіх інших міжнар. угод від його положень; рівність усіх перед міжнар.-прав. зобов'язаннями, відсутність привілеїв у праві, однаковий масштаб поведінки для всіх; наявність юрид. механізмів забезпечення **З. м.**; гарантія якісної реалізації *норм міжнародного права*, ефективна й рішуча б-ба з міжнар. правопорушеннями; стабільність і стійкість міжнар. правопорядку, ефективна робота механізму міжнар.-прав. регулювання.

О. В. Задорожній

Залежність — стан взаємовідносин між суб'єктами *міжнародних відносин*, у якому їхнє існування та поведінка визначаються фактом існування та поведінки контрагента. **З.** виникає між акторами як результат їхньої взаємодії та є проявом однієї з фундаментальних функцій соц. систем — інтегративної. Категорія залежності є базовою для «теорії залежності» (theoria de dependencia), яка стверджує, що соц.-екон. розвиток у країнах «третього світу» є похідним процесом від динаміки циклу розвинутих економік. Свобода вибору макроекон. політики в країнах, що розвиваються, обмежена вимогами ринку, які формуються всередині домінуючих економік розвинутих країн. Екон. експлуатація країн зі слабкою економікою, що перманентно існують у стані **З.**, є важливим механізмом сучас. світової капіталістичної економіки й фундаментальною передумовою її нормального функціонування. Похідною від концепції **З.** є категорія *взаємозалежності*.

А. А. Суботін

Залізна завіса — термін часів *холодної війни*, що означав кордон між Східною Європою, яка перебувала під радянським контролем, та Західною. Під цим поняттям розуміли ідеологічну і політичну ізоляцію країни. Ще в 1914 бельгійська королева Єлизавета з гіркотою вимовила: «Тепер між Німеччиною і мною немов впала залізна завіса» після того як Німеччина, один із гарантів *нейтралітету* Бельгії, вдерлася на її територію. Словосполучення «залізна завіса» в 1919 вжив і російський філософ В. Розанов. Він назвав більшовицьку революцію страшною виставою, по завершенні якої опускається залізна завіса, що відділяє акторів від глядачів на Заході. Один із ватажків нацистів Й. Геббельс у статті «2000 рік», надрукованій у журналі «Das Reich» 23.02.1945, вжив цей вислів, стверджуючи, що *СРСР* відгородить залізною завісою Східну і Південно-Східну Європу від інших країн, якщо здобуде перемогу у *війні*. Але традиційно автором даної метафори вважають екс-прем'єр-міністра Великої Британії В. *Черчилля*, який у своїй промові 5.03.1946 у Фултоні (шт. Міссурі, США) заявив: «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через всю Європу опустилася залізна завіса».

В. Ю. Крушинський

Залізняк Микола Кіндратович (1888, Мелітополь Таврійської губернії, Російська імперія — 1950, Перм, РРФСР) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат*. Із 1905 брав активну участь у нац.-рев. русі, у червні 1907 заарештований у Києві й засуджений на довічне заслання до Сибіру, але наприкінці того ж року втік із Лук'янівської в'язниці й емігрував до Львова. 1914 став співзасновником *Союзу визволення України*, проте невдовзі вийшов із нього й очолив Закордонний комітет українських соціалістів-революціонерів. 1915 увійшов до Загальної Української Ради у Відні, згодом заснував Українське інформ. бюро у Стокгольмі, зблизився з М. *Васильком*, К. *Левицьким* і мін. зак. справ Австро-Угорщини О. *Черніним*, за згоди яких узяв неформальну участь у *Брестських мирних переговорах 1917–18* як консультант делегації УНР. Домагався прийняття сприятливих для України умов *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*, зокрема сприяв укладенню таєм-

ного протоколу між УНР й Австро-Угорщиною щодо створення авт. коронного краю із зах.-укр. земель. 1.08.1919 призначений повіреним у справах УНР при уряді Фінляндії, активно просував ідею створення Східної (Балтійської) Антанти та *Балто-Чорноморського союзу*, забезпечив визнання де-юре Фінляндією Директорії УНР 12.06.1920. Наприкінці липня 1920 виїхав до Відня, де видавав «Політичну бібліотеку», пізніше перебрався до Праги, де працював професором Українського вільного ун-ту. 1945 заарештований рад. військ. органами й засуджений до 15 років ув'язнення.

В. М. Матвієнко

Залозецький-Сас Володимир Сергійович (28.07.1884, Чернівці, Австро-Угорська імперія — 13.07.1965, Відень, Австрійська Республіка) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Вивчав право та історію мистецтва в ун-тах Чернівців, Відня, Мюнхена та Флоренції. 1910–14 належав до центр. комісії зі збереження мистецьких та істор. пам'яток у Відні, під час *Першої світової війни* потрапив у рос. полон. Із грудня 1918 — депутат Укр. Нац. Ради ЗУНР, голова укр. правління окупованої Румунією Буковини. 1919–20 — радник Дип. місії УНР у Швейцарії; по поверненні до Чернівців був співзасновником і головою Укр. нац. партії на Буковині (1927–38), сенатором (1928–32, 1934–38) і послом (1932–34) румунського парламенту, де представляв укр. нац. меншину. 1933 виступив у брит. парламенті із засудженням голодомору в УСРР, у 1937 — президент Лондонського конгресу національних меншин; заснував й очолював Укр. музей народознавства в Чернівцях (1927–40). Після *Другої світової війни* мешкав у Відні.

В. І. Головченко

Запорозько-кримський союзний договір 1624 укладений з ініціативи хана *Мехмеда III Герая* і його брата Шагін Герая, які потребували зовн. допомоги в б-бі проти Османської імп. та ногайських феодалів. Під час переговорів на Запорозькій Січі в грудні 1624 Шагін Герай пропонував обмежитись встановленням добросусідських відносин між козаками й ханатом, а зі свого боку обіцяв не здійснювати набігів на територію Речі Посполитої й надавати на її прохання військ. допомогу. Але козацька старшина на чолі з гетьманом М. *Дорошенком* висунула зустрічні вимоги, що передбачали надання ханатом у разі потреби допомоги Війську Запорозькому, встановлення мирних відносин із союзниками запорожців (донськими козаками) та негайну сплату Січі тих «поминок», які Крим отримав від Варшави (15 тис. злотих). Зрештою, під тиском козацької сторони в остаточному варіанті дог-ру, підписаному 24.12.1624 у двох примірниках польською та кримськотатарською мовами, була відсутня будь-яка згадка про Річ Посполиту, а натомість Шагін Герай присягав не завдавати жодної шкоди запорожцям (у противному разі видати «десятьох за одного») і приходити їм на допомогу, якби хто вчинив напад на Січ; запорожці, у свою чергу, зобов'язалися підтримувати Мехмеда і Шагін Гераїв у б-бі проти третьої сторони. Угода була чинною до загибелі Мехмеда III Герая 1629.

В. І. Головченко

Запрошення — документ *дипломатичного листування*, який використовується при проведенні дип. прийомів. Кожне *дипломатичне представництво* має свою форму З., бланки яких виготовляються друкарським способом. Як правило, від руки в З. вписують прізвище та посаду особи, яку запрошують, зазначають вид прийому, місце, дату та час проведення, однак ці дані можуть бути надруковані, що вважається менш пристойною формою. Якщо прийом влаштовується з нагоди перебування в країні високопоставленого гостя, ювілейної дати, нац. свята, то готують спец. бланки З., у яких зазначають на чию честь або з якої нагоди влаштований прийом. У З. такого виду від руки вписують лише прізвище та посаду запрошеного. На одному бланку можна розмістити З. однієї особи або подружжя, а якщо треба запросити інших членів родини, напр., дорослу доньку, то надсилається окреме запрошення. Із метою попереднього з'ясування можливості присутності гостя на прийомі в правому нижньому куті бланка З. проставляють абревіатуру «R. S. V. P.» (з франц. repondez, s'il vous plait — просимо відповісти). Якщо при цьому вказаний номер телефону, то це означає можливість відповіді по телефону. При З. головного гостя — президента, глави парламенту, прем'єр-міністра, мін. зак. справ тощо — *посол* попередньо домовляється з ним усно й лише після одержання згоди надсилає З. У цьому випадку «R. S. V. P.» закреслюються, а замість цього пишуть «p. m.» (з франц. pour mémoire — для пам'яті). З. зазвичай відсилається за два тижні до прийому в білих заклеєних конвертах. На З. з незакресленими літерами R. S. V. P. необхідно відповідати без затримки.

Т.І. Шинкаренко

Зардарі (Zardari) Асіф Алі (26.07.1955, м. Навабшах, провінція Сінд, Пакистан) — пакистанський громадсько-політичний і державний діяч, бізнесмен, 11-й президент Пакистану; народився в заможній сім'ї політика; закінчив Граматичну школу Карачі, кадетський коледж в Петаро (1974), навчався в Лондонській школі бізнесу (бакалавр педагогіки). Допомагав батькові в розпорядженні майном і будівельному бізнесі; 18.12.1987 одружився з лідером опозиції й керівником Пакистанської народної партії (ПНП) — Б. *Бхутто*; після повалення її першого уряду в 1990 був заарештований за звинуваченнями в здирництві й корупції, що скасовані з другим приходом до влади дружини в 1993. Під час 2-го уряду Б. Бхутто (1993–96), З. був депутатом Національних зборів, пізніше — міністром навколишнього середовища; коли в листопаді 1996, уряд Б. Бхутто було відправлено у відставку, З. пред'явили нові звинувачення в корупції і зв'язках з убивством брата дружини — Муртази Бхутто. Тому 1997–2004 він знову провів в ув'язненні й був звільнений під заставу лише в листопаді 2004, після чого емігрував до Нью-Йорка, мешкав у США і в Дубаї; в жовтні 2007 повернувся в Пакистан зі своєю дружиною. Після смертельного нападу на Б. Бхутто 27.12.2007 З. було запропоновано очолити ПНП, що перемогла на парламентських виборах 18.02.2008, отримавши 124 з 340 місць у Національних зборах. 8.03.2008 З. від імені своєї партії підписав угоду з Н. *Шарифом* з Мусульманської ліги Пакистану про створення спільної урядової коаліції, що пізніше оголосила про намір розпочати процедуру імпічменту проти президента П. *Мушаррафа*, який 18.08.2008, перед ймовірністю звільнення з посади, пішов у відставку з посади президента. 6.09.2008 З. було обрано *главою держави*, вступив на посаду 9.09.2008; в листопаді 2009 добровільно обмежив свої повноваження на користь прем'єра, зокрема передав йому контроль над ядерною зброєю; в квітні 2010 підписав конституційні поправки, за якими втрачав право розпускати парламент і призначати глав військового командування.

В. І. Головченко

Зарудна Наталія Миколаївна (15.02.1950, Чернівці, УРСР) — український *дипломат*; у 1973 закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, за фахом — філолог, викладач англійської та іспанської мов. 1973–92 — перекладач, гід-перекладач першої категорії англо-американської групи Київського відділення Держкомінтуристу при РМ СРСР. З 1992 — другий секретар МЗС України, 1992–93 — перший секретар МЗС України. У 1993 — виконувачка обов'язки начальника відділу інформації МЗС України; 1993–94 — завідувач відділу зв'язків з посольствами Управління інформації МЗС України; 1994–96 — завідувач відділу зв'язків з посольствами, виконуюча обов'язки начальника Управління інформації МЗС України; 1996–99 — радник, виконуюча обов'язки радника-посланника Посольства України в США, заступник постійного спостерігача України при *Організації американських держав*; 1999–2000 — начальник 4-го територіального управління МЗС України; в 2000–01 — прес-секретар Прем'єр-міністра України, керівник Прес-служби та Служби протоколу КМ України. З 25.12.2001 — заступник Голови Національної комісії України у справах *ЮНЕСКО*, брала участь у роботі Виконавчої Ради ЮНЕСКО; в жовтні 2002 — вересні 2003 — заступник державного секретаря *Міністерства закордонних справ України*. В грудні 2004—вересні 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Данія; 4.09.2008–16.12.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Німеччина.

В. М. Матвієнко

Заручників захоплення — *злочин міжнародного характеру*, який полягає в захопленні або утриманні особою іншої особи, що супроводжується загрозою вбити, завдати ушкодження чи про-

довжувати утримувати заручника для того, щоб примусити третю сторону (д-ву, міжнар. орг-цію, фізич. особу, юрид. особу або групу осіб тощо) здійснити чи утриматись від здійснення будь-якого акту як умови для звільнення заручника. Заручник — особа, насильницьким чином захоплена й утримувана з метою забезпечення виконання відп. вимог тими, хто зацікавлений у її звільненні. При **З. з.** вимоги злочинця пред'являються відкрито, нерідко він прагне привернути до себе широку увагу громадськості. **З. з.** при обтяжливих обставинах має місце тоді, коли це діяння вчинене групою осіб за попередньою змовою, неодноразово, із застосуванням насильства, небезпечного для життя або здоров'я, із застосуванням зброї, проти явно неповнолітнього, проти вагітної жінки, проти двох або більше осіб, із корисливих мотивів або за наймом, організованою групою осіб або якщо це захоплення призвело до смерті людини чи до інших тяжких наслідків. **З. з.** характеризується прямим наміром і спец. метою, яка полягає в примушуванні третіх осіб до виконання вимог злочинця. З метою заохочення позитивної поведінки винних у законодавстві багатьох д-в та згідно з *нормами міжнародного права* передбачена можливість звільнення їх від кримінальної відповідальності у випадку, якщо вони добровільно звільнять потерпілого. Це питання регулюється низкою міжнар.-прав. актів: *Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників 1979*; Конвенція про б-бу з незаконним захопленням повітр. суден 1970, *Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999*; *Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом* 1977; Конвенція про б-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971; Конвенція про злочини та деякі інші акти, здійснені на борту повітр. суден 1963; Конвенція про б-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки мор. судноплавства 1988. У кримінальному законодавстві України (згідно зі ст. 147 Кримінального кодексу України) захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання родичів затриманого, держ. або іншої установи, підприємства чи орг-ції, фізич. або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови **З. з.** — карається позбавленням волі на строк від 5 до 8 років. У випадку ж захоплення неповнолітнього заручника або організованою групою, ці ж дії, поєднані з погрозою знищення людей, караються позбавленням волі на строк від 7 до 15 років. **З. з.** є одним із найбільш тяжких злочинів, оскільки такі дії порушують право людини на життя, особисту свободу й безпеку, передбачені в *Загальній Декларації прав людини 1948*, *Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966*, *Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод* 1950 тощо. **З. з.** є злочином, що викликає серйозне занепокоєння в міжнар. співтовариствах. Відповідно до *норм міжнародного права* будь-яка особа, що вчиняє акт **З. з.**, підлягає або кримінальному переслідуванню, або видачі. Сучас. *міжнародне право* (зокрема Конвенція про б-бу із захопленням заручників 1979) зобов'язує д-ву, на території якої утримується захоплений злочинцем заручник, вжити всіх заходів, які вона вважає доцільними, для полегшення положення заручника, зокрема забезпечення його звільнення та сприяння, у відп. випадку, його від'їзду після звільнення. Сучас. міжнар. право закликає д-ви до співробітництва в запобіганні **З. з.** шляхом: вживання всіх можливих практ. заходів для запобігання підготовці в межах їхніх територій здійснення цих злочинів, включаючи вживання заходів для заборони на їхній території незаконної діяльності осіб, груп й орг-цій, які заохочують, підбурюють, організовують або беруть участь у здійсненні актів **З. з.**; обміну інформацією та координації вживання зокрема адмін. заходів для запобігання здійсненню таких злочинів. Д-ва, на території якої знаходиться передбачуваний злочинець, відповідно до своїх законів повинна взяти його під варту або вжити інших заходів, що забезпечують його присутність доти, доки це необхідно для того, щоб порушити кримінальне переслідування або вчинити дії з видачі. Така д-ва повинна негайно провести попереднє розслідування відп. фактів. У той самий час міжнар. право встановлює, що прохання про видачу передбачуваного злочинця не задовольняється, якщо в д-ви, до якої звернене прохання про видачу, є вагомі підстави вважати, що прохання про видачу було направлене з метою переслідування або покарання особи з причин, пов'язаних з її расовою, реліг., нац. або етнічною приналежністю або політ. поглядами. Д-ви зобов'язані надавати одна одній якнайповнішу допомогу у зв'язку з кримінально-процесуальними діями, відносно злочинів **З. з.**, включаючи надання всіх доказів, що є в їхньому розпорядженні, необхідних для судового розгляду.

О. В. Задорожній

Застереження до міжнародного договору — одностороння офіц. заява однієї зі сторін *договору міжнародного* щодо наміру виключити або змінити юрид. дію окремих положень договору стосовно цієї сторони. Правила щодо процедури формулювання, прийняття, заперечення, зняття та юрид. наслідків застережень регулюються *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969* (ст. 19–23). **З. до м. д.** може висловлюватись на стадії надання згоди сторін на обов'язковість для них дог-ру (при підписанні, затвердженні, *ратифікації міжнародного договору*, прийнятті або приєднанні до нього), що відп. заг. договірній практиці. На більш ранніх стадіях укладання міжнар. дог-рів міжнар. практика знає висловлення «попередніх застережень». Якщо міжнар. договір не містить правил щодо висловлення застережень до нього, то можливість таких застережень презюмується. Застереження не допускається у випадках, коли: воно прямо забороняється самим міжнар. дог-ром; договір передбачає, що можна робити тільки певні застереження, до числа яких це застереження не належить; застереження є несумісним з об'єктом і цілями дог-ру. Застереження, як правило, забороняються міжнар. дог-рами про захист *прав людини*. Заборонені також застереження до деяких універсальних міжнар. дог-рів *(Конвенція ООН з морського права 1982*, *Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998)*, про що сказано в цих дог-рах. За заг. правилом застереження фіксується письмово при підписанні або включається в документ чи ратифікаційну грамоту. Про висловлення стороною чи сторонами застережень до дог-ру (як і про виражену згоду із застереженням або заперечення проти застереження, що також фіксуються письмово) всі інші сторони повинні повідомити депозитарію даного міжнар. дог-ру. Кожен учасник дог-ру має право на висловлення заперечень проти застереження, висловленого іншою стороною або висловити власні застереження на них. Міжнар. договір може сам містити умови та правила процедури висловлення застережень до нього (напр., щодо встановлення строків висловлення застережень — необмежені та обмежені в часі, протягом якого сторони повинні заявити про свою незгоду із застереженням). Якщо можливість висловлення застережень передбачена самим дог-ром, то застереження не потребує якого-небудь наступного прийняття іншими договірними д-вами, якщо тільки договір не передбачає такого прийняття. Якщо з обмеженої кількості учасників дог-ру, або з його об'єкта та цілей випливає, що застосування дог-ру в цілому між усіма його учасниками є істотною умовою для згоди кожного учасника на обов'язковість для нього дог-ру, то застереження вимагає прийняття його всіма учасниками. За заг. правилом встановлюється строк у 12 місяців, після якого сторони, що не заявили про свою незгоду із застереженням, автоматично стають учасниками правовідносин, встановлених застереженням. Інститут застереження до окремих положень міжнар. дог-ру дозволяє підвищити ефективність міжнар. дог-ру, гнучкість його застосування й реалізації його положень, а часто — розширити коло його учасників. За заг. правилом, застереження або заперечення проти нього можуть бути зняті в будь-який час і для його зняття не потрібно згоди д-ви чи правила заперечення проти нього. Якщо застереження зроблено при підписанні дог-ру, який підлягає ратифікації, прийняттю або затвердженню, воно має бути офіційно підтверджене д-вою, яка зробила застереження, при вираженні нею своєї згоди на обов'язковість для неї цього дог-ру. Застереження до *договору міжнародного багатостороннього* є чинним у відносинах між д-вою, що його висловила, та тими сторонами дог-ру, які його прийняли. Заперечення іншої договірної д-ви проти застереження не перешкоджає набранню дог-ром чинності між д-вою, яка заперечує проти застереження, і д-вою, яка сформулювала застереження, якщо д-ва, яка заперечує проти застереження, не заявить протилежне. Застереження не змінює положень дог-ру для інших учасників у їхніх відносинах між собою. У результаті застере-

жень у рамках одного міжнар. дог-ру може утворитись кілька прав. режимів, що можуть розглядатись як додаткові угоди в рамках цього дог-ру, але не повинні виходити за його межі та зачіпати його сутності. За доктринальними поглядами й заг. правилом застереження до двостороннього дог-ру неприйнятні, хоча в міжнар. практиці такі приклади існують. Рез. *Генеральної Асамблеї ООН* від 9.12.1993 затвердила рішення *Комісії міжнародного права ООН* включити до порядку денного останньої тему «Право та практика щодо застережень до міжнародних договорів». У рамках роботи над цією темою, що триває, у 1999 Комісією прийнято в першому читанні проект основних положень про застереження до міжнар. дог-рів.

О. В. Буткевич

Застосування сили в найширшому розумінні охоплює всі види примусових чи насильницьких дій *держав*. Сфера дії принципу незастосування сили або загрози силою в сучас. *міжнародному праві* за панівним уявленням включає лише використання збройних сил д-ви та пов'язану з цим діяльність держ. органів. Робляться спроби розширити сферу дії цього принципу за рахунок заборони також екон., політ. та інформ. тиску одних д-ав на інші. Принцип незастосування сили або загрози силою в тому вигляді, як він закріплений у *Статуті ООН* (п. 4 ст. 2), визначає обов'язок усіх членів *ООН* утримуватися в їхній *міжнародних відносинах* від загрози силою або її застосування як проти територ. цілісності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. ч., несумісним із цілями Об'єднаних Націй. ООН також забезпечує, щоб д-ви, які не є її членами, діяли відповідно до цього й інших принципів Об'єднаних Націй, оскільки це може виявитись необхідним для підтримки міжнар. миру й безпеки. Поряд із таким договірним формулюванням, принцип незастосування сили або загрози силою продовжує існувати у формі міжнар.-прав. звичаю, час формування якого відносять до періоду між *Першою* та *Другою світовими війнами*. Наслідком існування принципу незастосування сили або загрози силою в міжнар. праві є запровадження з одного боку інститутів порушень цього принципу, найтяжчим із яких є міжнар. злочин *агресії*, а з іншого — інститутів т. зв. законного **З. с.**, коли воно дозволяється міжнар. правом в обмежених випадках як виняток і має значення міжнар.-прав. примусу до порушників миру. За Статутом ООН до видів законного **З. с.** належать: дії щодо загрози миру, порушення миру та акту агресії, які вчиняються на основі глави VII Статуту ООН під керівництвом *Ради Безпеки ООН*; реалізація права на *самооборону індивідуальну*; реалізація права на *самооборону колективну*. Ще одне положення Статуту ООН — ст. 107, яка дозволяє застосовувати силу проти д-ав, які під час Другої світової війни були ворогами будь-якої д-ви, що підписала цей Статут — вважається таким, що втратило чинність. Дискутується правомірність застосування збройної сили в порядку реалізації права націй та народів на самовизначення, а також із метою захисту *прав людини* від тяжких і систематичних порушень в іншій д-ві (т. зв. «*гуманітарна інтервенція*»). Виходячи з того, що *Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960* визначає як заборонене **З. с.** дії д-в, що виражаються в насильницькому позбавленні будь-якого народу права на самовизначення, можна визнати правомірним **З. с.** колоніальними країнами й народами з метою опору таким діям метрополій. В усіх інших випадках правомірність **З. с.** при реалізації права на самовизначення народів, які не є колоніальними, викликає сумніви, особливо якщо ці народи використовують терористичні методи б-би. Це питання в кожному конкретному випадку вирішується залежно від ставлення світового співтовариства й визнання з боку ООН та зацікавлених д-в. Визнання права на гуманітарну інтервенцію як виду законного **З. с.** значною мірою ускладнюється через те, що в багатьох істор. випадках її застосування зацікавленими д-вами без згоди ООН обсяг зловживань ішов нарівні з позитивними наслідками, навіть незважаючи на те, що в 1999–2000 ідея втручання з гуманітарною метою одержала схвалення та підтримку з боку *Генерального секретаря ООН К. Аннана*. Законним у рамках сучас. міжнар. права визнається втручання у внутр. справи з метою захисту *прав людини*, якщо воно відбувається на основі резолюції *Ради Безпеки ООН*. В усіх інших випадках, окрім перелічених, застосування д-вою сили першою проти іншої д-ви безперечно становить порушення сучас. міжнар. права.

В. С. Ржевська

Застосування сили загроза — вид порушення *державою* її міжнар.-прав. зобов'язань за *незастосування сили чи загрози силою принципом*, який виражається в діях держави, що створюють всупереч *Статутові ООН* загрозу територ. цілісності чи політ. незалежності іншої держави, а також діях, інакше не сумісних із цілями ООН, із яких можна вивести намір держави застосувати силу проти іншої держави всупереч *міжнародному праву*. Ніякого нормативного визначення **З. с. з.** на міжнар. рівні не схвалено. У науці міжнар. права робились пропозиції розглядати як **З. с. з.** не лише дії збройних сил д-ви (як-от: надмірна концентрація військ на держ. кордоні, демонстрація сили, розміщення зброї у просторах, які звичайно не використовуються у військ. цілях, зокрема косм. просторі тощо), але й *війни пропаганду*. **З. с. з.** може бути визначена *Радою Безпеки ООН* як *загроза миру* чи, залежно від рівня її серйозності, як порушення миру. Д-ва, проти якої безпосередньо спрямована загроза силою, має право вдатися до самодопомоги — ідентичних за характером дій у відповідь, які можуть включати обмежене застосування військ. сили, але не можуть переходити на інозем. територію або включати військ. допомогу третіх д-в. Ті д-ви, які поділяють концепцію так званої «самооборони за загальним міжнародним правом» і які використовують у своїй *зовнішній політиці* доктрину т. зв. «запобіжної самооборони», вважають себе правомочними застосувати збройну силу в порядку реалізації права на самооборону, якщо вони з великою часткою ймовірності визначили існування загрози для їхньої нац. безпеки, яка походить із території інозем. д-в. На підставі тексту ст. 51 Статуту ООН ця позиція може оспорюватись. На поч. XXI ст. небезпека *тероризму міжнародного* й визначення б-би з ним як однієї з цілей міжнар. правопорядку, у поєднанні з дією такого фактора, як зростання темпів розповсюдження *зброї масового знищення*, призвели до того, що великі д-ви застосовують **З. с. з.** як метод захисту своєї нац. безпеки й засіб політ. тиску, майже не побоюючись негативних наслідків для себе. Нездійснена на практиці **З. с. з.** є найменш тяжким і найменш небезпечним порушенням принципу незастосування сили або загрози силою.

В. С. Ржевська

Затвердження міжнародного договору — одна з форм останньої стадії укладання *договору міжнародного*, що полягає в розгляді й схваленні договору компетентним органом *держави*, від імені якої він був підписаний, із метою надання йому чинності; форма вираження згоди державою на обов'язковість для неї міжнар. договору, який не підлягає *ратифікації*, але передбачає його схвалення після підписання. Дог-ри, що підлягають затвердженню, звичайно потребують для набуття чинності обміну письмовими *нотифікаціями* у вигляді *нот дипломатичних* або листів, які підписуються керівником відп. органу виконавчої влади або його заступником. Док-ти про **З. м. д.** не мають, як правило, урочистого вигляду та чітко встановленої форми. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* прямо не робить поділу між поняттями «ратифікація», «прийняття», «затвердження» та «приєднання» (ст. 2, 14), об'єднуючи їх як прав. акти, за допомогою яких д-ва в цілому виражає, залежно від випадку, згоду на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру. Процедура **З. м. д.** визначається за нац. законодавством відп. д-ви й *міжнародним правом* не обумовлена. Термін «затвердження міжнародного договору» також застосовується щодо міжнар. дог-рів, які укладають міжнар. орг-ції (ст. 63 *Статуту ООН*; ст. 14 *Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*). У даному випадку з боку міжнар. орг-ції затвердження проводить її керівний або центр. орган. Згода д-ви або міжнар. орг-ції на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру виражається шляхом затвердження на умовах, подібних до тих, що застосовуються до ратифікації або, залежно від випадку, до акту офіц. підтвердження. За заг. практикою укладання *договорів міжнародних багатосторонніх*, останні передбачають ратифікацію, прийняття або затвердження, як рівнозначні акти вираження сторо-

нами згоди на їхню обов'язковість. У результаті міжнар. договір має рівну юрид. чинність та однаковий прав. статус унаслідок кожного з цих видів вираження згоди на його обов'язковість. Інститут **З. м. д.** (як й інститут його прийняття) було запроваджено з метою запобігти тривалому розглядові дог-ру парламентами д-в та з метою надання д-вам можливості уникнути вимог своїх конституцій про обов'язковість надання згоди на обов'язковість міжнар. дог-ру законодавчими органами, що часто утруднювало процедуру набуття ним чинності та ефективність застосування.

За заг. правилом, якщо інститут ратифікації є прерогативою законодавчих органів влади, то затвердження належить до функцій виконавчої влади — тобто тих її органів, до компетенції яких належить укладання міжнар. дог-ру. Це положення відбиває докорінну проблему співвідношення та взаємодії міжнар. і нац. права при колізії між їхніми нормами. Історично ця проблема виникла зі спробами парламентаризму, що зароджувався, обмежити владу суверена. Зокрема, це проявилося у встановленні обов'язкового положення, за яким договір д-ви набуває для неї обов'язкової чинності лише після згоди на нього, даної парламентом (ратифікація), а не за фактом його підписання главою д-ви. Із метою запобігання обговорення парламентами міжнар. дог-рів виконавчі органи влади почали звертатися до інших («виконавчих») процедур — **З. м. д.** На практиці умови **З. м. д.** передбачаються в дог-рах, які потребують затвердження або за законодавством їхніх учасників, або на вимогу однієї зі сторін. За Законом України «Про міжнародні договори України» затвердження *договору міжнародного України*, який не потребує ратифікації, але потребує затвердження, здійснюється: а) щодо дог-рів, які укладаються від імені України, — Президентом України у формі указу; б) щодо дог-рів, які укладаються від імені Уряду України, — Урядом України у формі постанови. **З. м. д.** України міжвідомчого характеру провадиться в порядку, що визначається Урядом України.

О. В. Буткевич

Затоки морські — один із різновидів мор. просторів. Конвенція про територ. море та прилеглу зону 1958 та *Конвенція ООН з морського права 1982* регулюють питання проведення вихідних ліній, від яких відміряється ширина територ. моря, й обмеження *внутрішніх морських вод* у затоках, береги яких належать тільки одній д-ві. Ці положення не поширюються на т. зв. *історичні затоки* або будь-які випадки, коли застосовується система прямих вихідних ліній, передбачена ст. 4 Конвенції 1958 і ст. 7 Конвенції 1982. Для цілей цих конвенцій затока визначається як «добре окреслене заглиблення берега, яке вдається у суходіл такою мірою — у співвідношенні до ширини входу до нього, — що містить замкнуті суходолом води і утворює дещо більше, ніж просту звивину берега» (ст. 7 Конвенції про територ. море та прилеглу зону 1958 і ст. 10 Конвенції ООН з мор. права 1982). При цьому площа заглиблення мусить бути не меншою площі півкола, діаметром якого слугує лінія, що перетинає вхід до цього заглиблення. Площею заглиблення для цілей вимірювання вважається площа, розташована між відміткою найбільшого відливу навколо берега заглиблення та лінією, яка з'єднує відмітки найбільшого відливу пунктів його природ. входу. Якщо внаслідок наявності островів заглиблення має кілька входів, за діаметр такого півкола береться лінія, довжина якої дорівнює сумі ліній, що перетинають окремі входи. Острови, розташовані в заглибленні, розглядаються як частина водного простору цього заглиблення й не беруться до уваги при обчисленні ширини входу до затоки. Якщо відстань між відмітками найбільшого відливу пунктів природ. входу до затоки не перевищує 24 мор. милі, то затока може повністю вважатися внутр. водами д-ви. Якщо ця відстань перевищує 24 мор. милі, пряма вихідна лінія довжиною 24 мор. милі, яка розмежовує внутр. мор. води й територ. море, проводиться всередині затоки т. ч., щоб обмежити щонайбільший водний простір.

В.С. Ржевська

Затонський Володимир Петрович (28.07.1888, с. Лисець Ушицького повіту Подільської губ., нині — Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл., Україна — 29.07.1938, Київ, УРСР) — укр. рад. держ. і парт. діяч. Нар. у родині волосного писаря. Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію та фізико-математичний ф-т Київ. ун-ту (за участь у рев. русі двічі виключався). Викладав фізичну хімію в Київ. політехн. ін-ті; до с.-д. руху прилучився 1905; належав до течії меншовиків-партійців; із березня 1917 приєднався до більшовиків. Один з організаторів збройного повстання проти штабу КВО у жовтні 1917. Із листопада — секр. Київ. к-ту більшовиків, чл. Головного к-ту РСДРП(б) — соціал-демократії України, чл. ВУЦВК, обраного першим Всеукраїнським з'їздом Рад. Народний секр. у справах освіти в першому уряді радянської України. 30.12.1917 рішенням ВУЦВК разом із Ю. *Медведєвим* і В. *Шахраєм* був включений до складу делегації радянської України на *Брестські мирні переговори 1917–18*. По дорозі на них за рекомендацією В. *Леніна* 1.01.1918 залишений у Петрограді як представник Народного секретаріату України при РНК. 8.01.1918 на засіданні РНК було ухвалено включити його до складу уряду радянської Росії з правом дорадчого голосу, а наступного дня він одержав право вирішального голосу в РНК з питань, які стосувались України, і дорадчого голосу — з інших питань, став повноправним офіц. «членом РНК на посаді народного секретаря з українських справ». Протягом місяця докладав зусиль для відправки з України продовольства в центр. губернії Росії, займав активно негативну позицію щодо спроби створення Донецько-Криворізької республіки та її виділення зі складу України. 1.03.1918 призначений за сумісництвом народним секр. зовн. (закордонних) справ, однак уже 4.03.1918 під час реорганізації уряду цю посаду обійняв новообраний голова Народного секретаріату М. *Скрипник*. Очолюване **З.** відомство встигло вдатись лише до ряду дип.-пропагандистських демаршів, спрямованих на викриття австр.-нім. окупації України. 2-м Всеукраїнським з'їздом Рад (17–19.03.1918) був обраний головою ВУЦВК, підтримував ленінську лінію на завоювання мирного перепочинку, очолюючи делегацію радянської України на 4-му надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, який ратифікував *Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918*. Виступав виразником «лівих» поглядів на проблеми створення КП(б)У, ставлення до стихійного повстанського руху в Україні. Член ЦК КП(б)У, у роки громадян. війни перебував на відповідальних парт. і держ. посадах, у т. ч. в РНК України, на політроботі у військах Червоної армії; 1920 — голова Галицького рев. к-ту. 1922–23, 1933–37 — нарком освіти УСРР, 1925–27 — секр. ЦК КП(б)У, 1927–33 — голова ЦК КП(б)У й нарком РСІ УСРР. 1923–24 — кандидат, 1925–37 — чл. Політбюро ЦК КП(б)У. Академік Академії наук України (1929). Заарештований у листопаді 1937 і за звинуваченням у належності до «антирадянського націоналістичного центру» 29.07.1938 офіційно засуджений до 10 років тюремного ув'язнення без права листування, однак того ж дня розстріляний. Реабілітований у березні 1956.

В. Ф. Солдатенко

Захарчук Борис Іванович (2.04.1955, Київ, УРСР) — український науковець, історик, *дипломат*. У 1977 закінчив Київський педагогічний інститут, історичний факультет; кандидат історичних наук (1988). У 1977–80 працював учителем історії в школі; 1980–87 — старший лаборант кафедри історії, асистент кафедри історії, суспільствознавства і права Київського педагогічного інституту; 1987–94 — молодший науковий співробітник, науковий співробітник відділу історії України Інституту історії України НАН України. З 1994 — заступник Постійного представника України при відділенні ООН та міжнародних організацій в Женеві (Швейцарія). 30.03.2006–3.06.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ліванській Республіці. Потім — заступник директора Департаменту євроатлантичного співробітництва та нових викликів Міністерства закордонних справ України

В. М. Матвієнко

Захист дипломатичний — захист, який у відповідності з *міжнародним правом* по дипломатичних каналах *держава* надає своїм *громадянам* з метою забезпечення чи поновлення їхніх прав і інтересів, порушених іноземною державою. **З. д.** полягає у виконанні процедур, які мають на меті реалізацію відповідальності держави за збитки, завдані іноземцю, а також забезпечення чи поновлення його прав. Держава надає **З. д.** своєму громадянину, заявляючи іншій державі претензію чи протест з вимогою покриття завданих збитків, поновлення чи забезпечення прав громадян. Від-

повідно до *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* (ст. 3), держави захищають інтереси громадян за кордоном у межах, які допускаються міжнародним правом, через свої *дипломатичні представництва*. У рамках **З. д.** *посольство* консультує своїх громадян з усіх питань, які стосуються їхнього перебування в певній країні, робить запити з приводу захисту інтересів своєї д-ви та її громадян, а в необхідних випадках заявляє протести й робить подання керівництву країни перебування. **З. д.** повинен здійснюватись у межах норм законодавства країни перебування та її міжнар. зобов'язань. Метою **З. д.** є забезпечення прав. режиму іноземців стосовно своїх громадян на території певної д-ви. У разі порушення власним громадянином законодавства країни перебування **З. д.** зводиться до з'ясування істинних фактів правопорушення та надання цьому громадянинові необхідної прав. допомоги. **З. д.** є інститутом як міжнар., так і внутр.-держ. права. За міжнар. правом будь-яка д-ва має право, але не зобов'язана надавати **З. д.** своїм громадянам на території інших д-в. Д-ви у своїх взаємовідносинах повинні поважати це право. У широкому сенсі до **З. д.** відносять також конс. захист, який полягає в забезпеченні конс. службою прав та інтересів громадян країни, що представляється, з використанням місцевих засобів прав. захисту та звернення до місцевої влади д-ви перебування. Такий захист передбачений *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963* (ст. 5).

За внутр.-держ. правом більшості країн надання **З. д.** своїм громадянам за кордоном є обов'язковим (ст. 25 Конституції України: «Україна гарантує захист своїм громадянам, які знаходяться за її межами»). У такому випадку громадяни мають право вимагати від своєї д-ви надання їм **З. д.** при перебуванні в іншій д-ві, а д-ва громадянства зобов'язана надавати цей захист. **З. д.** надається д-вою виключно своїм громадянам, однак в окремих випадках за спец. домовленістю допускається також **З. д.** громадян третіх країн (делегований захист). **З. д.** ґрунтується на нормах міжнар. звичаєвого права та може передбачатись і регламентуватись положеннями *договору міжнародного*. **З. д.** — дискреційна функція д-ви й надається на її розсуд; право д-ви на **З. д.** своїх громадян не залежить безпосередньо від наявності прохання зацікавленої особи. Деякі д-ви надання **З. д.** залишають на розсуд дип. представництва та конс. установи. За таких обставин громадяни цих д-в, перебуваючи за кордоном, мають право лише просити про надання **З. д.** Із міжнар.-прав. точки зору **З. д.** може здійснюватися при дотриманні низки умов. При наданні **З. д.** (як і в процесі діяльності посольства в цілому) не повинно відбуватися втручання у справи, які входять до внутр. компетенції д-ви перебування. Перед тим, як застосовувати засоби **З. д.**, посольство має бути впевненим у тому, що громадянам або органам його д-ви чи відмовлено в засобах судового захисту, чи всі засоби, передбачені цим законодавством для поновлення порушених прав, уже вичерпані й не дали результату. **З. д.** може надаватись тільки громадянам чи держ. органам країни, права якої захищаються певним посольством. *Апатриди* чи біпатриди (тобто особи, які взагалі не мають громадянства чи особи, які мають громадянство однієї чи більше д-в одночасно), а також громадяни й органи інозем. д-ви звичайно не вправі розраховувати на заступництво іноземного для них посольства, якщо це не викликано крайньою необхідністю й не є предметом спец. домовленості, угоди між зацікавленими д-вами, як це передбачається ст. 45 і 46 Віденської конвенції про дип. зносини 1961. Здійснення функції **З. д.** є найбільш складною сферою діяльності посольства, оскільки кожен індивід знаходиться під владою д-ви, на території якої він перебуває. Це стосується і громадян інозем. д-в, які знаходяться на території іншої д-ви й зобов'язані підкорятись її правопорядку. У результаті виникає ситуація, за якої іноземці опиняються під юрисдикцією двох д-в — країни громадянства й тієї, на чиїй території перебувають у даний час. За цих умов **З. д.**, який допускається міжнар. правом, повинен здійснюватися т. ч., щоб уникнути зіткнення цих двох юрисдикцій.

О. В. Задорожній

Захист культурних цінностей під час війни — передбачена нормами *міжнародного права* охорона культ. цінностей у районах, де відбуваються воєнні дії. Принципи та положення про **З. к. ц.** під час *війни* були сформульовані в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907; у Вашингтонському пакті від 15.04.1935; Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввезення, вивезення і передачі права власності на культ. цінності 1970; Додаткових протоколах 1-му та 2-му 1977 до *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*. Базовим міжнар.-прав. док-том з цього питання є Конвенція про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954. Зі збільшенням числа збройних (воєнних) конфліктів та руйнівних масштабів нової зброї, що застосовується в них, зростає й загроза культ. цінностям людства. Згідно з Конвенцією 1954 культ. цінності кожного народу є культ. спадщиною всього людства. Головною вимогою, яку *міжнародне гуманітарне право* в цій сфері правовідносин висуває до д-в, є заборона застосування будь-яких репресивних заходів щодо культ. цінностей. Сучас. *міжнародне право* як культ. цінності розглядає рухомі або нерухомі речі, що мають велике значення для культ. спадщини кожного народу, такі, як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, реліг. або світські; археологічні, архітектурні ансамблі, що становлять істор. або художній інтерес; витвори мистецтва, рукописи, книги, наук. зібрання або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей; будівлі, головним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культ. цінностей, музеї, бібліотеки, сховища архівів; укриття, призначені для збереження в разі військ. конфлікту рухомих культ. цінностей; центри, у яких є значна кількість культ. цінностей. **З. к. ц.**, згідно з *нормами міжнародного права*, включає охорону й повагу цих цінностей. Конвенція 1954 зобов'язує д-ви підготувати ще в мирний час охорону культ. цінностей, розташованих на їхній території, вживаючи заходи, які вони вважають необхідними. Забороняється *реквізиція* культ. цінностей, розташованих на території іншої д-ви. Д-ви зобов'язані поважати й охороняти культ. цінності під час збройного конфлікту, розташовані як на власній території, так і на території інших д-в, включаючи територію противника. Сучас. міжнар. гуманітарне право забороняє використовувати центри культ. цінностей, власне культ. цінності, споруди для їхнього захисту та безпосередньо прилеглі до них ділянки у воєнних цілях та в цілях, які можуть призвести до руйнування або пошкодження цих цінностей. Д-ва, яка в ході збройного конфлікту окуповує територію іншої д-ви, повинна підтримувати зусилля компетентних нац. властей окупованої території, щоб забезпечити охорону та збереження її культ. цінностей.

Міжнар. правом передбачено інститут спец. захисту культ. цінностей, що є сукупністю особливих заходів, які забезпечують імунітет культ. цінностей, внесених у Міжнародний реєстр культ. цінностей, що знаходяться під спец. захистом. Культ. цінності, що знаходяться під спец. захистом, повинні бути позначені особливим знаком відповідно до ст. 16 Конвенції 1954 і мають бути доступні для міжнар. контролю. Імунітет культ. цінності, що знаходиться під спец. захистом, може бути знятий тільки у виняткових випадках неминучої військ. необхідності й лише доти, доки існує ця необхідність. Д-ви зобов'язані утримуватися від будь-якого ворожого акту відносно транспорту, що використовується винятково для перевезення культ. цінностей. Персонал, призначений для захисту культ. цінностей, повинен, наскільки це дозволяють вимоги безпеці, користуватися повагою з метою збереження цих цінностей. Трансп. засоби, що користуються спец. захистом, та культ. цінності, які вони перевозять, користуються імунітетом від конфіскації, взяття як призу або захоплення.

У випадку *збройного конфлікту неміжнародного характеру* його сторони повинні утримуватися від будь-яких ворожих актів, спрямованих проти культ. цінностей. До **З. к. ц.** у цьому випадку застосовуються ті положення Конвенції 1954, які визначають поняття «повага культурних цінностей». Д-ви можуть звертатися до *ЮНЕСКО* з проханням про техн. допомогу для орг-ції захисту своїх культ. цінностей. ЮНЕСКО надає цю допомогу в межах своєї програми та своїх можливостей і має право за власною ініціативою робити пропозиції з цього питання. Д-ви зобов'язані вживати в рамках свого кримінального законодавства всі заходи, необхідні для того, щоб були виявлені та піддані кримінальним або дисциплінарним санкціям особи, незалежно від їхнього *громадянства*, що порушили або наказали порушити відп. норми міжнар. гуманітарного права з приводу **З. к. ц.**

Д-ви повинні якомога ширше популяризувати як у мирний час, так і під час збройних конфліктів положення міжнародного гуманітарного права щодо **З. к. ц.**, зокрема норми Конвенції 1954 та її Виконавчого регламенту (особливо серед представників *збройних сил* і персоналу, призначеного для **З. к. ц.**).

О. В. Задорожній

Захист осіб від наслідків лих — 1) комплекс заходів, спрямованих на забезпечення своєчасного, швидкого, оперативного, ефективного та якісного надання допомоги особам, постраждалим внаслідок стихійних лих та/або промислових аварій чи катастроф, шляхом надання допомоги на підставі норм та принципів *міжнародного права* за повної поваги до прав постраждалих осіб та із урахуванням їх особливо вразливого стану. Здійснюється у співробітництві постраждалої держави та міжнародного співтовариства — інших держав, *організацій міжнародних, міжнародних неурядових організацій* гуманітарного спрямування, зокрема *Міжнародного комітету Червоного Хреста* (МКЧХ) та Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (МФЧХ). 2) Одна з тем аналітичної роботи *Комісії міжнародного права* (КМП) ООН, спрямована на прогресивний розвиток міжнародного права в сфері гарантування захисту осіб у випадку лих шляхом розробки проекту статей відповідного спрямування. Первинне дослідження КМП ООН здійснювалися під назвою «Міжнародно-правове регулювання ліквідації наслідків лих» (2004), а отже носило комплексний характер і мало на меті дослідити усі можливі сфери регулювання на різних етапах розвитку лиха (функціональний підхід): прогнозування лиха, повідомлення про лихо, залучення допомоги, права людей, подолання наслідків та стабілізація ситуації, а також етап відновлення (саме такий підхід був властивий піонеру в розробці тематики — МФЧХ). Вже у 2006 підхід було змінено на гомоцентричний і таким чином, змінено предмет, що потребує міжнародно-правового регулювання: проект статей стосується колективного захисту людей, що опинилися в зоні лиха, та має на меті міжнародно-правове регулювання ефективному реагуванню на лиха для забезпечення потреб постраждалих при повній повазі до їхніх прав (проект статті 2). Відповідно до вже підготовлених статей поняття «лихо» визначається масштабом (масова загибель людей, серйозні людські страждання, значна матеріальна або екологічна шкода) та порушенням функціонування суспільства (проект статті 3). Будь-які ситуації, в яких застосовуються *норми міжнародного гуманітарного права*, виключаються зі сфери регулювання проекту статей (проект статті 4). Таким чином, предметна сфера може включати як стихійні лиха, так і аварії та катастрофи антропогенного походження і комплексні лиха (антропогенні лиха, викликані стихійним лихом і навпаки). Реагування на лиха має відбуватися у відповідності із принципами гуманності, нейтральності та неупередженості, на основі недискримінації (проект статті 6) при повній повазі до гідності людини (проект статті 7). Ці положення виведені із положень міжнародного права захисту прав людини, а отже можуть вважатися звичаєвими. Основний обов'язок щодо захисту постраждалих осіб покладається, в силу суверенітету, на державу, під юрисдикцією якої відбулося лихо (проект статті 9), аж до обов'язку звертатися по допомогу, коли самостійне подолання наслідків та захист осіб у випадку лиха неможливе (проект статей 10 та 11). Зовнішня допомога надається на прохання постраждалої держави та за її згоди (проект статті 11), при повному дотриманні відповідних положень міжнародного права та законодавства постраждалої держави (проект статті 12), а також за сприяння постраждалої держави оперативному та ефективному наданню зовнішньої допомоги. Проект статті 5 вимагає від держав співробітничати із іншими державами, ООН, іншими міжнародними організаціями, а також МФЧХ та МКЧХ, чим додатково визнає особливий статус та роль у розробці тематики останніх. Робота КМП ООН триває. 3) Дослідження та практична діяльність, що здійснюється в рамках МФЧХ з 2000 під назвою «Міжнародне право реагування на лиха» (англ. — International disaster response law). Дослідження включає міжнародно-правовий компонент (зокрема, аналіз чинних та нових універсальних та регіональних міжнародних угод, які можуть вплинути на порядок надання допомоги постраждалим особам; надання рекомендації зацікавленим міжнародним організаціям) та порівняльний аналіз законодавств держав світу.

Л. Р. Кузьменко

Захищені особи — особи, яким під час *збройного конфлікту* чи *окупації воєнної* надається захист згідно з *міжнародним гуманітарним правом*. У вузькому розумінні поняття «захищені особи» поширюється лише на осіб, які в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, *громадянами* яких вони не є (ст. 4 IV Женевської конвенції від 12.08.1949). Конвенція встановлює вимоги до поводження із захищеними особами, які включають, серед іншого, заборону примусу фізичного чи морального характеру, заборону застосування будь-яких заходів, які можуть завдати фізичних страждань або призвести до загибелі захищених осіб (вбивства, катування, тілесні покарання, каліцтва та медичні чи наукові досліди, які не викликані потребою лікування особи, що перебуває під захистом, будь-яке інше брутальне поводження з боку як цивільних, так і військових властей), заборону колективних покарань, заборону пограбувань та заборону захоплення заручників (ст. 31–34 IV Женевської конвенції). У широкому розумінні термін «захищені особи» поширюють на всіх осіб, що перебувають під захистом *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права 1949*, зокрема поранених, хворих та таких, що зазнали корабельної аварії, комбатантів, *військовополонених* та цивільне населення під владою супротивника.

М. М. Гнатовський

Західництво — напрям суспільно-політичної думки в Росії XIX ст., представники якого заперечували ідею особливого шляху та особливої історичної місії Росії у світі та стверджували про необхідність прямування європейським, західним шляхом розвитку, який вважали універсальним. Передумови для виникнення **З.** сформувались в епоху перетворень *Петра I* та поглиблювались європеїзаторською політикою держави. Основна ідея **З.** вперше висловлена одним із діячів петровської епохи Ф. Салтиковим у посланні Петру I: «Російський народ такі самі почуття та думки має, як і решта народів, тільки його треба до таких справ скерувати». У Росії, таким чином, «має бути все, як в Англії, зроблено». М. М. Алексєєв виокремлює реакційне та ліберальне **З.** Перше він розглядає як державну практику *Російської імперії*, в якій за зразок державної моделі з часів Петра I була взята Пруссія (за словами Петра, «англійська вольність тут не до місця, як стінці горох»), а німецький вплив став визначальним чинником суспільного розвитку — це була «епоха не лише онімечування Росії, а й прямого правління німців», так, що «навіть самоофранцуження правлячого класу Росії у XVIII ст. відбувалось у тих формах, у яких ішло офранцуження тодішньої Пруссії, що поєднувала свій воєнно-політичний режим з французькою мовою та французькою модою». Як зазначав згаданий автор, «якщо західницький консерватизм прагнув привити в нас начала старого європейського «порядку», то в лібералізму йшлося про принципи нової «просвіченої» Європи».

Як ідейна течія **З.** сформувалось у 1830–40 в полеміці з представниками слов'янофільства навколо розуміння місця та ролі Росії у світовій історії, переважно як ліберальне. З. склалося в літературних гуртках Станкевича та Герцена—Огарьова. Основні представники — О. І. Герцен, Т. М. Грановський, М. В. Станкевич, В. Г. Бєлінський, Б. М. Чічерін, К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, І. С. Тургенєв, П. В. Анненков. Становленню самосвідомості західників сприяла реакція на постановку в січні 1837 трагедії «Гамлет», яка тривалий час перебувала під цензурною забороною. Данія — в'язниця ідентифікувалася ними з Росією, а себе вони вважали Гамлетами. Світогляд західників зазнав істотного впливу німецької класичної філософії, особливо філософії історії Г. Гегеля. На повний голос **З.** заявило про себе в 1840 з виходом статей Бєлінського під загальним заголовком «Росія до Петра Великого», що стали свого роду маніфестом російського **З.**

Представники **З.** виходили з ідеї про західну культуру як єдину справжню, та вважали росіян народом напівдиким, з украй слабкими зачатками культури. Помірковані західники вважали, що російська історія схожа на західну, але всі процеси в ній є повільними, в'ялими, позбавленими багатобарвності, а в крайньому вигляді західники до-

ходили до твердження, що російська історія — білий аркуш паперу, списаний за допомогою чужих сил чужими буквами. На їхню думку, реформи Петра I не перервали російської історичної традиції, але сприяли прийняттю Росією плодів просвітництва, перенесли на російський ґрунт ідеали європейської цивілізації. Частина західників у процесі еволюції своїх поглядів позбулась надто оптимістичного ставлення до Заходу, стала частково наближатись до слов'янофільських позицій. Так, у період європейської революції 1848–49, розчарувавшись у Заході, О. І. Герцен почав шукати шлях порятунку Росії та Європи в «російському соціалізмі». В останній третині XIX ст. поняття З. набуває ширшого тлумачення — з одного боку, як характерна риса світогляду російських державних і суспільних діячів ліберального спрямування, з іншого — як специфічний елемент світоглядної орієнтації представників російської соціал-демократії. Значення цього поняття як характерної риси світогляду російських лібералів зберігається донині.

Д. В. Табачник

Західного Берліна блокада 1948–49. Командувачі окуп. військ США, Великої Британії та Франції в Німеччині повідомили 18.06.1948 керівництво рад. зони про проведення з 20.06.1948 грошової реформи у трьох зах. зонах; реформа не поширювалась на зах. сектори Берліна. 22.06.1948 рад. командування сповістило про проведення грошової реформи вже у своїй зоні окупації Німеччини та в районі Великого Берліна. Наступного дня зах. д-вами було ухвалене рішення про поширення грошової реформи на зах. сектори Берліна. У відповідь 24.06.1948 рад. окуп. адміністрація цілком перекрила залізницю, шляхи, канали та комунікації між зах. зонами окупації й Берліном. Розпочалась фактична *блокада* Зах. Берліна, у якому тоді проживало бл. 2,5 млн жителів. Справжньою метою цих дій була спроба змусити зах. д-ви відмовитись від планів створення зах.-нім. уряду. У відповідь на **З. Б. б.** ці д-ви організували «повітряний міст» між своїми зонами окупації та Берліном. На зустрічі з послами США, Великої Британії та Франції 2.08.1948 Й. *Сталін* наполягав на відкладенні рішення про створення сепаратного уряду. Припинення трансп. обмежень пов'язувалося зі згодою цих країн на введення в обіг у Берліні нім. марки рад. зони й вилучення з обігу «марки Б». Рад. керівництво затягувало переговори, розраховуючи на неможливість ефективного функціонування «повітряного мосту». Але зах. країнам вдалося за час **З. Б. б.** зробити бл. 250 тис. польотів і перевезти бл. 1,5 млн т вантажів. СРСР змушений був визнати провал **З. Б. б.** і 12.05.1949 скасував усі обмеження зв'язку, транспорту й торгівлі між Берліном і зах.-нім. землями, а також між зах. і схід. зонами окупації Німеччини. Припинення **З. Б. б.** збіглось у часі зі схваленням військ. губернаторами Основного закону Зах. Німеччини, який було оприлюднено 23.05.1949. Ця дата вважається днем створення ФРН.

В. Ю. Крушинський

Західного Берліна проблема — визначення статусу міста, яке було утворенням, відокремленим від оточуючої його території, й розташованим у центрі колишньої НДР. Як особлива політ. одиниця Зах. Берлін був створений у повоєнний період у межах трьох секторів Берліна, окупованих збройними силами США, Великої Британії та Франції відповідно до угоди між ними та СРСР від 12.09.1944. На поч. 1948 в результаті дій зах. д-в чотиристороння міжсоюзницька комендатура та єдиний магістрат Великого Берліна, створені 1945, припинили своє існування. У зах. секторах було проведено місцеві вибори, створено зах.-берлінський магістрат та військ. комендатуру трьох окуп. зон. Після утворення двох нім. д-в 1949 майже всі офіц. зв'язки між зах. та схід. частинами міста були розірвані. У перших числах серпня 1961 урядом НДР прийнято рішення про початок побудови в ніч на 13.08.1961 вздовж усього кордону із Зах. Берліном бетонної стіни (див.: *Берлінський мур*) та встановлення прикордонного режиму, що поклало край безконтрольній міграції між схід. та зах. частинами міста. Крім того, схід.-нім. керівництвом було дано розпорядження прикордонним службам стріляти без попередження по кожному, хто намагатиметься перетнути кордон. Усе це призвело до т. зв. «Берлінської кризи» 1961. Після довготривалих переговорів між СРСР, США, Великою Британією та Францією була підписана *Чотиристороння угода про Західний Берлін 1971*, яка визначала його прав. статус. Держ.-політ. устрій Зах. Берліна визначався Конституцією, що набула чинності 1.10.1950 після затвердження її зах. окуп. д-вами. Така ситуація проіснувала до 9.11.1989, коли в ході демокр. рев-ції в НДР «Берлінський мур» було зруйновано й відбулось де-факто об'єднання двох частин Берліна. Усі прав. питання, пов'язані з відновленням статусу міста як єдиного адмін. формування було вирішено в ході переговорів між ФРН, НДР, СРСР, США, Великою Британією та Францією й після офіц. *Німеччини об'єднання 1989–90.*

І. О. Мінгазутдінов

Західноєвропейський союз (Western European Union), **ЗЄС** (WEU) — військ.-політ. союз, створений у 1954; до нього входять 10 держав: Бельгія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія та Франція. Органами ЗЄС є Рада та Секретаріат, які в січні 1993 було переведено з Лондона до Брюсселя, та Парламентська асамблея, розташована в Парижі. ЗЄС бере свій початок від *Брюссельського договору 1948.* Із підписанням *Вашингтонського договору 1949* відповідальність за військ. діяльність ЗЄС перейшла до *НАТО.* За Паризькими угодами 1954 ФРН та Італія приєднались до Брюссельського договору, й орг-цію було перейменовано в Західноєвропейський Союз. У 1990 членами ЗЄС стали Іспанія та Португалія, а в 1995 — Греція. 19.06.1992 було ухвалено Петерсберзьку декларацію ЗЄС, у якій держави-члени ЗЄС заявили про готовність виділити свої військ. контингенти для виконання військ. завдань під керівництвом ЗЄС. Ці завдання, відомі під назвою «Петерсберзьких завдань», включали гуманітарні та рятувальні операції, операції з підтримання миру та застосування збройних сил для врегулювання кризових ситуацій. *Амстердамський договір 1997* закріпив місце ЗЄС у розвитку *Європейського Союзу* й надав ЄС доступ до оперативних сил ЗЄС. 9.05.1994 ЗЄС надав 9 країнам Центр. та Схід. Європи, що підписали *Європейські угоди*, статус «асоційованих партнерів», у 1996 Словенія стала 10-м асоційованим партнером ЗЄС. Ісландія, Норвегія й Туреччина як члени НАТО мали статус *асоційованого членства*; Данія та Ірландія як члени ЄС були *спостерігачами.* Після вступу до ЄС в 1995 статус спостерігачів в ЗЄС отримали Австрія, Фінляндія та Швеція. 23.03.1999 нові члени НАТО (Чеська Республіка, Угорщина та Польща) стали асоційованими членами ЗЄС. 3–4.06.1999 на саміті ЄС у Кельні було прийнято рішення щодо розробки та реалізації в межах *Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС* спільної європ. політики в галузі безпеки й оборони. Кельнське рішення, яке передбачало надання ЄС повноважень для самостійного здійснення військ. операцій з підтримання миру в умовах збройних криз з опорою на інфраструктуру НАТО, а також створення необхідних для цього органів ЄС (Комітет з політики безпеки, Військовий комітет, штаб ЄС тощо), по суті означало повну інтеграцію ЗЄС до ЄС.

У листопаді 2000 Рада міністрів безпеки ЗЄС ухвалила постанову про поступове розформування цієї організації та передавання її повноважень відповідним структурам і агентствам ЄС. 1.01.2002 до ЄС відійшли такі установи ЗЄС як Інститут безпеки та супутниковий центр Європейського Союзу. Головна функція, що залишилась у ЄС, — колективна безпека, але в березні 2010 було оголошено про плани близького завершення діяльності ЄС; 30.06.2011 він офіційно припинив існування. Незважаючи на це, Постановою Верховної Ради України від 25.12.2012 № 11-VII «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» на Комітет Верховної Ради з питань європейської інтеграції покладено «забезпечення міжпарламентських зв'язків у рамках співробітництва України з Європейським Союзом (ЄС), Західноєвропейським Союзом (ЗЄС)».

І. О. Мінгазутдінов

Західної Сахари проблема породжена невизначеністю міжнародно-правового статусу колишнього колоніального володіння Іспанії (з 1884) на північно-західному атлантичному узбережжі Африки, де зосереджена чверть світових запасів високоякісних фосфатів, а також перспективні родовища урану, залізних і мідних руд, ртуті, калійних солей. 1965–66 *Генеральна Асамблея ООН* прийняла дві резолюції, що пропонували Мадриду негайно звільнити Західну Сахару й визнавали право її народу (напівкочові племена арабо-берберського походження) на самовизначення; в травні 1973 за

підтримки Алжиру був створений ліворадикальний Народний фронт за визволення Сегієт-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (Фронт ПОЛІСАРІО), який розпочав бойові дії проти колонізаторів, проте 1974 марокканський король *Хасан II* на підставі того, що у XI–XII ст. Західна Сахара була частиною держави Альморавідів, заявив про свої права на північну частину країни, а Мавританія висунула претензії на південну. Всупереч рішенням *ООН* і *Міжнародного Суду ООН* 14.11.1975 в Мадриді було підписано тристоронню угоду про передачу Іспанією до кінця лютого 1976 під тимчасове адміністративне управління Марокко північного району Сегієтель-Хамра з родовищами фосфатів, а південного району Ріо-де-Оро — Мавританії. З метою «реінтеграції Сахари» Хасан II організував т. зв. «зелений марш» 350 тис. переселенців, у грудні 1975 на територію Західної Сахари вступили марокканські і мавританські війська, у відповідь Фронт ПОЛІСАРІО розгорнув проти них активні бойові дії і 27.02.1976 проголосив незалежну Сахарську Арабську Демократичну Республіку (президент — генеральний секретар Фронту ПОЛІСАРІО Мохаммед Абдельазіз, прем'єр-міністр — Б. Хаммуді; з 29.10.2003 — Абделькадер Талеб Умар); її «уряд у вигнанні» знайшов політичний притулок в Алжирі, що не визнавав Мадридської угоди, Марокко і Мавританія розірвали *дипломатичні відносини* з АНДР.

У червні 1976 бійці Фронту ПОЛІСАРІО здійснили рейд на столицю Мавританії — Нуакшот, унаслідок спричинених конфліктом фінансово-економічних труднощів у липні 1978 в ній стався державний переворот, Військовий комітет національного порятунку денонсував союзну угоду з Марокко від 13.05.1977, визнав резолюцію XVI Асамблеї *ОАЄ* в Монровії щодо проведення у Західній Сахарі під наглядом ООН референдуму для визначення майбутнього політичного статусу території й у серпні 1979 відмовився від претензій на Ріо-де-Оро та вивів звідти мавританські війська, 11.08.1979 Марокко анексувало цей район. На початок 1982 САДР була визнана 26-ма африканськими державами (більше ніж половиною тогочасних членів *ОАЄ*), на підставі чого 22.02.1982 вона була прийнята в *ОАЄ* в якості 51-го члена, проте 19 африканських держав виступили проти, внаслідок чого було зірвано проведення XIX Асамблеї ОАЄ у Тріполі; 12.11.1984 Марокко призупинило своє членство у цій континентальній організації й протягом 1981–87 спорудило 2,5-тисячокілометровий «оборонний вал» навколо фосфатних родовищ, що знизило ефективність бойових операцій Фронту ПОЛІСАРІО. Лише після цього у серпні 1988 марокканський уряд і Фронт ПОЛІСАРІО принципово схвалили пропозиції *Генерального секретаря ООН* щодо припинення вогню, організації референдуму під міжнародним контролем, призначення спеціального представника Генерального секретаря ООН і створення комісії для відбору виборців на підставі вивчення і оновлення даних іспанського перепису 1974. 1990 була сформована Місія ООН з референдуму в Західній Сахарі, 27.04.1991 *Рада Безпеки ООН* ухвалила резолюцію № 690 з визначенням комплексу заходів щодо його проведення, а 6.09.1991 набула чинності угода про припинення вогню, яка дотримується обома сторонами. У вересні 1997 в Х'юстоні за посередництва особистого посланника Генерального секретаря ООН по Західній Сахарі Дж.*Бейкера* делегації Марокко і САДР узгодили «кодекс поведінки», який визначав правила *репатріації*, обміну *військовополонених* та ідентифікації осіб, допущених до участі у референдумі. Але Марокко всіляко затримує його проведення, не погоджуючись допустити до голосування бл. 150 тис. біженців (3/4 корінного населення), які перебувають у таборах біля м. Тіндуф на території АНДР. На двосторонніх переговорах між Марокко й Фронтом ПОЛІСАРІО, що поновилися в серпні 2009, королівство висунуло план надання широкої територіальної *автономії* Західній Сахарі за збереження свого *суверенітету* над нею, але ПОЛІСАРІО, як і раніше, вимагає проведення референдуму щодо незалежності.

В. І. Головченко

Західноукраїнське товариство Ліги Націй — орг. структура зах.-укр. політ. діячів, що була створена у Відні 22.01.1922 з метою підтримки *Ліги Націй* та розширення впливу на міжнар. рівні екзильного уряду ЗУНР для вирішення проблеми держ. статусу Схід. Галичини (як відомо, на 2-й Асамблеї Ліги Націй делегації ЗУНР вдалося добитись пленарного розгляду схід.-галицького питання). До складу президії Товариства увійшли Р. *Перфецький* (голова), О. Марітчак (секретар), Е. Брайтер, І. Вальдман, отець Йосафат Жан і Я. Підляшецький. Тоді ж була обрана Головна рада і створені 4 комісії товариства: пропагандистська, організаційна, економічна та для збору коштів. Уже на 6-у конгресі Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй у Празі 4–7.06.1922 **З. т. Л. Н.** було прийняте до цієї орг-ції, причому Схід. Галичина визнана окремим *суб'єктом міжнародного права*. На підставі відп. внесення Зах.-укр. товариства Головна рада Унії на засіданні в Будапешті в жовтні 1922 вирішила включити питання Схід. Галичини до порядку денного чергового конгресу, що мав відбутись у червні 1923 у Відні. Однак після рішення Ради послів Антанти від 14.03.1923 про включення Схід. Галичини до Польщі та оприлюднення протестаційних заяв з приводу цього рішення, екзильний уряд Є. *Петрушевича* невдовзі саморозпустився. Представники **З. т. Л. Н.** 23.06.1923 не були допущені до засідань 7-ї конференції Міжнародної унії товариств Ліги Націй у Відні, а їхні повноваження призупинені. Наступного року, з огляду на визнання на черговій конференції в Ліоні Міжнародною унією рішення Ради послів Антанти від 14.03.1923, Зах.-укр. товариство заявило про вихід із цієї орг-ції, відкинувши пропозицію бути відділом польського товариства, і саморозпустилося.

В. М. Матвієнко

Захоронення відходів у морі — будь-яке навмисне видалення відходів та інших матеріалів із суден, літальних апаратів, платформ або інших штучно споруджених у морі конструкцій; будь-яке навмисне знищення суден, літальних апаратів, платформ або інших штучно створених у морі конструкцій. Захороненням не вважається видалення відходів у результаті нормальної експлуатації суден, літальних апаратів тощо. Захоронення в межах територ. моря, *економічної зони*, на *континентальному шельфі* не повинно здійснюватись без згоди прибережної д-ви. *Держава прапора* судна забезпечує виконання відп. міжнар. норм і нац. законодавства стосовно своїх суден і літальних апаратів (ст. 1, 210, 216 *Конвенції ООН з морського права 1982*). Норми, що стосуються **З. в. у м.**, містяться також у Конвенції із запобігання забрудненню моря викидами відходів та інших матеріалів 1972.

О. В. Задорожній

Заяви — односторонні, двосторонні та багатосторонні дип. документи. **З.** уряду, мін-ва закорд. справ, *посольства* країни є односторонніми позиційними док-тами, які використовуються з метою оперативного реагування на події міжнар. життя, висловлення позиції *держави* з конкретного приводу. **З.** уряду, МЗС нерідко несуть змістовніше навантаження, ніж класичні док-ти *дипломатичного листування*; на відміну від таких док-тів, **З.** не є прямим зверненням до певної д-ви або д-в і тому не обов'язково вимагає офіц. відповіді. **З.** уряду може бути не лише опублікованою, але й офіційно направленою зі спец. (супровідною) нотою відп. д-вам. **З.** *посольства* розповсюджується в країні перебування після узгодження з керівництвом МЗС. Спільні **З.** про двосторонні чи багатосторонні переговори є офіц. док-тами, за допомогою яких учасники інформують громадськість, інші уряди про проведені переговори, обговорені питання, досягнені домовленості, спільні погляди й принципи, можливо, про розходження між ними або особливу позицію того або іншого учасника. Якщо спільна **З.** текстуально містить формулювання про досягнуті рішення й угоди, що не мають іншої офіц. форми, вона розглядається як *договір міжнародний*.

Т. І. Шинкаренко

Заяць Андрій Іванович (27.10.1971, Ужгород, УРСР) — український *дипломат*, у 1993 з відзнакою закінчив факультет романо-германської філології Ужгородського державного університету. 1993–95 — вчитель Часлівецької школи в Ужгородському районі Закарпатської області; 1995–98 — референт, *аташе*, третій секретар Посольства України в Угорській Республіці; 1998–2000 — другий секретар МЗС України; 2000–03 — другий, перший секретар Посольства України в Королівстві Бельгія; 2003–04 — консул Генерального консульства України в Ніредьгазі (Угорська Республіка); 2004–05 — начальник відділу аналізу і планування Департаменту консульської служби МЗС України;

2005–06 — заступник директора Департаменту Секретаріату Міністра закордонних справ України; 2006–08 — директор Департаменту Секретаріату Міністра закордонних справ України. З лютого 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Гвінейській Республіці, водночас з червня 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сенегал за сумісництвом, з липня 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Кот д'Івуар за сумісництвом. З **червня 2012** — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сенегал.

В. М. Матвієнко

Зборівський договір 1649 — угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, укладена 8(18).08.1649 після переможної для укр. козацтва Зборівської битви; є першим юрид. документом з боку Польщі, яким визнавалась укр. державність. Але, з огляду на закулісні переговори хана *Іслама III Герая* і польського короля Яна II Казимира, Б. *Хмельницькому* не вдалося досягнути результатів, які адекватно відповідали б успіхові укр. збройної сили. Зокрема, згідно з дог-ром козацька юрисдикція поширювалася лише на територію 3 воєводств — Київського, Брацлавського й Чернігівського, куди шляхетські війська не могли прибувати на постій. Кордон мав проходити по лінії Дністер—Ямпіль—Брацлав—Вінниця—Погребище—Паволоч—Коростишів—Горностайпіль—Димер—Дніпро—Остер—Чернігів—Ніжин—Ромни, у той час, як козацькі дипломати пропонували розмежування провести значно західніше: Дністер—Берлинці—Бар—Старий Костянтинів—Случ—Прип'ять—Дніпро—Любеч—Стародуб — і до моск. кордону. Т. ч., порівняно з вимогами козацької старшини, до повного володіння Речі Посполитої відходили Київ, Полісся, частина Сіверщини, Поділля та Волинь. Козацький реєстр обмежувався 40 тис., водночас за його межами опинялися сотні тисяч, які брали участь у бойових діях, а тепер повинні були повернутися в повне послушенство своїм державцям чи шляхті, що могла відновити свої права на власність. На вказаних укр. землях урядові посади могли займати лише особи православного віросповідання. Питання про унію та про церк. майно виносилося для розв'язання на найближчий сейм, а Київ. митрополитові надавалось місце в сенаті. У Києві та інших містах не мали права проживати єзуїти. Усім повстанцям гарантувалася повна амністія. На гетьманську булаву віддавався Чигирин з околицями.

Аби применшити гіркоту власної поразки й вимушене підписання **З. д.** з українським козацтвом, поляки в односторонньому порядку опублікували його під заголовком «Декларація ласки короля Його милості на пункти прохання Запорозького війська». Сейм Речі Посполитої ратифікував **З. д.** на поч. січня 1650 (без реліг. статей), але він фактично не виконувався обома сторонами, бо поляки не могли змиритись із втратою значної частини України, і він не задовольнив широкі маси укр. населення. У багатьох місцях селяни відмовлялись визнавати над собою зверхність польської шляхти, яка поверталася у свої колишні володіння, відтак вибухали повстання.

В. І. Сергійчук

Збройний конфлікт — ситуація, за якої відбувається використання *збройних сил* у відносинах між державами або тривале збройне насильство між державною владою та організованими збройними групами або між такими групами всередині держави (рішення Апеляційної камери *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії* у справі Тадича, 1995). Збройний конфлікт є ключовим поняттям *міжнародного гуманітарного права*, оскільки дія останнього починається разом з початком збройного конфлікту і триває після їхнього закінчення до укладення загального миру або, у випадку внутрішніх конфліктів, не буде досягнуто мирної угоди. До того часу міжнародне гуманітарне право продовжує застосовуватися на всій території сторін конфлікту (чи території, що перебуває під їхнім контролем). Юридична категорія «збройний конфлікт» була вперше вжита Постійною палатою міжнародного правосуддя у справі про пароплав «Уїмблдон» 1923. Остаточно термін закріпився у міжнародному праві після прийняття Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949, спільна стаття 2 яких обумовила застосування конвенцій під час «оголошеної *війни* або будь-якого іншого збройного конфлікту між двома або більшою кількістю Високих Договірних Сторін, навіть якщо стан війни не визнається однією з них. Ні Женевські конвенції, ні інші договірні джерела міжнародного гуманітарного права не визначають поняття «збройний конфлікт». Див. також: *Збройний конфлікт міжнародного характеру, Збройний конфлікт неміжнародного характеру.*

М. М. Гнатовський

Збройний конфлікт міжнародного характеру — зіткнення між *збройними силами* держав, між збройними силами нац.-визв. руху й метрополії, між збройними силами повсталої сторони (або воюючої сторони), що визнана в цій ролі, і збройними силами якої-небудь *держави*. **З. к. м. х.** характеризується обмеженим театром воєнних дій і відносно невеликою тривалістю в часі. Усі сторони **З. к. м. х.** зобов'язані у своїх діях дотримуватися відп. норм *міжнародного права*, зокрема *війни законів і звичаїв*. 1-й Додатковий протокол 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 юридично оформив міжнар. правосуб'єктність нації, яка веде б-бу за своє держ. становлення та незалежність. Протокол покладає на сторони, які беруть участь у конфлікті, зобов'язання «завжди розрізняти цивільне населення і *комбатантів*, а також цивільні об'єкти і військові об'єкти і відповідно спрямовувати свої дії виключно проти військових об'єктів» (ст. 48). Протокол ставить під особливий захист культ. цінності, забороняє здійснювати напади на об'єкти, які є необхідними для виживання цивільного населення (посіви, худоба, іригаційні споруди, джерела питної води), а також споруди, які містять небезпечні сили, вивільнення яких може спричинити серйозні втрати серед цивільного населення (греблі, дамби, атомні електростанції тощо). Протокол встановлює також особливий захист для жінок і дітей, хворих і поранених, мед. персонал і санітарно-транспорті засоби. Передбачається відповідальність за збитки, завдані *агресором* під час нападу й *окупації воєнної* чужої території. **З. к. м. х.** необхідно відрізняти від *збройного конфлікту неміжнародного характеру.*

О. В. Задорожній

Збройний конфлікт неміжнародного характеру — зіткнення, яке відбувається на території певної *держави* між її *збройними силами* й антиурядовими збройними силами чи іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відп. командуванням, здійснюють певний контроль над частиною території держави. Це визначення зафіксовано в 2-му Додатковому протоколі 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 (див.: *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*), який регламентує захист жертв **З. к. н. х.** Протокол не застосовується до випадків порушення внутр. порядку та виникнення обстановки внутр. напруги, на зразок безпорядків, окремих актів насильства, інших актів аналогічного характеру, оскільки вони не є збройними конфліктами (п. 2 ст. 1 Протоколу). У Протоколі зазначається, що захистом *війни законів і звичаїв* користуються також особи, які були позбавлені свободи або свобода яких була обмежена у зв'язку зі збройними конфліктами. Протокол застосовується до всіх осіб, яких торкається збройний конфлікт без жодних обмежень, заснованих на расових ознаках, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи віросповідання, політ. або інших переконань, нац. чи соц. походження, майнового стану, народження та іншого статусу.

О. В. Задорожній

Збройний напад відповідно до ст. 51 *Статуту ООН* — підстава для реалізації *державою*, яка є його об'єктом, права на *самооборону індивідуальну* або *самооборону колективну*. Те, що **З. н.** за сучас. *міжнародним правом* є єдиною підставою для застосування *збройної сили* в порядку самооборони, оспорюється практикою та наук. школами ряду д-в на основі концепції т. зв. «самооборони за загальним міжнародним правом», яка історично випереджає утворення *ООН* і дозволяє самооборону на підставі негайної невідворотної необхідності захисту, яка не залишає ані змоги обрати засоби, ані часу для розмірковування. *Міжнародний Суд ООН* у рішенні у справі «Про військові та напіввійськові дії, вчинені на території Нікарагуа проти Нікарагуа» (Нікарагуа проти США, 1986) визначив, що право д-ав на колективну самооборону не може бути реалізоване у відповідь на дії,

які не становлять **З. н.**, і що в сучас. міжнар. праві існує згода між д-вами стосовно того, що вважати **З. н.** Суд вважав, що міжнар.-прав. звичаї, які розкривають поняття «збройний напад» у сучас. міжнар. праві, кодифіковані у ст. 3 «Визначення агресії» рез. №3314 *Генеральної Асамблеї ООН* від 14.12.1974. Т. ч., поняття «збройний напад» включає акти *агресії прямої* і *непрямої*. Формальна різниця між **З. н.** як підставою для самооборони та *агресії актом* полягає в тому, що факт **З. н.** констатує д-ва, проти якої він спрямований, а наявність акту агресії має право визначити лише *Рада Безпеки ООН*, причому вона може, залежно від масштабу та серйозності наслідків, визнати актом агресії й інші дії, ніж ті, які визначені у ст. 3 «Визначення агресії» та входять до поняття «збройний напад». Не визнаються **З. н.** і, відповідно, підставою для самооборони, незначні за характером та наслідками прикордонні інциденти, на які д-ва може відповісти дуже обмеженим застосуванням збройної сили у формі збройних заходів самодопомоги, які не переходять на територію інозем. д-ви.

В. С. Ржевська

Збройний нейтралітет — співробітництво Росії, Данії та Швеції, а також низки інших *держав* із метою охорони торг. мореплавства нейтральних країн, яке склалося 1779–83 у зв'язку з *війною за незалежність у Північній Америці 1775–83* і було відновлене 1800–01. 1778 Росія запропонувала Данії разом охороняти торг. судна, що прямували в рос. порти. Навесні 1779 Росія, Данія та Швеція, не вступаючи у формальний союз, направили воюючим країнам — Великій Британії, Франції та Іспанії декларації про заходи, вжиті ними для захисту нейтральної торгівлі, і вислали в море свої ескадри. Коли іспанцями були захоплені голландські й рос. судна, що йшли за рос. хлібом у середземноморські порти, 28.02(10.03).1780 рос. уряд звернувся до Британії, Франції й Іспанії з декларацією, у якій було викладено такі принципи **З. н.**: нейтральні кораблі можуть вільно проходити біля берегів воюючих країн; власність противника під нейтральним прапором (за винятком «заповідних товарів») недоторканна; предметами воєнної контрабанди визнаються тільки зброя та різноманітне військ. обладнання; блокованим вважається лише порт, вхід до якого практично ускладнений у зв'язку з діями військ.-мор. сил воюючих д-в. На основі цієї Декларації Росія уклала конвенції з Данією 9(20).07.1780 і Швецією 1(12).08.1780. Сторони оголосили про закриття Балтійського моря для військ. кораблів воюючих д-в і про взаємні зобов'язання захищати проголошені принципи. Т. ч., виник союз трьох д-в, відомий як «перший збройний нейтралітет». До нього приєдналися Нідерланди (4.01.1780), Пруссія (8.05.1781), Австрія (9.10.1781), Португалія (13.07.1782). Франція, Іспанія та США також визнали принципи **З. н.**, хоча формально до нього не приєдналися. Із великих мор. д-в лише Британія не визнала **З. н.** Після укладення *Версальського мирного договору 1783* 1-й **З. н.** розпався.

1800 у зв'язку із захопленням англійцями данського фрегата «Фрея» рос. імп. *Павло I* звернувся до Данії, Пруссії та Швеції з пропозицією відродити принципи **З. н.** 4–6(16–18).12.1800 в Петербурзі були підписані конвенції між Росією, Данією, Швецією та Пруссією, відомі як «другий збройний нейтралітет». Конвенції 1800 повторили принципи 1-го **З. н.** і доповнили їх вимогою спец. повідомлення нейтральних суден про *блокаду морську* даного порту для отримання права на обвинувачення нейтрального судна в її порушенні; визнанням того, що нейтральні торг. судна, які йдуть під конвоєм нейтрального військ. судна, не можуть бути доглянуті, якщо командувач конвою заявить, що на них немає контрабанди. 2-й **З. н.** діяв до квітня 1801, коли було укладено перемир'я між Британією й Данією. В історії розвитку *міжнародного права* **З. н.** мав велике значення. Він вказав нейтральним д-вам на колективні заходи для б-би з *агресією* та вперше виробив принципи, які пізніше було утверджено на *Паризькому конгресі 1856*.

В. М. Вдовенко

Збройні сили — спільний термін для позначення для організованих військ. формувань, який об'єднує регулярні (як правило, армія, тобто сухопутні сили, військ.-повітр. сили і військ.-мор. сили) і нерегулярні (ополчення, партизани і повстале населення) війська, підпорядковані певній державі. Міжнар.-прав. визначення **З. с.** міститься у ст. 43 Додаткового протоколу до *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, від 8.06.1977. Згідно з ним, «Збройні сили сторони, яка перебуває у конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, які знаходяться під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, не визнаними противною стороною. Такі збройні сили підкоряються внутрішній дисциплінарній системі, яка, серед іншого, забезпечує додержання *норм міжнародного права*, які застосовуються у період збройних конфліктів». Будь-якого разу, коли сторона, яка перебуває в конфлікті, включає до своїх **З. с.** напіввійськ. орг-цію чи збройну орг-цію, яка забезпечує охорону порядку, вона повідомляє про це інші сторони, які перебувають у конфлікті. Склад **З. с.** д-ви включає *комбатантів* — осіб, які мають право брати безпосередню участь у воєнних діях, і *некомбатантів* — осіб, функції яких полягають в обслуговуванні та забезпеченні бойової діяльності **З. с.**, і які мають право застосовувати силу виключно з метою самооборони (мед., дух. та інтендантський персонал, військ. юристи, репортери, кореспонденти). За сучас. *міжнародним правом* до складу **З. с.** не входять *найманці*. На основі особливої орг-ції командування виділяють міжнар. **З. с.** — об'єднання контингентів нац. **З. с.** під міжнар. керівництвом і командуванням, які утворюються й застосовуються з урахуванням положень *Статуту ООН*. До них належать *Збройні сили ООН*; **З. с.** регіональних *організацій міжнародних* та інших форм регіонального співробітництва (напр., корпус швидкого реагування, створений у рамках Спільної політики безпеки й оборони *Європейського Союзу*); **З. с.** д-в, об'єднані на тимчасовій або постійній основі з метою *самооборони колективної* (напр., Збройні сили *НАТО*). В укр. законодавстві **З. с.** України визначаються як військ. формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її *суверенітету*, територ. цілісності й недоторканності. **З. с.** України забезпечують стримування збройної *агресії* проти України та відсіч їй, охорону повітр. простору д-ви та підводного простору в межах територ. моря України. З'єднання, військ. частини та підрозділи **З. с.** України відповідно до закону, у межах, визначених указами Президента України, що затверджуються ВР України, можуть залучатись до надання військ. допомоги іншим д-вам, а також брати участь у міжнар. військ. співробітництві та міжнар. миротворчих операціях на підставі *договорів міжнародних України* та в порядку й на умовах, визначених законодавством України.

В. С. Ржевська

Збройні сили іноземні — військ. формування однієї *держави*, які перебувають на території іншої. Залежно від мети й підстав їхньої присутності на території д-ви, прав. статус інозем. *збройних сил* або визначається як статус окуп. військ відповідно до 4-ї Гаазької конвенції 1907 про закони та звичаї війни на суходолі (розділ III «Про військову владу на території держави супротивника» Положення про закони та звичаї війни на суходолі, яке є додатком Конвенції) та Женевських конвенцій 1949 про поводження з військовополоненими і про захист цивільного населення під час війни (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*; *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*), або регулюється міжнар. угодою д-ви, яка їх надсилає, і д-ви, яка їх приймає. Угоди про статус **З. с. і.** можуть бути регіональними чи локальними, укладатися в рамках міжнар. орг-ції (напр., Угода між сторонами *Вашингтонського договору 1949* щодо статусу їхніх збройних сил, укладена між членами *НАТО* 19.06.1951), або у двосторонніх відносинах (напр., *українсько-російські угоди про поділ Чорноморського флоту*). Оскільки **З. с. і.** є органом інозем. д-ви, питання статусу території, де вони знаходяться, здійснення юрисдикції щодо цивільного населення цієї території, можливості та обсягу імунітету **З. с. і.** від місцевої юрисдикції, усунення небезпеки втручання інозем. військ. частин у внутр. справи д-ви, де вони знаходяться, тощо визначаються д-вою перебування на підставі угоди з нею. У випадку окуп. військ *суверенітет* над зайнятою ними територією не переходить автоматично до держави-окупанта на підставі самого лише факту вилучення території з-під контролю її законного уряду. Окуп. війська в особі їхнього командування виступають у ролі тимчасового органу управління зайнятою територією. На

них покладається обов'язок забезпечити додержання прав населення зайнятої території згідно з Женевськими конвенціями 1949; «за можливістю» і «за відсутністю перешкод» на зайнятій території продовжує діяти й застосовуватись її законодавство, чинне на момент *окупації воєнної*. У випадку перебування інозем. військ на території д-ви в мирний час за міжнар. угодою місця дислокації інозем. військ залишаються територією д-ви базування та можуть надаватись в оренду д-ві, яка надіслала війська. У таких випадках укладання угоди про оренду потребує значної уваги. Відомі випадки, коли під виглядом безстрокової оренди ділянок території, супроводжуваної повним вилученням її населення з-під юрисдикції держави-орендодавця, мала місце уступка території д-ві, яка розмістила на ній свої війська (амер. база в Гуантанамо на Кубі, зона *Панамського каналу*).

Поширена практика надання д-вою перебування інозем. військам обмеженого імунітету в договірному порядку. Інозем. війська не повинні втручатися у внутр. справи д-ви перебування. За сучас. *міжнародним правом* розцінюється як *агресії акт* застосування збройних сил однієї д-ви, що знаходяться на території іншої д-ви відповідно до угоди з д-вою, яка їх приймає, на порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди.

В. С. Ржевська

Збройні сили ООН — вид міжнародних *збройних сил*, який утворюється з контингентів збройних сил держав-членів *ООН* з метою підтримки міжнародного миру й безпеки, в тому числі — для вчинення дій щодо загрози мирові, порушень миру і *агресії актів*; повинні створюватися й діяти за рішенням і під керівництвом *Ради Безпеки ООН*. Порядок їхнього формування й здійснення ними міжнародного командування закріплений у главі VII *Статуту ООН* (ст.43–50), ним передбачені: укладення між РБ ООН та державами-членами або їхніми групами угод, що підлягають *ратифікації* д-вами, про надання в розпорядження РБ збройних сил, допомоги й відп. засобів обслуговування; обов'язок держав-членів тримати в постійній готовності контингенти нац. військ.-повітр. сил для спільних міжнар. примусових дій; утворення з начальників штабів постійних членів РБ ООН або їхніх представників Військово-штабного комітету, який надаватиме допомогу Раді Безпеки у використанні **З. с. О.**, буде підзвітний Раді та нестиме відповідальність за стратегічне керівництво будь-якими збройними силами, наданими в розпорядження Ради; обов'язок членів Організації об'єднатися для надання взаємної військ. допомоги в проведенні заходів, про які прийняте рішення РБ ООН. Модель формування та командування **З. с. О.**, визначена Статутом ООН, ніколи за всю історію Організації не була повністю реалізована. Угоди РБ ООН з державами-членами з питань формування **З. с. О.** не укладались, орг-ція практичного застосування **З. с. О.** знаходиться в руках *Генерального секретаря ООН*, а не Військово-штабного комітету. Вперше **З.с.О.** були утворені з ініціативи *Генеральної Асамблеї ООН* (а не Ради Безпеки) в 1956 для забезпечення умов припинення бойових дій між Ізраїлем, Францією та Великою Британією, з одного боку, та Єгиптом — з іншого й спостереження за цим (див.: *Суецька криза 1956*). Створені таким чином Перші надзвичайні **З.с.О.** на Близькому Сході (ЮНЕФ, або НВС-І) діяли з 1956 по 1967 на основі угод між Генеральним секретарем ООН та державами-членами. Командувач ЮНЕФ був призначений Генеральною Асамблеєю, а права та обов'язки військових ЮНЕФ визначені Генеральним Секретарем на основі повноважень від Генеральної Асамблеї. На відміну від передбаченого Статутом ООН порядку, участь держав у формуванні ЮНЕФ була абсолютно добровільною. Починаючи від 1969 **З.с.О.** для миротворчих операцій створювалися під егідою Ради Безпеки. У період *холодної війни* формувалися для операцій у Конго (Леопольдвіль) (1960–64), на Кіпрі (з 1964), Другі надзвичайні **З.с.О.** на Близькому Сході (ЮНЕФ-ІІ, або НВС-ІІ, 1973–79) та ін. Недотримання у багатьох випадках букви Статуту ООН створило грунт для того, що СРСР оскаржував правомірність деяких акцій **З.с.О.**, зокрема, на Близькому Сході в 1956–67 та в Конго (Леопольдвіль, нині — Демократична Республіка Конго). Залишається не визначеним остаточно, чи можна вважати хронологічно першими **З.с.О.** міжнародні збройні сили, які в 1950–53 захищали Південну Корею від Північної, — створені за рекомендацією Ради Безпеки ООН (резолюція 83 (1950)) та на основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 377 (1950) «Єднання заради миру», що діяли під командуванням США. Після 1991 й операції «Буря в пустелі» переважає практика Ради Безпеки ООН уповноважувати на вчинення дій на основі глави VII Статуту ООН ті держави, які виявляють для цього бажання і здатність (так звані коаліції здатних і згодних, coalitions of the able and willing).

Літ.: Arthur Lee Burns, Nina Heathcote. Peacekeeping by U.N. Forces, from Suez to the Congo: From Suez to the Congo. — N.Y.: Praeger, 1963; Robert Pitta, Simon McCouaig. UN Forces 1948–94. — L.: Osprey Publishing, 1994; Peace operations by the United Nations: the case for a volunteer UN military force. — Cambridge, MA: Amercan Academy of Arts and Sciences, 1995; Ржевська В. С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека. — К.: «Промені», 2005.

В. С. Ржевська

Зброя масового знищення (ЗМЗ) — засоби ведення *війни*, які багаторазово перевищують звичайні озброєння за силою руйнувань та ураження. До завершення *Другої світової війни* визнавали два види ЗМЗ — хімічну та бактеріологічну (біологічну). У 1948 *Генеральна Асамблея ООН* своїм визначенням проголосила появу двох нових видів ЗМЗ — ядерної та радіологічної, а також віднесла до ЗМЗ будь-яку іншу, яка може бути розроблена у майбутньому та за руйнівними характеристиками буде порівняна або перевершить перераховані види ЗМЗ. Серед потенційно можливих нових видів ЗМЗ — інфразвукова, етнічна, пучкова тощо. Одним із головних завдань процесу роззброєння міжнар. співтовариство вважає саме скорочення та знищення ЗМЗ. Практичного виявлення кроки, спрямовані на знищення деяких видів ЗМЗ, набули в *Женевському протоколі про заборону використання на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925*, у *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972* і *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993*.

С. П. Галака

Зв'язки з громадськістю в міжнародних відносинах — комунікації зі світовою громадськістю, що відбуваються в мультикультурному середовищі та спрямовані на гармонізацію стосунків між різними суб'єктами *міжнародних відносин*. Комунікативні впливи зв'язків з громадськістю в міжнародних відносинах спрямовані на світову громадськість, яка представлена населенням різних країн світу, *державами* і державними установами, *транснаціональними корпораціями*, національними фірмами та організаціями, міжнародними утвореннями, які активно її сприймають і реагують на неї. Мета зв'язків з громадськістю в міжнародних відносинах зумовлена, насамперед, інтернаціоналізацією економічного, політичного та культурного життя, що сприяє *глобалізації* міжнародних відносин і зростанню взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин; зростанню впливу світової громадської думки в міжнародних відносинах; зростанням значення міжнародної підтримки у вирішенні *глобальних проблем* та розв'язанні *конфліктів міжнародних*; формуванням позитивного ставлення суб'єктів міжнародних відносин як необхідного аспекту налагодження співпраці та економічних стосунків. Завдання зв'язків з громадськістю в міжнародних відносинах — сприяння формуванню позитивної репутації країни та її зовнішньополітичного курсу в світі. Вони мають два виміри: зовнішній та внутрішній. Внутрішній вимір — це запобігання виходу суперечливої інформації із зовнішньополітичних відомств та уст посадових осіб, що представляють країну на міжнародних форумах, створення в країні громадської підтримки обраного зовнішньополітичного курсу, вивчення громадської думки щодо зовнішньополітичної діяльності держави, її пріоритетів та напрямків, формування позитивного іміджу державних інституцій, що здійснюють *зовнішню політику* (президент, МЗС, кабінет міністрів та парламентські комітети, які проводять зовнішню політику). Зовнішній аспект зв'язків з громадськістю в міжнародних відносинах спрямований на вирішення таких завдань: інформування світової громадськості про зовнішньополітичний курс країни та її діяльність на міжнародній арені; забезпечення міжнародної

підтримки й симпатій світової громадської думки щодо зовнішньополітичного курсу країни; вплив на зовнішню політику інших країн через світову громадську думку (шляхом використання ЗМК конкретної країни та власних каналів інформування, що поширюють діяльність на цю державу); використання діаспори, яка є лобістом країни в міжнародних відносинах (наприклад, через діяльність УККА — Українського конгресового комітету Америки); інформаційне забезпечення міжнародних візитів. Зв'язки з громадськістю в міжнародних відносинах посилюють ефект зовнішньої політики, підкреслюють значущість країн у світовій ієрархії, є вагомим чинником міжнародних впливів, інструментом дипломатії та внутрішньополітичної гармонії.

О. В. Шевченко, А. В. Яковець

Звичай міжнародний — правило, що склалось у практиці, за яким *суб'єкти міжнародного права* визнають юридично обов'язкову силу. У *доктрині міжнародного права* склалось неоднозначне ставлення до **З. м.**, від твердження, що «аж до останніх часів міжнародне право в переважній частині складається із звичаєвих норм» (Дж. Старк) до думки про «неможливість застосувати міжнародний звичай, тому що звичай являє собою звичайну поведінку, а поведінку не можна застосувати до певного випадку» (Г. Кельзен). У ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* закріплено: «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує: ... міжнародні звичаї як доказ загальної практики, визнаної як правова норма». Стверджують, що це формулювання є неточним, оскільки звичай виступає не доказом заг. практики, а правилом поведінки, яке конституйоване заг. практикою (В. Буткевич). При цьому термін «загальна практика» охоплює практику тих д-в, для яких звичай є обов'язковим. Заг. визнання необхідне лише для універсальних звичаїв (принцип свободи наук. досліджень у відкритому морі, принцип свободи досліджень і використання косм. простору, право свободи доступу до космосу, правило визнання кордону між повітр. і косм. простором, принцип міжнар. відповідальності тощо). У рішеннях Міжнародного Суду ООН визнано існування також регіональних і партикулярних звичаїв. Так, у спорі між Португалією та Індією про право проходу по інд. території (1960) Суд вирішив, що «партикулярна практика лише між двома державами, яка визнається ними як правова, дає підстави для визнання звичаєвої норми, що діє між ними». Необхідно розрізняти **З. м.** від міжнар. звички (узвичаєння) як юридично не обов'язкового правила поведінки, а також від заг. принципів права, які можуть визнаватись і без міждерж. практики.

Будучи поряд із *договором міжнародним* основним сучас. *міжнародного права джерелом*, **З. м.** суттєво відрізняється від нього за процедурою створення, існування та застосування. Так, на відміну від міжнар. дог-ру, у **З. м.** правотворча процедура й нормативний результат чітко не відокремлені. Міжнар. договір створюється в рамках формальних переговорів, **З. м.** — завдяки практиці д-в. Форма існування міжнар. дог-ру — конкретний прав. акт, форма існування **З. м.** — правило поведінки д-ав, конституйоване їхньою практикою. Завдяки міжнар. дог-ру можна сформувати як загальні, так і конкретні, деталізовані рішення; **З. м.**, як правило, формує лише основні прав. принципи, керівні засади. Міжнар. договір є джерелом практично всіх галузей міждерж. відносин, які підпадають прав. регулюванню. **З. м.** не може бути джерелом прав. регулювання тих галузей *міжнародних відносин*, які потребують детальної, чіткої регламентації. Міжнар. договір властивими йому засобами регулювання може сприяти розвиткові нових міжнар. відносин. **З. м.** базується на існуючій практиці, не може бути інструментом випереджувального регулювання. Серед значної кількості міжнар. договірних норм більшість — норми регіонального й партикулярного характеру. Серед міжнар. звичаєвих норм, як правило, переважають норми універсального характеру. У сучас. міжнар. праві **З. м.** відіграє значну роль як джерело права, як форма вираження норм міжнар. права і як процедура створення таких норм. На випадок відсутності конвенційного регулювання звичай заповнює відп. прогалини. Часто звичай регулює міжнар. відносини паралельно з міжнар. дог-ром (на цю практику нерідко є посилання в самих міжнар. дог-рах, напр., преамбула *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). **З. м.** є основним регулятором відносин між д-вами, що не є учасницями міжнар. дог-ру, а також між державами-учасницями дог-ру та д-вами, що не є його учасницями. **З. м.** також застосовується між державами-сторонами міжнар. дог-ру для регулювання відносин, які виникли до набуття дог-ром чинності (Віденська конвенція про право міжнар. дог-рів, ст. 4), а також у цілій низці випадків — для регулювання відносин, які виникли після набуття дог-ром чинності (паралельне, подвійне прав. регулювання). Для підтвердження наявності **З. м.**, як правило, вказують на три головні фактори: а) міжнар. практика (прецеденти); б) opinio juris sive necessatis (думка, яка визнає цю практику (прецеденти) юрид. нормою); в) фактор часу (тривалість застосування). Процедура створення **З. м.** не повинна суперечити принципам і *нормам міжнародного права*. Вона базується на неформалізованому консенсусі, практиці й визнанні цієї практики як прав. норми. Д-ви, які наполегливо протестували проти такої практики, звичаєм зв'язані не будуть. За певних умов звичай може зв'язувати *треті держави*. Наступний звичай може змінити положення дог-ру. **З. м.** важко піддаються кодифікації, але така систематизація міжнар. права можлива, і відкидати її недоцільно.

О. В. Задорожній

Зікмундова (Zikmundova) Яна (2.12.1955, м. Рудніце-над-Лабою, нині — район Літомержице Устецького краю, Чеська Республіка) — бельгійський *дипломат*; народилася в сім'ї музиканта, який у 1968 під час *«Празької весни»* переїхав до Бельгії; закінчила історичний факультет Університету Льєжа (історія мистецтва та археологія). У 1984 склала іспити для переходу на *дипломатичну службу*; працювала на різних посадах в *Організації Об'єднаних Націй* та МЗС Бельгії, в т. ч. в 2004–08 була радником-посланником Посольства Бельгії у Великій Британії в справах Європи та Африки, а в 2010–11 очолювала Комітет з торговельної політики Європейського Союзу на рівні заступників під час головування Бельгії в *Раді Європейського Союзу*. З червня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бельгії в Україні.

В. І. Головченко

Зія уль-Хак (Zia-ul-Haq) Мохаммад (12.08.1924, Джаландхар, Схід. Пенджаб, Брит. Індія — 17.08.1988, поблизу Лахора, провінція Пенджаб, Ісламська Республіка Пакистан) — пакистанський військ. і держ. діяч. Закінчив Інд. королівську військ. академію, Коледжі вищого командного складу у Кветті (Пакистан, 1955) і форті Ліванворт (шт. Канзас, США). Із 1945 — на службі в Британських ЗС у Бірмі, Малайзії та Індонезії, з 1947 — в армії Пакистану, брав участь в *індійсько-пакистанській війні 1965* у Кашмірі. 1.05.1976 отримав звання повного генерала й посаду нач. ген. штабу. 5.07.1977 здійснив безкровний держ. переворот і заарештував Президента Пакистана З. А. *Бхутто* та його уряд, запровадив жорсткий військ. стан. У вересні 1978 проголосив себе президентом Пакистану. Здійснював політику ісламізації країни шляхом утвердження норм шаріату, відкриття реліг. шкіл, запровадження реліг. податків. У *зовнішній політиці* після 1979 зблизився зі США та нафтовидобувними країнами Перської затоки; перетворив Пакистан на базу для тренування та перерозподілу зброї й фінанс. ресурсів для афган. моджахедів, що вели «священну війну» проти рад. військ в Афганістані. Загинув унаслідок авіаційної катастрофи.

П. М. Ігнатьєв

Зленко Анатолій Максимович (2.06.1938, с. Ставище, тепер смт. Київської обл., УРСР) — укр. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив 1956 Київ. будівельний технікум, 1967 — ф-т інозем. мов Київ. ун-ту. Трудову діяльність розпочав у 1959 гірничим машиністом на шахті «Максимівка—Полога» (Кадіївка Донецької обл.). 1967–73 — аташе, 2-й секр. відділу міжнар. орг-цій МЗС УРСР; 1973–79 — співробітник секретаріату *ЮНЕСКО* в Парижі; 1979–83 — радник відділу міжнар. орг-цій у справах ЮНЕСКО МЗС УРСР; 1983–87 — Постійний представник УРСР в ЮНЕСКО. Із 1987 — заст., із 1989 — 1-й заст. міністра, а 27.07.1990–25.08.1994 — мін. зак. справ України. У 1994–97 — Постійний представник України при ООН; 19.09.1997–1.10.2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Французькій Республіці, Постійний представник України у Виконавчій раді ЮНЕСКО; водночас 14.04.1998–1.10.2000 — Надзвичайний і Повно-

важний Посол України в Португальській Республіці за сумісництвом. 2.10.2000–2.09.2003 — вдруге мін. зак. справ України. Під час першого терміну повноважень мін. зак. справ у своїй діяльності спирався на постанову Верховної Ради УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» від 25.12.1990, яка доручала уряду «при встановленні дипломатичних, консульських, торговельних зносин з іноземними державами виходити з необхідності найбільш ефективного забезпечення інтересів Української РСР та їх пріоритетності» й передбачала акредитацію інозем. конс. установ на території республіки при МЗС та виділення в бюджеті «статті видатків на зовнішньополітичну діяльність». У руслі формування засад власне укр. зовн. політики 27–28.09.1990 у Києві, зокрема, відбулись переговори з офіц. делегацією Угорської Республіки; підписано *українсько-білоруську заяву про взаємостосунки 1990*, розроблено й укладено *українсько-російський договір про основи відносин 1990* (до широкомасштабної угоди від 31.05.1997 був прав. основою двосторонніх відносин). Зростання міжнар. активності республіки в напрямку наповнення її *суверенітету* реальним змістом викликало жорстоку протидію з боку союзного центру, подеколи й нерозуміння з боку світової еліти. Унаслідок цього УРСР не отримала навіть статусу спостерігача на Паризькому саміті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1990. На знак протесту **З.** вийшов зі складу спільної рад. делегації, очолюваної лідером СРСР М. *Горбачовим*, і залишив конференцію. Незаперечною заслугою міністра стало дип. забезпечення безпрецедентно швидкого визнання незалежної укр. д-ви. Водночас відкриття *посольств* і *дипломатичних представництв* за кордоном вимагало неабияких зусиль від д-ви та її мін. зак. справ щодо розміщення їх на території країни перебування, добору кадрів (на яких у провінційній республіці був дефіцит), масового освоєння ними дип. професії. Але достатньої уваги цьому питанню не приділялось. До зовн.-політ. відомства потрапила значна кількість випадкових людей. Затягнулось створення *Дипломатичної академії України* на базі *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Було допущено різкий розрив зв'язків із колишніми рад. республіками, нагромаджувались суперечки з Росією. Часто зовн.-політ. заяви та рішення були фактично погіршеною калькою з дій США та країн Зах. Європи. Із другим приходом на посаду керівника зовн.-політ. відомства **З.** заявив про намір продовжувати курс своїх попередників. На зустрічі з главами дип. міст, акредитованих в Україні, 10.10.2000 наголосив: «Наш курс на євроінтеграцію залишається незмінним. А головна мета зараз полягає в тому, щоб активніше вишукувати нові нестандартні підходи, інструменти і механізми для його реалізації... Визначаючи низьку ефективність суто декларативної дипломатії, ми будемо прагнути до того, щоб наш європейський вибір матеріалізувався в конкретних формах і знаходив розуміння та підтримку європейської спільноти». Водночас виявив прихильність до двовекторної міжнар. політики президента. З жовтня 2003 — радник Президента України зі спец. міжнар. питань; у 2004–05 — представник України в *Комісії ООН з прав людини*, чл. Держ. ради з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України. З вересня 2010 — віце-президент Київського славістичного університету (КСУ) і директор Інституту славістики та міжнародних відносин КСУ. Нагороди: орден князя Ярослава Мудрого IV ст. (2011), V ст. (2008); орден «За заслуги» I ст. (2003), II ст. (1999), III ст. (1997); орден Почесного легіону (Франція, 1998); орден «За заслуги» (Португалія, 1998); орден Честі (Грузія, 2003).

Твори: «ЮНЕСКО і актуальні проблеми сучасності» (1986), «Нові реалії зовнішньої політики» (1992), «Важливий крок в Європу» (1994), «Україна — ООН: переговори, компроміси, рішення» (1997), «Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму» (2001), «Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів» (2002), «Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін» (2003), «Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України» (2008).

Д. В. Табачник

Зловживання правом — використання *суб'єктом міжнародного права* свого суб'єктивного права у спосіб, який завдає іншому суб'єкту міжнародного права шкоду, що не може бути виправдана природою такого суб'єктивного права. Ця доктрина визнана у ст. 3 Конвенції Монтевідео (Конвенція про права і обов'язки держав 1933), відповідно до якої здійснення державою своїх прав за Конвенцією не має інших обмежень, крім необхідності використовувати свої права згідно з *міжнародним правом*. П. 2 ст. 87 *Конвенції ООН з морського права 1982* передбачає, що свобода відкритого моря буде використовуватися всіма державами з належною повагою до інтересів інших держав у використанні ними свободи *відкритого моря*. Доктрина зловживання правом також визнана у міжнародній судовій та арбітражній практиці (рішення арбітражу у справі про плавильний завод у Трейлі 1949, рішення Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про німецькі інтереси у польській Верхній Сілезії 1926, рішенні Міжнародного Суду у справі про протоку Корфу 1949, рішенні арбітражу у справі про озеро Лану 1957 тощо).

М. М. Гнатовський

Злочин міжнародний — міжнар. протиправне діяння, яке порушує міжнар.-прав. норму, основоположну для забезпечення життєво важливих інтересів міжнар. співтовариства, недодержання якої розглядається як злочин перед міжнар. співтовариством у цілому. При **З. м.** об'єктом правопорушення є заг. *міжнародного права принципи*. **З. м.** вчинюються *державами*, посадовими особами д-в, які використовують механізм д-ви у злочинних цілях, а також звичайними виконавцями; вчинюються в безпосередньому зв'язку з д-вою; зазіхають на міжнар. мир і безпеку, загрожують засадам міжнар. правопорядку; тягнуть відповідальність д-ви як *суб'єкта міжнародного права* та персональну кримінальну відповідальність виконавців. Відповідальність за **З. м.** наступає в рамках міжнародної, а в деяких випадках — нац. юрисдикції. Термін «міжнародний злочин» виник у результаті доктринальної розробки питань відповідальності д-в за порушення *норм міжнародного права*. У позитивному праві перші згадки про **З. м.** у сучас. розумінні зустрічаються на поч. XX ст. в актах *Ліги Націй* (Декларація про агресивні війни 1927). У 1996 *Комісія міжнародного права ООН* при розробці статей про міжнар. відповідальність д-в застосувала як критерій рівень небезпеки правопорушення для життєво важливих інтересів міжнар. співтовариства в цілому та сприйняла поділ правопорушень на *делікти міжнародні* та **З. м.** До останніх були віднесені: *агресія*, утримання силою колоніального панування, рабство, *геноцид*, *апартеїд*, серйозні порушення середовища проживання людини (забруднення атмосфери, морів). Утім, під тиском представників багатьох д-в з остаточного варіанта Проекту статей про відповідальність д-в за міжнар. протиправні діяння (2001) такий поділ правопорушень було усунено. Усі міжнар. правопорушення д-ви, незалежно від ступеня їх тяжкості, рівною мірою вважаються міжнар. протиправними діяннями. Станом на 1.01.2013 **З. м.** найповніше кодифіковані в численних *договорах міжнародних* і *Римському Статуті Міжнародного кримінального суду*. Багато фахівців виступають за віднесення до цієї ж категорії злочину *тероризму міжнародного*. Розвиток концепції **З. м.** тісно пов'язаний із розвитком інших *доктрин міжнародного права*, зокрема *суверенітету* та здійснення універсальної юрисдикції.

М. М. Гнатовський, Д. І. Кулеба

Злочин політичний — злочин, направлений проти влади *держави*, її державного ладу та устрою. Історично держави розглядали такі злочини як найтяжчі. Кримінальне законодавство держав світу зазвичай не виділяє категорії «політичні злочини», не відділяє їх від загальнокримінальних злочинів, а відносить їх до категорії «державних злочинів» або «злочинів проти державного ладу». Зокрема, у Кримінальному кодексі України такому виду злочинів присвячений Розділ I Особливої частини, у ньому вони називаються «Злочини проти основ національної безпеки України». Згідно із положеннями Кримінального кодексу України, до таких злочинів відносяться: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; посягання на територіальну цілісність і недоторканність України; державна зрада; посягання на життя державного чи громадського діяча; диверсія; шпигунство. Виходячи з цього, термін «політичний злочин» застосовується переважно

у наукових колах, у політико-правовій доктрині та у *міжнародному праві*.

У міжнародному праві діє правило щодо відмови від видачі осіб, що скоїли так звані «політичні злочини». Зокрема, *Європейська конвенція про видачу правопорушників* 1957 містить статтю 3 «Політичні правопорушення», у якій закріплене загальне правило, що видача не здійснюється, якщо правопорушення, у зв'язку з яким вона запитується, розглядається запитуваною стороною як політичне правопорушення або правопорушення, пов'язане з політичним правопорушенням. Таке правило закріплене також у національному праві деяких країн, наприклад, у Конституції Італії.

Усвідомлюючи змішування політичних мотивів із терористичними актами, сучасне міжнародне право не поширює правило про невидачу «політичних злочинців» на осіб, що скоїли терористичні акти і не відносить тероризм до правопорушень, що можуть розглядатися як політичні. Зокрема, Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 у статті 8 встановила, що злочин незаконного захоплення повітряного судна вважається злочином, що може спричинити видачу і може бути включений в будь-який договір про видачу. Аналогічні положення містяться у Конвенції про боротьбу з незаконними актами, направленими проти безпеки цивільної авіації 1971, та Конвенції про попередження і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, зокрема дипломатичних агентів, 1973. Ключовою особливістю цих антитерористичних конвенцій є те, що вони встановлюють чіткі зобов'язання для держав-учасниць затримати порушника на своїй території і або видати його, або передати своїм правоохоронним органам з метою переслідування (див.: Aut judicare aut dedere). *Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом* 1977 у статті 1 визначає, що жоден із зазначених у ній терористичних актів не розглядається як політичний злочин або як злочин, пов'язаний з політичним злочином, або як злочин, вчинений з політичних мотивів. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 передбачає видачу щодо усіх злочинів у формі бомбового тероризму, а також визначає, що такі злочини не можуть розглядатися як політичні, пов'язані з політичними злочинами або вчинені з політичних мотивів. Таким чином, відповідно до міжнародного права, правило про невидачу осіб, що вчинили «політичний злочин», не поширюється на осіб, які вчинили терористичні акти та злочини, на протидію яким спрямовано антитерористичні конвенції.

А. О. Кориневич

Злочини воєнні — серйозні порушення *міжнародного гуманітарного права*, що відповідно до *міжнародного права* тягнуть кримінальну відповідальність індивіда. Воєнні злочини відносяться до числа найтяжчих (основних) злочинів проти загального міжнародного права. Право воєнних злочинів — найскладніший та найбільший за обсягом інститут матеріального *міжнародного кримінального права*, що присвячений забезпеченню кримінальною санкцією міжнародного гуманітарного права. Норми останнього виступають первинними щодо норм інституту воєнних злочинів. Воєнні злочини мають найбільш тривалу історію з усіх злочинів проти загального міжнародного права, етапи якої збігаються з розвитком відповідних первинних норм — міжнародного гуманітарного права. Перелік воєнних злочинів та їхня класифікація також визначається станом розвитку норм, що регулюють поведінку сторін збройних конфліктів. На відміну від *злочинів проти людяності*, склад воєнних злочинів не містить критерію широкомасштабності або систематичності нападу на цивільне населення. Навіть одиничний акт, якщо його вчинено у контексті збройного конфлікту, може становити воєнний злочин. Дві класичні категорії воєнних злочинів закріплено у статтях 2–3 Статуту *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ)*. Стаття 2 дає перелік «серйозних порушень» *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, індивідуальна кримінальна відповідальність щодо яких виникає тільки у разі їхнього вчинення у ході *збройного конфлікту міжнародного характеру*: «Міжнародний трибунал уповноважений здійснювати судове переслідування осіб, які вчиняють чи віддають наказ про вчинення серйозних порушень Женевських конвенцій від 12.08.1949, а саме таких дій, спрямованих проти осіб чи майна, що користуються захистом положень відповідної Женевської конвенції: a) навмисне вбивство; b) катування і нелюдське ставлення, включно з біологічними експериментами; c) навмисне спричинення тяжких страждань або серйозного каліцтва або завдання шкоди здоров'ю; d) незаконне, свавільне та широкомасштабне руйнування та привласнення майна, що не спричинене військовою необхідністю; e) примушення *військовополоненого* або цивільної особи до служби у *збройних силах* супротивної *держави*; f) навмисне позбавлення прав військовополоненого або цивільної особи на неупереджене і нормальне судочинство; g) незаконна депортація, переміщення або арешт цивільної особи; h) взяття цивільних осіб у заручники». Перелік серйозних порушень відповідає змісту статті 50 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (Женевська конвенція I), статті 51 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил, які потерпіли корабельну аварію на морі (Женевська конвенція II), статті 130 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (Женевська конвенція III) та статті 147 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV).

Стаття 3 Статуту МТКЮ дає перелік інших порушень законів і звичаїв війни, щодо яких Трибунал має предметну юрисдикцію: «Міжнародний трибунал повноважний піддавати судовому переслідуванню осіб, які порушують закони та звичаї війни. Такі порушення включають ті, що наводяться нижче, проте цей перелік не є вичерпним: a) застосування отруйних речовин або інших видів зброї, призначених для завдання надмірних страждань; b) безглузде знищення міст, поселень чи сіл або розорення, не виправдане військовою необхідністю; c) напад на незахищені міста, села, помешкання або будинки або їхній обстріл із застосуванням будь-яких засобів; d) захоплення, руйнування або навмисне пошкодження культурних, благодійницьких, навчальних, художніх та наукових закладів, історичних пам'яток та художніх і наукових творів; e) розкрадання громадської або приватної власності». Апеляційна палата МТКЮ в рішенні з юрисдикційних питань у справі Тадича (1995) висловила доволі спірну думку про те, що порушення законів і звичаїв війни за статтею 3 Статуту є караним як в умовах міжнародного, так і *збройного конфлікту неміжнародного характеру*. Водночас іншою особливістю цієї статті, на яку цілком справедливо звернула увагу Апеляційна палата МТКЮ у вказаному рішенні — це її відкритий, невичерпний характер. Відповідно, вперше у міжнародній практиці було встановлено: навіть якщо певне порушення норм міжнародного гуманітарного права не належить до числа серйозних порушень Женевських конвенцій, воно може розглядатися як воєнний злочин за умови дотримання певних критеріїв.

На відміну від Статуту МТКЮ, Статут *Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди* (МКТР) передбачав наділення Трибуналу юрисдикцією щодо воєнних злочинів, вчинених під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. Стаття 4 Статуту МКТР подає невичерпний перелік воєнних злочинів, що становлять порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій 1949, а також Додаткового протоколу II до них, що стосується неміжнародних збройних конфліктів: «Міжнародний трибунал щодо Руанди повноважний здійснювати судове переслідування осіб, які вчиняють або віддають наказ вчинити серйозні порушення статті 3, спільної для Женевських конвенцій від 12.08.1949 про захист жертв війни та Додаткового протоколу II до них від 8.06.1977. Такі порушення включають ті, що наводяться нижче, проте цей перелік не є вичерпним: a) посягання на життя, здоров'я та фізичний чи психічний добробут осіб, зокрема вбивство, а також жорстке поводження, як-от, наприклад, катування, понівечення або інші форми тілесних покарань; b) колективні покарання; c) взяття заручників; d) акти тероризму; e) посягання на людську гідність, зокрема образливе чи принизливе ставлення, зґвалтування, примусова проституція та інші форми непристойних нападів; f) мародерство; g) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного належним чином заснованим судом, за наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями; h) погрози вчинити будь-яке з перерахованих вище діянь. *Римський Статут*

Міжнародного кримінального суду відносить до воєнних злочинів у конфліктах неміжнародного характеру чотири серйозних порушення загальної статті 3 Женевських конвенцій 1949 (зазіхання на життя і фізичну недоторканність, зазіхання на людську гідність, узяття заручників і сумарні страти) і дванадцять серйозних порушень законів і звичаїв війни (таких, як напади на цивільних осіб, грабіж, зґвалтування, заподіяння каліцтв). Відповідно до Конвенції про незастосовність строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968, до воєнних злочинів строки давності не застосовуються.

М. М. Гнатовський

Злочини міжнародного характеру — діяння, які посягають на нормальні відносини між *державами*, завдають шкоди міждерж. співробітництву в різних галузях, а також фізич. та юрид. особам, і підлягають покаранню згідно з нормами, встановленими в міжнар. угодах або згідно з нормами нац. кримінального законодавства відповідно до цих угод. **З. м. х.** також називають конвенційними, оскільки співробітництво д-в у б-бі з конкретними **З. м. х.** здійснюється згідно з *договорами міжнародними багатосторонніми*. Специфіка **З. м. х.**, порівняно зі *злочинами міжнародними*, полягає в тому, що їхні суб'єкти діють в особистій якості, за власним мотивом, поза безпосереднім зв'язком із політикою тієї чи іншої д-ви. Відповідальність за **З. м. х.** настає не за міжнар., а за нац. правом, хоча й на підставі *договору міжнародного*. Підставами для віднесення того чи іншого злочину до категорії **З. м. х.** в літературі називають дві обставини: а) сусп. небезпека діяння, що посягає на міжнар. правопорядок; б) наявність спец. міжнар. конвенції про б-бу з таким протиправним діянням або спец. постанов у міжнар. дог-рах подібного змісту. Міжнар. характер мають такі злочини, як *піратство*, ненадання допомоги на морі, *работоргівля*, торгівля жінками та дітьми, розповсюдження порнографічних видань, підробка грошових знаків, легалізація злочинних доходів, *геноцид*, найманство, *тероризм міжнародний*, забруднення мор. середовища, незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин тощо.

М. М. Гнатовський

Злочини проти людства — 1. Найтяжчі *злочини міжнародні*, які загрожують існуванню *націй* та *держав*, їхньому розвитку та мирному міжнар. спілкуванню й виникають внаслідок тяжкого порушення міжнар. зобов'язань, що мають основоположне значення для забезпечення міжнар. миру й безпеки, права народів на самовизначення, захисту прав особи, охорони довкілля тощо.

2. Те ж, що і *злочини проти людяності*.

М. М. Гнатовський

Злочини проти людяності — будь-яке з наступних діянь, які вчинюються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: вбивство; винищення; поневолення; *депортація* або примусове переміщення населення; ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи на порушення основоположних *норм міжнародного права*; катування; зґвалтування, перетворення на сексуальних рабів, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства подібної тяжкості; переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна ідентифікувати за політ., расовими, нац., етнічними, культ., реліг., ґендерними або іншими мотивами, що повсюдно визнані неприпустимими згідно з *міжнародним правом*; викрадення людей; злочин *апартеїду*; інші нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають у навмисному завданні страждань або значних тілесних ушкоджень або значної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю (п. 1 ст. 7 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду*). **З. п. л.** є найтяжчими *злочинами міжнародними*.

Перше визначення терміна «злочини проти людяності» містилось у ст. 6 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу 1945. Ця категорія, із часом охоплюючи дедалі більшу кількість конкретних злочинів, також була включена до Статутів Токійського трибуналу, *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії*, *Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди* та *Міжнародного кримінального суду*. **З. п. л.** частково співпадають зі злочином *геноциду* та *злочинами воєнними*, проте відрізняються від них. На відміну від злочину *геноциду*, **З. п. л.** не обов'язково означають знищення групи «повністю чи частково», як вказується в Конвенції про попередження злочину геноциду й покарання за нього, але звернені проти певної групи людей і здійснюють політику широко розповсюдженого й систематичного насильства. **З. п. л.** відрізняються від воєнних злочинів тим, що вони можуть скоюватись як під час війни, так і в мирний час.

Інститут **З. п. л.** входить до складу міжнар. звичаєвого права, а відп. міжнар.-прав. норми належать до імперативних норм заг. міжнар. права. Особи, що скоїли **З. п. л.**, підлягають універсальній юрисдикції, тобто будь-яка д-ва може здійснювати свою юрисдикцію, переслідуючи в судовому порядку особу, яка вчинила такі злочини, незалежно від місця їх вчинення. Згідно з принципом «aut judicare, aut dedere» д-ви зобов'язані самостійно переслідувати або видавати таких злочинців, а також співробітничати в наданні доказів за обвинуваченням у таких злочинах; обвинувачений у скоєнні **З. п. л.** не може посилатись на вчинення дій за наказом керівника або уряду, або на свій імунітет як *глави держави*. До **З. п. л.** не застосовується термін давності.

М. М. Гнатовський

Злочини проти миру — найтяжчі *злочини міжнародні*, що включають планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної *війни* або війни на порушення *договорів міжнародних*, угод чи запевнень, або участь у спільному плані чи змові, що спрямовані на здійснення будь-якої з названих дій (Статут Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнбергу). Концепція «злочинів проти миру» була включена до Статуту Нюрнберзького трибуналу за наполяганням США. **З. п. м.** не є власне *злочинами воєнними*, оскільки останні передбачають протиправну поведінку під час війни. Рез. *Генеральної Асамблеї ООН* від 3.11.1947 до **З. п. м.** віднесено пропаганду війни. До **З. п. м.** відносять також діяння, пов'язані із застосуванням *зброї масового знищення*, порушення дог-ру про роззброєння, масове забруднення атмосфери та морів тощо. За **З. п. м.** д-ви несуть політ. та матеріал. відповідальність, а конкретні фізич. особи — індивід. кримінальну відповідальність. Уперше за вчинення **З. п. м.** були притягнені головні *злочинці воєнні* нацистської Німеччини та мілітаристської Японії після *Другої світової війни*. Ст. 6 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу відносить до суб'єктів кримінальної відповідальності за **З. п. м.** керівників, організаторів, підбурювачів та поплічників, що брали участь у складанні чи здійсненні спільного плану або змови, спрямованої на скоєння названих злочинів. Посадове становище підсудних, їхній статус як глав д-в або відповідальних чиновників різноманітних урядових відомств, а також той факт, що вони діяли за наказом уряду чи керівника, не повинні розглядатись як підстава для звільнення від відповідальності чи пом'якшення покарання. Згідно з Конвенцією про незастосування строку давності до воєнних злочинів та злочинів проти миру 1968 представники держ. влади та приватні особи, винні у скоєнні вказаних злочинів, несуть відповідальність незалежно від часу вчинення злочину. Кримінальне переслідування осіб за **З. п. м.** ускладнюється через відсутність загальновизнаного та достатньо конкретного визначення *агресії*. Так, у п. 2 ст. 5 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду* зазначено, що Суд здійснює юрисдикцію щодо злочину агресії лише після прийняття відп. поправок до Статуту, які будуть містити визначення цього злочину та умови здійснення Судом юрисдикції щодо цього злочину згідно зі *Статутом ООН*.

М. М. Гнатовський

Злочинних доходів легалізація — *злочин міжнародного характеру*; дії щодо надання правомірного вигляду володінню, користуванню чи розпорядженню доходами або щодо приховування джерел походження таких доходів. Міжнар. співтовариство приділяє значну увагу б-бі із **З. д. л.** Положення, спрямовані на б-бу зі **З. д. л.** містяться в Конвенції ООН проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 (для України набула чинності 27.11.1991) та Конвенції ООН проти транснац. організованої злочинності 2000 (Україна ратифікувала 24.02.2004). Із 1990 діє Конвенція *Ради Європи* про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (Україна приєдналася 17.12.1997). На інституційному рівні б-бою з

легалізацією займаються різні міжнар. орг-ції. Відп. стандарти для д-в розробляються в *Організації Об'єднаних Націй, Європейському Союзі*, Раді Європи, *Організації американських держав*. У 1988 було створено Групу з розробки фінанс. заходів б-би з відмиванням грошей (ФАТФ), основне завдання якої полягає в допомозі д-вам боротись зі **З. д. л.** Група розробила Рекомендації ФАТФ, імплементація яких у нац. законодавство створює перешкоди на шляху до **З. д. л.** Групи такого ж характеру створено для країн Карибського регіону, Азії, Європи, Півд. Африки. В укр. д-ві основним нормативно-прав. актом, присвяченим цій проблематиці, є Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 28.11.2002.

Д. І. Кулеба

Злочинність міжнародна інформаційна — використання телекомунікаційних інформ. систем і ресурсів, вплив на телекомунікаційні та інформ. системи й ресурси в *міжнародному інформаційному просторі* з протиправною метою. Визнання **З. м. і.** принципово новою потенційною загрозою для світового співтовариства, зумовленою наук.-технол. прогресом та глобальною взаємозалежністю всіх сфер життєдіяльності, підтверджено в Резолюціях *Генеральної Асамблеї ООН* №53/70 (4.12.1998), №54/49 (1.12.1999), №57/505 (7.11.2002), Європейській конвенції з кіберзлочинності (23.11.2001), Факультативному протоколі до Європейської конвенції з кіберзлочинності (28.01.2003). У міжнар. док-тах класифіковано такі види **З. м. і.**: *кіберзлочинність міжнародна* — несанкціоноване втручання в інформ.-телекомунікаційні системи та інформ. ресурси (процеси збирання, обробки, накопичення, зберігання, відображення, пошуку, поширення, використання інформації) з метою порушення функціонування систем або порушення цілісності, конфіденційності й доступності інформ. ресурсів; кібертероризм — протиправне руйнування або загроза протиправного руйнування критично важливих інформ.-телекомунікаційних систем з боку міжнар. терористичних, екстремістських та злочинних угруповань із метою дестабілізації суспільства. Тенденції злочинного використання досягнень у сфері телекомунікацій та інформатизації (збитки від кіберзлочинності, кібершахрайства та кібертероризму оцінюються в мільярди доларів) викликають необхідність вироблення єдиної міжнар. політики у сфері *безпеки міжнародної інформаційної* та створення міжнар. механізму контролю для попередження й припинення правопорушень у міжнар. інформ. просторі.

Є. А. Макаренко

Злочинці воєнні — особи, які вчинили серйозні порушення *міжнародного гуманітарного права* та несуть за це індивідуальну кримінальну відповідальність за *міжнародним правом*. До воєнних злочинців не застосовуються жодні строки давності; на них не поширюється *право притулку*. Воєнні злочинці мають постати перед судом у *державі*. Відповідно до Московської декларації СРСР, США і Великої Британії від 2.07.1943 головні воєнні злочинці, тобто особи, чиї злочини не пов'язані з конкретним географічним місцем, підлягають суду міжнародних військових трибуналів, тоді як інші (неголовні воєнні злочинці) повинні нести кримінальну відповідальність перед судами окремих держав. Міжнародний воєнний трибунал для суду над головними нацистськими воєнними злочинцями засідав у Нюрнбергу 20.11.1945–1.10.1946 (див.: *Нюрнберзький процес 1945–46*). Міжнародний воєнний трибунал для суду над головними японськими воєнними злочинцями засідав у Токіо 3.05.1946–12.11.1948 (див.: *Токійський процес 1946–48*). Нюрнберзький і Токійський воєнні трибунали були утворені угодами держав і діяли на підставі своїх статутів відповідно до демократичних принципів кримінального процесу. У статутах були сформульовані склади трьох *злочинів проти людства*, за здійснення яких були притягнуті до суду головні воєнні злочинці: злочини проти миру, *злочини воєнні*, злочини проти людства (людяності). У 1990-х *ООН* було створено два міжнародні кримінальні трибунали *ад гок* для покарання воєнних злочинців, що вчинили злочини на території колишньої Югославії та в Руанді. 17.07.1998 в Римі було підписано Статут постійно діючого *Міжнародного кримінального суду*, який набув чинності 1.07.2002.

М. М. Гнатовський

Зовнішнє фінансування держави — фінансування розвинутими постіндустріальними *державами* економік країн, що розвиваються, або іноземна допомога. Зовнішня підтримка дозволяє менш розвинутим країнам збільшити свою норму капіталоутворення і темпи економічного зростання. Зовнішнє фінансування здійснюється у вигляді державного фінансування урядами-донорами, включаючи гранти й пільгові позики, а також у багатосторонньому порядку через міжнародні організації, найзначнішими з яких є *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР)* та *Міжнародна фінансова корпорація (МФК)*. Суб'єктами офіційної двосторонньої допомоги є уряди окремих країн або уповноважені ними урядові організації, на які покладено регулювання відносин офіційного зовнішнього фінансування країни. Надання допомоги супроводжується визначенням з боку уряду країни-донора низки умов щодо розподілу і використання коштів. Як правило, ці умови мають на меті здійснення певних економічних перетворень у країні-реципієнті.

З. О. Луцишин

Зовнішні запозичення держави — залучення капіталу на зовнішніх ринках. Зовнішні запозичення здійснюються з метою забезпечення виконання *бюджету державного* на відповідний рік та підтримки *балансу платіжного* країни. Залучені кошти використовуються для: 1) неемісійного фінансування дефіциту державного бюджету; 2) погашення та рефінансування державного боргу; 3) поповнення валютних резервів; 4) з ін. метою, встановленою законами в кожному окремому випадку. Завдяки запозиченням ззовні фінансуються життєво важливі, але неприбуткові напрями діяльності держави. За сучасною світовою практикою основними формами зовнішніх державних запозичень є: 1) емісія боргових цінних паперів, або облігаційна форма; 2) несек'юритизовані *кредити міжнародні* і позики, або безоблігаційна форма, які у свою чергу поділяються на двосторонні кредити, багатосторонні кредити, цільові позики, синдиковані кредити.

З. О. Луцишин

Зовнішній борг — сума фінансових зобов'язань країни (*держави* та *резидентів*) перед іноземними кредиторами на певну дату, що підлягають погашенню у встановлений термін. Зовнішній борг класифікують: за типом позичальника (приватний негарантований, державний та гарантований державою); типом кредитора (офіційні та приватні кредитори); формами запозичення (прямі та непрямі); за умовами запозичень (на комерційних умовах і пільгові кредити); видами кредитів (банківські, комерційні, фінансові); за термінами сплати (короткострокові — до 1 року; середньострокові — до 5 років; довгострокові — понад 5 років); джерелами кредитування (державні, приватні, міжнародні); за типом валют; характером погашення (поточний — термін погашення по якому настає в поточному або в найближчому бюджетному році та капітальний — термін платежу по якому ще не настав). Зовнішній борг складається із зовнішньої заборгованості за позиками, наданими міжнародними та регіональними банками та приватні борги; заборгованість перед *Міжнародним валютним фондом*; заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління; заборгованість за позиками іноземних комерційних банків; заборгованість за облігаціями зовнішньої державної позики. До зовнішньої заборгованості належать переважно борги, платежі за якими здійснюються в іноземній валюті або в товарах і послугах, які впливають на *баланс платіжний* та не сплачені за ними проценти. Зовнішня заборгованість виникає головним чином унаслідок залучення зовнішніх позик, а також у випадках націоналізації іноземної власності із зобов'язанням виплатити компенсацію попереднім власникам. У загальному вигляді сучасна структура світової заборгованості складається з таких основних елементів: борги за *кредитами міжнародними* держав; борги за кредитами, наданими приватними кредитно-фінансовими інституціями; борги, що виникли внаслідок незбалансованості торговельного і платіжного балансів; борги, спричинені перевищенням іноземних інвестицій над вивозом власних; борги за кредитами міжнародних фінансово-кредитних організацій.

Для аналізу рівня і динаміки зовнішнього боргу, здатності країни обслуговувати його (пла-

тоспроможність держави та її ліквідна позиція) Світовий банк використовує такі показники: EDT/XGS — відношення валового зовнішнього боргу до *експорту* товарів і послуг; EDT/GNP — відношення валового зовнішнього боргу до ВНП; TDS/XGS — відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг; INT/GNP — відношення відсоткових платежів до ВНП; INT/XGS — відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг; RES/EDT — відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу; RES/MGS — відношення міжнародних резервів до *імпорту* товарів і послуг; Short-term/EDT — відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу; Multilateral/EDT — відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу. Вважається, що верхньою межею оптимального розміру зовнішнього боргу є співвідношення EDT/XGS на рівні не більше ніж 200–250 % і співвідношення TDS/XGS — не більш як 20–25 %. (При цьому, щоправда, у чисельнику враховується не весь зовнішній борг, а лише державний та гарантований державою борг.) Згідно з класифікацією країн за рівнем заборгованості, що розроблена *Світовим банком*, вони поділяються на: країни з надмірною заборгованістю (показники відношення зовнішньої заборгованості до експорту і ВВП відповідно перевищують 220 % і 80 %); країни з помірною заборгованістю (обидва показники нижчі за наведені, але вищі за 60 %); країни з низьким рівнем заборгованості (обидва показники нижчі за 60 %). Погашення та обслуговування зовнішнього боргу відбувається шляхом здійснення платежів на виконання боргових зобов'язань перед кредитором щодо погашення основної суми боргу, сплати процентів та супутніх витрат, передбачених умовами випуску цінних паперів, угодами про позику, гарантійними угодами та ін. документами. Зовнішню заборгованість прийнято врегульовувати шляхом реструктуризації боргу. Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться в рамках *Паризького клубу* офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом) та *Лондонського клубу* приватних кредиторів (реструктуризація боргу перед банками за синдикованими кредитами і заборгованості перед юридичними й фізичними особами за випущеними урядовими єврооблігаціями). Борг перед МВФ і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

З. О. Луцишин

Зовнішній ринок — сфера товарно-грошових відносин між *державами*, що пов'язані участю в міжнар. поділі праці. **З. р.** розкривається через систему зовн. екон. зв'язків, які формують середовище та структуру **З. р.** Зовн.-екон. зв'язки є системою екон. відносин, що виникають у процесі руху ресурсів всіх видів між д-вами та екон. суб'єктами різних країн. Двосторонні відносини даного типу охоплюють усі сфери екон. життя д-ви, а передусім її виробничу, торг., інвестиційну та фінанс. діяльність. Сутність зовн.-екон. зв'язків як екон. категорії полягає в її функціях: орг-ції та обслуговуванні міжнар. обміну природ. ресурсами й результатами праці у вартісній формі; міжнар. визнанні споживчої вартості продуктів міжнар. поділу праці; орг-ції міжнар. грошового обігу. Одночасно зовн.-екон. зв'язки виступають інструментом впливу на екон. систему д-в через механізм зовн.-екон. діяльності, за допомогою якого попит на товари **З. р.** переносяться на внутр. ринок д-ви.

І. В. Івлєва

Зовнішніх запозичень консолідація. Консолідовані зовн. запозичення окремої *держави* за існуючою методологію включають *зовнішній борг*, заборгованість, що гарантована д-вою, і приватний негарантований борг. За термінами консолідований *зовнішній борг* підрозділяється на довгостроковий і короткостроковий. При **З. з. к.** окремої країни враховуються: суми заборгованості за одержаними кредитами від д-в; заборгованість за кредитами, наданими приватними установами; суми боргів унаслідок незбалансованості *балансу платіжного*; суми перевищень надходжень інозем. інвестицій над вивезенням власних; заборгованість за кредитами міжнар. кредитно-фінанс. орг-цій. **З. з. к.** є методологією розрахунку спец. показника, що використовується з метою узагальнення даних про зовн. заборгованість окремої д-ви чи групи країн, аналізу рівня й динаміки зовн. боргу, розрахунків здатності країни обслуговувати зовн. борги. Упродовж 1970–80-х була поширена практика залучення кредитів, коли стороною-позичальником виступали власне держ. інституції, або надавались держ. гарантії під інші інозем. позики. У 1990-х таке кредитування стало менш поширеним. З огляду на масивні відтоки капіталу протягом 1980-х із багатьох країн, що розвиваються, негайною потребою стала необхідність показати безпосередню причину поглиблення держ. зовн. неплатоспроможності (у т. ч. держ. (публічного) або гарантованого д-вою боргу). Проблема зовн. заборгованості країни загострювалась не стільки внаслідок надмірного держ. зовн. боргу, скільки завдяки зростанню показників заг. заборгованості країни. Держ. закорд. запозичення збільшуються одночасно зі зростанням обсягів дефіциту поточного *балансу зовнішньоторговельного*, зростаннями резервів у інозем. *валюті* й валових відтоків приватного короткострокового капіталу. Держ. закорд. запозичення зростають одночасно зі зменшенням обсягів чистого притоку довгострокового приватного капіталу. Водночас зростання чистої зовн. заборгованості країни визначається лише обсягом дефіциту поточного балансу: чисті притоки довгострокового приватного капіталу більші, ніж дефіцит поточного балансу, відображаються в резервах в інозем. валюті або валових відтоках приватного короткострокового капіталу.

На практиці при розгляді проблеми обслуговування держ. заборгованості велике значення може мати те, який з останніх двох показників переважає. Якщо валові відтоки приватного короткострокового капіталу великі за обсягами, навіть коли чиста заборгованість зросла незначно, д-ва може й далі мати складнощі з обслуговуванням запозичень. Це трапляється, перш за все, завдяки тому, що держ. інституції не мають можливості використовувати доходи резидентів у вигляді відсотків на їхні закорд. приватні інвестиції з метою обслуговування держ. або гарантованих д-вою зовн. запозичень. Отже, з іншого боку, **З. з. к.** розглядається як регулятивний захід в умовах надмірної зовн. заборгованості тієї чи іншої д-ви з метою недопущення впливу зовн. шоків, відпливу капіталів тощо. **З. з. к.** передбачає впровадження інструментів держ. контролю за зовн. запозиченнями, у т. ч. приватним сектором, обмеження одержань інозем. кредитів держ. установами. **З. з. к.** можна розглядати як передумову проведення реструктуризації зовн. боргу.

В. І. Мазуренко

Зовнішніх зносин органи — сукупність держ. органів та осіб, які мають право представляти інтереси *держави* та її *громадян* у процесі здійснення міжнар. зв'язків. Розрізняють внутр.-держ. й закорд. **З. з. о.** До перших відносяться органи заг. політ. керівництва: *глава держави*, *глава уряду*, парламент, уряд, *відомство закордонних справ*, а також органи, які здійснюють зовн. зносини в окремих галузях. **З. з. о.** за кордоном можуть бути постійними (*дипломатичне представництво*, *консульська установа*, *постійне представництво при міжнародній організації*) або тимчасові (делегації на *міжнародних конференціях*, двосторонніх переговорах, *спеціальні місії* та ін.). Діяльність **З. з. о.** регулюється як нац. законодавством, так і *нормами міжнародного права*.

М. А. Кулінич, О. С. Полторацький

Зовнішніх зносин органи спеціалізовані — структурні підрозділи в центр. галузевих (відомчих) органах держ. влади, що створюються з метою ефективного здійснення функцій зовн. зносин держави з іншими країнами. **З. з. о. с.** складаються з держ. службовців, спеціалістів, фахівців та експертів, які працюють в управліннях, відділах зовн. зносин міністерств, відомств, обласних і міських держадміністрацій. Вони ведуть переговори й готують до підписання міжнар. док-ти (*договори міжнародні*, угоди, *протоколи* й *меморандуми* про співробітництво) з галузевих питань, стежать за виконанням договірних зобов'язань д-ви, у конкретних галузях співробітництва, які відносяться до сфери їхньої компетенції. Діяльність **З. з. о. с.** регламентується відп. положеннями про мін-ва, відомства та органи держ. управління. Як правило, їхні співробітники не є дип. працівниками (не перебувають на *дипломатичній службі*), зазвичай мають статус держ. службовця. Координацію діяльності **З. з. о. с.** покладено відп. Указом Президента України на *Міністерство закордонних справ України*.

М. А. Кулінич

Зовнішніх зносин органи тимчасові — категорія закорд. держ. *зовнішніх зносин органів*, до якої відносяться різноманітні делегації, окремі уповноважені представники за кордоном, а також *спостерігачі* на міжнар. конференціях, з'їздах, у міжнар. комісіях, представники на держ. ювілеях, коронаціях, траурних церемоніях тощо. **З. з. о. т.** створюються відп. нормативними актами центр. органів зовн. зносин д-ви (*глави держави, глави уряду, відомства закордонних справ* тощо) для виконання окремих конкретних доручень зовн.-політ. керівництва д-ви, спец. представницьких функцій, ведення *переговорів міжнародних.*

М. А. Кулінич

Зовнішньоекономічна діяльність — форма торгово-економічної міжнародної діяльності *держави*, організацій, установ усіх форм власності, пов'язана з *експортом* та *імпортом* товарів і послуг, реалізацією спільних проектів, утворенням спільних виробничих, торговельних, транспортних структур за участі міжнародного фінансового капіталу, кредитів та інвестицій. Цей механізм зовнішньоекономічних зв'язків передбачає відкритий характер економіки, інтеграцію її в міжнародну торгово-економічну систему, в міжнародні регіональні й товарні ринки.

В. С. Карп

Зовнішньоекономічна політика (Foreign economic policy) — один з основних макроекономічних інструментів, застосовуваний для покращення становища країни у світовому господарстві, участь у міжнародному поділі праці, підтримка вітчизняних товаровиробників на світових ринках і ринках *третіх держав* та їх захист на внутрішньому ринку. Головне стратегічне завдання зовнішньоекономічної політики — це створення сприятливих зовнішньоекономічних умов для розширеного відтворення всередині країни. Державне регулювання зовнішньоекономічною діяльністю охоплює сферу зовнішньоекономічного співробітництва, сферу *зовнішньої торгівлі*, *валютну політику* держави. Залежно від зовнішньоекономічної доктрини, цілей та участі держави в регулюванні зовнішньоекономічних відносин, його методів та інструментів розрізняють певні види зовнішньоекономічної політики. *Протекціонізм* — політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземних товаровиробників. Фритредерство — політика вільної торгівлі з метою лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, вільного доступу на національний ринок товарів, капіталів, робочої сили тощо. До економічних регуляторів зовнішньоекономічної політики належать: розробка і встановлення податків у сфері зовнішніх відносин; затверджений порядок нагромадження і використання валютних коштів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; система розрахунків та кредитування експортно-імпортних відносин.

Р. О. Заблоцька

Зовнішньоекономічні зв'язки — система господарських зв'язків між національними економіками різних країн, що здійснюється на основі міжнародного поділу та інтеграції праці. Зовнішньоекономічні зв'язки являють собою цілий комплекс різних напрямків, форм, методів і засобів переміщення матеріальних, фінансових та інтелектуальних ресурсів між країнами. Категорія зовнішньоекономічні зв'язки є історичною й економічною одночасно. Як історична категорія зовнішньоекономічні зв'язки є продуктом цивілізації. Вони виникають з появою *держав* і розвиваються разом з ними. Як економічна категорія — це система економічних відносин, що виникають при русі ресурсів усіх видів між державами й економічними суб'єктами різних держав. Ці двосторонні відносини охоплюють усі сфери економічного життя держави і, насамперед, її виробничу, торгову, інвестиційну і фінансову діяльність. За напрямом товарного потоку зовнішньоекономічні зв'язки поділяють на експортні та імпортні. До форм зовнішньоекономічних зв'язків відносять *зовнішню торгівлю*, міжнародну спеціалізацію та кооперацію виробництва, *експорт* та *імпорт* капіталів і робочої сили, надання та одержання послуг (виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортно- чи імпортно посередницьких, юридичних), міжнародне спільне підприємництво, науково-технічне співробітництво, спільне будівництво підприємств, кредитування та інвестування, проведення на комерційній основі виставок, ярмарків, торгів, аукціонів тощо. Зовнішньоекономічні зв'язки в сучасних умовах стають могутнім засобом прискорення науково-технічного розвитку та інтенсифікації економіки. Нині оволодівати найновішими досягненнями науки і техніки без інтенсивного обміну науковими дослідженнями, різноманітними товарами і послугами означає нераціонально використовувати власні ресурси, втрачати час і темпи розвитку.

В. П. Мазуренко

Зовнішньої політики засоби — сукупність матеріал. та нематеріал. факторів, що забезпечують *актору міжнародному* здатність реалізовувати свою суб'єктність у *міжнародних відносинах.* Категорія **З. п. з.** знайшла прихильників як серед дослідників міжнар. відносин, що продовжували реалістичну традицію (вважаючи **З. п. з.**, які є в розпорядженні міжнар. актора, детермінантою його позиції в ієрархії міжнар. системи), так і їхніх послідовних критиків, які цю категорію використовують як альтернативну *«влади — сили» концепції.*

А. А. Суботін

Зовнішньополітична інформація — сукупність відомостей та фактичних даних про внутр. і зовн. стан інозем. країн, що використовуються для оцінювання ситуації та розробки й прийняття зовн.-політ. рішень держави. **З. і.** є важливою складовою *дипломатичної служби*, посідає провідне місце в повсякденній діяльності *дипломатичного представництва* й передбачає збирання, обробку, аналіз та доповідь до центр. органів зовн. зносин акредитуючої д-ви даних про ситуацію та події в країні перебування та в регіоні, де ця країна розташована, відношення країни перебування до актуальних проблем міжнар. життя. Цей напрямок діяльності дип. структур регламентований *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*. Так, у ст. 3 вказаного док-та підкреслюється, що до функцій дип. представництва відноситься «з'ясування всіма законними засобами становища і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду акредитуючої держави». У затвердженому розпорядженням Президента України від 22.10.1992 «Положенні про дипломатичне представництво України за кордоном» до функцій дип. представництва відноситься «з'ясування всіма законними засобами становища і подій у державі перебування та інформування про них відповідних органів України» (п. 4); «поширення у державі перебування інформації про становище в Україні та події міжнародного життя» (п. 5). Важливими джерелами **З. і.** вважаються: особисті контакти й бесіди глави закорд. дип. представництва з політ. керівництвом країни перебування, зустрічі дип. представників з інозем. *дипломатами*, поїздки по країні, прес-конференції та брифінги, вивчення офіц. док-тів щодо зовн. та внутр. політики країни перебування, публікації в місцевих засобах масової інформації.

М. А. Кулінич

Зовнішньополітична пропаганда (від лат. propaganda — те, що підлягає поширенню) — технологія формування сусп. думки, мотивації поведінки суспільства або маніпулювання політ. ідеологією. **З. п.** пов'язана зі значними потрясіннями та подіями міжнар. масштабу: світовими *війнами*, рев-ціями, іншими сусп. трасформаціями, які сприяють поширенню нових (прогресивних/регресивних) ідеалів, що впливають на значні маси населення інших країн. Пропаганда поширюється через ЗМК (друковані, телерадіомовні, електронні), рекламу, публічне інформування тощо, але їй, як правило, притаманне прагнення контролювати засоби та канали комунікації, тобто впливати на світогляд. Усі д-ви більшою чи меншою мірою здійснюють пропагандистську діяльність (як усередині країни, так і за кордоном), що визначається як громад. інформ. програма, ефективність якої залежить від ступеня свободи вираження поглядів, демократичності та плюралізму влади, незалежності ЗМК. Основні напрями пропаганди: іміджево-політичний (інформація, яка формує бажаний образ влади й суспільства); маніпулятивний (інформація, яка поширює маніпулятивні міфологеми, спрямовані на створення атмосфери підозр щодо політ. намірів і дій інших д-в). Особливого міжнар. розмаху набула **З. п.** протягом XX ст., коли істор. умови зумовили розкол світу на дві протилежні соц.-екон. системи. Саме тоді пропаганда стала невід'ємним елементом *зовнішньої політики*,

партнером *дипломатії* в розподілі й перерозподілі світу, тобто стала виконувати ідеолог. функції як інструмент втручання у внутр. справи інших д-в (так, до апарату **З. п.** у Великій Британії належить Міністерство інформації й Департамент пропаганди на супротивника, у ФРН — Військ. бюро преси і друку, у США — Комітет сусп. інформації, спец. наук. центри пропаганди — Гуверовський інститут війни, рев-ції та миру тощо). Основні цілі **З. п.**: розвиток двостороннього (багатостороннього) співробітництва д-в у різних сферах міжнар. діяльності; активізація ділових зв'язків зі світовим співтовариством; протидія контрпропаганді. Інформ.-пропагандистська діяльність зовн.-політ. відомств та *дипломатичних представництв* здійснюється, контролюється та регулюється д-вою, а також спеціально уповноваженими групами експертів, агентствами, компаніями тощо. В умовах глобалізації інформ.-комунікаційних систем пропаганда перетворилась на могутній політ. інструмент інформ. впливу на світову громад. думку для переконання в підтримці політ. рішень і конкретних дій (інформ. війни США в Перській затоці (1991–2003), операція «Помста» в Афганістані, коли обидві сторони конфлікту намагались впливати на світову спільноту через телебачення й міжнар. інформ. потоки).

Є. А. Макаренко, О. П. Кучмій

Зовнішньополітичне планування — сукупність методів та засобів, що дозволяють обрати з множини можливих варіантів здійснення зовн.-політ. діяльності оптимальний, завдяки якому найефективніше досягається мета. Процес **З. п.** тісно пов'язаний із визначенням нац. інтересів д-ви та *стратегією зовнішньополітичною*. Необхідними умовами для ефективного планування є: централізація задіяних у виконанні плану структур; наявність визначеної лінії поведінки д-ви, висококваліфікованих кадрів аналітиків; раціональна орг-ція відносин усередині держ. апарату. **З. п.** спирається на внутр.-політ. ситуацію в д-ві, у т. ч. на наявні в ній ресурси — кадровий, екон., демографічний, військ., наук.-техн., культ. потенціали. Співвідношення цих ресурсів визначає можливості зовн.-політ. діяльності д-ви в окремих напрямах, ієрархію пріоритетів у постановці й реалізації зовн.-політ. цілей. У держ. структурах переважної більшості сучас. країн існують спец. органи, які займаються зовн.-політ. діяльністю та контролюють її: мін-ва закорд. справ (або зовн. стосунків), парл. комітети з питань зовн. політики тощо. Такі органи мають спеціалізовані підрозділи, що займаються аналізом та плануванням зовн.-політ. діяльності. **З. п.** має регіональні особливості. Напр., у сфері безпеки **З. п.** в європ. д-вах здійснюється з урахуванням двох найістотніших для стабільності в Європі процесів — європ. інтеграції та міграції з країн *«третього світу»*.

М. С. Каменецький

Зовнішньополітичні комунікативні технології — системний процес обміну інформ. потоками на міжнар. рівні, призначений забезпечити формування та підтримання міжнар. іміджу держави й просування її нац. інтересів. Існують різні класифікації **З. к. т.**: за методами впливу (психологічні, інформаційно-технологічні, соціальні, соціокультурні тощо); за інтенсивністю впливу (слабоінтенсивні та гіперінтенсивні); за функціональністю (спрямовані на забезпечення радикальних змін у свідомості або на створення сприятливого контексту для можливих майбутніх дій); за характером впливу (технології прямого та непрямого впливу); за спрямованістю (контентні та фонові). Забезпечення сучас. *зовнішньої політики* здійснюється традиційними **З. к. т.** (інформ.-аналітична робота територ. і функціональних департаментів зовн.-політ. відомства д-ви, дип. заходи *дипломатичних представництв* в інших д-вах), медіа та мережевими технологіями (див.: *Медіадипломатія*; *Дипломатія іміджева*), технологіями *брендингу державного*. **З. к. т.** забезпечують політ. систему міжнар. відносин, оперативне реагування на зміну ситуації, прогнозування розвитку подій на основі аналізу інформ. масивів, адекватний вплив на небажані зміни. Розвинені д-ви створюють розгалужену структуру орг-цій, що забезпечують ефективність застосування зовн.-політ. комунікацій, зокрема таких, як преса, радіо, телебачення, *Глобальна інформаційна мережа*, виставкова діяльність, публічне представництво, видавнича справа, кіно та аудіовізуальні засоби тощо.

Є. А. Макаренко, О. М. Флюр

Зовнішньополітичного рішення механізм прийняття — система інституцій, які на постійної основі та за своєю компетенцію займаються розробкою *зовнішньої політики* колективного *актора міжнародного*. Механізм прийняття зовн.-політ. рішень д-ви складається, у більшості випадків, з інститутів та агенцій системи виконавчої влади. Інші гілки влади — представницька та судова — у переважній частині країн світу позбавлені можливостей для активного та постійного впливу на більшість рішень виконавчої влади з питань зовн. політики. Тенденції розвитку держ. **З. р. м. п.** полягають, з одного боку, в розширенні кола бюрократичних установ, що займаються їх розробкою на різних етапах формування зовн.-політ. курсу д-ви, а з іншого — у зменшені ролі *дипломатичної служби*, передусім системи постійних зовн. представництв, на користь дипломатії *ад гок* та *дипломатії багатосторонньої* в рамках *організацій міжнародних* і конференцій.

А. А. Суботін

Зовнішньоторговельна експансія — метод зовнішньоторговельної політики, направлений на розширення економічного впливу монополістичних об'єднань і груп, а також *держав* в області *зовнішньої торгівлі* шляхом встановлення контролю над сировинними ресурсами та ринками збуту. **З. е.** — складовий елемента екон. експансії, яка сприяє розширенню сфер екон. впливу країни, транснаціональної компанії шляхом обмеження доступу конкурентів до нових ринків та придбання джерел ресурсів.

А. С. Нанавов

Зовнішньоторговельні операції — усі види експортно-імпортних операцій з продажу товарів, послуг, ліцензій, технологій тощо. Характерною рисою цих операцій (угод) є участь у них інозем. юрид. особи (нерезидента). У *міжнародній торгівлі* виділяють чотири основні види **З. о.**: експортна операція — продаж інозем. контрагенту товару з вивезенням його за межі країни; імпортна операція — придбання товару в інозем. контрагента з вивезенням його в країну; реекспортна операція — продаж із вивезенням за межі країни раніш імпортованого, непридатного (або не підданого переробці) товару; реімпортна операція — придбання із ввезенням із-за кордону раніш експортованого й непридатного (або не переробленого там) товару. Порядок здійснення **З. о.** (угод) в Україні регламентується Цивільним, Господарським та Митним кодексами, Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та іншими законодавчими актами України.

О. М. Григоров

Зовнішня політика — система дій *актора міжнародного*, що спрямована на набуття впливу на поведінку інших суб'єктів *міжнародних відносин* та пристосування до наслідків процесів *системи міжнародної*. **З. п.** окремого актора не зводиться до окремих дискретних актів, а має характер зовнішньополітичної діяльності, в основі якої лежить більшою-меншою мірою формалізована стратегія його поведінки в міжнародному середовищі. За своїм функціональним змістом, **з. п.** актуалізує соціальні інтереси в їхньому індивідуальному, корпоративному та універсальному аспектах, а також у субнаціональному, національному, регіональному та глобальному вимірі. В сучасній *міжнародних відносин теорії* більшість дослідників схиляється до визнання діалектичного характеру взаємодії внутрішньої та зовнішньої політики державних акторів, конкретний стан якої, не в останню чергу, залежить від статусу цього суб'єкта міжнародних відносин, що, наприклад, знайшло відображення в роботах як неореалістів (К. Уолц), так і прихильників «транснаціональної» концепції міжнародних відносин (Дж. Розенау). Зовнішньополітична діяльність держави здійснюється за допомогою механізму прийняття зовнішньополітичних рішень та формування **З. п.** *Зовнішньополітичних рішень механізм прийняття* складається, в більшості випадків, з інститутів та агенцій системи виконавчої влади. Інші гілки влади, — представницька (законодавча) та судова, — у більшості країн світу позбавлені можливостей для активного та постійного впливу на більшість рішень виконавчої влади з питань **З. п.** Тенденції розвитку державного механізму прийняття зовнішньополітичних рішень полягають, з одного боку, в розширенні кола бюрократичних установ, що займаються цим на різних етапах фор-

мування зовнішньополітичного курсу держави, а, з іншого, в зменшені ролі *дипломатичної служби*, передусім системи постійних зовнішніх представництв, на користь дипломатії *ад гок* та *дипломатії багатосторонньої* в рамках *організацій міжнародних* та експертних конференцій.

Літ.: Snyder, Richard. H.W. Bruck, and Burton Sapin. Foreign Policy Decision Making: An Approach to the Study of International Politics. — New York: Free Press, 1962; Rosenau, James. eds. Domestic Sources of Foreign Policy. — New York: Free Press, 1967; McGowan, Patrick. Shapiro, Howard. The Comparative Study of Foreign Policy. — Beverly Hills: Sage Publications, 1973.

А. А. Суботін

Зовнішня політика України. Відновлення незалежності України (див.: *Акт проголошення незалежності України 1991*) та розвиток її держ. інститутів припав на період кардинальних політ. змін у системі *міжнародних відносин*, пов'язаних із завершенням *«холодної війни»*, розпадом «соціалістичного табору» та припиненням глобальної конфронтації між *наддержавами*. У Європі ці зрушення позначились насамперед виникненням нових незалежних д-в та зникненням військ.-політ. й ідеолог. протистояння. У процесі формування власної *зовнішньої політики* Україна ставила дві основні цілі: забезпечення визнання її *незалежності* та *суверенітету*, сприяння закріпленню та подальшому розвитку державотворчого процесу, політ. та екон. реформ у д-ві; забезпечення її входження до світового співтовариства як повноправного та впливового *актора міжнародного*, використання наявних екон. та ресурсного потенціалів, геополіт. становища для закріплення належної ролі України в європ. регіональній системі.

Основні засади **З. п. У.** визначено Конституцією України від 28.06.1996, її принципи та завдання викладені в Декларації про державний суверенітет від 16.07.1990, Постанові Верховної Ради України *«Основні напрями зовнішньої політики України»* від 2.07.1993, *Законі України про основи національної безпеки 2003* та *Законі України про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010*. Зовнішня політика України базується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права: рівноправності та відкритості, взаємоповаги та взаємовигідності, невтручання держав у внутрішні справи одна одної, а також захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства, а також позаблоковості. Україна обстоює непорушність міжнародного миру та безпеки, засуджує використання війни як засобу політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою, прагне до вирішення міжнародних суперечок виключно мирними засобами, визнає примат *міжнародного права* перед нормами внутрішньодержавного права. В основі своєї зовнішньої політики Україна проголосила відсутність *територіальних претензій* до сусідів, у свою чергу вона не визнає жодні *територіальні претензії* до себе. Україна проголосила, що буде неухильно дотримуватися міжнародних стандартів *прав людини*, забезпечувати права національних меншин, що мешкають на її території, вживати належних заходів до збереження національної самобутності українців за межами України згідно з *нормами міжнародного права*.

Завданнями **З. п. У.** є: утвердження та розвиток незалежної Укр. д-ви; забезпечення стабільності міжнар. становища України, її територ. цілісності та недоторканості її кордонів; захист прав, інтересів громадян України та її юрид. осіб за кордоном; створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями; поширення у світі образу України як надійного й передбачуваного партнера. У **З. п. У.** проявляється прагнення д-ви брати активну участь у світовій політиці, виступати на міжнар. арені як самостійний та динамічний актор (див.: *Міжнародні ініціативи України*). Саме відп. зовн. політика д-ви та послідовне виконання нею взятих на себе міжнар. зобов'язань сприяли закріпленню у світі ставлення до Укр. д-ви як до надійного та прогнозованого партнера. Формуванню такого ставлення сприяли, зокрема, добровільна відмова України від третього в світі за потужністю ядерного потенціалу та приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* як без'ядерної д-ви, дотримання зобов'язань щодо скорочення звичайних озброєнь (див.: *Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990*), врегулювання *територіальних спорів* із сусідніми д-вами, закриття Чорнобильської атомної станції тощо.

Особливе місце в **З. п. У.** посіли завдання інтеграції укр. економіки у *світове господарство*, забезпечення екон. реформ у д-ві. Т. зв. «економізація» зовн. політики стала відмітною рисою сучас. періоду укр. історії, наочним проявом її прагматичної орієнтації на досягнення конкретних цілей у сусп. розвитку. Розвиток пром., торг. та фінанс. зв'язків із д-вами світу, активне співробітництво з міжнар. екон. орг-ціями виступають важливим фактором внутр. екон. розвитку укр. д-ви. Україна активно співпрацювала зі світовими та європ. фінанс. структурами (*Міжнародний валютний фонд*, Світовий банк, *Європейський банк реконструкції та розвитку* та ін.) у проведенні внутр. реформ у д-ві, прагне набути членства в *Світовій організації торгівлі* для посилення зайнятих із часу набуття незалежності позицій у *міжнародній торгівлі*. Для України залишається важливим використання зарубіжного екон. потенціалу та досвіду ринкового господарювання для прискорення реформ у д-ві, залучення інозем. інвестицій у нац. економіку, сприяння модернізації управління в економіці та запровадження нових технологій. Зусилля **З. п. У.** також спрямовані на встановлення та розвиток наук.-техн. співробітництва з розвиненими країнами світу, скерованого на підтримку нац. науки й освіти, збереження інтелектуального потенціалу д-ви, інтегрування його у світовий наук. та *міжнародний інформаційний простір* .

Провідним пріоритетом **З. п. У.** є інтегрування д-ви в європ. структури. Стратегічним курсом д-ви, що визначає основні напрямки її сучас. зовн.-політ. та внутр. розвитку, є *Європейський вибір України*, який передбачає її поступове інтегрування в *ЄС*. Відносини України з ЄС базуються на положеннях *Угоди про партнерство і співробітництво України і Європейських співтовариств та їхніх країн-членів 1994*, розвиваються в політ., екон., безпековій, наук.-техн. та інших сферах і спираються на розгалужену структуру двостороннього співробітництва: саміти Україна — ЄС тощо. Стосунки з *НАТО* розглядаються Україною в контексті забезпечення нац. безпеки, а також як засіб зміцнення європ. регіональної безпеки. За роки незалежності Україні вдалося розвити конструктивний діалог із НАТО з широкого кола питань європ. безпеки. Відносини України із НАТО формалізовані в рамках *Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*, а також у рамках *Ради євроатлантичного партнерства* та програми *«Партнерство заради миру»*. Україна не виступає проти *НАТО розширення на Схід* у принципі, але заперечує утворенню нових ліній поділу континенту внаслідок розширення, а також наполягає, щоб воно супроводжувалось подальшою розбудовою особливого партнерства між Україною та НАТО. Укр. д-ва надає вагомості розвитку інших напрямів європ. регіонального співробітництва, особливо в безпековому вимірі. Вона розглядає *Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)* як важливий механізм забезпечення регіональної *безпеки міжнародної*, виступає за подальше розширення сфери діяльності ОБСЄ, зміцнення та підвищення ефективності діяльності її структур. Пріоритетними напрямками у сфері двосторонніх відносин є розвиток політ., екон., наук.-техн., культ. та інших стосунків із сусідніми д-вами. Україна послідовно дотримується курсу на укладення з такими д-вами повномасштабних договорів про добросусідство й співробітництво з метою закріплення існуючих держ. кордонів та розбудови добросусідських та взаємовигідних відносин у всіх галузях. Значну увагу Україна приділяє інтегруванню разом із сусідніми д-вами в структури субрегіональної співпраці: *Центральноєвропейську ініціативу*, *Чорноморське економічне співробітництво* тощо. Відносини із зах. д-вами розглядаються як основний засіб забезпечення інтегрування України у світову економіку, зміцнення її ролі в європ. справах, створення умов для розширення участі та входження в недалекому майбутньому укр. д-ви до європ. та євроатлантичних структур. Ключову роль як партнери з-поміж зах. д-в для України відіграють США та провідні зах.-європ. д-ви. Особливості геополіт. розташування України, її екон. становища, стану госп. зв'язків, а також істор. та культ. розвитку зумовлюють особливе місце укр.-рос. відносин у системі **З. п. У.** Через різноплановість, багатовимірність та значимість для розвитку України та європ. регіону загалом ці відносини за своїм характером мають бути саме

«стратегічним партнерством», визначальною характеристикою якого стає постійне поглиблення взаємозалежності двох д-в. Основою для розбудови укр.-рос. відносин є, насамперед, *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*. Серед зовн.-політ. пріоритетів України важливе місце відводиться співробітництву з д-вами пострад. простору: подальший розвиток двосторонніх відносин та співробітництво в міждерж. регіональних орг-ціях. Україна як держава-засновниця *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* виступає за активізацію багатостороннього екон. співробітництва, розвиток торг.-екон. та інших зв'язків між країнами СНД на засадах суверенного партнерства, рівноправності та взаємовигоди. Водночас вона активно розвиває співпрацю з пострад. країнами в таких угрупованнях як *ГУАМ, ЄврАзЕС* та ін. Головним завданням **З. п. У.** на пострад. просторі є створення *зони вільної торгівлі*, сприяння розвитку пром. кооперації тощо. Водночас Україна виступає проти створення наддерж. інституцій у рамках СНД та інших регіональних структур, перетворення СНД у наддержавну структуру федерат. чи конфедеративного характеру. Традиційно важливе місце в **З. п. У.** займає діяльність в *Організації Об'єднаних Націй*, одним із засновників якої є Україна, та *спеціалізованих установах ООН*. Активна участь України в цих міжнар. орг-ціях є одночасно інструментом утвердження д-ви на міжнар. арені та засобом ефективного впливу на розвиток світової системи, сприяє здійсненню прагнення Укр. д-ви до дієвої участі у формуванні нового міжнар. порядку. Україна надає першочергового значення миротворчості, спрямованій на відвернення та врегулювання міжнар. конфліктів та є одним із провідних учасників миротворчої діяльності під егідою ООН по всьому світі. Особливості істор. розвитку укр. етносу зумовили його геогр. розпорошеність, призвели до утворення чисельних нац. укр. осередків у багатьох країнах у різних частинах світу. Тому підтримання контактів з укр. діаспорою є для **З. п. У.** особливим завданням, покликаним сприяти розвитку гуманітарних та інших контактів зарубіжних українців з істор. батьківщиною. Важливою функцією **З. п. У.** є захист прав зарубіжних українців, пов'язаних із збереженням ними своєї нац. ідентичності. У процесі становлення та розбудови незалежної України її зовн. політика відіграла суттєву роль в утвердженні міжнар. статусу Укр. д-ви, створенні позитивного іміджу України у світі та визначенні її місця в сучас. світових процесах.

Л. В. Губерський

Зовнішня торгівля — торговельні відносини, які реалізуються за участю продавців та покупців із різних країн світу шляхом здійснення експортних та імпортних операцій. Виникла приблизно 35–30 тис. років тому та спочатку мала форму натурального обміну. Особливий вплив на розвиток **З. т.** на сучасному етапі справили процеси індустріалізації та глобалізації світогосподарських зв'язків та розбудова транснаціональними компаніями глобальної системи аутсорсингу. Основні чинники участі країн у **З. т.**: нерівномірна забезпеченість країн факторами вир-ва, міжнародний поділ праці, різні темпи економічного зростання, різний рівень внутрішніх цін. Впровадження новітніх технологій, спеціалізація та концентрація вир-тва (економія на масштабі) сприяють підвищенню конкурентоспроможності товарів та послуг на світових ринках. Активне залучення країни до **З. т.** дозволяє національним виробникам розширити ринки збуту, створює пропозицію товарів *імпорту* на внутрішньому ринку, підвищує рівень зайнятості та уповільнює темпи інфляції. Збільшення обсягів *експорту* забезпечує надходження в економіку іноземної валюти та покращує рівень життя громадян країни. Основними характеристиками стану **З. т.** є *баланс зовнішньоторговельний*, умови торгівлі, товарна та геогр. структура торгівлі та зовнішньоторговельний оборот. **З. т.** здійснюється через реалізацію комерційних транзакцій та укладання зовн.-торг. контрактів і регулюється державою в рамках проведення зовнішньоторговельної політики. До методів зовнішньоторговельного регулювання відносять ліцензування, квотування, митний тариф та субсидування експорту.

О. І. Шнирков, А. С. Нанавов

Золотаренко Іван Ничипорович (? — 7.10.1655, Старий Бихів, нині — Могильовська область Білорусі) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Походив із корсунських міщан, брат третьої дружини Б. *Хмельницького* — Ганни. У серпні—жовтні 1651 разом із козацькими полковниками С. *Савичем* і Л. *Мозирею* брав участь у дип. переговорах у Москві з метою спонукати царя надати збройну допомогу укр. народові в б-бі проти польської шляхти. Після призначення 1652 ніжинським полковником неодноразово виконував дип. доручення Б. Хмельницького, контактуючи з посольствами моск. царя й литовського гетьмана. Під час походу 1654–55 на білоруські землі як Сіверський наказний гетьман на чолі 20-тис. козацького корпусу на прохання місцевого населення впроваджував там військ.-адмін. устрій Війська Запорозького, що викликало дип. протести моск. царя. Загинув у бою під Старим Биховом, який відмовився передати під контроль моск. воєводам.

В. І. Сергійчук

Золотий стандарт (International goldstandard; Goldstandard) — принцип організації світової валютної системи, при якому курс і вартість *валют* визначаються кількісним змістом золота і встановлюються в законодавчому порядку. Уперше система золотого стандарту затвердилася у Великій Британії в 1816, юридично вона була оформлена міждержавною угодою на конференції у Парижі в 1867. Згідно з цією угодою золото визнавалось єдиною формою *світових грошей*. В умовах, коли золото безпосередньо виконувало всі функції грошей, і національна, і світова грошова та валютна системи були тотожними з тією лише різницею, що монети, виходячи на світовий ринок, приймалися до платежу відповідно до своєї ваги. Золотий стандарт базувався на таких структурних принципах: 1) основою системи був золотомонетний стандарт; 2) кожна валюта має свій золотий вміст. Курс національних валют жорстко прив'язувався до золота і через золотий вміст валюти співвідносився один з одним за твердим валютним курсом. Золото використовувалося як золотомонетні світові гроші; 3) конвертованість кожної валюти у золото забезпечувалось як всередині, так і за межами країни; 4) зливки вільно обмінювались на монети, а золото вільно імпортувалось й експортувалось та продавалося на міжнародних ринках.

Види золотого стандарту: 1) золотомонетний — класична форма золотого стандарту, описаного вище. У зв'язку з недостачею золота обертання золотих монет після *Першої світової війни* в невеликій мірі збереглося лише в США. У Європі виникли нові різновиди золотого стандарту; 2) золотозлитковий, при якому центральні банки обмінювали банкноти тільки на золоті злитки стандартної ваги (близько 12,5 кг); 3) золотодевізний стандарт — система, при якій центральні банки багатьох країн обмінювали свої банкноти не на золото, а на валюту, що вважалася розмінної на золото. Для цього центральні банки тримали значні валютні резерви; 4) золотодоларовий стандарт — система, при якій центральні банки США обмінювали долари на золото для іноземних урядів і центральних банків інших країн. Ні американські, ні іноземні особи, фірми і банки такого права не мали. За умов золотого стандарту в його класичній золотомонетній формі не існувало будь-яких валютних обмежень. Система золотого стандарту була адекватною умовам вільної конкуренції, необмеженого ринку і відповідно до цих умов механізму ціноутворення. Режим золотомонетного стандарту був насамперед режимом стабільних валютних курсів.

Р. О. Заблоцька

Зона, вільна від ядерної зброї (ЗВЯЗ) — будь-яка зона, створена групою д-в, що вільно використовують свої суверенні права, шляхом угоди або *конвенції*, визнаною за таку *Генеральною Асамблеєю ООН*, у якій: а) визначено статут повної відсутності ядерної зброї в зоні, у т. ч. процедуру делімітації зони; б) встановлено міжнар. систему перевірки та контролю з метою гарантування виконання зобов'язань, що випливають зі статуту (рез. №3472 ГА ООН). Ідеї створення ЗВЯЗ вперше з'явились у сер. 1950-х. 7.03.1956 СРСР запропонував створення в Європі зони обмеження озброєнь, у якій, зокрема, заборонялось розгортання «атомних військових з'єднань і будь-яких видів атомної та водневої зброї». У 1957 польський мін. зак. справ А. *Рапацький* висунув ідею проголошення ЗВЯЗ Центр. Європи. Уже проголошені ЗВЯЗ 4 регіони світу: Лат. Америка (див.: *Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967*), півд.

частина Тихого океану (див.: *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985*), Півд.-Схід. Азія (див.: *Бангкокський договір 1995*) та Африк. континент (див.: *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996*). Створюючи ЗВЯЗ, д-ви прагнуть гарантувати у відп. регіоні вищий рівень безпеки, зменшити загрозу втягування в ядерний конфлікт. Як правило, угоди про створення ЗВЯЗ забороняють володіння, розробку, вир-во, набуття або розгортання ядерної зброї в межах території дії угоди. Крім того, угоди про ЗВЯЗ передбачають «негативні гарантії» безпеки, тобто зобов'язання ядерних д-в не застосовувати й не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти д-ав, що входять до ЗВЯЗ. Важливість ЗВЯЗ для зміцнення світового режиму нерозповсюдження була підкреслена 2000 на Конференції з розгляду *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. Україна підтримує ідею створення ЗВЯЗ і виступає за створення такої зони в регіоні Центр. та Схід. Європи.

С. П. Галака

Зона вільної торгівлі (Free Trade Agreement) — всебічна угода, спрямована на усунення перешкод з метою суттєвого розширення торгівлі шляхом відміни тарифів та квот, полегшення доступу на ринкі, удосконалення правил для інвесторів, посилення захисту прав на інтелектуальну власність, покращення правил техніки безпеки та гігієни праці, а також обмеження деяких дії уряду, наприклад у сфері надання субсидій. За кожною країною-учасницею зберігається право на самостійне і незалежне визначення режиму торгівлі по відношенню до *третіх держав*. У більшості випадків умови зони вільної торгівлі поширюються на всі товари крім продуктів сільського господарства. Зона вільної торгівлі може координуватися невеликим міждержавним секретаріатом, розташованим в одній із країн-членів, але зазвичай обходяться без нього, а основні параметри свого розвитку країни погоджують на періодичних нарадах керівників відповідних відомств. Між країнами-учасницями зберігаються митні кордони і пости, які контролюють походження товарів, що перетинають *кордони держави*.

О. І. Шнирков, Р. О. Заблоцька

Зона, заборонена для польотів — чітко визначена частина повітр. простору *держави*, у якій заборонені польоти повітр. суден. Згідно зі ст. 9 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944, кожна з договірних д-в, виходячи з міркувань нац. безпеки у випадку надзвичайних обставин або в період надзвичайного стану, має право для повітр. суден інших договірних д-в на однаковій основі: встановлювати заборонені для повітр. польотів зони; тимчасово обмежувати або забороняти польоти над усією своєю територією; вимагати від будь-якого повітр. судна, що входить в **З. з. для п.**, здійснити посадку в указаному аеропорту в межах своєї території. Введення **З. з. для п.** передбачає негайне інформування інших держав-учасниць Конвенції, а також *Міжнародної організації цивільної авіації* з одночасною передачею інформації з описом діючих заборонених зон. Вищезгадані заборонені зони повинні мати розумні розміри й не перешкоджати аеронавігації. Згідно зі ст. 9 Повітряного кодексу України використання її повітр. простору чи окремих районів може бути частково або повністю обмеженим. Постійно діючі заборонені зони й зони з обмеженням польотів у нові райони простору України включаються до офіц. аеронавігаційних збірників і наносяться на аеронавігаційні карти. Уся інформація про заборону чи обмеження використання повітр. простору негайно доводиться до відома всіх зацікавлених фізич. та юрид. осіб, зайнятих у повітр. аеронавігації.

О. М. Григоров

Зона миру — територія, на якій заборонені *застосування сили* або *застосування сили загроза*, розміщення, вдосконалення, володіння, розгортання, випробування й застосування будь-якого виду *зброї масового знищення*, включаючи ядерну, хім., біол., токсичну зброю, а також її перевезення територією д-в. Проголошення зони миру є добровільним міжнар.-прав. актом держав-учасниць. **З. м.** базується на розвитку довіри, співробітництва та постійних консультацій у сфері безпеки, оборони, скоординованої діяльності на відп. міжнар. форумах, прозорості й поступового обмеження придбання озброєнь згідно з порядком, встановленим відп. міжнар. угодами. **З. м.** було проголошено Центр. Америку (1990), територію країн-членів *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*, Болівії та Чилі (1998), Півд. Америку в цілому (2002).

Н. М. Весела

Зони валютні — угрупування країн, створені між країнами-лідерами (гегемонами) та країнами-сателітами з метою проведення скоординованої політики у валютній сфері. Основою таких об'єднань були валюти країн-гегемонів. До них країни-сателіти прив'язували свої валюти. Історично валютні зони були утворені під час або після *Другої світової війни* на базі попередньо існуючих валютних блоків, від яких, однак, вони відрізнялися більш високим рівнем юридичного оформлення відносин (відносини в рамках валютних блоків часто навіть не оформлювалися юридично) та більш ефективною системою міждержавного регулювання таких відносин. Головною економічною передумовою створення валютних зон була економічна та фінансова близькість економік країн зони — часто вони складалися з країн-метрополій та країн-колоній, що також історично зумовлювало щільність політичних та господарських відносин. Основна мета створення — підтримка позицій у *світовому господарстві* країни-гегемона — з погляду конкуренції, валютного домінування, захисту стратегічних інтересів. Функціонування зон валютних базувалося на таких принципах: а) країни-учасниці прив'язували свої валюти до валюти країни-гегемона та підтримували курс на стабільному рівні; б) ця валюта використовувалася всіма учасниками як головний резервний та платіжний засіб, при цьому резерви країн-учасниць розміщувалися в банках країни-гегемона в) нерівноправність участі в зоні валютній — як з позицій торгівлі, так і з позицій відносин у валютно-фінансовій сфері — у повоєнний період сутність відносин між метрополіями та колоніями, яка набула форми зон валютних, фактично, не змінилася. Характерними рисами зон валютних є наявність у країнах-учасницях спільної системи валютних обмежень, спільного валютного режиму та системи зовнішніх розрахунків із *третіми державами*, які проводилися через банки країни-гегемона.

Історично значимими були такі зони валютні. Зона стерлінгу. Прийнято вважати, що вона почала формуватися у формі валютного блоку під час Великої депресії в 1931. До складу зони валютної, яка сформувалася в кінці Другої світової війни із впровадженням заходів валютного контролю у Великій Британії та інших країнах-учасницях, входили в різні періоди різні країни. Досить значний склад зони спостерігався в 1970-х — більше 40 держав, серед яких Австралія, Барбадос, Ботсвана, Гана, Індія, Ірландія, Ісландія, Мальта, Нова Зеландія, Пакистан, ПАР та ін. Формально зона не мала централізованого органу регулювання, яке здійснювали місцеві органи країн-учасниць, переважно — Банк Англії. Була однією з найбільших в історії зон валютних — за різними оцінками, на неї припадало до 20 % світового товарообігу. Вважається, що стерлінгова зона припинила своє існування в кінці 1970-х. У 1967 відбулася значна *девальвація* фунту, однак ряд країн зони відмовилися від девальвації власних валют, диверсифікувавши частину своїх резервів у долари США. У 1972 Британія впровадила плаваючий курс стерлінгу та відмінила пільгові умови валютних відносин з учасниками зони. Ці та деякі інші подібні заходи зумовили фактичну ліквідацію зони вже у 1978. У дещо зміненому вигляді в сучасних умовах існує у вигляді стерлінгового *союзу валютного*. Зона американського долара. Подібно до стерлінгової зони виникла на основі відповідного валютного блоку, до складу якого входили переважно країни американського континенту, на початку Другої світової війни. Наприкінці 1960-х на зону припадало близько 1/3 міжнародного товарообігу, членами були США, Болівія, Венесуела, Гондурас, Канада, Мексика та ін. Також не мала юридично визначених міждержавних органів регулювання. Зона французького франка. Є найбільш типовим прикладом зони валютної. Сформувалася в кінці Другої світової війни між Францією та її тогочасними колоніями. Мала спільний керівний орган — Валютний комітет. Наприкінці 1960-х включала Францію, Алжир, Туніс, Марокко, Народну Республіку Конго, Того та ін. Пізніше — з 1975 зона франка включала 2 різних валютних союзи, до складу яких входили нові незалежні колишні колонії: *Економічне спів-*

товариство західноафриканських держав та *Економічне співтовариство держав Центральної Африки*, які емітували так званий франк КФА (кожен союз — свій підвид франка КФА). Ця зона діє і сьогодні. Також відомо про існування зон валютних іспанської песети, нідерландського гульдена та португальського ескудо. Вважається історично вичерпаною себе формою валютної інтеграції, у сучасному світі застосовуються переважно союзи валютні.

П. В. Дзюба

Зума (Zuma) Джейкоб (12.04.1942, Інкандла, провінція Квазулу-Натал, Південно-Африканський Союз) — південноафриканський громадсько-політичний, державний і партійний діяч, 12-й президент ПАР; народився в сім'ї поліцейського, що загинув при виконанні своїх обов'язків, тому сину після 5-го класу довелося кинути школу; в 1959 вступив до Африканського національного конгресу (АНК), в 1963 — до Південно-Африканської компартії, невдовзі був заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення «за спробу змови з метою повалення уряду»; після звільнення разом з іншими членами АНК брав участь у створенні підпільних катакомб у Наталі. В 1975 емігрував спершу до Свазіленду, а потім до Мозамбіку, де в 1984 очолив представництво АНК; в 1987 під тиском місцевої влади змушений був перебратися до Замбії, пізніше пройшов диверсійно-терористичну підготовку під керівництвом КДБ СРСР у Москві. Після скасування в 1990 заборони на АНК одним із перших повернувся на батьківщину, наступного року був обраний заступником генсека АНК; після перемоги АНК на виборах 1994 був призначений членом виконкому з економічних питань і туризму в уряді провінції Квазулу-Наталь. З 1999 — віце-президент ПАР, але в 2005 у зв'язку з корупційним скандалом президент Т. *Мбекі* звільнив З.; проти нього були висунуті звинувачення в зґвалтуванні, однак вони також згодом були зняті через недостатню доказову базу. 6.05.2009 277-ма голосами парламентарів обраний президентом ПАР; у *зовнішній політиці* інтенсифікував курс на поглиблення *стратегічного партнерства* зі США й КНР. З. — перший президент ПАР, що офіційно заявив про відданість традиційному зулуському багатоженству, в нього 8 дружин (з них 5 — офіційних) і 18 власних дітей.

В. І. Головченко

Зупинення членства (права голосувати) у міжнародній організації — альтернативний захід, що вживається задля уникнення повного припинення членства у такій організації. Так, ст. 6 *Статуту ООН* передбачає право *Ради Безпеки ООН* рекомендувати *Генеральній Асамблеї ООН* виключити члена Організації, який систематично порушує принципи її функціонування, тоді як ст. 5 Статуту передбачає повноваження Генеральної Асамблеї зупинити права та привілеї певного члена *ООН*, щодо якого Рада Безпеки вжила заходи превентивного чи примусового характеру.

Відповідно до Статей угоди Міжнародної асоціації розвитку, що входить до Групи *Світового банку*, членство в Асоціації також може бути призупинено за рішенням більшості Ради керуючих у випадку невиконання обов'язків перед Асоціацією. Членство втрачається повністю через один рік, якщо тільки не було прийняте рішення про його поновлення тією самою більшістю голосів Ради керуючих. За статутними умовами функціонування *Міжнародної асоціації розвитку* зупинення членства обмежує лише реалізацію прав за статтями угоди, але ніяк не впливає на відповідні статутні обов'язки члена. Зупинення права голосу в *організації міжнародній* у сучасному *міжнародному праві* можливе як за порушення статутних фінансових зобов'язань, так і за порушення статутних зобов'язань іншого характеру, однак найчастіше є результатом несплати державою внесків. Так, за ст. 19 Статуту ООН член Організації позбавляється права голосу в Генеральній Асамблеї, якщо сума його боргу з виплати грошових внесків перевищує суму, яка мала бути сплачена за два попередні роки.

Проблема із затримкою виплат за фінансовою допомогою *МВФ* особливо загострилась із кінця 1980-х. У 1992 було прийнято третю поправку до Статей угоди МВФ, яка також передбачала санкції у вигляді зупинення права голосу та суміжних прав за несвоєчасну сплату боргів Фонду.

Наприклад, відповідно до ст. 8 Статуту *Ради Європи*, будь-який член організації, який не визнає принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також відмовляється співробітничати у цьому напрямі з Радою Європи, може бути тимчасово позбавлений його права представництва. Однак, найчастіше зупинення права голосу в міжнародній організації є результатом порушення фінансових зобов'язань.

Прикладом інших випадків зупинення членства, зокрема права голосувати, є ст. 8 Статуту Ради Європи, відповідно до якої будь-який член організації, який не визнає принципи верховенства права та здійснення *прав людини* й основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також відмовляється співробітничати у цьому напрямі з Радою Європи, може бути тимчасово позбавлений його права представництва.

Л. О. Кожара

Зурабов Михайло Юрійович (3.10.1953, м. Ангарськ Іркутського краю, РРФСР) — російський державний діяч, *дипломат*. За професією економіст-кібернетик; закінчив аспірантуру Всесоюзного науково-дослідного інституту системних досліджень (1981); кандидат наук. З 28.10.1998 — радник Президента РФ з соціальних питань; у 1999–2004 — голова правління Пенсійного фонду Російської Федерації; 9.03.2004–12.09.2007 — міністр охорони здоров'я і соціального розвитку Російської Федерації; потім — радник Президента Російської Федерації з проблем реформування соціальної сфери. 5.08.2009 Президентом РФ Д. *Медведєвим* призначений Послом Росії в Україні; 19.01.2010 розпорядженням Президента Росії призначений Спеціальним представником Президента Російської Федерації з розвитку торгово-економічних відносин з Україною.

А. П. Сапсай

Зюлковські (Ziulkowski) Марек (5.7.1955, м. Кентшин, нині — Вармінсько-Мазурського воєводства Польської Республіки) — польський *дипломат*, закінчив факультет суспільних наук (Інститут Філософії) Варшавського Університету. 1975–76 — технічний співробітник Головної школи сільського господарства; 1981–82 — інструктор Спілки польських журналістів; 1982–86 — спеціаліст бюро подорожей «Orbis»; 1986–90 — старший спеціаліст, керівник відділу видавництва Інституту туризму; 1990–91 — старший спеціаліст відділу з питань релігії Головного управління статистики. В 1991–92 — консул Генерального консульства Польщі у Мінську; 1992–96 — радник, Тимчасовий Повірений посольства Польщі в Білорусі; 1996–2001 — старший радник, заступник директора, директор Департаменту Східної Європи МЗС Польщі. У 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні.

О. М. Знахоренко

І

Ібероамериканське співробітництво — система відносин між Іспанією, Португалією та країнами Лат. Америки, заснована на ідеї ібероамер. культ.-істор. єдності. Одним із перших інститутів **І. с.** було Бюро з питань освіти ібероамер. країн, створене в 1949. Нового імпульсу **І. с.** надало проведення щорічних ібероамер. конференцій та зустрічей глав д-в і урядів, ініційоване Іспанією. У першій зустрічі глав д-в та урядів, яка відбулась 18–19.07.1991 у м. Гвадалахара (Мексика), взяли участь керівники Іспанії, Португалії, Аргентини, Болівії, Бразилії, Колумбії, Коста-Рики, Куби, Чилі, Еквадору, Сальвадору, Гватемали, Гондурасу, Мексики, Нікарагуа, Панами, Парагваю, Перу, Домініканської Республіки, Уругваю та Венесуели. У підсумковому док-ті (Гвадалахарській декларації) глави д-в та урядів зобов'язались на засадах демократії, поваги *прав людини* й основних свобод встановити співробітництво у вирішенні проблем у трьох основних сферах (*міжнародного права,* екон. та соц. розвитку, освіти та культури) і висловили схвалення процесів регіональної та субрегіональної *інтеграції міжнародної.* На саміті в Барілоче (Аргентина, 16–17.10.1995) було підписано Договір про співробітництво, який визначав механізми та принципи **І. с.** Декларація Вінья дель Мар (Чилі) від 11.11.1996 засвідчила бажання лідерів країн-учасниць підвищити рівень існуючих відносин, створивши **І. с.** Рішення самітів в Порто (Португалія, 17–18.10.1998) і Гавані (Куба, 15–16.11.1999) про створення Секретаріату зі штаб-квартирою в Мадриді та Ібероамериканської системи співробітництва, координаційного органу програм і проектів, схвалених на зустрічі *глав держав* і *урядів,* заклало підвалини інституціональної структури **І. с.** Основним завданням **І. с.** визначено розвиток форм регіонального та міжрегіонального співробітництва, які сприятимуть включенню країн-учасниць у світову економіку.

Н. М. Весела

Ібероамериканський секретаріат (Secretaria General Iberoamericana) — *організація міжнародна* створена для посилення співробітництва держав-членів Ібероамериканської спільноти в політичній, економічній та культурній сферах. Рішення про створення Ібероамериканського секретаріату було прийнято на 13-му *саміті* Спільноти в Болівії в 2003, діяти почав у 2005. Ібероамериканський секретаріат надає інституційну та технічну підтримку Ібероамериканській конференції та Ібероамериканському саміту глав держав та урядів. Організація складається з 22-х держав: 19-ти латиноамериканських та 3-х європейських — Іспанія, Португалія, Андорра. Ібероамериканський секретаріат зосереджує свою роботу на 4-х основних напрямках — політика, економіка, суспільство та культура. Також Ібероамериканський секретаріат презентує проект бюджету та щорічну робочу програму організації для їх подальшого затвердження міністрами закордонних справ держав-учасниць. Секретаріат складається з Генерального секретаря, його заступника та секретаря. Генеральний Секретар обирається *главами держав* та *урядів* з представників латиноамериканських країн. Першим Генеральним секретарем став Енріке В. Інглесіас. Штаб-квартира організації знаходиться в м. Мадрид (Іспанія).

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Ібрагімі (Ibrahimi) Ахмед Талеб (5.01.1932, Сетіф, Французький Алжир) — алжирський держ. діяч і *дипломат.* Нар. у сім'ї засновника культ.-просвітницької поміркованої Асоціації мусульм. учених Башира Ібрагімі. Активний учасник *війни за незалежність Алжиру 1954–62,* 1957–62 перебував в ув'язненні у франц. тюрмах. 1965–70 — міністр нац. освіти, 1970–77 — міністр інформації і культури, 1977–79 і 1980–82 — міністр-радник при Президентові АНДР, з 1979 — чл. ЦК Фронту нац. визволення (ФНВ), 1979–80 і з 1982 — чл. політбюро ФНВ, 1982–88 — мін. зак. справ. Під час передвиборної презид. кампанії 1999 як незалежний кандидат виступав за налагодження політ. діалогу з опозиційним Ісламським фронтом порятунку, отримав 12,5 % голосів (2-е місце після переможця А. *Бутефліки* з 73,8 %).

В. І. Головченко

Ібрагімов (Ibrahimov) Назім Гусейн-огли (1963, Нахічеванська АРСР) — азербайджанський *дипломат.* Закінчив машинобудівний ф-т Азербайджанського політехн. ін-ту (1985); 1985–86 — працівник Нахічеванського електротехн. заводу; 1986–91 — на комсомольській роботі; 1991–96 — дир. фірми «Супутник ЛТД». 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Іван III (22.01.1440, Москва, Велике князівство Московське — 27.10.1505, там само) — великий князь московський (з 1462), старший син Василія II Темного (1415–62). Ріс у тяжкий час феод. міжусобиць, рано набув досвіду та прилучився до держ. справ, з 1456 нарівні з Василієм II брав реальну участь в управлінні д-вою; успадкував право на велике княжіння за дух. грамотою батька і, вперше з часів нашестя Батия на Русь, не поїхав до Орди для отримання ярлика. Найважливішим завданням *зовнішньої політики* було завершення об'єднання півн.-схід. руських земель у єдину д-ву; продовжуючи батьківський курс, силою або дип. угодами підкорив князівства: Ярославське (1463), Ростовське (1474), Тверське (1485–88), В'ятську землю (1489), Арську землю (Удмуртію), значну частину Рязанського великого князівства (1503); 1467–69 — успішно вів воєнні дії проти Казані, добився її васальної залежності. Вміла дип. політика **І. III** і союз із кримським ханом *Менглі І Гераєм* дозволили в 1480 остаточно покінчити з владою Золотої Орди над Московською Руссю. Після війн із Великим князівством Литовським (1487–94; 1500–03) приєднав Верховські князівства (у гирлі Оки) і Сіверські землі (залишки Чернігово-Сіверських князівств). Узяв титул «государя всея Русі» (з 1485), заохочував переселення до Москви іноземців: італ. та нім. будівничих, *послів* багатьох країн, з якими були встановлені *дипломатичні відносини,* грец. родичів племінниці візантійського імператора Софії (Зої) Палеолог, з якою одружився у 1472. Установив постійні дип. зв'язки з Папською курією в Римі, *Священною Римською імперією,* Угорщиною, італ. д-вами, Туреччиною, Іраном, Ногайською Ордою і Сибірським ханством; з Молдовою були налагоджені союзні стосунки.

Н. Ф. Сербіна

Іван IV Грозний (25.08.1530, Москва, Велике князівство Московське — 18.03.1584, Москва, Московське царство) — великий князь московський (з 1533), 1-й моск. цар (з 1547); син великого князя московського Василія III (1479–1533) та О. Глинської. Після її смерті 1538 на великокняжому дворі панувало засилля боярських придворних угруповань (Шуйських, Бельських, Глинських та ін.), які управляли від імені **І. IV.** 1547 вінчався на царство і розпочав самостійно правити д-вою; впродовж 1549–60 за допомогою Вибраної ради (О. *Адашев,* А. Курбський, протопоп Сильвестр) здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення і централізацію Московського царства: ліквідував систему кормлінь, створив єдиний централізований апарат управління, зміцнив органи держ. влади на місцях, прийняв новий Судебник (1550), упорядкував відносини з церквою, запровадив скликання Земських соборів та ін. У *зовнішній політиці* намагався вирішити два найважливіших завдання: ліквідувати загрозу з боку ординських ханств і забезпечити Московській державі вихід до Балтійського моря. 1547–52 було завойоване Казанське ханство, 1556 — Астраханське, що відкрило можливості для освоєння Поволжя і розвитку торгівлі з Персією. Залежність від Москви визнали: сибірський хан Єдигер (1555), Велика Ногайська Орда (1555), кабардинські та черкеські князі (1557); розпочалося завоювання Зах. Сибіру. Прагнучи захопити укр. та білоруські землі, а також здобути вихід до Балтійського моря, 1558 втрутився у війну з Лівонським орденом. Орден був розгромлений, однак Московському царству довелося вступити в б-бу одночасно з Литвою, Польщею, Данією, Швецією і Туреччиною. Лівонська війна закінчилася невдало, і відповідно до дог-рів про *перемир'я,* укладених Московською державою з Польщею і Швецією в 1582–83, **І. IV** відмовився від усіх попередніх завоювань. Здій-

снив обмін *посольствами* з Нідерландами, Угорщиною, Молдовою, Грузією, Персією; нерідко сам проводив *переговори міжнародні* з інозем. *послами* та складав дип. послання. У 1555–57 — уклав угоди про безмитну торгівлю з Англією.

Н. Ф. Сербіна

Іван XXIII (Ioannes XXIII), Анжело Джузеппе Ронкаллі (25.11.1881, Сотто-іль-Монте, Ломбардія, Королівство Італія — 3.06.1963, Ватикан) — 261-й Папа Римський (28.10.1958–3.06.1963); з 1904 — священик, з 1905 — секр. єпископа Бергамо, проф. церк. історії в єпископському семінарі, з 1924 — викладач патристики в Латеранському ун-ті. 1925 став архієпископом і призначений апостольським візитатором Болгарії. 1934–44 — апостольський делегат у Греції й голова ватиканської дип. місії в Туреччині. 1944–53 — *нунцій* у Франції. У січні 1953 став кардиналом і був призначений патріархом Венеції. Обраний Папою на 12-му балотуванні 28.10.1958 як компромісна кандидатура з огляду на похилий вік. Ініціював процес «аджорнаменто» — адаптації католицької церкви до повоєнного індустріального суспільства. Попри опір ряду кардиналів наполіг на скликанні 21-го *Вселенського собору* (1962–65), де було затверджено принципи реліг. свободи, постанову про екуменізм, декрет про апостолат мирян, принцип єпископської колегіальності. Прагнув мирного врегулювання *конфліктів міжнародних*, яке поклав в основу сучас. концепції ролі католицької церкви у світі (енцикліка «Pacem in terris», 1963). Багато зробив для налагодження відносин із СРСР та країнами Центр.-Схід. Європи. В 1960 Папа римський *Іван Павло II* беатифікував (зарахував до лику блаженних) Івана XXIII.

В. І. Головченко

Іван Павло II (Ioannes Paulus II), Кароль Юзеф Войтила (18.05.1920, Вадовіце, нині — Малопольське воєводство, Польська Республіка — 2.04.2005, Ватикан) — 264-й Папа Римський (16.10.1978–2.04.2005), перший в історії Папа-слов'янин, 1.05.2011 беатифікований Папою Римським *Бенедиктом XVI*; народився в сім'ї військового, закінчив гімназію, навчався на філологічному факультеті Ягеллонського університету (1938–39), закінчив факультет теології (1945), навчався в Університеті Angellicum (Рим). 1.11.1946 став священиком, у 1958 — єпископом, помічником архієпископа Кракова, з 1964 — архієпископ, митрополит Краківський, у 1967 висвячений у сан кардинала. На 21-му *Вселенському соборі* (II Ватиканському) (1962–65) підтримав курс *Івана XXIII* на реформування католицької церкви; у 1971 обраний до Ради синоду, 16.10.1978 став першим за останні 456 років Папою неіталійського походження. Зосередився на реалізації рішень II Ватиканського собору, істотно розширивши сучасне суспільне вчення католицької церкви (енцикліка «Centestimus annus», 1991), в основу якого поклав максимальне залучення християн і релігійних інститутів у сферу захисту *прав людини*, соціальної справедливості й миру, тобто істинне «богослів'я визволення» (на відміну від латиноамериканського варіанту безпосередньої участі священиків у політичній, навіть збройній, боротьбі). Здійснив більше 200 закордонних пастирських поїздок; під час відвідин Польщі 1979 виступив духовним натхненником «Солідарності» й проголосив доктрину «духовної єдності християнської Європи»; в енцикліці «Slavorum apostolic» (1985) визнав всесвітньо-історичне значення слов'янських апостолів Кирила і Мефодія; у 1986 першим із християнських глав церкви відвідав синагогу й покаявся за помилки, зроблені Апостольським престолом щодо єврейського народу (зокрема, ігнорування ним Голокосту), це забезпечило встановлення *дипломатичних відносин* між Ізраїлем і Ватиканом; у березні 2001 під час поїздки Сирією взяв участь у спільному з мусульманами богослужінні у Великій мечеті Дамаска; у травні під час відвідин Греції прилюдно вибачився за погром хрестоносцями Константинополя 1204; першим серед понтифіків відвідав Кубу й центри кальвіністського (Женева) та англіканського (Кентербері) віросповідань. Приймав у Ватикані М. *Горбачова* і Б. *Єльцина*; 23–27.06.2001 як глава Держави Ватикан здійснив офіційний візит до України. 13.05.1981 зазнав замаху турецького націоналіста Алі Агджі й був серйозно поранений.

В. І. Головченко

Іванов Алмаз (Єрофій) Іванович (? — 27.04.1669, м. Москва, Московське царство) — рос. держ. діяч і *дипломат*. 1640–46 — дяк Казенного двору; 1646 переведений до *Посольського приказу*. З 1648 — в. о. нач. Приказу, печатник (з 1667); 1649 — у складі моск. посольства їздив у Стокгольм, де була укладена договірна угода зі шведами; 1652–53 — чл. посольської делегації до польського короля Яна II Казимира; 1653–67 — думний дяк і нач. Посольського приказу, одночасно управляв Печатним приказом (з 1654). Був останнім, хто носив старовинне звання глави дип. відомства — «думний дяк і печатник»; найдовше пробув у XVII ст. на посту глави Посольського приказу: загалом 19 років, із них 14 — офіційно, а інші — як в. о. керівника. Брав безпосередню участь у *переговорах міжнародних* з іноземцями, що приїжджали до Москви, під час рос.-польської війни 1654–67 неодноразово очолював *посольства* у Варшаву.

Н. Ф. Сербіна

Іванов Ігор Сергійович (23.09.1945, Москва, СРСР) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Нар. у родині кадрового військового. Закінчив Суворовське училище (1964), Моск. держ. пед. ін-т інозем. мов ім. М. Тореза (1969) й аспірантуру Ін-ту світової економіки та міжнар. відносин АН СРСР. З 1973 — на *дипломатичній службі*: 2-й секр. 1-го європ. відділу МЗС, інженер торгпредстава СРСР у Мадриді; 1-й секр., радник-посланник посольства СРСР в Іспанії (1977–83); 1983–91 — у центр. апараті МЗС СРСР; 1991–93 — *посол* СРСР і Росії в Іспанії, взяв активну участь у підготовці *Мадридської мирної конференції 1991* з урегулювання на Бл. Сході; 1993–98 — 1-й заст. мін. зак. справ Росії. 1998–2004 — мін. зак. справ Росії. Діяльно сприяв пошукам шляхів вирішення *Косовської проблеми*, ратифікації *українсько-російського договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997* та виробленню *українсько-російського договору про державний кордон 2003*. У 2004–07 — секретар Ради безпеки Російської Федерації; потім відійшов від політики й зайнявся комерційною, викладацькою та науковою діяльністю.

В. І. Головченко

Ігнатьєв Микола Павлович (17.01.1832, Санкт-Петербург, Російська імперія — 20.06.1908, с. Круподеринці Бердичівського повіту Київ. губ., Російська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*, граф, генерал від інфантерії. Нар. у сім'ї військового, закінчив Академію Генштабу. Почав свою дип. кар'єру з поста *військового аташе* в Лондоні (1856–58); 1858 — очолив військ.-дип. місію до Хіви й Бухари, уклав торг. договір із Бухарою; 1859–60 — посланник у Китаї, де вів переговори про затвердження *Айгунського договору 1858*, уклав *Пекінський російсько-китайський додатковий договір 1860*, використавши військ. вторгнення англійців і французів у Китай та запевнивши китайців у дружньому ставленні до них Росії. 1861–64 — голова Азійського департаменту МЗС Росії; 1864–77 — посланник, потім посол у Туреччині. Під час *Східної кризи 1875–78* відстоював проведення рішучого курсу стосовно тур. уряду, що особливо проявилося на *Константинопольській конференції 1876–77*. У лютому—березні 1877 був направлений у Берлін, Лондон, Париж і Відень, щоб забезпечити *нейтралітет* європ. д-в у рос.-тур. війні. Був одним із укладачів проекту *Сан-Стефанського мирного договору 1878* і гол. уповноваженим Росії при його підписанні. Після того, як престол посів *Олександр III*, був призначений міністром внутр. справ (1881–82), ініціював створення «Священної дружини» для б-би з рев. рухом. Змушений залишити свою посаду після пропозиції поновити діяльність Земського собору, в якому імператор вбачав спробу створити уряд, що обмежував би його права. 1882–1908 — чл. Державної ради. Помер і похований у своєму маєтку, де нині розташована середня школа.

Н. Ф. Сербіна

Ігор Старий (? — осінь 944) — великий київський князь, син Рюрика. Згідно зі свідченнями літописів, у 882 *Олег* привіз І. до Києва і від його імені вокняжився в стольному граді Русі, що поклало початок утворенню Давньоруської держави. «Повість временних літ» вважає Олега справжнім київ. князем, а Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу — воєводою, який правив за дорученням І. По смерті Олега (912 — за «Повістю временних літ», 922 — за Новгородським 1-м літописом) І. став київ. князем. Продовжував справу централізації Давньоруської держави, інкорпорував до її складу племінні об'єднання

уличів і древлян. Проводив традиційну для його попередників *зовнішню політику*, вістря якої було спрямоване на Візантію: 941 здійснив мор. похід на Константинополь, але зазнав поразки в мор. бою. Прагнучи реваншу, 943 розпочав ще більший за масштабами мор. і суходільний похід на Константинополь, але візантійський уряд владнав справу миром. *Русько-візантійський договір 944* виявився менш вигідним, ніж аналогічний *русько-візантійський договір 911*, І. довелося відмовитись від претензій на залежний від Візантії Крим, а руські купці були позбавлені майже всіх пільг на візантійських торгах. 913 і 943–944 провів два походи на Каспійське море для розширення торг. зв'язків Русі на Сході. Не маючи достатнього авторитету в суспільстві й залежачи від своїх дружинників, по поверненні з походу на Візантію восени 944 вирушив збирати данину (полюддя) в землю древлянського союзу племен, де був забитий за жорстокість і ненаситність.

М. Ф. Котляр

Ігор теорія — галузь прикладної математики, що аналізує ситуації, в яких учасники вдаються до дій, виходячи не лише з власного розсуду та свободи вибору, а також керуючись вибором своїх контрагентів («гравців»). Оскільки результат гри залежить від дій усіх учасників разом, кожен з них намагається передбачити вірогідні дії іншого з тим, аби встановити найкращий варіант власної поведінки. Предметом І. т. є дослідження процесу взаємодії цих стратегічних розрахунків. У *міжнародних відносин теорії* І. т. може бути застосована при аналізі процесів, що контролюються, принаймні частково, їхніми учасниками й дії яких мають у цьому сенсі стратегічний характер: формування союзів та коаліцій, процес прийняття зовнішньополітичного рішення, взаємодія *акторів міжнародних* у рамках конкретних ситуацій співробітництва або *конфлікту міжнародного* і т.д.

Літ.: Axelrod, Robert. The Emergence of Cooperation Among Egoists // American Political Science Review. — 1981. — № 25. — P.306–318; Rappoport, Anatol. The Origine of Violence. — New Brunswick: Transaction Publishers, 1995.

А. А. Суботін

Іден (Eden) Ентоні, граф Ейвон (12.06.1897, Дарем, нині — регіон Північно-Східна Англія, Велика Британія — 14.01.1977, Солсбері, графство Вілтшир, Англія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Крайст-Черч-коледж Оксфордського ун-ту (1922). Член палати громад 1923–57 від Консервативної партії; 1926–29 — парл. секретар мін. зак. справ О. *Чемберлена;* 1934–35 — лорд-хранитель печатки; 1935 — міністр без портфеля, у справах *Ліги Націй;* 1935–38 — мін. зак. справ, подав у відставку на знак протесту проти політики умиротворення нацистів Н. *Чемберлена;* 1939–40 — міністр у справах *домініонів*; 1940 — військ. міністр; 1940–45 — мін. зак. справ в уряді В. *Черчілля*, одночасно 1942–45 — лідер палати громад, брав участь в укладенні рад.-англ. угоди 1941 й договору 1942, в *Московській 1943, Тегеранській 1943, Кримській (Ялтинській) 1945, Сан-Франциській 1945* і *Потсдамській (Берлінській) 1945 конференціях*. 1945–51 — лідер опозиції; 1951–55 — заст. прем'єр-міністра і мін. зак. справ, відіграє важливу роль у підготовці й проведенні *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954;* 6.04.1955–10.01.1957 — Прем'єр-міністр Великої Британії, після провалу англ.-франц.-ізраїльської агресії проти Єгипту в ході *Суецької кризи 1956* був змушений подати у відставку. З 1961 — чл. палати лордів.

Твори: «Свобода і порядок» (1947); «Дні прийняття рішень» (1949); «Повне коло» (1960); «Віч-на-віч з диктаторами» (1962); «Роздуми» (1965).

Р. А. Кривонос

Ідентичність (у *міжнародних відносинах*) — термін, запозичений *конструктивізмом* із загальної психології та введений у *міжнародних відносин теорію* як визначальний чинник поведінки *держави* в системі *міжнародних відносин*. За цим підходом дер-ва визнається певним ментальним феноменом, «Я-концепція» якої базується на індивідуальній та груповій І., де індивідуальна І. — це ідентифікація себе як унікальної, суверенної дер-ви, а групова І. — це засіб ототожнення дер-ви як суб'єкта міжнар. відносин з певною, вже існуючою спільнотою («Ми-групою», напр. цивілізаційною, регіональною, політичною, національною, релігійною), що визнається іншими представниками цієї групи та представниками інших спільнот («Вони-групою»). Якщо хоча б один з трьох чинників формування групової І. не виконується, можна говорити про неповну чи проблемну ідентичність, для топологізації якої використовуються поняття: «патологія І.», «сплутаність І.», «дифузія І.» та ін. Тільки за умови повної набутої групової І. дер-ва не тільки погоджується з проголошеними культурними, політичними чи економічними цінностями обраної «Ми-групи», а і визнає їх як власні. Так, з погляду класичного *лібералізму*, набута «демократична І.» сприяє зниженню кількості конфліктів між державами, що є її носіями.

І. в її групових виявах є багаторівневою та складною структурою. Кожна дер-ва є носієм не однієї, а цілого набору різних за значимістю та тривалістю (ситуаційні, трансверсальні) групових І., які постійно взаємодіють між собою, деякі співпрацюють, а деякі конкурують. Так, напр. Е. Сміт виділяє національну ідентичність як найважливішу та найповнішу, а «інші типи групової ідентичності — класова, родова, расова, релігійна — можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею». Та всі разом вони утворюють складну систему конструктів, що впливають на внутрішню і *зовнішню політику* дер-ви. Синтез групових (повних чи не повних) та індивідуальної І. стає певним фільтром для наступних ідентифікацій і створює цілісний інформаційний образ дер-ви, який функціонує, розвивається чи трансформується в процесі постійної взаємодії з іншими І. Через це І. як комунікативна категорія реалізується лише в сфері мовлення та спілкування, а стратегією її збереження є завдання створення, розповсюдження та захисту власних інформаційних ресурсів, які зорієнтовані на певний набір соціально значущих ознак І.

О. Л. Добржанська

Ідзáва (Idsava) Тадáші (15.05.1953) — японський державний діяч і *дипломат*; закінчив юридичний факультет Токійського університету (1976) і Школу державного управління ім. Кеннеді, Гарвардський університет (США, 1982), магістр державного управління. З червня 1982 — заступник директора Відділу торговельної політики по Америці і Океанії в Міністерстві міжнародної торгівлі та промисловості (ММТП); з 1984 — заступник директора Департаменту природних ресурсів та нафтопереробки в ММТП; з червня 1986 — заступник директора Відділу загальної координації Департаменту промисловості, машинного обладнання та інформаційних технологій у ММТП; з травня 1991 — виконавчий директор Брюссельського офісу японської асоціації експортерів машинного обладнання; 1994–95 — директор Відділу зв'язків із громадськістю секретаріату міністра, ММТП; 1995–97 — директор Відділу ядерної промисловості в Департаменті торговельної політики ММТП; з серпня 1999 — директор Відділу планування нафтової політики, ММТП; 2000–02 — радник з питань торгівлі, промисловості та енергетики Посольства Японії в США (Вашингтон); 2002–03 — заступник генерального директора Департаменту міжнародної торговельної політики, ММТП; 2003–07 — віце-президент Японської агенції з міжнародного співробітництва; 2007–08 — президент Японської організації зовнішньої торгівлі. В 2008–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні.

В. І. Головченко

Ієрархія (грец. ἱεραρχία, з ἱερός — священний та ἀρχή — влада) — відображення структурних характеристик *системи міжнародної* в безпосередніх статусних взаємовідносинах *акторів міжнародних*. При дослідженні *міжнародних відносин* як правило виходять з факту стратифікації міжнар. акторів як елементів глобальної системи міжнар. відносин; рівноправні системи розглядаються лише як модель, що характеризує перехідні форми системи міжнар. відносин від однієї ієрархічної структури до іншої. І. в міжнар. відносинах констатує наявність різного статусу д-в — *наддержав, великих держав* тощо. Атрибути міжнар. акторів, за якими визначається їх місце в І., можуть варіюватися залежно від специфічної характеристики структури відносин між ними, яка зумовлює та підтримує міжнар. ієрархію.

А. А. Суботін

Іжевська Тетяна Іванівна (19.11.1956, м. Прилуки Чернігівської області, УРСР) — український *дипломат*, науковець та педагог. У 1978 закінчила

романо-германський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; кандидат філологічних наук (1986), доцент. З 1990 — на *дипломатичній службі*; в 1997 очолила напрямок культурно-гуманітарного співробітництва в МЗС України, координувала діяльність України у рамках *ЮНЕСКО*, у сфері ґендерної політики, державно-церковної співпраці тощо; була членом Бюро Керівної ради з питань культурного співробітництва *Ради Європи*. З березня 2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол України при Святому Престолі, з березня 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України при Суверенному Військовому Ордені Госпітальєрів Святого Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти за сумісництвом. Має дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України. У квітні 2009 нагороджена папською відзнакою «Великий Хрест ордену Папи Пія IX». Володіє англійською, французькою, а також італійською мовами.

В. М. Матвієнко

Ізвольський Олександр Петрович (6.03.1856, Москва, Російська імперія — 16.08.1919, Париж, Французька Республіка) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив Олександрійський ліцей. 1894–97 — міністр-резидент у Ватикані; 1897 — посланник у Белграді, 1897–99 — у Мюнхені, 1899–1903 — у Токіо й 1903–06 — у Копенгагені. 1906–10 — мін. зак. справ; брав безпосередню участь у переговорах і укладенні *англійсько-російської угоди 1907* щодо розмежування сфер впливу в Тибеті, Афганістані й Персії, рос.-япон. угоди 17(30).07.1907 про поділ Маньчжурії та Монголії на сфери впливу, рос.-австр. угоди 2(15).09.1908 щодо умов *анексії* Віднем Боснії і Герцеговини (див.: *Боснійська криза 1908–09*) та зміни міжнар.-прав. режиму чорноморських проток на користь Петербурга. 1910–17 — *посол* у Парижі, сприяв зміцненню *Антанти* в період підготовки *Першої світової війни*. У травні 1917 пішов у відставку, залишившись у Франції, виступав на підтримку інтервенції Антанти проти радянської Росії.

Н. Ф. Сербіна

Ізетбегович (Izetbegović) Алія (8.08.1925, Босанскі Шамац, Королівство сербів, хорватів і словенців — 19.10.2003, Сараєво, Боснія та Герцеговина) — боснійський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Сараєвського ун-ту. У 1946 був уперше заарештований за звинуваченням у пропаганді ісламу і ув'язнений на 3 роки; з 1950 працював юристом-консультантом в різних підприємствах Боснії; знову був заарештований у 1983 за пропаганду т. зв. «ісламської декларації» і позбавлений волі на 14 років, проте випущений у 1988. На відміну від інших лідерів Балканських д-в, ніколи не був членом КПЮ/СКЮ. У 1989 заснував Партію демократичної дії (ПДД), світсько-нац. партію боснійських мусульман, яка у травні 1990 здобула більшість голосів на респ. виборах, а в листопаді 1990 став головою колективної президії, що складалася із 7 членів: по 2 представники від мусульман, сербів та хорватів, а також одного — від решти національностей. Напруженість серед різних етнічних груп і вимоги відокремлення та об'єднання із Союзною Республікою Югославія боснійських сербів з часом призвели до міжетнічної війни в Боснії та Герцеговині після її *визнання де-юре* в квітні 1992. З огляду на важку хворобу серця, у 2000 пішов у відставку з посади Президента Боснії та Герцеговини; до кінця життя залишався почесним головою ПДД і неформальним лідером боснійських мусульман. Внаслідок нещасного випадку у вересні 2003 потрапив до лікарні, де й помер від ускладнень. Разом зі С. *Милошевичем* і Ф. *Туджманом* вважався відповідальним за виникнення *Балканської кризи 1990-х*.

М. С. Каменецький

Ізоляціонізм: **1.** Напрям зовн.-політ. думки і *зовнішньої політики* США, що ґрунтувалися на необхідності відмови від втручання в політ. справи Європи. Коріння **І.** США сягають колоніальних часів; його розвитку сприяла геогр. віддаленість від Старого Світу. Можливість уникнути втягнення в європ. *війни* розглядалась як один із благотворних наслідків досягнення незалежності США. Вимушений союз США з Францією, що забезпечив перемогу у *війні за незалежність у Північній Америці 1775–83*, був розірваний наприкінці XVIII ст. Проголосивши *нейтралітет* після початку в Європі епохи рев. і наполеонівських війн, США продовжували дотримуватися цієї політики до *Першої світової війни*. Навіть вступивши в неї, США ухилилися від укладання формального союзу з країнами *Антанти*, розглядаючи їх як «спільно діючі» країни. Провал ратифікації *Версальського мирного договору 1919* в Конгресі США і відмова США від вступу в *Лігу Націй* призвели до відродження **І.** як основного принципу зовн. політики США, якого вони дотримувалися до *Другої світової війни*. По її закінченні **І.** був виключений з практики зовн. політики США, які стали на шлях формування біполярного світу. Втягнення США в регіональні конфлікти в роки *«холодної війни»* й після її завершення сприяло активізації прихильників політики **І.**, які закликають уникати участі США у військових діях поза межами Західної півкулі. В умовах сучасної *глобалізації* **І.** держави в *міжнародних відносинах* практично неможливий. Одночасно можлива ізоляціоністська політика держави відносно певних конкретних міжнародних ситуацій, головним чином через нездатність вплинути на існуючі політичні реалії. **2.** Зовн.-політ курс Великої Британії 2-ї пол. XIX ст. (див.: *«Блискучої ізоляції» курс*).

Літ.: Ronald E. Powaski. Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe, 1901–1950. — N.Y.: Greenwood Publishing Group, 1991; John C. Chalberg. Isolationism: Opposing Viewpoints. — San Diego: Greenhaven Press, 1995; Рижков М. М. «Grand Strategies». Американський досвід стратегічного планування: Монографія. — К.: «Алькор», 2006.

Б. М. Гончар

Ізраїльсько-йорданський мирний договір — двостороння угода, підписана 26.10.1994 в Акабі між Хашимітським Королівством Йорданія та Державою Ізраїль. У 1993–94 відбувався інтенсивний переговорний процес між Ізраїлем та Йорданією. 14.09.1993 у Вашингтоні підписано спільний документ про графік переговорів. У присутності Президента США В. *Клінтона* відбулась зустріч спадкового принца Йорданії Хасана з мін. зак. справ Ізраїлю Ш. *Пересом*. Було створено тристоронню комісію з екон. аспектів підготовки *договору мирного*. 18.07.1994 відновився переговорний процес між обома сторонами. 25.07.1994 в Білому домі відбулась зустріч короля Йорданії *Хусейна Бен Талала* та Прем'єр-міністра Держави Ізраїль І. *Рабина*. Було підписано Вашингтонську декларацію, в якій визначено принципи мирного врегулювання та конкретні кроки його досягнення. 16.10.1994 відбулась друга зустріч короля Йорданії та Прем'єр-міністра Ізраїлю, на якій було обговорено хід виконання Вашингтонської декларації. Останній тур переговорів розпочався 20.10.1994, а 26.10.1994 було підписано **І.-й. м. д.** З боку Йорданського Хашимітського королівства це зробив Прем'єр-міністр А. Аль-Маджалі, з боку Держави Ізраїль — І. Рабин.

Договір складається з преамбули та 14 статей. У ст. 1 «Встановлення миру» проголошується припинення стану *війни* між Йорданією та Ізраїлем. Ст. 2 «Загальні принципи» визначає принципи нормалізації відносин між двома країнами. Ст. 3 «Міжнародні кордони» визначає постійні кордони між Йорданією та Ізраїлем. Ст. 4 «Безпека» визначає принципи гарантування безпеки на Бл. Сході та у відносинах між двома країнами. Ст. 5 «Дипломатичні та інші двосторонні відносини» підтверджує наміри сторін встановити *дипломатичні відносини* та *консульські відносини* через 1 місяць після обміну грамотами щодо *ратифікації* **І.-й. м. д.** У ньому регулюються проблеми водних ресурсів, екон. відносин, свободи мореплавства та доступу до портів. 10.11.1994 сторони обмінялись *ратифікаційними грамотами*, і договір набув чинності.

О. А. Коппель

Ізраїлю утворення. З часу проголошення *Бальфура декларації 1917*, попри заяви Великої Британії щодо відсутності негативного впливу євр. колонізації Палестини на законні права палестинських арабів, «поселення євреїв на землю» фактично супроводжувались вигнанням арабів-фелахів. У 1920–30-ті араби Палестини неодноразово піднімалися на б-бу, в т. ч. і збройну, за скасування брит. мандата (див.: *Мандатна система*), надання Палестині незалежності, припинення євр. імміграції і захоплення земель євр. поселенцями. Поступово започаткований декларацією Бальфура «єврейський національний дім» в Палестині перетворювався на д-ву у д-ві, Велика Британія втрачала контроль за ситуацією і не могла запобігти подальшому загостренню арабо-

євр. конфронтації. По закінченні *Другої світової війни* загострилось також англ.-євр. протистояння в Палестині. Нездатність Великої Британії знайти вирішення палестинської проблеми, яке влаштовувало б і арабів, і євреїв, провал спроб проведення в Лондоні англ.-арабо-євр. конференції у вересні 1946 та січні—лютому 1947 і антибрит. дії євр. збройних формувань у Палестині змусили Лондон звернутися в лютому 1947 до *Організації Об'єднаних Націй* з проханням розглянути питання про подальшу долю Палестини. 15.05.1947 надзвичайна сесія *Генеральна Асамблея ООН* прийняла рішення про створення Спеціального к-ту у справах Палестини, до якого увійшли представники 11 країн (Австралії, Гватемали, Індії, Ірану, Канади, Нідерландів, Перу, Швеції, Чехословаччини, Уругваю, Югославії). 31.08.1947 Спеціальний к-т оприлюднив звіт, підписаний 7 членами, в якому рекомендувалось утворити на території Палестини дві д-ви — єврейську та арабську і надати міжнар. статус Єрусалиму (Індія, Іран та Югославія виступили за утворення єдиної федерат. д-ви). Через 2 роки, по закінченні брит. мандату, обидві д-ви мали стати незалежними.

29.11.1947 2-га сесія ГА ООН більшістю голосів («за» — 33, в т. ч. США, СРСР, Франція; «проти» — 13, в т. ч. арабські д-ви, Греція, Індія, Туреччина; «утрималися» — 10, в т. ч. Велика Британія) прийняла рез. №181 про поділ Палестини на дві д-ви — арабську і єврейську — і про виділення Єрусалима в самостійну адмін. одиницю з міжнар. статусом. Євр. д-ві відводилася територія в 14,1 тис. км² (56% території Палестини) з населенням 499 тис. євреїв і бл. 510 тис. арабів із бедуїнськими племенами включно, арабській — 11,1 тис. км² (43% території Палестини) з населенням 749 тис. арабів і 9,5 тис. євреїв, міжнар. зоні Єрусалиму з околицями — 1% території Палестини з населенням 105 540 арабів і 59 690 євреїв. Резолюція передбачала утворення екон. і *митного союзу* двох майбутніх д-в, спільність їх *валют*, єдність трансп. системи і комунікацій, спільне користування іригаційною системою; брит. війська мали бути виведені до 1.08.1948, тоді ж закінчувався мандат Великої Британії на Палестину. Проголошення незалежності обох д-в передбачалося здійснити не пізніше 1.10.1948. Перспектива утворення на території Палестини двох незалежних д-в задовольняла зовн.-політ. інтереси як США, так і СРСР; обидві д-ви прагнули закріпитися в багатому на нафту Бл.-схід. регіоні, використавши як «плацдарм» євр. д-ву. Велика Британія, прагнучи зберегти свої позиції в регіоні, підтримувала ідею створення на території Палестини єдиної євр.-арабської д-ви. Палестинські араби виступили категорично проти плану поділу країни, їх підтримали усі арабські д-ви. Євр. керівники, схваливши резолюцію ГА ООН у цілому, бажали розширення території майбутньої д-ви; в Палестині розгорнулася «неоголошена війна», метою якої було вигнання арабів як з території майбутньої євр. д-ви, так і з районів, що призначалися для арабської д-ви, але які євр. лідери планували відторгнути від неї. 14.05.1948 було проголошено утворення Держави Ізраїль, тоді ж Д. *Бен-Гуріон* звернувся до всього арабського світу з закликом утриматися від дій, які могли призвести до війни в регіоні. Але 15.05.1948 війська Єгипту, Йорданії, Лівану, Сирії, Саудівської Аравії, Ємену й Іраку вступили в Палестину; розпочалася *арабо-ізраїльська війна 1948–49*, в ході якої Ізраїль приєднав додатково до відведеної йому рішенням ООН території ще 6,7 тис. км² — більше половини території, на якій передбачалося утворити арабську д-ву. З цієї території були вигнані бл. 950 тис. арабів, що призвело до виникнення проблеми палестинських біженців (див.: *Палестинська проблема*).

І. Д. Коміренко

Ілієску (Iliescu) Іон (3.03.1930, м. Олтеніца, повіт Келераш, Королівство Румунія) — румунський громадсько-політичний і державний діяч, 2-й (1990–96) і 4-й (2000–04) президент Румунії; народився в сім'ї залізничника; закінчив коледж і Московський енергетичний інститут (1954), з 1944 — член Союзу комуністичної молоді (СКМ), з 1953 — Румунської компартії (РКП). 1956–60 — секретар ЦК Союзу трудової молоді, одночасно очолював Союз студентських асоціацій Румунії; 1960–65 — заступник завідувача відділом освіти та охорони здоров'я ЦК РКП, 1965–67 — завідувач відділом агітації й пропаганди ЦК РКП, 1967–71 — 1-й секретар ЦК СКМ і міністр у справах молоді, у 1968–84 — член ЦК РКП, у 1969–79 — кандидат у члени політвиконкому ЦК; у серпні 1968 на засіданні Великих національних зборів (депутат з 1957) засудив радянську окупацію Чехословаччини і закликав до виходу Румунії з *Організації Варшавського договору*. У лютому-липні 1971 — секретар ЦК РКП з питань ідеології, за незгоду з наміром Н. *Чаушеску* здійснити в країні «культурну революцію» звинувачений у космополітизмі та «інтелектуалізмі» й відряджений до Тімішоари і Ясс для перевиховання за китайським зразком (очолював повітові партійні комітети). У 1979–84 — голова Національної ради з водних ресурсів, за незгоду з економічною політикою Н. Чаушеску був виведений зі складу ЦК РКП і позбавлений урядових посад; 1984–89 — директор «Технічного видавництва». 22.12.1989 очолив Фронт національного порятунку і його виконком, 13.02.–20.06.1990 — голова Тимчасової ради національної згоди; 20.06.1990–29.11.1996 і 20.12.2000–20.12.2004 — президент Румунії й водночас з липня 1993 — голова Партії соціальної демократії. У *зовнішній політиці* віддавав пріоритет відносинам із США і країнами Західної Європи, забезпечив членство Румунії в *Раді Європи* (вересень 1993) і набуття статусу асоційованого партнера *Західноєвропейського Союзу* (травень 1994) та *асоційованого членства* в *Європейському Союзі* (1995), вступ до *НАТО* 2004. Під час другого президентського терміну виявив більш конструктивний підхід до проблемних питань відносин з Україною, що сприяло інтенсифікації двосторонніх стосунків за результатами державного візиту до Києва у вересні 2002 й укладенню *Українсько-румунського договору про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань 2003*.

Л. В. Губерський

Імідж України міжнародний. Проблема забезпечення позитивного сприйняття України в світі посідає одне з центральних місць у зовнішньополітичній діяльності держави. З початку становлення незалежної України її міжнародний імідж значною мірою обумовлював просування нагальних зовнішньополітичних завдань Української держави: її *визнання міжнародно-правове* з боку світового співтовариства, закріплення її статусу в міжнародних організаціях та режимах, забезпечення міжнародної підтримки проведенню економічних реформ в Україні. В умовах становлення української державності відсутність належної інформації про Україну як у широкої світової громадськості, так і в політичної еліти більшості держав світу вимагали від її владних структур приділити особливу увагу проблемі формування та закріплення міжнародного іміджу України. В *«Основних напрямах зовнішньої політики України»* 1993 її важливою складовою була визначена функція «проведення активної інформаційно-аналітичної роботи, спрямованої на роз'яснення своєї внутрішньої і *зовнішньої політики*, формування прихильного ставлення до України в парламентських, урядових і неурядових колах» інших держав.

Першочергове значення для створення позитивного іміджу України відіграє внутрішня стабільність у державі: як в політичній, так і в економічній сферах. Відданість загальноприйнятим демократичним цінностям та процедурам, послідовність у процесі адаптації національного законодавства до європейських стандартів, сталий розвиток національної економіки — є не лише необхідною умовою для зміцнення позицій України в світі, але й фактичною основою формування позитивного ставлення до неї світової спільноти. Складовою формування **І. У. м.** є також активне просування до світового простору інформації про ресурсні та економічні потужності держави, її виробничі, науково-дослідні та науково-технологічні, освітні можливості, рівень кваліфікації та освіти робочої сили в державі, географічне розташування та транзитний потенціал. Важливим чинником у розбудові міжнародного іміджу є поступове формування європейської ідентичності держави та закріплення сприйняття України в світі як невід'ємної частини європейської цивілізації та європейської регіональної системи *міжнародних відносин*. Формуванню позитивного міжнародного іміджу України сприяють *ініціативи міжнародні України*, які набувають широкого розголосу в світі: активна і дієва участь у врегулюванні *конфліктів міжнародних*, зусилля держави у здійсненні миротворчих операцій під егідою *ООН*, пропозиції щодо скорочення озброєнь, роззброєння та підтримання режиму нерозповсюдження тощо. Особ-

ливо значущим фактом конструктивної діяльності України в цьому напрямку є її добровільна відмова від третього за потужністю ядерного потенціалу в світі та перетворення України з де-факто ядерної на де-юре без'ядерну державу. Цей прояв доброї волі України продовжує зберігати потужний потенціал у закріпленні позитивного іміджу держави завдяки своїй унікальності, зваженості підходу до вирішення однієї з ключових проблем сучасності та сприяє закріпленню реноме України як передбачуваного та послідовного міжнародного партнера.

Водночас у країнах світу уявлення про Україну залишається досить поверховим та фрагментарним, а інколи — негативним. Формування подібного негативного іміджу України є результатом не лише дій, безпосередньо спрямованих на дискредитацію України, але й недостатнього просування в світі інформації про позитивні зрушення в її внутрішньому розвитку та зовнішній політиці. Особливого значення у протидії негативним чинникам у формуванні **І. У. м.** набуває розробка та реалізація механізмів реагування й мінімізації таких тенденцій, посилення *безпеки міжнародної інформації* держави. Україна нині розбудовує систему інформаційного захисту своїх національних інтересів, завданнями якої є подолання штучної інформаційної ізоляції, донесення до світу інформаційних потоків з України, забезпечення політичних, договірно-правових та організаційно-технічних можливостей включення вітчизняних інформаційних служб у міжнародну систему обміну інформацією. Заходи, спрямовані на формування позитивного іміджу, включають: безпосереднє централізоване розповсюдження фактичної, статистичної та довідкової інформації про Україну; організація поїздок представників іноземних держав (співробітників наукових та парламентських структур, неурядових організацій), міжнародних організацій, іноземних ЗМІ; встановлення постійних контактів із впливовими політиками, політологами, представниками ЗМІ в країнах світу тощо. Для підвищення ефективності заходів із формування позитивного іміджу України як важливий засіб поширення інформації про державу використовуються сучасні інформаційні технології, перш за все мережа Інтернет.

Центральне місце в реалізації таких заходів, спрямованих на формування та закріплення позитивного міжнародного іміджу України, займає *Міністерство закордонних справ України*, активно долучаються до цього процесу Кабінет Міністрів, Верховна Рада та інші державні органи України, а також неурядові організації. Особливу роль у формуванні міжнародного іміджу України відіграють ЗМІ та незалежні, недержавні українські дослідницькі центри та інститути, повідомлення та матеріали яких виступають одним із основних джерел інформації про Україну для зовнішнього світу. Значну роль у сприянні формуванню позитивного іміджу України відіграє українська діаспора за кордоном; залучення її інформаційного, інтелектуального, культурного та фінансового потенціалу підвищує ефективність заходів зі створення привабливого міжнародного іміджу України, а політичний та суспільний вплив, якого в деяких державах набули представники української діаспори, виступає самостійним фактором позитива.

Л. В. Губерський

Іміджу теорія — концепція в *міжнародних відносин теорії*, що пояснює закономірності взаємодії *акторів міжнародних* у ситуації конкуренції або *конфлікту міжнародного* особливостями перцептивно-психологічного середовища особи, яка приймає зовн.-політ. рішення. Напр., тривалість та гострота конфлікту між СРСР та США в період *«холодної війни»* призвела до створення в обох сторін стійкого негативного сприйняття іншої сторони («імідж ворога»), що визначало a priori конфліктний характер реакції на будь-які дії, демарші, пропозиції іншої сторони, навіть коли вони були нейтральними або конструктивними. Внаслідок впливу «іміджу ворога» рад.-амер. конфлікт постійно відновлювався.

А. А. Суботін

Імперативна норма загального міжнародного права (лат. jus cogens) — норма, що приймається і визнається міжнар. співтовариством д-в у цілому як така, відхилення від якої неприпустиме і яка може бути змінена лише наступною нормою заг. *міжнародного права*, що має такий самий характер (ст. 53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). Наявність норм jus cogens, які наділені особливою юрид. силою, є однією з характерних рис сучас. міжнар. права. Передумови виникнення **І. н.** були закладені в *Статуті ООН*, згідно з яким *Організація Об'єднаних Націй* забезпечує повагу принципів Організації навіть д-вами, які не є її членами, наскільки це може бути необхідним для підтримання міжнар. миру і безпеки (п. 6 ст. 2). Другим кроком у тому ж напрямку були *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* і *Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*, які вперше в чіткій формі закріпили концепцію **І. н.** (спільна ст. 53). З конвенційного визначення випливає, що **І. н.** приймається так само, як і універсальні норми заг. міжнар. права — шляхом узгодження міжнар. співтовариством у цілому. Таким же чином вона визнається **І. н.**, тобто її вища юрид. сила є заг.-визнаною. Відхилення від неї неприпустиме як у двосторонніх, так і в багатосторонніх догорах. У разі виникнення нової **І. н.** існуючі дог-ри, суперечні їй, стають недійсними і їхня дія припиняється (ст. 64 зазначених конвенцій). Характерні риси **І. н.**: регулювання найважливіших заг. відносин міжнар. співтовариства в цілому; їхнє порушення завдає шкоди всьому міжнар. співтовариству, а не окремим д-вам; визнання всіма суб'єктами міжнар. права; **І. н.** є критерієм оцінювання юрид. дійсності інших міжнар.-прав. норм; в ієрархії *норм міжнародного права* вони займають найвищу сходинку. **І. н.** становлять незначну частину міжнар.-прав. норм, оскільки переважна більшість норм міжнародного права є диспозитивними. Вважається, що до **І. н.** належать *міжнародного права принципи основні*. Інші норми багатосторонніх універсальних конвенцій мають пройти ретельний прав. аналіз для визначення їхньої імперативності. Міжнар. практика підтверджує, що обов'язкові рішення міжнар. орг-цій не можуть бути джерелом **І. н.** Серед **І. н.** заг. міжнар. права також прийнято виділяти такі, що регулюють: рівноправність і самовизначення народів, невтручання у внутр. справи; незастосування сили та мирне вирішення спорів; заг.-демокр. стандарти елементарної гуманності та основних прав людини; неприпустимість групового привласнення «нічийних» земельних, мор., повітр. і косм. просторів, які мають життєво важливе значення для всього міжнар. співтовариства д-в (Л. Алексідзе). Незважаючи на те, що в *доктрині міжнародного права* і в діяльності міжнар. судових установ концепція **І. н.** є заг.-прийнятою і узвичаєною, відсутність офіц. кодифікації таких норм спричиняє: вкрай обережне ставлення до них д-в та міжнар. орг-цій у своїй практичній діяльності; можливість суб'єктивного підходу до визначення **І. н.** в односторонньому порядку.

О. В. Задорожній

Імперіалізм — домінування або контроль однієї *держави* над іншими державами або несамоврядованими територіями, що здійснюється за рахунок останніх. Класичною формою **І.** є колоніальний поділ світу між провідними д-вами в 2-й пол. XIX ст. **І.** мав експансіоністський характер і його метою було забезпечення політ., екон. та військ. переваги над іншими д-вами за рахунок використання ресурсів підконтрольних територій. У класичний період був, як правило, пов'язаний з безпосереднім територ. прирощенням імперіалістичних д-в. Похідним від **І.** є неоімперіалізм (або неформальний імперіалізм), за якого немає прямого політ. контролю, а домінування здійснюється за рахунок технол. переваги, екон. контролю в умовах вільної торгівлі або ідеолог. та культ. впливу.

В. Ю. Константинов

Імперія (з лат. imperium — влада, панування, держава) — монархічна, здебільшого *велика держава*, утворена переважно шляхом примусового чи напівпримусового включення до свого складу територій інших народів і держав, глава якої носить титул імператора; назва походить від Римської імп., яка була створена наприкінці I ст. до н. е. проголошенням одноосібної влади імп. Августа. **І.** була однією з найдавніших форм держ. устрою, і більша частина істор. розвитку людства пройшла в межах **І.** Такими були Візантія (Східна Римська імп.), Франкська держава (з прийняттям 800 Карлом Великим титулу імператора), середньовічна

Священна Римська імперія. Російська імп. проіснувала 1721–1917; Франція звалася І. за часів *Наполеона I* (Перша імперія) і *Наполеона III* (Друга імперія); Австрія була І. з 1804 (з 1867 — *Австро-Угорською імперією*) до розпаду у 1918, *Німецька імперія* існувала 1871–1918.

І. називають інколи орг-цію колоніального панування окремих д-в (*Британська імперія, Французька колоніальна імперія, Португальська колоніальна імперія* тощо). І. створювалися як за допомогою *експансії* (розв'язання загарбницьких війн, *анексії* та підкорення інших народів), так і мирною колонізацією — заселенням і приєднанням вільних земель (див.: *Колоніалізм*). Траплялися випадки добровільного приєднання до І. д-в і народів, які опинилися перед загрозою поневолення чи *геноциду* з боку більш агресивних д-в. Прикладом може бути входження свого часу до складу Російської імп. Вірменії й Грузії. Характерна риса І. — надзвичайна централізація структури держ. органів, панування єдиної держ. ідеології. Представники імперської влади (намісники, губернатор, генерал-губернатор та ін.) користувалися на місцях необмеженою владою; вони протидіяли проявам *сепаратизму,* хоч і допускали створення місцевих органів самоврядування, до компетенції яких відносилися другорядні питання. До середини 1970-х всі колоніальні І. зникли. Своєрідною формою І. залишався СРСР, який припинив своє існування 1991.

Б. М. Гончар

Імплементація норм міжнародного права — фактична реалізація міжнар. прав та обов'язків на внутр.-держ. рівні шляхом трансформації міжнар.-прав. норм у нац. закони і підзаконні акти. У ряді д-в ратифіковані *договори міжнародні* автоматично стають частиною нац. законодавства. І. здійснюється за допомогою передбаченого «механізму імплементації», який міститься в «імплементаційних статтях» міжнар.-прав. актів. Механізм І. означає передбачену міжнар. дог-ром систему заходів контролю за його здійсненням (йдеться про певний орган, створений з цією метою міжнар. дог-ром і про процедуру його роботи). Для реалізації міжнар.-прав. норм на нац. рівні необхідні додаткові внутр.-держ. заходи з перетворення цілей, закладених у *нормах міжнародного права,* на реальні дії юрид. осіб та громадян, які перебувають під держ. юрисдикцією. Як основний інструмент функціональної регламентації діяльності підвладних їй органів щодо І. приписів норм міжнародного права д-ва використовує своє нац. право. Сукупність прав. заходів, що здійснюються з метою І. міжнар.-прав. норм, слід розглядати як прав. стадію заг. процесу І. цих норм, сутність якої полягає не в трансформації міжнар.-прав. норм у норми нац. права, а у прийнятті (рецепції) нац. правом правил міжнар. дог-рів.

О. В. Задорожній

Імпорт — вид підприємницької діяльності, пов'язаний з комерційним ввезенням до країни товарів, послуг, робочої сили та капіталу. Купівля товару як І. визначається фактом перетинання товаром митного кордону країни та фіксація цього в митній звітності. І. послуги відбуваються у формах переміщення за кордон споживача послуги або фізич. особи, яка її надає; комерційної присутності послугодавця в іншій країні; поставки послуг через кордон. І. робочої сили має місце за умов імміграції громадян (або осіб без *громадянства*) та здійснення ними екон. діяльності на території чужої країни. І. капіталу є вкладенням іноземн. інвестицій у нац. економіку, як правило, в прямій та портфельній формах. Імпортна політика д-ви щодо руху основних факторів вир-ва може мати характер стимулювання або обмеження. Стимулювання І. відбувається внаслідок входження країни до системи дво- та багатосторонніх міжнар. угод (про преференційну або вільну торгівлю, *митний союз,* спільний ринок, валютний та екон. союз, запобігання подвійному оподаткуванню, захист іноземн. інвестицій, торгівлю послугами тощо) та орг-цій (*ГАТТ/СОТ, Європейський Союз, Спільний ринок країн Південного конусу, Асоціація держав Південно-Східної Азії, Центральноєвропейська зона вільної торгівлі* та ін.), метою яких є зменшення або усунення імпортних бар'єрів. Найбільш лібералізованим у глобальному масштабі є І. товарів та капіталу, обмеженішим — І. послуг та робочої сили.

О. І. Шнирков

Імпортна квота: 1. Нетарифне кількісне обмеження завезення певних видів товарів у країну, що встановлюється урядом із метою захисту внутр. ринку. 2. Показник, що характеризує обсяг *імпорту* певного товару, встановленого відповідно до потреби в ньому та обсягів власного вир-ва.

М. Ю. Рубцова

Імпортний депозит — один із фінанс. засобів прихованого *протекціонізму,* спрямований на зменшення *імпорту.* Полягає у введенні державою-імпортером законодавчої норми про обов'язкове депонування коштів фірмою-імпортером на рахунку центр. банку країни, з якого потім буде здійснено оплату імпортної поставки. Введення даного засобу передбачає дві мети: виведення частини коштів з обороту фірми імпортера і можливість іншими прихованими засобами затримувати оплату експортерові.

А. М. Копистира

Імунітет військових кораблів — непоширення на *військові кораблі* дії законів (кримінальних, адміністративних, цивільних) будь-якої *держави,* крім *держави прапора* судна; непідсудність іноземній владі; свободу від примусових дій (затримки, арешту, обшуку, конфіскації, реквізиції тощо) з боку іноземної влади. Військові кораблі мають імунітет від іноземної юрисдикції, основу якого складає суверенна рівність усіх держав. Військові кораблі, як судна, що належать *збройним силам* будь-якої держави, повинні відповідати критеріям, передбаченими Конвенцією про відкрите море 1958 та *Конвенцію ООН з морського права 1982* (наявність зовнішніх ознак, що відрізняють кораблі певної національності; знаходження під командуванням офіцера, що перебуває на службі в уряду даної держави, прізвище якого занесене до списку військовослужбовців або в еквівалентний документ; наявність екіпажу, підкореного регулярній військовій дисципліні).

Держава прапору несе міжнародну відповідальність за будь-яку шкоду і збитки, заподіяні прибережній державі в результаті недотримання іноземними військовими кораблями законів і правил прибережної держави або відповідних *норм міжнародного права,* що стосуються перебування у порту та проходу через *територіальні води.*

І. М. Забара

Імунітет держави — міжнар.-прав. принцип, що обмежує можливість подання судового позову проти *держав,* їхніх органів та держ. підприємств у цивільних і комерційних (господарських) судах інших держав, а також визначає міру, в якій можливе виконання судового рішення за рахунок власності іноземн. держави. Протягом тривалого часу в *міжнародному праві* домінувала *абсолютного імунітету держави теорія,* відповідно до якої позови проти іноземн. д-ви за відсутності її згоди на це вважаються неприйнятними без винятків. Сучас. міжнар. право та практика д-в схиляються на користь *функціонального (обмеженого) імунітету держави теорії,* відповідно до якої принцип І. д. поширюється лише на діяльність д-ви, що має суверенну природу (acta jure imperii), на відміну від діяльності, не пов'язаної з виконанням д-вою суверенних функцій (acta jure gestionis). Проекти статей про юрисдикційні І. д. та їхньої власності, розроблені *Комісією міжнародного права ООН* (редакція 2003) встановлюють заг. принцип І. д. та винятки з нього. Так, д-ва не може посилатися на імунітет, якщо вона уклала арбітражну угоду, порушила провадження чи взяла участь у розгляді справи по суті, а також при зустрічному позові. Крім того, д-ва, як правило, не може посилатися на імунітет у справах, які виникають: з укладених нею комерційних правочинів та трудових дог-рів; із завданої нею шкоди особі та власності; щодо права власності на окремі види майна (нерухомість, спадщина, довірча власність тощо); промислової та *інтелектуальної власності;* участі в компаніях та інших об'єднаннях тощо. Проект статей Комісії міжнар. права ООН відображає усталену в міжнар. праві заборону вживати до власності іноземн. д-ви примусові заходи із забезпечення позову та виконання судового рішення, за винятком випадків згоди д-ви на це або резервування нею своєї власності для цих цілей. Разом з тим, допускається виконання рішення за рахунок власності д-ви, що використовується

в комерційних цілях та прямо пов'язана з предметом позову. (Див.: *Європейська конвенція про імунітет держав 1972)*

М. М. Гнатовський

Імунітет міжнародних організацій — особливі права і переваги, які надаються міжурядовим *організаціям міжнародним* на території *держав*, як правило, їх членів. Імунітет може виникнути тільки на договірній основі і надається їй в силу функціональної необхідності. Міжнародні організації наділяються міжнародними імунітетами з метою створення такого статусу, при якому організація зможе безперешкодно здійснювати свої повноваження міжнародного характеру, залишаючись незалежною від дії національного права та судочинства окремих держав. Імунітет міжнародних організацій має похідний характер від *імунітету держав*, що створюють міжнародні організації. В установчих документах організацій, перш за все в статутах, закріплюється принцип наявності імунітету. Обсяг таких імунітетів, що надаються міжнародній організації, зазвичай уточнюється в спеціальних угодах, що укладаються кожною організацією з її державами-членами і державою перебування її установ, а також у спеціальних міжнародних конвенціях (наприклад, *Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946, Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*). П. 1 ст. 105 *Статуту ООН* визначає, що *ООН* користується на території кожного із своїх членів такими привілеями та імунітетами, які необхідні для досягнення її цілей. Представники членів ООН та її посадових осіб також користуються привілеями й імунітетами, які необхідні для самостійного виконання ними своїх функцій, пов'язаних з діяльністю ООН (п. 2 ст. 105). Усі організації системи ООН наділені імунітетом від судового переслідування, їхні приміщення, майно та архіви є недоторканними, вони не обмежені фінансовим контролем, правилами або мораторієм якого б то не було роду, звільняються від оподаткування і користуються свободою комунікації.

Імунітети акредитованих представників держав-членів при міжнародній організації, які в рамках системи ООН на практиці багато в чому залежать від домовленостей про штаб-квартиру, практично прирівнюються до звичайних *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, що підкріплюється Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975. Представникам держав-членів у головних і допоміжних органах ООН, на конференціях ООН надається імунітет при виконанні ними своїх службових обов'язків та проїзду до місця проведення засідання і назад, що може бути єдиним імунітетом для представників, які не мають дипломатичного статусу. *Генеральний секретар ООН* та його заступники, а також члени їх сімей користуються повним дипломатичним імунітетом. Інші посадові особи користуються функціональним імунітетом: звільняються від судової відповідальності за все сказане, написане і скоєне у ролі посадової особи міжнародної організації; звільняються від оподаткування окладів, що виплачуються ООН. Генеральний секретар має право відмовитися від імунітету, наданого посадовій особі, якщо імунітет перешкоджає відправленню правосуддя. Аналогічними імунітетами володіють інші міжнародні організації. Сучасне *міжнародне право* надає імунітети як універсальним, так і *міжнародним організаціям регіональним*.

Міжнародна організація користується імунітетом, крім випадків, коли вона самостійно явно відмовляється від нього. Жодна відмова не поширюється на судово-виконавчі дії. Важливо також розрізняти імунітет при виконанні функціональних обов'язків міжнародної організації, для виконання яких вона була створена, і участь міжнародної організації в цивільному обороті. У таких випадках міжнародна організація не користується імунітетом. Наявність юрисдикційного імунітету призвела до закріплення в договорах про штаб-квартиру організації альтернативних способів вирішення спорів та створення спеціальних органів у рамках міжнародних організацій. Прикладом таких органів є *Адміністративні трибунали у міжнародних організаціях*, які створюються для забезпечення права працівників міжнародних організацій на судовий захист.

Р. С. Єделєв

Імунітет податковий — звільнення від обов'язку сплачувати податки, що надається окремим фізич. та юрид. особам згідно з нац. чи *міжнародним правом*.

О. М. Григоров

Імунітети (у *міжнародному праві*) — винятки з юрисдикції (насамперед — судової), що надаються згідно з міжнародним правом. Наявність у суб'єкта права імунітету не означає те, що на нього не поширюються правові вимоги або що у нього не можуть виникнути обов'язки в силу юридичної відповідальності. Наявність імунітету як правило супроводжується можливістю відмови від нього згідно із встановленою міжнародним правом процедурою. Імунітети, що надаються міжнародним правом, як правило пов'язані із повагою до принципу суверенної рівності *держав* — прямо, коли йдеться про *імунітети юрисдикційні держави та її власності, дипломатичні привілеї та імунітети, консульські привілеї та імунітети, імунітети вищих посадових осіб держави* тощо, або непрямо, коли йдеться про *імунітети міжнародних організацій*.

М. М. Гнатовський

Імунітети вищих посадових осіб держави — *імунітети* від юрисдикції іноземної держави, якими користуються *глави держав, глави урядів* та міністри закордонних справ у силу звичаєвих норм загального міжнародного права. З точки зору *Міжнародного Суду ООН*, глави держав користуються повним імунітетом від кримінальної юрисдикції іноземних держав та недоторканністю, оскільки на них повною мірою поширюється норма звичаєвого *міжнародного права* щодо імунітетів дипломатичних агентів, кодифікована у ст. 29 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 (справа про деякі питання взаємної допомоги у кримінальних справах, Джибуті проти Франції, 2008). Глави урядів та міністри закордонних справ користуються особистим імунітетом від юрисдикції іноземних держав тією ж мірою, що і глави держав, оскільки вони виконують порівнювані функції у сфері представництва своїх держав у *міжнародних відносинах* (рішення Міжнародного Суду ООН у справі про ордер на арешт, Демократична Республіка Конго проти Бельгії, 2002). Подібно до дипломатичних агентів, колишні вищі посадові особи держав зберігають імунітет щодо дій, вчинених ними під час перебування на відповідній посаді в офіційній якості. *Міжнародне кримінальне право*, однією з основних цілей якого є боротьба з безкарністю керівників держав за вчинені ними найтяжчі злочини проти міжнародного права, не передбачає жодних імунітетів вищих посадових осіб держави від юрисдикції міжнародних кримінальних судів та трибуналів (ст. 27 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду* 1998).

К. І. Грищенко

Імунітети юрисдикційні держави та її власності — інститут *міжнародного права*, норми якого визначають межі, у яких можливе подання судового позову проти держав, їхніх органів та державних підприємств у цивільних судах інших держав, а також міра, у якій можливо виконання судового рішення за рахунок власності іноземної держави. Принцип *імунітету держав* у сучасному міжнародному праві є загальновизнаним. Основні причини надання іноземним державам таких імунітетів, перш за все, щодо дій, які мають публічну природу і пов'язані з реалізацією суверенних владних повноважень держави, полягають в існуванні принципу суверенної рівності держав та пов'язаних з ним принципів par in parem non habet imperium (рівний над рівним не має влади) та par in parem non habet jurisdictionem (рівний над рівним не має юрисдикції), а також фактичній неможливості забезпечення виконання судового рішення проти іншої держави. Протягом тривалого часу у міжнародному праві домінувала *абсолютного імунітету держави теорія*, відповідно до якої позови проти іноземної держави за відсутності її згоди на це вважалися неприйнятними. У 90-ті XX ст. поступово стала переважати функціональна (обмежувальна) теорія, яка передбачає надання імунітету державі та її власності тільки у зв'язку з діяльністю, що має суверенну природу (acta iure imperii), відмовляючи в імунітеті діяльності, не пов'язаній з виконанням державою суверенних функцій (acta iure gestionis). Основне практично важливе питання полягає

у проведенні чіткого розрізнення між діяльністю держави, на яку поширюється імунітет, і тієї, на яку він не поширюється. Інститут імунітетів юрисдикційних держави та її власності кодифіковано на регіональному рівні у *Європейській конвенції про імунітет держав* 1972 (набрала чинності 1976, Україна участі не бере) та на універсальному рівні — у Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності 2004 (чинності не набрала, Україна участі не бере).

Законодавство України визнає імунітет іноземної держави (тобто неможливість подання проти неї позовів в українському суді), але допускає, що це ставлення може бути змінено після прийняття спеціального законодавчого акта України або укладення *договору міжнародного*.

К. І. Грищенко

Інвестиції портфельні — довгострокові вкладання капіталу в пром., с.-г., транспортні та інші підприємства за кордоном із метою отримання прибутку. Як правило, **І. п.** формуються шляхом придбання цінних паперів закорд. акціонерних компаній, які не забезпечують їхньому власникові контроль над підприємством або володіння ним. У більшості випадків **І. п.** складають невеликі за розміром капіталовкладення, питома вага яких менша 10% величини акціонерного капіталу підприємства.

В. І. Філіпенко

Інвестиції прямі — довгострокові вкладання капіталу за кордон, які спрямовані на вирво продукції шляхом придбання, створення або розширення фондів підприємства (філії) з метою отримання прибутку. **І. п.** забезпечують їх власнику фактичний контроль за діяльністю підприємства.

В. І. Філіпенко

Інвестицій іноземних захист — комплекс екон., прав. і орг. заходів з охорони зарубіжних капіталовкладень. Оформлюється у вигляді міждерж. угод. Завдяки угодам вводиться сприятливий режим інвестування шляхом лібералізації умов. Зазвичай передбачаються однакові заходи регулювання взаємних інвестиційних потоків між експортерами капіталів і реципієнтами, в т.ч. — взаємне надання інвесторам нац. режиму. **І. і. з.** визначають також, як комплекс юрид. або екон. норм та заходів, покликаних охороняти інтереси інвесторів, вкладників капіталу (див.: *Багатостороння агенція з гарантій іноземних інвестицій*).

І. В. Івлєва

Індивіди — термін, яким у *міжнародному праві* прийнято позначати фізичних осіб. У класичному міжнародному праві як правовій системі, що регулює відносини між суверенними *державами*, створюється та застосовується ними, індивіди не розглядалися як суб'єкти. Поступова трансформація підходів до статусу індивіда у практиці та доктрині призвела до майже одностайного висновку фахівців про наявність у індивіда певних прав і обов'язків за міжнародним правом. Разом з тим, дискусійним залишається питання про межі міжнародно-правового статусу індивіда: його оцінки відрізняються від твердження про наявність у індивіда повної *правосуб'єктності міжнародної* до визнання індивіда лише дестинатором (адресатом) або бенефіціаром *норм міжнародного права*. Поширеною також є точка зору про непотрібність чи навіть шкідливість дискусії про міжнародну правосуб'єктність індивіда. У будь-якому разі статус індивіда за міжнародним правом є похідним, оскільки ознаки його наявності виникають лише з волі держав надати індивіду ті чи інші права або встановити його відповідальність. Отримання індивідами прав згідно з позитивним міжнародним правом відбувалося поступово. Ще у XIX ст. сформувалася звичаєва норма про наявність у індивіда прав на мінімальний стандарт поводження з ним під час перебування у іноземній державі. Після *Першої світової війни* низкою *договорів міжнародних* було передбачено захист прав національних меншин. Завдяки масштабному розвитку міжнародного права захисту *прав людини* після *Другої світової війни* індивіди набули значної кількості прав. За визнанням *Міжнародного Суду ООН*, права для індивідів передбачаються й нормами інших галузей міжнародного права (наприклад, підпункт «б» п. 1 ст. 36 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*). Перші спроби встановлення кримінальної відповідальності індивідів за міжнародним правом були зроблені ще у *Версальському мирному договорі 1919*, але вперше реалізована така відповідальність (за *злочини проти миру, злочини воєнні* та *злочини проти людяності*) була згідно зі Статутом та вироком Міжнародного військового трибуналу 1945 (див.: *Нюрнберзький процес 1945–46*), основні положення яких були підтверджені *Генеральною Асамблеєю ООН* у резолюції 95(I) від 11.12.1946 «Підтвердження принципів міжнародного права, визнаних Статутом Нюрнберзького трибуналу». Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 передбачила кримінальну відповідальність індивіда за міжнародним правом і щодо злочину *геноциду*. *Римський Статут Міжнародного кримінального суду* 1998 передбачає, що його положення, які встановлюють індивідуальну відповідальність за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин *агресії*, застосовуються до всіх фізичних осіб (п. 1 ст. 25).

Процесуальна дієздатність індивідів у міжнародному праві залишається вкрай обмеженою. Індивіди беруть участь у міжнародному правотворчому процесі лише опосередковано — як уповноважені представники держав або *організацій міжнародних* міжурядових. Претензії щодо шкоди, завданої індивіду або його власності іноземною державою, можуть пред'являтися за міжнародним правом тільки у порядку дипломатичного захисту через державу його *громадянства* (виняток становить інститут захисту прав інвесторів, передбачений Вашингтонською конвенцією про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965). Індивіди не мають права звертатися за захистом своїх прав до *Міжнародного Суду ООН*. Разом з тим, регіональні конвенції про захист прав людини передбачають право індивідів на звернення до створених ними судових установ — *Європейського суду з прав людини*, Міжамериканського суду з прав людини, *Африканського суду прав людини і народів*. На універсальному та регіональному рівнях також існує право індивідів на індивідуальні звернення щодо порушень прав людини з боку держав до відповідних міжнародних установ (передбачене Факультативним протоколом 1966 до *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966*, Факультативним протоколом 2008 до *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*, *Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, Факультативним протоколом 2009 про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979, *Американською конвенцією про права людини 1969* тощо).

М. М. Гнатовський

Індійсько-китайський конфлікт 1962 — прикордонне зіткнення між Республікою Індія та Китайською Народною Республікою у зв'язку з рішенням першої прийняти на своїй території *Далай-ламу XIV*, дух. і політ. керівника тибетців, та кілька тисяч тибетських біженців після придушення НВАК повстання в Тибеті 10.03.1959. Незважаючи на визнання Індією приналежності Тибету до Китаю (Делі підтримав китайсько-тибетську угоду 1951 про *суверенітет* КНР над Тибетським авт. районом), після інциденту з далай-ламою китайська сторона звинуватила Індію в *експансії* в Тибеті та всьому гімалайському регіоні. Було також офіційно висунуто претензії до Індії на території заг. площею бл. 104 тис. км², переважно в Півн.-Зах. Прикордонному агентстві та районі Аксай Чін в Ладакху (шт. Джамму і Кашмір). 8.09.1962 китайські війська перейшли кордон у схід. секторі (лінія Мак-Магона, названа за прізвищем секретаря з іноземних справ Британської Індії, що запропонував її в 1913–14 на переговорах з представниками «Зовнішнього Тибету» й Китайської імперії в Сімлі, нині — Шімла, столиця індійського штату Хімачал-Прадеш) в районі Тхагла, 20.10.1962 почалося широкомасштабне вторгнення китайських військ на територію Індії на зах. та центр. ділянках. У результаті бойових дій Китай зайняв 14 тис. км² в Аксай Чіні і ряд територій на півн. сході, які Індія вважала своїми. Індія, що розраховувала на фактор рельєфу при обороні своїх півн. і схід. кордонів, зазнала поразки, причому ситуація була вкрай несприятливою для Делі. У жовтні 1962 д-ви розірвали дип. стосунки між собою (відновлені 1976). Бойові дії завершилися з одностороннім оголошенням 21.11.1962 Китаєм *перемир'я*, з 22.11.1962 почало-

ся відведення китайських військ на 20 км від лінії Мак-Магона.

Одночасно з оголошенням перемир'я Індії було передано пропозиції Пекіна, що передбачали відведення китайських військ у центр. та зах. секторах кордону на 20 км від позицій, які вони займали на момент оголошення перемир'я, у той час як інд. війська мали залишитися на своїх позиціях. У схід. секторі Індія повинна була відвести свої війська на 20 км на південь від лінії Мак-Магона. Сторони могли засновувати пости з невійськ. персоналом по обидва боки лінії фактичного контролю. Реакція Делі на зміст китайських пропозицій була різко негативною. Переговори було перервано, але армії сторін продовжували дотримуватися перемир'я. Інд. парламентом було прийнято резолюцію про необхідність звільнення усіх захоплених Китаєм територій, що унеможливило двосторонні переговори Делі та Пекіна з проблеми кордонів. У війні з Індією Китай розраховував використати фактор *Карибської кризи 1962,* що відволікала від Півд. Азії увагу *великих держав* і не давала їм можливості втрутитися до перебігу подій у регіоні. Проте на практиці дії КНР викликали різку критику з боку США та Великої Британії, що надали військ. допомогу Індії. СРСР, на підтримку якого розраховував Пекін, обмежився закликом до припинення вогню і мирного врегулювання конфлікту, не бажаючи погіршення відносин з Індією і уникаючи підтримки не узгодженого з Москвою рішення КНР. 10.12.1962 з ініціативи Прем'єр-міністра Цейлону С. *Бандаранаїке* в Коломбо було проведено конференцію міністрів закорд. справ 6 д-в, що не приєдналися (Цейлону, Єгипту, Камбоджі, Гани, Індонезії та Бірми), на якій було розроблено пропозиції для урядів Індії та КНР, спрямовані на досягнення мирного врегулювання конфлікту (див.: *Коломбо нарада 1962*). Ці пропозиції передбачали відведення китайських військ на зах. ділянці кордону на 20 км і перетворення звільненої території на *демілітаризовану зону.* На схід. ділянці лінією фактичного контролю повинна була стати лінія Мак-Магона (окрім двох спірних районів, питання яких мало вирішуватися шляхом подальших переговорів). Пропозиції конференції в Коломбо створювали реальну основу для зниження рівня конфронтації і продовження переговорів, тому інд. уряд прийняв їх повністю, китайський — як основу для подальших консультацій. Наслідком згоди сторін стало остаточне припинення бойових дій вздовж кордону і збереження контролю Китаю над частиною інд. території (площею бл. 36 тис. км²).

А. М. Кобзаренко

Індійсько-китайського кордону проблема — сукупність суперечностей між Індією та Китаєм щодо приналежності територій у прикордонній зоні, викликаних *територіальними претензіями* КНР, а також відсутністю чіткої демаркаційної *кордону державного лінії* на окремих ділянках у Гімалаях. На зах. ділянці кордону між д-вами Пекін висунув претензії щодо високогірного району Аксай Чін, через який проходить відрізок стратегічної Сіньцзян-Тибетської дороги. 1963 на цій ділянці Пакистаном було передано КНР частину території Кашміру, що опротестувала Індія. На центр. ділянці кордону Китай претендує на 2 тис. км² території, зокрема на цілий ряд стратегічних перевалів, які сполучають Індію та Китай. На східній — КНР не визнає кордону, встановленого англо-тибето-бірманськими угодами 1913–14 («лінія Мак-Магона») і претендує на 90 тис. км² території, спираючись на визначену брит. владою 1873–76 «внутрішню лінію» між Ассамом і зоною племен. Окрім того, КНР не визнає приєднання до Індії 1973 Сіккіму. Виникнення конфлікту пов'язане з поширенням *суверенітету* КНР на «Зовнішній Тибет», здійсненим 1950, що ліквідувало Тибетську державу як буфер між Індією та Китаєм. Перша декларація Китаєм територ. претензій до Індії містилася в листі голови Держради КНР *Чжоу Еньлая* на ім'я Прем'єр-міністра Індії Дж. *Неру* від 23.01.1959, яким офіційно стверджувалося, що інд.-китайський кордон ніколи не було визначено формально і не існує угод між центр. урядом Китаю та урядом Індії щодо кордону між двома д-вами, а сучас. кордон встановлено «британськими колонізаторами». Одночасно в рамках т. зв. «картографічної агресії» 1950-х ряд інд. територій на китайських картах було позначено як частини Тибетського та Сіньцзян-Уйгурського авт. районів КНР. Напруженою була ситуація в прикордонних районах: з червня 1955 по серпень 1962 відбулося бл. 30 збройних інцидентів, протягом 1955–59 Китаєм було зайнято бл. 33 тис. км² інд. території в Аксай Чіні. У вересні—листопаді 1962 між Індією та Китаєм відбувалися повномасштабні бойові дії, внаслідок яких Китаєм було додатково зайнято бл. 14 тис. км² території Індії, переважно в Аксай Чіні (див.: *Індійсько-китайський конфлікт 1962*). Під час війни інд. парламентом було прийнято резолюцію про необхідність звільнення усіх захоплених КНР територій (яка залишається чинною до сьогодні), що суттєво ускладнювало вирішення територ. питання між Індією та Китаєм у 1960–70-х. У червні 1981 в ході візиту до Делі мін. зак. справ КНР інд. сторона погодилася на обговорення прикордонно-територ. питання без виконання Пекіном попередньої умови — звільнення «окупованої» інд. території. 1981–87 відбулося 8 раундів переговорів з урегулювання проблеми, на яких виявилася головна розбіжність підходів сторін. Індія наполягала на посекторному підході: вимагала від КНР визнання лінії Мак-Магона на схід. ділянці як держ. кордону, лінії перевалів згідно з Угодою про торгівлю між Індією і Тибетським районом Китаю 1954 — на центр. ділянці та звільнення частини території Аксай Чіну. Китай виступав за пакетний підхід, пропонуючи визнати лінію Мак-Магона держ. кордоном в обмін на визнання Індією *статус-кво* на півн. ділянці кордону. Переговори було припинено у зв'язку з військ. зіткненнями в долині Самсдуронг-Чу в Півн.-Схід. Індії. У ході візиту до Пекіна Прем'єр-міністра Індії Р. *Ганді* 19–23.12.1988 було прийнято рішення про відновлення переговорів, а також створено Спільну робочу групу на рівні заст. міністрів закорд. справ з метою пошуку шляхів вирішення прикордонної проблеми. На поч. 1990 здійснено суттєве скорочення військ у прикордонних районах, а 7.09.1993 між Індією та Китаєм було підписано Угоду про підтримання миру і спокою на лінії фактичного контролю, що запроваджувала систему заходів довіри на кордоні. Сторони зобов'язалися поважати лінію фактичного контролю та утримуватися від застосування сили, спільними зусиллями здійснювати контроль над ситуацією в зоні кордону, скоротити військ. присутність у прикордонному районі до мінім. рівня. Згідно з угодою, створено експертну групу представників МЗС та оборони для уточнення лінії фактичного контролю. 28.11.1996 в ході офіц. візиту до Індії Голови КНР *Цзян Цземіня* сторони підписали угоду про заходи довіри у військ. сфері, що стала де-факто пактом про ненапад між двома д-вами. Разом з тим, реальних кроків з *делімітації кордону* здійснено не було. Таке становище відповідає китайським інтересам, оскільки нині активно розвивається екон. співробітництво Пекіна та Делі, водночас територ. проблеми відійшли на другий план; фактично щодо спірних прикордонних районів реалізується сформульована *Ден Сяопіном* концепція «відійти від суперечностей щодо територій і почати їх спільне освоєння».

А. М. Кобзаренко

Індійсько-пакистанська війна 1965 — військове зіткнення між Індією та Пакистаном, викликане початком збройних заворушень в інд. шт. Джамму і Кашмір. Інд. керівництво вважало, що виступи мусульман у Джамму і Кашмірі інспіровані Пакистаном. На загострення ситуації також вплинув збройний конфлікт навколо Великого Качського Рану (прикордонної солончакової пустелі), що виник на поч. 1965 і залишався неврегульованим. Пакистан розраховував на підтримку в конфлікті з Індією з боку союзників по військ. блоках *Організації Центрального договору (СЕНТО)* і *Організації договору Південно-Східної Азії (СЕАТО).* Усну підтримку позиції Пакистану надали Іран, Туреччина, Індонезія, а також КНР, що з поч. 1960-х перетворилась на головного союзника Пакистану в регіоні. Водночас, за винятком КНР, що провела військ. приготування на кордонах Індії, решта д-в обмежилися політ. заявами і не надали реальної допомоги Пакистану у *війні.* Індія натомість у 1965 спиралася на потужну військ. та політ. підтримку СРСР, зв'язки якого з Пакистаном у 1-й пол. 1960-х значно послабилися внаслідок пакистансько-китайського зближення. На поч. серпня 1965 уряд Пакистану та влада Азад Кашміру («Вільного Кашміру», див.: *Кашмірська проблема*) виступили з заявами, в яких відкидали звинувачення у своїй причетності до заворушень в Джамму і Кашмірі, але назвали їх початком пов-

стання проти Індії і оголосили про солідарність з антиінд. опозицією. Напруженість на лінії припинення вогню в Кашмірі, викликана спробами інд. військ запобігти проникненню з території Пакистану озброєних груп, у середині серпня переросла в численні зіткнення між підрозділами інд. та пакистанської армій, розташованими вздовж кордону. Активна фаза війни розпочалася на поч. вересня і тривала бл. 3 тижнів; жодна із сторін не досягла помітного успіху.

Миротворчі зусилля *Організації Об'єднаних Націй* протягом тривалого часу були безрезультатними, оскільки Індія вимагала визнання *агресії* з боку Пакистану, а Пакистан наполягав на виведенні всіх військ із території Кашміру і проведенні плебісциту під наглядом міжнар. сил ООН, сформованих із представників країн Азії та Африки. Безперспективність продовження бойових дій змусила сторони погодитися на припинення вогню згідно з резолюцією *Ради Безпеки ООН* від 20.09.1965. 17.09.1965 послуги у врегулюванні конфлікту між воюючими сторонами запропонував голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін, який запросив Прем'єр-міністра Індії Л. Б. *Шастрі* та Президента Пакистану *Айюб Хана* до Ташкента для проведення двосторонніх переговорів. При цьому СРСР пропонував переговори в двосторонньому форматі, відмовляючись від функцій посередництва. 22.10.1965 цю пропозицію прийняла Індія, 25.11.1965 — Пакистан. За результатами переговорів сторін 10.01.1966 було прийнято Ташкентську декларацію, яка зафіксувала зобов'язання двох д-в відновити «нормальні мирні відносини» (див.: *Ташкентська конференція 1966*). Активним противником Ташкентської декларації виступив мін. зак. справ Пакистану З. А. *Бхутто,* який наполягав, що без вирішення Кашмірської проблеми мирне співіснування двох д-в є неможливим. Багато в чому це стало причиною неповного виконання положень декларації з боку Ісламабада. США ще до початку конференції заявили про невизнання домовленостей, яких сторони дійдуть у Ташкенті.

А. М. Кобзаренко

Індійсько-пакистанська війна 1971 (Війна за незалежність Бангладеш) — збройний конфлікт між Індією та Пакистаном 3–17.12.1971, викликаний втручанням Індії у внутр.-політ. кризу в Пакистані, що була спричинена скасуванням *Ях'я Ханом* результатів заг.-нац. виборів грудня 1970 та репресіями проти опозиції й бенгальського населення Схід. Пакистану. 26.03.1971 у Схід. Бенгалії було проголошено Народну Республіку Бангладеш (НРБ). Між урядовими військами та загонами «мукті бахіні», сформованими опозиційною бенгальською партією «Авамі Ліг», розпочалися бойові дії, що призвели до масового відтоку біженців на територію Індії (на сер. 1971 у прикордонних районах Індії перебувало бл. 10 млн біженців). До грудня 1971 Індія офіційно займала нейтральну позицію щодо конфлікту в Пакистані, але засуджувала практику силового придушення пакистанським військ. режимом громадян. свобод схід.-бенгальського населення. Урядом І. *Ганді* послідовно здійснювалася дип. підготовка війни проти Пакистану. Індія домоглась засудження дій Ісламабада світовим співтовариством, що істотно обмежило можливу допомогу Пакистану з боку США під час війни. 9.08.1971 І. Ганді підписала *індійсько-радянський договір про дружбу та співробітництво,* чим забезпечила собі рад. підтримку в конфлікті з Пакистаном. 3.12.1971 пакистанські ВПС здійснили бомбові удари по інд. військ. аеродромах. Скориставшись цим, Індія розпочала війну, одночасно здійснивши напад на Пакистан у зах. і схід. його частинах. 6.12.1971 Індія визнала Бангладеш, у відповідь Пакистан розірвав із нею дип. стосунки. 16.12.1971 пакистанська армія у схід. секторі капітулювала, внаслідок чого було укладено *перемир'я.* Мирне врегулювання між двома д-вами було досягнуто з підписанням *Сімлської угоди 1972.* **І.-п. в.** кардинально змінила геополіт. картину регіону Півд. Азії: з утворенням незалежної НРБ Ісламабад втратив стратегічну перевагу, яку давала йому можливість загрожувати Індії з двох напрямків, тому був змушений усе тісніше зближуватися з КНР. Індія остаточно утвердилася як регіональний лідер.

А. М. Кобзаренко

Індійсько-радянський договір про мир, дружбу й співробітництво 1971 — *договір міжнародний двосторонній,* підписаний 9.09.1971 в момент різкого загострення індійсько-пакистанських відносин на тлі Бангладешської кризи. На початку серпня 1971 у руслі активізації стосунків з Індією й погіршення радянсько-пакистанських та радянсько-китайських відносин відбувся візит в Делі міністра закордонних справ СРСР А. *Громико.* Він завершився підписанням **І.-р. д.,** який чітко визначив проіндійську позицію офіційної Москви у справах на південноазійському напрямі й започаткував еру особливих відносин між Індією та СРСР. Договір створив міцну базу для розвитку індійсько-радянських відносин, надав їм нового виміру, сприяв посиленню двосторонньої співпраці у галузі політики, економіки, військово-технічного і культурного співробітництва. У 1972 додатково були укладені угоди між Індією та СРСР з питань науково-технічного співробітництва. Також радянська підтримка стала вирішальним фактором у зміні регіональної ситуації на користь Індії, яка забезпечила собі допомогу однієї з *наддержав* у надзвичайно складній ситуації. Зокрема, Делі змогло підготуватися до більш рішучих дій, ніж просто підтримка загонів східно-пакистанських сил звільнення «мукті бахіні», які переважно формувалися на індійській території. З кінця листопада 1971 збройні зіткнення пакистанських та індійських військ стали регулярними і переросли у справжню *індійсько-пакистанську війну 1971.* За два тижні індійські *збройні сили* повністю подолали опір пакистанської армії, розташованої у Східному Пакистані, змусивши її головнокомандуючого до капітуляції; від військових влада в Пакистані перейшла до З. А. *Бхутто,* який випустив на волю лідера східно-пакистанського визвольного руху М. *Рахмана* і фактично визнав створення нової незалежної країни — Народної Республіки Бангладеш. Принципово нова геополітична ситуація на субконтиненті значно посилила позиції Індії, і сталося це не в останню чергу завдяки радянській підтримці.

О. А. Борділовська

Індокитайська війна 1946–54 — військ. зіткнення між франц. колоніальною владою та в'єтнамським політ. рухом В'єтмінь (Ліга незалежності В'єтнаму, створена 1941), який боровся за *незалежність* В'єтнаму. Згідно з планами франц. уряду, оприлюдненими 24.03.1945 у заяві міністра колоній, передбачалося створення Індокитайської Федерації у складі В'єтнаму, Камбоджі й Лаосу. Федерація, як і решта франц. колоніальних володінь, мала утворити разом із метрополією Французький Союз. Натомість В'єтмінь наполягав на втраті Францією прав на Індокитай внаслідок співробітництва франц. колоніальної адміністрації з японцями в роки Другої світової війни та згідно з фактом проголошення незалежності В'єтнаму 9.03.1945. Конфлікт розпочався після проголошення 2.09.1945 Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) у результаті Серпневої рев-ції 1945. У жовтні 1945 в Ханої розпочались переговори щодо майбутнього В'єтнаму між Тимчасовим урядом ДРВ на чолі з *Хо Ши Міном* та комісаром Французької Республіки в Тонкіні й Півн. Аннамі Жаном Сентені. Позиція ДРВ полягала в необхідності визнання В'єтнаму єдиною, суверенною та незалежною д-вою, яка погоджувалась поважати особливі інтереси Парижа в Індокитаї. Франція наполягала на збереженні істор. поділу В'єтнаму на три частини (Тонкін, Аннам, Кохінхіна), що мали стати окремими частинами Індокитайської Федерації. За підсумками переговорів 6.03.1946 було підписано Угоду про незалежність В'єтнаму, згідно з якою Франція визнавала Республіку В'єтнам «вільною державою», представники ДРВ погоджувались на входження до федерації та заміну китайських військ у Півн. В'єтнамі, введених за рішенням *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945,* на французькі. Воєнні дії припинялися. Питання об'єднання В'єтнаму мало вирішуватись шляхом референдуму. Аналогічні угоди було підписано з Лаосом (27.08.1946) та Камбоджею (7.01.1946). Але, проголосивши 1.06.1946 створення Автономної республіки Кохінхіни та автономій нац. меншин В'єтнаму, Франція в односторонньому порядку пішла на порушення угоди, що суттєво ускладнило подальші переговори між представниками ДРВ та Франції про статус В'єтнаму в складі федерації (розпочались у Фонтенбло в червні 1946). 14.09.1946 перемир'я було продовжено, переговори з питання Кохінхіни, що лишилось відкритим, було вирішено продовжити в січні 1947. 19.12.1946 в ході спроб франц. військ у Ханої роззброїти Визвольну армію В'єтнаму бойові дії між ними було поновлено. Незабаром війна поширилась на

всю територію країни. Суттєвого успіху не вдалось досягти жодній зі сторін: Франція не змогла захопити основну базу опору Тонкін, В'єтмінь встановив контроль лише над віддаленими районами країни. Індокитайську Федерацію було розпущено, і в 1949 на контрольованій французами території було проголошено створення Держави В'єтнам на чолі з імп. Бао Даєм. В'єтмінь поширив бойові дії на території Лаосу, де був створений рух Патет-Лао, та Камбоджі (рух Кхмер-Іссарак) і в 1951 оголосив про створення Єдиного фронту народів Індокитаю. Ситуація почала змінюватись після перемоги КПК в Китаї: інтерес наддержав до проблеми Індокитаю зріс, наслідком чого стало визнання ДРВ з боку СРСР (30.01.1950) та режиму Бао Дая з боку США (7.02.1950). У 1950–54 США надавали допомогу Франції (у грудні 1950 між ними було підписано Угоду про взаємну допомогу в забезпеченні оборони), КНР та СРСР підтримували ДРВ. У рамках *Берлінської наради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954* було прийнято рішення про скликання *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї.* У зв'язку з негативним ставленням світового співтовариства до дій Франції в Індокитаї у жовтні 1953 франц. уряд погодився на переговори з ДРВ. 20.07.1954 в рамках конференції було підписано Женевські угоди щодо Індокитаю, згідно з якими Франція визнавала незалежність В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі.

І. Д. Коміренко

Індоокеанський регіон — геостратегічний регіон, що охоплює акваторію Індійського океану й території країн Африки, Азії та Австралію, що мають до нього вихід. Розташування Індійського океану, а також наявність островів, які можна використати як бази відіграють значну роль у контролі над узбережжям сусідніх континентів і транспортуванні вантажів. Бельгійський геополітик Р. Стойкерс визначає Індійський океан як «Серединний», розташований між Атлантичним і Тихим. Індійський океан розміщений строго посередині між східним узбережжям Африки і тихоокеанською зоною, в якій розташовані Нова Зеландія, Австралія, Папуа-Нова Гвінея, Малайзія, Індонезія, Філіппіни та Індокитай. Морський контроль над Індійським океаном є ключовою позицією для геополітичного впливу відразу на три найважливіші «великі простори» — Африку, південноєвразійський Римленд і Тихоокеанський регіон. Звідси випливає стратегічний пріоритет деяких невеликих островів в Індійському океані, особливо Дієго-Гарсія, рівновіддаленого від усіх берегових зон, на якому розташована найважливіша стратегічна військово-морська база США. Звідси І. р. є територією, на якій пропонується зосередити європейську стратегію, оскільки через цю зону *Європейський Союз* зможе впливати і на США, і на Євразію, і на Японію.

Сучасний американський геополітик Р. Д. Каплан доводить, що Індійський океан стане новою конфліктною геополітичною віссю світу. Уздовж його берегів або неподалік від них розташована найбільша кількість нестабільних (Пакистан, Ірак, М'янма, Сомалі, Афганістан та ін.) або проблемних (Іран) країн. Тут визрівають конфлікти майбутнього — у рамках «ісламської дуги», що підперезує все узбережжя Південної та Південно-Східної Азії та Східної Африки. Тут безпосередньо стикаються в боротьбі за ресурси і політичний вплив інтереси нових регіональних держав, які швидко зростають, що претендують на світовий статус, — Китаю та Індії. Іншими словами, Індійський океан — «не просто географічне поняття, а ідея», яка поєднує центральне місце ісламу з глобальною енергетичною політикою, піднесення нових *великих держав* зі становленням поліцентричного світового порядку. Роль США в цьому найважливішому регіоні повинна полягати в забезпеченні за допомогою множинних гнучких союзів свободи мореплавства і свободи ринкових сил, що само по собі сприятиме вирішенню щонайменше двох стратегічних завдань — стабілізації та контролю за ситуацією на Великому Близькому Сході й м'якому обмеженню китайської *експансії* в регіоні.

Є. М. Суліма

Іненю (İnönü, до 1.01.1935 — Мустафа Ісмет) Ісмет (24.09.1884, Смірна (нині — Ізмір), Османська імп. — 25.12.1973, Анкара, Турецька Республіка) — тур. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат.* Під час *Першої світової війни* командував 4-ю армією в Сирії, 1918 — заст. військ. міністра Османської імп., голова комісії з підготовки *договору мирного* з *Антантою;* 1920 — приєднався до нац.-визв. руху під проводом М. *Ататюрка* і очолив ген. штаб респ. армії, завдав поразки грец. інтервентам у січні — квітні 1921 біля с. Іненю (звідси — майбутнє прізвище). 1922–24 — мін. зак. справ Турецької Республіки, очолював урядову делегацію на *Лозаннській конференції 1922–23,* забезпечив *визнання де-юре* незалежної Туреччини в сучас. кордонах. 30.10.1923–21.11.1924, 6.03.1925–27.09.1937 і 20.11.1961–21.02.1965 — Прем'єр-міністр, 11.11.1938–22.05.1950 — Президент Туреччини, 1938–72 — лідер Народно-респ. партії, під час *Другої світової війни* дотримувався *нейтралітету,* уклав *німецько-турецький договір про ненапад 1941* і ухилився від вступу у війну з Німеччиною на *Каїрській американсько-англійсько-турецькій конференції 1943,* під тиском *антигітлерівської коаліції* 23.02.1945 оголосив війну Німеччині та Японії, з 1947 ініціював зближення із США, приєднався до *Маршалла плану.*

В. І. Головченко

«Ініціатива для Америк» («План Буша») — програмна заява про зовн.-політ. курс США в Зах. півкулі, виголошена 27.06.1990 у Вашингтоні Президентом США Дж. Г. В. *Бушем* перед *дипломатами* і представниками ділових кіл країн Лат. Америки та Карибського басейна. США керувалися потребами коригування політики в регіоні, необхідністю зміцнення політ. стабілізації і пом'якшення наслідків екон. кризи 1980-х у Лат. Америці та Карибському басейні, а також довгостроковими стратегічними розрахунками зміцнення свого екон. впливу в регіоні. Програма «Ініціатива для Америк» передбачала: створення *зони вільної торгівлі* в межах усього амер. континенту, стимулювання спільно з *Міжамериканським банком розвитку* ряду реформ і перетворень з метою залучення в регіон іноземн. капіталовкладень, зменшення боргового тягаря країн Лат. Америки і Карибського басейна шляхом списання частини (12 млрд дол.) їх заборгованості уряду США, яка в 1990 загалом становила 48 млрд. дол. США. Політика наступного Президента США В. *Клінтона* в регіоні характеризувалася дотриманням зазначеного курсу, з наголосом на торг.-екон. питаннях, що яскраво проявилося в ході *переговорів міжнародних* про створення *Панамериканської зони вільної торгівлі* (див.: *Наради голів держав та урядів країн Західної півкулі*).

Н. М. Весела

Ініціатива «Усе, крім зброї» («Everything but Arms» Initiative) — форма преференційної торгов. політики *Європейського Союзу,* що започаткована 2001. Передбачає вільний доступ на ринки ЄС усіх товарів без мита та квот із 49 найменш розвинених країн світу. Для окремих товарів (банани, рис, цукор) союзний ринок відкривається поступово.

О. І. Шнирков

Ініціативи міжнародні України. Становлення незалежної Укр. держави відбувалось на тлі кардинальних змін у світовій системі *міжнародних відносин;* демонтажу блокового протистояння і завершення *«холодної війни»,* розпаду радянського табору та *СРСР розпаду.* Ці обставини значною мірою визначили характер та завдання *зовнішньої політики України.* Закріплене в Постанові ВР України про *«Основні напрями зовнішньої політики України» 1993* прагнення д-ви зайняти належне їй місце у світі відповідно до наявного геополіт., екон. й наук.-техн. потенціалу та позитивно впливати на сучас. процеси міжнар. розвитку в європ. регіоні й у світовій *системі міжнародній,* зумовили високу активність України на міжнар. арені в діях, спрямованих на забезпечення міжнар. миру і стабільності. Такі пріоритети укр. зовн. політики повною мірою проявились у міжнар. ініціативах, які д-ва висувала з часу набуття незалежності. Найбільш значущою **І. м. У.** стало визначене в Заяві ВР України «Про без'ядерний статус України» від 24.10.1991 та закріплене Постановою ВР України «Про додаткові заходи щодо забезпечення без'ядерного статусу...» 1992 бажання позбутись третього за потужністю арсеналу ядерної зброї у світі та офіційно набути без'ядерного статусу. Цей безпрецедентний крок д-ви не лише став свідченням її миролюбності, але й засвідчив курс у сфері роззброєння на загальну та повну ліквідацію *зброї масового знищення,* який Україна продовжує пос-

лідовно проводити. *Без'ядерний статус України* було оформлено та забезпечено міжнар. угодами й домовленостями: *Лісабонським протоколом 1992, Тристоронньою заявою президентів України, США та Росії 1994*, укр.-рос. угодою про порядок переміщення ядерних боєприпасів із території України (17.04.1992). Ініціатива України сприяла утвердженню в сучас. міжнар. відносинах прямих гарантій безпеки ядерних д-в без'ядерним, що були надані Україні ядерними державами у зв'язку з виведенням з її території ядерної зброї та приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (див.: *Меморандум про гарантії безпеки України 1994*). Україна також підтримує пропозиції щодо створення *зон, вільних від ядерної зброї*, в різних регіонах світу.

Важливе місце в здійсненні зовн.-політ. завдань України традиційно займає *Організація Об'єднаних Націй*. Після набуття незалежності Укр. д-ва виступила в ООН із низкою важливих міжнар. ініціатив, спрямованих на вирішення нагальних питань міжнар. розвитку та зміцнення власного міжнар. авторитету. Україною були озвучені, насамперед, пропозиції щодо реформування *Ради Безпеки ООН*, зокрема, розширення складу її постійних та непостійних членів, а також включення до її складу на постійній основі представника схід.-європ. країн, ліквідації «права вето» постійних членів РБ ООН та інші. Україна стала одним з ініціаторів ухвалення *Конвенції про безпеку персоналу ООН 1994* та пов'язаного з нею персоналу (набула чинності в січні 1999). 52-га сесія *Генеральної Асамблеї ООН*, яка проходила за головування представника України, мін. зак. справ України Г. *Удовенка*, увійшла в історію ООН як Асамблея реформ. У вересні 2000 за ініціативи України, яка з 1.01.2000 була обрана непостійним членом РБ ООН, було проведено саміт держав-членів Ради Безпеки, присвячений розгляду питань посилення її ролі в підтриманні міжнар. миру та стабільності, зокрема в Африці. Україна внесла пропозицію про скликання спец. сесії ГА ООН для розробки нової стратегії та практичних дій з метою зміцнення міжнар. співробітництва в б-бі зі СНІДом. Укр. д-ва ініціювала створення постійно діючого органу РБ ООН з огляду заг. політики в галузі *санкцій міжнародних* тощо.

Активну роль Україна відігравала в процесі гарантування безпеки в Схід. Європі на поч. 1990-х. У 1992–93 Укр. д-ва виступила ініціатором створення в Балтійсько-Чорноморському регіоні системи регіональної *безпеки міжнародної*, до якої мали увійти, окрім України, також Польща, Білорусь та країни Балтії. У лютому — квітні 1993 висунуто ініціативу про створення зони стабільності та безпеки в Центр.-Схід. Європі у складі України, Білорусі, країн Балтії, Молдови та схід.-європ. д-в — колишніх членів ОВД. Пропозиції були спрямовані на запровадження механізмів двосторонніх та багатосторонніх консультацій для врегулювання міждерж. суперечок у регіоні, запобігання та раннього врегулювання конфліктів. Створення такої системи мало перш за все запобігти появі т. зв. «сірої зони» безпеки в колишній Схід. Європі, спричиненої ліквідацією *Організації Варшавського договору* та відсутністю гарантій безпеки країнам регіону з боку євроатлантичних безпекових структур. Як продовження ініціатив, спрямованих на розбудову системи безпеки в регіоні ЦСЄ, в липні 1996 Україна запропонувала створити зону, вільну від ядерної зброї, в Центр.-Схід. Європі. Особливе місце в зовн. політиці України займають ініціативи, спрямовані на сприяння вирішенню міжнар. та внутр. конфліктів, перш за все в Європі та на пострадянському просторі. У 1992 Укр. д-вою висунуто ряд ініціатив щодо врегулювання конфліктів на теренах колишньої СФРЮ й надалі вона послідовно підтримувала розширення повноважень *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* в цьому регіоні як засобу досягнення реальних позитивних результатів у мирному процесі. Незмінною залишається позиція України щодо необхідності активізації ролі ОБСЄ у справі врегулювання т. зв. «тліючих конфліктів», зокрема, вона активно наполягала на проведенні спец. розширених засідань ПР ОБСЄ, присвячених обговоренню ситуації з урегулювання *грузино-абхазького* і *Придністровського конфліктів*, а також брала активну участь у процесі постійного обговорення цих питань у рамках ОБСЄ. Україна висунула низку дієвих пропозицій з урегулювання конфлікту в Придністров'ї та виступає одним із гарантів його мирного вирішення. У 1999 Україна активно шукала шляхи мирного врегулювання ситуації навколо *Косовської проблеми*, а ініціативи щодо умов припинення операції *НАТО* в Косово стали свідченням прагнення Укр. д-ви до підтримання миру та стабільності в Європі. Україна наполегливо намагається сприяти розв'язанню *Близькосхідного конфлікту*: неодноразово пропонувала його учасникам проведення мирних переговорів на своїй території. У травні 2003 з ініціативи укр. сторони в Києві відбулась Міжнародна конференція ООН, на якій порушувались питання щодо підтримки миру на Бл. Сході. Вона фактично стала першим міжнар. форумом, на якому план бл.-схід. врегулювання *«Дорожня карта»* дістав підтримку багатьох держав-членів ООН.

Україна є одним із лідерів процесу зміцнення та поглиблення відносин у Чорноморському регіоні. 30.11.1993 на сесії Парламентської асамблеї *Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС)* вона виступила з планом розвитку екон. співробітництва, наповнення його практичним змістом та поширення дієвого співробітництва на сферу безпеки, зокрема, для створення системи заходів взаємної довіри між д-вами ЧЕС. На основі укр. пропозицій було запроваджено механізм консультацій щодо зміцнення заходів довіри та безпеки у військ.-мор. сфері між Україною, Болгарією, Грузією, Росією, Румунією та Туреччиною. Україна виступила ініціатором розширення політ. та безпекового діалогу в ЧЕС та перетворення цього форуму на повномасштабну міжнар. орг-цію. Важливим елементом зовн.-політ. діяльності Укр. д-ви щодо розвитку регіональної інтеграції стали ініціативи з розвитку співробітництва на пострад. просторі, зокрема, створення 10.10.1997 субрегіонального об'єднання у складі України, Азербайджану, Грузії та Молдови в рамках регіональної групи *ГУАМ*. Ця ініціатива започаткувала новий етап екон. та політ. співробітництва між новими незалежними д-вами, сприяла розбудові сталих зв'язків та поглибленню взаємозалежності між ними, створила умови для ширшого доступу енергоносіїв із регіонів Каспійського моря та Центр. Азії до Європи.

Важливе місце в зовн. політиці України займають відносини з *Європейським Союзом (ЄС)*. Низка **І. м. У.**, спрямованих на забезпечення належного рівня співробітництва з ним, передбаченого *Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх країнами-членами 1994*, за своїм значенням вийшли за межі суто двостороннього формату, оскільки фактично торкаються встановлення режиму відносин ЄС з т. зв. «особливими сусідами» — групою д-в, що стали його схід. сусідами після розширення в 2004–07. Визначення *європейського вибору України* в 2002 було підкріплено українськими пропозиціями до ЄС про поглиблення відносин із країнами-сусідами (окрім України до зазначеної групи належать Білорусь та Молдова), конкретно визначити терміни та умови надання їм статусу асоційованих членів ЄС й утворити з ними *зону вільної торгівлі*, яка допомогла б запобігти дискримінації нових сусідів ЄС у торг., фінанс. та пром. сферах (див.: *Східне партнерство ЄС*). **І. м. У.** свідчать про її відповідальне ставлення до своєї ролі в європ. та світовій системі, прагнення активно долучатись до вирішення ключових проблем сьогодення, ефективно інтегруватись у процеси екон. та політ. зближення д-в світу.

О. О. Рафальський

Іноземних справ колегія — відомство, що займалося *зовнішньою політикою* Росії 1717–1802; перетворене з *Посольської канцелярії*. У лютому 1720 *Петро І* склав «Визначення» **І. с. к.**, а в квітні того ж року була видана для неї «Інструкція». Обидва док-ти завершили орг-цію **І. с. к.**, на чолі якої стояли президент і його заступник; членами **І. с. к.** були: таємної канцелярії радник, канцелярії радник і асесори (зазвичай їх було два). Радники й асесори складали найважливіші дип. док-ти і контролювали діяльність секретарів, що очолювали відділи («експедиції»). **І. с. к.** складалася з двох відділень: «політичного департаменту» (інакше «секретної експедиції») й «публічної експедиції». «Секретна експедиція» підрозділялася на 4 експедиції: «експедиція чужоземних справ» — завідувала прийомом і відкликанням інозем. *дипломатів* у Росії, відправкою рос. дипломатів за кордон, *дипломатичним листуванням*, діловодством, складанням *протоколів* тощо; всі справи і матеріали на зах. мовах; дип. матеріали польською мовою; «орієнтальна експедиція» — матеріали на схід. мо-

вах. На чолі кожної з експедицій стояв секретар. «Публічна експедиція» відала госп. і поштовими справами, а також справами народів, що живуть у прикордонних губерніях. На чолі **І. с. к.** стояли видатні рос. дипломати Г. *Головкін*, А. *Остерман*, О. *Бестужев-Рюмін*, М. *Воронцов*, М. *Панін*, О. *Безбородько* та ін. Розширення інозем. *дипломатичного представництва* в Росії привело до утворення в **І. с. к.** в 1770-х т. зв. «церемоніального департаменту». У 1796 у складі «секретної експедиції» був створений особливий департамент азійських справ. Після утворення в 1802 Міністерства закорд. справ **І. с. к.** була підпорядкована міністру; у складі мін-ва проіснувала до 1832.

Н. Ф. Сербіна

Інокентій IV (світське ім'я — Сінібальдо де Фієскі, Sinibaldo de Fieschi) (бл. 1195, Манарола, побл. м. Генуя, нині — Італійська Республіка — 7.12.1254, м. Неаполь, там само) — 180-й Папа Римський (25.06.1243–7.12.1254); отримав юридичну освіту. Подібно до одного із своїх попередників Григорія IX (1145–1241) вів запеклу боротьбу з імператором *Священної Римської імперії* Фрідріхом II Гогенштауфеном (1194–1250); у 1245 скликав у м. Ліон (нині — Франція) *Вселенський собор* і оголосив Фрідріха II позбавленим влади, однак імператор залишився на престолі; підтримував суперників імператора, а також підбурював проти нього міста Північної Італії, що відстоювали незалежність; по смерті Фрідріха II продовжив суперництво з його сином і наступником Конрадом IV Гогенштауфеном (1228–54). Проводив політику прозелітизму (поширення свого віросповідання) в Європі й світі, благословив загарбницькі дії Тевтонського ордену в Прибалтиці. В 1245 відрядив францисканця *Карпіні Джованні да Плано* послом до монгольського великого хана в Каракорум, доручивши йому також зав'язати стосунки з *Данилом Галицьким* і схилити того до переходу в католицизм; *галицько-папські переговори сер. XIII ст.* тривали майже 8 років, оскільки умовою своїх поступок у релігійних справах Данило Галицький поставив організацію Папою Римським Хрестового походу країн Заходу проти монголо-татар. Одержавши відповідні запевнення від **І. IV**, Данило Галицький в грудні 1253 коронувався присланою Папою короною в Дорогичині (нині входить до Підляського воєводства Польщі), однак **І. IV** не виконав своїх зобов'язань, похід не відбувся, і Данило Галицький незабаром розірвав стосунки з Римською курією.

В. М. Матвієнко

Іномовлення — державна медійна організація чи система організацій, що діють у інформаційній сфері транскордонного мовлення з метою поширення за межі країни оперативної та вичерпної інформації про діяльність урядових установ, громадських і політичних організацій, про поточну внутрішню та *зовнішню політику*, економічну ситуацію, культуру, науку й освіту в *державі*. Діяльність підрозділів іномовлення спрямовано загалом на зовнішню громадськість. Базовими підрозділами іномовлення є радіо- та телемовлення. На новітньому етапі широко використовується також і мультимедійні засоби, а саме Інтернет-портали та соціальні мережі. Завданням діяльності підрозділів іномовлення є формування позитивного іміджу держави, інформаційне забезпечення її зовнішньополітичних ініціатив, підтримка співвітчизників за кордоном, *пропаганда зовнішньополітична*, пошук політичних та економічних партнерів. Є дієвим інструментом *дипломатії публічної*, точніше її різновиду — *медіадипломатії*. Міжнародна практика визнає як легітимне таке транскордонне мовлення, що базується на кількох загальноприйнятих принципах: офіційна реєстрація мовлення як транснаціонального; державне фінансування та державний контроль; громадський (непартійний) зміст; некомерційність та неприбутковість (обмежено рекламу та комерційну діяльність); суворе дотримання базових норм *ООН* та міжнародних правових актів у цій сфері щодо прав людини, норм міжнародної безпеки, невтручання у внутрішні справи країн, на які ведеться мовлення; дотримання міжнародного розподілу частотного ресурсу.

Державною організацією України, що з урахування діяльності свого попередника — Всесвітньої служби радіомовлення України має більш ніж півстолітній досвід присутності у світовому ефірі, є Державна телерадіокомпанія «Всесвітня служба "Українське телебачення і радіомовлення"» (ефірна назва УТР), («State broadcasting company «Ukrainian Television and RadioWorld Service» (UTR)). Створенню власне іномовлення передувало п'ятирічне (1946–50) радіомовлення українською мовою на возз'єднані з УРСР західні області. Згідно Концепції мовлення, затвердженої Кабінетом Міністрів України, програми УТР транслюються на супутникових каналах на Євразію та Північну й Південну Америку. Головною метою створення Національного каналу супутникового телерадіомовлення є входження України у світовий інформаційний простір та вирішення завдань входження національної інформаційної інфраструктури до європейської та глобальної; розповсюдження як в Україні, так і за кордоном об'єктивної інформації про процеси, що відбуваються в нашій державі та у світі, дотримуючись прав громадян на свободу думки і слова, на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите і вільне обговорення суспільних питань, а також реалізація програмної політики, що відповідає національним інтересам України і формуванню демократичного суспільства; створення конкурентоспроможної інформаційної продукції та розповсюдження, обмін чи продаж її в Україні і за кордоном; сприяння зміцненню міжнародних зв'язків України, зростанню її авторитету в світі.

З 2004 розпочалися регулярні передачі УТР обсягом 18 годин на добу, а з 2007 до 24 годин на добу з титруванням програм англійською мовою. На сьогодні обсяг мовлення складає 72 години на добу (24 години на Євразію, 24 годин на Північну Америку, 24 години Інтернет-мовлення). У планах є спеціальні програми англійською, німецькою, французькою, іспанською, російською та арабською мовами. 82 країни підтвердили якісний прийом телесигналу. Технологічну трансляцію забезпечує державне підприємство «Укркосмос» (Національне космічне агентство України). УТР поширює кращі телепрограми національних виробників телепродукції, зокрема, Національної телекомпанії України, «Укртелефільму», «Культури», 28 регіональних телерадіокомпаній та ін. Це інформаційні матеріали (україномовний, російськомовний та англомовний випуски), художні й документальні фільми, мультфільми, телесеріали і фільми для дітей та юнацтва вітчизняного виробництва, культурологічні й мистецькі програми. Виходить окрема тижнева програма «Україна дипломатична». УТР здійснює пряме Інтернет-мовлення через три Інтернет-вузли, що дає можливість вільно приймати програми у 105 країнах. Аудиторія УТР налічує понад 23 млн глядачів у світі і приблизно стільки ж в Україні, в тому числі в кабельних мережах — 7,5 млн абонентів. Прикладами зарубіжних телерадіомовних корпорацій, що забезпечують інформаційний вплив за межі країни, є: «TV Polonia» (Польща), «Deutsche Welle» (Німеччина), «Voise of America» (США), «BBC World Service» (Велика Британія), «Rai Italia» (Італія), «Canal France Internationale» (Франція), «Russia today» (Російська Федерація), Mabuhey (Філіппіни), «Measat» (Малайзія), «Thaicom» (Таїланд) та інші.

С. І. Даниленко

Інститут зовнішніх зносин — спеціалізований вищий навч. заклад при Наркоматі освіти УСРР, створений 1920 у Києві на базі ліквідованих більшовиками *Близькосхідного інституту* (утворений 1918 як Ін-т схід. мов) та *Консульських курсів* при Укр. товаристві економістів (засновані 1917). Його першим ректором став проф. Е. Сташевський. В Інституті діяли два ф-ти — консульський та зовнішньоторговельний. Вони, у свою чергу, поділялися на окремі навч. цикли: англосаксонський, східний, германський, романський, слов'янський (схід. цикл охоплював, зокрема, Болгарію, Сербію, Румунію, Чорногорію, Грецію, Туреччину; на германському циклі вивчали Австрію, Німеччину, Нідерланди, скандинавські країни, Угорщину; до складу романського циклу входили Франція, Бельгія, Італія, Швейцарія, держави Піренейського піво-ва; слухачі слов. циклу вивчали Галичину, Польщу, Чехословаччину). Діяло також 4 кафедри: міжнар. відносин та права, світового госп-ва, орг-ції товарообміну та економіки, торгівлі, тарифів і тарифної політики. Значна увага приділялась вивченню інозем. мов: англійської, німецької, італійської, арабської, турецької, румунської, французької, новогрецької, болгарської, сербської, шведської (викладались, як правило, носіями). Випускники Інституту мали

вільно володіти трьома інозем. мовами. Студентами **І. з. з.** ставали особи з вищою освітою, колишні студенти Ін-ту схід. мов, Ін-ту нар. госп-ва та інших вузів, а також робітнича і селянська молодь, яка складала вступні іспити. Відповідно до рівня підготовки частина студентів інституту мала отримати фах вищої кваліфікації (консул, експерт), інша — кваліфікацію нижчого рівня (статистики, торг., митні та конс. агенти). До викладацької роботи в Інститут залучались кращі наук. і пед. кадри: академік А. Кримський (очолював кафедру схід. історії), професори І. Бабат (міжнар. право), О. Покровський (зовн. політика англосаксонських країн), А. Горовцов (міжнар. відносини). Однак невдовзі після створення Інституту, у руслі політики великорос. більшовиків щодо формування єдиного союзного центру та відп. припинення будь-яких зовн.-політ. повноважень України, почались безперервні реорганізації вузу, кадрові переслідування; дедалі наполегливіше наголошувалося на тому, що в Москві вже є навч. заклад відп. спеціалізації, а тому сенсу існування **І. з. з.** у Києві немає. 18.10.1922 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згортання апарату Наркомату закордонних справ», унаслідок чого 20.09.1923 **І. з. з.** був ліквідований. Спочатку **І. з. з.** був реорганізований у Київ. технікум зовн. зносин, а влітку 1923 — у торг. технікум, що супроводжувалось кадровим погромом: були звільнені колишній ректор Інституту І. Бабат (за «відсутність педагогічних навичок»), проф. П. Кованько і Б. Лічков (за «явно контрреволюційні переконання»), проф. М. Гроссу (за «приналежність до духовенства»), А. Жилін, В. Петров, П. Сльозкін (за «негативне ставлення до радянської політики») та ін. Підготовка дип. кадрів в Україні була припинена до 1944.

Л. Ф. Гайдуков

Інститут інтеграції Латинської Америки (Instituto para la Integracion de America Latina, INTAL) — структурна одиниця *Міжамериканського банку розвитку*, створена у 1965 для підтримки регіональної інтеграційної стратегії банку. Протягом всього періоду діяльність Інституту була присвячена створенню та розповсюдженню інформації та знань про переваги інтеграційних процесів. Програми Інститут інтеграції Латинської Америки присвячені чотирьом основним тематикам: регіональне співробітництво та планування; фізичні інтеграційні процеси через розвиток інфраструктури та співпраці; навчання та розвиток спроможності у сфері торгівлі та інтеграції; створення та поширення знання щодо торгівлі та інтеграції. Інститут займається як проведенням наукових досліджень, так і організацією семінарів для латиноамериканських лідерів; надає рекомендації Міжамериканському банку розвитку щодо інтеграції. При Інституті інтеграції Латинської Америки діє Центр документації, який займається збором, організацією та розповсюдженням інформації з питань інтеграції, торгівлі, інфраструктури, розвитку та питань, пов'язані з регіоном Латинської Америки та Карибського басейну. Оскільки Інститут співпрацює з іншими *організаціями міжнародними* та дослідницькими установами, Центр документації містить унікальну підбірку матеріалів про Латинську Америку та діяльність міжнародних організацій загалом. З 2000 Інститут такає виконує функцію Секретаріату Технічного координаційного комітету Ініціативи з інтеграції регіональної інфраструктури в Південній Америці. Міжамериканський банк розвитку разом з Інститутом інтеграції Латинської Америки запустили Євро-Латиноамериканську навчальну мережу з інтеграції та торгівлі (Euro-Latin Study Network on Integration and Trade, ELSNIT) з метою посилення взаємодії між європейськими та латиноамериканськими науковцями. Останні роки Інститут значну увагу присвячує питанням зміни клімату та її вплив та торгівлю. Штаб квартира знаходиться в м. Буенос-Айрес (Аргентина).

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ІМВ) — вищий заклад освіти, що готує фахівців для роботи у сфері *міжнародних відносин* і *зовнішньої політики* України. Історія ІМВ починається з наказу Наркомату освіти УРСР від 18.10.1944 про відкриття в Київ. ун-ті ф-ту міжнар. відносин, що було пов'язано з потребою підготовки фахівців для новоствореного союзно-респ. *Народного комісаріату закордонних справ УРСР.* Того ж

року було прийнято студентів одночасно на два курси (на 1-й — 19, на 2-й — 42). Спершу навчання на факультеті зводилось гол. ч. до підготовки практичних працівників МЗС і мало переважно прикладний характер. Згодом, починаючи з 1950, на факультеті стали готувати вже за класичною університетською системою фахівців із двох спеціальностей — «Історії міжнародних відносин» і «Міжнародного права». Очолювали факультет у 1944–55 доценти І. А. Василенко, П. М. Овчаренко. У 1955 факультет тимчасово припинив свою діяльність, але підготовка фахівців-міжнародників продовжувалась на істор.-філос. та юрид. факультетах. У 1971, з огляду на потреби часу, насамперед, на нові завдання щодо розширення масштабів підготовки інозем. студентів у Київ. ун-ті, було відновлено факультет, який став іменуватись — факультетом міжнар. відносин і міжнар. права (зі спеціальностями «Історія міжнародних відносин» та «Міжнародне право»). У 1972 було відкрито нову спеціальність — «Міжнародні економічні відносини». Деканами факультету (1971–90) були відомі фахівці, засновники наук. шкіл із міжнар. відносин і міжнар. права проф. Г. М. *Цвєтков*, чл.-кор. (згодом — академік) АН України А. А. Чухно, доцент О. К. Єременко, професори К. С. Забігайло, В. Г. *Буткевич*, А. С. Філіпенко. За час функціонування факультет підготував понад 3,5 тис. кваліфікованих фахівців-міжнародників переважно з числа іноземців, а вітчизняні випускники факультету склали основу нечисленного тоді *дипломатичного корпусу* в Україні, заклавши підвалини нац. пед. й наук. шкіл у галузі міжнар. відносин і міжнар. права.

4.05.1988 факультет міжнар. відносин і міжнар. права було перетворено в Інститут міжнар. відносин і міжнар. права (директор — проф. В. Г. Буткевич), згодом (3.12.1990) — перейменовано в Український ін-т міжнар. відносин при Київ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка (директор — проф. В. В. *Пащук*). У 1994 інститут отримав нинішню назву (його очолив проф. Л. В. *Губерський*, з 17.06.2009 — проф. В. В. Копійка). У процесі розвитку ІМВ сформувалося 6 відділень: «Міжнародні відносини», «Міжнародне право», «Міжнародні економічні відносини», «Міжнародна інформація», «Міжнародний бізнес» і «Країнознавство». Станом на 1.01.2013 в інституті навчалось бл. 2,5 тис. студентів, аспірантів і стажистів, майже 250 з яких — інозем. громадяни з більш як 50 країн світу; понад 300 осіб здобували другу вищу освіту на відділенні післядипломної освіти (заочна магістратура). Навч. процес в ІМВ забезпечує висококваліфікований проф.-викладацький колектив, що нараховує близько 200 осіб, серед яких — 25 доктори наук, професори; 90 — кандидати наук, доценти. Функціонує 12 спец. кафедр та заг.-інститутська кафедра інозем. мов. У складі ІМВ діють: Центр підготовки та перепідготовки інозем. громадян; лабораторії: техн. засобів навчання, інформатики та обчислювальної техніки, множильної техніки; наук. бібліотека. У 1997 відкрито музей історії ІМВ. З 2000 в ІМВ діє Центр європ. студій; з 2001 — Центр інозем. мов. У 2002 у складі відділення післядипломної освіти (функціонує з 1995) створено Центр дистанційного навчання, що займається впровадженням в навч. процес новітніх освітніх технологій.

Невід'ємною складовою підготовки фахівців-міжнародників є наук.-дослідна робота: вчені ІМВ досліджують теорет. й практ. аспекти *міжнародних відносин* та *зовнішньої політики України*, країнознавства, *міжнар. екон. відносин*, *міжнародного права*, сучас. гуманітарних проблем, мовознавства, результати яких використовуються в навч. процесі для підготовки та впровадження нових курсів і спецкурсів. В ІМВ систематично проводяться міжнар. наук. конференції, семінари, симпозіуми, «круглі столи»; щорічно викладачі готують до 40 монографій та підручників, друкують більше 300 наук. статей; видаються збірники: «Вісник Київського університету. Міжнародні відносини», «Актуальні проблеми міжнародних відносин» та «Наукові записки Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка». В аспірантурі ІМВ щорічно навчається понад 120 громадян України та зарубіжних д-в, бл. 100 осіб працюють на кафедрах як здобувачі наук. ступеня кандидата наук, а 20 — наук. ступеня доктора наук. В ІМВ функціонує 3 спеціалізовані вчені ради з захисту кандидатських і докторських дисертацій. Міжнар. зв'язки ІМВ здійснюються як у рамках угод *Київського націо-*

нального університету імені Тараса Шевченка, так і на основі двосторонніх угод про співробітництво, що укладаються між ІМВ і профільними зарубіжними навч. закладами та наук. установами. У рамках міжуніверситетських угод ІМВ співпрацює з більш ніж 60 вищими навч. закладами-партнерами з Великої Британії, Бельгії, Греції, Єгипту, Ірану, Іспанії, Канади, КНР, ФРН, Республіки Корея, Польщі, Росії, США, Франції, Японії та ін. Двосторонні угоди про співробітництво укладені з Моск. держ. ін-том міжнар. відносин (університетом) МЗС РФ, Університетом м. Айова, Університетом Брігем Янг (США), Карлтонським ун-том (Канада), Балканською освітньо-наук. асоціацією (Благоєвград, Болгарія), Інститутом міжнар. відносин нац. ун-ту Ченг-Чі (КНР), Інститутом міжнар. відносин (СРВ), Інститутом міжнар. студій Вроцлавського ун-ту (Польща), Вищою школою м. Мерзебург (ФРН) та ін. Угодами передбачено взаємний обмін навч.-метод. планами, програмами, наук. літературою, викладачами та студентами, проведення спільних наук.-теорет. конференцій, симпозіумів, «круглих столів» тощо. ІМВ бере активну участь у реалізації багатосторонніх великомасштабних міжнар. проектів, співпрацює з інозем. партнерами в рамках міжнар. програм ТЕМПУС-ТАСІС, *ЮНЕСКО,* ІНТАС, ІАН та ін., з Фондами Аденауера, Бертельсмана, Еберта, Рози Люксембург (ФРН), «Відродження», «Євразія», Єгипетським фондом техн. співробітництва з країнами *Співдружності Незалежних Держав* та ін. У 1997 на базі ІМВ відкрито Центр європ. документації, Інформ. центр *Міжнародного валютного фонду,* Центр інформації і документації *НАТО,* у 2002 — Інформ. офіс *ГУАМ.*

Від початку створення ІМВ постійно надає метод. допомогу в розвитку системи навч. закладів України, що проводять освітню діяльність за спеціальностями напряму освітньо-професійної підготовки «міжнародні відносини». Указом Президента України від 30.05.1995 ІМВ було визначено «головним навчально-методичним центром з підготовки на базі повної середньої загальної освіти фахівців для роботи у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики України». За роки свого функціонування ІМВ набув значного досвіду освітньої діяльності й став добре знаним в Україні та за її межами центром підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів у сфері зовн. зносин.

Л. В. Губерський

Інститут міжнародного права (засн. 08.09.1873 у м. Гент, Бельгія за ініціативою бельгійського юриста Гюстава Ролена-Жакмена) — неофіційна приватна організація, спрямована на вивчення, розвиток та кодифікацію *міжнародного права* з метою його відповідності принципам справедливості, поваги до *прав людини,* підтримання миру між народами. Учасники поділяються на: членів (макс. кількість — 60), партнерів (макс. кількість — 72) та почесних членів. Вступити до Інституту може особа, яка має видатні досягнення у галузі міжнародного права та є вільною від політичних впливів. Однією з форм діяльності є ухвалення резолюцій із нагальних питань міжнародного права, зокрема, прав людини, арбітражу, врегулювання міжнародних суперечок тощо. Інститут не має права впливати на уряди та *організації міжнародні,* однак його думка береться до уваги *суб'єктами міжнародного права,* зокрема *ООН.* 1904 отримав *Нобелівську премію миру* як одна з перших у світі організацій, що визначила принципи міжнародного права, здійснила його кодифікацію та запропонувала шляхи вирішення міжнародних проблем.

О. В. Сахаренко

Інституціоналізм (з лат. institutio — звичай, повчання) — концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування. Її формування припадає на кінець XIX — початок XX ст. у США. Вона ґрунтується на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковій економіці. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру — держава і профспілки, сім'я і традиції, звичаї і мораль, правові акти і етичні норми, технічний прогрес і наука, конкуренція і ринкова влада тощо.

Ці та інші явища були об'єднані одним спільним терміном — інституції, що й дало назву цьому напряму економічної думки. В розвитку інституціональних економічних теорій виділяють 3 етапи: 1) зародження і поширення інституціоналізму (перша чверть XX ст.), це період раннього, т. зв. критичного інституціоналізму, який представлений працями американських дослідників Т. Веблена (основоположник інституціоналізму, засновник соціально-психологічного напряму), Дж. Коммонса (засновник соціально-правового напряму), В. Мітчелла (засновник емпіричного або кон'юнктурно-статистичного напряму), а також англійського економіста Дж. А. Гобсона; 2) 1930–50-ті — період пізнього, позитивістського інституціоналізму, який пропонував реформи ринкової економіки для подолання кризових явищ, досліджував роль недосконалої конкуренції і ринкової влади монополій; найбільш відомими інституціональними теоретиками цього періоду були американці А. Берлі, Г. Мінз, Дж. М. Кларк, С. Чейз, австрієць Й. Шумпетер, француз Ф. Перру та інші; на цьому етапі до інституціональних досліджень долучились відомі неокласики — Е. Чемберлін (США), П. Сраффа і Дж. В. Робінсон (Велика Британія); 3) соціально-інституціональний напрям 1960–80-х або неоінституціоналізм; його найвідомішими представниками стали американські теоретики Дж. К. Гелбрейт, В. Ростоу, Р. Коуз, шведський дослідник Г. Мюрдаль та деякі інші сучасні економісти.

Інституціоналізму притаманні три основні ідеї. По-перше, надто широке трактування предмета економічної теорії. На думку інституціоналістів, економічна наука не повинна досліджувати суто економічні відносини. Це занадто вузько і часто призводить до самих лише абстракцій. Важливо враховувати весь комплекс умов та чинників, що впливають на господарське життя: правові, соціальні, психологічні, політичні. Правила державного управління становлять собою не менший, а, можливо, більший інтерес, ніж механізм ринкових цін. По-друге, слід вивчати не стільки функціонування, скільки розвиток і трансформацію суспільства. Досягнення рівноваги в системі можливе, на думку інституціоналістів, лише за умов соціального контролю над економікою, що дало б змогу ефективно використовувати всі переваги ринкового механізму, усувати його негативні риси та недоліки. Як вважають інституціоналісти, ринок не є нейтральним та універсальним механізмом розподілу ресурсів. По-третє, слід відмовитися від аналізу економічних відносин з позицій так званої економічної людини. Проти диктату підприємців необхідні дії не окремих членів суспільства, а спільні, скоординовані дії організацій, профспілок та державних органів. Держава має опікуватися екологією, освітою та медициною. У цілому тематика інституціоналістських досліджень досить широка. Це і теорія споживчого попиту, і соціально-економічна теорія добробуту, й аналіз великих корпорацій. Багато ідей інституціоналізму покладено в основу економічної політики економічно розвинутих країн. Зокрема, в США за часів правління президента Ф. Д. *Рузвельта* застосовувалася низка інституціоналістських положень. Соціальні програми, науково обґрунтовані інституціоналістами, стали практикою державного регулювання економіки, часто використовують програмування та індикативне планування (зокрема, у Франції). Значною мірою ідеї інституціоналізму реалізовано у шведській моделі економічного розвитку. Інституціоналісти беруть активну участь у розробленні проектів конверсії воєнного виробництва. Прихильники інституціоналістсько-соціального напряму висувають такі теорії: «суспільство послуг» К. Кларката та Ж. Фурастьє, «суспільство масового споживання» В. Ростоу, «постіндустріальне суспільство» Д. Белла, «суспільство третьої хвилі» Е. Тоффлера та ін.

В. П. Мазуренко

Інсурекція (від лат. insurrectus — повсталий) у *дипломатичному праві* — відмова дип. працівника виконувати свої функції; одна з причин припинення повноважень дип. представника. Підставою для І. може бути принципова незгода з рішенням відп. органу держ. влади чи посадової особи. Внаслідок цього, згідно зі ст. 43 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961,* функції такого *агента дипломатичного* припиняються після відп. повідомлення акредитуючою д-вою д-ві перебування. І. може мати місце внаслідок зміни

уряду чи вищих посадових осіб в акредитуючій д-ві тощо. У практиці *міжнародних відносин* І. є швидше винятком, оскільки одним з основних принципів здійснення *дипломатичної служби* є персональна відповідальність дипломата за виконання ним службових обов'язків та додержання дисципліни (зокрема, ст. 3 *Закону України «Про дипломатичну службу»*). Згідно з законодавством України, можливість І. передбачена в ст. 43 Закону України «Про дипломатичну службу», якою перелічено випадки відставки дип. представників. Серед причин такої відставки є, зокрема, принципова незгода з рішенням відп. органу держ. влади чи посадової особи та примушування дип. працівника до виконання рішення органу держ. влади чи посадової особи, яке суперечить законодавству України або може завдати значної шкоди д-ві, підприємствам, установам, орг-ціям, окремим громадянам. У даному вигляді останнє положення кореспондує ч. 2 ст. 61 Конституції України. За заг. правилом, відставку працівника дип. служби приймає та посадова особа, яка призначила цього дип. працівника на посаду, або це відбувається в порядку, передбаченому законодавством відп. д-ви. І. дип. представника є одним з аспектів статусу дип. працівника за нац. правом його д-ви і не може розглядатися як недружній акт або порушення норм міжнар. ввічливості щодо д-ви його перебування.

О. В. Буткевич

Інтеграції-дезінтеграції дихотомія — феномен розвитку *системи міжнародної*. Одним із завдань *інтеграції міжнародної* є зниження загроз для міжнар. системи, які походять від радикального *націоналізму*, котрий, у свою чергу, виступає складником процесів дезінтеграції міжнар. системи та ескалації напруженості між д-вами через їх відчуження. І.-д. д. виступає в різних проявах. По-перше, в протистоянні між сусп. підтримкою правил *міжнародної торгівлі* в широкому розумінні поняття та неприйняттям її в конкретних нац. вимірах, особливо в розвинутих країнах світу. Цей підхід проявляється у виправданні *протекціонізму* в рамках нац. держ. політики, а з іншого боку — в його засудженні в міжнар. системі в разі використання іншими, зокрема, слабшими *акторами міжнародними*. Т. ч., лібералізація торгівлі як органічна складова інтеграції наштовхується на суб'єктивну протидію в рамках традиційного сприйняття нац. інтересу. Цей вимір І.-д. д. часто визначається як один із проявів заг. глобалізаційної дихотомії. По-друге, І.-д. д. пов'язана з наявністю двох протилежних підходів до *інтеграції міжнародної* — технологічного і політичного. У той час як технол. контекст передбачає підтримку інтегрування в усіх сферах екон. співжиття і міжнар. торгівлі, політ. складова інтеграційного процесу часто викликає опір з боку різних верств населення, стурбованого потенційною втратою нац. ідентичності. Найбільше це позначається на підходах і оцінках громадян та еліт малих країн. Політ. вимір І.-д. д. набуває особливого значення для нових незалежних д-в, де поряд із прагненням до участі в інтеграційних процесах спостерігається процес внутр. дезінтеграції. Прикладом є процес розпаду і подрібнення колишньої Югославії, конфлікт між центром та *автономіями* в Грузії тощо.

Є. Є. Камінський

Інтеграція міжнародна (з лат. integratio — поповнення, відновлення) — процес екон. взаємодії країн, що веде до зближення госп. механізмів, набуває форми міждерж. угод та узгоджено регулюється міждерж. органами. Активної форми процес І. м. набув після завершення *Другої світової війни*, в умовах екон. зростання, збільшення обсягів *міжнародної торгівлі*, руху капіталів і робочої сили, запровадження нових систем транспорту та зв'язку. Це зумовило необхідність створення надійних виробничих зв'язків між країнами та усунення численних перешкод на шляху міжнар. торгівлі. Політ. мета інтеграційних процесів полягала в зниженні напруги в *міжнародних відносинах* завдяки розширенню торгівлі, посиленню *взаємозалежності* між д-вами, поглибленню держ. та сусп. контактів між д-вами. Численні інтеграційні об'єднання, що виникли в післявоєнний час, ставили собі такі завдання: поглиблення взаєморозуміння та співробітництва між країнами в політ., екон., військ., соц., культ. та інших галузях; використання переваг від збільшення розмірів ринку, зокрема зниження транзакційних витрат, розширення обсягів збуту, можливість залучення більших об'ємів інозем. інвестицій; підтримка найвразливіших галузей промисловості, які, отримуючи більші ринки збуту, одночасно стають більш захищеними від конкуренції ззовні; посилення впливу під час багатосторонніх торг. переговорів тощо. Початок та успішний розвиток інтеграційних процесів зумовлюється наявністю політ. волі й підтримкою з боку населення в країнах, що інтегруються; геогр. близькістю, наявністю в більшості випадків спільних кордонів і сталих екон. зв'язків, що історично склалися; спільністю екон. та інших проблем, які стоять перед країнами у сферах екон. розвитку, фінансування, регулювання економіки, політ. співробітництва тощо. Розширення існуючих інтеграційних утворень зумовлене, зокрема, психологічним впливом від позитивних зрушень у різних сферах сусп. життя, що часто є результатом інтеграції. Попри відмінності між різними інтеграційними угрупованнями, в своїй еволюції вони проходять спільні стадії. На початковій стадії між д-вами укладаються преференційні торг. угоди, що передбачають надання країнам-учасницям більш сприятливого режиму, аніж вони надають третім країнам. При цьому не передбачається створення будь-яких міждерж. органів для управління преференційними угодами. На другій стадії д-ви переходять до створення *зони вільної торгівлі* (ЗВТ), що передбачає повне скасування митних тарифів у взаємній торгівлі при збереженні нац. митних тарифів по відношенню до інших країн. У більшості випадків умови ЗВТ поширюються на всі товари, окрім продуктів с. г-ва. Діяльність ЗВТ може координуватися невеликим міждерж. секретаріатом або періодичними зустрічами керівників відп. відомств.

Перехід до третьої стадії пов'язаний з утворенням *митного союзу* між д-вами, що передбачає узгоджене скасування нац. митних тарифів і введення спільного митного тарифу та єдиної системи нетарифного регулювання торгівлі відносно третіх д-в. Митний союз передбачає безмитну торгівлю товарами та послугами і їх вільне переміщення всередині об'єднання. Функціонування митного союзу вимагає створення розгалуженої системи міждерж. органів, що координують проведення узгодженої *зовнішньоторговельної політики*. При досягненні четвертого рівня — спільного ринку — д-ви, що інтегруються, укладають угоди про свободу пересування товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Ця система відносин вимагає більш високого рівня координації екон. політики, внаслідок чого виникає потреба в проведенні зустрічей на високому та найвищому рівні, існуванні постійних структур управління.

Досягнення рівня екон. союзу означає перехід до п'ятої стадії інтеграції, на якій відбувається координація макроекон. політики, уніфікація законодавства у валютній, бюджетній, грошовій галузях, запровадження спільної валюти тощо. На цьому етапі виникає потреба у створенні не лише наглядових, а й регулюючих органів, яким передається частина суверенітету та повноважень нац. урядів. Такі міждерж. органи володіють правом приймати рішення без узгодження з урядами країн-учасниць і часто мають наднац. характер. Шоста стадія передбачає формування політ. союзу, що означає передусім розробку механізмів проведення спільної *зовнішньої політики*, політики в галузі безпеки, оборони, внутр. справ та юстиції, цілковите скасування внутр. кордонів для переміщення громадян і вантажів тощо. Фактично утворюється об'єднання д-в з елементами *федерації*, зокрема, з наднац. органами, що мають широкі зобов'язуючі повноваження відносно країн-учасниць. На поч. XXI ст. у світі нараховувалося понад 30 різноманітних інтеграційних об'єднань, які мають різні завдання та перебувають на різних етапах розвитку. Найуспішнішим інтеграційним проектом є *Європейський Союз*, що перебуває в процесі переходу від 5-ї до 6-ї стадії, має розгалужену систему управління, в т. ч., наднаціональну. Крім того, активно розвиваються такі утворення, як *Північноамериканська угода про вільну торгівлю*, *Асоціація держав Південно-Східної Азії*, *Спільний ринок країн Південного конусу*, *Співтовариство розвитку Півдня Африки* та інші.

В. В. Копійка

Інтеграція фінансова — міждерж. процес гармонізації та уніфікації податкових систем, бюджетних процесів, держ. витрат, бюджетних класифікацій, систем контролю з боку центр. банків

за діяльністю банків комерційних. Здійснюється з метою кращої координації д-в, що входять до складу регіональних угруповань.

М. Ю. Рубцова

Інтелектуальна власність — сукупність прав на результати інтелектуальної діяльності (твори, фонограми, винаходи тощо) та засоби індивідуалізації (товарний знак, фірмове найменування тощо). Включає права стосовно: літературних, художніх та наук. творів; виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач; винаходів у всіх галузях людської діяльності; наук. відкриттів; пром. зразків; товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та позначень; захисту проти недобросовісної конкуренції; всі інші права, що стосуються інтелектуальної діяльності у виробничій, наук., літературній і художній галузях. На конвенційному рівні термін «інтелектуальна власність» вперше вжито в Конвенції про створення *Всесвітньої організації інтелектуальної власності* 1967. До основних джерел прав. регулювання питань **І. в.** належать Паризька конвенція про охорону пром. власності 1883, Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право 1952, Договір про патентну кооперацію 1970, Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів 1971, Європ. патентна конвенція 1994 тощо. В укр. законодавстві питання права **І. в.** регулюються Цивільним кодексом України (книга четверта), законами України «Про авторські та суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на зазначення походження товарів» та іншими актами.

О. М. Григоров

Інтервенція (від лат. interventio — втручання) — один із видів застосування сили у формі втручання однієї д-ви у внутр. справи іншої або в її відносини з *третіми державами*. Згідно із міжнар.-прав. *невтручання принципом*, жодна д-ва не має права з будь-якої причини втручатися прямо або опосередковано у справи іншої д-ви; таке втручання, а також погроза втручання, спрямовані проти політ. незалежності або територ. цілісності будь-якої д-ви, є порушенням *міжнародного права*. **І.** заборонена низкою міжнар. угод, в т. ч. *Статутом ООН* (ст. 2, п. 4). Від **І.** відрізняють інтерцесію, що передбачає втручання у внутр. справи іншої д-ви не в інтересах держави-інтервента. Інтерцесія у формі «добрих послуг» та ін., як правило, здійснюється в інтересах підтримання міжнар. миру та безпеки.

В. А. Манжола

Інтервенція валютна — форма девізної політики, яка передбачає цільові операції купівлі або продажу інозем. *валюти* чи золота центр. банком з метою впливу на *валютний курс*, досягнення бажаного рівня валютних резервів і накопичення інозем. валюти для виконання державою своїх зовн. зобов'язань. За допомогою **І. в.** центр. банк має можливість підтримувати фіксований валютний курс або усувати надмірні коливання плаваючого валютного курсу. У випадку продажу інозем. валюти центр. банк сприяє підвищенню курсу нац. валюти, а за допомогою купівлі інозем. валюти — зниженню курсу нац. валюти. **І. в.** проводиться за рахунок використання офіц. золотовалютних резервів і короткострокових взаємних кредитів центр. банків за угодами своп. Оскільки ці ресурси центр. банку мають обмежений характер, **І. в.** є тимчасовим засобом стабілізації валютного курсу. Розрізняють такі види **І. в.**: стерилізована **І. в.** (передбачає здійснення центр. банком операцій на відкритому ринку, спрямованих на збереження обсягу грошової маси); нестерилізована **І. в.** (здійснюється за відсутності цих заходів і, отже, впливає на обсяг грошової маси в країні); одностороння **І. в.** (проводиться центр. банком однієї країни); колективна **І. в.** (передбачає одночасні узгоджені дії центр. банків кількох країн). Прикладом масштабних **І. в.** є операції з купівлі доларів Банком Японії за рішенням міністерства фінансів у 1993–95 з метою недопущення надмірної ревальвації єни. Проте азійська фінанс. криза 1997 призвела до необхідності **І. в.** у протилежному напрямку (лише 10.04.1998 було продано майже 20 млрд дол.). З поч. 1990-х ряд розвинутих країн не використовує односторонні **І. в.** (Велика Британія після 1992, Швейцарія після 1991).

О. І. Рогач, О. А. Чугаєв

Інтервенція економічна: **1.** Насильницьке втручання однієї чи кількох д-в в економіку іншої д-ви або в її взаємозв'язки з третіми д-вами. **2.** Виступ д-ви на власному товарному або грошовому ринку з метою впливу на ціни товарів або *валютний курс* (інтервенція товарна, *інтервенція валютна*).

М. Ю. Рубцова

Інтернаціоналізація — процес поширення певного явища за межі нац. кордонів, встановлення таких зв'язків між *державами* в певній галузі, за яких діяльність окремої держави стає складовою світових процесів. Поширені застосування цього поняття в різних галузях: **І.** конфлікту, *інтернаціоналізація господарського життя*, **І.** вир-ва, **І.** ринків, **І.** злочинності тощо.

М. С. Каменецький

Інтернаціоналізація господарського життя — об'єктивний процес виникнення та розвитку екон. відносин між економіками окремих країн, обумовлений поглибленням міжнар. поділу праці, спеціалізації та кооперації виробників різних країн. За умов **І. г. ж.** екон. відносини між різними країнами стають невід'ємною складовою та важливим фактором розвитку окремих нац. економік та світового госп-ва в цілому. Вона бере свій початок у XVI–XVII ст., коли мануфактурний спосіб вир-ва призвів до розширення міжнар. ринків збуту та необхідності сталого надходження сировини, у т. ч. імпортної. За умов **І. г. ж.** міжнар. обмін розширився на всі основні фактори вир-ва: продукцію, капітал, робочу силу, послуги, інтелектуальну власність. Так, завдяки **І. г. ж.** відкритість нац. економік (відношення зовн. товарообігу до ВВП) зросла з 16% в сер. XX ст. до 48,2% на поч. XXI ст. Заг. обсяг закорд. інвестицій в 1850 складав 2050 млн дол., в 1914 — 43 млрд дол., в 1980 — 600 млрд дол., а в 2001 — 6 846 млрд дол. Важливими формами прояву **І. г. ж.** є *інтеграція міжнародна* та *глобалізація* світової економіки.

О. І. Шнирков

Інтернет — див.: *Глобальна інформаційна мережа*.

Інтернування — примусове переселення *громадян іноземних* в особливі місця поселення *державою*, яка є воюючою або нейтральною стороною, у зв'язку зі збройним конфліктом. 5-та Гаазька конвенція про права та обов'язки нейтральних д-в і осіб у сухопутній війні 1907 (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*) передбачає право й обов'язок нейтральної д-ви, що прийняла на свою територію війська, *військовополонених*, які втекли, хворих або поранених воїнів, які належать до воюючих армій, розселити їх у місцях, що, наскільки це можливо, є найбільш віддаленими від театру воєнних дій. Війська, які підпали під **І.**, повинні роззброїтися і розташуватися в таборах, укріпленнях та інших місцях, спеціально обладнаних з цією метою, за бажанням нейтральної сторони. **І.** також підлягають *судна морські військові* воюючих сторін та їхні екіпажі, які опинилися в портах нейтральних д-в і відмовилися їх залишити. Відшкодування витрат з утримання інтернованих здійснюється згідно з умовами мирного врегулювання збройного конфлікту. Після початку збройного конфлікту воюючі сторони, як правило, піддають **І.** громадян ворожої д-ви, які опинилися на її території, та інших інозем. громадян, якщо того вимагають її інтереси (за винятком осіб, які користуються міжнар. захистом, у т. ч. дип. працівників). Термін «інтернування» застосовується до режиму військовополонених, визначеному статтями 21 та 22 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949. **І.** передбачене також у ч. 2 4-ї Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 стосовно інозем. громадян, які опинилися на момент початку воєнних дій на окупованій воюючою д-вою території противника (див.: *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*). Інтернованим повинні надаватися засоби існування та необхідна мед. допомога.

О. В. Задорожній

Інтернунцій (з лат. internuntius — посередник, вісник) — глава *дипломатичного представництва* Ватикану, який акредитувався при *главах держав*. За старшинством належав до другого класу дип. представників, що відповідає класу *посланника*.

І. очолював папське дип. представництво — інтернунціатуру й за своїм *дипломатичним класом* та ієрархією *дипломатичної служби* Ватикану слідував після *нунція*. Оскільки починаючи з XVII ст. І. були главами представництв 2-го класу, то їх направляли в д-ви, які в дип. відношенні не відігравали значної ролі, чи в країни некатолицького віросповідання (див.: *Ватикан у світовій політиці*). Їхній статус викликав ряд протокольних незручностей, оскільки був недостатньо високим. Згідно з новим Кодексом канонічного права від 1983, категорія І. в дип. службі Ватикану була ліквідована.

В. М. Матвієнко

Інтерпол (International Criminal Police Organization — Interpol) — *організація міжнародна* кримінальної поліції. Необхідність у створенні подібного органу почала проявлятись ще на поч. XX ст. у зв'язку із зростанням інтернаціоналізації злочинності. Вперше подібна ідея була висловлена в 1914 на 1-му Конгресі кримінальної поліції, проте *Перша світова війна* стала на перешкоді реальних дій. На 2-у Конгресі кримінальної поліції в 1923 було створено Міжнар. комісію кримінальної поліції з центром у Відні. Її членами стали 17 д-в, гол. ч. європейських. У 1956 було прийнято чинний Статут Міжнар. орг-ції кримінальної поліції — Інтерполу, місцем перебування якої було визначено Париж. Принципом діяльності орг-ції є категорична заборона втручання у внутр. справи д-в. Основні завдання Інтерполу: забезпечення широкої взаємодії всіх органів кримінальної поліції в рамках існуючого законодавства держав-членів та в дусі *Загальної Декларації прав людини*; створення і розвиток установ для успішного запобігання злочинності і б-би з нею; своєчасне попередження нац. служб про можливість вчинення злочинів та надання допомоги у викритті й розшуку злочинців; координація міжнар. розшуку злочинців, підозрюваних, осіб, що зникли безвісти, та викрадених цінностей. Основними сферами діяльності І. є б-ба з торгівлею наркотиками, відмиванням (легалізацією) доходів, отриманих незаконним шляхом, *тероризмом міжнародним*, фальшивомонетництвом, крадіжками виробів мистецтва, злочинністю неповнолітніх. Фінанс. ресурси орг-ції складаються з грошових внесків держав-членів та з пожертв, дарунків, субсидій, дотацій та інших ресурсів, що приймаються І. за згодою Виконавчого комітету. Орг-ція може консультуватися з міжнар. та нац. орг-ціями з усіх питань, які входять до її компетенції.

І. має бл. 670 територ. орг-цій. Найвищим його пленарним органом є Генеральна асамблея. До її складу входять представники всіх держав-членів, у її роботі також можуть брати участь спостерігачі від третіх д-в та інших міжнар. орг-цій. Постійно діючим робочим органом є Ген. секретаріат, на чолі якого стоїть Ген. секретар. Сесії Генеральної асамблеї проводяться щорічно. Її рішення з орг. і процедурних питань є обов'язковими для виконання, а резолюції на адресу поліцейських органів — рекомендаційними. Представники держав-членів також регулярно проводять регіональні конференції. В період між сесіями Генеральної асамблеї найвищим адмін. органом є Виконавчий комітет, який складається з обраних Генеральною асамблеєю президента (строком на 4 роки), 3-х віце-президентів (строком на 3 роки), що повинні представляти різні країни та континенти, і 9 делегатів. Президент Виконавчого комітету фактично є главою всієї орг-ції і керує її діяльністю в період між сесіями Генеральної асамблеї. Засідання Виконавчого комітету проводяться один раз на рік. Всі рішення ухвалюються більшістю голосів. З 1987 у складі Ген. секретаріату діє Європ. секретаріат для вирішення регіональних проблем б-би з незаконною торгівлею наркотиками на континенті та іншими злочинами і вдосконалення поліцейської співпраці д-в Європи. Особливе місце в системі органів управління Інтерполу займають Національні центральні бюро (НЦБ), що створюються в структурі поліцейської служби кожної держави-члена І. і є центрами міжнар. співпраці д-в у б-бі зі злочинністю. НЦБ не здійснюють самостійну оперативно-розшукову діяльність, а лише забезпечують обмін необхідною інформацією. Згідно з Постановою КМ України від 25.03.1993, Нац. центр. бюро І. в Україні є МВС. У практиці І. розрізняють 3 види розшуку: звичайний, терміновий і змішаний. Співробітники І. не виконують поліцейських функцій і є міжнар. чиновниками; до їхніх повноважень належить не оперативна діяльність, а аналіз відп. інформації. Важливим досягненням І. є Картотека міжнар. злочинів і злочинців. На 1.01.2013 орг-ція об'єднує 190 д-в світу, Україна вступила до І. в листопаді 1992.

Б. І. Гуменюк, О. В. Задорожній

Інтифада (араб. — звільнення, повстання) — повстання палестинців на територіях, окупованих Ізраїлем 1967 (Західний берег Йордану і сектор Газа), що мало на меті забезпечити вирішення головного питання *Близькосхідного конфлікту* — проголошення Палестинської державності й призвело до переходу арабсько-ізраїльського конфлікту на якісно новий рівень. Виділяють дві І. — Перша І. (Велика І.) і Друга І. (*Інтифада Аль-Акси*). Перша почалася в грудні 1987 як вираз стихійного невдоволення палестинських мас, їхнього прагнення до самовизначення й стала спробою палестинців змінити застійний стан у розвитку Близькосхідного конфлікту, заявити про себе як про суб'єкта регіональних *міжнародних відносин*; її причинами стала й відсутність скоординованої політики арабських країн з близькосхідного врегулювання, усвідомлення, що *Палестинська проблема* поступово втрачає значення головної загальноарабської. На початковому етапі Першої І. її характерною рисою стала відмова палестинців від використання вогнепальної зброї, «війна каміння», ненасильницький характер протесту проти ізраїльської *окупації воєнної*. Цьому етапу були притаманні три головні форми ненасильницького опору: організація і проведення маршів та демонстрацій; відмова від будь-якого співробітництва з ізраїльським окупаційним режимом, *бойкот економічний* ізраїльських товарів, економічний тиск на Ізраїль шляхом страйків; організація нелегальних структур місцевого самоуправління. На другому етапі І. (з кін. 1980-х) відбулася її радикалізація, керівництво почало переходити до радикальних сил, перш за все ХАМАСу (араб. абревіатура «Рух ісламського опору») й «Ісламського джихаду»; І., що почалася як «мирне повстання», почала поступово набувати форми збройного опору, переходити в криваві сутички цивільного населення Палестини з ізраїльською армією. Новим явищем стало і розширення внутрішньопалестинського насильства, міжфракційне суперництво, боротьба з колабораціоністами. Під тиском І. Ізраїль змушений був погодитись на прямі переговори з палестинцями, які призвели до укладення компромісної угоди в Осло в серпні 1993 (Осло-1), а з підписанням представниками ОВП та ізраїльського уряду 13.09.1993 у Вашингтоні Декларації принципів організації тимчасового палестинського самоврядування, що передбачала взаємне визнання сторін й формулювала принципи створення палестинської автономії, Перша І. вважається припиненою.

Протягом 2-ї пол. 1990-х продовжувались важкі переговори між ізраїльськими та палестинськими представниками з питань *делімітації кордонів*, права *біженців* на повернення, контролю над Єрусалимом та єврейських поселень. Керівництво обох сторін було послаблене внутрішніми протиріччями та невдоволенням населення, поширенням терору, внаслідок чого виникла гостра криза в ізраїльсько-палестинських взаєминах. Поштовхом до початку Другої І. стали відвідини 28.09.2000 лідером правої ізраїльської опозиції А. *Шароном* єрусалимської святині — мечеті Аль-Акса (араб. — віддалена мечеть) на Храмовій горі; від Першої І. вона відрізнялась ескалацією насильства з обох сторін. У лютому 2005 в Шарм-ель-Шейху (Єгипет) відбулась зустріч Голови Палестинської Автономії Махмуда Аббаса й Прем'єр-міністра Ізраїлю А. *Шарона* в присутності лідерів Єгипту та Йорданії. Вони домовились щодо припинення вогню та відновлення мирного процесу; вважалось, що угода має припинити Другу І., але домовленості порушувались з обох сторін. Цьому сприяла й перемога на парламентських виборах 2006 в Палестині ХАМАСу. Після тимчасового спаду в процесі Другої І. відбувається рецидив насильницької фази конфлікту одночасно на двох напрямках — ізраїльсько-палестинському та ізраїльсько-ліванському.

Літ.: Эпштейн Алек Д. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003; Бард, Митчелл. Мифы и факты. Путеводитель по арабо-израильскому конфликту / пер. с англ. А. Курицкого. — М.: Еврейское слово, 2007; Медведко Л. И., Медведко С. Л. Восток — дело близкое. Иерусалим — святое: Мемуарно-историческое повествование. — М.: Грифон, 2009.

О. А. Коппель

Інтифада Аль-Акси (Друга інтифада) — збройне повстання палестинців проти ізраїльської влади на території Західного берега р. Йордан та у секторі Гази; є частиною *Близькосхідного конфлікту*. Причиною Інтифади Аль-Акси став провал переговорного процесу між Ізраїлем та адміністрацією Палестинської автономії, головною метою якого було створення незалежної Палестинської держави та остаточне врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту. Однак у червні 2000 на саміті в Кемп-Девіді (США) за участі голови Палестинської національної адміністрації *Я. Арафата*, прем'єр-міністра Ізраїлю Е. *Барака* та президента США В. *Клінтона* сторони не змогли врегулювати питання про статус Східного Єрусалима, про палестинських *біженців*, єврейські поселення на палестинських землях та низку інших питань.

Відправною точкою Інтифади Аль-Акси стали події 28.09.2000, коли голова правої опозиційної партії «Лікуд» А. *Шарон* під охороною ізраїльської поліції відвідав Храмову гору в Єрусалимі, найбільшу юдейську святиню. Але в комплекс Храмової гори також входить мечеть Аль-Акса, одна з найбільших мусульманських святинь. Візит Шарона був із обуренням зустрінутий палестинцями, того ж дня вони почали закидувати ізраїльських поліцейських та солдат камінням. Вже 29.09 масові заворушення охопили весь Східний Єрусалим, вже на початку жовтня збройні сутички палестинців та ізраїльських сил безпеки поширилися на більшість Західного берега р. Йордан. Відбулася стрімка ескалація насильства — численні терористичні атаки, напади на ізраїльські блок-пости та поселення, авіаційні удари ВПС Ізраїлю по об'єктах на території Палестинської автономії. На відміну від першої Інтифади, у виступах проти ізраїльської влади прийняли участь араби-громадяни Ізраїлю, які мешкали на його території.

16.10.2000 в Шарм-аль-Шейху (Єгипет) відбулися переговори між Е. Бараком та Я. Арафатом при участі В. Клінтона. Учасники саміту зробили заяву, в якій засуджували насильство з обох сторін, та домовилися про *перемир'я*, але угода так й не набула чинності, збройні сутички продовжувалися. На дострокових виборах до ізраїльського кнесету перемогу одержали праві політичні сили, прем'єр-міністром став А. Шарон. Після його обрання переговори між Ізраїлем та Палестинською адміністрацією припинилися. У грудні 2001 уряд Ізраїлю оголосив Палестинську адміністрацію «організацією, що підтримує тероризм», що зробило перспективи мирного врегулювання ще менш певними. Протягом 2001–02 палестинські терористи-смертники здійснили в Ізраїлі велику кількість терактів, але жорсткі заходи у відповідь, масштабні військові операції на палестинських територіях дозволили к кінцю 2002 зменшити кількість нападів та знизити інтенсивність конфлікту. У 2003–04 ізраїльські спецслужби організували кілька успішних операцій із ліквідації провідних лідерів палестинських терористичних організації, зокрема, ліквідували лідера ХАМАС А. Ясіна. У листопаді 2004 помер Я. Арафат, який на той час фактично перебував під домашнім арештом.

Обраний у січні 2005 головою Палестинської автономії М. Аббас запропонував Ізраїлю нові мирні переговори. 8.02.2005 в Шарм-аль-Шейху Аббас та Шарон проголосили перемир'я між Ізраїлем та Палестинською національною адміністрацією. Хоча ХАМАС та деякі інші палестинські організації не визнали перемир'я, гострота протистояння була у 2005 суттєво меншою, що дозволило говорити про припинення Інтифади Аль-Акси.

О. А. Коппель

Інфляція експортована — інфляція, що переноситься з одних країн в інші в процесі *міжнародних економічних відносин*, які впливають на грошовий обіг, платоспроможний попит і ціни. Гол. ч. **І. е.** є: підвищення цін на експортні товари; зростання трансфертних цін на товари, що вивозяться в дочірні підрозділи підприємств; збільшення обсягу валютних резервів, що переміщуються з одних країн в інші.

М. Ю. Рубцова

Інфляція імпортована — інфляція, що виникає під впливом факторів зовн.-екон. походження (напр., надмірного припливу в країну інозем. *валюти*, підвищення цін на імпортні товари).

М. Ю. Рубцова

Інформаційна діяльність у сфері зовнішньої політики — сукупність процесів збирання, фіксації, аналізу, перетворення, зберігання й поширення інформації, спрямована на задоволення інформ. потреб суб'єктів *міжнародних відносин* — індивідуумів, д-в, *організацій міжнародних*, сусп. і політ. інституцій. **І. д.** базується на дослідженні відкритих джерел інформації, здійснюється шляхом моніторингу міжнар. інформ. потоків (друкованих та електронних засобів масової комунікації, спеціалізованих фахових видань, офіц. документації), громад. думки й передбачає пошук, збирання та аналіз інформації за такими напрямами: інформація заг. характеру (політ., екон., військ., культ. тощо) про суб'єктів міжнар. відносин, яка слугує основою для вироблення прогнозів на тривалий період і прийняття зовн.-політ. рішень; спец. інформація про конкретні галузі міжнар. співробітництва та стан внутр. політики, яка є частиною заг. стратегічного планування і водночас об'єктом професійного спеціалізованого дослідження; персональна інформація. **І. д.** у сфері зовн. політики забезпечує дип. діяльність держав, роз'яснення стратегічного курсу суб'єктів міжнар. відносин, просування нац. інтересів та формування позитивного інформ. іміджу д-в у процесі міжнар. співробітництва.

А. Ф. Гуцал, О. П. Кучмій

Інформаційно-аналітичні центри (ІАЦ) («фабрики думки», «мозкові центри», англ. «think tanks», «brains trust») — недержавні науково-дослідні організаційні структури, які цілеспрямовано займаються інформаційною та аналітичною роботою у галузі *зовнішньої політики* та *міжнародних відносин*. ІАЦ реалізують оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громадську думку з широкого кола економічних, соціальних, політичних, екологічних питань та проблем *безпеки міжнародної*. Крім того, вони виступають інструментом суспільного контролю, а відтак, визначають цілі та цінності суспільства. ІАЦ — один з характерних інституційно-організаційних елементів постіндустріального (інформаційного) суспільства. За їх активного розвитку аналітична діяльність стає професією. ІАЦ, що діють у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин, фактично є проміжною ланкою між академічною і вузівською наукою, з одного боку, та реальною політичною практикою, з іншого. Результати їх діяльності надаються (на комерційній або безоплатній основі) міжнародним організаціям, урядовим органам, політичним організаціям і бізнесовим структурам, розповсюджуються у відкритому режимі через ЗМІ. Фінансування ІАЦ або окремих їх розробок може здійснюватися державними установами, політичними партіями, суспільними фондами тощо.

ІАЦ функціонують у наступних напрямах: напрацьовують нові ідеї, нові підходи, нове мислення і нове бачення зовнішньої політики; прогнозують розвиток міжнародних відносин; досліджують проблем міжнародної безпеки; проводять дослідження у сфері нових інформаційних технологій; готують контингент експертів, які надалі можуть працювати в урядових установах; організують форуми для дискусій на високому рівні; ведуть просвітницьку роботу щодо зовнішньої політики в середині країни і за кордоном, а подекуди і здійснюють акції цілеспрямованого впливу; допомагають офіційним органам та міжнародним організаціям у посередництві під час розв'язання конфліктів. За обсягом проблем, які вони розглядають і вивчають, ІАЦ розподіляють на: світові (наприклад, т. зв. *Римський клуб*, «Національний фонд демократії» в США, корпорація «Дослідження та розробка» (RAND)), загальнодержавні та регіональні. Найбільшого розвитку «мозкові центри» набули в західному світі й, по суті, є однією з ознак західної демократії. Найбільш активно аналітичні структури функціонують у зовнішньополітичній системі США. В Україні до найбільш ефективних ІАЦ у сфері досліджень зовнішньої політики та безпеки відносять «Центр Разумкова» (УЦЕПД), Інститут світової політики (IWP), Geostrategy Group, Інститут трансформації суспільства (ITC), Центр «Номос» та ін. Враховуючи їх вплив на суспільно-політичні, економічні та ін. процеси, ІАЦ відносять до «п'ятої влади» (після законодавчої, виконавчої, судової та ЗМІ).

М. М. Рижков, О. М. Фролова

Інформаційно-комунікативна культура дипломатичної діяльності — інформаційна компонента дипломатичної культури, яка характеризує відкритість і прозорість здійснюваних у *дипломатії* інформаційно-комунікативних процесів; а також належний фаховий рівень знань та вмінь, цінностей та ціннісних орієнтацій *дипломата* й типові форми його поведінки в інформаційно-комунікативному середовищі у процесі формування й перетворення цього середовища в процесі переговорів, підготовки й укладання різноманітних документів тощо. Традиційна дипломатія заснована на культурі закритості, довірчості (конфіденційності), секретності. Історія дипломатії знає також чимало прикладів «макіавеллістських» підходів, які ґрунтуються на поширенні дезінформації, введенні в оману партнерів по переговорах тощо. Сучасна дипломатія тяжіє до культури публічності й відкритості в інформаційно-комунікативній діяльності, заснованій на принципах активної толерантності. Цьому сприяють принципово нові форми дипломатичних комунікацій, прикладом яких може бути *дипломатія публічна*, *дипломатія культурна* й конференційна дипломатія. Максимальний ступінь публічності й відкритості властивий самітам *глав держав й урядів*, підготовку до яких здійснює широке коло експертів, а роботу яких висвітлюють широкі кола журналістів. Проте й таємна (конфіденційна) дипломатія зберігає свої позиції, прикладом чого може бути човникова дипломатія («тиха дипломатія»). Адже більшість міжнародних угод, пов'язаних з урегулюванням різноманітних *конфліктів міжнародних*, була досягнута завдяки таємним *переговорам міжнародним*, результати яких на проміжних етапах не були відомими широкій громадськості. Й навпаки, передчасні витоки інформації про перебіг подібних переговорів у ЗМІ можуть зірвати підписання багатьох договорів, оскільки медіа-інформація часто пов'язана зі спотворенням реальних ситуацій із-за притаманних медіа прийомів міфологізації, демонізації, інформаційного маніпулювання (спін тощо).

Дипломатична культура інформаційної відкритості посилюється в разі необхідності *ратифікації* ухвалених документів парламентами (договори) й послаблюється в разі можливості уникнення подібних процедур через ухвалення інших документів (*меморандуми* тощо). До чотирьох базових аспектів культури інформаційно-комунікативних процесів в дипломатичній діяльності слід віднести: організаційний; сприймання та використання інформації; застосування нових інформаційних технологій; спілкування через засоби нових інформаційних технологій. На рівні безпосередньої дипломатичної практики зазначені аспекти знаходять вираз у пошукові найбільш оптимальних способів збору і аналізу інформації та її захисту; вдосконаленні інформаційно-комунікативних технологій роботи зі знаками й знаковими системами, даними й базами даних, надання керівництву інформаційно-аналітичних матеріалів для вирішення практичних завдань; розвитку системи підготовки дипломата до ефективного використання інформаційних засобів та інформації. До основних категорій інформаційно-комунікативної культури дипломатичної діяльності відносять: елементарну комп'ютерна грамотність; безпекову культуру як вміння зберігати «таємниці» та активно протидіяти різноманітним «шпигунським» операціям; здатність до інформаційного спілкування (комунікування); вміння формулювати потребу в інформації (інформаційний запит); навички ефективного пошуку необхідної інформації у сукупності ресурсів; вміння переробляти інформаційний масив і створювати якісно нову інформацію; спроможність вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи, відбирати з них релевантну інформацію й адекватно її оцінювати; орієнтації у правовому полі інформаційної діяльності.

Інформаційно-комунікативну культуру характеризують за трьома рівнями. Низький рівень (загальний, базовий) — це формальне прийняття знань, стереотипність мислення, здійснення навчальних дій за встановленим зразком, низький пізнавальний інтерес, пасивність у ситуаціях інформаційно-комунікативної взаємодії. Середній рівень (професійний) — це свідоме засвоєння знань, самостійність суджень, вирішення поставлених завдань різними способами, зацікавленість в отриманні інформаційних знань та вмінь. Високий рівень характеризує спроможність аналізувати засвоєні знання, гнучкість мислення, творчий стиль інформаційно-комунікативної діяльності. Виокремлюють чотири етапи розвитку інформаційно-комунікативної культури: примітивна, пов'язана з усними й писемними комунікаціями, характерна для первіснообщинного, рабовласницького й феодального ладу; елементарна — доби книгодрукування; базова — XIX ст.; комп'ютерна — XX ст.; мережева — XXI ст.

О. П. Кучмій., М. А Ожеван

Інформаційно-роз'яснювальна робота — система політ., сусп., інформ., культурологічних та орг. заходів, спрямованих на поширення за кордоном інформації про країну, її історію та культуру, основи та сучас. стан внутр. й міжнар. політики, місце та роль у світовому співтоваристві. **І.-р. р.** загалом має два вектори спрямування: на внутр. й зовн. громадськість, а саме — уряди й держ. заклади інозем. д-в, вітчизняні та зарубіжні громад. й політ. орг-ції, ЗМІ, ділові кола, групи лобі тощо. Ефективність інформ. забезпечення зовн.-політ. діяльності є одним з основних показників роботи закорд. установ та відп. підрозділів зовн.-політ. відомств. У сфері *зовнішньої політики* одним із важливих напрямів забезпечення нац. інтересів є діяльність з роз'яснення міжнар. громадськості та урядам зарубіжних країн мети та основних завдань держ. політики країни, її позиції щодо значимих подій міжнар. життя. Тенденції змін дип. діяльності підтверджують актуальність усебічного використання інформ. ресурсів як ключового завдання зовн.-політ. відомства. **І.-р. р.** в країні перебування та позиціонування зовн. політики в міжнар. інформ. потоках є чинником політ. культури, що формує рівень співробітництва *акторів міжнародних*. Для забезпечення системності та послідовності в орг-ції **І.-р. р.** складаються річні, квартальні та місячні плани. Вони враховують політ. обстановку в країні перебування, рівень проінформованості громадян інших д-в про об'єкт заходів. **І.-р. р.** проводиться під безпосереднім керівництвом глави зовн.-політ. відомства, а за кордоном — першої особи *дипломатичного представництва*. Глава дип. представництва повинен: координувати всю **І.-р. р.**, залучаючи до цього представників інших орг-цій, акредитованих у зарубіжній країні; забезпечувати поточне й перспективне планування такої роботи; надавати допомогу дружнім орг-ціям країни перебування (товариства, земляцтва, діаспорні орг-ції тощо); сприяти реалізації спільних заходів. Під час проведення такої роботи слід враховувати, насамперед, склад аудиторії, з якою відбувається обмін інформацією. Найпоширеніші методи **І.-р. р.**: пряме спілкування з представниками зарубіжних країн; розповсюдження в різних урядових та громад. колах інформ. матеріалів; проведення фестивалів, презентацій, «круглих столів»; участь у вернісажах та художніх виставках, туристичних та книжкових ярмарках. Незамінна роль у забезпеченні високої ефективності **І.-р. р.** належить друкованим й електронним засобам масової інформації, інформ. агенціям та вмілому використанню потужностей *глобальної інформаційної мережі* (Інтернету). Окремою формою роботи в цьому напрямі є орг-ція поїздок до країни прихильно налаштованих журналістів та керівників ЗМІ, забезпечення їх відп. матеріалами, влаштування зустрічей із представниками різних верств суспільства. Необхідно ініціювати встановлення безпосередніх контактів між редакціями вітчизняних і зарубіжних друкованих видань, теле- та радіокомпаній, навч. закладів із підготовки журналістських кадрів. Сучас. форми ведення **І.-р. р.** за кордоном можуть бути усними й письмовими, індивідуальними та груповими, використовувати всі сучас. інформ. носії. Запорукою успішного здійснення **І.-р. р.** за кордоном є добра проінформованість дипломата про події й тенденції політ., соц. та екон. розвитку у власній д-ві. Необхідною умовою для успішної реалізації програми **І.-р. р.** є наявність єдиного ідеолог. (контролюючого) центру та спеціально створених установ.

Стратегія зовн. комунікації в Україні розробляється й контролюється відп. підрозділами МЗС України (Управління інформації, прес-служба, Управління політ. аналізу та планування), а також Міністерства культури України та Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України, за участі яких проводяться відп. заходи за межами країни. Безпосереднім інформуванням світової спільноти про події в Україні опікується Українське нац. інформ. агентство УКРІНФОРМ та нещодавно створена на базі Всесвітньої служби радіомовлення України Державна телерадіокомпанія «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіо-

мовлення»» (ефірна назва «УТР»). Прикладами успішно діючих аналогічних проектів є такі канали: «ATV» (Польща), «Deutsche Welle» (Німеччина), «TV-2», «TV-Denmark» (Данія), «BBC World», «Reuters» (Велика Британія), «Rai Uno», «Rai Due», «Tele Peace» (Італія), «Canal France Internacinal», «France 2», «France 3» (Франція), «Egypt Digital Package» (Єгипет), «НТВ-плюс», «ОРТ-интернешнл», «ТВ-6», «Культура», «РТР» (Російська Федерація), «Mabuhey» (Філіппіни), «Measat» (Малайзія), «Thaicom» (Таїланд) та ін. У ФРН структура, яка здійснює підготовку матеріалів інформ. характеру для **І.-р. р.** за кордоном та поліпшення іміджу Німеччини у світовому інформ. просторі, входить до Федерального відомства преси та інформації Федерального уряду. Федеральне відомство преси та інформації випускає журнал «Німеччина», який виходить 6 разів на рік, у т. ч. й укр. мовою, і розповсюджується, насамперед, через дип. представництва ФРН за кордоном. Опосередковано на поліпшення іміджу ФРН в інформ. просторі за кордоном впливає установа «Goethe-Institut», що приблизно на 2/3 фінансується МЗС Німеччини, і телерадіомовна компанія «Deutsche Welle». У Республіці Польща основним органом, відповідальним за поширення інформ.-роз'яснювальних матеріалів МЗС, є Польська інформ. агенція (ПІА — Polska Agencja Informacyjna S.A.). Згідно зі статутом, головною метою її діяльності є сприяння формуванню позитивного іміджу Польщі у світовому інформ. просторі. ПІА здійснює інформ. та видавничу діяльність, надає послуги місцевим та іноземн. журналістам, має веб-сторінку в мережі Інтернет 5 мовами. Поряд з урядовими структурами та медійним сектором інформаційно-роз'яснювальні кампанії за кордоном забезпечують спеціальні установи, що діють як представництва зовнішньополітичних відомств, або ж формально є незалежними організаціями, однак значною мірою фінансуються з державного бюджету та є партнерами у процесі формування позитивного іміджу країн. Зокрема, це «Instytuty Polskie» (Польща), «Россотрудничество» (Росія), «British Council» (Велика Британія), «Goethe-Institut» (Німеччина), «Institut francais» (Франція), USID Foundation (США).

С. І. Даниленко

Інчхонський договір 1882 підписаний 30.08.1882 в Інчхоні (Корея) між Японією та Кореєю; розширював япон. привілеї в Кореї, закладені в *Канхваському договорі 1876*. Після розгрому повстанцями в 1882 япон. місії в Кореї Токіо висунув *ультиматум* щодо покарання винних та відшкодування збитків, який корейська сторона прийняла. Відп. зобов'язання були закріплені І. д., за умовами якого Японія вводила до Сеула війська для охорони місії, япон. чиновники та *дипломати* отримували право вільного пересування територією Кореї, що зобов'язалась відкрити порт Янхвачжин для іноземн. торгівлі. Корея також виплачувала Японії 500 тис. єн. Разом із низкою подібних дог-рів із провідними д-вами світу, зазначена угода заклала основи перетворення Кореї на колоніально залежну країну.

М. Г. Капітоненко

Іонеску (Ionescu) Корнел (31.08.1958, Лейчешт, повіт Арджеш, Румунська Народна Республіка) — румунський *дипломат*; у 1981 закінчив факультет іноземних мов та літератур Бухарестського університету. У 1981–85 — вчитель в загальноосвітній школі; в 1985–90 — експерт Міністерства національної економіки Румунії; в 1990–91 — *аташе* відділу СРСР МЗС Румунії; в 1991–92 — директор Управління по Молдові МЗС Румунії; в 1993–98 — третій секретар, другий секретар Посольства Румунії в Російській Федерації; в 1998–99 — заступник директора Управління Східної Європи та Російської Федерації МЗС Румунії. В серпні 1999 — березні 2000 — Тимчасовий Повірений у справах Румунії в Україні; в 2000–03 — перший секретар, радник, заступник Посла Румунії в Україні; в 2003–04 — заступник директора Управління розширення Європи МЗС Румунії; в 2004–10 — Генеральний консул Румунії в місті Ростов-на-Дону (Росія); у вересні 2005—лютому 2006 — Повноважний міністр-радник, заступник Посла Румунії в Російській Федерації. З 8.09.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Румунії в Україні.

А. П. Сапсай

Іракська війна 2003–11 — військова кампанія США та коаліції союзників проти режиму С. *Хусейна* із подальшою *окупацією воєнною*

території Іраку з метою встановлення там дружнього демократичного режиму. Офіційним приводом для вторгнення стали заяви керівництва США та Великої Британії про зв'язки С. Хусейна із *тероризмом міжнародним*, зокрема *Аль-Каїдою*, та про наявність в Іраку *зброї масового знищення*, що порушувало резолюцію 1441 *Ради Безпеки ООН* (згодом зброї масового знищення в Іраку не знайшли). Мандату *ООН* на *інтервенцію* не було, проти військової операції виступили Росія, Китай, Франція, Німеччина, Індія та ряд інших держав. Туреччина відмовилась надати свою територію для наступу сухопутних військ на Ірак. 17.03.2003 президент США Дж. В. *Буш* висунув *ультиматум* С. Хусейну з вимогою протягом 48 годин залишити Ірак. Після відмови, 20.03.2003 США та Британія розпочали в Іраку військову операцію «Шок і тремтіння» (вся іракська кампанія загалом мала назву «Іракська свобода»), швидко і з порівняно невеликими втратами (близько 200 загиблих) здолали опір іракської армії, 9.04 взяли Багдад, до 15.04 в цілому окупували країну. В грудні 2003 С. Хусейн потрапив у полон (30.12.2006 за вироком іракського суду його було страчено).

Контролювати окуповану країну виявилося надзвичайно складно через *партизанську війну*, постійні повстання і теракти, релігійні та етнічні конфлікти між сунітами, шиїтами та курдами, безлад і економічний занепад Іраку. У бойових сутичках та терактах загинуло близько 4,5 тис. американських військовослужбовців та більше 2 тис. цивільних, більше 70 тис. отримали поранення. Ще більше 300 загиблими втратили американські союзники. Число загиблих від військових дій і терактів серед місцевого мирного населення Іраку, за різними даними, становить більше 100 тис. осіб; понад 2,5 млн іракців залишили країну, у т.ч. втікачами ставали місцеві християни, яких нова іракська влада стала переслідувати за звинуваченнями у співробітництві із режимом Хусейна. Адміністрація США була змушена постійно збільшувати військовий контингент в Іраку, довівши його чисельність до 250 тис. Свої військові контингенти також направили 39 держав-союзників, найчисельніші — Британія (45 тис.), Південна Корея (3,6 тис.), Італія (3,2 тис.), Польща (2,5 тис.), Австралія (2 тис.), Грузія (2 тис.), Україна (1,69 тис.).

У червні 2004 за ініціативи США було створено тимчасовий уряд Іраку на чолі із Аядом Аллаві, який розпочав формування нової іракської армії та поліції, а також підготовку до виборів. 31.01.2005 відбулися вибори до Національної асамблеї Іраку, на яких перемогла шиїтська партія Іракський об'єднаний альянс (48%), другою став Демократичний патріотичний альянс Курдистану (25%), сунітські партії бойкотували вибори. Парламент підготував проект нової Конституції Іраку, ратифікованої 15.10.2005. 15.12.2005 відбулися нові вибори до Національної асамблеї: переміг Іракський об'єднаний альянс (41%), друге місце — Демократичний патріотичний альянс Курдистану (22%), сунітські партії знову бойкотували вибори. В країні було сформовано новий уряд на чолі із Нурі аль-Малікі. 31.03.2009 Велика Британія розпочала виведення свого військового контингенту з Іраку. У вересні того ж року свої війська почали виводити США. Про офіційне закінчення військової операції США в Іраку було оголошено 1.09.2010, 18.12.2011 остання колона американських військ залишила територію Іраку, передавши новій іракській владі всю відповідальність за безпеку в країні.

Один із найбільших військових контингентів до Іраку направила Україна. Введення до Іраку українського батальйону радіохімічнобіологічного захисту та бригади сухопутних військ розпочалося 11.08.2003. До основних завдань миротворчої місії входило: підтримання безпеки в провінції Васит (140 км від Багдада), супроводження конвоїв та гуманітарних вантажів, несення служби на блокпостах, патрулювання, охорона органів місцевого самоврядування та інших важливих об'єктів, здійснення інженерних робіт для ліквідації наслідків конфлікту. Україна втратила в Іраку загиблими 18 військовослужбовців. Виведення українського контингенту розпочалося в березні 2005, до 27.12.2005 Ірак залишила основна частина українських миротворців. До 9.12.2008 в Іраку перебувала група українського військового персоналу чисельністю до 50 осіб.

І. О. Мінгазутдінов

Іракcько-іранська війна 1980–88 — *збройний конфлікт міжнародного характеру*, що є наслідком суперечок з прикордонних питань, розбіжностей політ., нац. та реліг. характеру; пов'язана з внутр.-політ., екон. та соц. проблемами Ірану й Іраку, а також перерозподілом впливу на Бл. Сході. Однією з головних її причин була б-ба за гегемонію в Перській затоці. Іракcько-іранські протиріччя мають істор. характер і виходять з територ. суперечок між Перською та *Османською імперіями*. 6.03.1975 Іран та Ірак підписали т. зв. Алжирські угоди, які тимчасово нормалізували відносини між сторонами, передбачали врегулювання територ. проблем та *демаркацію кордонів* на суходолі на підставі Константинопольського протоколу 1913. 13.06.1975 у Багдаді було укладено Договір про держ. кордони та добросусідські відносини між Іраном та Іраком (набув чинності 17.09.1975). Він торкався проблем демаркації сухопутних та *демілітаризації кордонів* річкових, забезпечення безпеки на кордонах. У 2-й пол. 1970-х і особливо після ісламської рев-ції в Ірані (1979) і проголошення Ісламської Республіки Іран (ІРІ) відносини між двома країнами значно погіршилися. Ірак, скориставшись рев. подіями в Ірані, вирішив повернути собі спірні території, якими поступився за Договором 1975. 17.09.1980 Ірак проголосив, що він анулює Алжирські угоди та Договір 1975, а 22.09.1980 розпочав воєнні дії проти Ірану. Конфлікт, який швидко переріс у повномасштабну *війну*, тривав 8 років і пройшов 4 етапи. На 1-му етапі **І.-і. в.** (осінь 1980 — літо 1982) Іран переважно оборонявся. До грудня 1980 іракський наступ зупинився внаслідок значного опору з боку противника, однак контрнаступ іранці розвинути не зуміли. Іракські війська заглибилися на 80–120 км вглиб території Ірану і окупували бл. 26 тис. км². Міжнар. втручання на початковому етапі війни не мало успіху: резолюція *Ради Безпеки ООН* №479 (28.09.1980), яка вимагала припинення вогню сторонами, була підтримана Іраком за умови, що Іран визнає права Багдада на область Шатт-аль-Араб; Тегеран цю умову відкинув. 2-й етап **І.-і. в.** (середина 1982 — кінець 1984) почався з того, що Ірак добровільно звільнив частину території Ірану і почав шукати можливість укладання мирної угоди, але Тегеран проголосив метою війни повалення режиму С. *Хусейна* і тому продовжив воєнні дії. У липні 1982 Іран вирішив вдертися на територію Іраку, однак значного просування іранські війська домогтися не змогли. Фронт, у цілому, стабілізувався по іракcько-іранському кордону, сторони продовжували завдавати повітр. і ракетних ударів містам, військ. об'єктам, нафтовим установкам і танкерам з нафтою. Удари Іраку по танкерах Кувейту та інших країн Перської затоки спонукали США збільшити військ. присутність у регіоні. На 3-му етапі (1985–87) **І.-і. в.** остаточно набула позиційного характеру, жодна зі сторін не мала значних військ. успіхів. За таких умов активізувались міжнар. зусилля, спрямовані на врегулювання конфлікту. 20.07.1987 РБ ООН прийняла рез. №598, в якій вимагала припинення вогню та відведення збройних сил ворогуючих сторін за нац. кордони. 4-й, заключний, етап **І.-і. в.** охоплює кроки міжнар. співтовариства *(Організація Об'єднаних Націй, Рух неприєднання, Організація ісламського співробітництва, Ліга арабських держав)* та ворогуючих сторін, спрямовані на врегулювання конфлікту. Міжнар. передумови для досягнення його мирного вирішення склалися після потепління в рад.-амер. відносинах у 2-й пол. 1980-х. 20.07.1987 Іран погодився на врегулювання на основі рез. РБ ООН №598. З 20.08.1987 набуло чинності *перемир'я*. У серпні—вересні 1990, під час вторгнення Іраку в Кувейт, Іран та Ірак відновили в повному обсязі *дипломатичні відносини*. 12.08.1990 у зв'язку з необхідністю передислокації військ з іракcько-іранського кордону та територію Кувейту (див.: *Війна у Перській Затоці 1990–91*) Багдад погодився на відновлення Договору 1975, звільнення іранської території, яку продовжував утримувати, та обмін *військовополоненими*. Конфлікт спричинив певний перегляд геополіт. інтересів *великих держав* у регіоні. Суперечливий характер мало ставлення *наддержав* до конфлікту. СРСР та США проголосили свій *нейтралітет*, але після перемог іранської армії США поступово почали зближення з Іраком: були відновлені *дипломатичні відносини* між д-вами, США надавали пільгові кредити Іраку та скасували *ембарго* на торгівлю. Водночас США таємно постачали зброю Ірану (т. зв. операція «Іран-контрас»). Фактично жодна з воюючих сторін не мала однозначної та безумовної підтримки ані США, ані СРСР. **І.-і. в.** негативно вплинула і на ситуацію на Бл. та Сер. Сході. За своїми масштабами, тривалістю, втручанням інших д-ав вона посідає особливе місце серед повоєнних регіональних конфліктів. Війна загострила проблему безпеки Перської затоки. Ескалація воєнних дій, «танкерна війна» в Затоці і значне нарощування інозем. військ. присутності призвели до фактичної *інтернаціоналізації* конфлікту.

О. А. Коппель

Іранcько-німецький договір 1873 про дружбу, торгівлю та мореплавство підписаний 11.06.1873 у Петербурзі іранським посланником Мірзою Абдул-Рахімом та нім. послом принцем Райсом. **І.-н. д.** започаткував відносини між сторонами, Німеччина отримала право вільної торгівлі та навігації, капітуляційні привілеї, дозвіл заснувати консульства в Тегерані, Тебризі та Бендер-Буширі. **І.-н. д.** також передбачав посередництво Німеччини у випадку виникнення конфлікту між Іраном та *третьою державою*.

М. Г. Капітоненко

Іранcько-німецький договір 1929 про дружбу підписаний 17.02.1929 у Тегерані мін. зак. справ Ірану Мохаммед-Алі-ханом Фарзіном і посланцем Німеччини — Шуленбургом; замінив тимчасову іранcько-нім. угоду про взаємовідносини (16.05.1928) та остаточно оформив визнання Німеччиною ліквідації капітуляційного режиму та встановлення митної *автономії* Ірану. **І.-н. д.** передбачав запровадження найбільшого сприяння для дип. і конс. представників. У разі виникнення суперечок з питань, що не могли бути вирішені дип. шляхом, сторони домовились звертатись до процедури *арбітражу міжнародного*. Одночасно з **І.-н. д.** було підписано конвенцію про поселення, торгівлю та мореплавання, за якою *громадяни* обох д-в отримували рівні та взаємні права в'їзду, перебування та поселення на території іншої д-ви, а також право займатись професійною діяльністю, утворювати компанії та товариства на основі *найбільшого сприяння принципу* та за умови підпорядкування місцевим законам.

Г. О. Музика

Іранcько-радянський договір 1940 про торгівлю і мореплавство — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 25.03.1940 в Тегерані терміном на 3 роки з можливістю подовження. **І.-р. д.** передбачав надання сторонами одна одній *режиму найбільшого сприяння* в торгівлі, судноплавстві та перевезеннях суходільними, водними й повітр. шляхами, а також права вільного транзиту товарів у *треті держави*. **І.-р. д.** визначив статус торг. представництва СРСР в Ірані. Одночасно з підписанням угоди між сторонами відбувся обмін листами про статус Каспійського моря, про охорону товарних знаків, про представництво рад. орг-цій в іранських судах, про порядок реєстрації паспортів співробітників торг. представництва СРСР в Ірані. **І.-р. д.** був доповнений угодою про транзитні питання від 25.04.1957. Угода фактично закріплювала двосторонній іранcько-рад. характер контролю за Каспійським морем, встановлений *іранcько-російським договором 1921*.

І. Д. Коміренко

Іранcько-російський договір 1921 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 26.02.1921 в Москві Г. *Чичеріним*, Л. *Караханом* та іранським послом у Москві *Ансарі Алі Голі-ханом* (набув чинності з дня підписання). Уряд РСФРР підтверджував незалежність і *суверенітет* Ірану, заявляв про повну відмову від імперіалістичної політики та скасування всіх нерівноправних дог-рів, угод та конвенцій, укладених царським урядом Росії з Іраном, беззастережно засуджував політику усіх імперіалістичних д-в щодо народів Сходу і відмовлявся від участі в будь-яких діях, що порушували б суверенітет Ірану. **І.-р. д.** скасовував усі угоди, укладені царським урядом з *третіми державами*, якщо вони несли шкоду Ірану, встановлював між Росією й Іраном нормальні *дипломатичні відносини* і *консульські відносини*. Сторони погодилися визнавати і дотримуватися *кордону державного лінії*, встановленої рос.-перською угодою 1881; визначалося право обох д-в спільно використовувати прикордонні річки. Згідно з **І.-р. д.** уряд РСФРР передавав у повне володіння Ірану грошові суми рос. обліково-позичкового банку в Ірані і все його рухоме і нерухоме майно, побудовані Росією в Ірані шосейні дороги, пристані та склади, а також

пароплави на озері Урмія, телеграфні і телефонні лінії, порт Ензелі з товарними складами, електростанцією й іншими будовами; відмовлявся від усіх концесій, одержаних від іранського уряду царським урядом і рос. підданими. Іранський уряд зобов'язувався не передавати повернуті Ірану концесії і майно у володіння або розпорядження третіх д-ав або їх громадян. Уряд РСФРР відмовлявся від права конс. юрисдикції для своїх громадян в Ірані, погоджувався, що обидві сторони будуть користуватися правом вільного плавання по Каспійському морю під своїм прапором, а також домовився про можливість використання РСФРР рибних ресурсів півд. узбережжя Каспію. Сторони домовлялися в найкоротші терміни відновити торг. відносини, надати одна одній право транзиту товарів через свої території в треті країни, негайно приступити до відновлення телеграфного і поштового зв'язку, а також обмінятися дип. представниками.

Сторони зобов'язувалися утримуватися від втручання у внутр. справи одна одної, не допускати на своїй території утворення чи перебування орг-цій або груп, що мали на меті б-бу проти законної влади іншої сторони, не допускати на своїй території вербування особового складу до збройних формувань таких орг-цій, а також не допускати всіма доступними засобами перебування на їхній території військ третіх д-в, якщо це створювало загрозу іншій стороні. У ст. 6 **І.-р. д.** зазначалось, що в разі спроб збройного втручання *третіх держав* на територію Ірану з метою проведення загарбницької політики або для створення небезпеки для РСФРР, та якщо уряд Ірану не зможе самостійно відвернути таку небезпеку, РСФРР матиме право ввести свої війська на територію Ірану для здійснення військ. заходів з метою самооборони.

І. Д. Коміренко

Ірансько-турецький договір 1926 про дружбу і безпеку — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 22.04.1926 в Тегерані терміном на 5 років. Після підписання рад.-тур. договору про дружбу і нейтралітет 1925, прагнучи до стабілізації ситуації на Бл. Сході, у лютому 1925 СРСР запропонував добрі послуги тур. й іранському урядам з урегулювання всіх існуючих між ними непорозумінь. Іранський уряд взяв це до відома і зі свого боку запропонував укласти ірансько-тур. та ірансько-рад. гарантійні пакти, які мали включати зобов'язання про ненапад і взаємну повагу існуючих кордонів. У липні 1925 іранський *посол* у Москві від імені свого уряду висловив бажання укласти з Туреччиною договір про дружбу. Сторони зобов'язувались утримуватися від *агресії актів* одна проти одної; не укладати жодних політ., екон. чи фінанс. угод, спрямованих проти іншої сторони, а у випадку військ. нападу на іншу сторону зберігати *нейтралітет*, включно із збройним, якщо буде мати місце спроба використати територію однієї із сторін для ворожих дій проти іншої; не допускати на своїй території діяльності орг-цій чи груп, що мають ворожі до іншої цілі, здійснювати запобіжні заходи проти такої діяльності прикордонних племен. 1932 договір був поновлений на наступні 5 років.

І. Д. Коміренко

Ірансько-французький договір 1855 про дружбу і торгівлю підписаний 12.07.1855 у Тегерані. За його умовами встановлювалась *екстериторіальність* франц. підданих в Ірані, для них також затверджувалося право конс. юрисдикції. Були засновані франц. консульства в Тегерані, Бендер-Буширі, Тавризі, та іранські — в Парижі, Марселі й на о. Реюньйон. Сторони також домовлялися про взаємне встановлення свободи торгівлі. Режим капітуляцій для Франції в Ірані, встановлений **І.-ф. д.**, був остаточно скасований *ірансько-французьким договором 1929*.

В. Ю. Константинов

Ірансько-французький договір 1929 про дружбу підписаний 10.05.1929 у Тегерані мін. зак. справ Ірану Мохаммед-Алі-ханом Фарзіном і посланцем Франції Вільденом. Замінив тимчасову ірансько-франц. угоду про взаємини (10.05.1928); остаточно оформив визнання Францією ліквідації капітуляційного режиму і встановлення митної *автономії* Ірану. **І.-ф. д.** передбачав запровадження найбільшого сприяння для дип. і конс. представників, а також процедури арбітражу, аналогічної положенням *ірансько-німецького договору 1929* про дружбу. **І.-ф. д.** передбачав, що торг. і митні відносини, питання мореплавства, поселення і перебування громадян однієї сторони на території іншої будуть урегульовані шляхом підписання спец. угод на основі повної взаємності і рівності. Одночасно з підписанням **І.-ф. д.** сторони обмінялися листами, в яких зобов'язалися встановити у взаємній торгівлі мінім. ставки мита.

О. С. Пархомчук

Іредентизм (від італ. irredenta — незвільнений) — в цілому зазіхання на території, що контролюються іншою *державою*, виправдані спільною ідентичністю (як правило, етнічною) або історичним минулим (справжнім або ж міфічним). **І.** часто асоціюється із т. зв. «пан» рухами й доктринами (див. напр.: *пангерманізм*, *панславізм*, *пантюркізм*). З метою термінологічного позначення національної меншини, що тяжіє до возз'єднання із етносом іншої держави, використовують поняття «іреденти» й «іреденіції». У вузькому історичному значенні **І.** — політичний і суспільний рух в Італії кін. XIX — поч. XX ст. за приєднання земель, здебільшого у складі Австро-Угорщини, що були частково заселені італійцями й не ввійшли до складу *національної держави* під час *об'єднання Італії 1858–70*. Виникнення нових незалежних держав після Першої світової війни та в процесі *деколонізації* призвело до поширення т. зв «уродженого» **І.** Заплутане історичне минуле, а також штучно зафіксовані кордони нових держав залишили поза їхніми межами численні етнічні меншини, загострили територіальні суперечки між сусідами, зокрема у Центральній та Східній Європі і в Тропічній та Південній Африці.

Термін **І.** також застосовується для позначення націоналістичної риторики, агітації в інших країнах, яка спирається на історичні, етнічні, географічні аргументи й має на меті повернення «споконвічних» територій. Територіальні претензії, що висуваються на підставі історичних чи етнічних міркувань, часто віддзеркалюються за допомогою використання слова «велика» разом із назвою країни, наприклад «*Великої Румунії концепція*», «*Великої Болгарії концепція*» або «Велика Польща». Формалізація таких претензій у конституційних документах держав називається конституційним **І.** В політичній науці термін **І.** залишається розмитим, спектр його трактувань шириться від простих територіальних претензій до своєрідного прояву агресивного *націоналізму*. В будь-якому випадку його основними елементами є 1) спроби територіальної експансії та 2) обґрунтування таких спроб, що посилається на спільну ідентичність.

Літ.: Chazan N.(ed.) Irredentism and International Politics. — Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991; Smith A. Theories of Nationalism (2nd Edition). — New York, NY: Holmes & Meie, 1983; Carment D., James P. Internal Constraints and Interstate Ethnic Conflict: Toward a Crisis-based Assessment of Irredentism» // Journal of Conflict Resolution. — Vol. 39, No. 1, 1995. — P.82–109; Алакаев А. Этнополитическая конфликтология. — М., 2005.

М. Г. Капітоненко

Ірігойєн (Yrigoyen) Іполіто (12.07.1852, Буенос-Айрес, Аргентинська Конфедерація — 3.07.1933, там само) — аргентинський громад.-політ. і держ. діяч, за фахом — адвокат. 1878 обраний до законодавчих зборів провінції Буенос-Айрес, 1881 — до палати депутатів Конгресу; 1891 став співзасновником лівоцентристської партії Громадянський радикальний союз, 1896 очолив її. 12.10.1916–12.12.1922 і 12.10.1928–6.09.1930 — Президент Аргентинської Республіки. У внутр. політиці виступав із позицій класової співпраці в ім'я заг.-нац. інтересів, запровадив 8-годинний робочий день і пенсійне забезпечення для робітників, здійснив університетську, адмін. і муніципальну реформи, усунув від влади консерваторів у центрі й на місцях, обмежив латифундистське землеволодіння, націоналізував нафтові родовища. У *зовнішній політиці* виступав проти «*великої палиці*» *політики* США, намагався створити альтернативний їй союз лат.-амер. д-в, засудив *Першу світову війну* і *Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин* (за що отримав у деяких дослідників прізвисько «аргентинського Ганді»), встановив торг. стосунки з Радянською Росією, 5.02.1921 підписав декрет про *визнання де-юре* УНР. Усунений від влади внаслідок реакційного військ. перевороту.

В. І. Головченко

Ісаєвич Дмитро Григорович (7.10.1889, с. Велицьке Ковельського повіту Волинської губернії, Російська імперія — 17.01.1973, Стрий Львівської обл., УРСР) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Нар. в сім'ї священика. Закінчив Крем'янецьке дух. уч-ще (1903), Волинську семінарію (1910) і екон. ф-т Петербурзького політехн. ін-ту (1916), водночас брав активну участь у роботі укр. студ. громади. Після Лютневої рев-ції 1917 переїхав до Києва, вступив до УПРС, на 1-му Всеукраїнському селянському з'їзді 28.05–2.06.1917 обраний до Всеукраїнської ради селянських депутатів і в її складі кооптований до Центральної Ради, увійшов до Малої ради, на 2-му з'їзді УПСР 15–19.07.1917 став членом ЦК партії й оргкомісії бюро ЦК, працював у редакції «Народної волі». 22.04.1918 увійшов до складу делегації УНР на *українсько-російських мирних переговорах 1918*, чл. Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, водночас як представник Дніпросоюзу 26–28.06.1919 взяв участь у роботі Конгресу споживчої кооперації союзних і нейтральних д-ав (вітчизняна кооперація була прийнята в Міжнародний кооперативний альянс), а в серпні, як один із керівників УПСР (центр. течії), — в Люцернській міжнар. соціал. конференції, де було визнано право України на самостійне держ. існування. 1920–29 — мешкав у Парижі (був секр. Комітету незалежної України), Празі (організував і очолив Кооперативні курси Української селянської спілки, вчений секр. Укр. ін-ту громадознавства), Брюсселі. По поверненні на Волинь працював журналістом у Луцьку, з осені 1939 вчителював на Рівненщині й у Стрию. Незважаючи на тиск з боку КДБ УРСР, відмовився виступити з публічним осудом власного минулого і *Української революції 1917–20*.

В. І. Головченко

Ісайловскі Ілія (14.06.1972) — македонський *дипломат*; закінчив юридичний факультет Університету в м. Скоп'є, аспірантуру факультету політології, в 1998 спеціалізувався на факультеті міжнародного публічного права у Гаазькій академії міжнародного права «Klingeldaeil», в 2004 — на факультеті Європейського публічного права та Євроатлантичних систем безпеки у Дипломатичній академії МЗС Норвегії. З 1996 — на *дипломатичній службі* в МЗС Республіки Македонія: працівник Департаменту консульських справ; у 1998–99 — співробітник відділу двосторонніх політичних відносин з країнами Центральної та Східної Європи; 1999–2002 — перший секретар Посольства Республіки Македонія в Україні; 2003 — Тимчасовий Повірений у справах Македонії в Україні; 2004 — керівник відділу двосторонніх політичних відносин з Росією та Україною; 2005 — керівник відділу країн Європи та Азії; у 2006 — консул посольства Республіки Македонія у Російській Федерації; 2007 — міністр — радник посольства Македонії у РФ. У 2008–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Македонія в Україні; від 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Македонії у Російській Федерації.

О. Ю. Ковтун

Ісії (Ishii) Кукудзіро (24.04.1866, Мобара, нині — префектура Чіба, Японська імперія — 25.05.1945, Токіо, Японська імперія) — япон. *дипломат*, закінчив юрид. ф-т Токійського ун-ту (1890), фахівець із брит. звичаєвого права. З 1890 — працював у япон. дип. представництвах у Франції, Кореї, Китаї та у МЗС; 1907 — відряджений до США для переговорів у зв'язку з наростанням антияпон. настроїв на Заході США; 1912–14 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії у Франції; 1915–16 — мін. зак. справ Японії. 1917 — очолив спец. місію до США, уклав *Лансінга—Ісії угоду 1917* про визнання «особливих» прав Японії в Китаї; 1918–19 — посол Японії у США, 1920–27 — у Франції й водночас представник Японії в *Лізі Націй*. З 1928 — чл. Таємної ради при імператорі, брав участь у Лондонській екон. конференції 1933–34.

П. М. Ігнатьєв

Іскалієв Нажамеден Іксанович (5.09.1941, с. Байбек Астраханської обл., РРФСР) — казахстанський *дипломат*. Закінчив Астраханське пед. уч-ще (1958), Казахський с.-г. ін-т (1966), Академію народного госп. при Раді Міністрів СРСР (1980); 1966–78 — працював в агропром. підприємствах Казахської РСР; 1980–92 — на парт. і рад. роботі; 1992–93 — голова Зах.-Казахстанської і Кокшетауської обласних адміністрацій; 1993–94 — радник прем'єр-міністра Казахстану; 1994–97 — Посол Казахстану в Узбекистані й Таджикистані (за сумісництвом). 1997–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Казахстану в Україні.

В. І. Головченко

Іслам III Герай (1604, Бахчисарай, Кримський ханат — 1654, там само) — кримсько-татарський держ. діяч, хан 1644–54. Під час походу в Наддніпрянщину 1630 потрапив на 7 років у козацький полон, де навчився укр. мови. 1644 здійснив успішний похід на черкесів. У січні 1648, не довіряючи Б. *Хмельницькому*, відхилив пропозицію запорозького посольства полковника Я. Клиші про надання допомоги кіннотою проти поляків, обумовивши продовження переговорів вчиненням Січчю тиску на донських козаків з метою припинення їхніх нападів на татарські улуси. Але в березні того ж року пішов на укладення *українсько-кримського союзного договору 1648*, що відіграло позитивну роль на початковому етапі Укр. нац. ревції 1648–76. Проте, оскільки Наддніпрянщина до *Переяславсько-Московської угоди 1654* формально продовжувала належати королеві Речі Посполитої — головному супротивнику Криму, хан вважав законним брати ясир з України, ігноруючи союзні стосунки з Б. Хмельницьким. До того ж, провадячи політику «рівноваги сил», намагався не допустити остаточного розпаду польсько-литовської д-ви і змушував Військо Запорозьке до компромісних угод із Варшавою за підсумками переможних для повсталих військ. кампаній 1649 (див.: *Зборівський договір 1649*) і 1653 (див.: *Жванецьке перемир'я 1653*). Враховуючи наявність проукр. настроїв серед значної частини ногайських і кримських мурз, протягом весни 1654 утримувався від виявів ворожнечі до Війська Запорозького і схиляв його до розриву угоди з Москвою, але внаслідок прорахунків козацької *дипломатії* в липні пішов на укладення «вічного договору» з Річчю Посполитою про спільні воєнні дії проти України та Росії.

В. І. Головченко

Ісламський фундаменталізм (ісламізм) (Islamic fundamentalism, Islamism) — суперечливий термін, широко вживаний у США і меншою мірою у Великій Британії для назви будь-якого руху, що обстоює суворе дотримання вчень Корану та шаріату (ісламського права). Натомість у континентальній Європі й серед багатьох мусульманських учених та на Близькому Сході для назви сучасного руху політичних активістів перевагу віддають таким термінам як ісламізм та ісламісти. Зокрема, існує небажання пов'язувати мусульманський реформаторський рух, що почався в XIX ст. і триває донині, з релігійним — *християнським фундаменталізмом*, терміном, поширеним у США. У 1928, на противагу раннім мусульманським реформаторським рухам, представленим Джемалем ад-Діном аль-Афгані (1837–97), Мухамедом Абдо (1849–1905) і Рашидом Ридою (1865–1935), в Єгипті була заснована організація «Братів-мусульман», що мала відродити зосередженість на салафії (практика перших років ісламу), цього разу щоб довести її ідеї до «людини з вулиці» та відкинути колоніальне суспільство, відродити панування громадського дискурсу, опиратися західному *імперіалізмові й секуляризації*. «Брати» мали пильніше придивитися до коріння ісламу, щоб очистити його та відродити, сконцентрувавшись на принципах найдавніших поколінь ісламу — салаф; інтеграційний підхід попереднього реформаторського руху вони відкидали як примиренство.

Подальше посилення ісламських настроїв та активізацію діяльності традиціоналістів і богословів (улемів), а також світських осіб можна пояснити *Арабо-ізраїльською війною 1967*, коли війська арабських держав зазнали нищівної й принизливої поразки, що ослабила віру в арабський *націоналізм* як життєздатну стратегію та ідеологію. Цьому посиленню посприяли й успішна ісламська революція в Ірані 1979, дезорганізаційний вплив на регіон тривалої *Іраксько-іранської війни 1980–88* та *Війни в Перській затоці 1990–91*, що призвела до запрошення західних військ до Саудівської Аравії, відомої як заступниці святих місць Мекки й Медини; крім того, після терактів у США 11.09.2001 збройні сили Заходу утвердились і в Афганістані та Іраку; «другим диханням» **І.ф.** стали події «Арабської весни» 2011–12. Самі «Брати-мусульмани» знов утверджували позицію поміркованого реформаторства (хоч і не відмовляючись від салафії),

дарма що в час створення своєї організації засуджували її. Інші групи, вважаючи такі дії за примиренство, дотримувалися більш войовничих поглядів, а інколи закликали й до джихаду, і тут крайнім випадком є організація *Аль-Каїди*. Отже, ісламізм поширився у політичному вакуумі після відмирання націоналізму й, зосередившись на внутрішніх питаннях, якийсь час і далі конкретизував національні ідентичності, інколи маючи заохочення з боку уряду.

В. І. Головченко

Ісламський чинник у міжнародних відносинах — вплив сукупності ісламських цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретною істор., політ., екон., соц.-культ. практикою народів. Існує багато чинників, що впливають на *міжнародні відносини*, один із таких — релігія; за деяких умов вона могла діяти на *політику* і відповідно сама зазнавала тих чи інших впливів політичної сфери. На сучасному етапі можна констатувати зростання ролі релігійного чинника у міжнародних відносинах, що пов'язано з підвищенням значення культурних факторів у формуванні світової політики через виникнення певного ідеологічного вакууму після кризи світового комунізму. Якщо за часів *холодної війни* світ був розподілений на ідеологічні угруповання, то у постбіполярну добу розв'язання проблеми ідентифікації відбувається із врахуванням інших важливих цінностей: історичного минулого, релігії, мови, належності до певної культурної групи, *нації*, цивілізації. Релігійні доктрини, властиві для сучасної епохи, є важливим чинником, що обумовлює як специфіку політичного процесу окремої *держави*, так і тенденції міжнародного життя. Останнє дає підставу дослідникам стверджувати про те, що відбувається процес модернізації релігії, і в XXI ст. вона продовжуватиме визначати характер міжнародних відносин.

Змістовний аспект кожної релігії може бути визначений лише при розгляді її як складної системи, що має власну структуру; ця система функціонує більшою мірою не окремими компонентами, а своєю цілісністю, з якої залежно від соціальних та історичних обставин виокремлюються ті чи інші компоненти та характеристики. У даному випадку релігійний чинник постає як ієрархічна система, що складається з видових підсистем — конкретних релігій, релігійних течій, напрямків, сект, кожна з яких посідає своє місце в ієрархізованій структурі. Релігія — це історичний тип світоглядної культури, який є віддзеркаленням людиною дійсності на основі абсолютизації ролі та значення надприродних сил щодо явищ світового порядку. Історія свідчить, що релігія здавна впливала не тільки на життя окремих осіб, і суспільства в цілому, а й на світову політику й міжнародні відносини. Важливу роль у відносинах між державами відіграє конфесійний чинник, держави часто використовують конфесійне середовище для реалізації своїх геополітичних інтересів.

Під релігійним чинником у міжнародних відносинах слід розуміти вплив сукупності релігійних цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретною історичною, політичною, економічною, соціокультурною практикою народів. Слід виокремити такі функції релігії в міжнародних відносинах:

– комунікативні (доведення у найбільш зрозумілій для більшої частини населення формі змісту ухвалених рішень);

– інтегруюча (створення консенсусу на підтримку своїх зовнішньополітичних акцій);

– легітимізуюча (виправдання свого зовнішньополітичного курсу в очах власного населення та всього світу).

Протягом історії людства вплив релігії на міжнародні відносини змінювався разом зі зміною релігії, особливо помітним і безпосереднім цей вплив був у Стародавньому світі та в період Середньовіччя. Поступово вплив релігійних цінностей і релігійних засобів організації людей на політичне життя починає зменшуватись, оскільки політична думка набула такого розвитку, за якого змогла висунути власні концепції, що ефективніше сприяли досягненню актуальних політичних цілей, ніж ті, які були запропоновані релігією. У наш час найбільший вплив має ісламський чинник, що пояснюється:

– специфікою мусульманської релігії (має мінімум ритуалів, не має інституту духовенства і церковної організації, володіє здатністю мобілізувати великі маси людей);

– причинами внутрішнього характеру, пов'язаними із ситуацією, що склалася в зоні розповсюдження ісламу;

– зовнішніми причинами (зростання ролі нафтового чинника в світовій політиці; ісламська революція в Ірані та прихід до влади в країні шиїтського духовенства; загострення афганської проблеми; окупація Іраку американськими військами в 2003–11 та нав'язування власного керівництва; *«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини* тощо).

Інші світові релігії мають лише локальний вплив, не визначаючи глобального напрямку в розвитку міжнародних відносин, проте вагомість їхнього впливу на історичне становлення світової політики заперечувати не можна. Натомість іслам є найбільш динамічною та прогресуючою релігією останньої третини XX — поч. XXI ст., представлений на 5 континентах. У 1800 в усьому світі мусульман нараховувалося 105 млн, у 1954 їх кількість перевищувала 365 млн, у 1975 — більше 800 млн, а вже 2009, за даними *Організації Об'єднаних Націй* — бл. 1,57 млрд осіб. Згідно з деякими прогнозами, у 2020 їх кількість має зрости до 2 млрд. Значні темпи зростання чисельності мусульман обумовлені не лише демографічним чинником азійських і африк. країн, але й прийняттям мусульманства громадянами інших д-в. Мусульм. світ, передусім, охоплює територію Центр. та Півд.-Зах. Азії, Півн. Африки. Більше 2/3 мусульман (69 %), тобто приблизно 1,05 млрд, мешкає в Азії, в Африці їх нараховується бл. 0,5 млрд (29 %), в Європі — бл. 18 млн. (1,5 %) і приблизно 6 млн в Америці та Океанії (0,5 %). Мусульм. світ досить строкатий: бл. 89 % — суніти, 10 % — шиїти та 1 % — харіджити; характеризується етнічним та лінгвістичним різноманіттям: 29 % мусульм. громади — індостанці (Індія, Пакистан, Бангладеш), 19 % — австронезійські народи (Індонезія, Малайзія, Філіппіни), 17 % — араби, 12 % — тюркські народи (Туреччина, Центр. Азія), 8 % — іранці. У міжнар. політиці ісламський чинник може проявлятись як прямо, так й опосередковано. Прямий вплив ісламу на політику притаманний перш за все мусульм. д-вам, але прояви його можуть відрізнятись. Деякі країни використовують іслам як засіб реалізації зовн.-політ. амбіцій, претензій на регіональне та субрегіональне лідерство; інші пов'язують приналежність до ісламського світу з можливістю отримання фінанс. допомоги з боку інших країн мусульм. світу. У деяких випадках ісламські гасла слугують для виправдання агресивних дій проти тієї чи іншої країни.

Ідейні течії ісламу можна поділити на два типи: *ісламського фундаменталізму*, що виступає проти будь-яких нововведень, та течії реформаторського типу (модернізму). Прихильники мусульманського модернізму вважають іслам системою, здатною до саморозвитку в змінених умовах. Вони не наполягають на відособленні мусульм. світу, а також виступають за співробітництво з неісламськими країнами, припускаючи можливість синтезу ісламської та неісламської культур. Але найактивнішою серед сучас. ідейних течій в ісламі є фундаменталістська. З її посиленням пов'язане «ісламське відродження». Фундаменталісти проголошують необхідність відновлення інститутів та норм раннього ісламу, закликають очистити його від пізніших нашарувань, відновити в первісній чистоті. У багатьох арабських та інших мусульм. країнах зміцнюються позиції ісламських фундаменталістів. Ісламський чинник відігравав значну роль у подіях *ліванської кризи 1975–90*, зумовив *«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини*, пояснює генезу регіональних конфліктів на Бл. Сході. Він має вагомий вплив на *Близькосхідний конфлікт*, його «серцевину» — *Палестинську проблему*. Осередки палестинської еміграції, розкидані по багатьох країнах світу, є важливим джерелом поповнення фундаменталістських орг-цій. Вплив ісламського чинника на світову політику простежується на кількох рівнях: у стосунках між мусульм. д-вами; у відносинах між мусульм. та немусульм. країнами; у політиці немусульм. д-в щодо країн розповсюдження ісламу (двосторонні відносини мусульм. країн із зовн. світом і спільна лінія в рамках *Організації ісламського співробітництва*).

В. І. Головченко, О. А. Коппель

Ісоаро (Isoaro) Мартті — фінляндський *дипломат*; з 1972 на *дипломатичній службі* в МЗС Фінляндської Республіки; в 1974–75 — *аташе* посольства Фінляндії в ФРН; у 1975–77 — аташе

посольства Фінляндії в КНР; у 1977–79 — аташе посольства Фінляндії у США. В 1979–82 — секретар, МЗС Фінляндії; в 1982–85 — секретар Постійного представництва Фінляндії при відділенні *ООН* та інших міжнародних організаціях у Женеві (Швейцарія); У 1985–87 — радник Постійного представництва Фінляндії в Женеві; в 1988–92 — радник МЗС Фінляндії; в 1992–96 — радник-посланник Постійного представництва Фінляндії в *ОЕСР*, Париж (Франція). У 1996–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Фінляндії в Україні і Молдові за сумісництвом; у 2000–05 — Посол МЗС Фінляндії; в 2005–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Фінляндії в Саудівській Аравії й Кувейті, Омані та Ємені за сумісництвом.

В. І. Головенко

Ісмей (Ismay) Гастінгс (21.06.1887, Наіні Тал, Британська Індія — 17.12.1965, Бродвей, графство Ворсестершир, Велика Британія) — брит. держ. і військ. діяч. Закінчив Королівський військ. коледж (Сандхерст, 1907); з 1907 — на дійсній військ. службі в Брит. Індії, Сомалі, штабі головнокомандувача збройних сил імперії. Під час *Другої світової війни* — заст. секр. військ. кабінету, нач. штабу В. *Черчілля* і К. *Етлі*, учасник конференцій глав д-в *антигітлерівської коаліції*; 1946–47 — нач. штабу Л. *Маунтбеттена* під час переговорів щодо надання незалежності Індії й Пакистану. 13.03.1952 — призначений 1-м Ген. секр. *НАТО* і водночас 4.04.1952 — віце-головою Північноатлантичної ради; пішов у відставку в травні 1957.

В. І. Головченко

Іспанська колоніальна імперія — колоніальна *імперія*, створення якої було забезпечене завоюванням Америки протягом XVI ст., оскільки юридично Іспанія вперше об'єдналася саме під рукою Карла I, коли 14.03.1516 він проголосив себе королем Кастилії і Арагона. А титул «король Іспанії» першим став носити лише його син Філіпп II. Формування **І. к. і.** стимулювалося атмосферою Реконкісти, рухом за визволення Іберійського п-ва від володарювання маврів (арабів). Після взяття в 1492 Гранади, останнього оплоту мусульман, енергія об'єднаної Іспанії попрямувала за океан, а після відкриттів Колумба (1492) почалося підкорення Нового Світу. Іспанськими стали багато прибережних фортець Північної Африки (Оран, Алжир, Танжер), на початок XVI ст. Іспанії також належали Сицилія і Сардинія, в *Італійських війнах 1494–1559* були загарбані Неаполь і Мілан. За правління короля Карла I Габсбурга [1516–56], який одночасно в 1519 був обраний імператором *Священної Римської імперії* німецької нації під ім'ям Карла V, Іспанія стала наймогутнішою державою Європи, її стали називати «державою, над якою ніколи не заходить Сонце». У рік його коронації як імператора населення імперії становило 36,4 млн осіб (з австрійськими володіннями Габсбургів і Німеччиною), за загального населення планети 465 млн осіб (9,25%). Після зречення Карла від влади австрійські володіння перейшли до його брата Фердінанда, а Іспанія і більша частина **І. к. і.** дісталася його синові Філіппу II [1556–98].

Однак доходи від *колонізації* Нового світу спрямовувалися іспанською короною на досягнення політичних цілей, якими були відновлення панування католицької церкви в Європі і домінування Габсбургів у європейській політиці. Вже з другої половини XVI ст. розпочався економічний занепад Іспанії, зумовлений безперервними війнами, непомірними (і при цьому регресивними) податками та революцією цін. Іспанські монархи, що отримали від Папи Римського титул «католицьких королів», бачили себе захисниками всього католицького світу. Філіпп II часто говорив: «Я краще зовсім не матиму підданих, ніж матиму їх як єретиків». Політика Філіппа II у Бельгії і Нідерландах призвела до революції (1566) і утворення в 1579–81 Республіки Сполучених провінцій. Спроби залучити Англію до сфери впливу Габсбургів також виявилися безуспішними: в 1588 обурений грабіжницькими нападами англійських моряків на іспанських торговців і допомогою королеви Єлизавети голландцям, Філіпп II спорядив знамениту Непереможну армаду, щоб висадити десант на північному узбережжі Ла-Маншу. Цей захід завершився загибеллю майже всього іспанського флоту. До великих досягнень його політики належать блискуча морська перемога над турками у битві при Лепанто (1571), яка підірвала військово-морську потужність османів, а також придбання у спадок Португалії в 1581. Піренейський п-в перетворився на єдине ціле, а дві найбільші колоніальні імперії об'єдналися.

Однак поразка Непереможної армади в 1588, програш у війні з Англією в 1607, остаточна втрата нідерландських провінцій у 1609 і Португалії в 1640 ознаменували етапи поступового послаблення іспанської могутності та впливу в Європі. Приплив золота із заморських *колоній* не сприяв розвитку місцевого сільськогосподарського і ремісничого виробництва. У свою чергу, міжнародні амбіції і зобов'язання перед домом Габсбургів украй виснажили ресурси країни. За правління Філіппа IV [1621–65], якого всередині Іспанії називали «королем планети», почалася епоха занепаду. У 1810–26 здобула незалежність абсолютна більшість іспанських колоній у Латинській Америці, а в 1898 Іспанія зазнала одну з найболісніших поразок, втративши в результаті *американсько-іспанської війни 1898* майже всі останні колонії, зокрема Кубу, Філіппіни, архіпелаг Пуерто-Рико в Карибському морі і о. Гуам. Наступного року Іспанія продала Німеччині Маріанські о-ви, а *Феський договір 1912* поділив Марокко між Іспанією і Францією. При цьому міста Сеута і Мелілья не були віднесені до Іспанського Марокко, оскільки вважалися невід'ємною частиною власне Іспанії. Остаточно **І. к. і.** зникла в другій половині XX ст.

М. А. Шепелєв

Іспанська унія 1479 — об'єднання Арагону та Кастилії в єдину іспан. державу внаслідок *династичного шлюбу* 1469 між спадкоємцем арагонського престолу Фердинандом і кастильською королевою Ізабеллою I. Після смерті короля Хуана II в 1479 Фердинанд II зайняв трон Арагону, внаслідок чого й відбулася **І. у.** *Унія* Кастилії та Арагону спочатку була особистою, обидва королівства зберігали свої закони та адмін. системи, спільною була лише військ. та *зовнішня політика*. Але згодом було запроваджено спільну *валюту* та усунено торг. бар'єри між королівствами. Важливим етапом в об'єднанні країни стало створення Іспанської інквізиції 1478–87, що сприяла зміцненню католицького суспільства як основи для централізації Іспанії. Посилення Арагону та Кастилії внаслідок **І. у.** дозволило їм успішно завершити б-бу проти арабського панування на Піренейському півострові, захопивши 1492 Гранаду, останній арабський емірат на території Іспанії, а також домогтися суттєвої переваги над Португалією в б-бі за колоніальне панування (див.: *Алькаковська угода 1479* і *Толедська угода 1480*).

О. А. Борділовська

Іспансько-французька угода 1808 про відмову династії Бурбонів від іспан. престолу підписана 5.05.1808 в Байонні (Франція). 17.03.1808 іспан. король Карл IV відмовився від престолу на користь свого сина Фердинанда, але *Наполеон I* не визнав останнього королем Іспанії. 23.08.1808 франц. війська увійшли в Мадрид, Карл IV заявив, що його примусили зректися престолу й запросив *арбітраж міжнародний* у Наполеона I. Карла та Фердинанда було запрошено в Байонну для вирішення суперечки. Наполеон I змусив Фердинанда відмовитись від своїх прав на користь батька, а Карла — відмовитись від іспан. корони за себе та своїх спадкоємців на користь імператора Франції. За **І.-ф. у.** Карл IV поступався своїми правами на трон Іспанії на користь Наполеона I, який зобов'язався зберегти цілісність іспан. королівства в існуючих кордонах і незалежність короля, що буде зведений ним на іспан. престол. 10.05.1808 ним став зведений брат Наполеона — Жозеф. Угода була анульована *Паризьким мирним договором 1814*.

Т. О. Кулінич

Історичні води — у *міжнародному морському праві* особливий вид мор. просторів, що входить до *внутрішніх вод* держави. Особливість **І. в.** полягає в тому, що за заг. правилами делімітації мор. просторів, закріпленими сучас. міжнар. мор. правом, ці водні ділянки (ними можуть бути води заток, бухт, губ, лиманів, проток, морів) мали б входити до *територіальних вод* д-ви або/та вод *відкритого моря*, але мають статус внутрішніх вод прибережної д-ви на підставі її одностороннього акта (ухвалення відп. нац. законодавства), рідше — міжнар. угоди. Рішення прибережної д-ви оголосити ту чи іншу водну територію своїми **І. в.** може бути вмотивоване геогр. розташуванням та конфігурацією вод; їхнім екон. та оборонним значенням для прибережної д-ви; тривалим здій-

сненням щодо цих вод влади прибережної д-ви, що підтримане міжнар. визнанням тощо. Режим **І. в.** також має особливість, яка відрізняє його від звичайного прав. режиму внутр. вод: в **І. в.** зберігається право мирного проходу, якщо воно діяло в цих водних просторах до оголошення їх **І. в.** прибережної д-ви. У решті аспектів прав. режим **І. в.** визначається нац. законодавством прибережної д-ви як звичайний режим внутр. вод, або з певними особливостями на її розсуд.

Як приклад **І. в.**, статус яких встановлений міжнар. угодою, можуть розглядатися Азовське море та Керченська протока. Договором між Україною і РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 26.12.2003 визнано, що ці водні простори «історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації» (ч. 1 ст. 1 Договору). Ч. 2 ст. 3 Договору підтверджує право торг. суден третіх д-в заходити в Азовське море та проходити Керченською протокою, якщо вони прямують до укр. або рос. порту чи повертаються з нього. Для перебування та проходу *суден морських військових* або інших держ. суден *третіх держав*, що експлуатуються в некомерційних цілях, вимагається запрошення або дозвіл, погоджений між обома сторонами (ч. 3 ст. 3 Договору).

В. С. Ржевська

Історичні затоки — у *міжнародному морському праві* поширений вид *історичних вод*. Це затоки, ширина входу до яких перевищує 24 мор. милі, але прибережна д-ва (зрідка більше ніж одна) розглядає їх як частину своїх *внутрішніх вод*. Статус **І. з.** визначається шляхом ухвалення відп. нац.-прав. акту прибережної д-ви (рідше — укладенням *договору міжнародного* декількома прибережними д-вами). Д-ва встановлює свій *суверенітет* над затокою з огляду на тривале здійснення щодо неї своєї влади, зумовлене стабільними оборонними, екон. чи іншими інтересами. Прав. режим **І. з.** визначається нац. законодавством як режим *внутрішніх вод* д-ви, за тим винятком, що на підставі міжнар.-прав. звичаю в затоці зберігатиметься право *мирного проходу у територіальних водах*, якщо воно діяло там до визнання даного водного простору **І. з.** Термін «історична затока» присутній, хоча й не визначений, у п. 6 ст. 7 Конвенції про територ. море та прилеглу зону 1958 і п. 6 ст. 10 *Конвенції ООН з морського права 1982:* на **І. з.** не поширюється дія закріплених цими статтями правил делімітації мор. просторів у «звичайних» затоках. Приклади **І. з.**: затоки Петра Великого, Чеська Губа і Печорська Губа (Росія); Брістольська затока, затоки Моррі-Форт і Консепшн (Велика Британія); затока Фанді (США); Гудзонова затока і затока Святого Лаврентія (Канада); затока Варангер-Фйорд (Норвегія). З них затока Петра Великого має ширину входу 112 мор. миль, Брістольська затока — бл. 100 мор. миль, затока Фанді — 75 мор. миль, затока Моррі-Форт — бл. 75 мор. миль; ширина входу до Гудзонової затоки — 51 мор. миля, до Варангер-фіорду — понад 30 мор. миль. Приклади **І. з.**, які належать двом і більше д-вам, — Ла-Плата (Аргентина і Уругвай), Фонсека (Гондурас, Нікарагуа і Сальвадор).

В. С. Ржевська

Італії об'єднання 1858-70 — нац.-визв. рух за знищення інозем. панування та залишків феод.-абсолютистського ладу, сприяння зростанню економіки через скасування перешкод на шляху руху товарів у межах Італії, пром. рев-ції тощо. Відповідно до рішень *Віденського конгресу 1814–15*, Італія залишалася у стані роздробленості, причому значна її частина входила до складу Австрійської імперії або перебувала під її контролем. Перші активні спроби **І. о.** були здійснені під час *Італійської революції 1848–49*. Вирішальними для успіху **І. о.** стали франц.-австр. взаємовідносини, зокрема прагнення Франції послабити Австрію, витіснити її з Апеннінського півострова, встановити власний вплив в Італії та отримати надійного союзника на півдні Європи. Вирішити це питання можна було шляхом війни з Австрією, в якій взяло б участь Сардинське Королівство. 20.07.1858 на курорті Пломб'єр між *Наполеоном III* та першим міністром Сардинського Королівства К. *Кавуром* було укладено угоду про спільний виступ проти Австрії. За нею Сардинське Королівство поступалося Франції Ніццою та Савойєю, а Франція зобов'язувалася вести разом із Сардинією бойові дії, доки австрійці не будуть повністю вигнані з Венеції та Ломбардії. Після завершення війни ці області мали бути приєднані до Сардинії. Забезпечивши *нейтралітет* Великої Британії, а також підтримку Росії, Наполеон III та Кавур шляхом дип. маневрів змусили Австрію 23.04.1859 висунути П'ємонту *ультиматум* щодо його роззброєння, тобто відмовитися від міжнар. посередництва і стати ініціатором воєнних дій. Відтак Австрія була позбавлена можливості вимагати військ. підтримки від Німецького Союзу. Цілковита поразка австр. військ від об'єднаних сардинсько-франц. сил викликала зростання рев. руху в італ. д-вах. Наполеон III не бажав цього, як і об'єднання всієї Італії під проводом Сардинії, тому 8.07.1859 уклав сепаратне *перемир'я* з Австрією у Віллафранці. Відповідно до його умов, Сардинія отримувала Ломбардію, а Венеція залишалася у складі Австрії. У свою чергу, Сардинія була змушена виконати зобов'язання перед Францією і передати їй Ніццу та Савойю.

Результати *початкового періоду війн за об'єднання Італії 1859–60* спричинили активізацію нац.-визв. руху в Італії. У квітні 1860 розпочалося повстання на Сицилії, підтримане Сардинським Королівством та «тисячею» Дж. Гарібальді; увесь острів опинився в руках революціонерів, причому жодна з провідних д-в Європи не висловила серйозних заперечень. Після перемоги в Сицилії загони Гарібальді переправилися через Мессінську протоку та розпочали успішне повстання в Неаполітанському королівстві. У жовтні 1860 в Умбрії та Королівстві обох Сицилій відбулися плебісцити, в результаті яких вони приєдналися до Сардинського Королівства. Було утворено Італійське Королівство на чолі з *Віктором-Емануїлом II*. Наступний етап **І. о.** — приєднання Венеції та Рима — знову відбувся завдяки сприятливим зовн. обставинам: *австрійсько-прусській війні 1866* і *франко-прусській війні 1870–71*. Відповідно до прус. планів війни з Австро-Угорщиною, Італія мала слугувати «другим фронтом», відтягнувши на себе значну частину австр. військ. Попри низку військ. поразок італійців, за результатами війни до Італійського Королівства була приєднана Венеція. Приєднання Рима відбулося внаслідок поразки Франції під Седаном та фактичної ліквідації її впливу в Італії. Отримавши звістку про перемогу прус. армії, італ. війська вступили до Рима, чим фактично завершили **І. о.**

В. В. Копійка

Італійська агресія проти Ефіопії 1935–36 — прояв експансіоністської *зовнішньої політики* фаш. уряду Італії на чолі з Б. *Муссоліні*, до планів якого входило створення Італійської Східно-Африканської імперії у складі Еритреї, Ефіопії та Сомалі. Безпосереднім приводом до війни став інцидент на еритрейсько-ефіопському кордоні в оазисі Уал-Уал (5.12.1934) між ефіопськими прикордонниками та італ. колоніальним експедиційним корпусом, який заглибився на територію Ефіопії на 50 миль від кордону з італ. Сомалі. Внаслідок збройної сутички загинуло бл. 100 ефіопських і 50 італ. солдатів. Спроби *Ліги Націй* досягти врегулювання мирними засобами були відкинуті Муссоліні й італ. війська 3.10.1935 вдерлися без оголошення *війни* на територію Ефіопії. Рада Ліги Націй 7.10.1935 визнала Італію *агресором*, ухваливши рішення про застосування екон. і фінанс. санкцій щодо неї. Було також введено *ембарго* на ввіз зброї до Італії. Запровадження санкцій не виявилось ефективним, оскільки, хоча згідно зі ст. 16 Статуту Ліги належало розірвати з агресором усі безпосередні екон. та фінанс. зв'язки, більшість д-в застосовували санкції на свій розсуд. США, які не були членом Ліги Націй, 5.10.1935, посилаючись на *Закон про нейтралітет США* від 31.08.1935, оголосили про заборону продажу амер. зброї Італії та Ефіопії, але залишились головним постачальником стратегічної сировини для Італії. Невдалою спробою мирного врегулювання конфлікту стала таємна підготовка в Парижі 9.12.1935 Прем'єр-міністром Франції П. *Лавалем* і брит. мін. зак. справ С. *Хором* проекту угоди (див.: *Хора-Лаваля угода 1935*), за якою Італія фактично могла здійснювати *протекторат* над де-юре незалежною Ефіопією. Остання відмовилась прийняти цей план. Після розголосу франц. пресою проекту угоди Хор був змушений подати у відставку. 5.05.1936 італ. війська увійшли до Аддис-Абеби, 9.05.1936 у Римі було оголошено про приєднання Ефіопії до Італії, а 1.06.1936 з Ефіопії, Еритреї та Італ. Сомалі було створено Італ. Схід. Африку під управлінням генерал-губернатора. 4.07.1936 Ліга Націй скасувала санкції щодо Італії. Італ.-ефіопська війна засвідчила неспроможність Ліги Націй запровадити ефективні санкції та зупинити агресора.

І. С. Покровська

Італійська революція 1848–49 — бурж. нац.-визв. рев-ція, спрямована на ліквідацію феодалізму, скинення австр. панування, подолання феод. роздробленості та створення єдиної італ. держави. Початком рев-ції стало повстання 12.01.1848 в м. Палермо (Сицилія). На 1-му етапі (січень — серпень 1848) було здійснено спроби об'єднати країну «зверху» навколо Савойської династії або Папи Римського Пія IX. У лютому—березні 1848 повстання охопило Королівство обох Сицилій, Сардинське Королівство, Велике герцогство Тосканське та Папську державу. У березні 1848 було скинуто австр. владу в Ломбардії та Венеції, в герцогствах Парма та Модена було усунуто проавстр. правителів. У березні 1848 король Сардинії Карл Альберт розпочав воєнні дії проти Австрії та досягнув значних успіхів, через що Відень був практично готовий віддати Сардинії Ломбардію, до чого схиляв Австрію і брит. міністр Г. *Пальмерстон,* побоюючись переростання воєнних дій у потужний і неконтрольований рев. рух. Але успіхи повстанців були нетривалими, 15.05.1848 стався контрреволюційний переворот у Неаполі, а 25.07.1848 італ. армія зазнала при Кустоцці поразки від австр. військ. Франція, держ. влада якої була паралізована рев. рухом, не підтримала П'ємонт, а Британія не наважилася виступити проти Австрії наодинці. Росія надавала дип. підтримку Відню, розірвала відносини з Сардинією та відмовилась виступити посередником в обговоренні італ. справ. 9.08.1848 Карл Альберт за посередництва Франції та Англії уклав *перемир'я* на умовах status quo ante bellum (тобто, Ломбардія та Венеція залишалися за Австрією). 2-й етап рев-ції розпочався восени 1848 під гаслами народної війни проти Австрії та скликання Всеіталійських установчих зборів для вирішення питання про майбутній держ. устрій країни. Головними центрами рев-ції стали Венеція і Тоскана, а з листопада 1848 — Папська держава. 16.11.1848 — розпочалося повстання в Римі, в результаті якого було утворено світський уряд, а 9.02.1849 — Римську республіку під керівництвом тріумвірату на чолі з Дж. Мадзіні. В умовах зростання рев. руху все частіше звучали заклики до поновлення війни з Австрією. Під тиском революційно налаштованих сил Карл Альберт був змушений перервати перемир'я та 20.03.1849 розпочати воєнні дії. Але вже наступного дня п'ємонтська армія зазнала поразки біля Мортари, а 23.05.1849 була вщент розбита австр. військами біля Новари. Сардинський король Карл Альберт втік з Італії, передавши владу сину *Віктору-Емануїлу II,* який 26.03.1849 уклав з австр. генералом Радецьким перемир'я, згідно з яким австр. війська окупували Ломбардсько-Венеціанську область. У травні 1849 австр. армія зайняла Флоренцію, де перед цим відбувся монархічний переворот, а війська неаполітанських Бурбонів, вигнані 1848 з Сицилії, знову оволоділи островом. 3.07.1849 об'єднані сили Франції, Австрії, Іспанії та Королівства обох Сицилій розгромили Римську республіку. 6.08.1849 в Мілані було укладено мир між Австрією та Сардинським Королівством, за яким останнє виплачувало Австрії 65 млн франків контрибуції. Завершенням рев-ції стало падіння 22.08.1849 Венеції. Незважаючи на свою поразку, **І. р.** стала важливою передумовою *Італії об'єднання 1858–70.*

В. В. Копійка

Італійські війни 1494–1559 — війни між Францією та Іспанією за встановлення контролю над територіями в Італії. На Апеннінському півові 5 більших д-в (Венеціанська Республіка, Міланське герцогство, Неаполітанське Королівство, Флорентійська та Папська держави) співіснували з багатьма дрібними. Ці політ. та екон. роз'єднаності використовувались провідними європ. д-вами для утвердження свого впливу в Італії, з її важливим стратегічним положенням і багатствами італ. торг. міст. На 1-му етапі **І. в.** (1494–1516) Франція мала намір приєднати Неаполітанське Королівство, а згодом — і Міланське герцогство. На початку війни на боці Франції виступили Мілан, Венеція та Папська держава, а Неаполь підтримувала Флоренція. Розпочавши бойові дії влітку 1494, франц. війська одразу досягли значних успіхів. Вони взяли під контроль Ломбардію та здобули перемогу над військами Неаполя 1503. Успіхи Франції змусили втрутитися Іспанію, яка в кампаніях 1495–97 та 1501–04 потіснила франц. війська з півдня Апеннінського півострова. 1511 Іспанія, Англія, Венеція, Швейцарія та Папська держава утворили «Священну лігу», яка вигнала франц. війська з більшої частини Півн. Італії. Невдовзі Франція відновила бойові дії, а після перемоги при Маріньяно було підписано Нойонський договір 1515, за яким Франція отримувала Міланське герцогство, а Іспанія — Неаполітанське Королівство. Італійські д-ви намагалися використати вторгнення французів для виконання власних зовн.-політ. завдань. Активну роль в **І. в.** на цьому етапі відігравала Папська держава. Їй вдалося створити потужну антивенеціанську коаліцію, до складу якої увійшли також Франція, Іспанія та *Священна Римська імперія.* Але венеціанська *дипломатія* зуміла розбити коаліцію, уклавши серію сепаратних договорів, натомість Папській державі пощастило підпорядкувати власному контролю Флоренцію. Протягом всього 2-го етапу **І. в.** (1516–59) б-ба за контроль над італ. землями точилася між Францією та Іспанією. У кампаніях 1521–25 та 1526–29 на боці Мадрида брала участь Генуя, чий флот допоміг іспанцям захопити більшість Міланського герцогства. 1525 іспанці завдали франц. військам нищівної поразки в битві при Павії і змусили Францію відмовитися від більшості надбань на Апеннінському півострові. 1534 Франція уклала військ. союз з *Османською імперією,* й Іспанія вимушена була вести війну одразу на кількох фронтах — в Італії, на Середземному морі, а згодом — на іспан.-франц. кордоні. 1535–42 Іспанія зазнала кількох поразок, а 1544 пішла на підписання тимчасового мирного дог-ру на принципах відновлення *статус-кво.* Бойові дії знову почалися 1552 і велися за переваги іспанців. Після їхньої перемоги при Сен-Квентіні було підписано мир у Като-Камбрезі (1559). Франція відмовлялася від претензій на італ. землі, більшість з яких підпали під владу Іспанії, а за Францією залишався тільки П'ємонт. Головним результатом **І. в.** було політ. та екон. послаблення італ. д-в, війни стали одним з вирішальних факторів закріплення роздрібненості Італії.

О. А. Борділовська

Італійські коаліції — система балансу сил на Апеннінському півострові в 2-й пол. XV ст. 2.07.1450 Венеція та король Неаполя Альфонс Арагонський уклали союз, перетворений навесні 1451 на військ. лігу, до якої приєдналися Сієна, Савойя та Монферрата. Коаліція створювалась на противагу можливому посиленню Флоренції та Мілана внаслідок зближення останніх із Францією. Учасники коаліції зобов'язалися одночасно розпочати бойові дії: Неаполь — проти Флоренції, а венеціанці — проти Мілана. Оскільки формально залишався чинним союз між Флоренцією та Венецією, укладений раніше, то було вирішено очікувати на привід для початку воєнних дій. Водночас Венеція і Неаполь запевнили Флоренцію, що їх союз має оборонний характер. Флорентійці стали готуватися до *війни* і насамперед почали шукати союзників. Флоренція увійшла в союз із Міланом, а також знайшла підтримку у франц. короля. Утворення двох військ. союзів спонукало решту італ. д-в приєднатися до них або шукати гарантій *нейтралітету* від обох коаліцій. Т. ч., в Італії сер. XV ст. знайшла втілення *балансу сил концепція,* в якій основними гравцями стали 5 найпотужніших держ. об'єднань на чолі з Римом, Неаполем, Венецією, Флоренцією та Міланом, що намагалися в такий спосіб не допускати значного посилення жодної з д-в. Наприкінці XV ст. система балансу сил була порушена під час *Італійських воєн 1494–1559.*

О. А. Борділовська

Італійсько-ефіопська війна 1895–96 — прояв експансіоністської політики Італії, яка намагалася розширити колоніальні володіння в Африці за рахунок Ефіопії. Після *денонсації* імп. Ефіопії Менеліком II *Уччіалійського договору 1889* Італія в липні 1894 без *війни оголошення* вступили до Кассали та розгорнула воєнні дії проти Ефіопії. Ген. наступ італ. армії розпочався в березні 1895. На початку війни італ. війська здобули ряд перемог, був зайнятий Адді-Грат, однак Менеліку II вдалося об'єднати навколо себе місцевих феодалів та створити велику армію. Спроби укласти з Італією мирний договір були марними через неприйнятні для Ефіопії умови *перемир'я.* 7.12.1895 ефіопські війська перемогли в битві при Амба-Алаге, розпочалися повстання та розгорнувся партизанський рух на окупованих Італією територіях. Міжнар. ситуація під час війни була сприятливою для Ефіопії. Велика Британія, яка надавала Італії допомогу в підготовці війни проти Ефіопії, прово-

дила власну військ. *інтервенцію* у Судані; Франція, зі свого боку, постачала зброю Ефіопії, Менелік II розглядав відносини з Францією як політ. противагу Італії. Підтримка Франції пояснювалася її власними інтересами в регіоні та протиріччями з Великою Британією в б-бі за панування в бас. р. Ніл. Активну підтримку Ефіопії під час війни з Італією надала Росія, пов'язана з країною традиційними культ. та церк. зв'язками. Росія не брала участі в колоніальному поділі Африки, проте робила спроби завадити зміцненню колоніальних позицій інших д-в на Африканському Розі, тому об'єктивно була зацікавлена в існуванні сильної Ефіопії. Крім того, до активізації політики в ефіопському питанні царський уряд спонукало загострення протиріч із *Троїстим союзом*, учасником якого була Італія. Вирішальною подією війни стала битва між італ. та ефіопськими військами 1.03.1896 біля м. Адуа. Нищівна поразка, якої зазнали італ. війська, змусила Італію піти на підписання мирного д-ру (див.: *Аддис-Абебський договір 1896*), за яким вона визнавала повну незалежність Ефіопії.

М. А. Миронова

Італійсько-ефіопський договір 1928 про дружбу і арбітраж підписаний 2.08.1928 в Аддис-Абебі принцом-регентом Ефіопії Тефері Меконнином (з 1930 — імп. *Хайле Селассіє I*) та італ. уповноваженим майором Джуліано Кора; укладено терміном на 20 років. Після закінчення *Першої світової війни* Італія зробила Великій Британії ряд пропозицій щодо розподілу Ефіопії. Брит. уряд після невдачі спроб одержати від Ефіопії концесію на будівлю греблі на оз. Тана позитивно поставився до італ. пропозицій. У грудні 1925 Велика Британія й Італія намагались домовитися про розділ Ефіопії на сфери впливу без участі Франції, що викликало незадоволення як з боку Франції, так і самої Ефіопії (див.: *Муссоліні—Грехема угода*). На поч. 1926 Велика Британія й Італія довели до відома уряду Ефіопії про угоду, що відбулася між ними. У відповідь принц-регент Тефері Меконнин заявив протест і, за підтримки Франції, звернувся до *Ліги Націй* з заявою про порушення *суверенітету* Ефіопії. Лондон і Рим були змушені формально заявити, що укладена між ними угода не є обов'язковою для Ефіопії. Італія погодилася розпочати безпосередні переговори з Ефіопією, в результаті яких був підписаний **І.-е. д.** За його умовами сторони зобов'язалися поважати незалежність одна одної, сприяти розвитку торг. відносин між собою, вирішувати всі суперечки мирним шляхом або арбітражем. **І.-е. д.** підтверджував юрид. екстериторіальність італ. громадян в Ефіопії. Одночасно з **І.-е. д.** була підписана конвенція, якою передбачалося будівництво автомобільної дороги між портом Асеб (Еритрея) і м. Десіє (на півночі від Аддис-Абеби), а також створення в Асебі вільної митної зони, в якій за торгівлю з Ефіопією не стягувалось мито.

О. С. Пархомчук

Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії — безпосередня участь нім. та італ. військ у *громадянській війні в Іспанії 1936–39*. Після перемоги на виборах 16.02.1936 до влади в Іспанії прийшли партії, що входили до лівого Народного фронту. За активної підтримки Італії та Німеччини 17–18.07.1936 було здійснено правонаціоналістичний заколот під проводом генералів Х. Санхурхо та Ф. *Франко*, у ході якого більша частина іспан. збройних сил (бл. 100 тис. вояків) перейшла на сторону заколотників. В Іспанії розпочалась громадян. війна, яка точилась до березня 1939. Італія та Німеччина надавали силам Франко масштабну екон. та військ.-техн. допомогу, а також відправили в зону конфлікту свої війська. Військ.-мор. флоти Німеччини та Іспанії фактично блокували узбережжя останньої, перешкоджаючи постачанню респ. військ (див.: *Ніонська угода 1937*). За 3 роки війни до Іспанії було відправлено 300 тис. італ. та нім. офіцерів і солдатів. Інтервенція стала одним із вирішальних чинників перемоги сил Франко та встановлення в Іспанії профаш. режиму.

О. А. Волошин

Італійсько-німецький договір 1939 («Сталевий пакт») — двостороння союзна угода, підписана 22.05.1939 в Берліні міністрами закорд. справ Німеччини І. *Ріббентропом* та Італії Г. *Чіано* строком на 10 років із можливістю продовження; зафіксувала створення військ.-політ. союзу двох д-ав. Сторони зобов'язались: узгоджувати свої позиції з усіх питань, що стосувались взаємних інтересів в Європі; проводити консультації в разі, якщо їхні взаємні інтереси були під загрозою; надавати одна одній повну політ. та дип. підтримку для протидії таким загрозам. У випадку військ. конфлікту однієї із сторін з третьою д-вою або д-вами інша сторона зобов'язувалась надати підтримку всіма наявними збройними силами. Було домовлено про поглиблення співробітництва у військ. та військ.-екон. сферах. **І.-н. д.** разом із Троїстим пактом 1940 завершив формування військ. блоку Німеччини, Італії та Японії і став важливим етапом дип. підготовки *Другої світової війни*.

О. А. Волошин

Італійсько-російська угода 1909 — двостороння домовленість, оформлена 11(24).10.1909 у Ракконіджі (П'ємонт, Італія) шляхом обміну листами між мін. зак. справ Італії Т. Тіттоні і мін. зак. справ Росії О. *Ізвольським*. *Анексія* Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною 1908 (див.: *Боснійська криза 1908–09*) викликала різке невдоволення Італії, що було використано рос. дипломатією. Під час побачення Ізвольського і Тіттоні в Дезіо 23–30.11.1908 був розроблений проект зближення Росії з Італією. Велику роль у підготовці проекту відіграв посол у Римі Н. Муравйов. У жовтні 1909 імп. *Микола II* здійснив давно запланований візит до короля Італії *Віктора-Емануїла II*, під час якого міністри закорд. справ оформили **І.-р. у.** Італія і Росія домовилися про взаємне прагнення зберегти *статус-кво* на Балканах і забезпечити незалежність малих країн регіону. У випадку територ. змін на півострові сторони зобов'язалися послідовно протистояти дип. засобами будь-якому інозем. пануванню над балканськими народами, не укладати угоди з будь-якою *третьою державою* стосовно Балкан без залучення іншої сторони. Італія мала доброзичливо поставитися до рос. інтересів у питанні про протоки в обмін на аналогічне зобов'язання Росії щодо італ. інтересів у Тріполі та Кіренаїці — територіях, що належали Туреччині. **І.-р. у.** віддаляла Італію від *Троїстого союзу* і наближала її до *Антанти*. У 1911 Італія, скориставшись сприятливим міжнар. становищем і згодою Росії на анексію Тріполі та Кіренаїки, розв'язала війну проти Туреччини (див.: *Італійсько-турецька війна 1911–12*).

Б. М. Гончар

Італійсько-турецька війна 1911–12 — *війна* Італії проти *Османської імперії* з метою захопити Тріполі і Кіренаїку — півн.-африк. володіння останньої. Ще 1900 Італія заручилася у Франції підтримкою своїх дій проти Туреччини, а 1909 — і у Росії (див.: *Російсько-італійська угода 1909*). Скориставшись тим, що увага *великих держав* була прикута до Агадірської кризи (див.: *Німецько-французька угода 1911*), 28.09.1911 Рим висунув Туреччині *ультиматум* з вимогою протягом 24 годин дати згоду на окупацію Тріполі і Кіренаїки військами Італії. Турецький уряд відповів примирливою нотою, виявивши прагнення вирішити це питання мирним шляхом, але 29.09.1911 Італія оголосила Османській імп. війну. Італ. війська порівняно легко здобули перемогу над незначним тур. гарнізоном у Тріполі, але потім їм довелося вести важку і затяжну б-бу проти місцевих арабських племен. Італ. флот розгорнув бойові дії в центр. та схід. частині Середземного моря і навіть у Чорноморських протоках, викликавши занепокоєння європ. д-в. Були окуповані острови Додеканезького архіпелагу, що належали Туреччині.

Тур. уряд, зі свого боку, відмовлявся визнати загарбання Тріполі. Проте посилення внутр. труднощів і можливість виникнення іншої війни, що загрожувала Туреччині на Балканах (див.: *Балканські війни 1912–13*), змусили тур. уряд розпочати мирні переговори. 18.10.1912 в Лозанні був підписаний *договір мирний*, що припиняв воєнні дії між сторонами і зобов'язував Туреччину вивести свої війська з Тріполі і Кіренаїки. Італія зобов'язувалася евакуювати війська з окупованих нею Додеканезьких о-вів; у подальшому вона не виконала це зобов'язання, зберігши свій контроль над островами до закінчення *Другої світової війни*. Тріполітанія й Кіренаїка були відірвані від володінь Османської імп. і фактично перетворювалися на італ. колонію, яка пізніше була названа Лівією. **І.-т. в.** стала завершальним актом б-би європ. д-в за розділ Африки перед *Першою світовою війною*.

Б. М. Гончар

Італійського Відродження дипломатія — *дипломатія* італ. д-в епохи Відродження. Політ. роздробленість Італії, наявність великої кількості міст-держав, насамперед таких впливових, як Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція, зумовлювали гостре зовн.-політ. суперництво, часом із втручанням зовн. сил. Між італ. д-вами утворювалися коаліції, союзи, як оборонного, так і наступального характеру. Особливу роль відігравала в Італії в *міжнародних відносинах* Папська держава (див.: *Ватикан у світовій політиці*). Це стало причиною зародження нових форм орг-ції міждерж. відносин. Саме в Італії періоду Відродження виникають деякі з прецедентів сучас. дипломатії, а також розвивається теоретичне осмислення міжнародних відносин. У завершальний період епохи Середньовіччя та на початку Відродження дип. контакти між європ. д-вами були непостійними, *місії дипломатичні* тривали, як правило, від кількох місяців до кількох років. Однак наприкінці XIV ст. Венеція, Мілан та Мантуя мали вже постійні *дипломатичні представництва* одне в одного, а також постійних *послів* до Папи Римського та імператора *Священної Римської імперії*. Практика обміну постійними *посольствами* поширились по всій Італії до кінця XV ст.; на поч. XVI ст. ця практика поступово стала поширюватися на північ від Апеннінського півострова. Постійний дип. представник Мілана прибув 1463 до двору франц. короля Людовіка XI, невдовзі у Франції з'явилося й постійне посольство Венеції. Тогочасні посли виконували важливі політ. та розвідувальні функції, а також обов'язки торг. представників. Як правило, послами італ. д-в були вихідці з аристократичних родин. Рим швидко став центром дипломатії Італійського Відродження, папи з поч. XIV ст. приймали послів, але тривалий час потому не запроваджували інституту власних постійних посланців. При дворі Папи вперше було організовано *дипломатичний корпус* — папи зверталися до всіх послів одночасно, розсаджували їх єдиною групою під час церемоній, а також встановили правила поведінки дип. корпусу як цілісного інституту.

З часом, коли постійні представництва стали нормою, актуальною стала проблема розробки *дипломатичного протоколу*, який тісно пов'язувався з ієрархією монархів. Папські посли мали пріоритет перед послами інших д-в, а Папа часто власними постановами визначав порядок дип. церемоніалу. До XVI ст. титул «посол» застосовувався тільки по відношенню до представників монархів та Венеціанської республіки. Латинь залишалася міжнар. мовою дипломатії. Основні принципи та правила дип. практики були узагальнені видатними теоретиками, серед яких Н. *Макіавеллі* та Ф. Гвіччардіні. У Венеції наприкінці XIII ст. було започатковано «Книгу договорів» та «Пам'ятну книгу подій», які стали одними з перших форм зберігання дип. док-тів. Дип. мистецтво італійців відіграло значну роль у б-бі італ. держав проти франц. вторгнення 1494 (див.: *Італійські війни 1494–1559*). Італ. війни, утворення сильних централізованих д-в на північ від Альп та початок Реформації знаменували завершення Італійського Відродження, але також сприяли поширенню італ. системи дипломатії по всій Європі. Англ. король Генріх VII одним із перших перейняв практику постійних представників, призначаючи ними здебільшого італійців. У 1520-х франц. король Франциск I організував дип. корпус при своєму дворі. Статус і функції дипломатів епохи Відродження значно відрізнялися від сучас., у першу чергу тим, що дипломати рідко були професійними бюрократами, а посли були персональними представниками європ. монархів.

М. Г. Капітоненко

Іто (Ito, справжнє ім'я — Тошісуке) Хіробумі (14.10.1841, провінція Суо, Японська імперія — 26.10.1909, Харбін, Китайська імперія) — япон. громад.-політ. і держ. діяч, князь (1907). Нар. у сім'ї самурая. 1863 став одним із перших японців, що поїхали на навчання до Великої Британії, незважаючи на ізоляціоністську політику правлячого режиму. По поверненні вступив фінансистом на службу до МЗС Японії, 1871–73 вивчав фінанс. системи д-в Зах. Європи, брав участь в укладенні нерівноправного корейсько-япон. дог-ру 1876. 1878–85 — міністр внутр. справ, автор першої япон. конституції, розробленої за прус. взірцем 1883 (оприлюднена 1889). 1885–88 — 1-й Прем'єр-міністр Японії, був Прем'єр-міністром також 1892–96, 1898–99 та 1900–01; прагнув до перегляду на користь Японії угод, укладених зі США та європ. д-вами; водночас здійснив дип. забезпечення перемоги в *китайсько-японській війні 1894–95*, виступив розробником *Сімоносекського мирного договору 1895*. 1906–09 — ген. резидент Японії в Кореї, підготував її *анексію*; з 1909 — голова Таємної ради Японії. Убитий корейським націоналістом.

П. М. Ігнатьєв

Ішджан (Işcan) Ердоган Шериф (14.04.1954) — турецький *дипломат*; закінчив Середньосхідний технічний університет. 1978–80 — кандидат на посаду службовця, третій секретар консульського відділу МЗС Туреччини; 1980–81 — проходив військову службу; 1981–83 — другий секретар посольства Туреччини в Катарі; 1983–87 — віце-консул, консул Генерального консульства Туреччини в м. Франкфурт-на-Майні (ФРН); 1987–89 — перший секретар відділу політичного планування; перший секретар відділу роззброєння МЗС Туреччини. В 1993 — перший секретар, радник посольства Туреччини в ФРН; 1993–96 — директор з питань реєстрації, начальник відділу персоналу, особистий консультант радника МЗС Туреччини; 1996–99 — *Генеральний консул* Туреччини в Лондоні; 1999–2001 — заступник Постійного представника Туреччини у відділенні ООН в Женеві; 2001–02 — начальник відділу офісу заступника начальника генерального управління у справах *Ради Європи* та прав людини МЗС Туреччини; 2002–05 — заступник начальника, начальник генерального управління у справах Ради Європи та прав людини МЗС Туреччини. В 2006–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Турецької Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Ішик (Işik) Хасан Есат (1916, Стамбул, Османська імперія — 2.07.1998, Анкара, Турецька Республіка) — тур. держ. діяч і *дипломат*. 1945–49 — працівник генконсульства в Парижі, 1942–52 — співробітник мін-ва торгівлі і економіки, мін-ва міжнар. екон. відносин, 1952–54 — у Постійному представництві Туреччини при Європ. відділенні ООН в Женеві, 1954–57 — ген. директор управління торгівлі і торг. угод МЗС, 1957–62 — помічник з екон. питань ген. секретаря МЗС, 1962–64 — посол Туреччини в Бельгії, 1964–65 і 1966–68 — посол Туреччини в СРСР. 20.02.–27.10.1965 — мін. зак. справ, 1965–66 — гол. радник МЗС, 1968–73 — посол Турецької Республіки в Франції; 26.01.–17.11.1974, 21.06.–21.07.1977 і 1978–79 — міністр оборони, організував дипломатичне забезпечення силового втручання *держави* для вирішення *Кіпрської проблеми*.

В. І. Головченко

Й

Йоркський договір 1237 — *договір мирний двосторонній*, був підписаний 25.09.1237 між королем Англії Генріхом III та королем Шотландії Олександром II. Встановив статус деяких феодальних територій: король Шотландії відмовився від своїх *територіальних претензій* на графства Нортумберленд, Камберленд і Вестморленд. Король Англії передав у володіння Олександру II та його наступникам деякі маєтки у Нортумберленді та Камберленді, за які королі Шотландії приносили присягу королю Англії. Йоркський договір припинив спроби Шотландії збільшити свою територію за рахунок південних земель та визначив англо-шотландський кордон, який залишився за невеликими змінами до сьогодні (в 1482 Англія захопила м. Бервік-апон-Твід).

С. О. Божко

Йосіди доктрина — зовнішньополітична доктрина, що лежала в основі післявоєнної *зовнішньої політики* Японії і пов'язана з ім'ям Йосіди Сігеру (1878–1967), прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Японії в травні 1946 — грудні 1954 (з перервою в червні 1947 — жовтні 1948). **Й. д.** визначила провідний напрям післявоєнної геополітики і стратегії національної безпеки Японії, що передбачає прискорений економічний розвиток, різке обмеження військових витрат і тісний союз із США. Усвідомлюючи неможливість реставрації незалежної військової сили і, можливо, не бажаючи цього на підставі попереднього досвіду, з одного боку, і оцінюючи перспективи використання засобів від економії на військових витратах, з іншою, Йосіда та інші японські політики не були схильні вважати створення незалежного оборонного потенціалу актуальним завданням у найближчій перспективі. Це була доктрина економічного (прагматичного) *націоналізму*, основна мета якої — розвиток японської економіки під американською ядерною парасолькою. Вона доповнювалася антирадянською політикою й ідеологією антикомунізму. С. Йосіда заявляв: «Ми теж ведемо боротьбу з комунізмом, і у нас є дуже небезпечний ворог на півночі».

Й. д. залишалася в основі проведення політики безпеки японських урядів в 1954–72 (згідно з іншим поглядом, **Й. д.** діяла до закінчення в червні 1993 прем'єрства Кіїті Міядзави як останнього учня школи Йосіда). За цей час Японія домоглася колосального економічного прогресу (у 1968 країна посіла друге місце у капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва) і переуклала в 1960 Договір про безпеку із США на більш рівноправній основі. Водночас у 1960-х значно зріс військовий потенціал країни, націлений на стримування СРСР і Китаю від *експансії* в АТР. **Й. д.** в її сучасному трактуванні означає, що Японія повинна дотримуватися поміркованої міжнародної ролі з пріоритетом торговельно-фінансових інтересів. Основним ідеологічним бастіоном прибічників цієї концепції є міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості, керівники якого бачать основу ефективної *дипломатії* у фінансових результатах. У міжнародному розподілі ролей Японія повинна залишитися «безкоштовним наїзником США» при забезпеченні оборонної безпеки. При цьому признається необхідність подальшого розвитку американоцентричної системи безпеки АТР, у рамках якої Японія лідирувала б спільно зі США. Нині це домінуюча позиція японського істеблішменту, що вважає необхідним відстоювати місце Японії у Західному світі. Незважаючи на зміну геополітичної ситуації із закінченням *холодної війни*, у 1990-ті у Японії так і не з'явилося нової геополітичної доктрини. За її відсутності проголошувалися «три стовпи» зовнішньої політики: 1) японо-американські відносини як основа зовнішньої політики країни; 2) зміцнення відносин з АТР; 3) участь у вирішенні глобальних проблем. Проте до кінця XX ст. в Японії дедалі голосніше стали лунати заклики до відмови від «неприродних» самообмежень у воєнно-політичній сфері, до перетворення Японії на «нормальну країну», стратегічний статус якої відповідав би її економічному потенціалу.

М. А. Шепелєв

Йоффе Адольф Абрамович (10.10.1883, Сімферополь, Таврійська губернія, Російська імперія — 17.11.1927, Москва, СРСР) — рад. парт. діяч і *дипломат*. Нар. у сім'ї купця. Навчався на мед. ф-ті Берлінського ун-ту і юрид. ф-ті Цюріхського (1906–07); чл. РСДРП з кін. 90-х XIX ст. Після Лютневої 1917 демокр. рев-ції у складі «міжрайонців» разом із Л. *Троцьким* приєднався до більшовиків; у жовтні 1917 — чл. Петроградського ВРК, делегат 2-го Всеросійського з'їзду рад; обраний депутатом Установчих зборів від Пскова. У листопаді 1917—січні 1918 — голова, у січні—лютому 1918 — консультант рос. більшовицької делегації на *Брестських мирних переговорах 1917–18* з країнами Четверного союзу, з питання укладення мирного дог-ру дотримувався позиції Л. Троцького «ні війни, ні миру»; на 7-му з'їзді РКП(б) 8.03.1918 обраний кандидатом у члени ЦК. У квітні—грудні 1918 — повпред РСФРР в Німеччині; як діяльний учасник інспірування в Німеччині революції, висланий звідти з усім штатом *посольства* 06.11.1918. 1919–20 — чл. Ради оборони, нарком держконтролю УСРР; 1920–21 — голова рад. делегацій на мирних переговорах з Естонією, Латвією, Литвою, Ризькій мирній конференції з Польщею; чл. рад. делегації на *Генуезькій міжнародній конференції 1922*, потім — уповноважений Раднаркому з переговорів з Японією, голова делегації РСФРР і *Далекосхідної Республіки* на Чанчунській конф. (04–26.09.1922) щодо евакуації япон. військ із Примор'я. 1922–24 — повпред СРСР у Китайській Республіці, 1924–25 — в Австрії; 1925–27 — учасник троцькістської опозиції. Покінчив життя самогубством.

М. С. Дорошко

Йохна Віталій Антонович (14.10.1949, с. В. Растівка Оратівського району Вінницької області, УРСР) — український *дипломат*; закінчив Київський технологічний інститут легкої промисловості (КТІЛП) (1971, інженер-економіст) та аспірантуру КТІЛП (1977), кандидат технічних наук (1979), доцент (1986). У 1971–82 — асистент, доцент кафедри економіки, організації та планування швейно-трикотажного виробництва КТІЛП; 1982–93 — завідувач кафедрою прикладної економіки Національного інституту легкої промисловості в Алжирі (АНДР); 1993–95 — генеральний директор ТОВ «Філтекс». У 1995–97 — радник, завідувач відділом двостороннього та регіонального економічного співробітництва Управління міжнародного економічного та науково-технічного співробітництва МЗС України; 1997–2003 — 1-й секретар, радник, радник-посланник Посольства України у Французькій Республіці, Тимчасовий Повірений у справах України у Франції. В 2003–06 — заступник директора департаменту економічного співробітництва МЗС України, Посол з особливих доручень департаменту економічного співробітництва МЗС України, заступник директора департаменту. 27.12.2006–16.09.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Марокко, водночас — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісламській Республіці Мавританія за сумісництвом.

В. І. Головченко

К

Кабинський протокол 1883 — див.: *Петербурзький договір 1881.*

Кабіла (Kabila) Жозеф (4.06.1971, м. Хева Бора, нині — провінція Південне Ківу, Демократична Республіка Конго) — конголезький державний діяч, 4-й президент Демократичної Республіки Конго; народився в сім'ї польового командира Л.-Д. *Кабіли*; навчався в Університеті Макерере (Уганда), закінчив Національний військовий університет (Пекін, 1998). У 1996 приєднався до повстанського угруповання батька — Альянсу демократичних сил за визволення Конго, командував кількома операціями в ході т. зв. Першої конголезької війни; по поверненні з Пекіна отримав звання генерал-майора й був призначений заступником голови Об'єднаного комітету начальників штабів конголезької армії, в 2000 — начальником Генштабу збройних сил ДРК; в цій якості був одним із командувачів урядових військ у *Великій африканській континентальній війні 1998–2002*. Після загибелі батька 26.01.2001 очолив ДРК і, незважаючи на молодість та відсутність політичного досвіду, здійснив низку результативних заходів із припинення затяжної *громадянської війни* й виведення з країни іноземних військових контингентів. За мирною угодою з Руандою 2002 (Сан-Сіті, ПАР) змушений був тимчасово розділити владу з чотирма віце-президентами, три з яких представляли опозицію. Успішно провів конституційний референдум у грудні 2005, а наступного року — вибори президента, парламенту й законодавчих зібрань 10-ти провінцій та столичного округу; здобув переконливу перемогу в 2-му турі президентських виборів 29.10.2006, отримавши 58 % голосів; офіційно названий першим демократично обраним у ході загального прямого голосування президентом ДРК; жорстко застосувавши адміністративний ресурс, забезпечив своє обрання 28.11.2011 президентом на другий термін.

В. І. Головченко

Кабіла (Kabila) Лоран-Дезіре (27.11.1939, Джадотвіль, нині — Лікасі, провінція Верхня Катана, Демократична Республіка Конго — 16.01.2001, Кіншаса, ДРК) — конголезький громад.-політ. і держ. діяч. Вивчав політ. філософію в Паризькому ун-ті, марксизм-ленінізм — у Нанкіні (КНР) і Албанії. З початком *Конголезької кризи 1960–65* повернувся на батьківщину, став керівником молодіжної орг-ції Національного руху Конго, очолюваного П. *Лумумбою*. 1964 — очолив повстанський фронт проти режиму *Мобуту* в провінції Південне Ківу. 1967 — заснував Народно-революційну партію і створив повстанську базу в районі м. Увіра на оз. Танганьїка; у жовтні 1996 сформував «Альянс демократичних сил за визволення Конго» і, скориставшись повстанням заїрських тутсі, встановив контроль над схід. частиною країни та розгорнув стрімкий наступ на столицю — Кіншасу. *Організація африканської єдності (ОАЄ)* продемонструвала в цій ситуації повну безпорадність, а посередницькі миротворчі зусилля Н. *Мандели* виявилися безрезультатними. 17.05.1997–16.01.2001 — Президент Демократичної Республіки Конго (ДРК), проголосив 2-річний перехідний період, у рамках котрого зосередив у своїх руках усю повноту влади; в *зовнішній політиці* зробив наголос на ідеях *панафриканізму* і континентальної солідарності. У січні 1998 відвідав Пекін і налагодив тісні стосунки з КНР та КНДР у військ.-техн. і екон. сферах. Але процес подолання міжнар. ізоляції ДРК і повернення до конституційних методів управління був зірваний черговим загостренням внутр.-політ. ситуації, що швидко переросло у *Велику африканську континентальну війну 1998–2002* за контроль над природ. ресурсами регіону, в котрій К. підтримали колишні країни «соціалістичної орієнтації» (Ангола, Зімбабве, Намібія і Республіка Конго), а також Судан і Чад проти вчорашніх союзників — тутсі, Уганди і Руанди (див.: *Лусакська угода про припинення вогню 1999*). Загинув у результаті замаху охоронця під час спроби держ. перевороту.

В. І. Головченко

Кабус бен Саїд (18.11.1940, Салала, провінція Дофар, Султанат Маскат) — 15-й султан Маскату, 1-й султан і 2-й прем'єр-міністр Оману; народився в сім'ї султана Маскату Саїда III; закінчив Королівську військову академію в Сандхерсті (Велика Британія) і курси начальників штабів у ФРН. Після повернення на батьківщину в 1964 був за наказом батька посаджений під домашній арешт, але мав змогу приймати окремих гостей із Великої Британії, з якими готував змову з метою скинення з престолу Саїда III; 23.07.1970 внаслідок безкровного двірського перевороту К. зійшов на престол, а також став прем'єр-міністром, міністром закордонних справ і міністром оборони; 9.08.1970 він перейменував державу на «Султанат Оман» і за допомогою нафтодоларів розпочав масштабні модернізаційні реформи, що охопили всі аспекти життя країни й кардинально змінили султанат; за підтримки Ірану і Великої Британії в 1976 був розгромлений ліворадикальний Фронт визволення Дофару, що прагнув відколоти цю провінцію від султанату й створити там режим, підконтрольний марксистській НДРЄ. У грудні 1971 в ході візиту до Саудівської Аравії К. домовився з королем *Фейсалом* про тісну співпрацю в боротьбі проти націоналістичних сил Аравійського півострова; підтримав Кемп-Девідські угоди 1978 про надання обмеженого самоврядування палестинцям Західного берега Йордану й Сектору Газа, а також зусилля США, спрямовані на врегулювання арабсько-ізраїльських відносин; у 1985 уклав зі США угоду про співробітництво в області безпеки, за якою США отримали право на розташування в Омані обмеженого контингенту військово-повітряних і військово-морських сил, а також на введення військ за надзвичайних обставин; під час *Війни в Перській затоці 1990–91* перетворив Оман на одну з військових баз антиіракської коаліції; напр. 1992 ратифікував угоду про *демаркацію кордону* з Єменом, в 1995 — уклав аналогічну угоду із Саудівською Аравією; в 1994 дозволив відкриття в Маскаті торговельного представництва Ізраїлю.

В. І. Головченко

«Кавказька четвірка» — субрегіональний міждерж. форум Азербайджану, Вірменії, Грузії та Росії; перший *саміт* у такому форматі було проведено 3.06.1996 у Кисловодську (Росія). Завданнями **«К. ч.»** визначено обговорення питань урегулювання *конфліктів міжнародних* на Півд. Кавказі, зміцнення регіональної безпеки, б-би з *тероризмом міжнародним*, а також перспектив міждерж. взаємодії в гуманітарній та інших сферах. Під час 3-го саміту 20.06.2000 було прийнято рішення проводити зустрічі глав 4 кавказьких д-ав на регулярній основі, щонайменше раз на рік. На Мінському саміті **«К. ч.»** 31.05.2002 було досягнуто згоди сторін щодо «провідної ролі держав регіону у визначенні підходів до забезпечення безпеки та розвитку співробітництва на Кавказі». У 2001 в Санкт-Петербурзі відбулася перша зустріч керівників парламентів **«К. ч.»**; досягнуто домовленості про надання таким зустрічам регулярного характеру. Між д-вами **«К. ч.»** набула регулярного характеру взаємодія на рівні МЗС (т. зв. «Боржомська четвірка»), з 2002 проходили щорічні зустрічі секретарів Рад безпеки держав **«К. ч»**, але після грузинсько-російської («п'ятиденної») війни в Південній Осетії 2008 вони припинилися.

В. Ю. Константинов

Кавур (Cavour) Камілло Бенсо (10.08.1810, Турин, Сардинське Королівство — 6.06.1861, Турин, Італійське Королівство) — італ. держ. діяч і *дипломат*, граф. Нар. в аристократичній сім'ї. Закінчив Туринську військ. академію (1827), одночасно був пажем спадкового принца (в 1831–49 — короля) Карла-Альберта. У 1831 залишив військову службу і зайнявся господарюванням у маєтках батька та благодійністю, зокрема, організацією шкіл і притулків, а також фінансуванням побудови доріг і каналів; 1842 заснував Сільськогосподарську асоціацію, що сприяла пожвавленню громадського життя королівства та впровадженню передових на той час технологій (вирощування цукрового буряка, використання мінеральних добрив тощо). Приєднався до реформістського руху поміркованих лібералів, захопився науково-дослідницькою та літературною діяльністю, у 1847 заснував популярне видання «Il Risorgimento» («Оновлення»), назва якого пізніше закріпилася щодо періоду *Італії об'єднання 1858–70* навколо Сардинського Королівства в національну державу; в січні 1848 виступив з вимогою надання королівству конс-

титуції, в березні увійшов до комісії з підготовки виборчого закону, у червні обраний до парламенту, де очолив поміркованy більшість палати депутатів. У 1850–52 — міністр землеробства, торгівлі і флоту, водночас 1851–52 — міністр фінансів; уклав торговельні угоди з Францією, Бельгією й Великою Британією на засадах вільної торгівлі, отримав від британських фінансових кіл позику та здійснив реформу митного тарифу.

4.11.1852–19.07.1859 і 21.01.1860–6.06.1861 — прем'єр-міністр Сардинського Королівства (з 17.03.1861 — Італійського Королівства); провів ряд внутрішніх ліберальних реформ (встановлення цілковитої свободи хлібної торгівлі, зміни кримінального законодавства тощо), активно сприяв розбудові залізничної мережі країни (лише до 1860 було прокладено бл. 800 км колій, що становило третину тогочасної італійської залізниці); надавав державну фінансову та іншу матеріальну підтримку італійському визвольному руху. У боротьбі за об'єднання Італії здійснював активний дипломатичний тиск на Австрійську імперію з метою пом'якшення каральних заходів проти італійських борців за визволення Ломбардії й Венеції. Намагався заручитися підтримкою імператора Франції *Наполеона III*, для чого взяв участь у *Кримській війні 1853–56* на боці Франції й Великої Британії, що дало можливість Сардинському Королівству взяти участь у *Паризькому конгресі 1856* й тим самим сприяло визнанню за ним значення *великої держави*. Спритно використовував британо-французьке суперництво у європейських справах і забезпечив укладення сардинським королем *Віктором Емануїлом II* та Наполеоном III секретного наступально-оборонного союзу проти Австрії (Турин — Париж, 24.11.1859–26.01.1860), поступившись для цього на французьку користь Савойєю й Ніццою. Домігся фактичної перемоги у *Війні за об'єднання Італії 1859–60*, коли після кровопролитних, але виграшних для французько-сардинських військ, битв під Магентою та Сольферино Австрія була змушена обмежити свої дії на Апеннінському півострові лише обороною «фортечного чотирикутника» — терену між фортецями Верони, Легнано, Пескери й Мантуї, проте подав у відставку після ганебного для Сардинії, сепаратно укладеного Францією Віллафранкського перемир'я з Австрією 11.07.1859.

Зрозумівши, що умови Цюріхського миру 10.11.1859, які передбачали залишення Венеції Австрії, перехід Ломбардії до Франції й відновлення влади місцевих феодальних володарів у центральноіталійських герцогствах Тоскані і Модені, не будуть виконані через спротив урядів, які утвердилися в цих державних утвореннях у ході війни, у січні 1860 знову очолив Раду міністрів. У березні шляхом референдумів домігся приєднання до Королівства Сардинії Емілії-Романьї, Тоскани, Модени, Парми й Болоньї, отримавши на це згоду Франції за Туринською угодою (нею замість Ломбардії Франції передавалася Савойя й Ніцца). Останнє призвело до загострення стосунків К. з уродженцем Ніцци Дж. Гарібальді й його оточенням, але це не завадило прем'єру надати дипломатичну допомогу експедиції бійців під проводом Дж. Гарібальді, відомої як «I Mille» («Тисяча»), у Королівство обох Сицилій у травні 1860 та утримати його від вторгнення у Папську область, що могло б спровокувати французьку військову *інтервенцію*. У свою чергу, сардинські війська увійшли до Умбрії, з'єднавши тим самим терени, захоплені Дж. Гарібальді, з володіннями Віктора Емануїла II. Після проведення плебісцитів в Умбрії та Королівстві обох Сицилій на користь приєднання до Сардинського Королівства, Дж. Гарібальді відмовився від диктаторської влади на захоплених його бійцями теренах на користь Віктора Емануїла II. Після капітуляції Гаети і втечі Франца II Неапольського до Риму й офіційного повалення влади Бурбонів у Королівстві обох Сицилій, у Турині в лютому 1861 було скликано загальноіталійський парламент, який 17.03.1861 проголосив Віктора Емануїла II королем Італії. У свою чергу, той 23.03.1861 уповноважив К. очолити уряд Об'єднаного Італійського королівства, таким чином, за час знаходження при владі урядів К. територія Сардинського Королівства збільшилася вп'ятеро. Забезпечив *визнання де-юре* Італії Великою Британією, Швейцарією, США, скандинавськими і латиноамериканськими державами.

Твори: Lettere edite ed inedite di Cammillo Cavour. — Turin, 1884–1887.

Літ.: Romero R. Vita di Cavour. — Roma, 2004; Di Scala S. Italy: From Revolution to Republic, 1700 to the Present. — Boulder, 2004; Beales D., Biagini E. The Risorgimento and the Unification of Italy / 2 Ed. — London, 2002; Holt E. The Making of Italy: 1815–1870. — New York, 1971; Stadler P. Cavour. Italiens liberaler Reichsgründer. — München, 2001; Valsecchi F. Cavour. Ein europäischer Staatsmann. — Wiesbaden 1957; Jacotey M.-L. Camille Benso, comte de Cavour. — Langres, 1993; Серова О. В. Горчаков, Кавур и объединение Италии. — М., 1997.

Р. А. Кривонос

Кадар (Kádár) Янош (справжнє ім'я — Джованні Черманек, 26.05.1912 Фіуме, нині — Рієка, Хорватська Республіка — 6.07.1989, Будапешт, Угорська Народна Республіка) — угорський громадсько-політичний і державний діяч; народився в незаможній неповній родині. З 1926 працював підсобним робітником, пізніше — механіком типографії, у вересні 1930 вступив до Спілки комуністичної молоді Угорщини (СКМУ) і Комуністичної партії Угорщини (КПУ); неодноразово заарештовувався владою за звинуваченнями в протиправній агітації, тричі перебував в ув'язненні. Під час *Другої світової війни* брав активну участь у русі Опору, у 1942 введений до складу ЦК, у 1943 обраний секретарем ЦК КПУ; у квітні 1944 за дорученням партії виїхав до Югославії, але був заарештований як дезертир, під час *депортації* до Німеччини втік з потяга; після звільнення Угорщини від німецької *окупації воєнної* в квітні 1945 — депутат Тимчасових національних зборів, член політбюро, секретар Будапештського міськкому і заступник генсека ЦК КПУ (з червня 1948 — Угорська партія трудящих, УПТ); у 1948–50 — міністр внутрішніх справ, відіграв провідну роль в арешті свого попередника — Л. Райка, звинуваченого в «тітоїзмі» й «державній зраді» (див.: *Радянсько-югославський конфлікт 1948–53*). Але невдовзі К. сам був заарештований і звинувачений у «тітоїзмі» та ув'язнений (1951–54); після реабілітації — 1-й секретар райкому, 1-й секретар Пештського обкому УПТ; офіційно підтримав політичний курс І. *Надя* на лібералізацію й демократизацію політичного життя, звільнення політв'язнів, відміну політичної цензури, розширення самостійності профспілок, залучення до державного врядування опозиційних партій. З липня 1956 — секретар ЦК УПТ, в умовах народної антикомуністичної революції 25.10.1956 обраний 1-м секретарем ЦК; перед лицем радянського втручання, виступаючи 1.11.1956 по радіо, підтримав розпуск УПТ і органів держбезпеки, вихід Угорщини з *Організації Варшавського договору* та «вічний *нейтралітет*», закликав до створення нової політичної партії й навіть заявив, що «ляже під перший радянський танк, який перетне кордони країни». Проте активність антикомуністичних сил після виведення з Будапешта радянських військ і захоплення повсталими міськкому УПТ та розстріл його захисників, самосуди над партфункціонерами переконали К., що ситуація вийшла з-під контролю, він нелегально виїхав до *СРСР* і 4.11.1956, після бесіди в Ужгороді з М. *Хрущовим*, оголосив у радіозверненні про створення «революційного робітничо-селянського уряду». Вранці 7.11.1956 К. з його «урядом» було доставлено до захопленого радянськими військами Будапешта, де він надав легітимності кривавому придушенню повстання (бл. 28,6 тис. осіб піддано судовим переслідуванням, з них півтисячі страчено й 16 тис. ув'язнено; 182 тис. емігрували з країни), в Угорщині постійно залишався 200-тис. радянський військовий контингент.

У 1956–58 — голова «революційного робітничо-селянського уряду», у 1958–61 — державний міністр, у 1961–65 — голова Ради міністрів; з метою стабілізації комуністичного режиму на базі ліквідованої УПТ створив і очолив Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП); водночас амністією (до 1963) сприяв поступовій суспільній інтеграції учасників повстання. Здійснив господарську реформу, ініціював розвиток у країні приватного сектору в сільському господарстві й сфері обслуговування, ліквідував перепони для дрібного підприємництва, значно розширив права державних підприємств й переведених на госпрозрахунок колективних господарств. Попри поступове згортання реформ під впливом придушення «*Празької весни*», економічні перетворення дозволили підняти рівень життя населення («гуляшевий комунізм»), й Угорщина протягом певного періоду не поступалася західним країнам і навіть вийшла в число світових лідерів за кількістю туристів,

які щороку її відвідували («найвеселіший барак комуністичного табору»). Водночас у *зовнішній політиці* чітко дотримувався курсу на співпрацю з СРСР й підтримку його зовнішньополітичних ініціатив; взяв активну участь у введенні до Чехословаччини військ ОВД (20–21.08.1968). На конференції УСРП 27.05.1988 змінений на посаді 1-го секретаря ЦК УСРП К. Гросом, але до смерті залишився почесним головою партії. Похований на столичному центральному кладовищі в «угорському Пантеоні» — традиційному місці поховання видатних діячів культури, науки й політики; в ніч на 2.05.2007 його останки були викрадені зі склепу невідомими особами, що залишили напис: «Вбивці й зраднику немає місця у святій землі! 1956–2006».

Тв.: Párt, szakszervezetek, szocializmus. — Budapest, 1982; Béke, függetlenség, honvédelem. — Budapest, 1985; A békéért, népünk boldogulásáért. — Budapest, 1985; Válaszgondolatok. — Budapest, 1985; A szocializmus megújulása Magyarországon. — Budapest, 1986.

Літ.: Huszár T. Kádár. A hatalom évei, 1956–1989. — Budapest, 2006; Moldova G. Kádár János: 1–2 K. — Budapest, 2006; Roger G. Kádár János, a jó elvtárs? — Budapest, 2006; Gati Ch. Failed illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian revolt. — Washington, D.C., Stanford, 2006; Lessing E. Revolution in Hungary: The 1956 Budapest Uprising. — London, 2006; Желицки Б. Й. Венгрия 1956 г. Эволюция оценок венгерских историков // Новая и новейшая история. — 1992. — № 3; Ласло К. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. — М., 2002; уратов В. Л. Янош Кадар и время реформ в Венгрии // Новая и новейшая история. — 1990. — № 3.

Р. А. Кривонос

Каддафі (al-Qaddafi) Муаммар (повне ім'я — Муаммар бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салям бен Хамід аль-Каддафі Моаммар) (13.09.1942, Каср Абу-Хаді поблизу м. Сірт, Італійська Лівія — 20.10.2011, там само) — лівійський громадсько-політичний і державний діяч; народився в бідній сім'ї кочівника-бедуїна; закінчив ліцей у м. Місурат (1963), військовий коледж у Бенгазі (1965), школу зв'язку в Боунінгтон-Хіс (Велика Британія, 1966), у 1963–65 навчався на історичному факультеті Лівійського університету (Бенгазі). З 1959 брав участь в антиурядовому підпільному русі, симпатизував соціалістичним ідеям, 1963 створив панарабістську організацію «Вільні офіцери». 1.09.1969 — очолив безкровний військовий переворот і був призначений головою Ради революційного командування (з 2.03.1977 — голова Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії), полковник (1969), з 1970 — головнокомандувач *збройними силами*, 1972–77 — голова правлячого Арабського Соціалістичного Союзу. За сприяння Г. А. *Насера* запровадив соціалістичну модель розвитку країни; 1970 ліквідував британські і американські військові бази, вислав більшість італійців і євреїв; прагнув до створення лівійсько-суданськo-єгипетської *федерації*; ініціював нафтову *блокаду* Заходу після *Арабо-ізраїльської війни 1973*. До поч. 1990-х надавав суттєву матеріально-фінансову підтримку ліворадикальним національно-визвольним рухам в Ірландії (ІРА), США («чорні пантери»), Палестині (ФАТХ), ПАР (АНК); *зовнішню політику* здійснював з позицій арабського *націоналізму* і яскраво вираженого антиімперіалізму, передусім антиамериканізму; активно виступав проти *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*; 1976, 1981 і 1987 відвідав з офіційними дружніми візитами СРСР; у березні-квітні 1986 у зв'язку з причетністю до фінансування терористичних актів зазнав військово-повітряної агресії з боку США. Внаслідок падіння світових цін на нафту та інфляції 1988 відмовився від політики тотальної *націоналізації* та прискореної індустріалізації, зайняв більш поміркoвану позицію в таких питаннях, як приватизація власності, запровадження вільного ринку і *репарації* висланим громадянам італійського та єврейського походження; 1999 дав згоду на те, щоб два лівійці, підозрювані в організації вибуху американського авіалайнера над Локкербі у грудні 1988, з'явилися на виїзну сесію шотландського суду в Нідерландах, а 15.08.2003 офіційно визнав причетність лівійських спецслужб до трагедії й погодився виплатити $ 2,7 млрд родинам загиблих (по $ 10 млн кожній) в обмін на остаточне скасування *санкцій міжнародних*, запроваджених 31.03.1992 Радою Безпеки *ООН*, і вилучення Лівії з переліку країн *«вісі зла»*. Засудив терористичні акти 11.09.2001 у США і ув'язнив членів *Аль-Каїди*, що знаходилися на території Лівії, а 19.12.2003 офіційно оголосив про відмову Лівії від створення *зброї масового знищення*, у т. ч. ядерної.

Лівія приєдналася до відповідних міжнародних угод і сплатила компенсацію постраждалим від вибухів у західноберлінській дискотеці та інших терактів, що разом із проголошеним курсом на здійснення ринкових перетворень (за збереження державного контролю над ключовими галузями) забезпечило розморожування й нормалізацію взаємин країни з *Європейським Союзом* (у квітні 2004 К. здійснив офіційний візит до Брюсселя) та США. Зрештою, в травні 2006 Білий дім цілком поновив *дипломатичні відносини* з Лівією, а наступного місяця зняв із неї звинувачення у сприянні *тероризму міжнародному*. Країна була обрана непостійним членом РБ ООН на 2008–09, а в травні 2010, попри протести міжнародних неурядових організацій, вперше стала членом *Комісії ООН з прав людини*. Виступив ініціатором реформування *ОАЄ* в *Африканський Союз*, залишався прихильником ідеї створення Сполучених Штатів Африки. 4–6.11.2008 відвідав з офіційним візитом Україну. На тлі безперечних соціально-економічних успіхів (влітку 2010 в країні розгорнулося грандіозне будівництво, найменоване «Новим Дубаєм», зокрема, в Бенгазі, Тріполі й на узбережжі Середземного моря почалося спорудження мережі міжнародних готелів, планувалася масштабна реконструкція столичного аеропорту та ін.), 15.02.2011 в історичному центрі Кіренаїки — Бенгазі почалися антиурядові виступи, що 20.02.2011 переросли у збройне повстання й захоплення міста бунтівниками. На думку багатьох аналітиків-міжнародників, в основі конфлікту, з огляду на успішну соціальну політику К., на відміну від Єгипту й Тунісу, лежали не економічні, а політичні (боротьба за владу під прикриттям гасел свободи й *демократії*) й сепаратистські (цивілізаційна відокремленість Кіренаїки, міжплемінні суперечності, боротьба за енергоресурси) чинники. В країні розгорнулася повномасштабна *громадянська війна*, ускладнена з 18.03.2011 повітряною *інтервенцією* сил *НАТО*. 20.10.2011 полковник К. й головнокомандуючий збройними силами бригадний генерал Абу Бакр Юніс Джабер були *вбиті* повстанцями в околицях Сірта. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст. (2003) «за визначний особистий внесок у розвиток українсько-лівійських відносин» і орденом Богдана Хмельницького I ст. (2008).

В. І. Головченко

Каджар (Kajar) Где Арса (17.08.1937, Сингараджа, провінція Балі, Нідерландська Індія) — індонезійський *дипломат*, закінчив ф-т права Ун-ту Ерлангга (1966, Сурабайа) і курси молодшого (1966), середнього (1976) та вищого (1989) фахівця у закорд. справах. 1970–74 — 3-й, 2-й секр. посольства Індонезії в Італії; 1977–81 — 1-й секр. посольства в Польщі; 1981–84 — зав. відділом країн Схід. Європи Управління європ. справ МЗС Індонезії; 1984–88 — радник посольства Індонезії в Іспанії; 1990–94 — радник-посланник в Аргентині; 1995–97 — нач. Консульського управління МЗС. 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індонезія в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Казаролі (Casaroli) Агостино (24.11.1914, П'яченца, Італійське Королівство — 9.06.1998, Рим, Ватикан) — *дипломат* Святого престолу, кардинал (1979); працював в Академії Понтифіка (школі ватиканських дипломатів); на дип. службі з 1940; 1968–79 — секр. Ради з держ. справ церкви (зовн.-політ. відомство Ватикану), відповідав за схід. політику Ватикану, представляв Святий престол на найважливіших міжнар. зустрічах та конференціях, зокрема на підписанні *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* та Нараді з безпеки та співробітництва у Європі (Гельсінки, 1975). 30.04.1979 призначений Папою Римським *Іваном-Павлом II* держсекретарем Ватикану (главою папського уряду) і префектом Ради з держ. справ церкви.

Р. А. Кривонос

Казус беллі (з лат. casus belli — привід до війни) — формальний привід для розв'язування *війни* однією *державою* проти іншої. У класичному *міжнародному праві* К. б. вважався законною підставою для початку воєнних дій, а також слугував виправданням війни. Тісно пов'язаний із *справедливої війни теорією*, згідно з якою не мож-

на починати війну без справедливої причини. На практиці **К. б.** часто використовувався д-вами для приховання справжніх цілей і причин війни.

О. О. Мережко

Казус федеріс (з лат. casus foederis — випадок, обумовлений договором) — передбачена *договором міжнародним* умова або юрид. факт, настання яких дає сторонам договору підстави розпочати певні дії чи утриматися від них. Напр., **К. ф.** у міжнар. конвенціях щодо правил ведення *війни* слугує для визначення моменту, з якого д-ви, які беруть участь у збройному конфлікті, зобов'язані дотримуватися норм *міжнародного гуманітарного права.* У двосторонніх дог-рах про співробітництво та взаємодопомогу між д-вами **К. ф.** визначає, що в разі збройного нападу на будь-яку із сторін дог-ру інша сторона повинна надати їй всю необхідну допомогу, включаючи збройні сили. Такий **К. ф.** передбачається і в багатосторонніх дог-рах, напр., у ст. 5 *Вашингтонського договору 1949.*

О. О. Мережко

Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943 — зустріч президента США Ф. *Рузвельта,* прем'єр-міністрів Великої Британії *В. Черчілля* і Китайської Республіки *Чан Кайші,* що відбулася 22–26.11.1943, напередодні *Тегеранської конференції 1943.* На ній було розглянуто ряд питань воєнного і політ. характеру, що засвідчило опубліковане 1.12.1943 комюніке керівників урядів трьох країн (Каїрська декларація). З політ. міркувань В. Черчілль наполягав на необхідності для Британії заволодіти Сінгапуром і Сянганом (Гонконгом). Він прагнув переглянути рішення *Квебекської конференції 1943* щодо відкриття другого фронту в Європі 1.05.1944, добитися згоди США перенести військ. операції союзників у Схід. Середземномор'я і на Балкани та з цих спільних позицій виступити з амер. президентом на майбутній Тегеранській конференції. У Каїрській декларації зазначалося, що метою війни трьох д-в на Тихому океані є покарати Японію за *агресію* аж до її беззастережної *капітуляції,* позбавити її всіх островів у Тихому океані, які вона захопила з початку *Першої світової війни,* повернути Китайській Республіці всі загарбані Японією китайські території, у т. ч. Маньчжурію (Півн.-Схід. Китай), Формозу (Тайвань) і Пескадорські о-ви (Пенхуледао), звільнити Корею і надати їй «у відповідний час» незалежність. Країни-учасниці конференції заявили, що вони «не прагнуть до будь-яких завоювань для самих себе і не мають жодних намірів щодо територіальної експансії». Прийняті на конференції рішення були порушені після капітуляції Японії: Велика Британія знову ввела свої війська в Сянган (Гонконг), політика США і СРСР сприяла розчленуванню Корейського півострова на дві частини, на яких невдовзі утворилися дві д-ви, США фактично окупували в 1950 о-ви Формозу (Тайвань) та Пескадорські (Пенхуледао) і тримали там свої війська включно до встановлення *дипломатичних відносин* з Китайською Народною Республікою 1.01.1979.

І. Д. Коміренко

Каїрська американсько-англійсько-турецька конференція 1943 (Друга Каїрська конференція 1943) — проходила 2–7.12.1943 в Каїрі (Єгипет) одразу по завершенні *Тегеранської конференції 1943.* Прем'єр-міністр Великої Британії В. *Черчілль* і президент США Ф. *Рузвельт* обговорювали *Другого фронту проблему в Другій світовій війні* і вирішили, що основними операціями англо-американських військ 1944 будуть форсування Ла-Манша (операція «Оверлорд») і висадка на півдні Франції (операція «Енвіл»), а також досягли рішення щодо використання французьких військ в операціях в Європі (див.: *Вільна Франція*). Водночас британська сторона намагалась включити в плани наступу операцію у Східному Середземномор»ї, зокрема, висадку на о. Родос, що, на думку В. Черчілля, мало пришвидшити вступ Туреччини у *війну.* Рішення конференції передбачили проведення такої операції за умови, що вона не зашкодить здійсненню операцій «Оверлорд» та «Енвіл». Основні зусилля проти Японії було вирішено сконцентрувати в Тихому океані; побоюючись проникнення американських військ на територію Бірми, британська сторона наполягла на скасуванні запланованої висадки союзницьких військ на Андаманських островах і на західному узбережжі Бірми. 4.12.1943 до лідерів Великої Британії і США приєднався президент Туреччини І. *Іненю.* Основним питанням було обговорення перспектив вступу Туреччини у війну проти Німеччини. Посилаючись на неготовність збройних сил та невигідне для початку операцій на Балканах стратегічне становище в Європі, турецький президент ухилився від визначення строків вступу його країни у війну. Відмовився він і від розташування на території Туреччини військово-повітряних баз союзників.

В. Ю. Константинов

Кайфу (Kaifu) Тосікі (2.01.1931, Ітіномія, префектура Аїті, Японська імперія) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї власника фотоательє. Закінчив ф-т права Університету Васеда (1954, Токіо), працював секр. депутата парламенту від ЛДП. 1960 — вперше обраний до палати представників парламенту (був наймолодшим депутатом), в апараті ЛДП очолював молодіжне бюро, займав пост заст. ген. секретаря; 1976–77 і 1985–86 — міністр освіти, виступав посередником між правлячою партією й опозицією в пошуках компромісних рішень. 9.08.1989–6.07.1991 — прем'єр-міністр Японії; наріжним каменем *зовнішньої політики* країни вважав тісні стосунки зі США на основі «договору безпеки» 1960. Не дістав підтримки однопартійців щодо участі службовців Сил самооборони Японії у *війні в Перській затоці 1990–91* і змушений був піти у відставку. 1994 — відмовився від членства в ЛДП і заснував власну партію — Сінсінто (Партію нових рубежів), але 1995 залишив посаду лідера; в 1997–2002 — безпарт. депутат парламенту.

П. М. Ігнатьєв

Калай-Клайтман (Kalay-Kleitman) Зіна (м. Кишинів Молдавської РСР) — ізраїльський *дипломат;* в 1978 закінчила Єврейський університет в м. Єрусалим, отримала диплома бакалавра та магістра (спеціалізація «радянологія»). З 1986 — співробітник МЗС Держави Ізраїль; у 1989–95 — перший секретар управління Центральної Європи та Євразії МЗС; 1995–98 — радник посольства Держави Ізраїль у Російській Федерації; 1998–2001 — заступник директора Департаменту Євразії МЗС Ізраїлю; в 2001–05 — радник, Міністр-посланник в місії Ізраїлю в *ООН,* м. Нью-Йорк; 2005–06 — Міністр-посланник у Бюро з питань діаспори та міжрелігійних справ при МЗС Ізраїлю. В 2007–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні.

Р. К. Петюр

Калінги війна 265–263 до н.е. — *війна* між *імперією* Мауріїв під проводом *Ашоки* Великого та державою Калінга (сучасний штат Орісса, Республіки Індія; завершилася повною поразкою Калінги та поглинанням імперією Ашоки цієї важливої в стратегічному та торгівельному плані території. Калінги війна вважається однією з найкривавіших воєн Давнього світу: кількість жертв оцінюється у 100 тис. осіб.

О. А. Борділовська

Калішський договір 1343 — *договір міжнародний двосторонній,* який завершив війну 1327–32 між Королівством Польським і Тевтонським орденом, під час якої останній заволодів Куявією та Добжинською землею. За умовами укладеного у 1332 *перемир'я* передбачалось повернення Орденом Польщі Куявії з Добжинською землею, але закріплення за ним Східного (Гданського) Помор'я. Польський король Казимир III Великий намагався оспорити результати війни та наслідки попередніх орденських загарбань польських земель через апеляцію до *арбітражу міжнародного.* Адже ще в 1228 мазовецький князь Конрад I надав Ордену в тимчасове користування Хелмінську землю, а в 1235 був змушений визнати її приналежність Ордену. У 1301 король Польщі й Чехії Вацлав I(II), а в 1305 польський і чеський король Вацлав III уклали з Бранденбурзьким маркграфством договори про передачу йому Східного Помор'я в обмін на деякі кадрові та територіальні компроміси. У 1309, посилаючись на ці договори, Бранденбурзьке маркграфство окупувало Східне Помор'я. На прохання наступного польського короля Владислава I Локетка тевтони вибили бранденбуржців. Проте після відмови Локетка сплатити обіцяну грошову винагороду, Орден викупив Східне Помор'я у маркграфа. А в 1303 Орден взяв у іновроцлавського князя Лешека у заставу Міхаловську (Міхайловську)землю і в 1317 викупив її.

На арбітражному суді у Вишеграді за участі чеського короля Іоанна Люксембурзького та угорського Карла I Роберта 26.11.1335 питання про приналежність спірних земель було вирішене наступним чином: Орден мав повернути Польщі Куявію та Добжинську землю, а Східне Помор'я і Хелмінська земля залишитися в складі Тевтонського Ордену як вічна милостиня. Казимир III відмовився визнати рішення Вишеградського арбітражу, і за його зверненням Папа римський Бенедикт XII організував у Варшаві в 1339 новий судовий процес щодо територіального спору. 15.09.1339 суд ухвалив рішення про те, що Орден має повернути Польському Королівству загарбані ним Східне Помор'я, Куявію, Хелмінську, Міхайловську та Добжинську землі, сплатити відшкодування за користування ними в розмірі 194,5 тис. гривень срібла та видатки на судовий процес. Хрестоносці цього вироку не визнали.

Прагнучи врешті врегулювати *територіальний* спір з Орденом, Казимир III пішов на укладення з ним миру в Каліші 08.07.1343. За договором Польщі було повернено Куявію і Добжинську землею, а за Орденом залишались «навічно» Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі. Водночас у тексті мирного договору зазначалося, що Східне Помор'я дістається Орденові як «вічна милостиня» Польщі, що фактично означало, ніби за Польщею визнавалося право верховної власності на цю землю. З іншого боку, в договорі було зафіксовано зречення Казимира III від свого й своїх наступників на польському престолі імені титулу «пана Помор'я» і обіцянка усунути його зі своєї королівської печатки. Калішський мир розпочав період мирних відносин з Орденом, який тривав понад півстоліття.

А. Г. Бульвінський

Калішський союзний договір 1813 — договір про мир, дружбу і наступальний та оборонний союз між Росією та Пруссією, підписаний 15(27).02.1813 у Бреслау (сучасний Вроцлав, Польща) і 16(28).02.1813 в Каліші; розпочав формування 6-ї *антифранцузької коаліції*. За умовами **К. с. д.** Пруссія відновлювалась у кордонах 1806, нім. д-вам поверталася незалежність. Сторони зобов'язалися вести спільні дії проти Франції і не укладати сепаратних дог-рів з нею. Після підписання дог-ру Пруссія розірвала союз із Францією (див.: *Паризькі союзні договори 1812*) та 16.03.1813 оголосила останній *війну*.

Т. О. Кулінич

Каллаген (Callaghan) (Леонард) Джеймс (27.03.1912, Портсмут, Велика Британія — 26.03.2005, Рінгмер, Східний Суссекс, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Отримав середню освіту, працював клерком у податковому управлінні; 1931 — вступив до Лейбористської партії; учасник *Другої світової війни;* чл. палати громад з 1945; 1947–50 — парл. секретар мін-ва транспорту, 1950–51 — військ.-мор. міністерства; 1951–64 і 1970–74 — один із керівників парл. фракції Лейбористської партії, чл. «тіньового кабінету». 1964–67 — міністр фінансів, активно сприяв впровадженню міжнар. угоди щодо *спеціальних прав запозичення;* 1967–70 — міністр внутр. справ; 1974–76 — міністр закорд. справ й у справах Співдружності, одночасно 1975–76 — міністр з питань розвитку заморських територій. 1976–80 — лідер Лейбористської партії; 5.04.1976–4.05.1979 — Прем'єр-міністр Великої Британії; 1979–80 — лідер опозиції; 1985 залишив політ. діяльність. 1987 отримав титул барона.

Р. А. Кривонос

Калліїв мир 450 до н. е. — мир, яким, за свідченням деяких античних авторів, закінчилися *грецько-перські війни 499–449 до н. е.* Названий за ім'ям глави афінського *посольства* до перського царя Артаксеркса — Каллія (Kallias). Укладено в Сузах (Персія). Осн. умовою **К. м.** було визнання Персією незалежності еллінських полісів іонійського узбережжя, прилеглих островів, а також Геллеспонту і Пропонтиди. Яких-небудь більш певних відомостей про **К. м.** традиція не зберегла.

С. О. Божко

Кальдерон (Calderón) Феліпе (18.08.1962, м. Морелія, штат Мічоакан, Мексиканські Сполучені Штати) — мексиканський громадсько-політичний і державний діяч, 36-й (2006–12) президент Мексики; народився в сім'ї відомого політика — федерального депутата й співзасновника Партії національної дії (ПНД); закінчив юридичну Школу «Libre de Derecho» (бакалавр з юриспруденції), Автономний Технічний інститут Мексики (магістр з економіки) і аспірантуру в Інституті управління ім. Дж. Ф. Кеннеді при Гарвардському університеті за спеціальністю «державне управління» (2000). Тривалий час працював у ПНД, а в 1996–99 очолював її; обирався до Законодавчих зборів штату Мічоакан і двічі до федерального парламенту, добився проведення важливих реформ у виборчому законодавстві; з 2000 — директор національного банку розвитку «Банобраз»; в 2003–04 — міністр енергетики в уряді президента В. Фокса, залишив уряд внаслідок власних планів висуватися на пост президента. У передвиборній кампанії **К.** спочатку випередив свого основного конкурента — лівого політика і мера Мехіко Лопеса Обрадора, але пізніше розрив між кандидатами починав звужуватися; в результаті виборів 2.07.2006 **К.** набрав трохи більше голосів ніж його конкурент, розрив між кандидатами був настільки невеликий, що прихильники опонента почали кампанію протестів з вимогами перерахувати голоси («кактусова революція»). Але 5.09.2006 Федеральний інститут виборів визнав **К.** переможцем з відривом від Лопеса Обрадора лише у 0,56%; проголошений президентом 1.12.2006. Уряд **К.** успішно здійснив пенсійну й податкову реформи (2007), після чого зосередився на боротьбі з наркокартелями, модернізації трудового законодавства й залученні іноземних інвесторів в енергетичний сектор та створення нових робочих місць.

В. І. Головченко

Кальмарська унія 1397 — об'єднання королівств Данії, Швеції та Норвегії під владою одного монарха з метою відсічі *агресії* на скандинавські землі з боку півн.-нім. феодалів і сприяння б-бі скандинавських купців з *Ганзейським союзом* за балт. ринки. Фактично укладена в результаті персональної *дансько-норвезької унії* 1380 під проводом данської королеви Маргарети і визнання її «повноважною господинею та законною володаркою» Швеції в 1387. Формальне закріплення унії відбулося з ініціативи Маргарети на урочистому з'їзді 17.06.1397 в Кальмарі (Швеція) з нагоди обрання королем усіх трьох д-в Еріка Померанського, небожа Маргарети. Унія мала формально особистий характер і передбачала широку внутр. *автономію* (включаючи збереження дії всіх місцевих законів) Данії, Швеції та Норвегії в межах єдиної д-ви, очолюваної єдиним королем, влада якого поширювалася лише на *зовнішню політику* та збирання транзитного мита з торг. кораблів за прохід з Балтики до Північного моря системою проток, що відокремлювала Скандинавський півострів від півострова Ютландія. Угода сприяла перемозі об'єднаних Скандинавських королівств у війні з Ганзою, відп. обмеженню привілеїв нім. купців на Балтиці, однак спроби данських феодалів використати унію для цілковитого поглинання Данією інших її суб'єктів призвели до серії повстань у Швеції та Норвегії. Центр б-би проти влади королів **К. у.** згодом пересунувся до шведських територій, де в результаті серії шведсько-данських воєн влада кілька разів переходила від шведських королів до данських і навпаки. Після чергового антиданського повстання в 1521 правителем Швеції було проголошено Густава Вазу, який 1523 був обраний шведським королем і відновив повний *суверенітет* Шведського королівства. Після остаточного відокремлення Швеції **К. у.** припинила своє існування; Норвегія залишалась під владою Данії до 1814 (див.: *Шведсько-норвезька унія*).

В. А. Рубель

Кальмі-Рей (Calmy-Rey) Мішлін (8.07.1945, Сьон, кантон Вале, Швейцарська Конфедерація) — швейцарський громадсько-політичний і державний діяч; закінчила Женевський інститут міжнародних відносин і розвитку, одержавши вчений ступінь «майстра перспективних досліджень з політології» (1968). Вступила до Соціал-демократичної партії Швейцарії, очолювала її женевське відділення в 1986–90 і 1993–97; член Великої ради Женеви в 1981–97, голова Великої ради в 1992–93; член Державної ради Женеви в 1997–2003, голова Державної ради Женеви в 2001–03. 4.12.2002 обрана до Федеральної ради Швейцарії, де очолила департамент закордонних справ (до 31.12.2011), Президент Швейцарії в 2007 і 2011. Підтримувала ідею вступу Швейцарії до *Європейського Союзу*,

у внутрішній політиці відстоювала необхідність проведення більшої соціальної орієнтованості фінансової політики.

А. П. Сапсай

Кальник Віктор Мартинович (21.05.1949, с. Антоновичі Овруцького р-ну Житомирської обл., УРСР) — укр. держ. діяч, економіст. У 1971 закінчив Київ. ін-т народного госп-ва. У 1971 — економіст планового відділу Мукачівського винзаводу Закарпатської обл.; 1972 — економіст, старший економіст з контролю за цінами, з серпня 1975 — заст. нач. ряду відділів Держкомцін УРСР. 1983–88 — нач. Державної інспекції цін; нач. Головного управління контролю за цінами; 1988–91 — нач. зведеного екон. відділу, чл. Комітету цін при Раді Міністрів України. 1991–92 — заст. нач. Державної інспекції з контролю за цінами. У 1992–98 — заст. міністра економіки України; 1994–98 — народний депутат України. 1998–2001 — 1-й заст. міністра економіки України. В 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грецькій Республіці, а також у 2002–05 у Республіці Албанія за сумісництвом; у 2007–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Болгарії. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст., Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко,

Кальнокі (Kalnoky) Густав Зигмунд (29.12.1832, Леттовіц, Моравія, Австрійська імперія — 13.02.1898, Прьодліц, Моравія, Австро-Угорська імперія) — австр. держ. діяч і *дипломат*, граф. На дип. службі з 1854; 1860–70 — працював в *посольстві* Австрії у Великій Британії; 1871–74 — посланник Австро-Угорщини в Росії; 1881–95 — мін. зак. справ Австро-Угорщини, виступав прибічником союзу з Німеччиною, провадив експансіоністську політику на Балканах; сприяв оформленню *Троїстого союзу*, уклав *австрійсько-сербський союз 1881* і австр.-румунський таємний договір 30.10.1883 про взаємодопомогу. Відіграв активну роль у продовженні *Союзу трьох імператорів*, щоб утримати Болгарію від зміцнення зв'язків з Росією, та в орг-ції 1887 *Антанти середземноморської* (Велика Британія, Австро-Угорщина й Італія), що мала зберегти *статус-кво* у Схід. Середземномор'ї.

Р. А. Кривонос

Камара (Camara) Ассан Муса (21.04.1923, Мансаянг, протекторат Гамбія — 15.09.2013, Банжул, Республіка Гамбія) — гамбійський держ. діяч і *дипломат*. З 1960 — депутат парламенту, 1960 — міністр без портфеля, 1960–62 і 1966–68 — міністр праці, водночас 1960–62 — міністр охорони здоров'я, 1962–65 і 1966–68 — міністр освіти і сусп. добробуту, 1965–66 — міністр громад. робіт і зв'язку, 1967–74 — мін. зак. справ, 1974–77 — міністр у справах місцевого самоврядування і земель, 1977 і 1981–82 — міністр у справах молоді, освіти і спорту, 1977–79 — міністр фінансів і торгівлі, 1978–82 — віце-президент Гамбії. 1.02.1982 — подав у відставку на знак незгоди з утворенням *конфедерації* із Сенегалом — *Сенегамбії*; в лютому 1986 очолив новостворену Народну партію Гамбії, висувався від неї кандидатом на президентських виборах 1987 (14% голосів) і 1992 (8% голосів).

В. І. Головченко

Камбоджійська проблема — комплекс конфліктів локального, регіонального і глобального характеру, складовими частинами якої стали: внутр.-політ. камбоджійський конфлікт; *в'єтнамсько-камбоджійський конфлікт*; в'єтнамсько-китайський конфлікт; регіональна конфронтація між КНР, США, країнами *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)* і камбоджійськими опозиційними силами в еміграції, з одного боку, і блоком країн Східного Індокитаю, підтримуваних СРСР — з іншого. Стрижнем **К. п.** стали протистояння між монархічними силами на чолі з Н. *Сіануком*, бурж.-респ. (правими силами) і народно-демокр. силами (ліві сили на чолі з Камбоджійською комуніст. партією (ККП)), а також міжфракційна б-ба всередині ККП, за владу і право визначати шляхи розвитку країни в постколоніальний період. Гору взяли націоналістичні ліворадикальні сили в ККП (т. зв. «червоні кхмери») на чолі з *Пол Потом*, які прийшли в Камбоджі до влади 17.04.1975. Полпотівський режим організував масовий *геноцид* народу Камбоджі, поставивши його на межу повного знищення; в *зовнішній політиці* також провадився націоналістичний, недружній курс щодо зовн. світу, за винятком КНР і КНДР, що призвело до ізоляції країни на міжнар. арені і підриву традиційно дружніх відносин із сусідніми д-вами. Найсерйознішою проблемою стало загострення відносин із Соціалістичною Республікою В'єтнам (СРВ), проти котрої полпотівський режим здійснював численні агресивні дії. Мета цієї політики — послаблення СРВ, на території якої після 1975 перебували опозиційні Пол Поту сили, можливе відторгнення від неї півд. частини, що до XVIII ст. належала Камбоджі, та встановлення гегемонії останньої на Індокитайському півострові. З 1977 *агресії акти* де-факто набули характеру воєнних дій проти В'єтнаму. Спроби Ханоя вирішити конфлікт мирним шляхом завершились невдачею, в грудні 1977 в односторонньому порядку «Демократична Кампучія» (так стала називатися Камбоджа з набуттям чинності республіканською конституцією в січні 1976) розірвала *дипломатичні відносини* з В'єтнамом і розпочала концентрацію військ на кордоні.

Політику «Демократичної Кампучії» (ДК) щодо СРВ підтримувала КНР, яка сподівалася встановити контроль над політикою В'єтнаму та закріпити своє домінування в Індокитаї і в Півд.-Схід. Азії (ПСА). З 1977 КНР надавала широкомасштабну допомогу режиму «червоних кхмерів» у конфронтації з В'єтнамом, а влітку 1978 прийняла рішення про готовність до проведення збройних операцій проти Ханоя. Фактично на боці ДК виступали і США, які в умовах зближення з КНР на антирад. основі підтримали антив'єтнамську політику, в односторонньому порядку припинили переговори з нормалізації відносин із Ханоєм, а також здійснювали тиск на країни-члени АСЕАН з метою перешкодити розвиткові нормальних зв'язків і співробітництва між ними та СРВ. У несприятливих міжнар. умовах Ханой із сер. 1978 переніс пріоритет своєї стратегії з екон. розвитку на зміцнення безпеки і відвернення загрози війни з двох боків — на півночі (з Китаєм) і на півд. заході (з ДК). Головним завданням в'єтнамської політики стало забезпечення військ. перемоги над ДК і повалення режиму Пол Пота в макс. стислий термін, щоб не дати КНР часу втрутитися в конфлікт. 25.12.1978 в'єтнамські війська разом із опозиційними збройними формуваннями створеного 22.12.1978 Єдиного фронту нац. порятунку Кампучії увійшли на територію Камбоджі і повалили полпотівський режим. 10.01.1979 була проголошена Народна Республіка Кампучія (НРК). Введення 250-тис. контингенту в'єтнамських військ у НРК викликало неоднозначну реакцію у світі. В СРСР і деяких інших соціал. країнах ця акція розцінювалася як виконання інтернац. обов'язку перед братерськими камбоджійським і лаоським народами, захист незалежності та миру в Індокитаї і ПСА. Країни Заходу, ПСА та КНР розцінювали дії В'єтнаму як агресію проти Камбоджі, спрямовану на експансію на Індокитайському півострові. У відповідь на введення в'єтнамських військ у Камбоджу і повалення режиму «червоних кхмерів» 17.02.1979 Китай розпочав обмежену військ. операцію проти В'єтнаму. Всередині НРК розпочалася громад. війна, в якій військам НРК та В'єтнаму протистояли три основних угруповання — «червоні кхмери», партизанські загони, що підтримували Сіанука, та Народний фронт нац. визволення кхмерів; тривала міжнар. ізоляція країни. Присутність в'єтнамських військ на камбоджійсько-таїландському кордоні викликала занепокоєння країн АСЕАН щодо безпеки Таїланду, що в регіональній конфронтації підштовхнуло ці країни на бік КНР і США. НРК стала об'єктом тривалого регіонального конфлікту між країнами АСЕАН, КНР і США, з одного боку, і підтримуваним СРСР союзом В'єтнаму, Лаосу і НРК, з іншого.

У березні 1989 збройні формування, що протистояли уряду НРК, створили об'єднане командування на чолі з Сіануком, бойові дії ще більше активізувалися після завершення 26.08.1989 виведення в'єтнамських військ з Камбоджі. Водночас КНР, СРСР і США розпочали пошук шляхів до покращання відносин між собою, що позначилося й на рівні конфліктності в ПСА; *великі держави* виступили за політ. врегулювання **К. п.** З 1988 СРСР і США, а з 1989 і КНР приєдналися до переговорів з політ. врегулювання в Камбоджі, що сприяло підписанню *Паризьких угод з остаточного врегулювання в Камбоджі 1991*. НРК була перейменована в Державу Камбоджа, в країні розгорнуті сили ООН для контролю за припиненням бойових дій і проведенням заг. виборів до Установчих зборів, що відбулися навесні 1993. На них здобув перемогу Єдиний нац. фронт

за незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу (ФУНСІПЕК), очолюваний сином Сіанука — принцем Нородомом Ранаритом, який став 1-м прем'єр-міністром коаліційного уряду; 2-м прем'єр-міністром було призначено колишнього голову Ради міністрів НРК комуніста *Хун Сена* (з 30.11.1998 — одноосібний глава уряду). 21.09.1993 набула чинності нова конституція, що закріпила відновлення монархії в Королівстві Камбоджа на чолі з Н. Сіануком, до кінця 1990-х опір «червоних кхмерів» на таїландському кордоні поступово припинився.

Літ.: Мосяков Д. В. Кампучия: особенности революционного процесса и полпотовский «эксперимент». — М., 1986; Новейшая история Кампучии. — М., 1989; Ильинский М. М. Индокитай: Пепел четырёх войн (1939–1979). — М., 2000.

І. Д. Коміренко

Камбоджійсько-таїландські прикордонні конфлікти — прикордонні конфлікти між Камбоджею і Таїландом щодо приналежності культурної спадщини — храмового комплексу Преах Віхеар X–XI ст. і прилеглої території розміром 4,6 кв. км. Триває кілька століть. Комплекс був визнаний за Сіамом в 1904, а з 1907 став камбоджійським (належним Французькому Індокитаю). Після першої *Індокитайської війни 1946–54* Таїланд окупував територію комплексу, тому відносини між двома країнами були перервані. *Міжнародний Суд ООН*, до якого звернувся Пномпень, зобов'язав Бангкок в 1962 повернути комплекс. Під час *в'єтнамсько-камбоджійського конфлікту* комплекс захоплювали «червоні кхмери». І лише після примирення Таїланд в 1998 і Камбоджа в 2003 збудували до храму дороги і відкрили його для відвідування. Обидві країни в 2007 домовились про внесення храму до переліку Світової спадщини *ЮНЕСКО*, проте *таїландська* опозиція розцінила такий крок як відмову уряду від спірних територій, внаслідок чого Таїланд відмовився від домовленості. Проте, 7.07.2008 храм було визнано третім культурним об'єктом Камбоджі, внесеним до переліку ЮНЕСКО.

Після цього відбулася серія збройних сутичок. У липні 2008 на кордоні відбулася перестрілка, що мала наслідком концентрацію військ. У жовтні за посередництвом Пекіна було досягнуто *перемир'я*. У квітні 2009 відбулося ще одне зіткнення із застосуванням артилерії. В результаті камбоджійські війська взяли спірну територію під свій контроль. Конфлікт відновився в лютому і квітні 2011. Конфлікт поширився ще на два храмові комплекси — Та Моан Тхом і Сдок Как Том. *Рада Безпеки ООН* (після звернення Камбоджі) закликала обидві сторони до переговорів та мирних засобів вирішення суперечки. Посередником у переговорах також виступав генсек *АСЕАН* Сурин Пхитсуван. В результаті триденних сутичок загинуло 6 камбоджійських і 4 *таїландських* солдати, 40 поранено, кілька десятків мирних мешканців залишили зону конфлікту.

О. Л. Хилько

Камбон (Cambon) Жюль Мартен (5.04.1845, Париж, Королівство Франція — 19.09.1935, Віві, Швейцарська Конфедерація) — франц. *дипломат*. Учасник *франко-прусської війни 1870–71;* 1878–91 — префект Константини (Алжир), департаментів Норд і Рона, ген. секретар префектури Парижа; 1891–97 — генерал-губернатор Алжиру. 1897–1901 — *посол* Франції у США, взяв активну участь у виробленні амер.-іспан. Паризького мирного дог-ру 10.12.1898, що підбив підсумки *американсько-іспанської війни 1898;* 1902–07 — посол Франції в Іспанії, 1907–14 — у Німеччині, сприяв залагодженню Касабланкського інцидента 1908–09, разом із братом Полем — послом у Великій Британії — намагався уникнути війни з Німеччиною. 1915–19 — ген. секретар МЗС Франції, член франц. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20,* брав активну участь у підготовці *Версальського мирного договору 1919,* очолював комісії в грецьких, чеських і польських справах; 1919–22 очолював Раду послів *Антанти*. 1918 — обраний академіком Французької академії.

Р. А. Кривонос

Камерон (Cameron) Девід (9.10.1966, Лондон, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, 75-й прем'єр-міністр Великої Британії; народився в сім'ї біржового маклера аристократичного походження; закінчив Ітонський коледж (1984) і з відзнакою Брейсноуз коледж Оксфордського університету (1988), бакалавр у галузі політології, філософії та економки. По завершенні освіти працював у науково-дослідному відділі Консервативної партії; після парламентських виборів 1992 став спеціальним радником уряду, спочатку у відділі казначейства, а потім у Міністерстві внутрішніх справ; у 1994–2001 був директором корпоративних зв'язків медійної «Корпорації Картон». Першу спробу потрапити в палату громад зробив ще в 1997, але не набрав необхідної кількості голосів; у 2001 виграв вибори в окрузі Вітні, став членом парламентського комітету з внутрішніх справ; у 2003 був призначений заступником голови Консервативної партії, рік потому — основним доповідачем консерваторів з питань місцевого самоврядування, пізніше був призначений міністром освіти тіньового кабінету опозиції. Після поразки консерваторів на наступних парламентських виборах у травні 2005 заявив про намір балотуватися на посаду голови Консервативної партії; в 1-му турі виборів, який відбувся 18.10.2005, несподівано для багатьох отримав 2-ге місце і 56 голосів проти Д. Дейвіса, який мав 62 голоси; однак вже у 2-му турі 20.10.2005 отримав 78% голосів і очолив Консервативну партію; офіційним лідером парламентської опозиції був призначений 6.12.2005. Після виборів запровадив деякі зміни в політику Консервативної партії — почав робити більший акцент на «соціальну відповідальність», активну співпрацю приватних осіб, компаній та місцевої влади; також виступав за обмеження фінансування політичних партій із приватних джерел; під час *грузинсько-російської («п'ятиденної) війни в Південній Осетії 2008* закликав запровадити візові санкції проти РФ і призупинити її членство у *«великій вісімці»*. За підсумками парламентських виборів 6.05.2010 консерватори під головуванням К. отримали велику кількість місць у парламенті — 306, однак для формування більшості не вистачило 20 голосів і вони були вимушені вперше після *Другої світової війни* увійти у коаліцію з ліберальними демократами та сформувати уряд, в якому К. 11.05.2010 став прем'єр-міністром — наймолодшим главою уряду Великої Британії з 1812, коли прем'єром був 42-річний граф Ліверпуль.

Л. В. Губерський

Камишев Сергій Олексійович (8.04.1956, Дніпропетровськ, УРСР) — український *дипломат*; у 1977 закінчив економічний факультет Донецького державного університету, в 1993 — Дипломатичну академію МЗС Російської Федерації (м. Москва). 1979–91 — робота на підприємствах Мінвуглепрому УРСР, у партійних і радянських органах м. Донецька; 1994 — 1-й секретар Управління економічного співробітництва МЗС України; 1994–98 — 1-й секретар, радник Посольства України в Єгипті; 1998–2000 — Тимчасовий Повірений у справах України в Лівані і Сирії (за сумісництвом), Глава *місії дипломатичної* в Бейруті; 2000–02 — начальник 5-го Територіального управління МЗС України (Центральна й Південна Азія, АТР); 2002–03 — директор Департаменту двосторонніх відносин, член Колегії МЗС України; 2003–04 — Посол з особливих доручень МЗС України. В березні 2004 — червні 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в КНР та КНДР і Монголії — за сумісництвом; з 29.03.2010 — заступник міністра Кабінету Міністрів України.

В. М. Матвієнко

Каммер (Kammer) Армен (1932, Лангенталь, Швейцарська Конфедерація) — швейцарський *дипломат*. Закінчив Бернський університет, доктор економіки. На *дипломатичній службі* з 1963: працював у *посольствах* Швейцарії в Колумбії (1966–70) та Єгипті (1970–73); заступник керівника секції ООН відділу міжнародних організацій МЗС Швейцарії (1973–78); голова відділу міжнародних наукових зв'язків управління міжнародних організацій МЗС Швейцарії (1978–80). 1980–84 — Посол Швейцарії у Республіці Куба та Республіці Гренада за сумісництвом; 1984–89 — Посол Швейцарії у Тайланді та Бірмі, Лаосі й В'єтнамі за сумісництвом; 1989–93 — Посол Швейцарії у Кенії та Бурунді, Руанді, Уганді, Сомалі й на Сейшельських островах за сумісництвом. У 1993–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Україні.

Р. А. Кривонос

Каммер (Kammer) Жан-Франсуа (1946, Женева, Швейцарська Конфедерація) — швейцарський *дипломат*; закінчив юридичний факультет

Женевського університету (1977). З 1977 — на дипломатичній роботі в Федеральному департаменті закордонних справ Швейцарії; працював у *дипломатичних представництвах* Швейцарії в Тунісі, СРСР, Франції й Австрії. З 1998 — комісар (у ранзі посла) 27-ї Міжнародної конференції Червоного Хреста та Червоного Півмісяця в Женеві. 2000–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарської Конфедерації в Україні.

Р. А. Кривонос

Кампальський форум — конференція з безпеки, стабільності, розвитку та співробітництва в Африці за участю *глав держав* та відомих громад. діячів континенту, скликана з ініціативи Форуму африк. лідерів (неурядової орг-ції, що об'єднує багатьох діючих та колишніх голів африк. д-в); відбулася 19–22.05.1991 у м. Кампала (Уганда) за підтримки *Організації африканської єдності (ОАЄ)* та *Економічної комісії ООН для Африки.* Метою форуму було проголошено обговорення поточних проблем розвитку континенту та шляхів їх подолання на наступні десятиліття, а також реформування інструментів забезпечення регіональної безпеки ОАЄ. 22.05.1991 форум прийняв Кампальський документ, в якому підкреслювалась взаємозалежність розвитку всіх африк. д-в і необхідність забезпечення миру та стабільності в регіоні як основи спільного розвитку, пропонувалось започаткувати Конференцію з безпеки, стабільності, розвитку та співробітництва в Африці. Документ містив 4 розділи (calabash — «калебаси»), що визначають необхідні спільні заходи для забезпечення безпеки, стабільності, розвитку та співробітництва. У сфері безпеки передбачалось: впровадження механізмів посередництва, примирення та *арбітражу міжнародного*, а також посилення *миротворчості* при врегулюванні *конфліктів міжнародних*; розвиток заходів зміцнення довіри, підписання пактів про ненапад, скорочення військ. витрат усіма країнами Африки. Пропонувалося створити в структурі ОАЄ Раду старших посадових осіб з питань миру для нагляду за дотриманням принципів безпеки д-вами та визначення засобів колективного втручання в разі виникнення конфліктів. Забезпечення регіональної стабільності було пов'язане з демократизацією політ. режимів африк. країн шляхом вироблення демокр. процедур прийняття конституцій, плюралістичних політ. систем, обмеження термінів перебування при владі лідерів д-в, захисту *прав людини,* запровадження вільних виборів та системи пропорційного представництва. Регіональний розвиток передбачалося забезпечити власними силами, завдяки екон. інтеграції африк. країн та диверсифікації їхніх економік, стимулюванню людського розвитку (подолання неписьменності, підвищення якості освіти тощо), мобілізації фінанс. ресурсів, розвитку промисловості та енергетики, зміцненню продовольчої безпеки. Було визначено 3 основні напрямки розвитку співробітництва між африк. країнами: в рамках дво- та багатосторонніх угод, з метою формування Африк. екон. співробітництва; за лінією Південь—Південь; за лінією Південь—Північ. З метою розвитку співробітництва завдання африк. країн полягало в екон. інтеграції, спільній експлуатації природ. ресурсів, створенні наднац. координуючих інститутів співробітництва, стимулюванні торгівлі шляхом розвитку трансп. та фінанс. інфраструктури, формуванні регіон. програм екон. співробітництва. Кампальський документ визначив напрямки розвитку африк. д-в у XXI ст. і став основою політ. та екон. змін, що розпочалися в Африці у 1990-х.

А. М. Кобзаренко

Кампоформійський мирний договір 1797 — фрац.-австр. угода, підписана 17.10.1797 у м. Пассаріано командувачем франц. армії в Італії генералом Наполеоном Бонапартом (див.: *Наполеон I*) та австр. представником Л. *Кобенцлем;* завершив переможну для Парижа війну проти Австрії. Отримав назву від містечка Кампоформіо, біля якого спочатку передбачалось його підписати. За **К. м. д.** Австрія поступалася Франції територією Бельгії та визнавала новостворену Цизальпінську республіку. Венеціанська республіка ліквідовувалась, з її територій до Австрії відходили Венеція, лівий берег р. Адідже, землі в Істрії та Далмації, до Франції — Іонічні о-ви та землі в Албанії. Австрія погоджувалася на передачу Франції лівого берега Рейну, за що як компенсацію отримувала м. Зальцбург та частину баварської території до р. Інн.

С. О. Маковський

Кан Наото (10.10.1946, м. Убе, префектура Ямагуті, Японська імперія) — японський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї бізнесмена; закінчив Токійський технологічний інститут (1970), під час навчання в якому отримав репутацію лідера поміркованих лівих. У 1971 отримав ліцензію адвоката з питань патентів, у 1974 відкрив патентне бюро, тоді ж почав політичну кар'єру, очоливши успішну передвиборну кампанію відомої діячки феміністського руху Фусае Ітікави; в 1980 вперше був обраний депутатом палати представників від невеликої опозиційної Соціал-демократичної федерації, створеної за його ж участю, відтоді незмінно переобирався в парламент на всіх наступних виборах. У 1996 вперше ненадовго увійшов до складу уряду Хасімото Рютаро в якості міністра охорони здоров'я і соціальної сфери, тоді ж приступив до формування спільно з Хатоямою Юкіо нової лівоцентристської Демократичної партії (ДПЯ); виступав за перегляд пацифістської конституції країни, але був проти її участі *в Іракській війні 2003–11.* Після перемоги ДПЯ на парламентських виборах 2009 зайняв посаду віце-прем'єра, а наступного року — одночасно міністра фінансів; з відставкою Хатоями Юкіо з посад *глави уряду* й лідера ДПЯ 4.06.2010 офіційно був затверджений його наступником. Малоефективна діяльність із подолання наслідків руйнівного землетрусу й цунамі 11.03.2011 привела до падіння популярності Кана Наото й відставки його уряду 30.08.2011.

В. І. Головченко

Канагавський договір — амер.-япон. угода, підписана 31.03.1854 у м. Канагава (сучасна Йокогама, Японія); визначала умови доступу в япон. порти амер. торг. суден. У листопаді 1852 за рішенням Президента США М. Філлмора до Японії було надіслано військ.-мор. експедицію з 4 військ. кораблів під командуванням М. Перрі (див.: *Перрі місія 1853*). 8.07.1853 експедиція прибула до Токійської затоки, де Перрі вручив япон. представникам листа з вимогами про відкриття для торгівлі япон. портів. Наступного року силовим тиском він добився «відкриття» для США портів Нагасакі, Сімода, Хакодате, дозволу здійснювати в них торгівлю за посередництва япон. чиновників та згоди на перебування амер. консула в одному з цих портів. США отримали додаткові права в Японії за *Сімодським договором 1857.*

С. О. Маковський

Канали міжнародні — штучні мор. шляхи, які пов'язують між собою окремі моря та океани й використовуються для *судноплавства міжнародного торговельного.* За прав. статусом **К. м.** є частиною території д-ви, де їх прокладено, та, як правило, перебувають під її *суверенітетом.* Прав. режим **К. м.** може регулюватись міжнар. угодою та нац. законодавством д-ви, у якій їх прокладено (напр., *Суецький канал* і *Панамський канал*), або лише нац. законодавством (прав. режим *Кільського каналу* нині визначається тільки законодавством ФРН, прав. режим Коринфського каналу — лише законодавством Греції), яке в усіх випадках має враховувати інтереси міжнар. судноплавства.

В. С. Ржевська

Канг Кин Тек (13.10.1945) — півд.-корейський *дипломат.* Закінчив ф-т міжнар. відносин Сеульського нац. ун-ту (1972), магістр Джорджтаунського ун-ту (США). З 1972 — у МЗС Республіки Корея, 1974–76 — 3-й секр. постійного представництва при Відділенні ООН у Женеві, 1976–81 — 2-й секр. посольства в Уганді, 1981–84 — 1-й секр. *посольства* у Великій Британії; 1984–85 — гол. радник президента *Чон Ду Хвана,* 1985–88 — заст. директора Департаменту з питань нац. безпеки МЗС, 1988–91 — гол. радник президента Ро Де У; 1991–96 — *посол* у Республіці Фіджі; 1996–97 — спец. радник мера Пусана з питань міжнар. відносин; 1997–98 — заст. дир. Департаменту з питань політ. планування МЗС. 1998–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні.

В. І. Головченко

Канніке (Kannike) Сулев (9.12.1953) — естонський *дипломат.* З 1995 — на *дипломатичній службі*: в 1995–96 — генеральний директор Юридичного департаменту МЗС Естонії; 1997–98 — генеральний директор Департаменту планування політики МЗС Естонії; 1998–99 — генеральний директор Політичного департаменту МЗС Естонії; 1999–2003 — *посол* Естонії при *НАТО.* В 2003–05 — за-

ступник секретаря з політичних питань міністерства оборони Естонії; 2005–07 — радник міністра закордонних справ з питань глобальної безпеки; 2007–11 — посол Естонії при *Європейській раді*; 2011–12 — заступник секретаря з політичних питань МЗС Естонії. З вересня 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні.

Р. К. Петюр

Каннінг (Canning) Джордж (11.04.1770, Лондон, Велика Британія — 8.08.1827, Чісвік, побл. Лондона) — брит. держ. діяч і *дипломат*. Чл. палати громад з 1793; 1796–99 — заст. мін. зак. справ. У 1799–1801, 1804–06 і 1816–20 займав ряд держ. посад у податковій системі. 1807–09 — мін. зак. справ Великої Британії; 1809–14 — один із лідерів опозиції; 1814–16 — посол Великої Британії в Португалії; представляв Велику Британію на *Лайбахському конгресі 1821*. 1822–27 — мін. зак. справ і лідер палати громад, 1827 — Прем'єр-міністр Великої Британії. Боровся за утвердження брит. *гегемонії міжнародної* в Європі, протидіючи політиці *Священного союзу*, взяв активну участь в укладенні *Петербурзького протоколу 1826*.

Р. А. Кривонос

Каннська конференція 1922 — проходила 6–11.01.1922 у м. Канн (Франція) за участю країн *Антанти*, представника Німеччини і *спостерігача* від США; розглядала питання про скликання міжнар. конференції з урегулювання екон. та фінанс. проблем післявоєнної Європи. Країни-учасниці **К. к.** визнали, що екон. відродження Європи можливе за умов об'єднання зусиль наймогутніших д-в і вирішили провести екон. конференцію в Генуї за участю всіх європ. країн, включно з РСФРР, Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією, а також запросити США. Було прийнято резолюцію, в якій метою майбутньої конференції визначалося вирішення питань екон. відновлення країн, особливо Центр. та Схід. Європи, усунення перешкод для міжнар. торгівлі. У 6 пунктах резолюції були сформульовані принципи встановлення відносин співробітництва. Серед них найважливіше значення мав 1-й пункт, де зазначалося, що «*нації* не можуть привласнювати собі права диктувати іншим принципи, за якими ті повинні організовувати свою систему власності, внутрішнє економічне життя і спосіб правління. Кожна нація в цьому відношенні має право обирати для себе ту систему, перевагу якій вона віддає». В інших 5 пунктах зазначалося, що *визнання де-юре* РСФРР можливе лише за умов виконання нею вимог щодо повернення боргів царського та тимчасового урядів Росії, відшкодування збитків, які зазнав іноземн. капітал внаслідок конфіскації, відмови від ворожої іншим державам пропаганди тощо. Під час конференції проявилися внутр. франц. суперечності стосовно франц.-нім. відносин, що уособлювалися в позиціях прем'єр-міністра А. *Бріана*, який виступав за франц.-нім. зближення, та президента А. Мільєрана, який наполягав на повному виконанні Німеччиною умов *Версальського мирного договору 1919*. Наслідком цього протистояння стала відставка Бріана, про яку він заявив одразу після схвалення **К. к.** рішення про запрошення до Генуї РСФРР та Німеччини. Рішення **К. к.** були важливим етапом підготовки *Генуезької конференції 1922*, яка стала першою спробою включення Радянської Росії до Версальської системи дог-рів (див.: *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*) на умовах Заходу.

І. С. Покровська

Канський договір 1091 — був підписаний у столиці Нормандії — м. Кан (нині — столиця регіону Нижня Нормандія) королем Англії Вільгельмом II і його братом, герцогом Нормандії Робертом III Куртгезом. Договір був укладений до початку будь-яких військових дій. Згідно з угодою, Вільгельм II і Роберт III домовились припинити своє суперництво за території. За Англією були врешті закріплені такі території в Нормандії як графства Е, Омаль і Шербур; також вона отримала абатство Фекам і територію Гурне. В серпні 1091 Канська рада проголосила, що всі *територіальні спори* врегульовані.

С. О. Божко

Кантемір Дмитро Костянтинович (26.10.1673, Молдовське князівство — 21.08.1723, маєток Дмитрівка Харківської губ., Російська імперія) — молдовський держ.-політ. діяч, *дипломат* і вчений. 1687–91 — заручник Османської імп. в Стамбулі; 1695–1700 — *посол* Молдовського князівства у Стамбулі. Ставши з дозволу султанського уряду молдовським господарем у 1710, змінив зовн.-політ. орієнтацію й уклав 13.04.1711 з *Петром I* союзний антитур. договір про входження Молдови до складу Росії. Після невдалого Прутського походу рос. армії (1711) перейшов на рос. службу, отримав титул ясновельможного князя, маєтки і пенсію. З 1721 — чл. рос. сенату; 1722 як близький радник Петра I, що добре знав схід. справи, супроводжував царя в Перському поході й керував похідною канцелярією. У 1714 — обраний членом Берлінської академії наук.

Твори: «Історія утворення і падіння Османської імперії», «Давня і нова історія Дакії» , «Історія родин Бранковано і Кантакузенів», «Історичний, географічний і політичний опис Молдови», «Система турецького віросповідання» (1722).

Н. Ф. Сербіна

Канхваський договір 1876 — корейсько-япон. угода, підписана 26.02.1876 на о. Канхва (Корея); проголошувала *суверенітет* та *незалежність* Кореї, а також право *екстериторіальності* та консульської юрисдикції для япон. підданих у Кореї. Договір встановив *дипломатичні відносини* між двома країнами. Корея відкривала для торгівлі з Японією порти Пусан, Вонсан та Інчхон. Пізніше було підписано додаткові статті про торгівлю, за якими товари япон. купців звільнялися від митних зборів, а також встановлювався режим япон. сетльментів у відкритих портах.

М. Г. Капітоненко

Каперство (від нідерландського kaper — морський розбійник) — властива стародавньому мореплавству й визнана *міжнародним морським правом* до XIX ст. практика захоплення у *відкритому морі* під час *війни* торг. суден ворожої держави або суден нейтральних держав, якщо вони перевозили вантаж ворога, здійснювана приватними суднами воюючої сторони або нейтральної держави під військ. прапором. Якщо вороже судно перевозило нейтральний вантаж, то він підлягав захопленню й конфіскації разом із судном. Для К. потрібен був держ. дозвіл — каперське свідоцтво встановленого зразка. Ухвалена в 1787 Конституція США досі зберігає «мертву норму» (п. 11 розділу 8), за якою до повноважень Конгресу США належить видача каперських свідоцтв (Letters of marque). Вважається, що **К.** виникло в епоху феод. суспільства або ж було запозичене з мор. звичаїв Стародавньої Індії. Кодекс мор. звичаїв Середземномор'я «Консолато дель маре» (кінець XIII–XIV ст.) визнавав право загарбника на корабель з моменту, коли останній відведено в порт капера. Засудження **К.** як протиправної практики пов'язане з посиленням міжнар.-прав. захисту нейтральних суден та становленням принципу «прапор покриває вантаж». Значний внесок у скасування **К.** був зроблений запровадженням *збройного нейтралітету* під час *Війни за незалежність у Північній Америці 1775–83*. **К.** остаточно було заборонене Паризькою декларацією про мор. війну 16.04.1856.

В. С. Ржевська

Капіталу міграція — виток частини капіталу з товарно-грошового обігу однієї країни та його застосування у відтворювальному процесі іншої країни з метою максимізації ефективності використання. До причин **К. м.** відносять відмінності у витратах виробництва; бажання обійти тарифні і нетарифні обмеження; уникання інфляції; непередбачуваність економічної і політичної ситуації в країні; прагнення реалізувати економічні, політичні та інші інтереси на території іншої країни.

Н. В. Резнікова

Капітуляція (від лат. capitulatio — угода, домовленість щодо певних пунктів) — повне й остаточне припинення опору *збройних сил* однієї з воюючих сторін або здача окремих частин збройних сил сторони збройного конфлікту. **К.** характеризується припиненням бойових, диверсійних, розвідувальних дій супротивних сторін; відбувається під впливом переважаючої військ. сили держави-переможниці на умовах останньої або на умовах, погоджених внаслідок переговорів між командувачами збройних сил сторін. Процедура проведення переговорів про **К.** частково регулюється Гаазькою конвенцією про закони та звичаї сухопутної війни 1907 (див.: *Гаазькі конвен-*

ції з міжнародного гуманітарного права). Умови К. може запропонувати будь-яка з воюючих сторін. Переговори про К. супроводжуються припиненням вогню сухопутними, повітр., військ.-мор. силами або їхніми частинами на територіях і в районах воєнних дій, населених пунктах, укріпленнях, на морі, військ.-мор. чи військ.-повітр. базах тощо. За заг. звичаєвою нормою, на час переговорів про умови К. між сторонами встановлюється стан тимчасового *перемир'я*. У разі неприйняття сторонами умов К. бойові дії поновлюються. К. оформляються підписанням акта про К. з покладенням відп. політ., воєнних, екон. та інших зобов'язань на д-ву, що капітулювала. При К., як правило, все військ. майно і техніка переходять до переможця, а особовий склад збройних сил сторони, що капітулювала, переходить на становище *військовополонених* сторони-переможниці. К. юридично не припиняє стан *війни* між воюючими сторонами. Домовленість про припинення стану війни, встановлення, відновлення або врегулювання політ., екон. та інших відносин, територ. питань між воюючими сторонами має бути оформлена шляхом укладення *договору мирного*. Найбільш відомими актами капітуляції є Акт про повну і безумовну К. всіх нім. збройних сил (від 8.05.1945) та Акт про повну і безумовну К. всіх япон. збройних сил (від 2.09.1946) у результаті їхньої воєнної поразки від сил *антигітлерівської коаліції*, що завершили *Другу світову війну* та містили припис щодо припинення першими воєн. дій та негайного складення зброї.

О. В. Задорожній

Капіца Михайло Степанович (5.11.1921, с. Юрківці, нині Хмельницької області, Україна — 15.11.1995, Москва, РФ) — рад. *дипломат* і вчений; д-р істор. наук, проф., заслужений працівник культури РСФСР (1981), лауреат Державної премії СРСР (1982). На дип. роботі з 1943: 1943–47 і 1950–52 — співробітник *посольства* СРСР у Китаї; 1947–50 і 1952–60 — працівник центр. апарату МЗС СРСР; 1960–61 — посол СРСР у Пакистані; 1961–66 — на відповідальній роботі в центр. апараті МЗС СРСР; 1966–70 — зав. відділом Півд.-Схід. Азії МЗС СРСР; 1970–82 — зав. 1-м Далекосхідним відділом МЗС СРСР; з 1982–86 — заст. мін. зак. справ СРСР. Член Колегії МЗС СРСР із 1970. Брав участь у роботі ряду міжнар. конференцій і нарад.

Твори: «Радянсько-китайські відносини» (1958), «КНР: два десятиліття — дві політики» (1969), «КНР: три десятиліття — три політики» (1979), «Сукарно» (у співав., 1980), «Історія міжнародних відносин на Далекому Сході. 1945–1977» (у співав., 1978).

Н. Ф. Сербіна

Капніст Василь Васильович (12.02.1758, с. Обухівка, нині — с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полтавської обл., Україна — 28.10.1823, с. Кибинці, нині — Миргородського району Полтавської області) — укр. громад.-політ. діяч і письменник. Нар. у сім'ї миргородського полковника (1737–50) і бригадира рос. армії В. П. Капніста; вихований під впливом матері С. Дунін-Борковської в укр. дусі. Після недовгого перебування в Петербурзі оселився в Україні, де був обраний маршалком шляхетства Миргородського повіту (1782) і Київської губернії (1785–87). 1783 — з'явилася його «Ода на рабство», що була протестом проти скасування автономії Гетьманщини рос. урядом; склав проект «Положення, за яким може бути набране й утримане військо охочих козаків» (1787), де висунув ідею відродження укр. козацтва (незважаючи на підтримку генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського і Г. *Потьомкіна*, проект був відкинутий царським урядом). У квітні 1791 за дорученням укр. патріотичних сил відбув до Берліна, де просив прус. допомоги в разі повстання проти Росії, але не дістав позитивної відповіді від канцлера Е.-Ф. Герцберга. 1798 — опублікував комедію «Ябеда», яка була осудом рос. централістичної політики в Україні; як ген. суддя (1802) і полтавський губернський маршалок (з 1820) відстоював укр. інтереси (зокрема, під час набору козацького ополчення 1812–1813). Переклав рос. мовою «Слово о полку Ігоревім», переклад доповнив цікавим коментарем, в якому підкреслено укр. походження твору.

М. С. Дорошко

Каподістрія (Capo d'Istria) Іоанн (Іван) Антонович (1776, о. Корфу, Венеціанська республіка — 9.10.1831, Навплія, Греція) — грец. і рос. держ.-політ. діяч та *дипломат*. Закінчив мед. ф-т Падуанського ун-ту. 1803–07 — статс-секретар з внутр. та інозем. справ Республіки Семи З'єднаних о-вів (Іонічних). 1809–27 — на рос. *дипломатичній службі*: 1813–15 — посланник у Швейцарії, брав участь у роботі *Віденського конгресу 1814–15*; 1815 одержав звання статс-секретаря з інозем. справ і з 1815 керував (разом з К.-Р. *Нессельроде*) МЗС Російської імп., відаючи відносинами з країнами Сходу; водночас був тісно зв'язаний з грец. нац.-визв. рухом. Основне завдання рос. *зовнішньої політики* бачив у зближенні з Францією, а також у звільненні від османського панування європ. володінь Туреччини та у створенні на Балканах ряду христ. д-в під *протекторатом* Росії. Брав участь у *Троппауському конгресі 1820*; виступав проти придушення *Священним союзом* неаполітанської рев-ції. 1822 взяв безстрокову відпустку, оселився в Женеві для пропаганди грец. питання; 11.04.1827 — обраний повсталими президентом незалежної Греції. Намагався побудувати бюрократичну д-ву на рос. взірець; став жертвою змови.

Н. Ф. Сербіна

Капуста Лаврін (? — ?) — укр. військ. діяч і *дипломат*, з реєстрових козаків. У 1-й пол. 40-х XVII ст. перебував на Запоріжжі; в квітні 1648 взяв участь у повстанні реєстровців проти польсько-шляхетського командування і перейшов на бік Б. *Хмельницького*, котрий доручив йому організувати Гадяцький полк; відзначився під час походу на Городок і Перемишль. У лютому 1649 призначений суботівським отаманом і очолив укр. контррозвідку, розкрив низку змов проти гетьмана. У 1653 — двічі очолював укр. посольство до Москви, де зустрічався з царем *Олексієм Михайловичем* (4.10.1653) і брав участь у засіданні Земського собору, на якому розглядалося питання про *протекторат* над Військом Запорозьким (25.05.1653); привіз гетьманові царську грамоту з позитивним рішенням Земського собору від 1.10.1653. У квітні 1655 і в березні 1657 їздив за дорученням гетьмана до *Османської імперії*.

В. І. Сергійчук

Капуто (Caputo) Данте (25.11.1943, Буенос-Айрес, Аргентинська Республіка) — аргентинський громад.-політ. діяч і *дипломат*. Закінчив Університет дель Сальвадор з дипломом політолога (1966). Працював консультантом із питань держ. управління в ун-ті Буенос-Айреса, експертом із зовн.-політ. питань у штаб-квартирі *Організації американських держав* і в *Організації Об'єднаних Націй*, був чл. Національного центру наук. досліджень Франції, здійснював керівництво проектами надання Аргентині техн. допомоги у проведенні адмін. реформи. 1976 — заснував Аргентинський центр соц. досліджень, 1981–83 — займався видавницькою діяльністю; 1983–89 — мін. зак. справ, сприяв укладанню *аргентинсько-чилійського договору про мир та дружбу*, активно співпрацював із *Контадорською групою* щодо *Центральноамериканського мирного урегулювання*, 1986 — уклав угоду про інтеграційний союз із Бразилією. У 2001–04 керував Регіональним проектом з розвитку демократії в Латинській Америці *ПР ООН*.

В. І. Головченко

Караджич (Karadžić) Радован (19.06.1945 с. Петніца, Чорногорія) — боснійський сербський громад.-політ. діяч, письменник. У 1960 — переїхав з родиною до Сараєва, закінчив мед. ф-т Сараєвського ун-ту, за фахом «лікар-психіатр». Працював штатним психологом футбольної команди Сараєва; автор дитячих поезій, збірок сербських народних пісень, якими і став відомий населенню Боснії та Герцеговини. Виступив засновником Сербської демократичної партії Боснії і Герцеговини, що у листопаді 1990 на виборах до респ. парламенту здобула перемогу в багатонац. виборчому окрузі й взяла участь у боснійському уряді під керівництвом президента А. *Ізетбеговича*. В умовах розпаду СФРЮ у 1990–91 заявив, що в разі проголошення незалежності Боснії та Герцеговини боснійські серби відокремляться і об'єднаються із Сербією. Став президентом самопроголошеної Республіки Сербської зі столицею в м. Пале, коли в ході громад. війни до грудня 1992 серби взяли під свій контроль бл. 70% території Боснії та Герцеговини. К. та командувача військами Республіки Сербської Р. Младича вважають *злочинцями воєнними*; у листопаді 1995 *Міжнародний трибунал для колишньої Югославії* (Гаага) висунув проти нього звинувачення у *злочинах воєнних*. За час перебування на нелегальному становищі переважно жив у Белграді під

псевдонімом, змінив зовнішній вигляд; займався народною та нетрадиційною медициною, мав власну лікарську практику, брав участь у етнофестивалях. Арештований у Белграді 21.07.2008, постав перед *Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії* у листопаді 2009.

М. С. Каменецький

Каракаська конвенція про консульські функції 1911 — одна з перших багатосторонніх угод, які регулюють *консульські відносини*. Була укладена 1911 в столиці Венесуели — Каракасі — 5 лат.-амер. країнами (Болівія, Колумбія, Еквадор, Перу, Венесуела). Поряд із *Гаванською конвенцією про консульських чиновників 1928* (ратифікована 12-ма амер. д-вами) та *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963* є основним джерелом *консульського права*. До появи згаданих док-тів, серед яких **К. к.** є першим, конс. право було переважно звичаєвим, тобто базувалось на основі усталених звичаїв та норм внутр.-держ. права. **К. к.** започаткувала становлення конс. права як конвенційного.

М. А. Кулінич

Каракаська конференція 1954 (10-та *Міжамериканська конференція*) — проходила 1–28.03.1954 в Каракасі (Венесуела) і була останньою міжамер. конференцією; в її роботі не брала участі Коста-Рика. Делегація США виступила з проектом резолюції, що визначала проникнення міжнар. комуніст. руху в політ. інституції будь-якої амер. країни як загрозу *суверенітету* та незалежності усіх амер. д-в; у такому випадку, за проектом резолюції, вживалися заходи, які відповідають діючим між амер. д-вами дог-рам (колективні заходи, передбачені Міжамериканським дог-ром про взаємну допомогу і Статутом *Організації американських держав*). Лат.-амер. країни виступили проти проекту резолюції, оскільки він де-факто легалізовував практику втручання США у справи будь-якої амер. д-ви, яка, на думку останніх, потрапляла під комуніст. вплив. Певного компромісу було досягнуто, коли до проекту резолюції було включено параграфи про те, що застосування відп. заходів мало ухвалюватися на Консультаційній нараді амер. д-ав. У резолюції підкреслювалося, що міжамер. механізми не будуть використовуватися для утиску жодної амер. д-ви, а лише для захисту невід'ємного права кожної з них на вільний вибір форми правління, екон. системи, соц. та культ. життя. 26.03.1954 компромісний текст резолюції було схвалено під назвою «Декларація солідарності з метою збереження політичної цілісності американських держав проти втручання міжнародного комунізму»; проти неї проголосували Мексика, Аргентина і Гватемала. На конференції були також ухвалені 3 конвенції: про дип. притулок, про територ. притулок і про міжамер. культ. відносини.

Н. М. Весела

Караманліс (Karamanlis) Константінос (8.03.1907, с. Проті, Македонія, Османська імп., нині — ном Серрес Грецької Республіки — 23.04.1998, Афіни, Грецька Республіка) — грец. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Афінського ун-ту (1932). Вступив до консервативної Народницької партії й 1935 був обраний до парламенту; 1952–55 — міністр громад. робіт; 6.10.1955–5.03.1958, 17.05.1958–20.09.1961 і 4.11.1961–17.06.1963 — Прем'єр-міністр Греції від правоцентристського Національного радикального союзу, у *зовнішній політиці* здійснював прозахідний курс і погодився на проголошення незалежності Кіпру (1960); пішов у відставку на знак незгоди з візитом короля Павла до Лондона. У 1963–74 — перебував в еміграції; після повалення диктатури «чорних полковників» 24.07.1974 повернувся на батьківщину як прем'єр-міністр і створив партію «Нова демократія», що здобула переконливу перемогу на парл. виборах у листопаді 1974. 23.07.1974–9.05.1980 — Прем'єр-міністр Греції, ініціював успішне проведення референдуму щодо скасування монархії, запровадження демокр. респ. конституції (1975) й повернення країни до *НАТО* (1980) після попереднього врегулювання *Кіпрської проблеми*; 15.05.1980–10.03.1985 і 4.05.1990–10.03.1995 — Президент Грецької Республіки, активно виступав на користь розширення участі країни в європ. інтеграції та більш самостійній позиції в НАТО.

В. І. Головченко

Караме (Karamé) Рашид Абдул Хамід (30.12.1921, Мір'ята побл. Тріполі, Ліван — 1.06.1987, побл. Бейрута, Ліванська Республіка) — ліванський громад.-політ. і держ. діяч. Народився в мусульм.-сунітській сім'ї нотаблів (традиційних лідерів) Півн. Лівану. Вивчав право в Каїрському ун-ті. 1948–51 працював за фахом, але після смерті батька став лідером мусульман Тріполі та з 1951 постійно обирався до ліванського парламенту, однак не створив власної політ. партії. У 1951, 1953–55 обіймав посади міністра юстиції, економіки та соц. справ. Прем'єр-міністр Лівану (19.09.1955–20.03.1956; 24.09.1958–14.05.1960; 31.10.1961–20.02.1964; 25.07.1965–9.04.1966; 7.12.1966–8.02.1968; 15.01.1969–13.10.1970; 1.07.1975–8.12.1976; 30.04.1984–1.06.1987), у сформованих ним урядах залишав за собою одну чи кілька міністерських посад — міністра внутр. справ, нац. оборони, фінансів, економіки, інформації або закорд. справ (15.01.1969–24.04.1969). Належав до «лівого табору» сунітських традиційних лідерів, виступав за знищення ліванської конфесійної системи, стояв на панарабістських позиціях, підтримував палестинську присутність у Лівані. Під час ліванської кризи 1958 був одним із лідерів опозиції, яка виступала за відставку президента К. Шамуна, відмову від *Ейзенхауера доктрини* та на користь налагодження співпраці з Єгиптом і Сирією. Після врегулювання кризи очолив 24.09.1958 «уряд національного порятунку». 24.04.1969, протестуючи проти застосування зброї ліванською армією проти палестинців у Лівані, подав у відставку. У період *Ліванського конфлікту 1975–90*, не маючи під своїм контролем власної сунітської міліції, поновив імідж політика, спроможного зберегти єдність країни та виступити як посередник між конфліктуючими сторонами. 1.07.1975 очолив Кабінет міністрів, але 8.12.1976, у зв'язку з нездатністю уряду утримати контроль над країною та запобігти дезінтеграції армії, подав у відставку. Після ізраїльської операції під час *Ліванської кризи 1982* — один із фундаторів «Фронту нац. порятунку» (23.07.1983), який мав на меті анулювання лівано-ізраїльської мирної угоди від 17.05.1983. Брав активну участь в орг-ції та роботі конференції з нац. діалогу (31.10–4.11.1983, Женева; 12–20.03.1984, Лозанна). 30.04.1984 сформував «уряд національної єдності». Загинув унаслідок катастрофи гелікоптера біля Бейрута.

Ю. С. Скороход

Караосманоглу (Karaosmanoglu) Альп (12.02.1943, Маніса, нині — центр однойменного ілу Егейського регіону Турецької Республіки) — тур. *дипломат*. Закінчив Лозаннський ун-т (1964); 1971–73 — 3-й секр. Департаменту Кіпру та Греції МЗС Туреччини, 1973–76 — 2-й секр. посольства у Франції, 1976–78 — 1-й секр. посольства в Афганістані, 1978–80 — керівник відділу Департаменту країн Сер. Сходу, 1980–84 — радник посольства в Тунісі, 1984–86 — керівник Департаменту Ради Європи, 1986–88 — керівник Департаменту країн Схід. Європи, 1988–93 — Ген. консул Туреччини в Брюсселі, 1993–94 — консультант МЗС Туреччини, 1994–97 — помічник ген. директора Департаменту центральноазіатських, кавказьких та слов. країн. 1997–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Турецької Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Карахан (справжнє прізвище — Караханян) Лев Михайлович (20.01.1889, Тбілісі, Російська імперія — 20.09.1937, Москва, СРСР) — рад. *дипломат*. У листопаді 1917 — березні 1918 — чл. і секр. рад. делегації на *Брестських мирних переговорах 1917–18* з Німеччиною та її союзниками; 1918–21 і 1922–23 — заст. наркома закорд. справ РСФРР; 1921–22 — повпред РСФРР у Польщі, 1923–27 — повпред СРСР у Китаї, водночас 1925–27 і 1927–34 — заст. наркома закорд. справ СРСР; 1934–37 — повпред СРСР у Туреччині. Очолював урядові делегації СРСР в Монголію, Іран, Туреччину, підписав низку міждерж. угод. Репресований.

Н. В. Шпакова

Карбальо (Carballo) Фелікс Леон (17.05.1952, м. Кунагуа, Республіка Куба) — кубинський *дипломат*; закінчив Московський державний педагогічний інститут ім. Моріса Тореза, курси міжнародних відносин у Гавані, Дипломатичну академію СРСР (Москва). 1975–82 — *аташе*, третій, другий секретар Посольства Куби в СРСР; 1982–86 — співробітник управління Європи МЗС Куби; 1986–90 — перший секретар, радник з політичних питань Посольства Куби в СРСР; 1990–93 — співробітник управління Європи МЗС Куби; 1993–98 — Генеральний консул Республіки Куба в Санкт-Петербурзі (РФ); 1998–2000 — співробітник управління

Європи МЗС Куби. В 2001–05 — посол Куби в Білорусі; в 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Куба в Україні.

Р. К. Петюр

Каргільський конфлікт 1999 — черговий прояв індійсько-пакистанського протистояння, іноді вважається 4-ю *війною* між двома *державами*. Стався через рік після проведення Індією і Пакистаном ядерних випробувань, тому створив загрозливе становище для усієї регіональної системи безпеки. Виявився несподіванкою як для індійців, так і для багатьох *спостерігачів* у світі, оскільки незадовго до конфлікту відбувся показовий «автобусний візит» до пакистанського міста Лахор Прем'єр-міністра Індії А. Б. *Ваджпаї*, під час якого сторони проявили певну ступінь готовності до діалогу. Як наслідок, 21.02.1999 А. Б. Ваджпаї та Прем'єр-міністр Пакистану Н. *Шариф* підписали Лахорську декларацію про співробітництво і пообіцяли народам своїх країн мир. Проте вже в травні 1999 угруповання з 600 озброєних пакистанських військових та найманців-талібів перейшли кордон на півночі штату Джамму і Кашмір у високогірному районі Каргіль; поступово їхня кількість зросла до 3 тис. У відповідь Індія, яка постійно тримає в Кашмірі армію понад 500 тис. осіб, завдала серію ракетно-бомбових ударів по місцях дислокації мусульманських бойовиків. Фактично, вся лінія контролю в Кашмірі перетворилась на район бойових дій, розгорнулася повномасштабна воєнна операція, яка проходила у надзвичайно складних умовах — на висоті 5000 м. Індія звинуватила сусіда в *агресії*, Пакистан намагався заперечувати свою безпосередню участь у *конфлікті міжнародному* і заявив, що в Каргілі воюють виключно місцеві сепаратисти. Але згодом стало відомо про ретельне планування цієї операції у вищих військових колах (ідеологами вторгнення вважаються начальник Генерального штабу генерал П. *Мушарраф*, майбутній президент країни, який безпосередньо брав участь у бойових діях, і начальник штабу Сухопутних військ М. Азіз). Більш того, ці плани розроблялися приблизно в той самий час, як відбувся «Лахорський візит». Можливо, вдавшись до військового протистояння, Пакистан намагався знову залучити до вирішення *Кашмірської проблеми* міжнародні організації. Але фактична поразка Пакистану у К. к. мала для країни негативні наслідки: людські втрати становили 1,5 тис. вбитими та пораненими, в Пакистані визріла економічна і політична криза, внаслідок чого в жовтні 1999 відбувся військовий переворот; новий президент — П. Мушарраф відмовився від будь-яких попередніх домовленостей з Індією, в тому числі — Лахорської. Натомість в Індії ці події викликали перегляд стратегічної доктрини Індії і формування нової («холодного старту»), яка мала на меті посилення військової могутності, що вимірюється не лише ядерною зброєю, а й готовністю до більш рішучих дій. Протистояння в Каргілі викликало призупинення двостороннього політичного діалогу, розпочата перед тим прикордонна співпраця так і не призвела до позитивних наслідків. Загалом К. к. вкотре показав, що Індія і Пакистан значно більше схильні до того, щоб давати уроки одне одному, ніж думати про можливі наслідки війни та послідовно запроваджувати конструктивні кроки до співпраці.

О. А. Борділовська

Кардель (Kardelj) Едвард (27.01.1910, Любляна, Австро-Угорщина — 10.02.1979, Любляна, Соціалістична Республіка Словенія, СФРЮ) — югославський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї залізничника. Після гімназії здобув освіту шкільного вчителя в Любляні. У 1926 вступив до молодіжної секції КПЮ, за комуніст. та профспілкову діяльність був заарештований та знаходився у в'язниці (1930–32). У 1934 залишив Югославію й переїхав спочатку до ЧСР, а згодом до СРСР, де навчався методам нелегальної політ. роботи, тоді ж познайомився з Й. Б. *Тіто*. Повернувся до Югославії в 1937. З початком нім. окупації 1941 очолив партизанський рух у Словенії й увійшов до вищого керівництва комуніст. Югославії. Був ідеологом першої повоєнної конституції ФНРЮ 1946. Очолював югославську делегацію на переговорах у лютому 1948 у Москві делегацій Болгарії, СРСР та Югославії з проблем формування Балканської федерації. Безрезультатність переговорів стала однією з головних причин *радянсько-югославського конфлікту 1948–53*. Разом із Б. Кідрічем вважається архітектором югославської моделі самоврядного соціалізму, яка з 1950–52 почала запроваджуватись в Югославії на противагу рад. моделі централістсько-бюрократичного соціалізму. Виступив теоретиком у галузі нац. питання в Югославії, водночас ініціював політ. чистки в КПЮ після 1948, став прибічником «жорсткої» течії в керівництві д-ви. Мав великий вплив на формування *зовнішньої політики* Югославії, але союзним секр. (міністром) закорд. справ був тільки 31.08.1948–14.01.1953. Сформулював концепцію неприєднання Югославії у відносинах між США та СРСР. З 1960-х офіційно вважався наступником Й. Б. Тіто, у 1963–67 очолював Скупщину СФРЮ. Дійсний чл. Академії наук Словенії. На його честь м. Плоче (сучасна Хорватія) у 1950–54 та 1980–90 носило назву Карделєво.

М. С. Каменецький

Карденас (Cardenas) Ласаро (21.05.1895, Мехіко, Мексиканські Сполучені Штати — 19.10.1970, там само) — мексиканський громад.-політ., військ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї ткача-кустаря. Активний учасник Мексиканської рев-ції 1910–20, у 1920-ті — на командних посадах у військ. округах, відзначався демократизмом, порядністю та непідкупністю; дивізійний генерал (1928); 1928–32 — губернатор шт. Мічоакан, здійснив низку реформ в інтересах трудящих; 1930–31 — голова виконкому правлячої Національно-революційної партії (НРП); 1931 — міністр внутр. справ, 1933–34 — військ.-мор. міністр. 1.12.1934–30.11.1940 — Президент Мексиканських Сполучених Штатів. Спираючись на підтримку робітничих і селянських орг-цій та патріотичних середніх верств, 1937 частково націоналізував залізниці, 1938 — власність інозем. нафтових компаній, започаткував здійснення радикальної аграрної реформи і створення кооперативного сектору. Водночас скасував обмеження на діяльність опозиційних політ. сил, надавав політ. притулок революціонерам, виступив із засудженням *італійської агресії проти Ефіопії 1935–36*, активно допомагав респ. урядові Іспанії. 1942–45 — міністр нац. оборони, потім займав різноманітні адмін. посади. З 1949 брав активну участь у Русі прихильників миру, з 1955 — віце-президент, з 1969 — почесний президент Всесвітньої Ради Миру, чл. міжнар. трибуналу з розслідувань *злочинів воєнних* США у В'єтнамі, лауреат Міжнар. ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1955).

В. І. Головченко

Кардозу (Cardoso) Фернандо Енріке (18.06.1931, Ріо-де-Жанейро, Республіка Сполучених Штатів Бразилії) — бразильський громад.-політ. і держ. діяч, 34-й президент Бразилії (1.01.1995– 1.01.2003); проф. соціології Ун-ту Сан-Паулу. Після військ. перевороту 1.04.1964 емігрував, повернувся на батьківщину 1968. У 1986 обраний сенатором від шт. Сан-Паулу. Як прихильник ідеї соц. справедливості водночас зарекомендував себе прагматиком, що наполягає на системному підході до екон. перетворень. У червні 1988 виступив співзасновником лівоцентристської Партії бразильської соціал-демократії, котра проголосила своєю метою б-бу за демократію й соц. реформи та посилення ролі Бразилії на міжнар. арені. В жовтні 1992 — травні 1993 — мін. зак. справ, у травні 1993 — березні 1994 — міністр фінансів. У центр своєї діяльності К. поставив подолання бюджетного дефіциту й інфляції, підготувавши «План реал», професійна швидкість реалізації якого за збереження послідовності етапів і довіри населення дозволила утримувати курс нової валюти країни — реала — на рівні амер. долара. Після обрання президентом Федеративної Республіки Бразилія у внутр. політиці прискорив процес приватизації, добився фінанс. стабілізації й забезпечив стійке екон. зростання, провів адмін. реформу й скоротив чисельність *збройних сил*. У *зовнішній політиці* лібералізував зовн.-екон. діяльність й активізував інтеграційні процеси в рамках *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*. Під час офіц. візиту до Бразилії 26.10–1.11.1995 Президента України Л. *Кучми* підписав *українсько-бразильський договір про дружні відносини і співробітництво 1995*. З 2003 очолює Інститут Фернандо Енріке Кардозу в Сан-Паулу.

В. І. Головченко

Карзай Хамід (24.12.1957, с. Карз, провінція Кандагар, Королівство Афганістан) — афганський громадсько-політичний і державний діяч, 4-й президент Афганістану; народився в сім'ї глави впли-

вового пуштунського клану попалзай; закінчив Вищу школу «Хабібія» (Кабул, 1976) і Університет Хімачал (Сімла, Індія, 1983); по завершенні навчання взяв участь у боротьбі проти радянських окупаційних військ, передаючи з Пакистану гроші й зброю афганським моджахедам, налагодив зв'язки з ЦРУ і британською розвідкою МІ-6; напр. 1988 — директор Політичного департаменту Афганського національного фронту порятунку С. Моджаддеді. К. був одним із тих, хто оголосив про намічені рішення на переговорах між моджахедами та СРСР, результатом яких стало виведення радянських військ з Афганістану. Після взяття моджахедами Кабула в 1992 став заступником міністра закордонних справ в уряді Б. Раббані й залишався на цій посаді до 1994; потім надавав фінансову підтримку талібам і, за деякими джерелами, виступав як консультант на переговорах між представниками талібів і американською нафтовою компанією Unocal з приводу можливості прокладки нафтопроводу через зайняту «Талабаном» територію. Але коли в 1996 лідери руху запропонували К. представляти їхній уряд в *ООН*, він відмовився і втік до пакистанської Кветти; у 1998 відкрито виступив за опір режиму талібів, після вбивства батька очолив клан попалзай; в жовтні 2001, коли США та їхні союзники почали в Афганістані військову операцію, таємно повернувся на батьківщину й брав активну участь у визволенні Кандагара від талібів; на початку грудня того ж року спеціальна конференція ООН в Бонні оголосила про створення в Афганістані перехідного уряду, який очолив К.; в січні 2002 вперше виступив у новій якості на Токійській конференції з відновлення Афганістану, де домігся виділення своїй країні 4 млрд дол. США.

13.06.2002 Лойя джирга (рада старійшин) проголосила К. главою держави після того, як його підтримала низка польових командирів і колишній афганський король Захір-Шах; попри те, що противники К. підкреслювали його залежність від американської адміністрації, набув значної популярності серед втомленого від *громадянської війни* населення Афганістану; в жовтні 2004 в Афганістані відбулися перші вільні президентські вибори, на яких К. отримав більше 55% голосів і 7.12.2004 був офіційно проголошений першим вільно обраним президентом Ісламської Республіки Афганістан. За час керівництва К. країна досягла значних успіхів у відновленні економіки, освіти та інших галузей, хоча особиста роль президента в цьому іноді заперечується; довгий час у відсутності порядку в Афганістані К. звинувачував Пакистан, що нібито підтримував проталібські терористичні сили, однак на поч. травня 2007 зустрівся в Анкарі з президентом Пакистану П. *Мушаррафом*, і вони зробили спільну заяву, в якій пообіцяли співпрацювати в галузі боротьби з *тероризмом міжнародним*; регулярно робив спроби почати переговори з талібами, але отримував від них відмову. У квітні 2009 оголосив про свій намір балотуватися на майбутніх президентських виборах; після 1-го туру виборів 20.08.2009, незважаючи на посилення активності талібів, К. оголосив про свою перемогу, проте одночасно про перемогу заявив і його головний суперник Абдулла Абдулла, одночасно повідомлялося про численні випадки фальсифікації результатів, що навіть призвело до зіткнення К. зі спеціальним представником США в Афганістані і Пакистані Р. Голбруком, який висловив сумнів у справедливості виборів; К. погодився на 2-й тур виборів, але 2.11.2009 його скасували у зв'язку з тим, що Абдулла Абдулла відмовився брати участь у президентських перегонах, оскільки не вірив у чесність повторного голосування; того ж дня К. був проголошений президентом Афганістану на 2-й термін.

В. І. Головченко

Карибська асоціація вільної торгівлі (КАРІФТА) — регіональне інтеграційне угруповання, сформоване протягом 1965–68 такими країнами як Антигуа і Барбуда, Барбадос, Гаяна, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс і Ангілья, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго, Ямайка; у 1971 приєднався Британський Гондурас (з 1973 — Беліз). Метою інтеграції карибських країн було збереження економічних зв'язків, установлених в рамках Вест-Індської федерації (1958–62), та об'єднане представництво на міжнародній арені. Тому 15.12.1965 глави урядів Антигуа і Барбуди, Барбадосу і Британської Гвіани (з 1966 — Гаяна) у м. Дікенсон Бей (Антигуа і Барбуда) підписали угоду про створення Карибської асоціації вільної торгівлі, до якої протягом 1968 приєдналася решта держав-членів. Угода набрала чинності 1.05.1968. Відповідно до положень про створення Асоціації, діяльність угруповання націлювалася на нарощення, диверсифікацію та лібералізацію взаємної торгівлі карибських країн. При цьому для групи менш розвинутих країн (Антигуа і Барбуда, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс і Ангілья, Сент-Люсія) встановлювалися довші періоди поступової відміни митних тарифів та інші заходи зі сприяння їхньому економічному розвитку. Інституційна структура Асоціації включала в себе Конференції глав урядів, Карибський регіональний секретаріат Співдружності (штаб-квартира у м. Джорджтаун, Гаяна) і Карибський банк розвитку (штаб-квартира у м. Бриджтаун, Барбадос). Згідно з рішенням Конференції глав урядів 1972 Карибська асоціація вільної торгівлі наступного року була трансформована у *Карибське співтовариство*.

Н. М. Весела

Карибська криза 1962 (Cuban missile crisis) — найбільш небезпечна криза часів радянсько-американського протистояння у роки *холодної війни*, що поставила світ на межу термоядерної *війни*. У США використовують термін «Кубинська ракетна криза», а на Кубі — «Жовтнева криза». К. к. поділяють на три фази: 1) приховану фазу, що розпочалася із прийняттям у листопаді 1961 Сполученими Штатами плану вторгнення на територію Куби під назвою «Мангуста»; 2) відкриту фазу (22–29.10.1962); 3) завершальну фазу (29.10.1962 — 7.01.1963). Прихід до влади на Кубі революційного уряду 1.01.1959 призвів до наростаючого конфлікту зі США. Новообраний президент Дж. *Кеннеді* санкціонував здійснення антикубинської акції, підготовленої ЦРУ за президентства Д. *Ейзенхауера*. 15–17.04.1961 американські літаки бомбардували Кубу і на острів були висаджені загони кубинських емігрантів, підготовлених американськими інструкторами. Десант було розгромлено, що стало ударом по престижу адміністрації США. У січні 1962 США добились виключення Куби з *Організації американських держав* і разом із союзниками ввели проти неї торгове *ембарго*. Така політика США штовхала кубинське керівництво на зближення з СРСР, Москва ще у кінці 1960 почала поставки зброї на Кубу. Після провалу висадки у затоці Кочінос США почали планувати масштабну операцію за участі ВПС та ВМС, що передбачала десантування на острів 7 дивізій. Загальна чисельність задіяних військ сягала 250 тис. чол., операцію з моря мали підтримувати 238 військових суден, з них 8 авіаносців, з повітря — бомбардувальники В-47 з ядерною зброєю на борту. СРСР висловлював готовність до підтримки Куби і надання їй допомоги проти *агресії*. Москва почала готувати таємну операцію з розміщення на Кубі радянського військового контингенту із ракетами середнього радіусу дії. Офіційною метою був захист Куби від агресії, але у цьому рішенні була й глобальна стратегічна складова. Розміщенням ракетно-ядерних засобів середнього радіусу дії поблизу території США СРСР намагався компенсувати загальну стратегічну перевагу США.

У відповідь на звернення керівництва Куби на чолі з Ф. *Кастро* про захист від вірогідної агресії з боку США СРСР 24.05.1962 прийняв рішення про надання Кубі військової допомоги, створення Групи радянських військ на Кубі (ГРВК) та перекидання її на територію Куби (операція «Анадир»). У кінці травня кубинське керівництво дало згоду на розміщення радянських військ на території країни. Радянське угруповання на Кубі в період кризи включало три полки ракет Р-12 (радіус 1700–1800 км) і два полки ракет Р-14 (радіус понад 3000 км), що мали на озброєнні всього 42 ракети (з них — 6 навчальних) та 36 ядерних боєголовок, 2 зенітні дивізії, 4 мотострілецьких полки, полк винищувальної авіації (літаки Міг-21), два полки крилатих ракет (80 ракет), вертолітний полк, 3 дивізіони тактичних ракет «Луна» (6 ядерних боєзарядів). Морське угруповання включало 2 крейсери, 4 есмінці, 4 торпедних підводних човни з ядерними торпедами, авіаполк (30 літаків Іл-28 з шістьма ядерними авіабомбами), ракетний полк берегової оборони «Сопка». Усього угруповання під командуванням генерала армії І. Плієва нараховувало 43 тис. чол. 4.10.1962 у стан боєготовності було приведено одну ракету

Р-12, 10 жовтня — 10 ракет, 20 жовтня — 20 ракет. 14.10.1962 американський літак-розвідник виявив розміщення радянських ракет середнього радіусу дії на Кубі. Під час зустрічі 18.10.1962 Кеннеді із радянським міністром закордонних справ А. *Громико* президент США не отримав ніякої інформації про радянські ракети на Кубі. 22 жовтня, після підтвердження розвідданих про радянські ракети на Кубі, президент Кеннеді виступив із телезверненням, оголосивши про морський «карантин» Куби. Збройні сили США було приведено у стан повної боєготовності. Збройні сили СРСР також було приведено до стану повної боєготовності. Країни стояли на порозі термоядерного конфлікту. Непримиренно налаштовані угрупування у Москві та Вашингтоні тиснули на керівництво країн, вимагаючи застосування сили. Одночасно Кеннеді направив М. *Хрущову* послання, у якому мотивував свої дії загрозою *безпеці міжнародній* Західної півкулі. Крім обмінів посланнями між лідерами країн відбувались неофіційні зустрічі брата президента — міністра юстиції Р. Кеннеді із радянським послом А. *Добриніним*, контакти представників розвідспільнот з метою пошуку компромісного виходу з кризи. 24.10.1962 генеральний секретар ООН *У Тан* запропонував США зняти «карантин», а СРСР — вивести з Куби наступальну зброю. 27.10.1962 над Кубою було збито американський розвідувальний літак У-2, військове керівництво США виступало за нанесення ядерного удару по Кубі.

Але Хрущов ще у посланні від 26.10.1962 запропонував компроміс — виведення радянських ракет з Куби в обмін на гарантію ненападу США на Кубу. У посланні Хрущова від 27.10.1962 було поставлено питання про американські ракети у Туреччині, у відповіді того ж дня Кеннеді висловлював готовність зняти карантин і взяти зобов'язання не здійснювати та не підтримувати вторгнення на Кубу в обмін на виведення радянської наступальної зброї з Куби під спостереженням *ООН* і обіцянкц не поставляти її на Кубу. Щодо Туреччини, то США готові були таємно домовитись про виведення американських ракет, але реалізація домовленості вимагала відповідних рішень *НАТО*. 28.10.1962 політбюро ЦК КПРС вирішило прийняти американські пропозиції, найбільш гостра фаза **К. к.** минула. 20.11.1962 США відмовились від карантину. Формальною датою завершення кризи вважають 7.01.1963, коли СРСР і США звернулись зі спільним листом до *генерального секретаря ООН* із проханням зняти питання про **К. к.** з порядку денного *Ради Безпеки ООН*. Врегулювання конфлікту, усвідомлення істеблішментами СРСР та США реальності загрози взаємного знищення дали потужний поштовх процесам, що призвели до розрядки міжнародної напруженості. Почався поступовий перегляд елітами ядерних держав ставлення до ядерної зброї, як переважно до засобу стримування, а не засобу досягнення перемоги у війні. Невдовзі після **К.к.** були підписані перші двосторонні та багатосторонні угоди, спрямовані на послаблення загрози ядерної війни, на обмеження випробувань ядерної зброї та її розповсюдження: у 1962 — Меморандум щодо домовленості про встановлення лінії прямого зв'язку між Вашингтоном та Москвою, у 1963 — *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою*, у 1968 — *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*, у 1971 — *Американсько-радянська угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни*, у 1973 — *Американсько-радянська угода про запобігання ядерної війни*.

Літ.: Tomás Diez Acosta. October 1962: The 'Missile' Crisis as Seen from Cuba. — New York: Pathfinder, 2002. — 333 p.; Norman Polmar, John D. Gresham. Defcon-2: Standing on the Brink of Nuclear War During the Cuban Missile Crisis. — Hoboken, N.J.: Wiley, 2006. — 384 p.; Дроговоз И. Г. Необъявленные войны СССР. — Мн.: Харвест, 2004. — 496 с.; Лавренов С. Я., И. М. Попов. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 778 с.

С. П. Галака

Карибське співтовариство (Caribbean Community), **КАРІКОМ** (CARICOM) — регіональна міжурядова орг-ція; заснована 4.07.1973 в Чаугарамасі (Тринідад і Тобаго); об'єднує д-ви й залежні території Карибського бас.; в рамках співтовариства створено ряд субрегіональних орг-цій, у т. ч. Карибський спільний ринок (КСР). Статутом КАРІКОМ проголошувались такі цілі: *інтеграція міжнародна* шляхом зміцнення торг.-екон. відносин між країнами, орг-ція КСР, об'єднання зусиль країн-учасниць в інтересах прискореного і стабільного розвитку економіки, координація екон. зв'язків із позарегіональними країнами й орг-ціями, вирішення регіональних торгівельних спорів, розроблення єдиних підходів, перш за все у відносинах із найменш розвинутими країнами КАРІКОМ, розширення співробітництва й інтеграція в соц., наук. і культ. сферах, координація *зовнішньої політики* членів співтовариства. Першим кроком на шляху інтеграції стало утворення 1965–68 *Карибської асоціації вільної торгівлі (КАРІФТА)*, членами якої стали Гаяна, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Тринідад і Тобаго, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Кристофер і Невіс і Ангілья, Сент-Люсія, Ямайка, а з 1970 — Беліз; договір про створення КАРІФТА набув чинності 1.05.1968 і передбачав скасування митних тарифів усередині зони. КАРІФТА проіснувала до 1973, коли на зміну прийшов КАРІКОМ. Для надання допомоги у фінансуванні програм екон. розвитку регіону 18.10.1969 був створений Карибський банк розвитку (КБР) з розташуванням у Бриджтауні (Барбадос). До його складу ввійшли всі члени КАРІФТА, Багамські о-ви, Британські Віргінські о-ви, Кайманові о-ви, о-ви Теркс і Кайкос, Велика Британія і Канада, а з 1972 — Колумбія і Венесуела. У червні 1968 декілька країн регіону заснували Східнокарибський спільний ринок, програма якого передбачала більш динамічний і широкий характер інтеграції у порівнянні з КАРІФТА, що загострило в ній протиріччя. Для подолання розбіжностей 1972 була досягнута домовленість про формування КАРІКОМ, що згодом передбачало створення КСР та 8 інших структур. У 1973 договір вступив у дію для Барбадосу, Гаяни, Тринідаду і Тобаго, Ямайки, а з 1974 — для Антигуа і Барбуди, Белізу, Гренади, Домініки, Монтсеррату, Сент-Вінсенту, Федерації Сент-Кристоферу і Невісу, Сент-Люсії. КСР почав діяти з 1.08.1973, Багамські о-ви в 1984 приєднались до КАРІКОМ, але не увійшли в КСР. Згодом були утворені комісії у відповідності до напрямів інтеграції: економічної, політичної, з введення спільної грошової одиниці, з внутр. і зовн. тарифів, з вільного пересування населення в межах території КАРІКОМ, зі створення спільного інвестиційного фонду тощо. На чолі кожної комісії стояла одна з країн-учасниць. Наразі діють наступні директорати: з питань зовнішньої політики та політики співтовариства; з питань соціального розвитку; з питань торгівлі та економічної інтеграції; Карибський Форум африканських, карибських та океанських держав (КАРІФОРУМ). Найвищим адміністративним органом КАРІКОМ є Генеральний секретаріат, який відповідає за розробку пропозицій, робочої програми та бюджету організації. В межах КАРІКОМ діє механізм регулярних та позачергових конференцій *глав урядів*, також проводяться зустрічі на рівні міністрів. За роки діяльності на початковому етапі (1970–90-ті) орг-цією досягнуті певні успіхи в екон., політ. та культ. інтеграції спочатку 13-ти, в 1995 — 14-ти, 1998 — 15-ти країн регіону. Найбільші здобутки відзначаються в орг. сфері, найменші — у сфері реалізації проголошених принципів і цілей. Етапним став саміт 14 глав д-в КАРІКОМ у Гаяні 4–7.07.1995. Був відзначений прогрес у створенні спільного ринку в регіоні та подальшій лібералізації зональної торгівлі, особливо в галузі обміну с.-г. продукцією, здійснено нові кроки щодо переходу до єдиної грошової одиниці.

2001 позначився підписанням Оновленого договору Чаугарамас для завершення трансформації КАРІФТА в КАРІКОМ, перетворення спільного ринку в Єдиний ринок та економіку КАРІКОМ, заснування та втілення Карибського суду справедливості. У зв'язку з підписанням у 2008 договору про економічне партнерство з ЄС, з 2013 члени ЄС та КАРІКОМ мають однакові права у сфері торгівлі та інвестування. У 2007 був введений єдиний паспорт для держав-членів КАРІКОМ; наступного року держави-члени КАРІКОМ підписали договір про створення Фонду розвитку КАРІКОМ. У тому ж році лідери держав Тринідад і Тобаго, Гренади, Сент-Люсії, Сент-Вінсент та Гренадини оголосили про своє бажання створити субрегіональний політичний союз в межах КАРІКОМ. КАРІКОМ співпрацює з США, інтеграційними об'єднаннями Лат. Америки *(Спільний ринок країн Південного конуса, Андський спільний ринок, Центральноамериканський спільний ринок), Європейським Союзом.* КАРІКОМ втілює ряд

проектів, зокрема, Програму розвитку відновлюваної енергії, Програма розвитку агробізнесу КАРІКОМ, Програму адаптації до зміни клімату, Пан-Карибське співробітництво в боротьбі з ВІЛ/СНІД, Програму сприяння безпеці харчів. Штаб-квартира КАРІКОМ знаходиться в м. Джорджтауні (Гаяна).

Н. В. Балюк, Г. Д. Хоменко

Карім (Karim) Амінахтун Бінті Хаджі А. (11.10.1958) — малайзійський *дипломат*; закінчила економічний факультет Малайзійського університету. 1984–88 — помічник секретаря МЗС Малайзії; 1988–91 — другий секретар Верховної комісії Малайзії в Канаді; 1991–96 — старший помічник секретаря департаменту країн Східної Європи МЗС Малайзії; 1996–2001 — перший секретар *посольства* Малайзії в Індонезії; 2001–02 — головний помічник секретаря департаменту країн Східної Азії МЗС Малайзії; 2002–04 — заступник секретаря з консульських питань МЗС Малайзії. В 2005–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Малайзії в Україні; потім — віце-директор Інституту дипломатії та зовнішніх відносин (Куала-Лумпур)

Р. К. Петюр

Карімов (Karimov) Іслам Абдуганійович (30.01.1938, Самарканд, Узбецька РСР) — узбецький громад.-політ. та держ. діяч, 1-й президент Узбекистану; народився в сім'ї службовця; закінчив Середньоазійський політехнічний інститут (нині — Ташкентський державний технічний університет) за спеціальністю «інженер-механік» і Ташкентський інститут народного господарства (нині — Ташкентський державний економічний університет) за спеціальністю «економіст»; кандидат екон. наук, почесний доктор Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка (2004). У 1960–61 — помічник майстра на заводі Ташсільмаш (м. Ташкент). 1961–66 — інженер-конструктор Ташкентського авіаційного заводу; 1966–83 — провідний спеціаліст, зав. відділу, заст. голови Держплану Узбецької РСР; 1983–86 — заст. прем'єр-міністра й голова Держплану Узбецької РСР. У 1986–89 — 1-й секр. Кашкадар'їнського обкому Компартії Узбекистану; у 1989–91 — 1-й секр. Компартії Узбекистану. 24.03.1990 на сесії Верховної Ради Узбецької РСР обраний першим президентом республіки; у 1992 обраний президентом незалежного Узбекистану. За результатами референдуму 26.03.1995 його повноваження було продовжено до 2000. На виборах 9.01.2000 переобраний президентом д-ви на новий термін (отримав 91,9% голосів)); на президентських виборах 23.12.2007 отримав 88,1% голосів і, відповідно до конституційних поправок 2002, був обраний на другий 7-річний термін. У внутр. політиці орієнтується на екон. й технол. модернізацію за збереження керівної ролі д-ви в економіці (т. зв. «дозрілий державний капіталізм»). За його правління в Узбекистані створено низку нових галузей промисловості — нафтохімічну, автомобільну та переробну; активно розробляються власні родовища нафти й газу. У *зовнішній політиці* проводить курс на розбудову відносин із країнами Центр. Азії в рамках *Співдружності Незалежних Держав;* зміцнює зв'язки зі США та іншими д-вами Заходу; підтримує розвиток взаємовигідних двосторонніх стосунків з Україною; 17.02.1998 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст.

Твори: «Узбекистан: національна незалежність, економіка, політика, ідеологія» (1993); «Батьківщина священна для всіх і для кожного» (1995); «Узбекистан на шляху поглиблення економічних реформ» (1995); «Узбекистан на порозі XXI століття: загрози безпеки, умови та гарантії прогресу» (1997); «Висока духовність — непереможна сила» (2008); «Узбекистан на порозі досягнення незалежності» (2011).

Л. В. Губерський

Карловицькі мирні договори 1699 — двосторонні угоди, підписані в сербському м. Карловиц (сучасні Сремські-Карловці, Воєводина, Сербія) за результатами *війни* 1683–97, яку *Священна ліга* вела проти *Османської імперії* Переговори проходили з жовтня 1698 за посередництва Англії та Нідерландів. За польсько-тур. мирним дог-ром 16.01.1699 Речі Посполитій поверталося Поділля з фортецею Кам'янець-Подільський, а польські війська звільняли молдовські міста, зайняті ними під час війни. За австр.-тур. мирним дог-ром 26.01.1699 Австрія отримувала всю територію Угорщини, частину Трансільванії, Хорватії та Славонії. Туреччині поверталась область Тіміш. За мирним дог-ром між Венецією та Туреччиною 26.01.1699 до Венеції відходили Морея (Пелопоннес), частина Далмації та о-ви Архіпелагу, якими її війська оволоділи під час війни. Московське царство не підписало тоді з Туреччиною мирний договір, але 14(24).01.1699 уклало *перемир'я* терміном на 2 роки на основі принципу *уті посідетіс;* Азов, захоплений рос. військами 1696, залишався за Московським царством. Остаточне врегулювання між двома д-вами було досягнуте за *Константинопольським миром 1700.* К. м. д. фактично поклали кінець тур. експансії в Європі та розпочали її витіснення з континенту.

В. Ю. Константинов

Карлссон (Carlsson) Інгвар (9.11.1934, Бурос, Королівство Швеція) — шведський громад.-політ. і держ. діяч. У 1961 очолив Соціал-демократичний юнацький рух — молодіжну орг-цію СДРП Швеції; за її підтримки в 1964 обраний до парламенту. 1967–69 — заст. держ. міністра; 1969–73 — міністр освіти, 1973–76 — міністр житлового будівництва в уряді У. *Пальме.* Після поразки СДРПШ на парл. виборах 1976 очолив роботу з повернення партії до влади й розроблення плану оздоровлення економіки країни. У 1982–86 — віце-прем'єр і особистий радник прем'єр-міністра Швеції У. Пальме, займався опрацюванням перспективної стратегії партії; водночас у 1985 призначений міністром охорони навколишнього середовища. Після вбивства У. Пальме очолив СДРПШ. 28.02.1986–3.10.1991 і 7.10.1994–21.03.1996 — Прем'єр-міністр Королівства Швеція, очолював «найбільш жіночий» уряд у світі, половину членів якого становили представниці «слабкої статі». Забезпечив вступ країни до *Європейського Союзу* і приватизацію збиткових підприємств держ. сектору; в 1995 був одним із співголів Комісії з питань глобального управління, питань міжнародного розвитку, міжнародної безпеки, *глобалізації* й глобального управління. У 2003 очолив незалежну комісію *ООН* у Руанді (див.: *Громадянська війна в Руанді*).

В. І. Головченко

Карлстадська конвенція 1905 — угода про ліквідацію шведсько-норвезької *унії*, що відкрила шлях до проголошення незалежності Норвегії; підписана 26.10.1905. Згідно Кільського договору 1814 Норвегія мала сформувати разом зі Швецією єдине королівство і мати єдиного короля. Такий спосіб управління обумовив тривалий період боротьби норвезького народу за незалежність від Швеції, включаючи підготовку до *війни* на початку XX століття, коли країна посилювала власні військові й оборонні ресурси. На референдумі 13.08.1905, що провів тимчасовий уряд Норвегії, населення країни висловилось за розрив унії зі Швецією. У вересні 1905 у шведському м. Карлстад проходила конференція шведських і норвезьких представників. Найбільше суперечок викликала вимога Швеції про ліквідацію норвезьких укріплень у долині річки Гломмен, проти чого категорично заперечувала норвезька сторона. З військової точки зору укріплення мали особливе значення для оборони Норвегії, закриваючи всі підступи до столиці. Але під тиском *великих держав* норвежці прийняли майже всі шведські вимоги, в першу чергу, ліквідувати укріплення уздовж шведського кордону. З обох сторін кордону встановлювалась нейтральна *демілітаризована зона* від Північного моря до 61° північної широти. І, незважаючи на внутрішню критику норвезького уряду за надмірну поступливість, після *ратифікації* конвенції обома сторонами вона набула чинності. В Норвегії було встановлено монархічну форму правління і обрано королем Карла, принца данського (вступив на престол під іменем Хокона VII).

О. Л. Хилько

Карманський Петро (29.05.1878, м. Чесанів, нині — Цешанув Любачівського повіту Підкарпатського воєводства, Польська Республіка — 16.04.1956, Львів, УРСР) — укр. поет-перекладач і *дипломат*, представник модерністської групи «Молода Муза»; закінчив Львівський університет (1907). До *Першої світової війни* вчителював у галицьких гімназіях; 1920–22 — голова Дипломатичної місії ЗУНР у Бразилії, 1922–32 — в еміграції у Бразилії й Аргентині, редагував часописи «Праця» і «Український Хлібороб», очолював Союз українців Бразилії. По поверненні до Львова в 1932 відійшов від політ. діяльності й зосередився на перекладах з Данте (разом із М. Рильським),

Й. В. Гете, Е. А. По, Дж. Леопарді, Ф. Грільпарцера; в 1944–46 був директором меморіального музею Івана Франка у Львові.

Твори: поетичні збірки «З теки самоубійця» (1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні вогні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909), «До сонця» (1941), «Поеми» (1941); «По ясній дорозі» (1952); роман «Кільці рож», «Між рідними в Південній Америці», «Українська богема», «Крізь темряву» (1956).

В. І. Головченко

Карон (Caron) Дж. Даніель (23.06.1958) — канадійський *дипломат*; закінчив Університет Лаваль (1980, ступінь бакалавра з економіки). 1978 — представляв Канаду в Уагадугу (Верхня Вольта) на міжнар. молодіжній конференції, організованій Франкофонною агенцією з питань культурної та технічної співпраці; в 1980-х — працював консулом та торговельним представником в Генеральному консульстві Канади в Бостоні (США), був членом канадійської делегації на переговорах з Францією стосовно прав на ловлю риби біля островів Сент-П'єр і Мікелон (Франція); потім працював заступником директора відділу країн Північної Європи, а також регіональним директором Міністерства рибальства та океанів; був директором відділу Японії у Міністерстві зовнішніх справ і міжнародної торгівлі Канади в Оттаві та радником у представництві Канади при *Європейському Союзі* в Брюсселі; 08.2005–07.2008 — заступник голови місії та міністр-радник у посольстві Канади в Мексиці. В 2008–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні.

Н. Л. Яковенко

Карпинський Олександр Михайлович (25.08.1867, Сувалки, нині — Підляське воєводство Польської Республіки — 15.06.1929, Рівне, нині — Україна) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*; закінчив юридичний факультет Московського університету (1892). Працював в окружному суді Чернігова, належав до УПСФ. З 22.11.1917 — товариш ген. секретаря внутр. справ в уряді В. *Винниченка*, з 17.07.1918 — чл. Ради МЗС Української Держави, 14.10.1918 — призначений *послом* до Варшави, але у зв'язку з початком антигетьманського повстання під проводом Директорії не зміг приступити до виконання обов'язків. З 1921 — адвокат у Рівному, 1922–28 — депутат польського сенату від укр. населення Волині, очолював Український сенаторський клуб.

В. М. Матвієнко

Карпіні (Carpini) Джованні да Плано (бл. 1182, Умбрія, Папська держава — 1.08.1252, Ліон, графство Ліонне) — францисканський чернець, *дипломат* і мандрівник. 1245–47 був відряджений Папою Римським Інокентієм IV до Монголії з завданням встановити дружні стосунки з великим ханом і схилити його до християнства; їхав через Півд.-Зах. Русь, залишив опис недавно перед тим зруйнованого монголами Києва. Водночас йому було доручено зав'язати переговори з урядом Галицько-Волинської Русі й навернути «руських схизматиків» у католицтво. У грудні 1245 прибув до Кракова і зустрівся з *Васильком Романовичем*, братом *Данила Галицького*, від якого одержав запрошення відвідати Галич, де пробув кілька днів, виступив перед руськими єпископами і оголосив їм папську буллу. Але Василько з єпископами ухилились від відповіді, бо глава Галицько-Волинського князівства перебував тоді в Батия в Орді. На шляху до Сарая (столиці Орди) поміж Дніпром і Доном зустрівся з Данилом Галицьким і запропонував тому зав'язати стосунки з курією. Повернувшись до Холма, Данило Галицький відрядив свого представника ігумена Григорія до Ліона, де тоді перебував папа. З ініціативи Карпіні зав'язалось тривале листування між курією і галицько-волинським князем (див.: *Галицько-папські переговори сер. XIII ст.*).

М. Ф. Котляр

Каррільо Флорес (Carrilo Flores) Антоніо (23.06.1909, Мехіко, Мексиканські Сполучені Штати — 20.03.1986, там само) — мексиканський громад.-політ. діяч і *дипломат*. 1952–58 — міністр фінансів, 1959–64 — *посол* Мексики у США, 1964–70 — мін. зак. справ Мексики, виступив одним із організаторів укладення *Договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967*; 1972–74 — ген. секретар Конференції ООН з проблем народонаселення. З 1977 — радник уряду Мексики з фінанс. і зовн.-політ. питань; 1979–82 — чл. палати депутатів Національного конгресу, очолював комісію із закорд. справ; 1980–81 — посол Мексики в СРСР, з 1984 — посол з особливих доручень МЗС Мексики.

В. І. Головченко

Каррінгтон (Carrington) Пітер Александер Руперт (6.06.1919, Лондон) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, барон. Закінчив Ітонський коледж і Королівську військ. академію в Сандхорсті, учасник *Другої світової війни*. З 1938 — депутат палати лордів, 1951 — парл. секретар мін-ва с. г-ва, 1954 — мін-ва оборони; 1956–59 — Верховний комісар (*посол*) Великої Британії в Австралії; 1959–62 — 1-й лорд Адміралтейства і чл. Таємної Ради; 1964–70 — лідер консервативної опозиції в палаті лордів; 1970–79 — держ. секретар у справах оборони, водночас 1972–74 — голова Консервативної партії. 4.05.1979–5.04.1982 — мін. зак. справ; очолював «конференцію круглого столу» в Ланкастер-Хаусі, що уможливила мирне вирішення *Південної Родезії проблеми* і проголошення незалежності Республіки Зімбабве 18.04.1980; намагався віднайти переговорний шлях до врегулювання *Близькосхідного конфлікту* і кризової ситуації навколо Фолклендських (Мальвінських) о-вів, але змушений був подати у відставку після початку *англійсько-аргентинського конфлікту 1982*. 1983–84 — голова Загальної електричної компанії; 25.06.1984–30.06.1988 — Ген. секретар *НАТО*; у своїй діяльності виходив із першорядності налагодження діалогу з СРСР, вважаючи його ключовим у справі поновлення громад. довіри до НАТО. 1.08.1984–7.06.1994 — канцлер Ордену Святого Михайла і Святого Георгія, 8.11.1994 — жовтень 2012 — канцлер ордену Підв'язки.

В. І. Головченко

Карський договір 1921 — *договір міжнародний багатосторонній* про дружбу між Вірменською, Азербайджанською та Грузинською РСР, з одного боку, і Туреччиною з іншого. Укладений 13.10.1921 в м. Карс (нині — Турецька Республіка) на конференції, скликаній на виконання Московського договору про дружбу і братерство між РСФРР і націоналістичною Туреччиною від 18.03.1921. Вступив в силу 11.09.1922; послужив у якості інструмента міжнародно-правового оформлення нового розмежування Південного Кавказу після турецько-вірменської війни 1920 (див.: *Александропольський мирний договір*). В основу **К. д.** були покладені положення Московського договору: передбачалось створення комісій для встановлення торгівельних відносин, регулювання фінансово-економічних питань та укладення в подальшому конкретних угод з інших питань відносин між його учасниками; сторони погодились полегшити мешканцям прикордонної зони перехід кордону та надати їм право користування пасовищами з обох сторін кордону. До Туреччини відійшли міста Карс і Ардаган, гора Арарат була визнана турецькою, що обумовило неприйняття Вірменією Карського договору. Договір сприяв врегулюванню спірних питань між Туреччиною і південнокавказькими радянськими республіками, хоча спосіб вирішення деяких територіальних питань за ініціативою Російської СРФР (за зразком Московського договору) заклав джерело територіального конфлікту між Вірменією і Азербайджаном. Термін дії договору не був обумовлений, він скасував дію Александропольського договору 1920.

О. Л. Хилько

Картахенська декларація 1991 — заява голів держав-членів *Групи Ріо*, оприлюднена 3.12.1991 на 5-й нараді президентів, в якій дається оцінка змінам міжнар. та регіональної систем. Учасники схвалили запровадження *«Ініціативи для Америк» 1990*, наголосили на необхідності активізації переговорів у рамках *ГАТТ* та поглиблення політ. діалогу із США щодо проблем зовн. боргу лат.-амер. країн, розвитку торгівлі та інвестицій, а також висловили зацікавленість у регіональній інтеграції. Важливими напрямками співробітництва країн регіону було також визначено взаємодію у б-бі з *тероризмом міжнародним*, з вир-вом, перевезенням та споживанням наркотичних речовин, у сфері захисту довкілля, в забезпеченні енергетичної безпеки, а також співробітництво в розв'язанні проблеми *Центральноамериканського мирного урегулювання*, оздоровленні міжамер. системи, роззброєнні. У **К. д.** значна увага приділяється необ-

хідності підвищення ролі *Організації Об'єднаних Націй*, що повинна якнайповніше відображати волю держав-членів. Голови д-в підкреслили важливе місце Групи Ріо як основного інституту політ. консультацій і координації в регіоні.

Н. М. Весела

Картахенський протокол з біобезпеки — протокол, укладений 29.01.2000 на виконання статті 19 *Конвенції про біологічне різноманіття 1992*. Набув чинності 11.09.2003. Мета Картахенського протоколу — сприяння забезпеченню належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів (ЖЗО), отриманих у результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню. ЖЗО означає будь-який живий організм, що містить нову комбінацію генетичного матеріалу, отриманої внаслідок використання сучасної біотехнології (стаття 3). Документ регулює здійснення оцінки ризику від використання ЖЗО (стаття 15 і Додаток III). Статті 10 і 18 закріплюють принцип перестороги у поводженні з такими організмами: недостатність наукової достовірності у зв'язку з нестачею відповідних наукових інформаційних даних і знань стосовно масштабів потенційного несприятливого впливу живого зміненого організму на збереження і стале використання біологічного різноманіття в стороні імпорту, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини, не перешкоджає стороні *імпорту* в прийнятті у відповідних випадках рішення щодо імпорту такого живого зміненого організму, з метою запобігання або мінімізації такого потенційного несприятливого впливу. Протокол передбачає дві різні процедури надання згоди на імпорт ЖЗО: 1) процедура попередньої обґрунтованої згоди (стаття 7), яка застосовується до першого умисного транскордонного переміщення ЖЗО, призначених для інтродукції в навколишнє середовище сторони імпорту; 2) механізм посередництва з біобезпеки (стаття 11), яка застосовується відносно ЖЗО, призначених для безпосереднього використання в якості харчових продуктів, корму чи для обробки. 15.10.2010 до Картахенського протоколу з біобезпеки було укладено Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність і відшкодування.

М. О. Медведєва

Карташов Євген Григорович (1.01.1942, с. Щегловське Макіївського р-ну Донецької обл., УРСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч. У 1969 закінчив Запорізький машинобудівний ін-т, 1983 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС (Москва), кандидат філос. наук. 1969–90 — на комсомольській, згодом — парт. роботі. 1990–92 — заст. голови виконкому Запорізької обласної ради народних депутатів, заст. голови Запорізької обласної держ. адміністрації; 1992–97 — заст. ген. директора, дир. зовн.-екон. фірми комбінату «Запоріжсталь»; 1997–98 — заст. голови правління з питань зовн.-екон. діяльності, дир. зовн.-екон. фірми ВАТ «Запоріжсталь»; 1999 — голова Запорізької обласної держ. адміністрації. У січні 2000 — березні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Казахстан. У березні 2001 — липні 2003 — голова Запорізької обласної держ. адміністрації; 2003–10 — міський голова Запоріжжя; 2010–12 — депутат Запорізької міськради. У 2012 обраний народним депутатом України.

В. М. Матвієнко

Карт-бланш (з франц. carte blanche — біла, чиста картка) — чистий бланк, підписаний особою, яка надає право іншій особі заповнити його текстом на свій розсуд; у переносному сенсі — необмежені повноваження, повна свобода дій, які надає довіритель своєму повіреному для здійснення конкретних операцій від свого імені.

В. М. Матвієнко

Картер (Carter) Джеймс Ерл (1.10.1924, Плейнс, штат Джорджія, США) — 39-й президент США (20.01.1977–20.01.1981); народився в сім'ї фермера, навчався у Технологічному інституті в Атланті, закінчив Військово-морську академію в Аннаполісі (1946), служив штурманом субмарини. Після виходу у відставку 1953 займався бізнесом і благодійністю; 1962 і 1964 обирався в сенат штату Джорджія, де входив до ліберальної опозиції; 1970 обраний губернатором штату від Демократичної партії, заявив, що «часи расової дискримінації минули» й забезпечив доступ в урядові інституції для темношкірих і жінок; як представник «нового» освіченого й індустріалізованого Півдня претендував на кандидатуру віце-президента від демократів у 1972, але зазнав невдачі, після чого організував у місцевих партійних осередках успішну системну кампанію на підтримку своєї кандидатури на посаду президента в 1976. Міжнародну частину передвиборної кампанії побудував на забезпеченні *прав людини* в СРСР, «комуністичному таборі» й *«третього світу»* країнах, обіцянках відкликати американські війська з Південної Кореї, Таїланду, Філіппін і Японії та покласти край «секретній зовнішній політиці одинака-ковбоя»; перемозі на перегонах (отримав 297 голосів виборців проти 240 у кандидата республіканців Дж. *Форда*) завдячував недовірі до професійних політиків з боку електорату, наляканого махінаціями Р. *Ніксона*, а також впровадженню державного фінансування передвиборної боротьби з одночасним обмеженням пожертв і видатків.

Внутрішня політика, за винятком *дерегулювання* повітряного сполучення й окремих заходів щодо захисту довкілля, виявилася загалом безрезультатною: спроба впровадження своєрідного «кабінетного уряду» й зосередження у власних руках усіх важелів управління зазнала невдачі; радикальні реформи системи охорони здоров'я й соціального забезпечення не знайшли підтримки однопартійців; енергетична політика економії, що мала зробити США незалежними від *імпорту* енергоносіїв, наштовхнулася на спротив Конгресу, а «нафтовий шок», спричинений ісламською революцією в Ірані 1979, викликав глибоку кризу президентства К. Зате на міжнародній арені було досягнуто суттєвих успіхів завдяки т. зв. «терплячій дипломатії» й піднесенню «моралізма» в ранг державної політики: 7.09.1977 підписав з урядом Панами дві угоди про передачу останньому до 31.12.1999 *суверенітету* над *Панамським каналом*; 5.09–17.09.1978 організував у заміській резиденції Кемп-Девід переговори прем'єр-міністра Ізраїлю М. *Бегіна* й президента Єгипту А. *Садата* з близькосхідного урегулювання, що увінчалися підписанням у Вашингтоні *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*; 1.01.1979 були встановлені *дипломатичні відносини* з КНР, а 18.06.1979 уклав у Відні з Л. *Брежневим* Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2), що передбачав їхнє скорочення протягом 1981 до сумарної кількості у 2250 одиниць для кожної сторони. Проте курс на розрядку призвів до розбіжностей із держсекретарем С. *Венсом*, який прагнув до рівноваги в світовій політиці, й радником з питань національної безпеки З. *Бжезинським*, що віддавав перевагу силовим методам, до того ж заради перспектив ратифікації ОСО-2 (цього так і не сталося, хоча сторони мовчки дотримувалися домовленості) К. змушений був погодитися на різке збільшення оборонного бюджету, що призвело до зростання бюджетного дефіциту й підриву довіри до президента.

Політика ж «співпраці й суперництва» з СРСР закінчилася із вторгненням радянських військ в Афганістан у грудні 1979, після чого президент наклав вето на поставки американської пшениці й оголосив про бойкот Олімпійських ігор 1980 у Москві; 23.01.1980 у щорічному посланні до Конгресу висунув *Картера доктрину*, що кваліфікувала будь-яку спробу *третьої держави* набути впливу в регіоні Перської затоки як порушення життєвих інтересів США, котрі за потреби можуть відповісти військовими засобами. Однак невдала операція 25.04.1980 зі звільнення взятих у заручники ісламістами в Тегерані працівників посольства США й економічні труднощі призвели до програшу К. Р. *Рейгану* на президентських виборах того ж року. Протягом 1980–90-х виступав міжнародним *спостерігачем* на виборах у країнах, що розвиваються, і посередником при вирішенні регіональних конфліктів (Боснія і Герцеговина, Гаїті, Ефіопія, Нікарагуа, Панама) та урегулюванні *Північнокорейської ядерної проблеми*; заснував аналітичний «Центр Картера»; активно обстоював проекти будівництва житла для бідних. 2002 удостоєний *Нобелівської премії миру* «за зусилля з мирного владнання конфліктів в усьому світі й боротьбу за права людини».

Літ.: Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. — Ростов-на-Дону, 1997; Печатнов В. О. От Джефферсона до

Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избрателя. — М., 2008; Light P. The President's Agenda: Domestic Policy Choice from Kennedy to Carter. — Baltimore; L., 1982; The Carter Years: The President and Policy Making / Ed. by M.Albernathy, D.Hill, Ph.Williams. — L., 1984; The Carter Presidency: Policy Choices in the Post-New Deal Era / Ed. by G.Frank, H.Graham. — Lawrence, 1998.

В. І. Головченко

Картера доктрина — *доктрина зовнішньополітична* США; висунута 23.01.1980 Президентом США Дж. *Картером* у щорічному посланні до Конгресу США. Вона декларувала наміри США захищати силою перед «загрозою ззовні» свої життєво важливі інтереси в багатому на нафту регіоні Перської затоки. Практична реалізація **К. д.** призвела до посилення амер. військ. присутності на Бл. Сході.

О. А. Коппель

Картка акредитаційна — документ, що засвідчує належність до осіб, які користуються привілеями та імунітетами (дипломатичними чи консульськими). **К. а.** оформляється протокольним відділом (управлінням) *відомства закордонних справ* країни перебування при акредитації співробітників (членів їхніх сімей) *дипломатичних представництв, консульських установ* інозем. держав, *організацій міжнародних* чи представництв міжнар. орг-цій тощо. В Україні, згідно з Положенням про акредитацію співробітників дип. і конс. установ інозем. д-в, міжнар. орг-цій та їхніх представництв, інших інозем. орг-цій від 28.01.2003, видаються 4 види **К. а.**: *дипломатичні картки* (серія «Д»); *консульські картки* (серія «К»); службові картки (серія «С») та звичайні картки (серія «А»). **К. а.** оформлюються на підставі паспортів (національних дипломатичних, службових, звичайних) чи запису, що підтверджує акредитаційний статус, та відп. *нотифікації*. Строк дії **К. а.** не може перевищувати термін дійсності паспорта особи, якій вона належить, а також строку перебування цієї особи в Україні (**К. а.** оформляються на такі терміни: дипломатичні — на 4 роки; консульські — на 4 роки; службові — на 3 роки; звичайні — на 2 роки). **К. а.** повертаються до *Міністерства закордонних справ України* у випадку, коли закінчується їхній термін дії та у зв'язку із зміною посади або статусу осіб, яким вони належать.

В. М. Матвієнко

Картка візитна — широко використовується в дип. практиці при підтримці зв'язків з офіц. особами, представниками *дипломатичного корпусу*, ділових і громад. кіл країни перебування. **К. в.** «заочно» представляє власника, діє від його імені. **К. в.** прийнято передавати, надсилати або залишати особисто. На **К. в.** друкуються ім'я та прізвище (у деяких країнах також по батькові), посада, у правому нижньому кутку — назва столиці країни перебування. На **К. в.** дипломатів також можуть бути розміщені реквізити, що необхідні для продовження контактів: службовий телефон, телефакс, службова адреса. На картках дружин дипломатів проставляється лише ім'я та прізвище, назва столиці країни перебування. У дип. практиці використовується також сімейна (спільна) **К. в.** подружжя. За правилами *протоколу* в певних випадках на **К. в.** у нижньому лівому кутку можуть бути проставлені чорним олівцем від руки літери лат. алфавіту, які означають привід, згідно з яким вручена або передана візитівка.

Т. І. Шинкаренко

Картка кувертна — картка з написаними від руки або надрукованими іменем та прізвищем особи, запрошеної на дип. прийом, якою позначається місце за столом, де повинен сидіти запрошений. **К. к.** виготовляються з цупкого паперу білого кольору у вигляді невеликих прямокутників (розміром із візитну картку). Якщо запрошений — висока посадова особа — на картці позначається лише його посада.

Т. І. Шинкаренко

Касабланкська група (Організація Касабланкської хартії) — політ. об'єднання 6 африк. країн — Алжиру, Гани, Гвінеї, Єгипту, Малі та Марокко; утворена на конференції представників цих д-в, що відбулася 3–7.01.1961 в Касабланці (Марокко). Конференцію скликано за ініціативою Марокко для вироблення спільної позиції щодо *Конголезької кризи 1960–65*, у ній також взяли участь представники Лівії та Цейлону, які не ввійшли до складу орг-ції. Було прийнято Касабланкську хартію, яка визначила завдання групи; її головною метою проголошувалися ліквідація *колоніалізму* та *неоколоніалізму* в усіх його формах та проявах, визволення колоніальних територій на континенті, захист незалежності африк. д-в від політ. втручання та екон. тиску. Країни, що підписали Хартію, також проголошували принцип неприєднання до будь-яких військ.-політ. союзів. Хартія закликала африк. д-ви орієнтувати свою екон. та соц. політику на «використання національних багатств в інтересах своїх народів»; **К. г.** залишалася відкритою для приєднання інших африк. д-в. У ході Касабланкської конф. були прийняті резолюції з алжирського (див.: *Війна за незалежність Алжиру*) та палестинського питань (див.: *Палестинська проблема*), проти ядерних випробувань Франції в Сахарі, проти расової сегрегації та *апартеїду*, декларація про становище в Конго тощо. У резолюції з палестинського питання вперше в практиці африк. конференцій засуджувалася політика Ізраїлю, учасники конференції виступили на підтримку цілісності Республіки Конго та виведення інозем. військ з території цієї країни. Основними органами **К. г.** були Африк. політ. комітет (до якого входили голови д-в або їхні представники), Африк. екон. комітет (у складі міністрів економіки держав-учасниць), Африк. комітет з питань культури, Вища рада об'єднаного верховного військ. командування. У рамках групи були сформовані поштовий та телеграфний союзи, її учасники підписали конвенції про заснування Африк. платіжного союзу, *Африканського банку розвитку*, розробили проект формування Африк. спільного ринку. Діяльність орг-ції здебільшого мала політ. характер, що зумовлювалось відмінностями підходів щодо реалізації екон. проектів та територ. віддаленістю держав-учасниць **К. г.** Після створення *Організації африканської єдності*, до якої увійшли всі незалежні країни Африки, група саморозпустилася і припинила свою діяльність.

С. В. Андрущенко

Касабланкська конференція 1943 — нарада Президента США Ф. Д. *Рузвельта*, Прем'єр-міністра Великої Британії В. *Черчілля* і вищих військ. керівників двох держав; проходила 14–21.01.1943 в Анфі, передмісті Касабланки (Марокко). Й. В. *Сталін* відмовився від участі в нараді, посилаючись на важливі військ. операції, які розгорталися на рад.-нім. фронті. В Анфі були обговорені перспективи воєнних операцій проти д-в «Осі» в 1943. Було підтверджено, що першорядним завданням *антигітлерівської коаліції* є розгром нацистської Німеччини. *Другого фронту проблема* в Європі фактично залишилася невирішеною (В. Черчілль пропонував операцію союзників на Балканському півострові, його пропозиція не знайшла підтримки з боку Ф. Д. Рузвельта). Союзники домовилися провести лише операцію на півострові Котантен (на півн. заході Франції) у серпні 1943 замість широкого вторгнення у Франції навесні 1943. Був затверджений план висадки на Сицилії після завершення кампанії союзних військ у Півн. Африці (операція «Хаскі» розпочалася 10.07.1943). Союзники домовилися про посилення б-би з нім. підводними човнами в Атлантиці, розширення бомбардувань Німеччини, а також обмін інформацією про хід робіт над атомною бомбою. На конференції були розроблені плани ведення воєнних операцій на Тихому океані в 1943. В. Черчілль пообіцяв амер. президентові, що після перемоги над нацистською Німеччиною Британія візьме активну участь у війні проти Японії. Обидва керівники дійшли висновку, що для успішного закінчення війни з Японією необхідний вступ у неї СРСР. Був прийнятий план наступу союзників у Півн. Бірмі, звільнення м. Рабаула (о. Нова Британія), збільшення кількості союзних військ.-повітр. сил у Китаї. При обговоренні політ. питань найбільшу увагу було приділено франц. проблемі. Відбулися переговори Президента США і Прем'єр-міністра Великої Британії з генералом Ш. де *Голлем*, якого правлячі кола США відмовлялися визнати як лідера б-би за визволення Франції (особливо після успішної операції мор. сил *«Вільної Франції»* зі звільнення 24.12.1941 розташованих біля берегів Ньюфаундленду о-вів Сен-П'єр і Мікелон, що контролювались *Віші урядом*), і генералом Жіро, тимчасовим головнокомандувачем франц. сил у Півн. Африці, якого підтримували США. Відбулися також зустрічі двох франц. генералів, проте виробити

компромісну угоду не вдалося. Було досягнуто домовленості про необхідність створення в майбутньому єдиної франц. адміністрації, очолюваної генералами Жіро і де Голлем (Франц. комітет нац. єдності розпочав свою работу 3.06.1943).

На конференції було вирішено добиватися вступу Туреччини у війну проти фаш. д-в. Обговорення питання повоєнної долі колоніальних імперій виявило серйозні розбіжності в поглядах керівників США і Великої Британії. В. Черчілль, який відмовився поширювати на брит. колонії проголошене *Атлантичною хартією 1941* право всіх народів вибирати собі форму правління, прагнув збереження в повоєнний час брит. колоніальної імперії. США розраховували після війни обійняти провідні позиції у формально незалежних колишніх колоніальних країнах і домагалися *деколонізації*. Спільне англ.-амер. послання рад. урядові про результати конференції від 27.01.1943 підтверджувало намір союзників вести війну до беззастережної капітуляції ворога, але не називало конкретних операцій з відкриття Другого фронту і термінів їх проведення. Строки висадки англ.-амер. військ на Європ. континенті в серпні або вересні 1943 були повідомлені рад. керівництву В. Черчіллем, за згодою Ф. Д. Рузвельта, у посланні від 9.02.1943.

І. Д. Коміренко

Касай (Kasai) Ібрагім Пада (25.07.1952, м. Зайді, британський протекторат Нігерія) — нігерійський *дипломат*; закінчив Медичну школу Майдугурі, Університет м. Джос, Університет ім. Амброуз Алі в м. Екпома, Юридичну академію Нігерії; член Асоціації адвокатів Нігерії. 1979 — медичний працівник загального госпіталю м. Джос, Нігерія; 1979–83 — медичний представник компанії Major&Co, Ltd., м. Джос; 1984–97 — старший медичний працівник; 1997–2003 — керуючий директор компанії Kasai Investment Ltd.; 2003–08 — практикуючий юрист, м. Джос. У 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Нігерія в Україні.

Р. К. Петюр

Касетні боєприпаси — боєприпаси, що складаються з контейнерів, які відкриваються у повітрі та розкидають велику кількість вибухових суббоєприпасів або «дрібнокаліберних бомб» на великій території. Залежно від моделі, кількість таких суббоєприпасів може становити від кількох десятків до кількох сотень. Касетні боєприпаси можуть скидатися з літаків або діставатися цілі за допомогою артилерії чи ракет. Більшість суббоєприпасів призначена для вибуху при ударі та палають вільно, тобто не наводяться на ціль кожен окремо. Вперше застосовані під час *Другої світової війни*, касетні боєприпаси залишаються на озброєнні багатьох *збройних сил* (понад 70 держав станом на 1.01.2013, зокрема й Україна), їх виробляли 34 держави, з яких 14 держав продовжують це робити (Бразилія, Греція, Єгипет, Ізраїль, Індія, Іран, Китай, Пакистан, Південна Корея, Північна Корея, Польща, Росія, Румунія, Сінгапур, Словаччина, США, Туреччина). Основне військове призначення касетних боєприпасів полягає у знищенні множинних військових цілей, розташованій на великій території, як-от танкові чи піхотні з'єднання, а також у знищенні чи пораненні *комбатантів*.

Касетні боєприпаси викликають велике занепокоєння з гуманітарної точки зору, оскільки значна їх частина (за різними даними — від 10 до 40%) не вибухають, через що багато країн та регіонів наповнюються великою кількістю (від кількох тисяч до мільйонів) суббоєприпасів, що знаходяться у нестабільному стані та перешкоджають поверненню населення до нормального життя, маючи дію, подібну до дії протипіхотних мін. Серед майже 40 держав світу, на території яких присутнє таке забруднення, найтяжче постраждали Лаос, В'єтнам, Ірак та Камбоджа. У лютому 2007 за ініціативою Норвегії урядами 46 держав було започатковано «процес Осло», метою якого стало вироблення конвенції про заборону касетних боєприпасів. Текст Конвенції про касетні боєприпаси було схвалено на міжнародній конференції у Дубліні 30.05.2008 та відкрито для підписання 03.12.2008 в Осло. Конвенція накладає всеосяжну заборону на касетні боєприпаси, зокрема їх застосування, виробництво, накопичення і передачу. Вона також забороняє державам-учасникам допомагати, заохочувати і спонукати кого б то не було до здійснення діяльності, забороненої відповідно до положень Конвенції. Крім того, на держави, які володіють касетними боєприпасами або яких зачіпає ця проблема, накладаються конкретні зобов'язання зі знищення запасів касетних боєприпасів, видаленню їх залишків, що не розірвалися, та надання допомоги жертвам. Конвенція набрала чинності 1.08.2010 — через шість місяців після отримання 30 *ратифікацій*. Станом на 1.05.2013 Конвенцію підписали 112 держав, з яких 83 її ратифікували. Незважаючи на такий високий рівень міжнародної підтримки, участі у Конвенції не беруть провідні держави, що виробляють касетні боєприпаси або мають їх на озброєнні (США, Росія, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль, Сирія, Польща, Україна). Більшість держав, які не приєдналися до Конвенції, посилаються на те, що касетні боєприпаси є необхідною ефективною зброєю. Окрім Конвенції про касетні боєприпаси 2008 проблему їхніх залишків, що не розірвалися, частково намагається вирішити Протокол про вибухонебезпечні пережитки війни 2003 (Протокол V) до Конвенції про окремі види звичайної зброї 1980, у якому бере участь 81 держава, зокрема й Україна.

М. М. Гнатовський

Каслрі (Castlereagh) Роберт Стюарт, лорд Лондондеррі (18.06.1769, Дублін, Сполучене Королівство Великої Британії — 12.08.1822, Лондон, Сполучене Королівство Великої Британії й Ірландії) — брит. держ. діяч і *дипломат*. 1798–1801 — гол. секретар лорда-лейтенанта Ірландії; 1802–06 — голова контрольної ради у справах Індії; 1805–06 і 1807–09 — військ. міністр; брав участь у переговорах з Росією про спільну б-бу проти *Наполеона I*; 1812–22 — мін. зак. справ. Уклав *Еребруський мир 1812* між Великою Британією і Росією та *Шомонський трактат 1814* про спільні дії Великої Британії, Росії, Австрії та Пруссії проти наполеонівської Франції й урегулювання територ. питань після перемоги, *Паризький мирний договір 1814*. Представляв Велику Британію на *Віденському конгресі 1814–15*, підписав із Францією й Австрією таємний Віденський договір 3.01.1815, спрямований проти Росії й Пруссії; активно підтримував політику *Священного союзу*.

Р. А. Кривонос

Каспеський компроміс 1412 — остаточне вирішення питання про наслідування арагонського престолу в ході суперечки щодо Арагонської спадщини. У 1410 помер арагонський король Мартін I, після якого не залишилось законних спадкоємців. На корону Королівств Арагону та Валенсії й графства Барселона, які залишились після Мартіна I, претендували кілька віддалених родичів. Зрештою, всі вони погодилися на винесення остаточного рішення кортесами — Арагону, Валенсії та Барселони. Довгий пошук порозуміння між трьома парламентами на тлі загострення протиріч між претендентами спричинили гостру політичну кризу й перетворили проблему на міжнародну, оскільки виникла загроза розпаду *держави*. 15.02.1412 кортеси нарешті затвердили рішення про проведення зустрічі повноважних представників у м. Каспе (поблизу Сарагоси) з метою визначення спадкоємця престолу. 28.06.1412 було ухвалено рішення про проголошення королем кастильського інфанта Фердінанда, який став арагонським королем Фердінандом I [1412–16].

І. С. Покровська

Кассен (Cassin) Рене Самюель (5.10.1887, м. Байон, департамент Атлантичні Піренеї, Французька Республіка — 20.02.1976, м. Париж, Франція) — видатний юрист, доктор юридичних наук, професор права. Вивчав право у м. Екс-ан-Прованс та Парижі. 1920–29 — професор права в університеті м. Лілль. 1929–76 — професор права факультету права Паризького університету. 1924–38 — делегат від Франції у *Лізі Націй*. 1941–43 — міністр юстиції в уряді *Вільної Франції*. 1947 заснував і очолив Французький інститут адміністративних наук. 1962–71 — член Конституційної ради Франції. 1947 став одним з головних співавторів *Загальної Декларації прав людини*, за що 1968 отримав *Нобелівську премію миру*. 1965–68 — голова *Європейського суду з прав людини*. Працював у *Комісії ООН з прав людини* та Гаазькому арбітражному суді. Засновник Консультативної ради єврейських організацій.

О. В. Сахаренко

Кастанеда-і-Альварес де ла Роса (Castañeda y Alvarez de la Rosa) Хорхе (1.10.1921, Мехіко, Сполучені Мексиканські Штати — 11.12.1997, там са-

мо) — мексиканський *дипломат* і фахівець з *міжнародного права*, закінчив Національний автономний університет Мексики. На *дипломатичній службі* з 1950; 1955–58 — юрид. радник МЗС Мексики, 1959–60 — зав. відділом міжнар. орг-цій МЗС Мексики, 1961–62 — заст. постійного представника Мексики при ООН, 1962–65 — *посол* Мексики в ОАР, 1965–70 — нач. управління, чл. Колегії МЗС Мексики, 1970–76 — представник Мексики при Відділенні ООН та інших міжнар. орг-ціях у Женеві та в Комітеті із роззброєння; з 1967 — член, з 1973 — голова *Комісії міжнародного права;* 1976–77 — заст. мін. зак. справ, 1977–79 — посол з особливих доручень МЗС Мексики. 16.05.1979–30.11.1982 — мін. зак. справ Мексики, 1983–86 — посол Мексики у Франції.

В. І. Головченко

Кастова система — соціальна система, що превалює у деяких країнах Азії (насамперед — в Індії) та Африки, відповідно до якої права *індивіда* та можливості їхньої реалізації залежать від його походження. Декларація Світової конференції проти расизму, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості 2001 прирівняла *дискримінацію*, що базується на походженні особи, до дискримінації за іншими забороненими *міжнародним правом* ознаками згідно з *Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*. Основним міжнародним органом, що веде боротьбу з дискримінацію на ґрунті кастової системи, є Комітет з ліквідації расової дискримінації, який у своєму Загальному висновку №29 від 1.11.2002 визначив, що дискримінація на основі походження особи включає дискримінацію проти членів спільнот, яка ґрунтується на таких формах соціальної стратифікації, як кастова та аналогічні системи з успадкованим статусом, а також визначив та категоризував обов'язки держав щодо подолання таких явищ (заходи загального характеру; заходи проти множинної дискримінації жінок; заходи проти *сегрегації*; заходи проти поширення пропаганди ненависті; відправлення правосуддя; реалізація громадянських та політичних, економічних та соціальних прав та права на освіту).

М. М. Гнатовський

Кастро Рус (Castro Ruz) Рауль (3.06.1931, Біран, провінція Орьєнте, Республіка Куба) — кубинський громадсько-політичний, державний і військовий діяч, 2-й Голова Державної ради Куби, молодший брат Ф. *Кастро*; народився в сім'ї заможного землевласника-плантатора; навчався в єзуїтських коледжах Сантьяго-де-Куба і Гавани та Гаванському університеті (державне управління), де вступив до Союзу соціалістичної молоді й став на шлях боротьби проти диктатури Ф. Батісти. Брав активну участь в організованому старшим братом штурмі казарм урядових військ «Монкада» 1953 і експедиції «Гранми» 1956, став одним із головних команданте Повстанської армії й вирізнявся лівими поглядами. З лютого 1959 — головнокомандувач *збройними силами*, з жовтня того ж року — міністр Революційних збройних сил Республіки Куби; під його керівництвом вони перетворилися на одну з найгрізніших сил у *«третьому світі»* з досвідом крупномасштабних бойових дій в Африці; посаду міністра оборони генерал армії К. залишив лише в 2008, встановивши світовий рекорд за тривалістю перебування на ній. З 1961 — заступник Голови Центральної ради Куби з планування; в 1962–63 — 2-й секретар Національного керівництва Об'єднаних революційних організацій, в 1963–65 — 2-й секретар Національного керівництва Єдиної партії соціалістичної революції Куби; з жовтня 1965 — член ЦК, член Політбюро ЦК, 2-й секретар ЦК Компартії Куби (КПК), голова Комісії ЦК КПК з питань Революційних збройних сил і державної безпеки. З 1962 — заступник, а з 1972 — 1-й заступник прем'єр-міністра Революційного уряду Республіки Куба; з грудня 1976 — 1-й заступник Голови Державної ради і Ради міністрів Республіки Куба, депутат Національної асамблеї народної влади Республіки Куба.

Саме з поглядами і діяльністю К. пов'язують реформи і часткову демократизацію на Кубі, які почалися з 1990-х, коли з *СРСР розпадом* і посиленням економічних санкцій з боку США Куба переживала глибоку економічну кризу. Ринкові реформи (пакет економічних законів 1992–96) забезпечили децентралізацію господарства й акцентування зусиль на розвитку окремих економічних осередків, появу т. зв. сільськогосподарських і промислових парків, а потому — і *зон вільної торгівлі*; з ініціативи К. розширена приватна власність, виробникам сільськогосподарської продукції дозволено напряму продавати її населенню на ринках; військові управляли державною туристичною компанією Gaviota. Коли 31.07.2006 Ф. Кастро передав Раулю повноваження через різке погіршення здоров'я, той виконував обов'язки Голови Державної ради й брав участь у всіх необхідних, у т. ч. і масових, заходах *глави держави*; 24.02.2008 новий склад Національної асамблеї Куби на своєму першому зібранні, а фактично 31 член Держради, 98% голосів обрали К. головою Держради Куби (тобто президентом країни) на 5-річну каденцію, 24.02.2013 переобраний на другий 5-річний термін (задекларував намір по його завершенні піти у відставку); 19.04.2011 на VI з'їзді КПК Ф. Кастро вперше не був включений до складу політбюро, посаду 1-го секретаря партії офіційно зайняв його брат, що майже відразу ініціював програму подальших реформ, яка в т.ч. включає обмеження перебування на керівних партійно-державних посадах 10 роками і зростання ролі приватного підприємництва, а також поступове скасування карткової системи розподілу продовольства. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня (26.03.2010).

В. І. Головченко

Кастро Рус (Castro Ruz) Фідель (13.08.1926 (за іншими даними — 1927), м. Біран муніципалітету Майарі провінції Орьєнте, Республіка Куба) — кубинський громадсько-політичний і державний діяч; народився в заможній сім'ї власника цукрової плантації; закінчив єзуїтський «Колегіо де Белен» (1945) і юридичний факультет Гаванського університету (1950); 1947 взяв участь у невдалій спробі збройного повалення домініканського диктатора Р. Трухільйо; 1948 вступив до соціал-демократичної Партії кубинського народу («Ортодоксів») і очолив її ліве молодіжне крило, збирався балотуватися до парламенту, але з поверненням до влади диктатора Ф. Батісти зайнявся революційною діяльністю; 26.07.1953 здійснив напад на казарми Монкада у м. Сантьяго-де-Куба, потрапив у полон і отримав 15 років ув'язнення; у промові під час суду «Історія мене виправдає» виклав програму визвольної боротьби й революційних перетворень, наголошував на *націоналізмі, демократії* й соціальній справедливості, але жодним чином не на соціалізмі. 15.05.1955 під тиском громадської думки амністований, емігрував до США і згодом Мексики, де заснував «Рух 26 липня» та підготував збройну експедицію на Кубу; 2.12.1956 висадився на чолі 82-х добровольців у провінції Орьєнте й сформував у горах Сьєрра-Маестра партизанську армію; в березні 1958 закликав до «загальної війни з режимом тиранії» й дістав підтримку ліберально-демократичної опозиції, що взяте разом забезпечило перемогу антиолігархічній революції 1.01.1959.

16.02.1959–2.12.1976 — прем'єр-міністр Революційного уряду Куби; 3.12.1976–24.02.2008 — голова Державної ради і Ради міністрів Куби, водночас 3.10.1965–19.04.2011 — 1-й секретар ЦК Компартії Куби. Спершу сподівався на порозуміння зі США та західноєвропейськими державами задля отримання фінансово-матеріальної допомоги для індустріалізації й модернізації країни, але загальна *націоналізація* іноземної власності (лише американської на $ 850 млн) й придушення політичної опозиції призвели до гострої конфронтації з Вашингтоном і проголошення 16.04.1961 соціалістичного характеру Кубинської революції, а вчинена наступного дня за підтримки США збройна спроба повалення уряду К. остаточно закріпила марксистську (за радянською моделлю) й антиамериканську платформу його діяльності. До сер. 1960-х одночасно з проведенням радикальної аграрної реформи були встановлені тотальний контроль над життям суспільства, що спирався на мережу комітетів оборони революції, й однопартійна система; інституціолізація революційного процесу під проводом компартії витворила незграбну, але ефективну суміш бюрократії, вибіркових репресій, конформізму в мистецтві, гарантованого соціального забезпечення, масової мобілізації та харизматичного лідерства К. У «Другій гаванській декларації» 1962 він закликав усі прогресивні сили брати участь у глобальній антифеодальній та антиімперіалістичній революції; у своїх роботах стверджував, що революції залежать від поєднання об'єктивних та суб'єктивних умов у кожній країні, причому останні (пропаганда, організація й керівництво)

визрівають у відповідь на перші, до яких належать експлуатація, розвиток масової революційної свідомості, загальна криза *імперіалізму*, виникнення національно-визвольних сил; тому немає потреби створювати якусь ідеалізовану авангардну партію, та й пролетаріат — не єдиний революційний клас, оскільки й селяни, студентство та представники «теології визволення» можуть приєднатися до руху (див.: *Кастроїзм*).

Ця доктрина справила великий вплив на нових лівих, але економічна й військова залежність режиму К. від СРСР незабаром перетворила його в знаряддя реалізації глобальних політичних інтересів Кремля, особливо після того як згода розмістити на Кубі радянську ядерну зброю спричинила *Карибську кризу 1962*, що поставила світ на межу ядерної війни; водночас своєю послідовною боротьбою з «американським імперіалізмом», *експортом* революції в Латинську Америку й військовою підтримкою режимів соціалістичної орієнтації в Алжирі, Анголі, Афганістані, Гані, Гвінеї, Ефіопії, Конго, Мозамбіку, НДРЄ, Танзанії К. здобув чималий авторитет у «*третього світу*» країнах; 1979–83 — голова *Руху неприєднання*, прагнув надати йому антиімперіалістичної спрямованості. Коли М. *Горбачов* після відвідин Гавани 1989 помітно зменшив допомогу Кубі (на той час країна отримувала щорічно радянських субсидій на $ 6 млрд), а торгівля з країнами ЦСЄ повністю припинилася, становище режиму К. стало критичним, але завдяки режиму жорсткої економії, він вистояв, незважаючи на триваючу економічну *блокаду* з боку США; водночас після *СРСР розпаду* зайняв на міжнародній арені більш поміркованi позиції й після візиту на Кубу в січні 1998 папи Римського *Івана Павла II* зробив певні спроби лібералізації економічного життя й налагодження діалогу з опозицією. 26.07.2006 в критичному стані був госпіталізований і після важкої операції поступово передав свої владні повноваження молодшому брату — Р. *Кастро*.

Твори: Кастро Ф. Октябрьская революция и кубинская революция. Речи и выступления. 1960–1977 гг. / Пер. с исп. — М.: Политиздат, 1978; Кастро Ф. Избранные произведения / Пер. с исп. — М.: Политиздат, 1978; Кастро Ф. Экономический социализм и кризис мира / Пер. с исп. — М.: Прогресс, 1983; Кастро Ф. «Мир» по империализму / Пер. с исп. — Гавана, 1989; Кастро Ф., Рамоне И. Моя жизнь. Биография на два голоса / Пер. с исп. Т. В. Родименко, И. П. Луна Артеага. — М.: РИПОЛ классик, 2009; Кастро Ф. Размышления команданте о революции: Пер. с исп. / Предисловие Д. В. Табачника. — Х.: Фолио, 2009.

Літ.: Mina Gianni. Un encuentro con Fidel. — Habana, 1987; Szulc T. Fidel: a Critical Portrait. — L., 1987; Cuba after the Cold War. — Pittsburg, 1993; Belfor S. Fidel Castro. — L., 1995; Монтанер К. А. Накануне краха. Фидель Кастро и Кубинская революция. — М., 1992; Бородаев В. А., Леонов Н. С. Фидель Кастро. Политическая биография. — М.: ООО Рекламно-компьютерное агентство газеты «Труд», 1999; Гавриков Ю. П. Фидель Кастро: Неистовый команданте Острова свободы. — М.: Вече, 2006; Макарычев М. А. Фидель Кастро. — М.: Молодая гвардия, 2008.

В. І. Головченко

Кастроїзм (Castroism) — теорія і практика, що пов'язуються з діяльністю Ф. *Кастро*; вперше були сформульовані в його промові під час суду за напад на казарми «Монкада» 26.07.1953 — «Історія мене виправдає», де він наголошував на *націоналізмові, демократії* й соціальній справедливості, але не на соціалізмі (тому й досі точаться дискусії, чи Ф. Кастро завжди був марксистом, а чи «став» ним 1961, щоб заручитися радянською підтримкою супроти США). У «Другій гаванській декларації» 4.02.1962 Ф. Кастро закликав усі прогресивні сили брати участь в антифеодальній та антиімперіалістичній революції, що залежить від поєднання об'єктивних та суб'єктивних умов у кожній країні. Суб'єктивні умови (пропаганда, організація та керівництво) визрівають у відповідь на об'єктивні умови, до яких належать експлуатація, розвиток масової революційної свідомості, загальна криза *імперіалізму*, виникнення національно-визвольних сил. Тому немає потреби створювати якусь ідеалізовану авангардну партію, так само й пролетаріат — не єдиний революційний клас: селяни, студенти, християнські радикали — всі вони можуть приєднатися до революційного руху. К. справив великий вплив на «нових лівих», але коли він утвердився в якості ідеології влади, інституціоналізація революції під проводом Комуністичної партії Куби витворила незграбну суміш бюрократії, вибіркових репресій, конформізму в мистецтві, соціального забезпечення, масової мобілізації, підтримки інших революцій (Ангола, Ефіопія, Конго та ін.), сприяння латиноамериканській єдності (приміром, під час *кризи боргової*), а передусім — харизматичного лідерства.

В. І. Головченко

Касумігасекі (Kasumigaseki) — назва престижного токійського кварталу, де розташоване МЗС Японії, що згідно з Законом про заснування від 1.12.1951 (нова редакція від 16.07.1999) є «головним відомством у здійсненні контактів Японії із зарубіжними державами, в реалізації зовнішньополітичного курсу країни»; синонім МЗС, що складається з таких підрозділів: секретаріат міністра, бюро міжнар. політики, регіональні бюро (бюро у справах Азії та Океанії, бюро у справах Півн. Америки, бюро у справах Лат. Америки та Карибського басейну, бюро у справах країн Європи, бюро у справах бл.-схід. та африк. країн), бюро з екон. питань, бюро екон. співробітництва, бюро дог-рів, бюро розвідки та аналізу. До складу секретаріату міністра входять наступні підрозділи: прес-служба, департамент заг. справ, з кадрових питань, з протоколу, департамент культури та міжнар. обмінів, департамент у справах міграції та конс. служби.

М. А. Кулінич

Касьяненко Анатолій Іванович (12.08.1942, Тбілісі, Грузинська РСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч. У 1969 закінчив Одеський технол. ін-т харчової і холодильної промисловості ім. М. Ломоносова. 1969–73 — на комсомольській роботі: інструктор, зав. відділом спортивної і оборонно-масової роботи, голова бюро міжнар. молодіжного туризму Херсонського обкому ЛКСМ України. 1974–91 — на парт. роботі у м. Херсоні. Народний депутат України (1990); 1991–93 — чл. Комісії ВР України у закорд. справах. У липні 1993 — вересні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грузії. 1997–98 — голова Держ. к-ту України з туризму; 1998–99 — голова Херсонської обласної держадміністрації. В 2000–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Узбекистан, одночасно, з березня 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Таджикистан за сумісництвом, а також з липня 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Перехідній Ісламській Державі Афганістан за сумісництвом. Нагороджений орденом «За заслуги» II ступеня (2000) та Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко

Катайнен (Katainen) Юркі (14.10.1971, Сійлінярві, провінція Північна Савонія, Фінляндська Республіка) — фінляндський громадсько-політичний і державний діяч, 63-й прем'єр-міністр Фінляндії; закінчив Університет Тампере (магістр суспільних наук, 1998). У 1998–2000 — заступник голови молодіжного відділення Європейської народної партії; в березні 1999 був обраний депутатом парламенту Фінляндії; 2001–04 — заступник голови партії «Національна коаліція» («Кокоомус»), у 2004 очолив партію; з 2005 — заступник голови Європейської народної партії. 19.04.2007–22.06.2011 — міністр фінансів Фінляндії; в листопаді 2008, на думку щотижневика «The Financial Times», був визнаний кращим главою фінансового відомства країни — члена *Європейського Союзу*; у 2010 при обговоренні фінансової допомоги державам ЄС, які найбільше постраждали від світової економічної кризи, виступав за надання такої допомоги. 22.06.2011 був обраний парламентом на посаду прем'єр-міністра Фінляндії.

В. В. Копійка

Катамадзе (Katamadze) Григол (12.08.1961, Кутаїсі, Грузинська РСР) — грузинський *дипломат*. Закінчив ф-т міжнар. права і міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1985), кандидат юрид. наук; 1985–93 — інженер, заст. завідуючого кафедрою заг.-юрид. дисциплін Академії МВС Грузії; 1993–94 — заст. директора Департаменту зовн.-екон. зв'язків МЗС Грузії; 1995–98 — Надзвичайний і Повноважний Посланник в Посольстві Грузії в Україні; 1998–2000 — заст. міністра оборони Грузії з питань військ. політики і міжнар. військ. співробітництва (1-й цивільний заст. міністра оборони). 2000–07 і 2009–13 — Надзви-

чайний і Повноважний Посол Грузії в Україні; в листопаді 2007 — квітні 2008 — заступник міністра закордонних справ Грузії.

П. М. Ігнатьєв

Катерина II (Софія-Фредеріка-Августа) (24.04.1729, Штеттін, нині — Щецин, Західнопоморське воєводство, Польська Республіка — 6.11.1796, Санкт-Петербург, Російська імперія) — імператриця Російської імп. (1762–96), походила з нім. князівської династії Ангальт-Цербст. 1745 — вийшла заміж за майбутнього імп. Росії — *Петра III*, 1762 — внаслідок двірського перевороту й усунення свого чоловіка стала імператрицею. Вела активну загарбницьку зовн. політику. Внаслідок рос.-тур. воєн (1768–74,1787–91) та трьох *поділів Речі Посполитої* (1772, 1793, 1795) Російська імп. захопила більшу частину укр. земель (крім Галичини, Буковини та Закарпаття). Проводила курс на остаточну ліквідацію *автономії* укр. земель: 1764 — скасовано гетьманство, 1765 — розформовано козацькі полки на Слобожанщині, 1775 — остаточно зруйновано Запорозьку Січ, 1781 — на Гетьманщині ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію і запроваджено поділ на намісництва, 1783 — розформовано козацькі полки на Лівобережжі та юридично запроваджено кріпосне право. 1785, видавши «Жалувану грамоту дворянству», законодавчо оформила права та привілеї рос. дворянства і прирівняла до нього укр. козацьку старшину, закріпивши за нею земельні володіння.

Н. Ф. Сербіна

Като (Kato) Такаакі (25.01.1860, Нагоя, Японська імперія — 28.01.1926, Токіо, Японська імперія) — япон. держ. діяч і *дипломат*, віконт. 1887–90 — особистий секр. мін. зак. справ С. *Окума;* 1891–94 — дир. бюро банків і бюро податків мін-ва фінансів; 1894–99 — посланник, 1908–13 — *посол* Японії у Великій Британії, 13.07.1911 підписав угоду з Е. *Греєм* (див.: *Англійсько-японський союз 1902–21*), на підставі котрої 23.08.1914 Японія оголосила *війну* Німеччині. 1900–01, 1906, 1913 і 1914–15 — мін. зак. справ Японії, керував виробленням *«Двадцять однієї вимоги» Японії до Китаю* (1915), заснував центристську Конституційну партію; 11.06.1924–27.01.1926 — прем'єр-міністр, 20.01.1925 — підписав у Пекіні конвенцію про встановлення *дипломатичних відносин* із СРСР, що підтвердила чинність *Портсмутського миру 1905,* а також значно скоротив армію та її політ. вплив, поширив виборче право на жінок, обмежив повноваження палати перів і запровадив сучас. соц. законодавство.

В. І. Головченко

Катувань заборона — встановлена міжнар. документами з захисту *прав людини* абсолютна заборона застосування катувань, для виправдання яких жодна держава не може посилатися ні на надзвичайний стан, ні на виключні обставини, включаючи стан *війни* чи її загрозу (ст. 4 *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права,* ст. 2 *Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання*). Також для офіц. осіб не може слугувати виправданням катувань наказ вищого за рангом начальника чи представника держ. влади. Б-ба із застосуванням катувань становить один з головних пріоритетів правозахисної діяльності *Організації Об'єднаних Націй.* Послідовній кодифікаційній і політ. діяльності з метою заборони катувань поклала початок ст. 5 *Загальної Декларації прав людини* («Ніхто не повинен бути підданим катуванням, а також жорстоким, нелюдським, або таким, що принижують гідність, видам поводження і покарання»). Серед док-тів, прийнятих ООН на розвиток цього принципу, найважливішими є: рекомендації *Генеральної Асамблеї ООН* «Про дострокові заходи з метою повного скасування тілесних покарань в усіх підопічних територіях» (рез. №44 від 2.12.1950); Мінім. стандартні правила поводження з ув'язненими (рез. *Економічної і Соціальної Ради ООН* №663 С1 від 31.07.1957); Декларація про захист усіх осіб від катувань, а також жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (рез. №3452 від 9.12.1957); Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримання правопорядку (рез. №34/169 від 17.12.1979); Принципи медичної етики (рез. №37/194 від 18.12.1982); Конвенція проти катувань, а також жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (рез. №39/46 від 10.12.1984); Звід принципів захисту усіх осіб, які затримуються або утримуються в будь-якій формі (рез. №43/173 від 9.12.1988). До числа універсальних міжнар. механізмів **К. з.** входять: Спеціальний доповідач *Комісії ООН з прав людини*, призначений у 1985 для вивчення питань, пов'язаних з катуванням; Робоча група, створена Комісією в 1980 для вивчення питань, що стосуються насильницьких або недобровільних зникнень людей; Комісія ООН з прав людини, традиційним пунктом у порядку денному якої є «Питання про права людини стосовно всіх осіб, які піддавалися затриманню або тюремному ув'язненню в будь-якій формі». Одним із дійових міжнар. інструментів є Комітет проти катувань, створений відповідно до Конвенції проти катувань 1984, який провів свою першу сесію у квітні 1988. Комітет розглядає доповіді держав-учасниць Конвенції про вжиті ними заходи з метою реалізації положень Конвенції, володіє низкою інших можливостей контролю за дотриманням Конвенції. 1981 ГА ООН заснувала добровільний фонд для жертв катувань, який здійснює розподіл отриманих на добровільних засадах внесків у вигляді гуманітарної, прав. і фінанс. допомоги жертвам катувань і їхніх сімей. З поч. 1980-х подібні фонди, а також центри реабілітації жертв катувань, організуються на нац. і регіональній основі. У 1990 створено Європ. комітет із запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поводження і покарання, до функцій яких входять відвідування з превентивними цілями пенітенціарних та інших подібних установ держав-учасниць *Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.* Б-ба з застосуванням катувань та жорстокого поводження посідає чільне місце в діяльності міжнар. неурядових гуманітарних орг-цій (*Міжнародний комітет Червоного Хреста,* «Міжнародна амністія»).

О. В. Задорожній

Каунда (Kaunda) Кеннет Дейвід (28.04.1924, м. Чінзалі, Північна провінція, Півн. Родезія) — замбійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї шкільного вчителя-пресвітеріанина. Закінчив середню школу в Лусакі. 1943–49 — учитель, дир. школи, службовець колоніальної адміністрації в Півн. та Півд. Родезії, Танганьїці, з 1948 — чл. поміркованого Африканського національного конгресу Півн. Родезії (АНК ПР), 1953–58 — ген. секретар АНК ПР, 1958–59 — лідер радикального АНК Замбії, 1959 — ув'язнений колоніальною владою, 1960 — очолив Об'єднану партію нац. незалежності (ЮНІП). Після уміло проведених переговорів із Лондоном у грудні 1962 призначений міністром місцевого самоврядування і соц. забезпечення Півн. Родезії, 1963 — гол. міністром, 22.01–24.10.64 — прем'єр-міністр Півн. Родезії. 24.10.1964–2.11.1991 — президент Замбії, водночас 1969–70 — мін. зак. справ, 1987–88 — голова *Організації африканської єдності.* У внутр. політиці запровадив однопартійну систему і спирався на вироблену ним концепцію «замбійського гуманізму», що передбачала побудову суспільства, вільного від експлуатації і гноблення, на базі змішаної економіки. У *зовнішній політиці* здобув визнаний авторитет, виступаючи посередником в урегулюванні регіональних конфліктів, займав послідовну антирасистську позицію, надаючи територію Замбії для підготовки бійців СВАПО і АНК ПАР. В умовах екон. кризи, спричиненої падінням цін на мідь, зазнав поразки на перших багатопартійних виборах 31.10.1991; 1995 — вдруге очолив ЮНІП і задекларував прагнення взяти участь у президент. виборах 1996, але дістав відмову. У грудні 1997 заарештований за звинуваченням у підготовці держ. перевороту, після звільнення в червні 1998 залишив *політику.*

В. І. Головченко

Кауніц (Kaunitz) Вензель Антон, кн. Кауніц-Рітберг (з 1764) (2.02.1711, Відень, Священна Римська імперія — 27.06.1794, там само) — австр. держ. діяч і *дипломат.* У 1742–44 — посланник *Священної Римської імперії* в Туріні (Савойя); у 1750–53 — *посол* у Парижі. У 1753–92 — держ. канцлер, за правління Марії Терезії [1740–80] керував усією *політикою* д-ви. Своїм головним завданням вважав б-бу проти посилення міжнар. позицій Пруссії, для чого прагнув до зближення зі старою суперницею Австрії — Францією. Добився укладення австр.-франц. союзу 1756, що став основою для формування антипрус.

коаліції в *Семилітній війні 1756–63.* Сприяв налагодженню союзницьких відносин Австрії з Російською імп., передусім у 6-бі проти *Османської імперії* У внутр. політиці був прибічником освіченого абсолютизму, централізації управління, проведення модернізаційних реформ «зверху». За правління імп. Йосипа II [1780–90] суттєво втратив вплив на вироблення міжнародного курсу д-ви.

В. І. Головченко

Каутилья (бл. 370–283 до н. е.), відомий також під іменами Ватсьяяна, Вішнагупта й Чанак'я, — індійський брахман, який відіграв провідну роль у зведенні засновника імперії Маур'їв — Чандрагупти на престол царства Магадха і в знищенні влади колишньої династії — Нанда. Брахман вирізнявся своєю хитрістю і тонким політичним розумом, тому порівнюється істориками Індії з Н. *Макіавеллі.* Уславився як автор «Артхашастри» («Мистецтво добробуту» чи «Наука про державу») — підручника з керування *державою*, повний текст якого знайдено лише 1904. В ньому описано засоби, за допомогою яких можна заснувати й захищати державу перед лицем загрози з боку країн-суперниць та внутрішньої небезпеки соціальної нестабільності. За браком держави люди підлягають «законові риб», коли сильний поглинає слабкого, тому покликання царя — збільшити процвітання свого народу, зміцнити владу держави й завоюваннями збільшити її територію. Процвітання ж народу забезпечують завдяки сприянню торгівлі, розвиткові інфраструктури (будівництву гребель і шляхів) та несхитною підтримкою системи права й порядку. Подано докладний список злочинів та покарань за них, починаючи від публічного вимазування гноєм за дрібні крадіжки й закінчуючи опусканням у киплячий казан за перелюб із царицею. Державна влада спирається на тверду основу з торгівлі, яку використовують завдяки системі оподаткування, що його здійснюють добре забезпечені державні урядовці.

Питання захисту й завоювання територій — основа найбільш прозірливих політичних думок **К.**, що їх можна вважати за одні з найдавніших настанов у сфері *міжнародних відносин.* **К.** розглядає широке розмаїття стратегій, якими можна скористатися поодинці або в поєднанні, щоб дати собі раду в різних ситуаціях залежно від відносної сили суперників. До цих стратегій належить примирення (через лестощі, підкуп та інші спокуси), сіяння незгоди серед противників, формування коаліцій з іншими володарями, зміцнення держави й використання ворожих дій і сили. Описано різні обставини, а також вибір доречної стратегії, ймовірний результат і доречні компроміси між сторонами. Хоча **К.** завжди готовий до ошуканства й інтриг, і то не лише проти опонентів, а й задля піднесення авторитету царя серед народу, проте в «Артхашастрі» раз по раз зринає турбота про добробут народу, про принципи ладу й справедливості. Приміром, обов'язок завойовника — «замінити своїми чеснотами вади поваленого ворога, і там, де ворог був добрий, він має стати вдвічі добрішим».

В. І. Головченко

Кацура (Katsura) Таро (04.01.1847, Хагі, провінція Нагато, Японська імперія — 10.10.1913, Токіо, Японська імперія) — япон. держ. діяч. Нар. у самурайській сім'ї. Замолоду взяв участь у поваленні сьогуната, був прихильником радикальних реформ у країні. У 1870 — здобув освіту в Німеччині, де залишився працювати в япон. дип. представництві на посаді військ. аташе; по поверненні на батьківщину став ініціатором проведення військ. реформи за прус. зразком, для чого 1885 запросив нім. інструкторів; за його участі 1878 був створений Ген. штаб, що підпорядковувався лише імператору. 1886–97 — заст. військ. міністра, 1897–98 — генерал-губернатор Тайваню, 1898–1901 — військ. міністр, був ініціатором формування стратегічного *англійсько-японського союзу 1902–21.* 02.06.1901–07.01.1906, 14.07.1908–30.08.1911 і 19.12.1912–12.02.1913 — прем'єр-міністр Японії, активно сприяв її перетворенню у *велику державу* (див.: *Кацури—Тафта угода*), наполіг на *анексії* Кореї; 1912 — отримав титул принца. Пішов у відставку внаслідок потужної парл. опозиції його олігархічним методам урядування і програмі *гонки озброєнь.*

П. М. Ігнатьєв

Кацури—Тафта угода — таємні протоколи бесіди японського прем'єра Т. *Кацури* з особистим представником президента США Т. *Рузвельта* — воєнним міністром В. Г. *Тафтом* від 27.07.1905. Розмова відбувалась напередодні переговорів про укладення *Портсмутського миру 1905* і вплинула на їх результат, а також на переговори про відновлення *англійсько-японського союзу 1902–21,* що перебували на завершальному етапі. Розмова стосувалась американсько-японського повоєнного співробітництва на Далекому Сході, долі Кореї та Філіппін. Кацура висловився на користь створення фактичної спілки між Японією, Великою Британією і США з метою збереження миру на Далекому Сході. Тафт, відзначивши неможливість укладення офіційного союзу, висловився на підтримку узгодження в майбутньому дій США на Далекому Сході з позиціями Японії та Британії. Тафт погодився на *протекторат* Японії над Кореєю, за якого остання не могла б укладати договори з будь-якими іноземними *державами* без згоди Японії. Кацура підкреслив зацікавленість Японії у збереженні на Філіппінах американського управління з огляду на те, що США є дружньою до Японії державою. Угода була повністю схвалена президентом США Т. Рузвельтом. Проте, Кацури—Тафта угода не завадила в подальшому загостренню американсько-японських відносин.

О. Л. Хилько

Каченовський Дмитро Іванович (8.12.1827, м. Карачев Брянської губернії, Російська імперія — 27.12.1872, Харків, Російська імперія) — укр. юрист-міжнародник. Закінчив Харківський ун-т (1847), 1849 — захистив магістерську дисертацію «Історичний огляд положень міжнародного права про владарювання над морями» і очолив кафедру міжнар. права в Харківському ун-ті; 1855 — захистив у Моск. ун-ті докторську дисертацію «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі», де був розроблений зміст Паризької декларації 1856 про відміну *каперства.* Ординарний професор Харківського університету (1859), декан юридичного факультету (1870–72). Зблизився з моск. гуртком західників (див.: *Західництво*); висунув ідею створення міжнар. наук. орг-ції з розвитку і кодифікації *міжнародного права,* втіленням чого стало заснування 1873 *Інституту міжнародного права* в Генті.

Твори: «Успіхи науки міжнародного права в Німеччині й Англії» (1856), «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859), «Нова Європа і нова Росія» (1861), «Про сучасний стан політичних наук у Західній Європі та в Росії» (1862), «Курс міжнародного права» (1863–1866).

В. І. Головченко

Качинський (Kaczyński) Лех (18.06.1949, м. Варшава, Польська Республіка — 10.04.2010, біля аеродрому Смоленськ—Північний, Російська Федерація) — польський громадсько-політичний і державний діяч, 8-й (2005–10) президент Польщі, науковець і дисидент; народився в сім'ї ветерана *Другої світової війни* й Армії Крайової; закінчив юридичний факультет Варшавського університету (магістр, 1972), у 1979 захистив докторську дисертацію в Гданському університеті, з 1990 — професор цього університету. На шлях, що привів його в політику, **К.** став, беручи участь у діяльності антикомуністичної опозиції: в 1977 почав співпрацювати з оперативним бюро Комітету захисту робітників, через рік увійшов у контакт із Вільними профспілками, у серпні 1980 став радником Гданського Міжзаводського страйкового комітету, був делегатом 1-го загальнонаціонального з'їзду руху «Солідарність»; у період дії воєнного стану на 11 місяців був інтернований. Після звільнення повернувся до профспілкової діяльності, згодом почав відігравати дедалі помітнішу роль у «Солідарності»; в 1990 став першим заступником голови профспілки; коли лідер руху Л. *Валенса* пішов у велику *політику,* **К.** брав участь у керівництві «Солідарністю». В 1989 обраний сенатором, через два роки став депутатом Сейму за списком Громадської угоди «Центр». 12.06.2000–4.07.2001 — міністр юстиції в кабінеті Є. Бузека, незабаром став найпопулярнішим членом уряду; 18.11.2002–22.12.2005 — мер Варшави, урядування в столиці почав під гаслами ліквідації корупційних угруповань (т.зв. «варшавської системи»), що паразитували на місті, та відновлення порядку; жителі польської столиці називають **К.** «варшавським шерифом». У березні 2005 офіційно оголосив про намір висунути свою кандидатуру на президентських виборах як почесний голова партії «Право і справедливість», котру очолює його брат-близнюк Ярослав; переміг на перегонах і 23.12.2005–10.04.2010 очолював державу. Загинув в авіакатастрофі біля Смоленська (Росія)

під час візиту для вшанування пам'яті польських офіцерів — жертв розстрілів НКВС у Катині; похований разом із дружиною Марією 18.04.2010 у Кафедральному соборі на території королівського замку Вавель у Кракові. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст. (6.12.2007).

О. О. Рафальський

Кашгарський протокол 1882. — див.: *Петербурзький договір 1881.*

Кашмірська проблема — територ. суперечка щодо держ. приналежності колишнього князівства Джамму і Кашмір між Республікою Індія та Ісламською Республікою Пакистан. Витоки *конфлікту міжнародного* — в прийнятому 14.08.1947 брит. парламентом Законі про незалежність Індії, в якому за основу розподілу Брит. Індії на два домініони (Пакистан та Індійський Союз) було покладено реліг.-общинний принцип: території, де переважало мусульм. населення, мали увійти до Пакистану, території, здебільшого населені індусами, — до Індії. Водночас при визначенні майбутнього формально незалежних від Великої Британії князівств прерогатива надавалася волевиявленню правителів, які могли самостійно прийняти рішення про приєднання до одного з домініонів або про збереження незалежності. На 1947 понад 70% населення Кашміру становили мусульмани, але його магараджа сер Харі Сінгх був індуїстом. Конфлікт із приводу Кашміру розпочався після спровокованого Пакистаном вторгнення пуштунських племен із пакистанської Півн.-Зах. прикордонної провінції на територію князівства Джамму і Кашмір. На захоплених пуштунами теренах із представників Мусульм. конференції Джамму і Кашміру 24.10.1947 було створено тимчасовий уряд «Азад Кашміру» (Вільного Кашміру). Магараджа звернувся по допомогу до Індії; передумовою надання такої допомоги інд. уряд висунув вимогу про приєднання Кашміру до Індійського Союзу. 26.10.1947 — магараджею був підписаний Акт про приєднання Кашміру, 27.10.1947 він був схвалений інд. парламентом. Того ж дня на територію князівства увійшли інд. війська і зупинили вторгнення пуштунів. Приєднання Кашміру до Індії не було визнано Пакистаном, він заявив про його незаконність і надав військ. допомогу Азад Кашміру, що призвело до індійсько-пакистанської війни 1947–49. З ініціативи лорда *Маунтбеттена,* колишнього віце-короля Індії, в січні 1948 питання Кашміру було передано Пакистаном на розгляд *Ради Безпеки ООН,* яка 20.01.1948 прийняла резолюцію про створення Комісії з Індії та Пакистану для розгляду обставин суперечки і для посередництва між сторонами у врегулюванні конфлікту. Індію зобов'язували скоротити до мінімуму свою військ. присутність у Кашмірі, після чого передбачалося проведення плебісциту, за результатами якого мала вирішуватися приналежність Джамму і Кашміру.

Протягом 1948 Комісія ООН здійснила три поїздки до району конфлікту з метою посередництва, але через жорстку позицію Індії, яка наполягала на визнанні законності факту приєднання Кашміру й відмовлялася від виконання положень резолюції про виведення військ та проведення плебісциту, діяльність Комісії виявилася малоефективною. Під тиском міжнар. співтовариства Індія та Пакистан погодилися на *перемир'я* (вступило в силу 1.01.1949). Під наглядом *спостерігачів* ООН було встановлено лінію припинення вогню, яку уточнено Угодою про лінію припинення вогню між Індією та Пакистаном у Джамму та Кашмірі, підписаною 27.07.1949 в Карачі. Вона закріпила наявні позиції збройних сил сторін і фактично розділила територію Кашміру на дві частини — індійську та пакистанську. Під контроль Пакистану перейшла півд.-зах. частина Кашмірської долини (2/5 території), а також північні залежні території Кашміру (колишні Гілгітське агентство, Балтистан, Хунза, Нагаур), що під час війни оголосили про приєднання до Пакистану. У 1963 Пакистан передав КНР частину контрольованого ним Кашміру. Індія зберігала контроль над більшою частиною Кашмірської долини, Джамму, Ладакхом. У 1952, після зречення магараджею влади, інд. частина Джамму і Кашміру була проголошена штатом із широкою автономією (Доповненнями до Конституції Індії 1957 було підтверджено широку автономію Кашміру, але згодом його особливий статус поступово скасовано).

Пакистан протягом 1950–60-х неодноразово висловлював протести щодо дій Індії в Кашмірі і вимагав проведення плебісциту. Індія розглядала це як втручання до її внутр. справ, відмовлялася від проведення плебісциту і наполягала на тому, що у зв'язку з *окупацією воєнною* Пакистаном частини Кашміру рішення РБ ООН де-факто втратили силу. **К. п.** стала причиною *індійсько-пакистанської війни 1965.* Під час *Ташкентської конференції 1966,* скликаної для її врегулювання, жодного зрушення у вирішенні проблеми не було досягнуто. *Індійсько-пакистанська війна 1971* також безпосередньо зачепила **К. п.**: після втручання Індії до бойових дій у Східн. Бенгалії і обстрілу позицій інд. військ у Кашмірі 3.11.1971 інд. армія перетнула лінію припинення вогню і захопила частину території Азад Кашміру, яку утримувала до укладення сторонами перемир'я 17.11.1971. За умовами врегулювання (див.: *Сімлська угода 1972*) лінія припинення вогню в Кашмірі стала «лінією контролю», за якою де-факто закріплювався статус кордону. Сторони відмовлялися від спроб змінити лінію контролю «в односторонньому порядку, незалежно від відмінностей у поглядах на проблему». Протягом 1970–80-х **К. п.** залишалася в центрі уваги політ. кіл і громад. думки Індії та Пакистану. Індія послідовно відстоювала позицію, згідно з якою проблему було врегульовано Сімлською угодою, пакистанська сторона продовжувала наполягати на необхідності проведення плебісциту. Ситуація кардинально змінилася після початку наприкінці 1989 масових антиінд. виступів у Кашмірі. Індія звинуватила Пакистан у підтримці сепаратистів, у відповідь Пакистан звинуватив інд. владу у порушенні прав мусульм. населення в Кашмірі. 1990–96 у штаті було введено пряме президент. правління та додатково розміщено від 600 тис. до 1 млн інд. військ для придушення пропакистанських та сепаратистських збройних угруповань («Хізб-ул-Муджахеддин», «Лашкар-і-Тойба», Фронт визволення Джамму і Кашміру). У травні—червні 1999 у високогірних р-нах Кашміру відбулися зіткнення інд. військ з підрозділами пакистанської армії, що проникли за лінію контролю (т. зв. Каргільський інцидент). Інд. уряд зробив спробу мирного вирішення конфлікту, оголосивши 19.11.2000 про припинення вогню в Кашмірі на час Рамадану і запропонувавши опозиційним угрупованням розпочати переговори. У зв'язку з діями сепаратистських угруповань, які не прийняли умов перемир'я, мирні ініціативи було зірвано. Після початку глобальної б-би з *тероризмом міжнародним* та нападу 13.12.2001 бойовиків на парламент Індії інд. уряд зайняв жорстку позицію щодо кашмірських повстанців і намагається вирішити проблему силовими методами.

А. М. Кобзаренко

Квасневський (Kwaśniewski) Александр (15.11.1954, Бялоград, нині — Західно-Поморське воєводство, Польська Республіка) — польський громад.-політ. і держ. діяч, 7-й президент Польщі (1995–2005). Нар. у сім'ї лікаря. Навчався на екон. ф-ті Гданського ун-ту, де став активістом Соціалістичного союзу польських студентів (ССПС) і очолив його відділ культури; з 1977 — чл. Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП); з 1980 — член виконкому гол. ради ССПС, у листопаді 1981 — лютому 1984 — гол. редактор його тижневика «Itd», у лютому 1984 — листопаді 1985 — газети «Прапор молодих». 1985–87 — міністр у справах молоді та спорту, 1987–90 — голова к-ту з питань молоді і фізичної культури; 1988–89 — чл. президії Ради міністрів, голова сусп.-політ. к-ту Ради міністрів; 1988–91 — голова Польського Олімпійського комітету. 1990–95 — голова Соціал-демократії Польської Республіки (спадкоємиця ПОРП), з якої вийшов після президент. виборів 1995. Обирався депутатом Сейму 1-го (1991–93) та 2-го (до грудня 1995) скликання, очолював парл. клуб Союзу демократичної лівиці, 1993–95 — голова конституційної комісії Національного зібрання. 19.11.1995, у 2-му турі виборів, обраний на посаду Президента Польської Республіки (51,7% голосів), 8.10.2000 переобраний на 2-й термін (уже в 1-му турі набрав 53,9% голосів). У внутр. і *зовнішній політиці* вирізняється прагматичними підходами: ініціював прийняття Сеймом Польської Республіки 2.04.1997 нової конституції, водночас добившись закріплення в ній відокремлення церкви від д-ви; заборонив продаж золотого запасу країни і кредитування

бюджетного дефіциту нац. банком, запровадив свободу валютного обігу, що привело до стабілізації курсу злотого і притоку в країну інозем. інвестицій; забезпечив реалізацію курсу на євроатлантичну інтеграцію Польщі шляхом вступу її в *НАТО* (1999), *Європейський Союз* (2004) і активної участі в міжнар. *антитерористичній коаліції*. Діяльно сприяє формуванню укр.-польського *стратегічного партнерства*; 21.05.1997 під час держ. візиту в Україну разом із *Л. Кучмою* підписав *українсько-польську Спільну заяву «До порозуміння і єднання»*. На парламентських виборах 2007 очолив блок «Лівиця та демократи», який об'єднав колишніх комуністів та послідовників «Солідарності»; лідери блоку сподівалися, що він отримає близько 30% голосів, але блок посів лише 3-тє місце (2 122 981 голосів «за», або ж 13,15%), після «Громадянської платформи» й «Права та справедливості», й розпався. К. головує в Європейській Раді з толерантності та взаємоповаги, є членом Опікунської ради Міжнародної кризової групи, входить до Атлантичної ради США й Більдерберзької групи, очолює Спостережну раду Фонду «Amicus Europae» й Міжнародний центр політичних досліджень, головує в Раді «Ялтинської європейської стратегії». У 1997 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст.

Л. В. Губерський

Квебекська угода 1943 — англ.-амер. домовленість про співробітництво у сфері атомної енергії, підписана 19.08.1943 у Квебеку (Канада) Президентом США Ф. *Рузвельтом* та Прем'єр-міністром Великої Британії В. *Черчіллем* під час *Квебекської конференції* 1943. Вона передбачала тісне співробітництво між двома д-вами в дослідженнях атомної енергії та створенні на її основі бойових засобів; фактично атомний проект став спільним англійсько-американським. Сторони домовились про об'єднання необхідних ресурсів та дослідницьких установ, а також про обмін усією інформацією щодо проекту; вони зобов'язувались ніколи не застосовувати атомну зброю одна проти одної, не використовувати її проти третіх д-в без спільної згоди, не поширювати інформацію про деталі проекту чи про його існування третім д-вам без згоди іншої сторони. У Вашингтоні створювалась Об'єднана комісія, до функцій якої входили координація робіт над проектом в обох д-вах та управління ресурсами проекту.

В. Ю. Константинов

Квебекські конференції — переговори Президента США Ф. *Рузвельта* та Прем'єр-міністра Великої Британії В. *Черчілля* з питань розробки та координації військ. планів і принципів повоєнного устрою світу, що відбувались під час *Другої світової війни* за участю вищих військ. та політ. діячів обох країн у Квебеку (Канада). 1-ша конференція (кодова назва «Квадрант») проходила 14–24.08.1943 на тлі розгрому рад. армією гітлерівських військ під Курськом та успішного здійснення зах. союзниками операції по захопленню Сицилії. Питання висадки англ.-амер. військ у Нормандії (Півн. Франція) з метою відкриття в Європі Другого фронту (операція «Оверлорд») стало головним у порядку денному конференції. З цього приводу 24.08.1943 була схвалена доповідь Об'єднаного комітету начальників штабів США, яка визначила операцію «Оверлорд» головним напрямком англ.-амер. наступу на суші та в повітрі проти європ. д-в «вісі», і визначала її початок не пізніше 1.05.1944. План вторгнення військ зах. союзників на Балканах, запропонований Черчіллем, був відхилений, а дії на Балканах обмежувались наданням допомоги партизанам з повітря і моря й розглядалися як допоміжні. Одночасно був затверджений план воєнних дій в Азії проти Японії, який включав операції по захопленню Маршаллових, Каролінських і Маріанських о-вів у Тихому океані, підготовку наступу в Бірмі, а також встановлював термін остаточного розгрому Японії протягом 12 місяців після капітуляції Німеччини. У контексті прискорення строку завершення війни важливе значення мало підписання Рузвельтом і Черчіллем таємної *Квебекської угоди 1943* про співробітництво у створенні атомної бомби (опублікована в 1954), яка фактично зберігала за США пріоритет у вир-ві атомної зброї. Крім того, між Великою Британією та США були досягнуті домовленості щодо дип. визнання Французького комітету національного визволення (ФКНО) і погоджені плани розгортання італ. кампанії та умови капітуляції Італії. У рамках підготовки до наступної конференції міністрів закорд. справ у Москві (див.: *Московські конференції 1941, 1943*) був розроблений проект декларації США, Великої Британії, СРСР і Китаю про створення *Організації Об'єднаних Націй* та про відповідальність 4 великих д-в за збереження миру після війни. Із рад. урядом було погоджено питання про скликання в Москві конференції міністрів закорд. справ СРСР, США й Великої Британії.

2-га конференція (кодова назва «Октагон») відбулася 11–16.09.1944, після відкриття Другого фронту в Європі, в умовах вирішальних перемог військ *антигітлерівської коаліції*. Крім Рузвельта і Черчілля, в її роботі брали участь міністр фінансів США Г. Моргентау, мін. зак. справ Великої Британії Е. *Іден*, вищі військ. діячі обох д-в. На конференції були розглянуті питання розробки та затвердження планів спільних операцій проти Японії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, які включали наступ у Бірмі, визволення Філіппін і бомбардування пром. центрів Японії. Розглядаючи характер та перспективи розвитку воєнних дій у Півн.-Зах. та Півд. Європі, керівники США й Великої Британії наголошували на необхідності швидшого оволодіння головними пром. центрами Німеччини — Руром та Сааром. Особливу увагу було приділено обговоренню ролі Німеччини в повоєнній Європі. З цього питання сторони вирішили парафувати 15.09.1944 т. зв. «план Моргентау», запропонований міністром фінансів США, в якому йшлося про розчленування та деіндустріалізацію Німеччини. Однак пізніше *Державний департамент США* та МЗС Великої Британії переконали Рузвельта і Черчілля в абсурдності ідеї утримання аграризованої Німеччини на грошові дотації країн-переможниць. Згодом США та Велика Британія відмовились також від розчленування Німеччини. К. к. відіграли роль механізму координації спільних англ.-амер. військ. планів та узгодження принципів майбутнього повоєнного устрою Європи й світу.

І. С. Покровська

Квідде (Quidde) Людвіг (23.03.1858, Бремен, нині — ФРН — 4.03.1941, Женева, Швейцарська Конфедерація) — німецький політик-пацифіст, історик, лауреат *Нобелівської премії миру* (1927). Народився в сім'ї крупного торговця, був вихований у ліберальних традиціях; отримавши ступінь доктора філософії в Геттінгенському університеті, був членом редколегії, яка готувала до публікації документи середньовічного рейхстагу, в 1889 заснував «Німецький журнал історичних наук», в 1890–92 працював у Прусському історичному інституті в Римі. 1893 опублікував анонімний памфлет «Мілітаризм в сучасній Німеччині», 1894 під своїм ім'ям випустив другий памфлет «Калігула: історія кесарева безумства»; хоча памфлет імітував історичну працю, сучасники безпомилково вгадали в ньому сатиру на німецького імператора *Вільгельма II* та на прусське суспільство; неодноразово був ув'язнений на короткі періоди за виступи та статті із критикою *мілітаризації* Німеччини. В 1895 допоміг реорганізувати Німецьку народну партію, що за своїми ідеями була антимілітаристською й антипрусською організацією; в 1907–19 обирався від неї до баварського парламенту, 1919 був депутатом Веймарської національної асамблеї. 1892 вступив до Німецького товариства миру, став членом Ради Бюро міжнародного миру, головував на Світових конгресах миру в Глазго (1901) і Мюнхені (1907); 1914–29 — президент Німецького товариства миру; після завершення *Першої світової війни* намагався зібрати докупи рештки німецького руху за мир, очолив Німецький картель миру, що поєднав у собі 21 організацію. Підтримуючи створення *Ліги Націй*, пов'язував з нею свої мирні надії, проте виступав проти *Версальського мирного договору 1919*, який всю відповідальність за Першу світову війну покладав на Німеччину. Розділив Нобелівську премію миру 1927 із французьким пацифістом Ф. Бюіссоном.

О. Л. Хилько

Квірінг Еммануїл Йонович (1.09.1888, с. Фрізенталь Новоузенського повіту Самарської губернії, сучас. с. Новоліповка Федоровського р-ну Саратовської обл., Росія — 26.11.1937, Москва, СРСР) — укр. рад. парт. і держ. діяч. Нар. у сім'ї волосного писаря німця-колоніста; з 1906 брав участь у рев. русі на боці есерів, з 1912 — як більшовик. Після Лютневої рев-ції 1917 — чл. Катеринославського к-ту РСДРП(б), з грудня —

голова ради робітничих і солдатських депутатів; у жовтні 1918 — березні 1919 — секр. ЦК КП(б)У; у січні — серпні 1919 — голова Раднаргоспу України; 1919–20 — голова Чернігівського губревкому, секр. Катеринославського губкому партії і голова раднаркому. Будучи представником УСРР на Ризькій мирній конференції, 14.01.1921 надіслав на розгляд Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку «Про дипломатичні представництва УСРР», в якій пропонував відкрити представництва УСРР у Польщі, країнах Балтії та д-вах, де розташовувались етнічні укр. землі і де була зосереджена укр. еміграція, зокрема в Чехословаччині, Румунії та Австрії. ЦК КП(б)У підтримав цю пропозицію і видав директиву щодо можливих керівників укр. дип. представництв (див.: *Дипломатія УСРР*). 1923–25 — 1-й секр. ЦК КП(б)У, 1925–27 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1927–30 і 1934–37 — заст. голови Держплану СРСР. Репресований.

М. С. Дорошко

Квіслінг (Quisling) Відкун (18.07.1887, Фюресдал, нині — комуна в губернії Телемарк, Королівство Норвегія — 24.10.1945, Осло, Королівство Норвегія) — норвезький військ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив військ. академію (1911). У 1916–18 — військ. аташе в Петрограді, 1918–21 — у Гельсінкі; потім до 1927 був співробітником місії Ф. *Нансена* в радянських Росії й Україні. У 1931 — міністр оборони Норвегії; у 1933 створив праворадикальну партію «Національне об'єднання», яка ніколи не мала своїх депутатів у стортингу. Неодноразові відвідини Німеччини сприяли його захопленню нацистськими ідеями та особистістю А. *Гітлера*. Повернувся в Осло з Берліна за три дні до нім. вторгнення в Норвегію у квітні 1940. У 1942 очолив маріонетковий колабораціоністський уряд. Після війни оголошений зрадником, засуджений до смертної кари, страчений.

Р. А. Кривонос

Ке-д'Орсе (Quai d'Orsay) — набережна р. Сена в Парижі, де знаходиться будинок міністерства закорд. справ Франції. Вислів «Ке-д'Орсе» використовується як синонім МЗС Франції.

Т. І. Шинкаренко

Кедровський Володимир Іванович (13.08.1890, Херсон, Російська імперія — 13.03.1970, Метачен, штат Нью-Джерсі, США) — укр. громад.-політ. та військ. діяч, *дипломат*. На 3-му з'їзді УПСР обраний до складу її ЦК; входив до Центральної Ради і Українського Генерального Військового Комісаріату (товариш його голови С. *Петлюри*); товариш ген. секретаря військ. справ. 13.05.1919 — очолив Державну військ. інспекцію у званні полковника Армії УНР. 12.11.1919–27.01.1921 — голова Надзвичайної дип. місії УНР у країнах Прибалтики, активно пропагував ідею створення *Балто-Чорноморського союзу*. 1921 переїхав до Відня, де активно співпрацював із Спілкою українських журналістів в Європі; з 1923 — мешкав і працював у США, редагував газету «Свобода» (1926–33), очолював укр. відділ «Голосу Америки» (1955–63).

Твори: «Боротьба з погромами на Україні» (1933); «Римське Андрусово. Спомини про польсько-російські мирові переговори в 1920 р.» (1936); «Дві військові організації» (1939); «Обриси минулого» (1966); «1917 рік» (1967).

В. М. Матвієнко

Кей (Key) Джон (9.08.1961, м. Окленд, Нова Зеландія) — новозеландський громадсько-політичний діяч, лідер Національної партії Нової Зеландії, прем'єр-міністр Нової Зеландії з 19.11.2008. Закінчив Університет Кентербері й отримав ступінь бакалавра за спеціальністю «бухгалтерія». З 1982 по 2001 займався бізнесом у фінансовій та аудиторській сферах. У 2002 починає політичну кар'єру, обираючись до парламенту від округу Окленд; в 2004 отримує посаду спікера парламенту. В 2006 обирається лідером Національної партії; після перемоги на виборах 8.11.2008 Національної партії, як її лідер став прем'єр-міністром, і знову отримав цю посаду після виборів 26.11.2011.

В. Ю. Крушинський

Кейнсіанство — напрям в економічній науці, що дає обгрунтування неможливості саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідності державного втручання в економічні процеси. Ця теорія отримала назву від імені всесвітньо відомого англійського економіста Дж. Кейнса. Вчення Кейнса було своєрідною реакцією на *неокласичну економічну теорію* і *маржиналізм*, які панували в економічній науці раніше. Кейнс визнав, що капіталізм з його принципами вільної конкуренції вичерпав свої можливості. Він чітко сформулював новий напрям економічної теорії — теорію державної регульованої економіки. В докейнсіанській економічній теорії, зокрема, неокласицизмі, переважав мікроекономічний підхід. Умови процвітання окремого господарюючого суб'єкта ототожнювалися з умовами зростання та процвітання країни в цілому. На відміну від цього, К. віддає перевагу загальноекономічним умовам відтворення. Кейнс зробив спробу розглянути капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями — споживання, нагромадження, заощадження, зайнятість, інвестиції — тобто величинами, які визначають рівень і темпи зростання національного доходу. Аналізуючи ці народногосподарські величини він прагнув встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежність та пропорції між ними, чим і було покладено початок макроекономічному напряму в економічній науці. На думку Кейнса, сучасний рівень виробництва або національного доходу залежить від платоспроможного попиту, а неузгодження у сфері попиту виступає основною перешкодою для раціонального використання ресурсів і причиною порушень процесу відтворення. В цілому К. спричинило суттєвий вплив як на економічну теорію і всю сучасну економічну науку в цілому, так і на економічну політику значної частини країн світу.

Виникнувши у 1930-ті, К. займало провідні позиції в економічній теорії та політиці провідних країн світу упродовж 1940-х. Однією з головних теорій Кейнса є ідея державного регулювання ринкової економіки. На відміну від класиків та неокласиків, Кейнс не розглядав капіталізм як систему економічних гармоній, акцентуючи увагу на властивих йому недоліках, серед яких — неповне використання виробничих та трудових ресурсів, кризи, безробіття. Зробивши спробу дослідити причини цих недоліків, Кейнс розробив конструктивні рекомендації щодо їх усунення. На думку Кейнса, головна причина криз та безробіття — недостатність сукупного попиту, обумовлена дією основного психологічного закону. Згідно з цим законом, зі зростанням доходу збільшується і споживання, але не тією мірою, якою збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це стримує зростання попиту і споживання. Тому в центрі теорії Кейнса — проблема факторів, що визначає величину попиту та його зростання. На перший план висувається споживання, і найважливішою категорією стає категорія ефективності попиту. К. розрізняє двоякий попит — споживчий та інвестиційний (виробничий) на засоби виробництва. Кейнс розглядає ефективний попит у зв'язку з дією трьох факторів — схильності до споживання, схильності до інвестицій та переваги ліквідності. З'ясувавши причини, що породжують недоліки капіталістичної системи та фактори, які на них впливають, кейнсіанці розробили практичні рекомендації з їх усунення — економічну програму державного регулювання економіки. На думку Кейнса, *держава* повинна стимулювати підвищення ефективного попиту, перш за все, інвестиційного, продуктивного, за рахунок бюджетних методів (система державних закупівель і домовленостей), за рахунок заходів із підвищення граничної ефективності капіталу і завищенню норми процента за допомогою помірної інфляції, впровадження пільгової (заохочувальної) для корпорацій системи податків, державного субсидіювання з метою зростання виробництва. Таким чином податки і позики розглядалися Кейнсом як інструмент антициклічного регулювання. У цілому економічна теорія та програма Кейнса спричинили величезний вплив на розвиток економічної науки та економічну політику провідних країн світу.

Н. В. Резнікова

Кейсі (Casey) Ричард Гардінер (29.08.1890, Брісбен, штат Квінсленд — 17.06.1976, Бервік, Австралійська Співдружність) — австрал. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Отримав техн. освіту (інженер) в ун-тах Мельбурна (1909) і Кембриджа (1913). Взяв участь у *Першій світовій війні* як офіцер тилової служби; 1919–24 намагався знайти себе в приватному бізнесі, працюючи на дрібні торг. фірми Австралії. 1924–30 — політ. представник зі зв'язку між урядами Австралії й Великої Британії в Лондоні; 1933–39 — помічник міністра, міністр фінансів, водночас 1937–39 — міністр з питань роз-

витку Австралії; 1939–40 — міністр постачання і розвитку; 1940–42 — посланник Австралії у Великій Британії; 1942–43 — входив до складу Брит. військ. кабінету, відповідав за зв'язки Австралії зі США; 1944–46 — губернатор Бенгалії (Британська Індія). У повоєнний час очолив Ліберальну партію Австралії, але з 1949 знову був призначений на міністерську роботу; серед його численних посад найбільш вагомі — мін. зак. справ (1951–60) та генерал-губернатор Австралії (1965–69).

П. М. Ігнатьєв

Кейта (Keita) Модібо (4.06.1915, поблизу Бамако, Верхній Сенегал і Нігер — 16.05.1977, Бамако, Республіка Малі) — малійський громад.-політ. і держ. діяч, за фахом — учитель. За активну участь у нац.-визв. русі неодноразово ув'язнювався колоніальною владою. 1946 — виступив співзасновником партії Суданський союз, 1947–68 — Ген. секретар Суданського союзу; з 1956 — мер м. Бамако і депутат Національних зборів Франції, 1957–58 — держ. секретар уряду Франції у справах «заморських територій». З 5.04.1959 — Прем'єр-міністр Федерації Малі, після її розпаду 20.06.1960–19.11.1968 — Президент і Прем'єр-міністр Республіки Малі, 1960–61 — мін. зак. справ; у внутр. політиці здійснював курс «некапіталістичної орієнтації» (див.: *Некапіталістичний шлях розвитку*), у зовнішній — займав антиімперіалістичні позиції, виступив одним з ідеологів *панафриканізму* і зблизився з КНР. Водночас у 1961 здійснив *візит державний* до США і встановив хороші особисті відносини з Дж. *Кеннеді*; але одержавлення економіки спричинило гострий дефіцит коштів для виконання міжнародних платежів. Відсторонений від влади внаслідок держ. перевороту, решту життя провів під арештом.

В. І. Головченко

Кекконен (Kekkonen) Урхо Калева (03.09.1900, Пієлавесі, Велике князівство Фінляндське, Російська імперія — 31.08.1986, Гельсінкі, Фінляндська Республіка) — фінляндський громадсько-політичний і державний діяч; отримав юридичну освіту у Гельсінському університеті (1921–26); доктор філософії з юриспруденції (1936). Активний учасник-доброволець громадянської війни 1918 на боці фінської Білої гвардії, за участь у боях нагороджений відзнакою, був присутній при розстрілі червоних військовополонених у Фрідріхсгамі (нині — Хаміна), демобілізований як неповнолітній. Професійно займався журналістикою (у період перебування на державних посадах писав під псевдонімами); після служби в армії (1919–21) працював у поліції (1921–27). Створив і очолив Фінляндську спортивну спілку легкої атлетики; очолив Рух студентів за впровадження фінської мови в освітній процес та «Товариство фінізації» Фінляндії; редагував журнал «Суомолайнен Суомі» («Фінська Фінляндія»). З 1926 — член, пізніше один з лідерів Селянської спілки (з 1965 — Партія центру). У 1927–36 — службовець (з 1932 — молодший урядовий секретар) міністерства сільського господарства, одночасно — юрисконсульт Спілки сільських комун і головний редактор журналу «Мааласкунта» («Сільська комуна»); 1936–37 і 1944–47 — міністр юстиції, 1937–39 — внутрішніх справ; водночас 1936–56 — депутат парламенту від центристського Аграрного союзу. У 1940–43 як голова парламентського Комітету у справах переселенців, забезпечив розташування на території Фінляндії 300 тис. карелів, вигнаних з СРСР під час *радянсько-фінляндської війни 1939–40*, був одним із двох депутатів, які голосували проти територіальних поступок Кремлю за *радянсько-фінляндським мирним договором 1940*; у 1943–45 — заступник міністра фінансів, відповідальний за удосконалення державного управління.

Переконавшись на поч. 1943 у невідворотності поразки Німеччини у *Другій світовій війні*, дійшов висновку, що єдиним порятунком для Фінляндії може бути лише політика дружнього *нейтралітету* щодо СРСР, й став одним із провідних політиків т. зв. «мирної опозиції»; 1944 увійшов до складу уряду Ю. *Паасіківі* в якості міністра юстиції й узяв діяльну участь в укладенні радянсько-фінляндського договору 6.04.1948 про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу. Пізніше підписав 1-й (1955) й ратифікував 2-й Протоколи про продовження дії цього договору. У 1946–50 — заступник голови (з 1948 — голова) парламенту. 17.03.1950–17.11.1953 і 20.10.1954–03.03.1956 — прем'єр-міністр, водночас 1950–52 — міністр внутрішніх справ, 1952–53 і 1954 — міністр закордонних справ; 1.03.1956–27.10.1981 — президент Фінляндії, найдовше перебував на цій посаді, переобраний у 1962, 1968, 1973 й 1978. Разом з Паасіківі здійснював політику, яка передбачала часткову відмову від *суверенітету* під тиском СРСР, дотримання політики активного нейтралітету й налагодження тісної співпраці з Радянським Союзом у економічній, культурній і інших площинах. Такий підхід отримав серед західних політологів назву «лінія Паасіківі—Кекконена» чи політика *фінляндизації*, а саму країну в період його правління іноді жартома характеризували як «Кеккословаччину». З метою налагодження тісніших відносин із керівництвом СРСР К. активно співпрацював з агентами КДБ і інших радянських спецслужб, які мали офіційне дипломатичне прикриття, а також погоджував з радянськими керівниками урядові призначення а іноді, навіть, і тексти власних промов; водночас не обмежував фінські органи безпеки у викритті і знешкодженні нелегальних агентів радянських спецслужб. Однак Фінляндія була єдиною із західних держав, що видавала владі СРСР втікачів із-за *залізної завіси*, які просили *притулку територіального*.

Особливі відносини з СРСР дозволили не лише зберегти незалежність й державний суверенітет Фінляндії, її демократичну політичну систему й ринкове господарство, але й забезпечити фінляндським суб'єктам підприємницької діяльності особливий привілейований статус на гігантському радянському ринку й поступово перетворити фінляндську економіку в ринковий капіталістичний додаток до планової централізованої соціалістичної економіки Радянського Союзу. Аналогічні контакти напередодні і в роки Другої світової війни налагодив також з британськими й американськими спецслужбами. Завдяки заслугам у підтриманні добросусідських відносин з СРСР і жорстким методам керівництва країною зумів зламати політичних супротивників, сформувавши на рубежі 1960–70-х неофіційну партію своїх прибічників у порушення старих партійних традицій. Виступив з ініціативою створення *без'ядерної зони* на півночі Європи (1963), забезпечив успішне проведення Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі 30.07.-01.08.1975 (див.: *Гельсінський акт 1975*). Пішов у відставку у зв'язку із хворобою. Почесний доктор Московського (1958), Варшавського (1964) й інших університетів. Нагороджений радянськими орденами Леніна (1964), Дружби народів (1973), лауреат Міжнародної Ленінської премії за зміцнення миру між народами (1980). Іменем К. названий другий за величиною у Фінляндії національний парк, а його портрет ще за життя вміщено на 500-марковій банкноті, яка знаходилася в обігу до введення в країні євро.

Твори: Финляндия и Советский Союз. Статьи и речи. — М., 1960; Финляндия и Советский Союз. Речи 1960–62 гг. — М., 1963; Дружба и добрососедство. Речи и выступления. 1963–67. — М., 1968; Финляндия и Советский Союз. Добрососедство, сотрудничество, взаимопонимание. Речи. 1967–72. — М., 1973.

Літ.: Tihonen, S. The Finnish Presidency as an Institution. — Helsinki, 1999; Похлёбкин В. В. Урхо Калева Кекконен: Политическая биография. — М., 1985; Широкорад А. Б. Финляндия — Россия. Три неизвестные войны. — М., 2006.

Р. А. Кривонос

Келер (Köhler) Горст (22.02.1943, Скербешув, нині — Замостського повіту Люблінського воєводства, Польська Республіка) — німецький громадсько-політичний і державний діяч, економіст-міжнародник; був сьомою дитиною в родині селян німецького походження, які раніше мешкали в Бессарабії і були переселені до Варшавського генерал-губернаторства в ході обміну населенням між СРСР та нацистською Німеччиною відповідно до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*. У 1944 родина евакуювалася перед наступом радянських військ до Маркклеберга-Цьобігкера поблизу Лейпцига; в 1953 родині вдалося перебратися з НДР до ФРН. Після служби у бундесвері закінчив економічний факультет Тюбінгенського університету (1969); працював науковим співробітником в Інституті практичних економічних досліджень у Кілі, доктор економічних наук (1977). На державній службі з 1976; з 1982 — на керівних посадах у міністерстві фінансів ФРН. У 1990 як штатс-секретар міністерства фінансів брав провідну участь у *переговорах міжнародних* із керівництвом НДР

щодо валютного союзу двох німецьких держав та у переговорах із СРСР щодо виведення радянських військ з колишньої НДР (див.: *Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*). Очолював німецьку делегацію на переговорах, які передували підписанню *Маастрихтського договору 1992*; був особистим уповноваженим федерального канцлера ФРН Г. *Коля* в справі організації саміту *«великої вісімки»* у Мюнхені (1992). З особистих причин залишив роботу в уряді у 1993, очоливши Німецький союз ощадних кас; у 1998–2000 — президент *Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР)*; у 2000–04 — директор-розпорядник *Міжнародного валютного Фонду (МВФ)*, почесний професор університету м. Тюбінґен (2003). Кандидат на посаду президента ФРН від ХДС, ХСС та ВДП; федеральний президент ФРН з 1.07.2004, переобраний на другий термін 23.05.2009. У *зовнішній політиці* зосереджувався на необхідності пом'якшення негативного впливу *глобалізації* в гуманітарній сфері, активно підтримував кампанії проти бідності в різних регіонах світу, особливу увагу приділяв співпраці ФРН з африканськими державами в гуманітарній сфері. Неодноразово висловлювався на підтримку участі бундесверу у військовій місії *антитерористичної коаліції* в Афганістані (з 2001); причому його висловлювання в одному з радіоінтерв'ю, про те, що військові *інтервенції* можуть бути засобом реалізації зовнішньоекономічних інтересів ФРН, спровокувало жорстку критику з боку лівих політичних сил; 31.05.2010 несподівано подав у відставку.

Р. А. Кривонос

Келлер (Keller) Рональд (27.03.1958) — нідерландський *дипломат* і економіст-міжнародник; закінчив курс економіки Амстердамського університету. В 1984–86 — радник відділу монетарних справ міністерства економіки Нідерландів; 1986–87 — особистий помічник міністра фінансів в якості голови тимчасового комітету з питань *Міжнародного валютного фонду*; 1987–88 — старший радник Світового банку; 1988–91 — начальник відділу багатосторонніх банківських відносин міністерства фінансів Нідерландів; 1991–93 — член Ради директорів *Європейського банку реконструкції та розвитку* й виконавчий директор банку від Нідерландів; 1993–97 — директор департаменту експортного кредитстрахування та гарантій інвестицій міністерства фінансів Нідерландів; 1997–2000 — директор департаменту зарубіжних фінансових відносин і заступник голови Економічного та фінансового комітету *Європейського Союзу*; 2000–05 — генеральний директор з питань міжнародного співробітництва МЗС Нідерландів. У 2005–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Нідерландів в Україні, а також Надзвичайний і Повноважний Посол Нідерландів у Молдові за сумісництвом; з 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Нідерландів у Росії та в Узбекистані і Туркменістані за сумісництвом.

В. І. Головченко

Келлог (Kellogg) Френк Біллінгс (22.12.1856, Потсдам, шт. Нью-Йорк, США — 21.12.1937, Сент-Пол, шт. Міннесота, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. 1917–23 — сенатор-республіканець; 1923–25 — посол США у Великій Британії; 5.03.1925–28.03.1929 — *державний секретар США* в респ. адміністрації К. Куліджа. Найвизначнішим зовн.-політ. досягненням **К.** стало ініціювання спільно з А. *Бріаном* підписання в Парижі 27.08.1928 представниками 15 країн дог-ру про відмову від *війни* як знаряддя нац. політики і засобу врегулювання міжнар. суперечок (див.: *Бріана-Келлога пакт*), до котрого з часом приєдналися 48 д-в. За укладення угоди в 1929 був нагороджений *Нобелівською премією миру*, але пакт не містив дійового механізму безпеки для застосування в разі порушення умов. Водночас взяв активну участь в орг-ції військ. втручання США в громадян. війну в Нікарагуа 1927–33, хоча внутр. меморандум *Державного департаменту США* 1928 заперечував, що *Монро доктрина* може слугувати виправданням амер. *інтервенції* в Зах. півкулі. Виступав проти *визнання де-юре* СРСР, попри зростаючий торг. товарообіг; але 1928 забезпечив дип. визнання нац. уряду Китайської Республіки під керівництвом *Чан Кайші* й дотримувався щодо неї *«відкритих дверей» доктрини*. 1930–35 — чл. Постійної палати міжнар. правосуддя в Гаазі.

В. І. Головченко

Кеніата (Kenyatta, справжнє ім'я — Нгенгі Камау) Джомо (20.10.1891, с. Гатунду, Центральна провінція, Британська Східна Африка — 22.08.1978, Момбаса, Республіка Кенія) — кенійський громад.-політ. і держ. діяч, один із ідеологів *панафриканізму*. Закінчив місіонерську школу, коледж у м. Вудбрук (Велика Британія), навчався в Лондонській школі екон. і політ. наук. У 1920-ті — перекладач у Верховному суді Кенії й службовець муніципалітету м. Найробі. 1928 — очолив антиколоніальну Центральну асоціацію кікуйю (ЦАК), з 1929 — представник ЦАК в Європі, брав активну участь у діяльності Антиімперіалістичної ліги, Міжнар. конференції негритянських робітників у Гамбурзі (1930), 5-му Панафриканському конгресі в Манчестері (1945). По поверненні на батьківщину 1947 очолив Союз африканців Кенії, жовтень 1952 — серпень 1961 — в ув'язненні за звинуваченням у керівництві повстанським рухом Мау-Мау; 1961–78 — президент Національного союзу африканців Кенії (КАНУ), автор її ідеолог. доктрини «африканського демократичного соціалізму», квітень 1962 — травень 1963 — міністр у справах конституції й екон. планування перехідного уряду Кенії, червень — грудень 1963 — голова уряду самоврядування. 1.06.1963–12.12.1964 — прем'єр-міністр і мін. зак. справ незалежної Кенії, 12.12.1964–22.08.1978 — президент. Відігравав активну роль у *Русі неприєднання*, виявив себе майстром пошуку компромісних рішень, зберіг конструктивні відносини з країнами Заходу, що забезпечило Кенії політ. стабільність і динамічний розвиток економіки.

В. І. Головченко

Кенігсберзький договір 1390 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний в Кенігсберзі (з 1946 — м. Калінінград, РФ) 26.05.1390 між жемайтійською аристократією і представниками Тевтонського ордену під час Литовської громадянської війни (1389–92). За договором жемайтійська аристократія підтвердила лояльність «їх королю» *Вітовту* і гарантувала свободу торгівлі лицарям у Жемайтії. Лицарі у свою чергу подарували литовським аристократам їжу та одяг. Ще до підписання договору Вітовт Великий розпочав війну проти свого двоюрідного брата *Ягайла Ольгердовича*, великого князя литовського і короля Польщі. Для забезпечення підтримки з боку Тевтонського ордену в громадянській війні Вітовт підписав 19.01.1390 Люкський договір, за яким Жемайтія на захід від р. Невежис мала бути переданою Ордену. Жемайтія мала важливе значення для тевтонських лицарів, оскільки вона фізично відділяла їх від лицарського Лівонського ордену на півночі. Але підтримка жемайтійців водночас була вирішальною для Вітовта, це було гарантією того, що Люкський договір не буде виконуватись. Вітовт зрадив лицарів, коли в 1392 помирився зі своїм братом Ягайлом і підписав Островську угоду. Жемайтія була передана Тевтонському ордену лише тимчасово в 1398–1410.

С. О. Божко

Кенігсберзький договір 1697 між Московським царством та курфюрством Бранденбург (майбутнє Королівство Пруссія) укладений 12(22).06.1697 в Кенігсберзі (сучасний Калінінград) під час перебування там *Великого посольства 1697–98* в Європу. Підписанню угоди передувала усна домовленість моск. царя *Петра I* та бранденбурзького курфюрста Фрідріха III про антишведський союз двох д-в, скріплений обопільною клятвою обох монархів. Договір проголошував дружбу Московського царства і Бранденбургу, включав угоду про обопільну вільну торгівлю та вільний транзит товарів, передбачав взаємну видачу політ. злочинців, гарантував підтримку бранденбурзького курфюрста всім росіянам, котрих Москва відправила за кордон. З початком *Північної війни 1700–21* курфюрст, наляканий успіхами шведської зброї, фактично припинив дотримуватись умов **К. д.**, хоча формально його не денонсував.

В. А. Рубель

Кеннан (Kennan) Джордж Фрост (16.02.1904, Мілуокі, шт. Вісконсин, США — 17.03.2005, Прінстон, шт. Нью-Джерсі, США) — амер. *дипломат* і політолог. Нар. у сім'ї публіциста-соціолога. Закінчив Військову академію Сент-Джонс і Прінстонський ун-т (1925), навчався у Східноєвропейському ун-ті (Берлін). З 1926 — на *дипломатичній службі*: 1926–28 — віце-консул США у Женеві, Гамбурзі,

Таллінні й Берліні; 1929–31 і 1939–41 — працівник *посольства* США у Німеччині; 1933–37 — помічник *посла*, 2-й секр. посольства в СРСР; 1937–38 — експерт у справах СРСР у *Державному департаменті США;* 1938–39 — працівник посольства у ЧСР; 1942–44 — співробітник посольства в Португалії, брав участь у переговорах щодо капітуляції Італії 1943; 1944–45 — працював у Європейській консультативній комісії, що займалася питаннями повоєнного врегулювання. 1945–46 — міністр-радник посольства США в СРСР; у своїх доповідях держдепартаментові «Міжнародне становище Росії напередодні закінчення війни з Німеччиною», «Меморандум від 22.02.1946» і «Сполучені Штати та Росія» з позицій *політичного реалізму* обґрунтував необхідність вироблення Білим домом нового — наступального — зовн.-політ. курсу щодо Кремля. 1946–47 — заст. нач. Національного військ. коледжу, у липні 1947 після попереднього звертання до керівництва держдепартаменту опублікував у журналі «Foreign Affairs» за підписом «X» статтю «Джерела радянської поведінки», де були викладені головні засади *«стримування» доктрини*. 1947–49 — керівник Бюро з планування зовн. політики Держдепартаменту США; 1949–50 — радник Держдепартаменту, гол. радник при держсекретарі з питань довгострокового планування; 1950–52 — співробітник Ін-ту вищих досліджень у Прінстонському ун-ті; 14.05.-19.09.1952 — посол США в СРСР (був відкликаний на вимогу Кремля); 1953–61 — працював в Ін-ті вищих досліджень; 1961–63 — посол США в Югославії. 1956–74 — проф. історії та міжнар. відносин, з 1974 — почесний проф. Прінстонського ун-ту, того ж року разом із Дж. Біллінгтоном заснував радянологічний Інститут Кеннана; лауреат Пулітцерівської й Банкрофтської премій за праці з істор. та політологічної тематики. У 1970-ті скоригував свої погляди в бік поліпшення відносин із СРСР заради усунення загрози ядерної війни й обмеження гонки озброєнь, за що був звинувачений радянологами-прихильниками «жорсткої лінії» (Л. Лабедз, М. Ласкі, Р. Левенталь, Р. Пайпс, Х. Сетон-Вотсон) у сприянні політ. роззброєнню Заходу.

Твори: «Реалії американської зовнішньої політики» (1954), «Радянсько-американські відносини 1917–1920» (у 2-х т., 1956, 1958), «Захід, атом і Росія» (1958), «Росія і Захід при Леніні й Сталіні» (1961), «З Праги після Мюнхена» (1961), «Мемуари» (у 2-х т., 1967, 1973), «Маркіз де Кюстін і його «Росія в 1839» (1972), «Хмара, що несе загрозу» (1977).

В. І. Головченко

Кеннеді (Kennedy) Джон Фіцджеральд (29.05.1917, Бруклін, штат Массачусетс, США — 22.11.1963, Даллас, штат Техас, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, 35-й президент США (20.01.1961–22.11.1963); народився в католицькій сім'ї бізнесмена й *дипломата* ірландського походження; закінчив із відзнакою Гарвардський університет (1940); 1941–44 — служба у ВМФ США; 1947–53 — член палати представників від Бостона, 1953–60 — сенатор-демократ від Массачусетсу. У внутрішній політиці закликав до соціальних реформ і створення кращих умов життя для робітничого класу й етнічних та расових меншин; як член сенатського комітету закордонних справ критикував французьку колоніальну політику в Алжирі й висловлювався за надання йому незалежності, наполягав на виділенні посиленої допомоги новим афро-азійським державам; водночас разом із республіканцями критикував Г. *Трумена* і Дж. *Маршалла* за недостатню підтримку націоналістичного режиму *Чан Кайші* в Китаї, вимагав ліквідувати відставання від СРСР в ракетній техніці й освіті після «супутникого шоку» 4.10.1957. У липні 1960 на конвенті Демократичної партії в Лос-Анджелесі був висунутий кандидатом у президенти США, вперше в передвиборній боротьбі використав великі телевізійні дебати й переміг Р. *Ніксона* з перевагою в 120 тис. голосів, став наймолодшим в історії США главою держави й першим президентом-католиком.

В інаугураційній промові фразою: «Не запитуй, що може зробити для тебе твоя країна — запитай, що ти можеш зробити для твоєї країни» — закликав кожного із співвітчизників взяти на себе особисту відповідальність за глобальну конфронтацію на захист свободи й зробив девізом своєї команди (середній вік 45 років проти 56 в адміністрації Д. *Ейзенхауера*) гасло відомого політолога В. Ростоу: «Давайте змусимо цю країну знову рухатися»; центр прийняття рішень перемістив із кабінету до Ради національної безпеки, де спеціально створені групи й комітети обговорювали чергові проблеми й пропонували президенту альтернативні варіанти їхнього вирішення; впровадив у практику регулярні прес-конференції з відповідями на запитання журналістів без попередньої підготовки й виголошення програмових промов у символічних місцях, що транслювалися телебаченням і посилювали політичну харизму *глави держави* та виконавчу владу. У внутрішній політиці намагався оживити економіку шляхом зниження податків, поліпшення соціального страхування, медичного обслуговування й освіти, оздоровлення міст і просування расової інтеграції (у критичних випадках рішуче демонстрував авторитет федерального уряду й неодноразово відряджав федеральні поліцію та війська на Південь), але чимало з президентських ініціатив застрягли в Конгресі чи не могли швидко реалізуватися в комплексній федеративній системі. Водночас добився схвалення Конгресом у травні 1961 космічної програми («біг наввипередки до Місяця»), завдяки якій США наздогнали й із невеликою перевагою випередили СРСР, а також виконали масивну комп'ютерну програму.

У *зовнішній політиці* концепція «нових рубежів» К. означала пом'якшення *«холодної війни»* й перехід до *«гнучкого реагування» стратегії*, тобто зміцнення військової могутності США і західних блоків (план створення багатосторонніх ядерних ВМС *НАТО*, розширення мережі американських військових баз, модернізація ракетно-ядерного потенціалу та ін.), рішуче протистояння радянській експансії (див.: *Карибська криза 1962*, гарантії захисту Західного Берліна після спорудження *Берлінського муру* та ін.) мало поєднуватися з обмеженням *гонки озброєнь* (підписання *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963*), по можливості мирним урегулюванням регіональних конфліктів (напр. *Женевська нарада з врегулювання Лаоського питання 1961–62*) та нарощуванням економічної допомоги країнам, що розвиваються, задля посилення там позицій США і «стримування комунізму» (напр., просвітницький *«Корпус миру»*, *«Союз заради прогресу»* з 19-ма латиноамериканськими державами щодо використання 20 млрд дол. капіталовкладень для соціально-економічної модернізації). Водночас президент був схильний до переоцінки могутності комуністичних систем СРСР і КНР, побоювався втрати США свого авторитету *великої держави* в союзників і ворогів, тому, незважаючи на неодноразово задекларовану миролюбну зовнішню політику, практичні дії К. були досить суперечливими, про що свідчить схвалення ним підготовленого ЦРУ десанту контрреволюціонерів-емігрантів на Кубу 17.04.1961 (при одночасній забороні використання американської армії в операції) й ведення «прихованої війни» у Південному В'єтнамі й Лаосі. Був застрелений убивцею-одинаком (за офіційним висновком спеціальної комісії голови Верховного суду США Е. Уоррена) під час відвідин штату Техас.

Літ.: Громыко А. А. 1036 дней президента Кеннеди. — М., 1968; Громыко А. А., Кокошин А. А. Братья Кеннеди. — М., 1985; Печатнов В. О. От Джефферсона до Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избирателя. — М., 2008; Heath G. Decade of Disillusionment: The Kennedy — Johnson Years. — Bloomington; L., 1975; Brauer C., John F. Kennedy and the Second Reconstruction. — N.Y., 1977; JFK: The Presidency of John F. Kennedy. — N.Y., 1984; Dallek R. The Unfinished Life: J.F.Kennedy, 1917–1963. — Boston, 2003.

В. І. Головченко

Керзон (Curzon) Джордж Натаніел (11.01.1859, Кедльстоун, графство Дербішир, Велика Британія — 20.03.1925, Лондон, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, маркіз (1921). Закінчив Оксфордський ун-т. 1886 — обраний до палати громад за списком консерваторів; 1891–92 — заст. міністра у справах Індії; 1895–98 — заст. мін. зак. справ; 1898–1905 — віце-король Індії, здійснив низку податкових реформ, опікувався збереженням пам'яток давнини. З 1911 — чл. палати лордів. 1915–16 і 1924–25 — лорд-хранитель печатки; 1916 — міністр авіації; 1916–19 — лорд-голова Таємної ради; 1919–24 — мін. зак. справ Великої Британії, водночас лідер палати лордів у 1916–24. Добився укладення англ.-іранської угоди 9.08.1919, що запроваджувала фактичний *протекторат* Лондона над Персією; брав активну участь

у *Лозаннській конференції 1922–23;* виступив одним з організаторів антибільшовицької інтервенції д-ав *Антанти* на терени колишньої царської Росії 1918–20; 11.07.1920 — від імені Антанти запропонував як рад.-польський кордон межу, що отримала згодом назву *«Керзона лінії»;* 8.05.1923 направив НКЗС СРСР ноту (див.: *Керзона ультиматум 1923*) зі звинуваченнями Кремля у втручанні у внутр. справи країн Сходу. Намагався підтримувати дружні відносини між Францією, Німеччиною і Великою Британією, для чого ініціював заснування Дауесівського комітету з репарацій.

Р. А. Кривонос

Керзона лінія — умовна назва схід. кордону Другої Речі Посполитої, визначеного комісією з територ. питань *Паризької мирної конференції 1919–20* під тиском *дипломатії* «білої» Росії; 8.12.1919 оприлюднена в «Декларації Верховної Ради союзних і об'єднаних держав», підтверджена на *Спа конференції 1920.* Проходила від Гродно на Ялівку — Немирів — Брест-Литовський — Дорогуськ — Устилуг; на схід від Грубешова через Крилов, на захід від Рави-Руської й на схід від Перемишля до Карпат, залишаючи під владою Варшави значну частину укр. етнічних територій (Лемківщину, Надсяння, Підляшшя і Холмщину). 10.07.1920 в умовах успішного наступу Червоної армії на Варшаву і Львів визнана польською делегацією у Спа, 11.07.1920 — офіційно запропонована Дж. *Керзоном* урядові РСФРР як лінія польсько-рос. *перемир'я.* Внаслідок контрнаступу польської армії у серпні — жовтні 1920 і *Ризького мирного договору 1921* кордон між УСРР та БСРР і Польщею був встановлений на 200–350 км східніше від **К. л.** Але згідно з *німецько-радянським договором про дружбу і кордони 1939* вона була покладена в основу *кордону державного лінії* між СРСР і Німеччиною (з поправками на користь першого). 11.01.1944 запропонована Кремлем як кордон з відновленою в етнічних межах демокр. Польщею. Визнана таким на *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* (з відступами на користь Варшави на 5–8 км) і юридично оформлена *польсько-радянським договором про державний кордон 1945* (з відхиленнями на 17–30 км на користь Польщі).

В. І. Головченко

Керзона ультиматум — *нота дипломатична* брит. уряду, пред'явлена 8.05.1923 НКЗС СРСР брит. мін. зак. справ лордом Дж. *Керзоном.* У ній висувалися звинувачення в антибрит. пропаганді в Індії, Афганістані та Персії. Керзон вимагав відкликати рад. дип. місії з Афганістану та Персії, протестував проти репресій щодо контрреволюціонерів у Росії, вимагав компенсації за засуджених брит. шпигунів. Термін для виконання **К. у.** було поставлено в 10 днів. У разі невиконання Керзон погрожував розірвати торг. стосунки, що здійснювалися на основі *англійсько-радянської угоди 1921.* Нотою від 11.05.1923 рад. уряд відхилив **К. у.** У червні 1923 обидві сторони заявили, що вважають конфлікт вичерпаним.

О. С. Пархомчук

Керрі (Kerry) Джон Форбс (11.12.1943, Орора, штат Колорадо, США) — американський політичний і державний діяч, 68-й *державний секретар США* з 1.02.2013. По материнській лінії походить з відомої американської родини Форбс, одним із предків якої був засновник Бостона та співзасновник і другий губернатор англійської колонії Массачусетської затоки Дж. Вінтроп. Середню освіту здобув у відомій швейцарській приватній школі Institut Montana у Цугерберзі та елітних американських навчальних закладах. Вищу — у Єльському університеті (1962–66). У студентські роки приєднався до Демократичної партії, брав участь у передвиборчій кампанії президента Дж. *Кеннеді.* Попри критичне ставлення до американської збройної *інтервенції* у *В'єтнамській війні 1964–75,* був призваний на дійсну військову службу (1965–70), командував річковим катером, нагороджений декількома медалями. Після третього поранення демобілізувався, після чого приєднався до організації «В'єтнамські ветерани проти війни», яка була важливою складовою антивоєнного руху. Був одним з лідерів антивоєнних акцій. У квітні 1971 став першим ветераном в'єтнамської *інтервенції,* який дав свідчення на Фулбрайтівських слуханнях у сенаті США стосовно *злочинів воєнних* з обох боків та можливих шляхів завершення американського військового втручання. У 1972 безуспішно вперше балотувався на посаду сенатора. Закінчив Бостонську вищу юридичну школу (1972–73) та правничий факультет Бостонського коледжу (1976), доктор права. Працював в офісі прокурора округа Мідлсекс (1976–79), став партнером юридичної фірми (1979–82). У 1982 був обраний заступником губернатора Массачусетсу (1982–85), сприяв розв'язанню низки екологічних проблем штату. У 1985–2009 — молодший, у 2009–13 — старший сенатор від штату Массачусетс (переобирався у 1990, 1996, 2002, 2008), голова сенатського комітету у закордонних справах (2009–13). У 1991–93 одночасно очолював спеціальний сенатський комітет у справах *військовополонених* та зниклих без вісті. Принципово виступав проти смертної кари (за виключенням покарання за *тероризм міжнародний*) та заборони на аборти, стверджуючи, що це призведе до їхньої криміналізації, підтримував права мігрантів, жінок, одностатеві шлюби та посилення контролю над зброєю. Був ініціатором закону, який забороняє дискримінацію людей нетрадиційної сексуальної орієнтації при прийомі на роботу. Підтримав *Північноамериканську угоду про вільну торгівлю (НАФТА)* 1992 та надання КНР статусу найбільшого сприяння в торгівлі. У той же час 1997 голосував проти ратифікації *Кіотського протоколу.* У 1986 у сенатській доповіді викрив злочинну діяльність підполковника О. Норта, який організував нелегальне постачання військового спорядження проамериканськи налаштованим нікарагуанським повстанцям (контрас) в обхід заборони Конгресу США. Сприяв відновленню *дипломатичних відносин* між США і В'єтнамом 1995. Після подій 11.09.2001 підтримав уведення військ *Антитерористичні коаліції,* очолюваної США, до Афганістану (з 2001) та Іраку (з 2003), проте критикував президента Дж. В. *Буша* за відсутність стратегічної концепції встановлення муру в обох державах та введення країни в оману заявами про начебто активну діяльність іракського керівництва на чолі з С. *Хусейном* зі створення ядерної зброї. Завдяки спадку по лінії родини Форбс вважався найбагатшим сенатором США, проте точні розміри його статку не розголошуються. Був кандидатом у президенти США від Демократичної партії на виборах 2004, але програв Дж. В. Бушу (поступився на 34 голоси вибірників). Після смерті сенатора Е. Кеннеді у серпні 2009 став старшим сенатором від штату Массачусетс. Із залишків бюджету президентської кампанії фінансово підтримував понад півтори сотні кандидатів від Демократичної партії (у т. ч. Б. *Обаму*) на виборах до сенату, палати представників та легіслатур штатів. У 2008 підтримав Б. Обаму в ході виборчої кампанії за посаду президента США. Номінований на посаду держсекретаря США 21.12.2013, підтриманий сенатом 29.01.2013, приніс присягу й приступив до виконання обов'язків 1.02.2013.

Тв.: The new war. Simon & Schuster, 1997; A call to service. Viking, 2003; This moment on earth. PublicAffairs; Perseus Running distributor, 2007 (у співавторстві з дружиною Т. Гайнц Керрі).

Літ.: Paul A. John Kerry, Berlin: Berlin Verlag, 2004; Arntz J., Schmale H. John Kerry, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2004; Koydl W. John Kerry, Frankfurt (Main): Fischer Verlag, 2004; Mielke F. John F. Kerry. Eine amerikanische Biografie, München: Herbig, 2004; Oppermann Ch. *John F. Kerry,* Frankfurt (Main): Campus Verlag, 2004; Schwarz M. John Kerry. Amerikas Chance, München: Droemer, Knaur, 2004.

Р. А. Кривонос

Кизя Лука Єгорович (21.02.1912, с. Жихове Чернігівської губернії, Російська імперія (нині — Середино-Будського району Сумської області, Україна) — 29.12.1974, Київ, УРСР) — український громадсько-політичний і державний діяч, історик і *дипломат,* Надзвичайний і Повноважний Посол II класу; народився в селянській сім'ї; закінчив Чернігівський учительський інститут (1940) і Київський педагогічний інститут (1948), кандидат історичних наук. Під час Великої вітчизняної війни в 1941–43 був комісаром партизанського загону, в 1943–44 — з'єднання партизанських загонів, а також членом штабу партизанського руху Рівненської області, секретарем підпільного райкому та Рівненського обкому КП(б)У. В 1944–51 — директор республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»; в 1951–56 — голова правління Українського товариства культурних зв'язків, доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; в 1956–59 та 1965–67 — заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти. В 1959–60 та 1967–74 — старший науковий

співробітник Інституту історії АН УРСР; у 1960–61 — завідуючий Відділом міжнародних організацій і член колегії МЗС УРСР; з 29.07.1961 до 1964 — Постійний представник Української РСР при *Організації Об'єднаних Націй* (див.: *Постійне представництво України при ООН*). Нагороджений орденами Богдана Хмельницького І ст. (1944), Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Твори: «Народні месники» (Львів, 1960); «Основные вопросы партизанского движения на Украине в период Великой Отечественной войны (1941–1945)» (К., 1965).

В. М. Матвієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка — головний навчально-науковий центр України з підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації, що має статус самоврядного (автономного) та дослідного нац., всесвітньо визнаний центр вищої освіти, науки і культури. Бере початок від Університету Св. Володимира, відкритого 15.07.1834 (навчання розпочалось 28.07.1834) відповідно до указу імператора *Миколи I* «про заснування у Києві університету» від 8.11.1833. Базовим закладом для утворення університету став Волинський ліцей, переведений з м. Кременця (нині — Тернопільської обл.) до Києва. Спочатку почав працювати філос. факультет із двома відділеннями (істор.-філол. та фізико-математичним), у 1835 — юридичний, у 1847 — мед. факультет. Згодом філософський розділився на два самостійні факультети. У такому складі університет працював до 1917. Першим ректором університету був проф. М. О. Максимович. Діяльність університету спочатку регулювалась його статутами від 1833 і 1842. Потім на нього було поширено дію заг.-університетських статутів 1863 і 1884, а від поч. XX ст. — Тимчасових правил для університетів. Університет Св. Володимира став одним із провідних центрів освіти й науки в тогочасній Україні та Росії. На його факультетах працювали талановиті вчені й викладачі, зокрема історики й філологи М. О. Максимович, М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, І. В. Лужицький, М. П. Драгоманов, В. М. Перетц, О. І. Білецький, А. Ю. Кримський, Є. В. Тарле; правознавці М. Ф. Владимирський-Буданов, К. О. Неволін, Г. М. Данилович, М. Д. Іванишев, О. Ф. Кистяківський, В. А. *Незабитовський*, Л. Й. Петражицький; економіст М. І. Зібер; математики В. П. Єрмаков, Д. О. Граве, М. М. Боголюбов; механіки І. І. Рахманінов, Г. К. Суслов, П. В. Воронець; фізики М. П. Авенаріус, М. М. Міллер, Й. Й. Косоногов; хіміки С. М. Реформатський, А. К. Бабко, А. М. Голуб, А. Т. Пилипенко; геологи К. М. Феофілактов, В. М. Чирвинський, М. І. Андрусов, П. А. Тутківський; ботаніки І. Ф. Шмальгаузен, С. Г. Навашин, К. А. Пурієвич, О. Ф. Фомін, М. Г. Холодний; зоологи К. Ф. Кеслер, О. О. Ковалевський, О. М. Северцев, О. О. Коротнєв; біохімік О. В. Палладін; медики В. О. Бец, М. С. Скліфосовський, Ф. Г. Яновський, В. П. Образцов, М. Д. Стражеско. Зі стін університету вийшла ціла плеяда визначних діячів укр. культури — письменники Михайло Старицький, Максим Рильський, композитор Микола Лисенко та ін.

У жовтні 1917, за Української Центральної Ради, у Києві було відкрито Укр. нар. університет. 1918 гетьман П. *Скоропадський* перетворив його на Держ. укр. університет, який проіснував недовго. 1919, вже за рад. влади, його було об'єднано з Університетом Св. Володимира в єдиний Київський університет. 1920 у зв'язку з реформою вищої школи університетську форму освіти в УСРР було ліквідовано. Влітку того року Київський університет реорганізовано: на базі фізико-математичного та істор.-філол. факультетів утворено Київ. ін-т нар. освіти; мед. факультет виділено у самостійний навч. заклад, а юридичний увійшов до складу новоствореного Київ. ін-ту народного госп-ва. У вересні 1933 було відновлено діяльність Київського університету під назвою «Київський державний університет» у складі 9 факультетів. Указом Президії ВР СРСР від 5.03.1939 у зв'язку зі 125-річчям від дня народження Т. Г. Шевченка університетові присвоєно його ім'я (він свого часу працював в Університеті Св. Володимира). Напередодні Великої Вітчизняної війни Київський університет був третім за кількістю студентів у СРСР: тут навчалось бл. 4 тис. чол.; на 52 кафедрах працювало 326 викладачів. Під час війни університет спочатку було евакуйовано до Харкова, а згодом — до Казахстану, де у м. Кзил-Орда на базі Київського та Харківського університетів

було утворено Об'єднаний Укр. держ. ун-т. Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка відновив діяльність у Києві в січні 1944. Серед викладачів було багато талановитих педагогів. На новоствореному факультеті міжнар. відносин (відкритий відповідно до наказу наркома освіти УРСР від 18.10.1944), зокрема, працювали такі відомі вчені як І. В. Василенко, О. К. Касименко, В. А. Жебокрицький, В. Я. *Тарасенко*, П. П. *Удовиченко*, І. Д. Кондюба, Г. Л. Нікольніков, І. В. Кузовков, В. О. Маркіна, А. О. Введенський та ін.

У 1990-х університет став називатись Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Його особливий прав. статус обумовлений винятковою роллю університету в підготовці висококваліфікованих спеціалістів, непересічним значенням як провідного вищого навч. закладу України. Цей статус регулюється статутом університету та указами Президента України. Відповідно до указу Президента України «Про Київський національний університет імені Тараса Шевченка» від 25.11.1999 статут університету затверджується главою д-ви, ректор університету призначається та звільняється з посади Президентом України за поданням вченої ради університету і прирівнюється за статусом до міністра України. Майно, яке передано університетові в оперативне управління, належить йому на праві повного госп. відання, використовується самостійно. Університет звільнений від оплати ряду податків та інших обов'язкових платежів до бюджету; виділені земельні ділянки знаходяться в його безстроковому і безоплатному користуванні. За роки існування університет підготував бл. 400 тис. фахівців та понад 25 тис. кандидатів та докторів наук. Нині в університеті навчається більше 26 тис. студентів (щорічно приймається на навчання понад 3,5 тис. юнаків та дівчат за традиційно високим конкурсом). Тут діють: 16 факультетів — географічний, геологічний, економічний, історичний, кібернетики, механіко-математичний, психології, радіофізичний, соціології, фізичний, філософський, хімічний, юридичний, підготовчий, військової підготовки ВІКНУ, факультет з підготовки іноземних громадян; 7 навчальних інститутів — військовий, високих технологій, журналістики, міжнар. відносин, післядипломної освіти, філології, управління державної охорони; 1 навчально-науковий центр (ННЦ «Інститут біології»), підготовче відділення, Центр українознавства, геологічний та зоологічний музеї, Музей історії університету, Міжфакультетський лінгвістичний музей, Інформаційно-обчислювальний центр, Астрономічна обсерваторія, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет» та Наукова бібліотека ім. М. Максимовича. Загальний фонд останньої нині складає 3 390 190 примірників документів. На 192-х кафедрах працює більше 60 дійсних членів та членів-кореспондентів НАН України, 600 докторів наук, 1570 кандидатів наук. Університет здійснює підготовку та перепідготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «Молодший спеціаліст» (12 спеціальностей), «Бакалавр» (47 напрямів), «Спеціаліст» (66 спеціальностей), «Магістр» (91 спеціальність) і кадрів вищої кваліфікації в аспірантурі та докторантурі. Вищу кваліфікацію за 140 наук. спеціальностями в університеті здобувають біля 1600 аспірантів та більше 120 докторантів. В університеті щорічно відбувається понад 350 захистів докторських і кандидатських дисертацій. Наук. здобутки, отримані вченими університету, дали можливість сформувати 48 наук. шкіл, визнаних як в Україні, так й у світі. Університет видає велику кількість наук. і навч. літератури, підтримує партнерські зв'язки з 175 університетами із 55 країн світу. Для проведення наукової роботи, участі у конференціях, читання лекцій університет щорічно відвідують біля 100 зарубіжних учених і викладачів із 20 країн світу. Щороку у зарубіжні відрядження до 52–58 країн світу виїжджають більше ніж 1000 викладачів, науковців, студентів університету. У 2012 університет зайняв активну позицію щодо збільшення обсягів набору на навчання іноземних громадян, кількість яких складає 538 осіб. Зростанню набору іноземних громадян сприяло запровадження російськомовних та англомовних програм підготовки. З 2008 університет очолює відомий вчений-філософ, академік НАН України, академік Національної АПН України, Герой України Л. В. *Губерський*. (Див. також: *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.)

Літ.: Історія Київського університету. — К., 1959; Киевский университет. Документы и материалы. — К., 1984; З іменем Святого Володимира, кн. 1–2. — К., 1994; Київський національний університет імені Тараса Шевченка: 165 років. Сторінки історії. Видатні вчені. — К., 1999.

Л. В. Губерський

Кий (кінець V — 1-ша пол. VI ст.) — полянський князь, згідно з «Повістю минулих літ» Нестора — засновник Києва. Бл. 530 здійснив подорож до Константинополя і був прийнятий з «великою честю» візантійським імп. Юстиніаном I, після чого, швидше за все, йому було доручено охороняти від «варварів» пониззя Дунаю (на думку М. Котляра, К. і антський полководець Хільбудій з «Історії воєн Юстиніана» Прокопія Кесарійського — одна й та ж особа). Прагнучи закріпитися у Подунав'ї, збудував там укріплене містечко Києвець; імовірно, був присутнім при мирних переговорах антських послів з Юстиніаном I у 545, коли Візантійська імп. визнала право антів на володіння лівобережжям Дунаю з фортецею Турріс. Унаслідок загострення відносин із місцевим населенням змушений був повернутися до Києва, де невдовзі помер. За руською літописною традицією XI–XVII ст. став родоначальником першої київ. династії, що припинила своє існування із загибеллю *Аскольда.*

В. І. Головченко

Кирей Василь Тадейович (1.01.1879, м. Батурин, нині — Бахмацького району Чернігівської області, Україна — 5.06.1942, м. Прага, нині — Чеська Республіка) — укр. військ. діяч і *дипломат*; генерал-майор артилерії царської рос. армії (1917); закінчив Оренбурзький Неплюєвський кадетський корпус, згодом Костянтинівське артилерійське училище (1901), Михайлівську артилерійську академію та Миколаївську військову академію Генерального штабу (1914) у Санкт-Петербурзі. 9.09.1917 призначений командуючим 23-го армійського корпусу; 18.12.1917 затверджений Ген. секретаріатом УНР нач. Українського Генерального військ. штабу, згодом — командир артилерії Гайдамацького коша Слобідської України, інспектор артилерії армії УНР; за гетьманату П. *Скоропадського* — член комісії з утворення військових шкіл і академій, інспектор артилерії 4-го корпусу. З січня 1919 — у Добровольчій армії, нач. артилерійського постачання, 1920 — очолював Укр. раду рос. армії П. Врангеля, відповідав за зв'язок із повстанськими антибільшовицькими загонами Таврії, був доповідачем з укр. справ. У серпні—вересні 1920 брав участь у переговорах із делегацією УНР полковника І. Литвиненка щодо налагодження військ. співпраці, встановлення розмежувальної смуги по Дніпру, визнання «Урядом Півдня Росії» самостійності УНР та передачі їй Чорноморського флоту; наполягав на створенні альтернативного укр. уряду за участю прибічників П. Скоропадського. В еміграції в ЧСР у 1924 очолив 11-ту артилерійську бригаду інтернованих військ Добровольчої армії; 1924–38 — на службі в чехословацькій армії, під час мобілізації 1938 — начальник 11-ї артилерійської дивізії в Східній Словаччині (військовий округ Кошице). З 1.09.1938 — у відставці, у зв'язку з вимогами *Мюнхенської угоди 1938.*

В. І. Головченко

Кирик Віктор Андрійович (22.06.1944, Новосибірськ, РРФСР) — укр. *дипломат.* У 1964 закінчив Уманський технікум механізації с. г-ва; у 1973 — ф-т міжнар. відносин та міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. З 1973 — в МЗС УРСР (МЗС України): 1973–74 — *аташе* відділу міжнар. орг-цій; 1974–89 — 3-й, 2-й, 1-й секр., радник, заст. нач. конс. відділу, 1989–91 — нач. конс. відділу, 1991–95 — 1-й заст. начальника, виконуючий обов'язки начальника, нач. Консульського управління МЗС України. 1995–98 — Ген. консул України в Чикаго. У 1998–2001 — нач. Консульського управління МЗС України, 2001 — дир. Департаменту конс. служби, чл. Колегії МЗС України. В 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Хорватія, одночасно в 2002–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Боснія і Герцеговина за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Кириленко Євген Григорович (30.10.1948, м. Харцизьк Донецької області, УРСР) — український *дипломат.* У 1973 закінчив факультет іноземних мов Харківського державного університету ім. М. Горького за спеціальністю «англійська мова та література»; в 1973 стажувався в Кембриджському університеті (Велика Британія); в 1983 закінчив історичний факультет Харківського державного університету ім. М. Горького, отримав кваліфікацію «викладач історії та суспільствознавства». В 1997 вийшов одноосібним переможцем конкурсу серед представників країн *СНД*, оголошеного Інформаційним агентством США, і був направлений на стажування в Інститут міжнародних відносин ім. В. *Вільсона* Прінстонського університету (США). У 1973–80 — старший лаборант, викладач кафедри перекладу та англійської мови Харківського державного університету, у 1980–94 — старший викладач кафедри іноземних мов у Київському технологічному інституті легкої промисловості і викладач кафедри теорії та практики перекладу германських мов факультету іноземної філології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (за сумісництвом). У 1995–2004 — в МЗС України на посадах: першого секретаря; радника відділу країн Африки Управління Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Близького та Середнього Сходу і Африки; радника відділу США та Канади Управління країн Європи та Америки (УЄА), начальника відділу США та Канади УЄА; начальника відділу Російської Федерації Першого територіального управління. У 2004–07 — завідувач сектору багатостороннього міжнародного співробітництва Управління економічної взаємодії з новими незалежними державами Східної Європи та Центральної Азії, головний спеціаліст сектору багатостороннього міжнародного співробітництва Управління зовнішньоекономічної політики та міжнародного співробітництва Секретаріату Кабінету Міністрів України. У 2008–10 перебував на посадах у Секретаріаті Кабінету Міністрів України: заступник завідуючого відділом інституційного забезпечення європейської інтеграції, завідувач сектором комунікації та навчання з питань європейської інтеграції Управління з питань європейської інтеграції; завідувач сектором підготовки фахівців з питань європейської інтеграції Управління моніторингу відносин Україна–ЄС Координаційного бюро європейської та євроатлантичної інтеграції. Має значний досвід дипломатичної роботи за кордоном: у 1998–2001 працював заступником керівника установи Посольства України у Великій Британії, в 2007–08 — заступником керівника торговельно-економічної місії Посольства України в Естонській Республіці. З 19.10.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Арабській Республіці Єгипет.

М. С. Дорошко, Б. О. Черкас

Кириченко Микола Миколайович (15.05.1954, Київ, УРСР) — український *дипломат*, закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, факультет міжнародних відносин та міжнародного права (1976). У 1976–77 — прекладач з англійської мови при Торговельно-економічній місії СРСР в Могадішо (Демократична Республіка Сомалі); 1978–79 — голова молодіжної комісії Українського товариства дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами; 1979–91 — *аташе*, третій секретар, другий секретар, перший секретар МЗС України; 1991–94 — консул України в Нью-Йорку (США); 1994–95 — радник МЗС України; 1995–97 — перший заступник директора Департаменту консульської служби МЗС України: 1997–2000 — генеральний консул України в Торонто (Канада); 2000–01 — генеральний консул України, завідувач консульським відділом Посольства України в Канаді (Оттава); 2001–03 — директор Департаменту державного протоколу МЗС України; 2003–06 — генеральний консул України в Стамбулі (Туреччина); 2006–09 — генеральний консул України в Нью-Йорку (США); 2009–11 — директор Департаменту з персоналу МЗС України. З 30.07.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Словенії.

В. М. Матвієнко

Кисіль Адам Григорович (1600, с. Низкиничі, нині Нововолинський р-н Волинської обл., Україна — 3.05.1653, там само) — укр. і польський держ. діяч, *дипломат.* Походив зі стародавнього укр. шляхетського роду. Закінчив Академію в Замості. З 1617 служив у коронному війську, відзначився у війнах з *Османською імперією*, Московським царством і Швецією. У червні 1629 представляв короля Речі Посполитої Сигізмун-

да III Вазу на Київ. церк. соборі у справі примирення православних і уніатів. Сприяв ухваленню сеймом у 1632 «Статей про заспокоєння грецької віри» щодо зрівняння уніатської й православної церков. У 1637–38 був урядовим комісаром на переговорах із повсталими козаками. У 1639–46 — чернігівський каштелян, з 1641 — сенатор; 1646–47 — київ. каштелян; 1647–49 — брацлавський воєвода; з 1649 — київ. воєвода. Учасник *Переяславських переговорів між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 1649*, укр.-польських мирних переговорів у Зборові (серпень 1649) й Білій Церкві (вересень 1651), на яких прагнув досягти політичного компромісу, обіцяючи привілеї козацькій старшині та зрівняння її в правах із польською шляхтою, чим викликав звинувачення на свою адресу з обох сторін.

В. І. Головченко

Китаєцентризм — 1) світоглядна установка традиційної китайської культури, згідно з якою Китай є єдиною справжньою державою і розташований у центрі світу, а китайці є єдиною справді цивілізованою нацією. Це уявлення відбилося у самоназві Китаю — «Чжун Го» (Серединна держава); 2) уявлення про унікальність і неповторність китайської цивілізації, неможливість застосування загальноісторичних підходів до пояснення законів її розвитку та незводимість цих законів до загальносвітових. К. як система світогляду почав складатися у Китаї ще в I тис. до н. е. і був зумовлений особливостями географічного положення і природи Китаю як землеробської цивілізації, оточеної з усіх боків землями, непридатними для землеробства, народи яких відповідно перебували на нижчому рівні культурно-політичного розвитку порівняно з китайцями. Остаточно К. закріплюється протягом періоду правління династії Тан (VII–X ст. н. е.). Сусідні народи, які перебували на значно нижчому щаблі цивілізаційного розвитку порівняно з Китаєм, радо запозичували ті чи інші досягнення китайської цивілізації і культури в галузі військової справи, політичного управління, ремесел і технологій, науки, духовної культури, мови і писемності. В усіх зазначених сферах вплив китайської культури був вирішальним, що дає змогу навіть говорити про території китайського культурного ареалу, до складу якого можна віднести такі країни, як Корея, В'єтнам, Японія, культури яких сформувалися під безпосереднім впливом китайської культури та на її основі.

Земля, за уявленням китайців, становила форму квадрата, у центрі якого розташований Китай з головним містом Шан. Відгороджений від решти світу природними перешкодами (ріками, горами), Китай за місцезнаходженням справді нагадував Серединну державу. Навколо центру були регіони, що розрізнялися за сторонами світу, — вони визнавали верховну владу шанського правителя і становили територію Інь: Бей-ту — північні землі; Нань-ту — південні землі; Сі-ту — західні землі; Дун-ту — східні землі. Навколо земель лежало кільце племен — фан. Малося на увазі, що близькі й далекі фани входять як невід'ємна частина до меж ойкумени, отже, підвладні вану.

У руслі К. конфуціанці виробили вчення про нерівноцінності географічного простору, що визначав характер і здібності людей тієї чи іншої місцевості. Земля центру імперії протиставлялася землі прикордонних округів як досконаліша. У міру віддалення від центру землю населяли «люди тільки з вигляду», а по суті нелюди (звірі), народжені в безплідних землях, які не знають норм поведінки, справедливості, обов'язку. Сутність варварів могла змінитися, коли вони прибували до правителя Китаю на аудієнцію і висловлювали покірність. У подальшому К. підсилюється політикою *ізоляціонізму*, яка остаточно сформувалася на початку правління династії Мін (початок XV ст.), коли офіційно проголошено, що Китай не збирається втручатися в життя інших народів і витрачати зусилля на їх цивілізацію. Пік політики ізоляціонізму припадає на часи правління маньчжурської династії Цин (1644–1911), коли було введено низку законів щодо обмеження як проникнення іноземців до Китаю, так і виїзду самих китайців за його межі. Епоху династії Цин можна вважати кульмінаційним пунктом не лише китайського ізоляціонізму, а й К. у цілому, коли відповідні стереотипи (щодо того, що всі іноземці варвари або взагалі не люди) поширилися в народній свідомості китайців. Крахом офіційної доктрини К. можна вважати революцію 1911–12, коли в Китаї було скасовано владу імператора, проголошено республіку, а Китай вперше за багато століть відкрився зовнішньому світові.

Д. В. Табачник

Китайсько-корейський договір 1961 про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу — підписаний 11.07.1961 у Пекіні; набув чинності 10.09.1961. Автоматичне поновлення договору відбувається кожні 20 років, якщо жодна із сторін не заявляє про бажання розірвати договір (договір було подовжено у 1981 та 2001). Сторони домовились про здійснення спільних заходів для запобігання *агресії* проти однієї з них: у разі нападу *третьої держави* на одну із сторін інша зобов'язується надати військ. і будь-яку іншу допомогу всіма засобами, які є в її розпорядженні. Сторони зобов'язались не вступати до військ. союзів, які спрямовано проти іншої сторони, а також не вдаватися до дій, які можуть зашкодити іншій стороні. Вони домовились консультуватися з усіх важливих міжнар. питань, що стосуються інтересів обох д-в; розвивати й поглиблювати співробітництво в екон., наук.-техн. та культ. сферах. Договір підтверджував позицію сторін щодо здійснення об'єднання Кореї виключно мирним шляхом, внаслідок волевиявлення всього корейського народу.

В. Ю. Константинов

Китайсько-радянська угода 1924 — *договір міжнародний двосторонній* про заг. принципи для врегулювання питань між СРСР і Китайською Республікою, підписана 31.05.1924 в Пекіні (Китай). Переговори про встановлення рівноправних дип., конс. і торг. відносин між рад. урядом в Росії і Китайською Республікою розпочалися ще в листопаді 1917. Проте лише 14.03.1924 керівниками делегацій сторін на переговорах були парафовані тексти угод і спільних декларацій про заг. принципи врегулювання кит.-радянських відносин, про Китайську Східну залізницю (КСЗ) і деякі інші питання; однак через втручання США та Франції в остаточне вирішення питання про КСЗ підписання цих док-тів було відкладено. За результатом кит.-радянських переговорів, що відновилися 21.05.1924, була укладена **К.-р. у.**, за якою сторони відновлювали *дипломатичні* та *консульські відносини*, погоджувалися організувати в місячний термін з часу її підписання конференцію, що мала підготувати нові договори та угоди між двома д-вами на основі рівності, взаємності і справедливості. Всі договори, угоди та інші акти, укладені царським урядом з будь-якою третьою країною, які стосувалися суверенних прав та інтересів Китаю, анулювались та оголошувалися такими, що втратили силу. Сторони зобов'язувалися не укладати жодних дог-рів чи угод, які могли зашкодити суверенним правам чи інтересам одній із сторін, не вести пропаганду проти політ. і соц. системи одна одної і не допускати на своїй території створення чи діяльності будь-яких орг-цій чи груп, метою яких є б-ба проти уряду іншої сторони. У спец. ноті китайського уряду повідомлялося про рішення звільнити з армії та поліції колишніх підданих Російської імп., які становили загрозу безпеці СРСР.

За **К.-р. у.** передбачалося: провести кит.-радянську конференцію для спільної перевірки кордону між Китаєм і СРСР (до того часу сторони зобов'язалися дотримуватись існуючих кордонів); врегулювати питання судноплавства прикордонними водними шляхами, а також проблему КСЗ на основі рівності і взаємності. Сторони уклали угоду про тимчасове управління КСЗ, яка оголошувалася комерційним підприємством і мала управлятися двома сторонами на паритетних засадах. СРСР відмовлявся від спец. прав і привілеїв стосовно всіх концесій, отриманих царським урядом в Китаї. У спец. декларації китайський уряд зобов'язався не передавати ці права і привілеї будь-якій *третій державі* чи орг-ції. СРСР відмовлявся від прав екстериторіальності і конс. юрисдикції в Китаї та погоджувався з тим, що громадяни СРСР, які перебувають на території Китаю, повністю підпадатимуть під китайську юрисдикцію. У спец. декларації СРСР відмовлявся від рос. частини *контрибуції* за втрати під час «боксерського» повстання (бл. 100 млн рублів), яка за рад. пропозицією мала бути повністю передана на потреби народної освіти в Китаї. Для розподілу цього грошового фонду передбачалося

створення змішаної рад.-китайської комісії. Сторони домовились укласти торг. договір і спільно опрацювати митний тариф.

І. Д. Коміренко

Китайсько-радянський договір 1937 про ненапад — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 21.08.1937 в Нанкіні (Китайська Республіка) терміном на 5 років з можливістю подовження на дворічні періоди, доки одна із сторін не заявить про бажання відмовитись від продовження договору. У 1929 гомінданівські війська захопили Китайську Східну залізницю (КСЗ), яка перебувала під спільним китайсько-рад. управлінням (див.: *Китайсько-радянська угода 1924*), що призвело до розриву *дипломатичних відносин* між Китаєм та СРСР. Їх було відновлено у 1932, а після початку япон. агресії 7.07.1937 у Півн. Китаї за пропозицією китайської сторони укладено **К.-р. д.** Сторони засуджували використання *війни* як засобу вирішення міжнар. спорів і зобов'язалися утримуватися від будь-якого нападу одна на одну як окремо, так і спільно з іншими д-вами; взаємно зобов'язалися не надавати ані прямої, ані опосередкованої підтримки д-вам, які здійснять напад на одну із сторін, і протягом усього конфлікту утримуватися від усяких дій чи укладання угод, що матимуть негативні наслідки для сторони, яка зазнала нападу. 1.09.1938 було підписано китайсько-рад. угоду про позику, за якою Китай отримав у 1938 два кредити на суму 50 млн дол. кожний, а у червні 1939 за новою угодою Китай одержав кредитів ще на 150 млн дол.; у рахунок цих кредитів у 1938–39 СРСР поставив бл. 600 літаків, 100 гармат, понад 8 тис. кулеметів, трансп. засоби, снаряди, патрони тощо. На середину лютого 1939 в Китаї перебувало 3665 рад. військ. спеціалістів, понад 200 з яких загинули у боях проти япон. військ. Договір став основою для надання рад. допомоги Китаю у б-бі проти япон. окупації.

І. Д. Коміренко

Китайсько-радянський договір 1945 про дружбу і союз — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 14.08.1945 в Москві терміном на 30 років; набув чинності 24.08.1945 і діяв до підписання Китайсько-рад. дог-ру 1950 про дружбу, союз і взаємодопомогу. Сторони зобов'язалися: вести *війну* проти Японії до повної перемоги і взаємно надавати одна одній всю необхідну військ. підтримку та іншу допомогу в цій війні; не вступати в сепаратні переговори з Японією і без взаємної згоди не укладати з нею *перемир'я* чи мирного дог-ру, здійснювати по закінченні війни спільні заходи, щоб зробити неможливим повторення *агресії* і порушення миру Японією та надати одна одній допомогу у випадку нападу Японії на одну із сторін; працювати в тісному співробітництві після встановлення миру і надавати одна одній екон. допомогу, діючи при цьому у відповідності з принципами взаємної поваги *суверенітету*, територ. цілісності і невтручання у внутр. справи одна одної. Одночасно з **К.-р. д.** були підписані угоди, які передбачали, що основні магістралі Китайської Чанчунської залізниці (КЧЗ) після вигнання япон. збройних сил із трьох півн.-схід. провінцій Китаю перейдуть у спільну власність СРСР і Китайської Республіки. У спільне використання мав також відійти Порт-Артур як військ.-мор. база, оборона якої доручалася рад. урядові за наявності китайської цивільної адміністрації. Угода про порт Дальній (Далянь) оголошувала його вільним, відкритим для торгівлі й судноплавства всіх країн, з виділенням для передачі СРСР в оренду частини причалів і складських приміщень. Окремою угодою визначалися відносини між рад. головнокомандувачем і китайською адміністрацією після вступу рад. військ на територію трьох півн.-схід. провінцій Китаю у зв'язку зі спільною війною проти Японії. При підписанні **К.-р. д.** між сторонами відбувся обмін нотами про визнання Китаєм незалежності Монгольської Народної Республіки та про суверенітет його над трьома півн.-схід. провінціями (Маньчжурія).

І. Д. Коміренко

Китайсько-радянський прикордонний конфлікт 1969 — збройні зіткнення між рад. та китайськими військами на о. Даманський на р. Уссурі (приток Амуру) в березні 1969. Ідеолог. суперечка між СРСР та КНР, що стала явною після 20-го з'їзду КПРС (1956), який визначив курс на демократизацію сусп. життя в СРСР і підвищення матеріал. добробуту рад. народу, а в *зовнішній політиці* поставив завдання розрядки міжнар. напруженості і налагодження ділового співробітництва з Заходом, призвела до загострення протиріч між двома д-вами. З 1958 поступово почав змінюватися зовн.-політ. курс КНР, китайська позиція проявлялась у відмінному від СРСР та його союзників баченні шляхів вирішення найважливіших міжнар. проблем. З того ж року пішли на спад рад.-китайські відносини. У 1959 СРСР відмовився передати КНР технологію вир-ва ракетно-ядерної зброї відповідно до рад.-китайської угоди від 15.10.1957, мотивуючи своє рішення тим, що в разі нападу на КНР *третьої держави* СРСР виступить на боці КНР; влітку 1960 Кремль відкликав із КНР рад. спеціалістів, що ще більше загострило рад.-китайські відносини. Подальше їхнє погіршення було спричинене висуненням КНР *територіальних претензій* до СРСР. Пекін посилався на нерівноправний характер дог-рів, укладених між Китаєм і Російською імп., за якими визначалась існуюча лінія кордону між СРСР і КНР (див.: *Айгунський договір 1858, Пекінський російсько-китайський додатковий договір 1860, Лівадійський договір 1879, Петербурзький договір 1881*). У квітні—травні 1962 відбулися перші сутички на рад.-китайському кордоні. У ноті МЗС КНР від 27.09.1963 китайський уряд офіційно підняв питання «про нерівноправні договори».

Після початку в КНР «культурної революції» ще більше загострилось ідеолог. протистояння двох д-в; керівництво КНР звинувачувало КПРС в ревізіонізмі. У 1967–69 в Пекіні систематичного характеру набули недружні акти та акти насильства щодо співробітників рад. посольства. 25.01.1967 китайські студенти в Москві організували заворушення, яке було придушено силами міліції, студентів вислано з країни. Зростала напруженість на рад.-китайському кордоні. Безпосередньою причиною збройного конфлікту на о. Даманський стали претензії КНР на нього. За Пекінським договором 1860 і картами розмежування, підписаними представниками Росії та Китаю в 1861, кордон між двома д-вами в районі острова було встановлено по китайському березі р. Уссурі, а о. Даманський став невід'ємною частиною рос. території. Під час консультацій з прикордонних питань в 1960 рад. сторона визнала, що відповідно до заг.-прийнятих *норм міжнародного права* кордон має проходити не китайським берегом, а головним фарватером р. Уссурі; в такому разі о. Даманський мав відійти до КНР. Але сторони не уклали нового дог-ру про розмежування, і острів залишався частиною території СРСР. 2.03.1969 китайські війська здійснили спробу за допомогою сили встановити контроль над о. Даманським; збройний конфлікт згодом поширився, зіткнення відбувались також на кордоні провінції Сіньцзян та Казахської РСР. Сутички було остаточно припинено після переговорів 11.09.1969 в Пекіні між *Чжоу Еньлаєм* та головою Ради міністрів СРСР О. Косигіним. **К.-Р. п. к.** став проявом відкритої конфронтації двох д-в після 9-го з'їзду КПК (квітень 1969), який оголосив СРСР класово ворожою «соціал-імперіалістичною державою» і «ворогом №1» та закріпив антирад. курс КНР.

І. Д. Коміренко

Китайсько-російський договір 1896 (таємний) про союз та про побудову Китайської Східної залізниці (КСЗ) підписаний 22.05(3.06).1896 в Москві мін. зак. справ А. *Лобановим-Ростовським* та міністром фінансів С. *Вітте*, з рос. сторони, та Надзвичайним і Повноважним Послом Китаю *Лі Хунчжаном*, з китайської сторони. Поразка Китаю в япон.-китайській війні 1894–95 посилила міжнар. контроль над економікою країни. У зв'язку з необхідністю сплачувати *контрибуції* Японії китайський уряд був змушений звернутися до європ. д-ав. Росія використала ці умови для поширення експансії в півн.-схід. районах Китаю. У 1895 було створено Російсько-Китайський банк, що мав забезпечити фінанс. підтримку рос. дипломатії на Дал. Сході. У цей період загострилася б-ба між *великими державами* за сфери впливу та залізничні концесії в Китаї. Рос. уряд звернувся до Китаю з пропозицією продовження Сибірської магістралі через Півн.-Схід. Китай до Владивостока. США, конкурент Росії в цьому проекті, прагнули отримати концесію на будівництво залізниці Кантон—Ханькоу—Пекін і далі на Півн. Схід, яка з'єднала би Півд. та Центр. Китай з північчю країни. Проникнення європ. та амер. капіталу і товарів у Маньчжурію створювало серйозні загрози для політ. та екон. домінування Росії в Півн. Китаї. Че-

рез дип. активність інших д-в переговори про надання Росії концесії були перенесені з Пекіна до Москви і відбувалися під час коронації рос. імператора *Миколи II*. У відповідь на надання Китаєм концесії Росія погоджувалася на підписання оборонного союзу проти Японії. Договір укладався терміном на 15 років з можливістю його продовження; за ним у випадку нападу Японії на Китай, Корею чи території Росії у Схід. Азії сторони мали прийти одна одній на допомогу своїми збройними силами. У разі воєнних дій всі порти Китаю були відкриті для рос. військових кораблів. Для полегшення доступу рос. військ щодо виконання положень дог-ру Китай надавав Російсько-Китайському банку концесію на будівництво КСЗ через Амурську та Гірінську провінції Китаю в бік Владивостока. Росія отримала право на транзит своїх військ по залізниці як у воєнний, так і в мирний час. Договір вступав у силу лише після затвердження Китаєм контракту на будівництво та експлуатацію залізниці. 27.08(8.09).1896 між урядом Китаю та Російсько-Китайським банком було укладено контракт на будівництво та експлуатацію КСЗ, за яким створене «Товариство Китайської Східної залізниці» отримувало право на експлуатацію магістралі строком на 80 років. Уряду Китаю надавалося право викупити залізницю через 36 років після введення її в експлуатацію. Договір зміцнював військ.-стратегічні позиції Росії на Дал. Сході та створював передумови для екон. проникнення Росії в Китай і стримання можливої япон. *агресії* проти Кореї та Китаю.

М. А. Миронова

Китайсько-російський договір про добросусідство, дружбу та співробітництво 2001 — укладений між Китайською Народною Республікою та Російською Федерацією; підписаний 16.07.2001 в Москві. Договір укладено терміном на 20 років, із автоматичним подовженням на нові п'ятирічні терміни. Набув чинності 28.02.2002. Швидка нормалізація китайсько-радянських відносин в кінці 1980-х продовжувалась і після *СРСР розпаду*. Вже в перші роки китайсько-російського діалогу було досягнуто суттєвого прориву у вирішенні проблеми міждержавного кордону, остаточно завершено військове протистояння сторін вздовж кордону та забезпечено стрімке зростання торговельно-економічного співробітництва. В другій половині 1990-х ключовим питанням двосторонніх відносин стає міжнародно-політична взаємодія сторін на регіональному та глобальному рівні, запровадження механізмів стратегічного партнерства.

Договір закріпив усі основні здобутки двосторонніх відносин за попередній період. Сторони домовилися розвивати відносини «рівноправного партнерства на засадах довіри та стратегічної взаємодії». У Договорі було підтверджено забов'язання не застосовувати силу одна проти одної, не використовувати ядерну зброю першими та перенацілити ядерні ракети. Російська Федерація підтвердила непорушність своєї позиції у *Тайванській проблемі* — визнаючи КНР єдиним представником китайського народу, а Тайвань — невід'ємною частиною Китаю. Сторони заявили про відсутність територіальних претензій одна до одної, зобов'язалися не брати участь у міжнародних блоках та союзах, спрямованих проти іншої сторони, проводити взаємні консультації в разі виникнення загрози безпеці одній з них. КНР та РФ заявили про неприпустимість втручання у внутрішні справи суверенних держав під будь-яким приводом, а також про непорушність ролі *ООН* та *Ради Безпеки ООН* як центральних інститутів забезпечення *безпеки міжнародної*. Також у Договорі містяться забов'язання сторін про розвиток всебічного співробітництва між двома державами.

В. Ю. Константинов

Китайсько-японська війна 1894-95 точилась між Цинською та Японською імперіями за встановлення домінування на Корейському півострові. Після бурж. рев-ції в Японії 1867–68 Корея опинилась в епіцентрі колоніальної політики Токіо на Дал. Сході. Спроби Китаю перешкодити поширенню япон. впливу в Кореї, яка знаходилась у статусі формального васалітету до Китаю, призвели до зростання япон.-китайських протиріч, тимчасового врегулювання яких вдалося досягти за китайсько-японською конвенцією 1885. Але у 1890-х із посиленням *експансії* Японії на Дал. Сході відносини з Китаєм знову загострились. У червні 1894 корейський уряд звернувся до Китаю за військ. допомогою в придушенні селянського повстання. Під приводом захисту своїх громадян Японія відправила в країну військ. частини та висунула корейському урядові вимоги щодо проведення реформ, які призвели б до встановлення фактичного япон. контролю на півострові. Після відмови прокитайського уряду задовольнити вимоги 23.07.1894 в Сеулі за допомогою япон. солдатів був здійснений військ. переворот. 27.07.1894 новий уряд звернувся до Токіо з проханням звільнити країну від китайських військ, і 1.08.1894 Японія офіційно оголосила Китаю війну, хоча япон. військ.-мор. флот розпочав бойові дії проти Китаю ще 25.07.1894. Завдяки перевазі япон. армії та флоту Китай зазнав відчутних поразок на суші та на морі. Єдине велике зіткнення на території Кореї у вересні 1894 під Пхеньяном закінчилось перемогою япон. військ. Із жовтня 1894 бойові дії були перенесені на територію Півн.-Схід. Китаю. До березня 1895 япон. армія захопила Ляодунський півострів, частину Маньчжурії, під загрозою опинився Мукден. Розвиток подій у **К.-я. в.** мав безпосередній вплив на зміну позицій *великих держав* у регіоні. На початку війни, незважаючи на особливі інтереси Великої Британії в Китаї, посилення Японії розглядалось нею як фактор стримування Росії. Рос. уряд, у свою чергу, обговорював можливість окупації частини китайських територій, що призвело б до неминучого зіткнення з Японією. Обравши шлях дип. тиску, Росія звернулася за допомогою до європ. д-в. Занепокоєні захопленням япон. армією стратегічних позицій у Кореї та континентальному Китаї, Велика Британія, Росія та Франція в березні 1895 уклали угоду про збереження незалежності Кореї. Перед загрозою англ.-рос. зближення Японія пішла на підписання Сімоносекського мирного договору 1895. Війна закінчилась розгромом Китаю; перемога зміцнила позиції Японії в Кореї та створила плацдарм для подальшої територ. експансії в регіоні.

М. А. Миронова

Китайсько-японська конвенція 1885 — двостороння угода, що була підписана 18.04.1885 у Тяньцзіні (Китай) і визначала позиції Цинської та Японської імп. у Кореї. Після підписання *Канхвського договору 1876* Японія значно активізувала свої зусилля зі встановлення контролю в Кореї. Водночас, побоюючись надмірного посилення япон. позицій, Корея у 1883 уклала торг. договір з Китаєм, в якому підтверджувала васальну залежність від нього. Зіткнення інтересів Японії та Китаю призвело до низки урядових переворотів у Кореї в 1884, внаслідок яких спершу до влади прийшов прояпон. уряд, але за кілька днів його було скинуто за допомогою китайських військ. Вирішення корейського питання було винесено на китайсько-япон. переговори, що завершилися підписанням **К.-я. к.** Згідно з нею обидві сторони зобов'язувалися в 4-міс. строк вивести свої війська з Кореї, а також не надсилати своїх офіцерів як військ. інструкторів. У разі, якщо загострення ситуації в Кореї вимагало введення туди військ однієї із сторін або обох, це мало робитися виключно за попереднім повідомленням іншої сторони та на тимчасовій основі, до вирішення питань, які спричинили введення військ. Події 1884–85 та підписання Конвенції привели до посилення позицій Китаю в Кореї, але водночас створили передумови для відкриття внутр. корейського ринку також для Японії та США, що мали в країні статус найбільшого сприяння.

В. Ю. Константинов

Китайсько-японська спільна декларація 1972 — спільна заява голови Державної ради КНР *Чжоу Еньлая* та прем'єр-міністра Японії К. Танаки за результатами міждержавних переговорів під час візиту останнього до Пекіна 25–30.09.1972; ухвалена 29.09.1972. Японія з 1950-х підтримувала із КНР торгівельні стосунки та неофіційні міждержавні контакти, але не йшла на встановлення повномасштабних відносин через низку причин: побоювання щодо радикалізму зовнішньополітичної программи КПК, неготовність до розриву відносин із Тайванем тощо. Не в останню чергу Японія зважала на позицію США, які проводили жорстку політику невизнання щодо КНР (див.: *«Двох Китаїв» концепція*). Тому для японського уряду стало потрясінням швидке встановлення офіційних контактів між США та КНР у 1971–72. Відтак Японія стала стрімко надолужувати відставання від США. Сторони проголосили завершен-

ня стану *війни* між двома державами та заявили про встановлення дипломатичних та консульських стосунків. Японія визнала уряд КНР єдиним законним китайським урядом, а Тайвань — невід'ємною частиною території КНР. Уряд КНР відмовився від вимог репарацій від Японії. Спільна декларація відкрила можливості для розвитку повноцінних відносин між двома державами. У 1973 відбувся обмін *посольствами*, у 1974 було укладено торгівельну угоду, угоду про авіаційне сполучення та угоду про морське сполучення та навігацію. Наступним кроком стало підписання *Китайсько-японського договору про мир та дружбу 1978.*

В. Ю. Константинов

Китайсько-японський договір про мир та дружбу 1978 — підписаний міністрами закордонних справ КНР Хуан Хуа та Японії Сунао Сонодою 12.08.1978 в Пекіні. Сторони планували укласти двосторонній договір про мир та дружбу невдовзі після проголошення *Китайсько-японської спільної декларації 1972.* Однак ціла низка розбіжностей зробила китайсько-японські переговори надзвичайно складними. Центральним протиріччя стала вимога КНР включити в текст договору положення про спільну протидію *гегемонізму міжнародному*, що в тогочасних історичних умовах означало однозначний антирадянський характер договору. Японський уряд категорично не погоджувався провокувати погіршення відносин із СРСР, китайська сторона не була згодна на виключення цього положення або його пом'якшення. Водночас зростання обсягів взаємної торгівлі та прагнення японських корпорацій укласти довготермінові контракти на постачання китайської сировини збільшували попит на стабільність та передбачуваність двосторонніх відносин, що міг забезпечити повноцінний міждержавний договір. Досягти прориву в переговорах вдалося лише після смерті *Мао Цзедуна* та *Чжоу Енлая:* у 1977. Китайська сторона погодилась із японськими пропозиціями виключити з договору явну спрямованість антигегемоністичних положень проти якоїсь *третьої держави*, й цей компроміс зробив можливим укладення договору. Також сприяло укріпленню зв'язків двох держав підписання в лютому 1978 довготермінової торгівельної угоди на період 1978–85 загальним обсягом 20 млрд. долл. Японія домовилась про закупівлю сировини, зокрема вугілля, в КНР, а також про поставки промислового обладнання. Між двома державами було закладено основи стратегічного торгівельно-економічного співробітництва, частиною якого став й **К.-я. д.** Сторони домовилися розвивати відносини в інтересах загального миру та дружби, із повагою до незалежності та територіального *суверенітету* одна одної. Обидві сторони заявили, що не прагнуть *гегемонії міжнародної* в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та не підтримують дії будь-якої третьої держави, спрямовані на встановлення власної гегемонії. Головною метою співробітництво було проголошено розвиток економічних та культурних зв'язків між двома країнами.

В. Ю. Константинов

Китаю традиційного дипломатія — комплекс принципів і практик зовн.-політ. поведінки давніх та середньовічних китайських *держав.* В основу дип. стратегії традиційного Китаю покладено принцип китаєцентризму, який визначав центральною і єдиною цивілізацією Всесвіту — «Піднебесної» (китайською «Тянь Ся») — «Серединну державу» (китайською «Чжун Ґо»), тобто власне Китай, де мешкають ханьці (китайці), єдині носії справжньої цивілізації. Всі інші народи вважалися згідно з цією доктриною «варварами з людськими обличчями та звірячими серцями», чиї способи життя та соц. орг-ції апріорі не можуть вважатися цивілізованими, оскільки відрізняються від єдиного вірного стандарту цивілізованого життя — китайського. Всі «варвари» поділялися на «заспокоєних» (таких, що продовжують зберігати власну етнокультурну та госп. ідентичність, але вже визнають над собою військ.-політ. панування з боку китайського імператора і поступово долучаються до стандартів китайської цивілізації) та «тимчасово бунтуючих» — тих, хто поки що не визнає світового панування китайського імператора, але обов'язково визнає його в перспективі. До другого типу «варварів» відносили персів, арабів, індійців, японців, а з розширенням геогр. знань у Китаї — африканців і європейців. Іноді на землі «тимчасово бунтуючих варварів» навіть формально призначалися китайські губернатори, які отримували платню і мали штат чиновників, але продовжували жити в Китаї (напр., створена в VII ст. «губернія Персія»). Відповідно, **К. т. д.** вважала неприйнятним застосовувати в контактах з «варварами» принцип рівноправності, будуючи взаємини з ними виключно у формі данницьких відносин «варварів» із китайським імператором; тому всі дари, з якими приїздили до Китаю іноземн. посли чи купці суверенних д-в, офіційно оголошувались даниною та свідченням «виявлення покірності з боку варварів». Стратегічною метою тогочасної китайської зовн. політики вважалося тотальне окитаєння («Тянь Ся») шляхом поширення на все людство етнополітичних, культ.-госп. та реліг.-побутових принципів «Чжун Ґо». Проте реалізація означеної програми визнавалася справою далекої перспективи, а процес втягнення «варварів» у сферу Китайської держави розбивався на два етапи. На першому — перетворення чергового суверенного народу з числа «тимчасово бунтуючих варварів» на васала, в статусі якого китайці мали наполегливою культуртрегерською політикою долучити означений народ до висот своєї цивілізації (прищепити китайську ієрогліфіку, китаємовне діловодство, китайські одяг, кухню, госп-во, релігію тощо). На другому — по завершенні процесу цивілізаційної китаїзації — некитайський в минулому народ ставав складовою не лише політ. великокитайської спільноти, але й органічною етнокультурною частиною власне великокитайського етносу, приналежність до якого визначалась за Конфуцієм не походженням, а способом життя. Відтоді цивілізаційно-територ. експансія Китаю мала продовжуватись уже на сусідів цього некитайського в минулому народу за тим самим сценарієм. Так у перспективі, згідно з офіц. зовн.-політ. доктриною традиційного Китаю, весь світ мав стати китайським: спочатку політично, а після певного перехідного періоду — і етнокультурно.

Із стратегічними завданнями **К. т. д.** органічно пов'язувались методи її тактичної реалізації, що ґрунтувалися на базовому принципі: «Дружити з далекими варварами проти близьких» (юань цзяо — цзінь ґун). Він передбачав, що традиційний Китай завжди мав вступати в союзницькі відносини тільки з тими народами і д-вами з числа «тимчасово бунтуючих варварів», з якими «Чжун Ґо» не мала безпосередніх кордонів, аби використати їхню військ.-політ. допомогу для розгрому і поневолення сусідніх «варварських» народів, з якими у власне Китаю був спільний кордон. Після спільної з віддаленим варваром-союзником перемоги над черговими сусідами-варварами останні включалися в політ. структуру Великокитайської імп. Відтак союзник внаслідок територ. експансії Китаю ставав безпосереднім сусідом, союз із ним автоматично втрачав цінність, а сам він потрапляв до категорії «ворожих близьких варварів», у б-бі з якими Китай шукав наступних союзників із числа віддалених д-в.

Керуючись цими принципами дип. стратегії і тактики, китайська імперія Хань (206 до н. е. — 220 н. е.) спільно з сяньбійцями і юечжами боролась проти імперії хуннів. Імперія Суй (581–618) спільно з ефталітами та уйгурами воювала проти каганату тюркютів. Імперія Тан (618–907), яка досягла найбільших за історію традиційного Китаю успіхів у територ. експансії, спочатку в союзі з уйгурами, басмалами і карлуками громила тюрків, а згодом спільно з киргизами нищила Уйгурський каганат. Імперія Сун (960–1279) використала для розгрому д-ви киданів союз із чжурчженями, а потім спільно з монголами знищила д-ви тангутів і чжурчженів. Імперія Мін (1368–1644) скористалась ворожнечею монголів-халхасців з півд. монголами (тумети, ордосці й чахари) для поневолення останніх, а імперія Цин (1644–1911) використала в б-бі з монголами-ойратами (джунгарами) війну останніх із казахами. Звичайно, практична реалізація дип. принципів традиційного Китаю не завжди виказувала свою абсолютну ефективність для країни. Так, розгром киданів китайською імперією Сун у союзі з чжурчженьською імперією Цзінь настільки посилив останню, що чжурчжені спромоглись невдовзі завоювати весь Півн. Китай (XII ст.), а знищення д-ви чжурчженів Китаєм у союзі з Чингісханом завершилось цілковитим завоюванням Китаю монголами. Доволі утопічною виявилась ідея тотального окитаєння більшості «заспокоєних варварів» (особливо з числа степняків), котрі, навіть потрапивши під

військ.-політ. контроль китайського імператора, зберігали власну етномовну, культ.-госп. та реліг. ідентичність. З іншого боку, зовн.-політ. активність традиційного Китаю дозволила зберегти нац. китайську державність, пронісши її навіть крізь часи інозем. завоювань і окупацій, а також сприяла постійному розширенню «Чжун Ґо» як основного територ. простору китайського етносу на всю територію навколо річкових долин Хуанхе і Янцзи, придатну для аграрного використання і традиційних методів китайського землеробства. Це забезпечило виживання китайського народу в умовах дефіциту родючих ґрунтів, хронічної перенаселеності та пов'язаних з нею періодичних екологічних ускладнень.

В. А. Рубель

Кібакі (Kibaki) Мваї (15.11.1931, с. Гатуяіні, округ Ньєрі, Центральна провінція, нині — Республіка Кенія) — кенійський громадсько-політичний і державний діяч, 3-й президент Кенії (30.12.2002–9.04.2013); народився в селянській сім'ї; з відзнакою закінчив Університетський коледж Макерере (Кампала, Уганда, 1955) з дипломом бакалавра з економіки, історії та політології й аспірантуру в Лондонській школі економіки за спеціальністю «фінанси» (1958). У 1958–60 викладав на факультеті економіки в Макерере, потім повернувся на батьківщину й зайняв одну з керівних посад у Кенійському національному африканському союзі (КАНУ); взяв участь у створенні конституції незалежної Кенії; в 1963 був обраний депутатом парламенту; 1965–69 — міністр торгівлі й промисловості; 1970–78 — міністр фінансів і економічного планування; 1978–88 — віце-президент Кенії і віце-президент КАНУ, водночас у 1978–81 знову був міністром фінансів, у 1982–88 — міністр внутрішніх справ, 1988–91 — міністр охорони здоров'я. І 1991 вийшов з КАНУ і заснував Демократичну партію, від якої брав участь у президентських виборах 1992 і 1997, але невдало; на президентських виборах 27.12.2002 балотувався від партії Національна коаліція «Райдуги», отримав більшість голосів і 30.12.2002 став *главою держави*; в основу своєї діяльності поклав виконання передвиборної програми — реформування уряду з впровадженням посади прем'єр-міністра, боротьба з корупцією, модернізація економіки. На президентських виборах 27.12.2007 здобув перемогу з незначною перевагою над лідером опозиції Раїлою Одінгою (46 % і 44 % голосів), що дало останньому привід оскаржити результати виборів; це призвело до погромів і міжетнічних чисток, в результаті чого загинуло більше 2,5 тис. осіб. За посередництва голови *Африканського Союзу* — президента Танзанії Дж. Кіквете і колишнього *Генерального секретаря ООН* К. *Аннана* конфлікт був врегульований створенням коаліційного уряду і призначенням Одінги на новостворену посаду прем'єр-міністра.

В.І.Головченко

Кібервійна (Cyberwar) — різновид інформаційних *війн*, використання кіберпростору для розв'язання певних міжнародних політичних конфліктів із застосуванням особливої «кіберзброї» («логічні бомби», бойові віруси тощо). **К-в.** засвідчують трансформацію кіберзагроз з проблеми суто технічної у проблему військово-політичну, що змінює міжнародне безпекове середовище, безпосередньо впливаючи на забезпечення національної безпеки провідних ядерних країн світу, рівень їх захищеності та спроможність протидіяти сучасним викликам і загрозам. Від *кіберзлочинності* **К-в.** відрізняється не методами й засобами, які в обох випадках можуть співпадати, а лише політичною мотивацією. За масштабами **К-в.** відрізняється від актів *кібертероризму* — політично мотивованих кібердиверсій як суспільно небезпечних діянь у кіберпросторі, наслідки яких можуть призвести до масового знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень тощо.

Проблеми **К-в.** та їх попередження розглядаються у багатьох стратегічних документах розвинених держав світу. Зокрема, у травні 2011 Адміністрацією президента США оприлюднено Міжнародну стратегію кібернетичного простору, яка є «дорожньою картою» для уряду та державних установ США й передбачила застосовування всього комплексу дипломатичних, інформаційних, економічних, а також військових засобів для захисту від кібератак США та їх союзників. Ще раніше, у 2010, оборонне відомство США оприлюднило Стратегію Міністерства оборони щодо дій у кібернетичному просторі, яка стала першим документом, що визначив роль і місце ЗС США у забезпеченні кібернетичної безпеки на національному рівні. З метою запобігання кібернетичним атакам на військову інфраструктуру, в червні 2009 було створено Об'єднане командування з питань кібернетичної безпеки (USCYBERCOM), яке з 01.10.2010 набуло повної оперативної готовності як Army Cyber Command (2nd Army). Головними завданнями цього командування й нового роду військ визначено захист військових інформаційних систем і комп'ютерних мереж від кібератак та самостійне здійснення атак на інформаційні мережі противника. Командування відповідає за організацію, підготовку та всебічне забезпечення до застосування спеціальних сил і засобів ЗС США в бойових діях у кіберпросторі. Крім того, створено окремий підрозділ з питань кібернетичної безпеки та запроваджено посаду відповідного директора-координатора в структурі Держдепартаменту США. 15.12.2011 в рамках розгляду Закону США «Про надання повноважень Міністерству оборони США на 2012 рік» Конгресс США ухвалив рішення стосовно надання оборонному відомству права на ведення воєнних дій у кібернетичному просторі. Відповідно до вказаного документу, Пентагон наділено повноваженнями проводити таємні операції у кіберпросторі з підтримки воєнних дій на підставі чинного законодавства проти цілей за межами національної території або для захисту сил та засобів Міністерства оборони США від кібератак. У листопаді 2011 Пентагон в категоричній формі заявив, що США залишають за собою право застосовувати для захисту країни та її союзників від кібератак всі необхідні засоби — дипломатичні, економічні, інформаційні, а також військові, відповідно до норм міжнародного права.

За прикладом США кібервійська створені у складі ЗС багатьох інших країн світу. Зокрема, традиційними вже стали звинувачення США на адресу військових хакерських з'єднань, які нібито діють у складі Китайської народно-визвольної армії. Про існування таких з'єднань у своєму складі заявило командування ЗС Великої Британії, Армії оборони Ізраїлю (Цахалу) тощо. Назву «кібервійська» (CyberArmy; cyberarmy) широко використовують різні напівмілітарні громадські угрупування, у складі яких діють «етичні» хакери та фахівці з кібербезпеки.

М. А. Ожеван, В. В. Петров

Кіберзлочинність міжнародна (англ. Cybercrime international) — складова проблеми кібербезпеки на міжнародному рівні; використання кіберпростору організованими злочинними угрупованнями, зловмисниками-одинаками, формалізованими й неформалізованими деструктивними політичними групами, військовими та спеціальними службами держав (кібервійськами) з метою вчинення різноманітних комп'ютерних злочинів або кіберзлочинів (англ. cybercrime). Проблема **К. м.** тісно споріднена з проблемами кібертероризму й кібервійн. Враховуючи загрозу безпеці, яка виходить від транснаціональної кіберзлочинності, на *«Саміті тисячоліття»*, який відбувся під егідою *ООН* у Нью-Йорку в 2001, розроблена і прийнята Міжнародна конвенція про боротьбу з комп'ютерним тероризмом, а в Україні для цього створений відповідний міжвідомчий центр. Основні ознаки комп'ютерних злочинів вперше були сформульовані на Конференції Американської асоціації адвокатів у Далласі в 1979: 1) використання або спроби використання комп'ютера, обчислювальної системи або мережі комп'ютерів з метою одержання грошей, власності або послуг, під прикриттям фальшивих приводів або помилкових обіцянок, або представлення себе іншою особою; 2) навмисні несанкціоновані дії з метою зміни, ушкодження, знищення або викрадення комп'ютера, обчислювальної системи, мережі комп'ютерів або комп'ютерів, що мають системи математичного забезпечення, програм або інформації; 3) навмисне несанкціоноване порушення зв'язку між комп'ютерами, обчислювальними системами або мережами комп'ютерів. Специфічними різновидами **К. м.** є: а) використання комп'ютерних вірусів для знищення машинної пам'яті комп'ютерів; б) комп'ютерне піратство, пов'язане із нелегальним заволодінням об'єктами інтелектуальної власності, нелегальною експлуатацією авторських програм і типологій інтегральних мікросхем тощо; в) викрадання «елек-

тронним шляхом» грошей (зокрема шляхом шахраювання з магнітними кредитними картками); г) комп'ютерний саботаж та економічний шантаж; д) промислове шпигунство.

Риси міжнародної спеціалізації й «поділу праці» у середовищі кіберзлочинців є найбільш демонстративними на прикладі «карткової» злочинності: одні злочинні групи добувають інформацію про реквізити платіжних карток, тоді як інші спеціалізуються на виготовленні підроблених карток. Якщо викрадення або збір інформації здійснюються в одному регіоні планети, то виготовлення карток — в іншому, а їхнє шахрайське використання — у третьому. Відповідно до звіту «Всесвітній огляд економічних злочинів» («Global Economic Crime Survey»), підготовленому наприкінці 2011 компанією PricewaterhouseCoopers, кіберзлочинність відноситься до п'яти найпоширеніших економічних злочинів в Україні (поряд із розкраданням коштів, хабарництвом і корупцією, антиконкурентною (монопольною) поведінкою і фінансовими махінаціями). Непривабливому стану боротьби з **К. м.** в Україні сприяє застарілість вітчизняного кримінального законодавства у даній сфері, де відсутні терміни «кіберзлочин», «хакер», «хакерська атака» тощо. У всіх розвинених країнах світу створені спеціалізовані правоохоронні підрозділи для боротьби з кіберзлочинністю. Зокрема, секретна служба США (US Secret Service), яка входить до складу Міністерства фінансів США, розслідує фінансові злочини за трьома категоріями: проти фінансової системи; проти телефонних компаній; проти державних фінансових програм. У Великій Британії для забезпечення ефективної боротьби з внутрішньодержавними й транскордонними комп'ютерними злочинами у 2001 створено Національний підрозділ по боротьбі із злочинами у сфері високих технологій (NHTCU) у складі чотирьох відділів: збору оперативної та загальної інформації, до функцій якого входять, зокрема, розвідка та аналітика; здійснення операцій, до функцій якого, зокрема входить ведення розслідувань; технічного та інформаційного забезпечення; застосування спеціальної техніки, який, зокрема, проводить відновлення й вивчення електронних доказів та експертні дослідження. *Європейський Союз* створив у 2013 Центр боротьби з кіберзлочинністю із штаб-квартирою у Гаазі, який повномасштабну діяльність розгорне з 2015.

Значну роль у завершенні в Україні роботи із визначення структури й завдань єдиної загальнодержавної системи протидії кіберзлочинності відіграє підписана й ратифікована Україною Будапештська конвенція, відповідно до якої розроблені й реалізуються різноманітні проекти співробітництва України з міжнародними та європейськими структурами безпеки в боротьбі з **К. м.**, партнерами яких є Мін'юст України, МВС України, Рада суддів України, Асоціація прокурорів України, профільні відомства, місцеві громадські організації, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Конкретною метою цих проектів є зміцнення в Україні потенціалу кримінального правосуддя з метою ефективного співробітництва в сфері боротьби з кіберзлочинністю. Зокрема, з ініціативи МВС України ведеться робота із забезпечення ефективного функціонування цілодобового контакт-центру реагування на кіберзлочини як частини міжнародної мережі подібних контакт-центрів, створених на підставі ст. 35 *Європейської конвенції про кіберзлочинність 2001*. Йдеться також про організацію робочих візитів до компетентних підрозділів іноземних правоохоронних органів для обміну позитивним досвідом у сфері виявлення і припинення кіберзлочинів, обміну інформацією про таку категорію злочинів й реалізацію спільних заходів із виявлення і припинення кіберзлочинів. Перспективною для України є також апробація проекту ООН для *Співдружності Незалежних Держав* «Боротьба з організованою злочинністю шляхом попередження махінацій з банківськими кредитними картками та інших фінансових злочинів, пов'язаних з комп'ютерними технологіями».

Д. В Дубов., М. А. Ожеван

Кільський канал — *канал міжнародний*, який, простираючись на території ФРН, сполучає Балтійське й Північне моря, відкритий для судноплавства у 1896. Довжина **К. к.** — 98,7 км, ширина — 102 м, глибина фарватеру — 11,3 м. За результатами *Першої світової війни* відповідно до ст. 380 *Версальського мирного договору 1919* канал було відкрито для торг. суден та військових кораблів усіх д-в, як у мирний, так й у воєнний час. Лише перебуваючи в стані війни, Німеччина мала право не впустити до **К. к.** військ. кораблі ворожих держав. Напередодні *Другої світової війни* Німеччина в односторонньому порядку прийняла нормативні акти, які регулюють умови проходження військ. кораблів **К. к.** За статусом **К. к.** є частиною території ФРН, його режим визначається нац. законодавством ФРН, а саме — Правилами плавання **К. к.**, виданими у 1939. Канал відкритий для торг. суден усіх д-в у будь-яку годину після сплати встановленого збору. Іноземн. військ. судна можуть проходити каналом на основі дозволу, одержаного дип. шляхом. **К. к.** скорочує шлях між двома морями на 685 км. Має розширення для розходження зустрічних суден та шлюзи біля обох входів. За рік каналом проходять бл. 100 тис. суден.

В.С. Ржевська

Кім Йон Нам (Kim Yong Nam) (4.02.1928, Пхеньян, нині — КНДР) — корейський громад.-політ. і держ. діяч. У 1946–52 навчався на історичних факультетах університетів Томська й Ростова-на-Дону (РРФСР), в 1957–59 — в аспірантурі Вищої партійної школи при ЦК КПРС (Москва). 1963–67 — заст. мін. зак. справ КНДР; 1967–72 — на відповідальній роботі в апараті ЦК правлячої Трудової партії Кореї (ТПК), з 1972 — депутат Верховних народних зборів КНДР, 1972–83 — зав. міжнар. відділом ЦК ТПК, водночас 1975–83 — секр. ЦК ТПК, з 1980 — чл. політкомітету ТПК. 1983–98 — заступник прем'єра Адміністративної ради КНДР, мін. зак. справ КНДР; активний прибічник розігрування «ядерної карти» задля виведення країни з міжнар. ізоляції при збереженні правлячого режиму, учасник підготовки і підписання Рамкової угоди між КНДР і США 1994 про невихід Пхеньяна з *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* та відкриття його ядерних об'єктів для інспекцій *Міжнародного агентства з атомної енергії* в обмін на фінансування міжнар. консорціумом спорудження 2-х легководневих реакторів і щорічні поставки 500 тис. т нафти. З 5.09.1998 — голова президії Верховних народних зборів КНДР — вищого законодавчого органу в країні, на нього також покладені дип. функції та прийом *вірчих грамот*.

В.І. Головченко

Кім Ин Цжун (Kim Eun-Joong) (20.01.1959) — південнокорейський *дипломат*; у 1981 здобув диплом бакалавра німецької мови та літератури Сеульського національного університету, в 1987 — магістра міжнародних відносин Школи права і дипломатії Массачусетського університету (США). З 1981 — співробітник МЗС Республіки Корея; 1988–94 — консул Південної Кореї в Лос-Анджелесі (США); 1994–99 — перший секретар *посольства* Республіки Корея в Росії; 1999 — директор східноєвропейського відділу Департаменту європейських справ МЗС Республіки Корея; 1999–2002 — радник посольства Республіки Корея в ФРН; 2002–04 — радник посольства Республіки Корея в Росії; 2004–07 — заступник директора з протоколу Міністерства закордонних справ і торгівлі; 2007–08 — співробітник секретаріату Національної асамблеї Республіки Корея; 2008–10 — генеральний директор Департаменту європейських справ Міністерства закордонних справ і торгівлі Республіки Корея; 2010 — слухач Джорджтаунського університету, м. Вашингтон (США). З квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні.

Р.К. Петюр

Кім Ір Сен (Kim Il Sung, справжнє ім'я — Кім Сон Чжу) (15.04.1912, с. Намні, нині — Мангенде, поблизу Пхеньяна, Генерал-губернаторство Корея, Японська імперія — 8.07.1994, Пхеньян, КНДР) — корейський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в сім'ї сільського вчителя-протестанта, що, рятуючись від япон. окупації, змушена була емігрувати до Маньчжурії. По закінченні китайської школи 1929 вступив до підпільного маркс. гуртка. З 1932 брав активну участь у партиз. антияпон. б-бі в провінції Гірін, взяв нове ім'я на честь її корейського героя. 1940 відступив на територію СРСР, влітку 1942 у званні капітана Червоної армії призначений командиром корейського батальйону 88-ї окремої стрілецької бригади, де проходили підготовку кадри для заміщення адмін. посад у Китаї й Ко-

реї після вступу рад. військ. Наприкінці вересня 1945 відряджений до Пхеньяна для орг-ції комуніст. влади на півночі Корейського півострова, з жовтня 1945 — відповідальний секр. Північнокорейського оргбюро Комуністичної партії Кореї, з лютого 1946 — голова Народного комітету (уряду) Півн. Кореї, 9.09.1948–28.12.1972 — прем'єр-міністр КНДР, 28.12.1972–8.07.1994 — президент КНДР, водночас 3.09.1948–8.07.1994 — ген. секретар правлячої Трудової партії Кореї, керівник Комітету її ЦК з військ. справ, Держ. к-ту оборони і Держ. політ. бюро безпеки. Ініціатор силового об'єднання півострова під зверхністю комуніст. влади, що призвело до *Корейської війни 1950–53* і дип. ізоляції КНДР. Наприкінці 1950-х звільнився від політ. залежності від КНР і СРСР, зайняв позицію рівновіддаленості від Пекіна і Москви у міжнар. справах, звинувачуючи останню у «ревізіоністському примиренні з *імперіалізмом*», надавав суттєву військ.-фінанс. допомогу радикальним нац.-визв. рухам в афро-азійських країнах. Перетворив КНДР у монолітну воєнізовану д-ву з украй централізованою промисловістю, одержавленим с. г-вом і поліцейським контролем за населенням; маркс.-ленінську ідеологію замінив націоналістичним ученням «чучхе» (корейською — «сам господар свого тіла») з наголосом на досягненні екон. самодостатності країни, всебічної нац. безпеки і чистоти культури від запозичень.

На рубежі 1980–90-х це призвело до даремної розтрати фінанс. і трудових ресурсів, стало причиною істотного зниження темпів розвитку, викликало в народному госп-ві кризові явища. Задля залучення іноземного капіталу, незадовго до смерті погодився на створення *вільної економічної зони* на північному сході КНДР, а нова редакція Конституції 1992 дозволила запровадження окремих елементів ринкової економіки: в торгівлі фермерською продукцією, гарантуванні права успадкування, дозволі приватним підприємцям на володіння землею й технікою (але не спорудами). Ця соціально-економічна трансформація відбувалася на тлі політичного наступництва, коли «президент-монарх» Кім Ір Сен організував передачу своєї харизматичної легітимності сину — *Кім Чен Іру*. Водночас КНДР пригрозила вийти з *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* на знак протесту щодо американсько-південнокорейських військових маневрів (припинила процес виходу в червні того ж року в обмін на зобов'язання США утримуватися від загрози або використання сили і втручання у внутрішні справи Пхеньяна); та вже 13.06.1994 КНДР оголосила про намір вийти з *МАГАТЕ*, звинувачуючи його в припиненні технічної допомоги. Лише місія Дж. *Картера* до Пхеньяна дозволила тоді розрядити обстановку: Кім Ір Сен погодився на відновлення інспекцій МАГАТЕ і демонтаж ядерного реактора (існували непрямі докази того, що з відпрацьованого палива був вилучений плутоній, достатній для виготовлення 4–5 ядерних бомб) в обмін на побудову під егідою США двох легководневих реакторів, щорічні поставки 500 тис. т нафтопродуктів та зобов'язання США не застосовуватися ядерну зброю проти КНДР; 21.10.1994 ці домовленості були формалізовані в підписаній у Женеві двосторонній Рамковій угоді.

Твори: Ким Ир Сен. Избранные статьи и речи. — М., 1962.

Літ.: Bradley K. Martin. Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty. — Thomas Dunne Books September, 2004; Ланьков А. Н. Северная Корея: вчера и сегодня. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1995; Торкунов А. В., Уфимцев Е. П. Корейская проблема: новый взгляд. — М., 1995; Панин А., Альтов В. Северная Корея. Эпоха Ким Чен Ира на закате. — М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004.

В. І. Головченко

Кім Те Чжун (6.01.1924, повіт Сінан, провінція Чолла-Намдо, Генерал-губернаторство Корея, Японська імперія — 18.08.2009, Сеул, Республіка Корея) — південнокорейський правозахисник («азійський Нельсон Мандела») і державний діяч, 8-й президент Республіки Корея (1998–2003), лауреат *Нобелівської премії миру* (2000), лауреат премії пам'яті професора Торолфа Рафто (2000), вважається ключовою фігурою в справі демократизації Південної Кореї; народився в фермерській сім'ї; закінчив Вищу комерційну школу в Мокпхо (1943), Університет Конгук (1953) і магістрат за фахом менеджмент при Університеті Кенхи (Сеул, 1967). У політиці з 1954; в 1960 вибраний депутатом Національних зборів; у 1971 був кандидатом на пост президента від Нової демократичної партії; у 1973 засуджений до тюремного ув'язнення за «порушення виборчого закону» (антиурядову діяльність), вийшов з в'язниці в 1978; у 1980 знову був арештований і засуджений до страти за звинуваченням в організації антиурядової і підривної діяльності, але смертний вирок був замінений довічним ув'язненням. У 1982 звільнений і отримав дозвіл на виїзд в США; у лютому 1985 повернувся до Кореї і очолив боротьбу проти режиму *Чон Ду Хвана*; в 1987 і 1992 балотувався на пост президента, але програв. 18.12.1997 здобув перемогу на президентських виборах; хоча в момент його приходу до влади країна перебувала в економічній кризі, президентові за допомогою кредитів *організацій міжнародних* вдалося швидко подолати фінансову кризу, після чого економіка країни знов пішла на підйом; оголосив війну корупції і приступив до економічних реформ. Різко пом'якшив політику відносно КНДР («політика сонячного тепла»); 13.06.2000 в Сеулі почалася перша зустріч глав двох корейських держав — *Кім Чен Іра* й Кім Те Чжуна, яка увінчалася підписанням через два дні угоди про національне примирення, що передбачає возз'єднання родин, обмін політв'язнями, налагодження транспортних і культурних зв'язків; саме за цей прорив Кім Те Чжун отримав Нобелівську премію миру.

В.І.Головченко

Кім Чен Ин (8.01.1983/1984, Пхеньян, КНДР) — північнокорейський політичний, державний, військовий і партійний діяч, «Вищий керівник КНДР, керівник партії, армії й народу», маршал КНДР (18.07.2012); третій син *Кім Чен Іра*; закінчив Міжнародну школу в Берні (Швейцарія, 1998), навчався в Університеті імені Кім Ір Сена й Військовому університеті імені Кім Ір Сена (2002). Призначення Кім Чен Іра батьковим наступником відбулося в січні 2007; в квітні 2009 отримав нижчу посаду в Національній комісії оборони КНДР; 27.09.2010 — звання генерала армії. Після смерті батька від серцевого нападу 17.12.2011 оголошений Верховним головнокомандувачем Корейською народною армією; 29.12.2011 — Вищим керівником КНДР; 11.04.2012 обраний Першим секретарем ЦК Трудової партії Кореї; 12.04.2012 призначений Головою Державного комітету оборони і став наймолодшим діючим *главою держави* в світі.

В. І. Головченко

Кім Чен Ір (Kim Jong Il) (16.02.1942, с. В'ятське, Хабаровський район Хабаровського краю РРФСР — 17.12.2011, Пхеньян, КНДР) — північнокорейський громад.-політ. і держ. діяч, син *Кім Ір Сена*, закінчив Пхеньянський держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (1964); виховувався як спадкоємець батьківської влади. З 1973 — секр. ЦК ТПК, з 1974 — член її політбюро, з жовтня 1980 — чл. президії політбюро ЦК ТПК і Центр. військ. комітету ТПК, з грудня 1991 — верховний головнокомандувач Корейської народної армії, маршал (1992), з квітня 1993 — голова Державного комітету оборони КНДР, переобраний у вересні 1998 сесією Верховних народних зборів зі збереженням посади голови Державного комітету оборони, що була проголошена найвищою в країні. Прагнучи забезпечити міжнар.-прав. легітимність власного тоталітарного режиму, в розвиток Рамкової угоди між КНДР і США 1994 пішов на укладення в грудні 1995 домовленості про побудову за допомогою Південної Кореї двох легководневих реакторів. Водночас таємно продовжив здійснення ракетно-ядерної програми, що увінчалася успішним випробуванням у серпні 1998 балістичної ракети середньої дальності «Тепходон» з радіусом дії 1,7–2 тис. км та завершенням роботи над створенням ракети «Тепходон-2», яка, за даними амер. розвідки, може мати дальність польоту до 6 тис. км. На поч. жовтня 2002 офіційно зізнався в тому, що в порушення угоди 1994 не припинив реалізацію ядерної програми, а 10.01.2003 вивів КНДР із *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, спричинивши *Північнокорейську ядерну проблему*.

В. І. Головченко

Кіотський протокол до рамкової Конвенції ООН про зміни клімату (КЗК) — підписаний 11.12.1997 у Кіото (Японія) представниками 84 держав під час третьої Конференції держав-учасників КЗК. До вересня 2011 **К. п.** підписала

й ратифікувала 191 д-ва (Україна — 4.02.2004); США підписали, але не ратифікували **К. п.**, Канада вийшла з нього; з числа членів *ООН* до **К. п.** не приєдналися Андорра, Афганістан і Південний Судан. Оскільки зобов'язання щодо стабілізації концентрації парникових газів у атмосфері, взяті державами-учасницями за КЗК (див.: *Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992*) обмежувались 2000 та були визнані недостатніми, під час Кіотської конференції в грудні 1997 консенсусом був прийнятий **К. п.**, що визначав подальше скорочення обсягів викидів парникових газів. У **К. п.** в юридично забов'язуючій формі передбачено заг. середнє зниження обсягів викидів 6 основних парникових газів упродовж 2008–12 на 5 %, порівняно з показниками 1990 для країн із розвиненою та перехідною економікою; зафіксовано конкретні зобов'язання щодо зниження викидів для окремих д-в: США — 7 %, Японія та Канада — 6 %, *Європейський Союз* — 8 %, Росія та Україна — 0 % тощо; закладено орг.-прав. механізми для сприяння у вирішенні завдання скоротити обсяг викидів парникових газів («механізм чистого розвитку» передбачає передачу країнам, що розвиваються, сучас. технологій енергозбереження), у реалізації спільних проектів, які дозволяють скоротити обсяги викидів, у торгівлі квотами на емісію тощо. На 4-й конференції держав-учасниць КЗК у листопаді 1998 в Буенос-Айресі (Аргентина) був прийнятий «План дій Буенос-Айреса», у якому визначені напрями подальшого співробітництва з формування механізмів реалізації **К. п.** Завершено формування механізму його імплементації на 7-й конференції держав-учасниць КЗК, що проходила в листопаді 2001 в Мараккеші (Марокко). Було домовлено про неврахування в нац. квотах розвинених д-в обсягів викидів, які поглинаються лісовими масивами на їхній території, а також про порядок надання юридично зобов'язального характеру процедурі дотримання **К. п.** після його *ратифікації*. Для набуття чинності була необхідна ратифікація **К. п.** не менше 55 д-вами, у т. ч. найрозвиненішими економічно, частка яких складала не менше 55 % заг. обсягу викидів станом на 1990; набув чинності 16.02.2005. У березні 2001 США, на які припадає чверть світових викидів вуглецю, заявили про своє рішення не брати участі в **К. п.** Основу для досягнення майбутніх міжнародних домовленостей на період після 2012 було закладено Конференцією Сторін РКЗК із прийняттям Балійського плану дій у 2007. Прийнятий під час Конференції проект угоди щодо подолання наслідків зміни клімату («Копенгагенська домовленість») відображає позиції ключових гравців, що представляють як коаліцію розвинених країн, так і країни, що розвиваються.

К. М. Злочевська

Кіпген (Kipgen) Шехкхолен (1945) — інд. *дипломат*. 1974–76 — *аташе*, помічник секр. МЗС Індії; 1976–79 — 2-й, 1-й секр. посольства (Верховного комісаріату) в Малайзії; 1979–80 — 1-й секр., спец. помічник посла у Великій Британії; 1980–82 — тимчасово повірений у справах Індії в Сурінамі; 1982–84 — заст. нач. управління МЗС; 1984–87 — 1-й секр., заст. посла в Австралії; 1987–90 — заст. посла в Нігерії, Тимчасовий Повірений у Камеруні; 1990–94 — *посол* Індії в КНДР; 1994–97 — посол у Зімбабве; 1998–2002 — посол у Новій Зеландії. В 2002–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

В.І. Головченко

Кіпріану (Κυπριανού) Спірос (28.10.1932, Лімасол, Британський Кіпр — 12.03.2002, Нікосія, Республіка Кіпр) — кіпрський громад.-політ. і держ. діяч. Став речником архієпископа *Макаріоса* після його обрання в 1950 архієпископом кіпрської церкви та етнархом (нац. лідером) грец. населення острова. З проголошенням на Кіпрі республіки в 1960 призначений мін. зак. справ, у травні 1972 був змушений піти у відставку за наполяганням військ. хунти Греції; вступив до Демократичного фронту — найпопулярнішої партії греків-кіпріотів. У результаті виборів 5.09.1976 у півд. частині Кіпру було сформовано новий парламент грец. частини острова, в якому Демократичний фронт посів 21 місце з 35, а **К.** став спікером парламенту. Після смерті Макаріоса 3.08.1977 автоматично зайняв посаду діючого президента Кіпру. 31.08.1977 одноголосно обраний президентом на засіданні палати представників. Продемонстрував силу волі, відкинувши шантаж з боку таємної екстремістської групи ЕОКА-В, яка 14.12.1977 викрала 19-річного сина **К.** Ахіллеса і погрожувала його вбити, якщо президент не змінить політику. **К.** заявив, що готовий пожертвувати сином, але не країною. Ахіллеса пізніше було звільнено, а 22 керівники ЕОКА-В було заарештовано. У січні 1978 та лютому 1983 переобрався на 5-річні президент. терміни. Добився швидкого екон. зростання на півдні Кіпру, але не зміг просунутися вперед у вирішенні *Кіпрської проблеми*. Програв президент. вибори в лютому 1988. Займав посаду спікера палати представників 1996–2001.

М. С. Каменецький

Кіпрська конвенція 1878 — таємна брит.-тур. антирос. конвенція «про оборонний союз», підписана 4.06.1878 в Стамбулі, напередодні відкриття *Берлінського конгресу 1878*. За її умовами Велика Британія отримувала право окупувати Кіпр і контролювати проведення тур. урядом реформ у Малій Азії. **К. к.** містила зобов'язання Лондона надати Туреччині військ. допомогу у випадку, якщо Росія, утримавши за собою Батум, Ардаган і Карс, що перейшли до неї в результаті рос.-тур. війни 1877–78, зробить нові спроби територ. придбань у Малій Азії. Однак це зобов'язання носило суто формальний характер, оскільки ще 30.05.1878 Велика Британія уклала з Росією таємну угоду, в якій визнавала права останньої на Батум, Ардаган і Карс, а Росія відмовилася від нових *анексій* у Малій Азії. Після вступу Туреччини в *Першу світову війну* на боці Німеччини Велика Британія 5.11.1914 оголосила про *анексію* Кіпру і анулювала **К. к.**

В. М. Вдовенко

Кіпрська проблема — комплекс проблем етнополітичного характеру у відносинах між грец. і тур. частинами населення о. Кіпр. У повоєнний період греки-кіпріоти розпочали політ. агітацію за нац. самовизначення й об'єднання з Грецією. Коли Велика Британія відхилила цю вимогу, Нац. орг-ція кіпрських борців (ЕОКА) у квітні 1955 розгорнула партиз. *війну* проти британців, яка протягом наступних років набула значного розмаху. У червні 1958 Велика Британія оголосила «План партнерства», який передбачав надання більшої *автономії* грец. і тур. громадам у внутр. справах при збереженні брит. суверенітету над Кіпром. Туреччина прийняла цей план, але Греція і провідник грец. опору на острові, голова православної церкви Кіпру архієпископ *Макаріос* відхилили його. Британія була змушена погодитися надати незалежність острову за умови забезпечення її стратегічних інтересів у регіоні, а 11.02.1959 у Цюріху Греція і Туреччина дійшли згоди щодо структури влади в Республіці Кіпр. 19.02.1959 в Лондоні була підписана угода між Грецією, Туреччиною, Великою Британією, архієпископом Макаріосом і доктором Фазілем Кучуком, що представляли відповідно громади грец. і тур. кіпріотів. Вона передбачала надання Кіпру незалежності, визнавала можливість його об'єднання з Грецією, а для забезпечення стратегічних інтересів Лондона залишала за ним дві військ. бази. Гарантами незалежності нової д-ви ставали Велика Британія, Греція і Туреччина. 16.04.1960 була проголошена незалежність Кіпру, того ж року він був прийнятий в *Організацію Об'єднаних Націй*, 1961 став членом *Співдружності Націй*. Конституція Кіпру проголосила респ. правління на чолі з президентом, якого обирає грец. громада, і віце-президентом, якого обирає тур. громада, термін їхніх повноважень становив 5 років. Було забезпечене фіксоване кількісне представництво двох спільнот в усіх урядових структурах, включно з урядом — 70 % греків і 30 % турків. Законодавчу владу уособлювала палата представників із 80 членів, що обиралися терміном на 5 років роздільно кожною громадою (56 від греків-кіпріотів і 24 від турків-кіпріотів). Грец. й тур. депутати отримали право сепаратно приймати рішення з питань, пов'язаних з виборчим законодавством, введенням мита і податків для кожної з громад. У грудні 1959 Президентом Кіпру був обраний архієпископ Макаріос, а віце-президентом — доктор Фазіль Кучук. Але у грудні 1963 відбулося розмежування грец. і тур. громад. Конституція 1960 залишалася чинною, однак турки-кіпріоти відмовились брати участь у роботі держ. органів. Загострилися протиріччя з **К. п.** і між Грецією та Туреччиною, які погрожували ввести свої війська на острів. Згідно з рез. *Ради Безпеки ООН* №186 від 4.03.1964, на Кіпр були направлені *Збройні сили ООН* з підтримки миру. 1968 почалися

переговори між двома громадами: греки-кіпріоти виступали за збереження держ. єдності, турки-кіпріоти — за федерат. систему. У 1973 Макаріос був знову обраний президентом, але 15.07.1974 на острові за підтримки військ. хунти Греції був здійснений військ. переворот, Макаріоса усунено від влади. 20.07.1974 на острові висадилися тур. війська, які зайняли 37 % території Кіпру; внаслідок численних збройних сутичок між сторонами бл. 200 тис. греків-кіпріотів і 40 тис. турків-кіпріотів стали біженцями. У лютому 1975 в тур. зоні була проголошена Федеративна Турецька Держава Республіки Кіпр, а в листопаді 1983 — Турецька Республіка Північного Кіпру (ТРПК), яку визнала лише Туреччина; 1985 тут була прийнята власна конституція. Зв'язки між обома частинами країни фактично перервалися. У 1980-ті намітилась певна розрядка у відносинах між обома частинами Кіпру, 1984 ТРПК у принципі погодилася на передачу грекам *анклаву* Вароша-Мараш, вивід інозем. військ (турецьких і грецьких), відкриття міжнар. аеропорту в Нікосії й обговорення проблем свободи пересування, вільного вибору місця проживання та захисту прав власності. Прийняття цих принципів було поставлено в залежність від згоди кіпрського керівництва на визначення терміну «*федерація*» як утворення, в котрому кожна громада буде зберігати за собою високий ступінь автономності в питаннях, що за Конституцією 1960 належали до компетенції центр. уряду. У травні 1989 були відведені війська з 24 прикордонних постів на «зеленій лінії», що розділяла Нікосію; на острові залишився 2,3-тисячний контингент ООН і близько 20 тис. тур. вояків.

У 1992 *Генеральний секретар ООН* Б. *Бутрос-Галі* запропонував план урегулювання, який передбачав створення на Кіпрі федерат. республіки з президентом — представником греків-кіпріотів і віце-президентом — представником турків-кіпріотів. ТРПК відхилила пропозиції, зажадавши, щоб кожна з зон острова була суверенною. 1993 на виборах президента Кіпру переміг Г. Клірідес, який займав жорсткі націоналістичні позиції, греки-кіпріоти також відкинули пропозиції ООН, переговорний процес між двома громадами фактично було заморожено. Найважливішим аспектом політики Кіпру в 1990-ті стали відносини з *Європейським Союзом*. Республіка Кіпр подала заяву про вступ в *Європейський Союз* 1990, переговори з цього питання були призначені на січень 1998. ТРПК заявляла, що буде протидіяти прийняттю Республіки Кіпр до ЄС, поки Туреччина не увійде до його складу. З 1997 ЄС здійснив численні дип. спроби знайти вихід з цього глухого кута, але усі вони завершилися невдачею. У результаті ЄС ухвалив рішення, згідно з яким Республіку Кіпр (тобто, грец. частину острова) було прийнято окремо 1.05.2004; у відповідь ТРПК заявила, що буде змушена піти на ще більш тісну інтеграцію з Туреччиною. Наприкінці 1990-х загострилося військ.-політ. протистояння двох частин острова, Греції та Туреччини. 1997 уряд Республіки Кіпр повідомив про свій намір придбати в Росії комплекси ППО з радіусом дії 150 км і розмістити їх біля міста Пафос; розгорнулася кіпрська «ракетна криза». Туреччина оголосила про намір збільшити до 35 тис. чол. свій військ. контингент у ТРПК. У свою чергу, збройні сили Республіки Кіпр були тісно інтегровані з грецькими. ТРПК підписала 1998 нові екон. угоди з Туреччиною, що привели до поглиблення їх екон. інтеграції.

М. С. Каменецький

Кірдода Валерій Миколайович (6.01.1961, с. Гельм'язів Золотоніського району Черкаської області, УРСР) — український *дипломат*. У 1983 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, юрист-міжнародник, перекладач-референт французької мови. В 1983–84 — інженер Держкомпостачу УРСР; 1984–89 — перекладач, завідувач відділу деканату по роботі з іноземними студентами Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка; в лютому 1990 — вересні 1991 — 3-й секретар Консульського управління МЗС України; у вересні 1991 — травні 1993 — третій, другий секретар Відділу кадрів МЗС України; в травні 1993 — серпні 1996 — другий секретар Посольства України в Королівстві Бельгія; в серпні 1996 — січні 2001 — завідувач сектору Протоколу Прем'єр-Міністра України; в січні 2001 — листопаді 2005 — перший секретар з консульських питань Посольства України в Королівстві Марокко; в лютому 2006 — серпні 2008 — радник відділу підготовки кадрів та планування Департаменту кадрів МЗС України; в серпні 2008 — серпні 2009 — начальник відділу підготовки кадрів та планування Департаменту персоналу МЗС України. З серпня 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Алжирі, водночас із квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Малі (за сумісництвом).

В. М. Матвієнко

Кірінчич (Kirincic) Желько (8.08.1959, Загреб, Народна Республіка Хорватія) — хорватський *дипломат*; у 1983 закінчив Загребський університет, факультет зовнішньої торгівлі. В 1985–89 — головний радник відділу зовнішньої торгівлі компанії «Mladost», Загреб; 1989–91 — директор з експортних операцій компанії «Mladost», Загреб; 1992–93 — головний радник Міністерства торгівлі Хорватії; 1993–94 — керівник Управління міжнародних економічних відносин у Міністерстві економіки Хорватії; 1994–95 — помічник міністра з міжнародних економічних відносин Міністерства економіки Хорватії. У 1995–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Хорватії в Індонезії та за сумісництвом в Сінгапурі, Філіппінах і Таїланді; 1999–2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Хорватії в КНР та за сумісництвом в Монголії та КНДР; 2004–05 — керівник Управління двостороннього економічного співробітництва Міністерства закордонних справ Хорватії; 2005–06 — генеральний директор Хорватського торгово-інвестиційного фонду. В 2007–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Хорватії в Україні.

А. П. Сапсай

Кіршнер (Fernández de Kirchner) Крістіна (19.02.1953, м. Ла-Плата, провінція Буенос-Айрес, Аргентинська Республіка) — аргентинський громадсько-політичний і державний діяч, 55-й президент Аргентини, змінила на цій посаді свого чоловіка Нестора *Кіршнера*; стала другою жінкою — президентом Аргентини (після Ісабель Мартінес де Перон, 1974–76) і першою жінкою — президентом Аргентини внаслідок виборів; народилася в сім'ї водія автобуса; закінчила юридичний факультет Національного університету Ла-Плати (1979), де познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком й одружилася 8.05.1975. Тоді ж почала політичну діяльність в перонїстській Хустісіалістській партії; під час військової диктатури 1976–82 займалась приватною практикою, працювала адвокатом; у 1989 обрана до законодавчих зборів провінції Санта-Крус, після двох термінів на посаді від цієї ж провінції була обрана до Сенату країни, а пізніше і до палати депутатів, переобиралася в 2001; у 2003 відіграла важливу роль у президентських перегонах її чоловіка, що переміг на виборах 27.04.2003. 23.10.2005 виборола місце в Сенаті країни від провінції Буенос-Айрес, з наближенням кінця терміну президентства Н. Кіршнера вирішила балотуватися на посаду *глави держави* сама. На хвилі очевидного оздоровлення економіки країни й 60 % рейтингу Н. Кіршнера здобула перемогу (45 % голосів) на виборах 28.10.2007, виступивши кандидатом від заснованого чоловіком лівоперонїстського Фронту за перемогу; задекларувала продовження лівоцентристського внутрішнього й міжнародного курсу Н. Кіршнера. За результатами офіційних візитів до Чилі (жовтень 2009) і Перу (березень 2010) нормалізувала двосторонні відносини з цими державами, зміцнила співробітництво з Кубою й Венесуелою (лише під час офіційного візиту К. в січні 2009 до останньої була підписана 21 угода про співпрацю обох країн у енергетичній, промисловій і сільськогосподарській сферах, а У. *Чавес* і К. домовилися зустрічатися не рідше одного разу на 3 місяці). 23.10.2011 була переобрана на другий термін (54 % голосів); користується підтримкою значної частини суспільства, особливо бідніших верств населення; зосередилася на вирішенні низки складних питань в економіці та суспільному житті країни: подоланні високого рівня безробіття й інфляції, збільшенні інвестицій та підвищенні рівня довіри до державних інституцій, подоланні зростаючої злочинності та бідності серед значної частини суспільства.

В. І. Головченко

Кіршнер (Kirchner Ostoić) Нестор (25.02.1950, м. Ріо-Гальєгос, провінція Санта-Крус, Аргентинська Республіка — 27.10.2010, м. Ель-Калафате, провінція Санта-Крус) — аргентинський громадсько-політичний і державний діяч, 54-й (2003–07) президент Аргентини; народився в сім'ї зубного

техніка; закінчив юридичний факультет Національного університету Ла-Плати (1976), під час навчання на якому брав участь у ліворадикальному студентському русі. По завершенні освіти повернувся до рідного міста і зайнявся адвокатурою; з 1982 почав працювати в провінційній адміністрації; в 1987 очолив уряд Ріо-Гальєгоса, в 1991–2003 був губернатором провінції Санта-Крус. На президентських виборах 27.04.2003, за підтримки створеного на базі лівого крила Хустісіалістської партії популістського Фронту за перемогу, здобув відносну більшість голосів, і коли наступний за результатами кандидат К.*Менем* несподівано відмовився брати участь у 2-му турі, 25.05.2003 приступив до виконання обов'язків *глави держави*. Звільнив керівництво збройними силами і скасував амністію за злочини, здійснені військовими протягом так званої «брудної війни» проти міських партизанів наприкінці 1970-х; Верховний суд країни був очищений від корупціонерів-консерваторів і поповнений однодумцями президента, в т. ч. двома жінками; розсекретив архіви спецслужб, де містились дані про нацистських *злочинців воєнних*, що знайшли притулок в Аргентині. У *зовнішній політиці* задекларував дистанціювання від США і зближення позицій з очолюваною Бразилією й Венесуелою «лівою віссю» Латинської Америки; водночас було продовжено діалог із Британією щодо Фолклендських (Мальвінських) островів у напрямку стабілізації двосторонніх відносин. Центральну роль у вирішенні міжнародних проблем К. відводив *ООН* і виступав проти розширення кола постійних членів *Ради Безпеки ООН* за рахунок ФРН, Японії, Бразилії й Індії; засудив окупацію Іраку англо-американськими військами, але в той же час відрядив 653 миротворця до «гарячих точок» планети. В економіці повернувся до класичної моделі перонізму з провідною роллю держави у господарському розвитку, в серпні 2004 призупинив відносини з *Міжнародним валютним фондом*, який не погодився реструктуризувати 100 млрд дол. США боргових зобов'язань, і зосередився на реструктуризації бл. 17 млрд дол. США зобов'язань перед місцевими пенсійними фондами, що зрештою були націоналізовані в грудні 2008; результати неоліберальної приватизації 1990-х значною мірою були переглянуті, а ціни на товари першої необхідності, електроенергію, газ і бензин взяті під державний контроль. Після відставки 28.10.2007 залишився впливовою політичною постаттю; 3.12.2009 був обраний депутатом Національного конгресу, 4.05.2010 — першим генеральним секретарем *Союзу південноамериканських націй*.

В. І. Головченко

Кір'яков Павло Олексійович (23.01.1954, Київ, УРСР) — укр. гідрогеолог, науковець, *дипломат*. У 1977 закінчив Одеський держ. ун-т імені І. Мечникова, за спеціальністю інженер-геолог-гідролог, кандидат геолого-мінералогічних наук; 1999 — курси в Дипломатичній академії МЗС РФ. У 1977 — інженер Укр. дніпрового водного госп-ва Мін-ва водного госп-ва УРСР. 1977–80 — аспірант, 1980–83 — молодший наук. співробітник Ін-ту геології АН УРСР. 1983–85 — наук. працівник-консультант наук.-орг. відділу Президії АН УРСР. 1985–88 — наук. секретар наук.-дослідного центру Рогбане-Конакрі (Гвінейська Республіка). 1988–91 — наук. працівник-консультант, провідний спеціаліст Управління міжнар. зв'язків Президії АН УРСР. 1991–93 — старший наук. співробітник, наук. секретар наук.-дослідного центру Рогбане-Конакрі (Гвінейська Республіка). 1993–96 — 1-й секр. відділу країн СНД та Балтії Управління двосторонніх відносин; т. в. о. зав. відділу двосторонніх відносин з РФ 1-го територ. управління; 1-й секр., радник, в. о. зав. відділу, зав. відділу Росії Управління країн СНД МЗС України. 1996–99 — радник-посланник Посольства України в РФ. 1999–2001 — в. о. начальника, нач. 1-го територ. управління Департаменту двостороннього співробітництва МЗС України. У вересні 2001 — жовтні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Македонія; в 2005–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Естонській Республіці.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Кіссінджер (Kissinger) Генрі Альфред (при народженні — Хайнц Альфред Кіссінгер) (27.05.1923, Фюрт поблизу Нюрнберга, Німеччина) — американський громадсько-політичний і державний діяч, політолог; народився в сім'ї вчителя гімназії, що внаслідок нацистських переслідувань євреїв 1938 емігрувала до Франції, а потім — до США (родичі, що залишилися в Німеччині, загинули під час голокосту). 1943–45 — служба перекладачем у військовій контррозвідці США; магістр Гарвардського університету (1952), доктор політології (1954), у дисертації про дипломатію часів *Віденського конгресу 1814–15* спирався на *балансу сил концепцію* як первинний і основний засіб збереження порядку. 1957–69 — професор державного управління і міжнародних відносин Гарвардського університету, 1959–69 — керівник Гарвардської програми оборонних досліджень, водночас консультант Об'єднаного комітету начальників штабів родів військ (1956–60), *Ради національної безпеки США* (1961–62), Агентства з контролю над озброєннями і роззброєнням США (1961–68), *Державного департаменту США* і *посла* США у Південному В'єтнамі (1965–69). Виступив одним із теоретиків *політичного реалізму*, обстоював безпідставність *масованої відплати доктрини* й натомість стверджував, що володіння ядерною зброєю, крім цілком військового, має велике політичне значення, а загроза ядерного удару є надійним стримуючим чинником для будь-якого *агресора*, разом з тим запропонував *«гнучкого реагування» стратегію*, що допускала можливість тактичного застосування ядерної зброї.

1969–74 — помічник Р. *Ніксона* з національної безпеки, 1973–77 — *державний секретар США*; ініціював політику розрядки у відносинах із СРСР, що призвела у листопаді 1969 до початку переговорів щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь і підписання 30.09.1971 Угоди про заходи зі зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США, 26.05.1972 — безстрокового Договору про обмеження систем протиракетної оборони (дозволяв прикриття кожною стороною не більше, ніж 200 протиракетами лише двох районів радіусом 150 км) і Договору про обмеження стратегічних озброєнь (див.: *Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) процес*), 22.06.1973 — безстрокової Угоди про запобігання ядерної війни, 03.07.1974 — Договору про обмеження підземних випробувань ядерної зброї і додаткового протоколу до Договору ПРО (передбачав скорочення районів розташування систем ПРО з двох до одного і зменшення кількості протиракет до 100 для кожної сторони); забезпечив нормалізацію американсько-китайських відносин і офіційний візит Р. Ніксона в Пекін у лютому 1972; відіграв вирішальну роль у реалізації політики «в'єтнамізації» війни в Індокитаї й успішному завершенні *Паризьких переговорів про врегулювання у В'єтнамі*, за що разом із представником ДРВ — *Ле Дик Тхо* отримав *Нобелівську премію миру*; активно використав «човникову дипломатію» для розблокування *Близькосхідного конфлікту* після *арабо-ізраїльської війни 1973*. З 1977 — викладач Інституту міжнародних відносин при Джорджтаунському університеті (Вашингтон), керівник високоприбуткової консалтингової фірми «Kissinger Associates»; 1983 на пропозицію Р. *Рейгана* очолив Національну двопартійну комісію з Латинської Америки; 1984–90 — член Президентської ради із закордонних справ, консультував Р. Рейгана і Дж. В. *Буша* щодо організації їхніх зустрічей із М. *Горбачовим*; в листопаді 2002 призначений головою незалежної комісії з розслідування терактів 11 вересня 2001, але невдовзі подав у відставку з огляду на інтереси клієнтів його фірми; 2005 звільнений з посади радника ЦРУ, але в січні 2006 став радником Папи Римського *Бенедикта XVI* з міжнародних зв'язків.

Аналізуючи геополітичну обстановку після *«холодної війни»*, висунув тезу про моральну перемогу ліберальної *демократії* над комунізмом, що кинув Заходу політичний та ідеологічний виклик; подальший розвиток світового співтовариства бачить у розширенні зони демократії й збільшенні числа країн, які спираються на ринкову економіку, але як справжній реаліст розглядає майбутній світ не як «однополярний» на чолі зі США (хоча останні залишаться «першими серед рівних»), а п'яти-шести-«полярним», лад у якому підтримуватиметься на балансі їхніх конкуруючих національних інтересів. Тому влітку 2008 К. закликав керівництво США припинити *НАТО розширення на Схід* за умови «справжньої незалежності України» й перейти до тісної стратегічної співпраці з Росією, оскільки з низки кардинальних питань світової політики, включно з ядерною проблемою Ірану, офіційні Вашингтон і Москва «близькі до консенсусу».

Твори: «Відновлений світ: Меттерніх, Каслрі й проблеми миру, 1812–22» (1957), «Ядерна зброя і зовнішня

політика» (1957), «Необхідність вибору: Перспективи американської зовнішньої політики» (1961), «Неспокійне партнерство: Переоцінка Північноатлантичного альянсу» (1965), «Американська зовнішня політика: три есе» (1974), «Роки в Білому домі» (1979), «Роки зрушення» (1982), «Чоловіки і влада: Політичні мемуари» у співав. з Г. Шмідтом, 1990), «Дипломатія» (1994), «Кіссінджер листується: Надсекретні переговори з Пекіном і Москвою» (у співав., 1999), «Чи потрібна Америці зовнішня політика?: До дипломатії XXI століття» (2001), «Рятуючи світ» (у співав., 2002), «В'єтнам: Персональна історія американського залучення й виходу з В'єтнамської війни» (2002), «Криза: Анатомія двох великих зовнішньополітичних криз» (2003), «Про Китай» (2011).

В.І.Головченко

Кістяківський Ігор Олександрович (4.01.1876, Київ, Російська імперія — 14.09.1940, Париж, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, правник. Нар. у родині відомого вченого-криміналіста й історика права. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту ім. Св. Володимира, навчався в ун-тах Німеччини. В юнацькі роки зблизився з діячами укр. громадівського руху (В. Антонович, П. Житецький, В. Науменко та ін.), що вплинуло на формування його позиції в нац. питанні; по поверненні на батьківщину обраний доцентом Київ. ун-ту. З 1903 займався адвокатською практикою і викладав у Моск. ун-ті, 1910 — звільнився на знак протесту щодо реакційної політики міністра освіти Л. Кассо, 1910–17 — викладав у Моск. комерційному ін-ті, матеріально підтримував часопис «Украинская Жизнь». У травні — жовтні 1918 — держ. секретар гетьманату П. *Скоропадського,* водночас 23.05–10.08.1918 — заст. голови делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918,* активно відстоював її нац. інтереси; 14.11–14.12.1918 — міністр внутр. справ Української Держави, належав в уряді до групи міністрів (В. Любинський, Д. *Дорошенко,* Б. Бутенко, О. Рогоза), які відстоювали незалежницький курс та виступали проти укладення федеративного договору з Росією. Згодом — в еміграції у Стамбулі й Парижі.

Твори: «Боргова відповідальність спадкоємця в римському праві» (1900); «Поняття про суб'єкт права» (1903).

В. І. Головченко

Кішфалві Янош (1942, Боцонад, Угорщина) — угорський *дипломат.* Закінчив Київ. політехнічний ін-т за фахом «інженер-механік» (1966); 1967–69 — інженер-механік заводу «Ікарус»; 1969–73 — секр. районного к-ту молодіжної орг-ції Угорської Соціалістичної Робітничої Партії (УСРП) в Будапешті; 1973–87 — політ. працівник відділу закорд. справ ЦК УСРП; 1987 — заст. нач. 6-го територ. управління МЗС Угорської Народної Республіки; 1987–90 — *посол* Угорської Республіки в Норвегії; 1990–91 — заст. нач. 1-го територ. управління МЗС; 1991–92 — заст. нач. Протокольного управління МЗС; 1992–96 — гол. радник Протокольного управління; 1996–97 — нач. Протокольного управління МЗС Угорщини. 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
авт. — автономний
агр. — аграрний
адмін. — адміністративний
амер. — американський
англ. — англійський
антич. — античний
археол. — археологічний
афган. — афганський
африк. — африканський

балт. — балтійський
бас. — басейн
біогр. — біографічний
біол. — біологічний
бл. — близько
Бл. Схід — Близький Схід
болг. — болгарський
б-ба — боротьба
брит. — британський
бурж. — буржуазний

в т. ч. — в тому числі
ВР України — Верховна Рада України
визв. — визвольний
в. о. — виконуючий обов'язки
вир-во — виробництво
відп. — відповідний
військ. — військовий
вкл. — включно
внутр. — внутрішній

ген. — генеральний
геогр. — географічний
гл. — глава
гол. — головний
гол. ч. — головним чином
госп. — господарчий, господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
громад. — громадський
громадян. — громадянський

Дал. Схід — Далекий Схід
демокр. — демократичний
д-ва — держава
держ. — державний, державницький
див. — дивись
дип. — дипломатичний
дир. — директор
дог-р — договір
док-т — документ
дол. — долар США
д-р — доктор
дух. — духовний

екон. — економічний
етногр.- етнографічний
екз. — екземпляр

євр. — єврейський
європ. — європейський
зав. — завідуючий, завідувач
заг. — загальний
закорд. — закордонний
заст. — заступник
зах. — західний
зем. — земельний
зовн. — зовнішній

ідеолог. — ідеологічний
імпер. — імператорський
ім. — імені
імп. — імператор, імператриця, імперія
ін. ч. — іншим чином
інд. — індійський
індивід. — індивідуальний
інозем. — іноземний
ін-т — інститут
інформ. — інформаційний
іспан. — іспанський
істор. — історичний
італ. — італійський

КМ України — Кабінет Міністрів України
канад. — канадський
київ. — київський
клас. — класовий
класич. — класичний
к-т — комітет
комуніст. — комуністичний
конс. — консульський
конф. — конференція
кн. — князь
косм. — космічний
культ. — культурний

лат. — латинський
літ. — літературний

м. — місто
макс. — максимальний
маркс. — марксистський
матеріал. — матеріальний
мед. — медичний
метод.- методичний
методол. — методологічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
міжнар. — міжнародний
мін. зак. справ — міністр закордонних справ
мінім. — мінімальний
мін-во — міністерство
міс. — місяць
млн — мільйон
млрд — мільярд
мор. — морський
моск. — московський
муніц. — муніципальний
мусульм. — мусульманський

н. е. — наша ера
н. ст. — новий стиль
навч. — навчальний
наз. — називається
напр. — наприклад
нар. — народився
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
нім. — німецький

о. — острів
обл. — область
о-ва — острова
оз. — озеро
окуп. — окупаційний
орг. — організаційний
орг-ція — організація
офіц. — офіційний

парл. — парламентський
парт. — партійний
партиз. — партизанський
пед. — педагогічний
петерб. — петербурзький
півд. — південний
півн. — північний
повітр. — повітряний
пол. — половина
політ. — політичний
поч. — початок
практ. — практичний
прав. — правовий
презид. — президентський
природ. — природний
прогрес. — прогресивний
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
просвіт. — просвітницький
проф. — професор
прус.- прусський

р. — рік
рад. — радянський
рев. — революційний
рев-ція — революція
рез. — резолюція
реліг. — релігійний
респ.- республіканський
рим. — римський
р-н — район
рос. — російський
рр. — роки
румун. — румунський
РФ — Російська Федерація

с. г-во — сільське господарство
с. — селище, село
с.-г. — сільськогосподарський
с.-д. — соціал-демократичний
секр. — секретар
сер. — середній
Сер. Схід — Середній Схід
сканд. — скандинавський
слов. — слов'янський
соц. — соціальний
соціал. — соціалістичний
соціол. — соціологічний
спец. — спеціальний
ст. — століття, стаття
студ. — студентський
сусп. — суспільний
суход. — суходільний
сучас. — сучасний
схід. — східний

та ін. — та інший
т. зв. — так званий
т. — том
т. ч. — таким чином
теорет. — теоретичний
територ. — територіальний
техн. — технічний
технол. — технологічний
т. в. о. — тимчасово виконуючий обов'язки
тис. — тисяча
торг. — торговельний, торговий
трансп. — транспортний
трлн — трильйон
тт. — томи
тур. — турецький
укр. — український
ун-т — університет
уч-ще — училище

фаш. — фашистський
федер. — федеральний
федерат. — федеративний
феод. — феодальний
фізич. — фізичний (ант. юридичний)
філол. — філологічний
філос. — філософський
фінанс. — фінансовий
франц. — французький
ф-т — факультет
ф. ст. — фунт стерлінгів

хім. — хімічний
христ. — християнський

центр. — центральний
церк. — церковний

чл.-кор. — член-кореспондент
чл. — член

швейц. — швейцарський
шт. — штат

юрид. — юридичний

япон. — японський

політи
америк
партне
су» (19
(1974),
(1982),
з Г. Ш
листує
вою» (
політи
чи світ
америк
ни» (20
політи

Кіс
Київ, Р
цузька
діяч, п
кримін
Київ. у
Німеч
укр. гр
тецьки
муван
ненні
ун-ту.
і викл
знак п
тра ос
комер
сопис

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У 5-ти томах

Том 2

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *С. І. Удалов*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

ISBN 978-966-03-6631-2

Підписано до друку 18.10.13. Формат 60x90 1/16.
Умов. друк. арк. 62,00. Облік.-вид. арк. 58,42.
Тираж 2500 прим. Замовлення № 3-700.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

СПИСОК АВТОРІВ

Андреєва О.М.
Андрущенко С.В.
Анісімова О.Ю.
Балюк Н.В.
Батрименко В.В.
Березовенко С.М.
Бєлоусова Н.Б.
Білоусов М.М.
Білоцький С.Д.
Бовсунівський П.В.
Богданович І.І.
Божко С.О.
Божков А.Д.
Борділовська О.А.
Бруз В.С.
Будкін В.С.
Бульвінський А.Г.
Бур'ян М.С.
Буряк Г.С.
Бусол К.І.
Буткевич О.В.
Валевська І.А.
Вдовенко В.М.
Вербовський В.В.
Вергун В.А.
Вергун Л.І.
Весела Н.М.
Віднянський С.В.
Волошин О.А.
Гайдуков Л.Ф.
Галаган С.О.
Галака С.П.
Глухова Д.А.
Гнатовський М.М.
Головченко В.І.
Гондюл В.П.
Гончар Б.М.
Григоров О.М.
Грищенко К.І.
Грищенко Т.А.
Гріненко О.О.
Громико О.В.
Грушова А.Т.
Губерський Л.В.
Гузенко І.Ю.
Гуменюк А.Г.
Гуменюк Б.І.
Гуцал А.Ф.
Дальський В.Б.
Даниленко С.І.
Денисенко К.Ю.
Дзюба П.В.
Дикий О.В.
Добржанська О.Л.
Дорошко М.С.
Дубов Д.В.
Єделєв Р.С.
Єременко О.К.
Забара І.М.
Заблоцька Р.О.
Задорожній О.В.
Запорожець О.Ю.
Зернецька О.В.
Злочевська К.М.
Знахоренко О.М.
Івлєва І.В.
Ігнатьєв П.М.
Калінічева Г.І.
Каменецький М.С.
Камінський Є.Є.
Капітоненко М.Г.
Карп В.С.
Клочко В.П.
Кобзаренко А.
Ковтун О.Ю.
Кожара Л.О.
Коломієць В.Ф.
Коміренко І.Д.
Кононенко М.Г.
Кононенко С.В.
Константинов В.Ю.
Копиленко О.Л.
Копистира А.М.
Копійка В.В.
Коппель О.А.
Кориневич А.О.
Корюкалов М.Ю.
Котляр М.Ф.
Кравченко І.С.
Кривонос Р.А.
Крижанівський В.П.
Крикун В.А.
Крушинський В.Ю.
Кудряченко А.І.
Кузьменко Л.Р.
Кулеба Д.І.
Кулінич М.А.
Кулініч Т.О.
Кучер О.Б.
Кучмій О.П.
Кушерець Д.В.
Литвиненко О.В.
Лобода К.С.
Луцишин З.О.
Льовін А.В.
Мазуренко В.І.
Мазуренко В.П.
Макаренко Є.А.
Маковський С.О.
Манжола В.А.
Матвєєв В.В.
Матвієнко В.М.
Медведєва М.О.
Мельничук Н.Б.
Мережко О.О.
Метельова Т.
Миклащук І.М.
Миронова М.А.
Михальченко М.І.
Мицик В.В.
Мінгазутдінов І.О.
Мішин О.В.
Морозов В.С.
Музика Г.О.
Намонюк В.Є.
Нанавов А.С.
Негода А.В.
Ноговіцина Ю.О.
Ожеван М.А.

Пазюк А.В.
Панченко Ж.О.
Пархомчук О.С.
Перепелиця Г.М.
Петров В.В.
Петюр Р.К.
Піпченко Н.О.
Піскорська Г.А.
Плахонін А.Г.
Поєдинок О.Р.
Покровська І.С.
Поліщук Л.С.
Полторацький О.С.
Расшивалов Д.П.
Рафальський О.О.
Резнікова Н.В.
Резніченко В.І.
Репецький В.М.
Ржевська В.С.
Рижков М.М.
Рогач О.І.
Романенко Ю.В.
Рубель В.А.
Рубцова М.Ю.
Рудяков П.М.
Румянцев А.П.
Рябчун Н.В.
Сапсай А.П.
Сахаренко О.В.
Серажим В.І.
Сербіна Н.Ф.
Сергійчук В.І.
Серьогін О.Ю.
Скороход Ю.С.
Скринька Д.В.
Смирнова К.В.
Солдатенко В.Ф.
Солошенко В.В.
Стаканов Р.Д.
Ступницький О.І.
Суботін А.А.
Суліма Є.М.
Табачник Д.В.
Тропін З.В.
Трубайчук А.
Улицька І.І.
Фаренюк Н.В.
Федорова А.Л.
Філіпенко А.С.
Філіпенко В.І.
Флюр О.М.
Фролова О.М.
Хилько О.Л.
Хлистун Г.Ю.
Хоменко Г.Д.
Циганов С.А.
Черінько І.П.
Черкас Б.О.
Чорногор Я.О.
Чугаєв О.А.
Швець О.В.
Шевченко О.В.
Шепелєв М.А.
Шинкаренко Т.І.
Шнирков О.І.
Шпакова Н.В.
Яковенко Н.Л.
Яковець А.В.